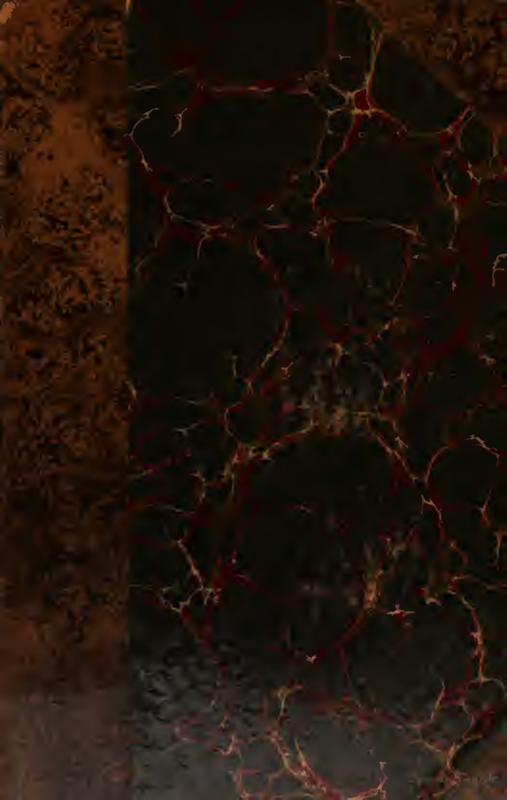

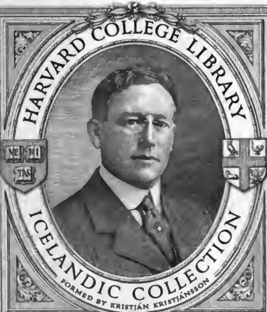
HARVARD COLLEGE LIBRARY
ICELANDIC COLLECTION
FORMED BY KRISTJÁN KRISTJÁNSSON

Given in Memory of
WILLIAM HENRY SCHOFIELD
Professor of Comparative Literature 1906-1920
by his Wife
MARY LYON CHENEY SCHOFIELD
6th April 1931

y Google

Digitized by Google

Landfræðissaga Íslands.

Hugmyndir manna um Ísland, náttúruskoðun þess og rannsóknir, fyrr og síðar.

Eptir

Þorvald Thoroddsen.

Gefin út af

Hinu íslenzka bókmenntafjelagi.

I.

Reykjavík.
Prentuð í Ísafoldarprentsmiðju.
1892—96.

Scan 3640.6

Digitized by Google

Formáli.

Frá því eg fyrst fór að rannsaka náttúru Íslands, hefi eg reynt að kynna mér öll hin eldri rit, er snerta lýsingu landsins, því allir verða að byggja á því, sem áður hefir verið gjört, og reyna svo að bæta við eptir föngum. Um Ísland hefir fyrr og síðar margt verið ritað misjafnt að gæðum; frásagnir um landið og þjóðina eru víðsvegar dreifðar í bókum og tímaritum á ýmsum málum. Flest hið eldra, sem ritað hefir verið um Ísland á fyrri öldum, allt fram á miðja 18. öld, hefir í sjálfu sér litla þýðingu fyrir landfræði og jarðfræði Íslands, en er þó að mörgu merkilegt, ritin lýsa aldaranda og háttalagi þeirra tíma og sýna hugmyndir annara þjóða um Ísland; hin fornu rit hafa því allmikla þýðingu fyrir menningarsöguna og fyrir almenna sögu landsins. Fyrir náttúrufræðinga er það einnig fróðlegt að fá að vita hverjar hugmyndir útlendir menn og innlendir gjörðu sér um náttúru Íslands; framan af var þekking manna um fjarlæg lönd mjög bágborin; skröksögur og sjómannahjal blandaðist saman við ýmisleg sannindi og báru bábyljusögurnar optast hærri hlut; en seinna tókst mönnum með skynsamlegri athugun og röksemdaleiðslu að leggja grundvöll þekkingarinnar og auknar samgöngur brugðu birtu yfir fjarlæg lönd. Það er mjög eptirtektavert og fræðandi að athuga þessa framsókn þekkingarinnar í öllum greinum.

Það munu að eins vera örfáir Íslendingar, er þekkja meginþorra þeirra ritgjörða, sem skrifaðar hafa verið um Ísland. Það er allmikil fyrirhöfn að grafast eptir því, hvar skýrslur og frásagnir um Ísland frá fyrri öldum

Digitized by Google

eru niður komnar og ekki til neins að leita að slíkum hlutum nema í stórum bókasöfnum, og hvergi er það allt til á einum stað, er Ísland snertir. Fyrst framan af hafði eg að eins kynnt mér rit þessi til þess af þeim að fá fræðslu um náttúru Íslands, en er eg sá hve margt var til af ýmsu tagi og hve örðugt var að leita það uppi og raða því niður, þá hugkvæmdist mér, að það gæti verið fróðlegt fyrir Íslendinga að fá í einni heild yfirlit yfir flest það, sem skrifað hefir verið um land vort; eg ímynda mér einnig, að það geti verið nokkur aðstoð fyrir aðra fræðimenn, ef flestum greinum slíkra hluta er safnað á einn stað; þó eigi sé ítarlega sagt frá hverju einu, þá er þó hægðarauki að sjá tilvitnanir til bóka og handrita, sem annars gætu dulizt. Eg hefi því ráðizt í að rita þessa bók í tómstundum mínum, en frátafirnar hafa verið miklar, embættisannir, ferðalög og ritstörf um jarðfræði og önnur efni. Bið eg því góða menn að virða á betra veg, þó eitthvað markvert kunni að hafa undan fallið, enda er hægra að bæta við, þegar riðið er á vaðið og undirstöðuatriðunum hefir verið komið í eina heild. Þar sem um svo margbreytt efni er að ræða, getur ekki hjá því farið, að ýmsir gallar verði á smíðinni, enda getur öllum yfir sézt. Mér hefir aldrei dottið í hug, að eg mundi geta safnað öllu því í eina heild, sem um Ísland hefir verið ritað, enda er það að svo komnu á einskis manns valdi; mörgu hefi eg sleppt, sem mér þótti lítilsvirði, en það er undir álitum komið hvað taka skal og hvað skal fella úr, einum sýnist þetta, öðrum hitt. Eg hefi ekki vísvitandi sleppt neinu því, sem eg hélt að hefði verulegt vísindalegt eða sögulegt gildi, en þó hefi eg um leið reynt að gjöra bókina læsilega fyrir alþýðu.

Þegar eg byrjaði að semja þetta rit, lágu fyrir mér tveir vegir: annar sá, að fara svo nálægt aðalefninu, sem unnt var og taka að eins kafla úr bókum, er beinlínis snertu landfræði Íslands, raða þessum úrklippum öllum glögglega niður, líta hvorki til hægri né vinstri og fást sem minnst við ástand fyrri tíma og æfi rithöfunda þeirra, er eitthvað hafa skráð um Ísland. Á þenna hátt hefði bókin að sönnu orðið styttri, en miklu leiðinlegri. Hin leiðin, sem eg kaus að fara, var sú, að tengja við og flétta saman við aðalefnið til skýringar ýmsar upplýsingar um höfundana og um tímann, sem þeir lifðu á; flest ritin eru lítt skiljanleg nema menn viti glögg deili á sögu og hugsunarhætti þeirra tíma. Hugðist eg á þenna hátt betur geta sýnt orsakir og afleiðingar ritanna og um leið gert bókina meir við alþýðu hæfi. Þessi aðferð var líka beinlínis nauðsynleg sakir þess, að sagnfræði íslenzk er enn þá miklu styttra á veg komin en vera ætti, ítarlegar bækur um almenna landssögu, um menningarsögu og bókmenntasögu eru enn ekki til; fornöldin hefir verið allrækilega rannsökuð, enda er það nú hægt síðan búið er að gefa út fornritin; en eptir 1300 slær niðamyrkri yfir íslenzka sagnfræði, menn hafa enn mjög litla rækt lagt við sögu hinna seinni alda og þó eru bókasöfnin full af merkilegum skjölum og handritum, sem fá að eiga sig og enginn snertir. Sakir þessa söguleysis hefi eg minnzt á ýmislegt, er snertir almenna landssögu og bókmenntasögu, til þess að gjöra aðalefnið skiljanlegra. Mér hefir reynzt sem öðrum, að mjótt er meðalhófið og hefir mér opt þótt vandi að ráða út úr því, hvernig átti að einkenna ástand tímanna og fara þó ekki of langt frá aðalefninu.

Sumir hafa fundið að því, að eg hafi sagt of ítarlega frá æfiatriðum ýmsra merkismanna, sem getið er í bókinni. Hvers vegna má ekki rita æfisögur náttúrufræðinga og landfræðinga eins og annara manna? mér finnst það einmitt eiga bezt við í þessari bók, enda eru æfisögur einstakra manna aðalefni allra sagnarita. Mér hefir verið sönn ánægja, að grafast eptir æfiferli íslenzkra vísindamanna, þeirra er ekki of opt getið og margir þeirra eiga það alls ekki skilið, að eptirkomendurnir láti æfiatriði þeirra falla í gleymsku og dá. Auk þess getur ef til vill sumt af þessu orðið þeim til nokkurrar leiðbeiningar, er síðar rita bókmenntasögu.

Um 17. öldina er eg fjölorðastur; þá voru uppi margir fræðimenn á Íslandi og var sú öld að mörgu merkileg; hindurvitni og vísindi voru að togast á og blönduðust saman á ýmsa vegu. Um þá öld hefir tiltölulega fátt verið prentað á íslenzku og eru þó til ótal handrit frá þeim tímum. Efni þess kafla hefi eg tekið mestallt úr handritum og hefi eg allstaðar vísað til handrita þeirra, sem eg hefi notað, getur það ef til vill orðið til nokkurs stuðnings fyrir þá, er vilja rannsaka betur ýmislegt, er snertir þá öld. Þegar þeir Eggert Ólafsson og Bjarni Pálsson koma til sögunnar á miðri 18. öld, byrja vísindalegar rannsóknir á Íslandi og hafa þær síðan haldið stöðugt áfram, þó árangurinn hafi verið misjafn. Þegar svo langt er komið fram í tímann, er minni þörf á því að tala ítarlega um sögu og ástand landsins, úr því mun eg aðallega rekja framfarir hinnar vísindalegu þekkingar um náttúru Íslands, þó nokkuð verði líka að minnast á ýmislegt annað til skýringar, eins mun eg stuttlega geta um æfiferil þeirra manna, sem mest hafa starfað, þó varla eins nákvæmlega eins og hinna eldri höfunda frá 17. öld, sem fæstir þekkja og lítið sem ekkert hefir verið ritað um.

Hvað forn landabréf snertir, þá hefi eg í þessari bók aldrei ætlað mér að fást við þau ítarlega, enda væri það alveg þýðingarlaust, úr því enginn kostur er á, að láta eptirmyndir kortanna fylgja lýsingunni; að telja upp öll nöfn á uppdráttunum og rekja feril þeirra gat alls ekki átt við eptir sniði þessarar bókar. Ef tómstundir og kringumstæður leyfa, hafði eg líka ætlað mér að fást sérstaklega við kortasöguna á öðrum stað. Í 7. kapítula hefi eg sett ágrip um kortagjörð og yfirlit yfir kortasögu miðaldanna, að því er Ísland snertir, og er ekki því að leyna, að yfirlit þetta er ófullkomið; í bókhlöðum í Reykjavík eru því nær engin kortasöfn til, en eg varð að notast við þann reyting, sem er hér og hvar í bókum, annað var eigi fyrir hendi; verst þótti mér, að kortasafn Nordenskiölds var þar eigi til, en enginn kostur var á að nota það áður en 1. hepti bókarinnar var prentað um vorið 1892. Litlu síðar fór eg til Kaupmannahafnar og hafði þá ásett mér í viðaukum aptan við landfræðissöguna að geta um hina helztu uppdrætti, er eg fyndi erlendis, en nú með því að útgáfa bókarinnar dróst svo mjög, þá varð kand. Ólafur Davíðsson miklu fljótari og ritgjörð hans[1] hefir að nokkru leyti tekið af mér ómakið, svo eg þarf ekki að fjölyrða um þessi landabréf, enda mundi allur þorri manna kunna mér litla þökk fyrir, þó eg í þessari bók lýsti þeim nákvæmlega.

Útgáfa bókar þessarar hefir dregizt miklu lengur en æskilegt hefði verið; deild bókmenntafélagsins í Reykjavík hefir hin seinni ár átt við svo þröngan fjárhag að búa, að prentuninni hefir eigi orðið haldið áfram. Nú hefir deild bókmenntafélagsins í Kaupmannahöfn tekið áframhald ritsins að sér, og þykir því fara bezt á því að láta 17. öldina byrja nýtt bindi. Þess skal getið, að síra Eggert Brím las prófarkir þessa fyrsta bindis.

p. t. Kaupmannahöfn í maímánuði 1896.

Þorvaldur Thoroddsen.

---

[1] Ritgjörð Ó. D. í tímariti bókmenntafélagsins 1893 er mjög fróðleg að mörgu leyti; eg er þó í allmörgu á öðru máli en höfundurinn og margt þykir mér athugavert. Þegar landfræðissagan öll er komin út, mun eg í einu lagi rita athugasemdir við alla ritdóma um hana.

Yfirlit efnisins.

I. *Frásagnir um Ísland á undan landnámi* (bls. 1—20).

1. Sagnir um Thule . . . . 1. bls.
2. Fornar sagnir um Ísland áður en það fannst . . . 13. —
3. Írar finna Ísland . . . . 17. —

II. *Hugmyndir manna um Ísland fyrir siðaskiptin* (bls. 21—145).

4. Ferðir Norðmanna til Íslands og landnám þeirra . . 21. —
5. Menntun fornmanna, ferðir þeirra og landaþekking . 35. —
6. Hinar elztu lýsingar á Íslandi innlendar og útlendar 57. —
7. Ísland á landabréfum miðaldanna . . . . 83. —
8. Nokkur orð um verzlun og menningu Íslendinga á 14. öld. Viðskipti Íslendinga við Englendinga á 15. og 16. öld . . . . 101. —
9. Upphaf hinnar þýzku verzlunar á Íslandi. Íslandslýsingar frá byrjun 16. aldar. Olaus Magnus . . . 128. —

III. *Siðaskiptin. Níðrit um Ísland. Íslendingar rakna við* (bls. 146—238).

10. Norðurferðir Englendinga og Dana. Íslandslýsingar frá seinni hluta 16. aldar . . . . 146. —
11. Enn um viðskipti Íslendinga við Þjóðverja. Gories Peerse, Blefkenius, Fabricius . . . . 159. —
12. Menntun á Íslandi um siðaskiptin. Íslenzkar bókmenntir rakna við. Guðbrandur Þorláksson, Arngrímur Jónsson . . . . 194. —

Viðaukar . . . . 239. —

Digitized by Google

Landfræðissaga Íslands.

Hugmyndir manna um Ísland, náttúruskoðun og rannsóknir fyrr og síðar.

Eptir

ÞORVALD THORODDSEN.

Gefin út af

Hinu íslenzka bókmenntafjelagi.

Fyrra hepti.

Reykjavík.

Prentuð í Ísafoldarprentsmiðju.

1892.

Digitized by Google

Scan 3640.6

B
HARVARD COLLEGE LIBRARY
IN MEMORY OF
WILLIAM HENRY SCHOFIELD
AUGUST [illegible], 1920

Digitized by Google

I. Frásagnir um Ísland á undan landnámi.

1. Sagnir um Thule.

Ekki eru neinar líkur til þess, að mannabyggð hafi verið á Íslandi, fyrr en Írar komu hingað á 8. öld; ekki hafa hér fundizt nein mannvirki eða menjar frá eldri tímum. Um allt meginland Európu og Ameríku hafa fundizt leifar eptir steinaldaþjóðir á mjög lágu menningarstigi, og rannsóknir vísindanna benda til þess, að villiþjóðir hafi búið í Norðurálfunni þegar á ísöldinni eða jafnvel áður. Ísland hefir eflaust verið orðið frálaust frá öðrum löndum, löngu fyrr en Norðurálfan byggðist af menuskum mönnum, og þjóðflokkar þeir, sem lifað hafa á steinöldinni og löngu seinna, voru eigi svo langt komnir, að þeir hefðu skip, sem gæti þolað stórsjói í úthöfum; smábátar illa gerðir komust að eins fram með ströndum og hættu sér ekki út á rúmsjó; jafnvel Föníkíumenn þorðu ekki lengi fram eptir að sigla svo langt á haf út, að þeir misstu sjónar á landinu. Kartverjar, Grikkir og Rómverjar áttu seinna mikil hafskip og fóru langar sjóferðir; en starfsvið þeirra lá miklu sunnar, og var því ekki undarlegt, þó þeir ekki þekktu jafn fjarlægt land eins og Ísland er, en Norðurlandabúar hafa á þeim dögum eigi verið orðnir þeir sjógarpar, sem þeir seinna urðu.

Mikið hefir verið ritað og rætt um það, hvort fornþjóðirnar suðrænu hafi þekkt Ísland eða ekki; en allar

Google

rannsóknir fræðimanna virðast benda til þess, að hvorki Grikkir né Rómverjar hafi þekkt Ísland; að minnsta kosti er engin söguleg vissa fyrir því. Sumir hafa haldið, að nafnið *Thule*, sem svo opt kemur fyrir í fornum bókum, eigi við Ísland, en það er mjög ólíklegt, að svo sé; allur þorri rómverskra rithöfunda hefir alls ekki vitað með vissu, hvað þeir sjálfir meintu með þessu nafni, en hafa nefnt svo ýms lönd, sem voru þeim ókunn langt í norðri.

Eg ætla þó hér að fara nokkrum orðum um þetta efni, af því svo margir hafa fengizt við það, og margir hafa haldið þeirri skoðun fram, jafnvel fram á vora daga, að Thule væri Ísland.

Hinn gríski landfræðingur *Strabó* getur í landafræði sinni um Thule, en telur það þó óvíst, hvar það land sé og hvernig því sé háttað.[1] Strabó ber annan mann fyrir öllu því, sem hann segir um Thule; þessi maður var *Pyþeas* frá Massilíu; hann var uppi á dögum Alexanders hins mikla. Massilía var grísk borg á Frakklands-ströndu, þar sem nú heitir Marseille; það var mikil borg og auðug og rak verzlun víða um strendur Miðjarðarhafsins. Föníkíumenn og Kartverjar stofnuðu snemma á öldum nýlendur hér og hvar fram með Miðjarðarhafinu og áttu verzlun við þarlendar þjóðir; fóru þeir verzlunarferðir með ströndum fram langt norður eptir; þeir sóttu silfur til Spánar, tin til Bretlands og raf norðan úr Eystrasalti. Raf notuðu þeir til skrauts, en tin var í þá daga mjög nauðsynlegur málmur, því það var notað í eirblending, sem menn gerðu úr vopn og verkfæri. Föníkíumenn leyndu landafundum sínum, og því vita hinir elztu fræðimenn Grikkja því nær ekkert um lönd og höf fyrir vestan og norðan Njörvasund; Heródót nefnir að eins Tineyjar, Kassiterides; svo óljós er hin fyrsta hugmynd um Bretland.

---

[1] Strabó fæddist í Amaseia við Pontus um 63 árum f. Kr., fór til Rómaborgar árið 29 f. Kr., og dó þar gamall, líklega á dögum Tiberíusar keisara.

Grikkir fóru snemma að keppa við Kartverja og leita norður með ströndum, og hafa líklega komizt allt norður í Eystrasalt; gamlir grískir peningar (frá 5. og 6. öld f. Kr.) hafa fundizt þar sumstaðar í jörðu, og bendir það á mjög fornar samgöngur milli landanna. Massilía byggðist 600 árum fyrir Krists burð, og varð snemma forkólfur grískrar verzlunar og nýlendustofnana þar vestra; þaðan byggðust nýlendur með ströndum Frakklands og Spánar. Í Massilíu blómgvuðust listir og vísindi langt fram eptir öldum, að því er rómverskir rithöfundar segja. Lítið vita menn um norðurferðir Fönikíumanna og Grikkja, því í þá daga var leturgjörð fátíð, enda eru mörg af hinum eldri ritum fyrir löngu týnd. Pyþeas sá, sem fyrr var getið, fór langferðir norður til Bretlands, til Thule og með ströndum Európu til Raf-landsins, sem líklega hefir verið við Eystrasalt; Pyþeas hefir líklega verið á ferðum einhvern tíma á árunum 330—20; hann ritaði bækur um ferðir sínar og athuganir, en þær eru nú týndar.[1] Fornir landfræðingar tóku ýmsa kafla úr ritum Pyþeasar í sínar bækur; það eru því allt sundurlausar smágreinir, sem nú eru til, flestar umsnúnar og afvega færðar, og ekki gott að geta í eyðurnar.

Strabó og aðrir landfræðingar til forna lögðu ekki mikinn trúnað á ferðasögur Pyþeasar, en þó hæla þeir honum fyrir kunnáttu í mælingarfræði og stjörnulist. Pyþeas hefir verið mikill vísindamaður, eptir því sem þá gerðist. Það sést á ritbrotum þeim, sem eptir Pyþeas liggja, að hann hefir í mörgu skarað fram úr samtíðarmönnum sínum; hann ákvað stöðu himinpólsins, mældi sólarhæð með sólspjaldi og ákvað með því breiddarstig Massilíuborgar furðu vel og nákvæmlega. Pyþeas var hinn fyrsti, sem sýndi fram á, að flóð og fjara kæmu af áhrifum tunglsins; hann getur líka um flóðhæðina við Bretlandsstrendur, en gerir hana of mikla; Grikkjum hefir

---

1) Rit hans hétu περὶ ὠκεανοῦ og περίοδος τῆς γῆς. Brotum úr ritum Pyþeasar hefir verið safnað saman, og þau gefin út í einni heild af Arwedson í Uppsölum 1824 og Schmekel í Merseburg 1848.

þótt undarlegt, að sjá hinn mikla mismun á flóði og fjöru í úthafinu, af því þeir voru ekki vanir slíku í Miðjarðarhafinu. Af köflunum úr ritum Pyþeasar, sem eru í landafræði Strabó's, sést vel, að Pyþeas hefir haft vitneskju um norðlægari lönd en Grikkir almennt þekktu í þá daga, en ekki er allskostar gott að vita, hvernig hin upprunalega ferðasaga Pyþeasar hefir verið. Strabó hefir að öllum líkindum ekki sjálfur þekkt rit Pyþeasar, en fer eptir frásögn Polybíusar sagnaritara, svo að margt getur verið aflögu fært á svo langri leið, þegar hver segir frá með sínum eigin orðum. Eg set hér hið helzta, er Strabó segir um Thule, því rit hans er heimildarrit fyrir ótal eldri og yngri höfunda. Helztu kaflarnir eru þetta:

»Pyþeas segir, að Thule sé sex daga sigling frá Bretlandi til norðurs, nálægt hinu frosna hafi«[1].

»Pyþeas kveðst hafa farið gangandi um allt Bretland, og segir hann, að ummál þessarar eyjar sé meira en 40 þúsund skeiðrúm: bætir hann auk þess við um Thule og þá staði, að þar sé hvorki jörð né haf né lopt út af fyrir sig, en sambland af þessu öllu, líkt hafslunga; segir hann, að jörð, haf og allt sveimi í þessu eins og í lausu lopti, og það sé eins og fjötur, til þess að halda öllu saman; þar sé hvorki hægt að fara yfir gangandi né á skipi og segist hann sjálfur hafa séð, að það væri líkt lunga; en hitt segir hann eptir því, sem hann hefir heyrt. Þetta segir Pyþeas, og bætir því við, að hann hafi þaðan farið aptur um strönd Európu frá Gades allt til Tanais. Polybius segir, að einmitt það sé ótrúlegt, hvernig einstakur maður og fátækur skyldi geta farið svo mikla fjarlægð á sjó og landi«[2].

Þessa undarlegu frásögu hafa menn átt bágt með að skilja, og hafa haft alls konar getgátur um það, hvernig ætti að skilja orðið hafslunga í þessu sambandi; sumir hafa haldið, að Pyþeas hafi séð sjóinn fullan af mar-

---

[1] Strabonis Geographica. Ed. C. Müller et F. Dübner. Parisiis 1853. 4to lib. I. c. 4. § 2.

[2] S. st., lib. II. c. 4. § 1—2.

Digitized by Google

glyttum eðu öðrum líkum kvikindum, af því að orðið hefir þess konar merking hjá ýmsum fornum höfundum; sumir ætla, að hann hafi séð sjóinn vera að frjósa[1] o. s. frv. Líklegast er hér verið að tala um einhvern hugsaðan óskapnað náttúrunnar, sem menn til forna ætluðu að væri á endimörkum jarðarinnar, þar sem allar höfuðskepnur rugluðust saman. Seinna segir Strabó enn frá Thule hér um bil á þessa leið:

«Pyþeas frá Massilíu segir, að það sé yzt í heiminum, sem er í kringum Thule, sem er nyrzt af hinum brezku löndum; þar er sumarhvarfbaugur hinn sami og heimsskautsbaugur; hjá öðrum fæ eg ekki að vita, hvort Thule er ey, eða hvort allt þangað er byggilegt, þar sem sumarhvarfbaugur verður heimskautsbaugur; en eg ætla að norðurtakmörk hinnar byggðu jarðar séu miklu sunnar; þeir sem nú rannsaka, geta ekki til nefnt neitt hinu megin við Ierne (Írland), sem liggr nærri Bretlandi til norðurs, og segja, að þar séu alvilltir menn, er búa illa sökum kulda; þar held eg því, að eigi að setja takmörkin«[2].

»Miklu óglöggari er frásögnin um Thule — sökum fjarlægðarinnar, því menn segja hún sé nyrzt af öllum löndum, sem nefnd eru; að Pyþeas hafi sagt það ósatt, er hann hefir sagt um Thule og aðra staði þar, er auðséð á því, að hann segir flest ósatt um þá staði, sem kunnugir eru, svo það er bert, eins og á undan er sagt, að hann hefir skrökvað meira um það, sem fjarlægara er; en hvað snertir stjörnufræði og tölvísi, þá mætti álíta, að honum eigi hafi farizt óheppilega, þar sem hann segir, að

---

[1] *S. Nilsson:* Några Commentarier till Pytheas' fragmenter om Thule. (Physiographiska sällskapets tidskrift. Lund 1837—38 I., bls. 44—53). Til forna höfðu menn langt niður eptir öldum mjög undarlegar hugmyndir um hið nyrzta haf á endimörkum jarðar og kölluðu það mare pigrum, m. concretum, m. congelatum, m. coagulatum o. fl., sbr. *K. Müllenhoff:* Deutsche Altertumskunde. Berlin 1870, I., bls. 410—426.

[2] Strabó, 2. bók, 5. kap. § 8.

»þeir, sem nálægt kuldabeltinu búa, hafi sumpart alls enga ræktaða ávexti né alidýr, sumpart líði þeir skort á þessu, en að þeir lifi á hirse-korni og öðru kálmeti, ávöxtum og rótum; þar fæst korn og hunang og úr því gjöra þeir drykk, en kornið þreskja þeir í stórum húsum, þegar þeir hafa fært kornöxin þangað, með því að þeir hafa ekki bjarta sólskinsdaga, því láfagarðar verða þeim ónýtir sökum sólarleysis og rigninga«[1].

Á þessari lýsingu er það auðséð, að ekki er átt við Ísland heldur, eru það einhver norðlæg lönd, en þó sunnar en Ísland, enda tekur Pyþeas það sjálfur fram að Thule sé ein af hinum brezku eyjum, og mundi hann varla hafa sagt það um jafn fjarlægt land eins og Ísland er. Hirse-kornið, sem nefnt er, hefir líklega verið hafrar, og hunang notuðu bæði Keltar og Germanir mjög snemma til mjaðargerðar. Pyþeas hefir tekið eptir því, hvernig alidýr og ræktaðir ávextir hverfa, eptir því sem nær dregur kuldabeltinu. Öll lýsingin á einkarvel við norðurhluta Skotlands og eyjarnar þar norður af; kornyrkja hefir þar allt af verið örðug viðfangs, þar eru sólskinsdagar fáir, sífelld þoka og rigning og hráslagalegt loptslag.

Grískir landfræðingar höfðu framan af sára litla þekkingu um norðurlönd; þekkingin jókst fyrst að nokkrum mun eptir að Rómaríki var orðið voldugt og víðlent. Fyrir daga Pyþeasar vissu grískir rithöfundar svo að segja ekkert um vestur- og norðurströnd Európu, og þó hafði þá mjög margt verið ritað um landafræði og sögu landanna við Miðjarðarhafið. Herodót og aðrir af hinum elztu rithöfundum vissu eins og fyrr var getið ekkert um löndin fyrir utan og norðan Njörvasund, nema að þaðan kæmi tin og raf, og Aristoteles og samtíða menn hans austur á Grikklandi voru litlu fróðari. Eptir ferðir Pyþeasar er það auðséð á mörgum fornritum, að þekkingin er orðin töluvert meiri; nú þekkja menn Bretland og Írland og

---

[1] Strabó, 4. bók, 5. kap. § 5.

Digitized by Google

vita nokkurn veginn, hvernig legu og lögun þeirra landa er varið; menn vita nú, að jörðin er byggileg miklu lengra til norðurs en menn áður héldu, þekkja ýms sérstök nöfn á þjóðum, löndum og höfum, og vita hvaðan rafið kom. Af þessu sést, að ferð Pyþeasar hefir verið til mikilla framfara og þýðingarmikil í þekkiugarsögu mannanna.

Hinn mikli stjörnuspekingur og landfræðingur *Claudius Ptolemæus*, sem var uppi á miðri 2. öld eptir Kristsburð, nefnir Thule, og segir, að hún sé fyrir norðan Orkneyjar, og að þar sé lengstur dagur 20 stundir; Ptolemæus ákveður legu landanna með breiddar- og lengdarstigum, hann segir, að nyrzti hluti Thule sé á 63° 15', miðhlutinn á 63°, syðsti hlutinn á 62° 40'. *Pomponius Mela* talar einnig um Thule; hann ritar hér um bil á þessa leið:[1] »Thule er beint á móti ströndum Belca, og er hún fræg í grískum og latneskum kvæðum; þar eru næturnar stuttar, af því sólin kemur upp til þess að síga fjarri til viðar, en á vetrum eru þær dimmar eins og annarstaðar; á sumrum eru þær bjartar, af því sólin á þeim tíma kemur hærra á lopt, og þó hún eigi sjáist sjálf, þá upplýsir hún þó hið næsta með nálægum ljóma. Um sólstöður eru engar nætur, af því þá verður sólin augljósari og sýnir eigi að eins birtu sína, heldur og líka mestan hluta af sjálfri sér«. Á öðrum stað segir Mela, að Skyþar heiti einu nafni Belcar; sýnir þetta, að hann hugsar sér Thule mjög austarlega, enda var það skoðun manna í þá daga, að norðurhluti Európu tæki fljótt að dragast til austurs og að Svartahaf og Kaspiskahaf væri flóar, er stæðu í sambandi við norðurhafið; fornir landfræðingar láta því opt Thule og önnur norðrlönd vera mjög austarlega.

Þessu næst kemur *Plinius* til sögunnar. Hann getur víða um Thule í náttúrusögu sinni; hann ber Pyþeas fyrir því, að þar sé dagurinn 6 mánaða langur og nóttin sé jafn löng, og að frá Bretlandi sé sex daga sigling norður til Thule.[1] Á öðrum stað segir Plinius, að Thule sé nyrzt af öllu sem um sé talað; þar sé um sólstöður engin nótt, þegar sól er í krabbamerki; en enginn dagur um vetrarsólstöður,[2] hann getur þess og[3] að ýmsir rithöfundar nefni aðrar norrænar eyjar t. d. Scandia, Dumna, Bergos og Nerigon,[4] sem sé stærst af öllum; frá Nerigon segir hann sé siglt til Thule og að eins dags sigling sé frá Thule til hins frosna hafs, sem sumir kalli »mare Cronium«. Á 3. öld ritar *Solinus* um Thule og fer mest eptir því, sem Plinius segir; Solinus segir, að Thule sé yzt af hinum brezku eyjum; þar sé nærri engin nótt um sumarsólstöður, en mjög stuttur dagur um vetrarsólhvörf; hann segir og, að frá Orkneyjum sé 5 daga og 5 nátta sigling til Thule; þar sé mikið af ávöxtum, og þeir sem þar búi lifi á vorin innan um fénaðinn á grasi, en seinna á mjólk; til vetranna safni þeir saman trjá-ávöxtum; hann segir og, að hinummegin við Thule sé frosið haf[5]. Solinus var átrúnaðargoð lærðra manna á miðöldunum og flestir rithöfundar á þeim tímum taka frásögnina um Thule úr riti

---

[1] Pomponii Melae de situ orbis, libri III. Lipsiæ 1831. lib. 3., cap. 6. Pomponius Mela var uppi um miðja 1. öld e. Kr.; hann var ættaður frá Spáni og ritaði landafræði sína á dögum Claudíusar keisara eða á dögum Caligúlu; menn vita fátt um æfi hans.

---

1) *C. Plini secundi* naturalis historia, rec. J. Sillig. Hamburgi et Gothæ 1851. Vol. I., 2. bók, 74. kap., bls. 177.

2) S. st.. bls. 320.

3) S. st., vol. I., 4. bók, 16. kap., bls. 320–21.

4) Þessi nöfn eru mjög efasöm og mismunandi í handritunum; í sumum góðum handritum er Vergos fyrir Bergos og fyrir Nerigon er sumstaðar Verigon, sumstaðar Berricen.

5) »Sed Thyle larga et diutina pomona copiosa est. Qui illic habitant, principio veris inter pecudes pabulis vivunt, deinde lacte. In hiemem compercunt arborum fructus. Utuntur feminis vulgo, certum matrimonium nulli. Ultra Thylen pigrum et concretum mare«. C. Julii Solini Polyhistor. Biponti 1794, 8vo, cap. 22. Cajus Julius Solinus lifði á 3. öld; hann ritaði »collectanea rerum memorabilium»; sú bók var stytt og dregin saman á 6. öld og síðan kölluð Polyhistor. Rit Solinusar er að mestu leyti samsnap úr öðrum rithöfundum, einkum Plinínsi. Mommsen hefir gefið út Solinus í Berlín 1864, með athugasemdum.

hans; líklega hafa ekki menn eins almennt þekkt hina eldri rithöfunda.

Á dögum Claudíusar keisara (41—54 e. Kr.) fengu Rómverjar fótfestu á Bretlandi, en áttu þar í sífelldum ófriði um mörg ár, uns Julius Agricola († 94) tókst að friða landið, sefa uppreisnir, og sigra Breta og Skota í mörgum orustum. Um þá daga fengu suðurþjóðirnar miklu meiri og betri vitneskju um Bretland og löndin þar í kring, þó ekki sje mikið af því fært í letur. *Tacitus*, hinn frægi sagnaritari, var tengdasonur Agricolu og hefir ritað æfisögu hans. Tacitus segir ýmislegt frá Bretlandi. Meðal annars segir hann, að þá hafi fyrst rómverskur floti siglt í kring um Bretland og hafi menn þá fyrst séð, að land þetta var eyja. Tacitus segir enn fremur, að Rómverjar hafi þá fundið Orkneyjar[1] og lagt þær undir sig, og að þeir hafi séð Thule í fjarska, en snjór og vetur gekk þá í garð; segir Tacitus, að sjórinn þar sje þungur og mjög örðugt að róa, og að vindarnir þar geti því varla reist neina báru. Þessi Thule, sem Tacitus talar um, getur ekki verið annað en Hjaltland. Hugmyndin um þungt og þétt, letilegt myrkrahaf í norðrinu kemur fram hvað eptir annað hjá fornum rithöfundum; kalla þeir haf þetta ýmsum nöfnum, og segja um það ýmsar bábyljur. Lýsing Tacitusar á sjóferðinni er annars ekkert ólíkleg; það var von þó Rómverjum þætti þungt að róa norður undir Hjaltlandi; það veit hver, sem þar hefir farið, hve þungt vestanfallið er þar í sjónum og hve örðug úthafskvikan opt getur verið jafnvel fyrir gufuskip.

Það er auðsjeð á því, sem vér hér að framan höfum tilfært úr ýmsum höfundum, að þeir vita ekkert um Thule annað en það, sem Pyþeas hefir sagt og hefir hver tekið frásögn hans eptir öðrum, langt niður eptir öldum; Taci-

---

[1] Líklega voru þó Orkneyjar áður kunnar; Pomponius Mela lýsir þeim þannig (III., 6): »Triginta sunt Orcades angustis inter se ductæ spatiis«. Eusebíus (264 e. Kr.) og Orosíus (415 e. Kr.), segja, að Rómverjar hafi unnið Orkneyjar á dögum Claudíusar keisara.

Google

tus er hinn eini, sem byggir frásögn sína á öðrum grundvelli. Fjölda margir aðrir fornir rithöfundar nefna Thule bæði í óbundinni ræðu og í kvæðum; Thule er hjá þeim ekkert annað en hin norðlægustu endimörk jarðarinnar, eða eitthvað ókunnugt, fjarlægt töfraland, yzt úti í hafsauga. Hér á ekki við að telja upp alla þessa rithöfunda; eg hefi hér að eins sett hinar eldri og merkari frásagnir um Thule, til þess menn geti sjeð, hvað það er, sem lærðir menn eru að deila um, þar sem um Thule er að ræða. Þegar fram líða stundir, verða frásagnirnar um Thule enn þá ruglingslegri. Af hinum seinni fornhöfundum segir *Prokopius* einna mest frá Thule; hann segir að Thule sé tíu sinnum stærri en Bretland og liggi miklu norðar; hann segir og margt skringilegt frá íbúum þar og siðum þeirra; hann segir, að þar búi 13 þjóðir og séu helztar þeirra Skithifinoi og Gauthoi; lýsing hans sýnist helzt eiga við Noreg eða Skandinavíu alla.[1] Prokopius var nafnfrægur sagnaritari á 6. öld og hefir ritað um styrjaldirnar við Vandali, Gotha o. fl.; hann var ættaður frá Cesarea í Palestína.

Hinn fyrsti, sem segir, að Thule sé Ísland, er hinn írski munkur *Dicuilus*, sem ritaði landafræðisbók sína um 825, og hafði hann hjá írskum klerkum fengið vitneskju um stórt eyland í norðri, sem eptir lýsingu hans auðsjáanlega er Ísland. Dicuilus kallar eyju þessa Thule, af því hann hefir haft fyrir sjer frásagnir Solinusar og annara fornra höfunda. Frá því Island byggðist, er það algengt fram eptir öldum, að það er kallað Thule, þó einstöku menn telji Thule annarstaðar, eins og t. d. *Henricus Huntendunensis*, sem segir, að Thule sé yzt af Orkneyjum.[2] Eptir að Ísland byggðist af Norðmönnum, trúðu Islendingar sjálfir, að Island væri land það, sem fornir höfundar kalla Thule; þess vegna stendur í byrjunni á Landnámu: »Í aldafarsbók þeirri, er Beda prestr heilagr gerði, er getið eylands þess, er Tili heitir, ok á bókum er sagt, at liggi VI dægra sigling í norðr frá Bretlandi; þar sagði hann eigi koma dag á vetr, ok eigi nótt á sumur, þá er dagr er sem lengstr. Til þess ætla vitrir menn þat haft, at Ísland sé Tili kallat, at þat er víða á landinu, er sól skín um nætr, þá er dagr er sem lengstr, en þat er víða um daga, er sól sér eigi, þá er nótt er sem lengst. En Beda prestr andaðist dccxxxv árum eptir holdgan dróttins vors, at því er ritat er, ok meir en hundraði ára fyrr en Ísland byggðist af Noregi«. Höfundurinn að þessum kafla Landnámu hefir líklega ekki þekkt neinn annan höfund, er ritar um Thule, heldur en Beda prest, en Beda prestur tekur orðrétta kafla úr Solinusi og Pliniusi. Hinir seinni grísk-rómversku rithöfundar og elztu landfræðingar miðaldanna, eins og t. d. Dionysios Perigetes, Orosius, Isidorus Hispalensis, Priscianus, Gregorius Turonensis o. fl. taka orðrétt kaflana um Thule úr fornritunum og bæta engu nýju við; þó Thule sé mjög víða nefnd, er þó lítið eða ekkert að græða á því, sem um hana hefir verið ritað á miðöldunum.

---

[1] De bello Gothico, lib. II., kap. 15.

[2] Henricus Huntendunensis var fæddur í lok 11. aldar og lifði fram yfir miðja 12. öld; hann telur eyjar kring um Bretland og segir svo: »Habet autem a septentrione, unde oceano infinito patet, Orcades insulas novem, de quarum ultima Thule dictum est«: »tibi serviat ultima Thule«. Monumenta historica Britannica 1848, fol., I, bls. 691.

Adam frá Bremen, sem var uppi á elleftu öld, talar um Thule og lýsir henni líkt og Solinus, en ber þó Beda prest fyrir frásögninni. Adam þessi þekkti töluvert til Íslands, sem síðar mun verða frásagt, og hann bætir því við: »þessi ey Thule er nú kölluð Ísland«; svo gerir nú hver höfundur fram af öðrum, að kalla Ísland Thule, og er óþarfi að nafngreina þá, enda eru þeir mjög margir. Það er auðséð að lærðir menn hafa fegins hendi gripið Ísland, þegar það var orðið kunnugt, til þess að geta smellt á það Thule-nafninu, sem þeir voru í vandræðum með, og fram eptir öllu eru nú frásagnir hinna fornu höfunda lítið rannsakaðar; fæstum dettur í hug að efast um að Ísland sé Thule. *Arngrímur Jónsson* lærði verður einna fyrstur til að sanna, að lýsingar hinna fornu höfunda á Thule eigi ekki við Ísland; í riti sínu »Crymogœa« 1610 segir hann að Thule geti ekki verið Ísland, enda hafi þar engin stöðug byggð verið fyrr en 874. Nokkru seinna reis *Pontanus*, danskur sagnaritari, upp á móti Arngrími, tekur hann í bók sína marga kafla úr fornum höfundum og reynir með því að sanna, að ekkert annað land en Ísland geti verið Thule; leggur hann einkum áherzlu á staðinn hjá Pliniusi, þar sem hann nefnir Nerigon; hann heldr því einnig fram að Ísland muni hafa verið byggt áður en Norðmenn settust hér að 874 og ber fyrir sig bréf og páfabullur eldri, sem nefna Ísland, en þær eru eflaust falsaðar.[2] Þá reis Arngrímr upp aptur öndverður á móti, skoðaði nákvæmlega heimildarit Pontanusar og tætti sundur sannanir hans og færði með miklum lærdómi ljós rök fyrir því, að Thule gæti ekki verið Ísland.[3] Nokkru seinna kom þó fram annar Íslendingur, sem var á máli Pontanusar og ritaði alllangt um þetta efni; það var Þórður Þorláksson, sem seinna varð biskup í Skálholti († 1697); telur hann fyrst upp marga höfunda, sem nefna Ísland og segja að það sé Thule og svo þá sem á móti hafa mælt; því næst heldur hann því sjálfur fastlega fram, að Ísland sé Thule eptir breiddarstigum þeim, sem fornir höfundar nefna, eptir fjarlægðinni frá Bretlandi og eptir dagslengdinni.[4] Seinna hafa enn ýmsir haldið því fram, að Ísland væri Thule og það jafnvel fram á vora daga t. d. Bessel og Burton,[5] en það má

---

[1] *I. I. Pontonus:* Rerum Danicarum Historia. Amstelodami 1631, fol., bls. 671, 682—85, 741—55.

[2] Sbr. Íslenzkt fornbréfasafn I., bls. 14—18.

[3] *Arngrímur Jónsson:* Specimen Islandiæ historicum et magna ex parte chorographicum. Amstelodami 1643. 4to, bls. 89—171.

[4] *Theodorus Thorlacius:* Dissertatio chorographico-historica de Islandia. Editio tertia. Wittebergæ 1690. 4to, Thesis I. § 8—18. (1. útg. 1666).

[5] *W. Bessel:* Pytheas von Massilia. Göttingen 1858. *R. Burton:* Ultima Thule or a Summer in Iceland. London 1875, Vol. I. sbr. *Vivien de St. Martin.* Histoire de la géographie. Paris 1873.

heita fullsannað, að svo er ekki. Karl Müllenhoff heldur, að Thule hafi verið ein af Hjaltlandseyjum og eru ýmsir aðrir á hans máli,[1] aptur á móti ætlar Keyser, Sv. Nilsson og Brenner, að Thule sé Noregr eða Skandínavía;[2] Malte Brun hélt að Thule væri Jótland (Thy), Rudbeck að Thule væri Svíþjóð o. s. frv. Af seinni mönnum hefir Müllenhoff ritað einna mest og bezt um Pyþeas og um þekkingu fornþjóðanna á norðurhluta Európu; ritgjörðir og bækur vísindamanna um þetta mál skipta hundruðum. Þó nú mörg af ritum þessum hafi mjög aukið þekkingu manna á sögu rannsóknanna og landfræðinnar, þá er það þó enn með öllu óvíst, hvaða land það var, sem Pyþeas kallaði Thule, enda má oss Íslendingum standa á sama, úr því, það er ekki hægt að finna fullnægjandi líkur fyrir því að Thule sé sama og Ísland. Aðalfjöldi fornra höfunda kallar það allt Thule, sem er ókunnugt í norðri; seinna héldu Rómverjar að Hjaltland eða einhver af Orkneyjum væri Thule, og á 6. og 7. öld hafa sumir rithöfundar sett þetta nafn á Noreg eða Skandínavíu. Líklega geta menn aldrei ráðið gátuna um ferðir Pyþeasar til Thule, af því frumritin eru glötuð og ritbrotin, sem til eru hjá öðrum höfundum, eru eflaust umsnúin og aflöguð.

2. Fornar sagnir um Ísland áður en það fannst.

Hjá ýmsum miðaldahöfundum er getið um Ísland og það sett í samband við viðburði, er gerzt hafa löngu áður en landið fannst; sést það berlega, að slíkt eru skröksagnir eða ýkjur seinni manna, og sanna þær alls ekki neitt samband við landið á þeim tíma, sem tilfærður er. Arthúr konungr, höfðingi Sílúra á Bretlandi, er nafnfræg hetja í gömlum riddarasögum og rímum; þó hafa margir efazt um, hvort hann hefir nokkurn tíma verið til; hann á að hafa dáið úr sárum árið 542 e. Kr. Í gömlum enskum bókum er opt talað um orrustur hans og sigurvinninga; þar er sagt að hann hafi lagt undir sig Norðurlönd og eyjar margar, og er þar talið Ísland og Grænland. Galfried af Monmouth segir fyrstur nokkuð til muna um Arthúr konung og samkvæmar ritum hans eru frásagnirnar í Bretasögum. Þegar Arthúr konungr hafði barið á Söxum og lagt undir sig England og Skotland, er mælt hann hafi farið herferð til Írlands, og síðan lagt undir sig Orkneyjar og Hjaltland og Suðureyjar, og síðan Danmörk, Noreg, Færeyjar og Gotland, og lagði svo skatt á öll þessi lönd. Síðan lagði Arthúr undir sig Frakkland, og líkaði Rómverjum það stórilla og sögðu honum stríð á hendur; bauð hann út miklu liði og voru með honum margir kappar og konungar úr skattlöndum hans; meðal þeirra er talinn »Malvasíus Tíle-konungr (þat heitir nú Ísland)«. Einn af konungum þeim, sem komu á eptir Arthúr, Malgó að nafni, »lagði undir sig allt Bretland ok Skotland, Írland, Ísland, Orkneyjar, Danmörk ok Gotland, ok voru þessi lönd öll honum skattgild, en karlmenn þýddust hann en eigi konur ok því varð guð honum reiðr«.[1] Það sér hver maður, að frásagnir þessar eru eintómar ýkjur, tilbúnar löngu eptir þann tíma, sem um er rætt, og verður því ekkert á þeim byggt. Þess er og getið í gömlum bókum, að Kentigern biskup í Glasgow, sem var uppi á 6. öld, hafi sent kristniboða til Orkneyja, Noregs og Íslands; en þetta er jafn ótrúlegt eins og fleira, sem sagt er um þenna biskup. Sögurnar um Sunnifu hina helgu, að hún hafi farið frá Íslandi til Noregs til þess að boða þar kristni á 4. öld, hafa einnig við jafnlítið að styðjast.[1]

---

[1] *K. Müllenhoff:* Deutsche Altertumskunde. Berlin 1870, I. *Ziegler:* Reise des Pytheas. Dresden 1861.

[2] *Keyser:* Norges Historie. Kristiania 1866, I., bls. 33. *S. Nilsson:* Skandinaviska Nordens Urinvånare. 2. Upl., II. Broncealderen. Stockholm 1862—64. *Oscar Brenner:* Nord- und Mittelevropa in den Schriften der Alten. München 1877. bls. 29—34, 91—101. *G. M. Redslob:* Thule. Leipzig 1855.

---

[1] Bretasögur í Annaler for nordisk Oldkyndighed 1849. bls. 94, 104, 126.

Í fjölda mörgum fornkvæðum og rímum er getið um Ísland og Íslendinga, án þess að nokkur fótur sé fyrir því, og eru slíkt ekki annað en skáldaykjur, enda tóku rímnaskáldin fram á vora daga það ekki nærri sér, þó landaskipunin væri eigi sem réttust. Í »Rosmers«-kvæði er t. d. sagt frá því, að Íslands konungur byggir skip; Rosmer stígur í haf ok lætur alla konungsmenn sökkva til botns og drukkna nema Alvar konungsson; hann kemst af og í hús risans til Hellelille. Hann er þar í 8 ár; þá er Hellelille með barni hans.[2] Í öðru kvæði er sagt frá því að Burmand risi fréttir, að Íslands konungr eigi fagra dóttur og biður hennar sér til handa og vill hafa hálft ríkið í heimanmund; Gloríant dóttir konungs er lofuð Karli keisara og vill ekki þýðast risann og biður Olgeir danska að hjálpa sér; hann fer á móti Burmand risa og leggur hann að velli.[3] Í færeysku fornkvæði er Friðfróði látinn sigla til Íslands, og þorir þá Íslands konungur ekki annað en bjóða honum skatt til friðar sér o. s. frv. Margs konar aðrar ýkjur um Ísland má finna hér og hvar í gömlum útlendum riddarasögum, rímum og kvæðum, og yrði hér oflangt að eltast við slíkt; þó Ísland sé sumstaðar í þess konar sögum sett í samband við viðburði, sem gerðust löngu áður en landið fannst, þá er það þó þýðingarlaust; því kvæðin og sögurnar eru löngu seinna tilorðnar.

Nokkur ágreiningur um fund Íslands hefir fyrrum orðið meðal fræðimanna út úr nokkrum gömlum páfabréfum. Þegar erkibiskupsstóll var stofnaður í Hamborg 835, þá er Ísland nefnt í páfabréfinu og hafa sumir af því viljað ráða, að Island hafi verið albyggt og kristið, áður en Norðmenn námu þar land; en hér liggur í augum uppi, að eitthvað hlýtur að vera ranghermt, því landið er nefnt því nafni, er það síðar fékk (Ísland); það er því víst engum efa bundið, að nöfnunum Ísland og Grænland hefir síðar verið skotið inn í páfabréfið, og öll líkindi til, að Brima-biskupar hafi gert það, eptir að Ísland varð kristið, til þess að geta talið þetta land sem önnur norræn lönd undir biskupsstólinn. Halda sumir Aðalbert erkibiskup (1043—1072), er vígði Ísleif Gissurarson til biskups, hafi skotið nöfnunum inn í bréfið og ef til vill í 4 önnur brjef, sem seinna voru útgefin. Seinna spunnust ýmsar sagnir út af þessu, og í munkaritum og kvæðum er Anskar hinum helga talið það til gildis, að hann hafi kristnað öll Norðurlönd og þar með líka Ísland og Grænland.[1] Pontanus studdist við þessi páfabréf í ritdeilu sinni móti Arngrími lærða, en Arngrímur áleit, að bréfin mundu vera fölsuð, og á sama máli hafa flestir hinir merkari fræðimenn verið, t. d. K. Maurer, Finnur biskup Jónsson[2] og Jón Sigurðsson. Sumir hafa haldið, að nöfnin í frumritinu hafi mislesizt og ritararnir hafi aflagað önnur nöfn og gert úr þeim Ísland og Grænland.[3] Hinn alkunni stjórnmálagarpur Gladstone hefir allmikið fengizt við fornfræði og í ritum um Homer hefir hann komizt að þeirri skoplegu niðurstöðu, að Ísland sé eyjan Ogygia, þar sem Oddyssevs dvaldi hjá Kalypso.[4]

---

[1] *K. Maurer:* Die Bekehrung des norwegischen Stammes zum Christenthume. München 1855. I, bls. 8—9.

[2] *Svend Grundtvig*: Danmarks gamle Folkeviser. II, bls. 72—88.

[3] S. st. I, bls. 391—96. Þar er víðar getið um Ísland, t. d. I. bls. 160, 369, 380, o. s. frv.

---

[1] Íslenzkt fornbréfasafn I, bls. 1—44. *R. Burton:* Ultima Thule I, bls. 79—87.

[2] Historia ecclesiastica Islandiæ I, bls. 219—20. *K, Maurer:* Bekehrung etc. I, bls. 23—24.

[3] *I. R. Forster:* Geschichte der Entdeckungen und Schiffahrten im Norden. Frankfurt an der Oder 1784, bls. 109—110.

[4] Sbr. *Ólafur Davíðsson:* Ísland og Íslendingar. Tímarit bókmf. 1887, bls. 107.

3. Írar finna Ísland.

Eins og kunnugt er, voru hér Írar þegar Norðmenn komu fyrst til landsins. Ari fróði segir í Íslendingabók[1] »þá voro her menn cristnir, þeir es Norþmenn calla Papa, en þeir fóro síþan á braut, af því at þeir vildo eigi vesa her viþ heiþna menn, oc léto eptir bœcr írscar oc bjöllor oc bagla; af því mátti scilja, at þeir voru menn írscir«. Landnáma bætir við um bjöllurnar og baglana,[2] »þat fanst í Papey austr ok í Papýli,[3] er ok þess getit í bókum enskum, at í þann tíma var farit milli landanna«. Síðar segir um Kirkjubæ á Síðu (Ldn. IV. 11). »Þar höfðu áðr setit Papar, oc eigi máttu þar heiðnir menn búa«. Írar þeir er hinir fyrstu landnámsmenn kölluðu Papa, hafa eflaust verið klerkar eða munkar frá Írlandi, er höfðu leitað í einveru norður í höfum. Það sést líka á riti Dicuils munks, sem skrifað er 825, að Írar hafa fyrstir fundið Ísland. Dicuilus segir í riti sínu fyrst frá Thule og talar um hvað Solinus hafi sagt um þetta land og bætir því næst við: »Nú eru þrír tigir ára síðan, að klerkar, sem dvalið höfðu á þessari eyju frá því í byrjun febrúarmánaðar til byrjunar ágústmánaðar, sögðu mér, að um sumarsólstöður og um næstu daga undan og eptir þá hyrfi sólin, er hún gengur til viðar einsog bak við dálitinn hól, svo að engin dimma varð um sjálfa þessa stuttu stund, hvað sem menn vilja gjöra t. d. tína lýsnar úr skyrtunni, þá má gjöra það eins og sól væri á lopti; ef þeir hefðu komið upp á há fjöll þar á eynni, mundi sólin líklega aldrei hafa horfið þeim. Mitt

---

1) Íslendingabók, 1. kap. Ísl. sögur I, bls. 4.

2) Landnáma, prol., bls. 24. Fornmannasögur I, bls. 233, XI bls. 410. Theodorici Monachi historia de antiquitate regum norwagiensium, cap. III. Monumenta historica Norvegiæ, udgivne ved G. Storm. Kristiania 1880, bls. 8—9.

3) Papýli vita menn eigi með vissu, hvar hefir verið, Dr. Kålund heldur, að héraðið Síða hafi borið það nafn (Hist.-topogr. Beskrivelse af Island II, bls. 276 og 314); aðrir halda, að Papýli hafi verið í Suðursveit (Oddsens Landaskipunarfræði II. 1822, bls 304. Safn til sögu Íslands II, bls. 451 og 475).

um þessa stuttu stund er miðnætti á jörðunni miðri, það er því ætlun mín, að sólin sjáist aptur á móti um skemmstan tíma í Thule um vetrarsólstöður eða nokkrum dögum undan og eptir, en þá er miðdegi á miðri jörðunni. Þeim hefir skjátlazt, er skrifað hafa, að sjór væri frosinn kringum eyna og að einlægur dagur án nætur væri frá vorjafndægrum til haustjafndægra og aptur á móti samanhangandi nótt frá haustjafndægrum til vorjafndægra, því klerkar þessir komu þangað sjóleið um þann tíma, þegar mikill kuldi er vanur að vera og dvöldu þar, og voru þá ávallt dagar og nætur á víxl nema um sólstöðurnar, en þegar þeir sigldu þaðan norður á við eina dagleið, hittu þeir frosinn sjó«.[1] Því næst segir Dicuilus frá eyjaklasa, sem liggur tveggja daga sigling fyrir norðan Bretland og eru það líklega Færeyjar. Eyjar þessar eru allar litlar segir hann, og þröng sund á milli, og hafa þar búið í nærri hundrað ár einsetumenn frá Skotlandi, en þeir hafa orðið að flýja fyrir norskum víkingum,[2] segir hann að þar sé ótölulegur grúi af sauðfé og alls konar sjófuglum. Af frásögn Dicuils er það auðséð að einsetumenn írskir hafa fundið Ísland líklega einhvern tíma á 8. öld, úr því Dicuilus hefir talað við klerka, sem þar höfðu verið um árið 795. Á Írlandi og Skotlandi hefir ekki verið friðsamt í þá daga þegar víkingahóparnir austan um haf alltaf voru að gera strandhögg, brenndu borgir og þorp, kirkjur og klaustur, drápu fólkið og rændu fénu; guðhræddir einsetumenn urðu að leita lengra og lengra burtu til þess að geta verið í friði.

Í latnesku riti um sögu Noregs, sem ritað hefir verið á Orkneyjum á miðri 13. öld, er þess getið, að þar hafi búið Piktar og Papar, er Norðmenn námu þar land; um Papana segir höfundurinn meðal annars: »Papar voru þeir kallaðir af því þeir klæddust hvítum klæðum eins og klerkar. Þess vegna eru allir klerkar á tevtonska tungu kallaðir Papar. Ennþá heitir ein eyja Papey eptir þeim«.[1] Allmörg örnefni á Orkneyjum og Hjaltlandseyjum benda á Papana. Í Orkneyjum eru tvær Papeyjar, Papey meiri og Papey minni (Papa-Westray og Papa Stronsay) og á tveim stöðum heitir þar Papýli, á Hrossey (Mainland) og á Rögnvaldsey (South Ronaldsay). Við Hjaltland eru líka tvær Papeyjar, Stóra Papey (Papa Stour) og Litla Papey (Papa Little) o. s. frv.[2] Af þessu sézt, að klerkar frá Írlandi mjög snemma hafa sest að á eyjum þessum og má svo rekja feril þeirra um Suðureyjar, Orkneyjar, Hjaltland, Færeyjar og alla leið til Íslands. Hinir fyrstu íbúar, sem menn hafa sögur af á Orkneyjum, voru Piktar, og tóku þeir snemma við kristni, sagt er að Cormac hafi boðað þar kristni á 5. öld. Piktar héldu Orkneyjum fram á níundu öld,[3] en þá urðu bæði lærðir og leikir að stökkva úr landi fyrir ofríki hinna norrænu víkinga. Munkaflokkar frá Írlandi settust víða að á eyjum og útskerjum við strendur Skotlands á 8. og 9. öld, og finnast mjög víða merki eptir þá;[4] þar sem byggð var boðuðu þeir kristni, og

---

[1] Dicvilus. Liber de mensura orbis terræ. Berolini 1870, bls. 41—43.

[2] *Hammershaimb* segir, að í fjöllunum við Hvalbö séu margir hellar og gjótur; þar duldust Færeyingar á fyrri tímum fyrir árásum víkinga, og hengdu svart vaðmál fyrir hellismunnana; þar eru líka sagnir um, að frumbyggjar Færeyja hafi dulizt í hellum þessum, þegar Norðmenn námu þar land, og dáið þar út. Antiqvarisk Tidskrift 1846—48, bls. 261.

---

[1]) Breve Cronicon Norvegiæ. Symbolæ ad historiam antiquiorem rerum Norvegicarum. Ed. P. A. Munch. Christiania, 1850, bls. 6 og 38.

[2]) *P. A. Munch*: Geografiske Oplysninger om Orknöerne (Annaler for nordisk Oldkyndighed 1852, bls. 54-58).

[3]) *Nennius*: Historia Britonum, cap. 5. (Monumenta historica Britannica 1848 I, bls. 56). Nennius segir, að Piktar hafi lagt undir sig Orkneyjar í fyrndinni og búi þar enn. Nennius lifði fram yfir miðja 9. öld.

[4]) Á Orkneyjum eru mörg merki um hina eldri kristni og klerka þessa, sbr. *Joseph Anderson*: Introduction to The Orkneyinga Saga. Edinburgh 1873, bls. 11-21. Þar hafa meðal annars fundizt sjerstaklega lagaðar bjöllur, eins og þær, sem voru notaðar í hinni elztu kristni; eru þær líklega eptir Papana og ef til vill líkar bjöllum þeim

Digitized by Google

seinna settust þeir að á eyðieyjum og lifðu einsetumannalífi, fjarri róstum og ofríki víkinganna, sem þá fóru að koma í stórhópum að austan, einkum eptir það, að Haraldur hárfagri fór að brjóta undir sig Noreg. Hinir fornu Keltar á Írlandi og Skotlandi voru yfir höfuð að tala mjög gefnir fyrir sjóferðir og allt af á sífelldu flakki; það eru jafnvel nokkrar líkur til þess, að þeir hafi fundið Vesturheim fyrr en allir aðrir Norðurálfumenn, þó það sé með öllu ósannað enn.[1]

---

sem fornmenn fundu hjer á landi. Mynd af þess konar bjöllu er hjá Anderson á s. st., bls. 14. Þessir elztu keltnesku klerkar og einsetumenn hafa snemma verið kallaðir Culdees (guðsmenn) af keltnesku orðunum cule = socius, de = dei; var nafn það brúkað um keltneska munka, hvort þeir voru í klaustrum eða einsetumenn. *Worsaae* talar um menjar eptir Pikta á Orkneyjum og Hjaltlandseyjum; þar eru kastalarústir (pictish towers) o. m. fl. Minder om de danske og Nordmændene i England, Skotland og Irland, bls. 230.

1) Í Vita S. Galli II, 47 (Pertz: Monum. German. historica II, bls. 30) er sagt um þessa flakkaranáttúru Kelta frá Skotlandi og Írlandi: »Nuper quoque de natione Scotorum, quibus consuetudo peregrinandi iam paene in naturam conversa est, quidam advenientes« o. s. frv., sbr. *Alexander v. Humboldt*: Kritische Untersuchungen über die historische Entwickelung der geographischen Kenntnisse von der neuen Welt. Berlin 1852. III, bls. 197.

II. Hugmyndir manna um Ísland fyrir siðaskiptin.

4. Ferðir Norðmanna til Íslands og landnám þeirra.

Það er ekki gott að segja með vissu, hver fyrstur fann Ísland af norrænum mönnum, og eru deildar sagnir um það, hvor þeirra Naddaðs eða Garðars hafi fyrr komið til landsins; handritin af Landnámu greinir á í þessu efni. Um Naddað[1] segir svo

í Landnámu Sturlu Þórðarsonar:	*í Hauksbók*:
Svá er sagt, at menn skyldu fara ór Noregi til Færeyja; nefna sumir til Naddoð víking; en þá rak vestr í haf, ok fundu þar land mikit; þeir gengu upp í Austfjörðum á fjall eitt hátt, ok sást um víða, ef þeir sæi reyki eða nökkur líkindi til þess at landit væri bygt; ok sá þeir þat ekki. Þeir fóru aptr um haustit til Færeyja;	Naddoddr hét maðr, bróðir Exna-Þóris, mágr Ölvis barnakarls; hann var víkingr mikill. Af því staðfestist hann í Færeyjum, at hann átti hvergi annarstaðar vel fritt. Hann fór or Noregi ok vildi til eyjanna, ok varð sæhafi til Garðarshólms, ok kom í Reyðarfjörð á Austfjörðum, ok gengu þeir þar á hin hæstu fjöll, at vita, ef

---

[1] Réttast mun vera, að skrifa Naddaðr eða Naddoðr, en ekki Naddoddur, eins og optast er gert, sbr. grein eptir Jón rektor Þorkelsson í Baldri I., bls. 6.

ok er þeir sigldu af landinu, féll snær mikill á fjöll, ok fyrir þat kölluðu þeir landit Snæland. Þeir lofuðu mjök landit. Þar heitir nú Reyðarfjall á Austfjörðum, er þeir höfðu at komit. Svá sagði Sæmundr prestr enn fróði.

þeir sæi nokkorar manna vistir eða reyki, ok sá þeir ekki tíðinda. En er þeir sigldu frá landinu, féll snjór mikill; af því kallaði hann Snæland.

Um Garðar segir svo

í Sturlubók:

Maðr hét Garðarr Svavarsson, sænskr at ætt; hann fór at leita Snælands at tilvísan móður sinnar framsýnnar; hann kom at landi fyrir austan Horn it eystra; þar var þá höfn. Garðarr sigldi umhverfis landit, ok vissi at þat var eyland. Hann var um vetr norðr í Húsavík á Skjálfanda ok gjörði þar hús. Um várit, er hann var búinn til hafs, sleit frá honum mann á báti, er hét Náttfari, ok þræl ok ambátt. Hann bygði þar síðan er heitir Náttfaravík. Garðarr fór þá til Noregs, ok lofaði mjök landit. Hann var faðir Una, föður Hróars Tungugoða. Eptir þat var landit kallat Garðarshólmr,

í Hauksbók:

Garðarr hét maðr, sun Svavars hins svænska. Hann átti jarðir í Sjólandi, en var fæddr í Svíaríki. Hann fór til Suðreyja at heimta föðurarf konu sinnar. En er hann sigldi í gegnum Pettlandsfjörð, þá sleit hann undan veðr, ok rak hann vestr í haf. Hann kom at landi fyrir austan Horn; þar var höfn. Garðarr sigldi umhverfis landit, ok vissi at þat var eyland. Hann kom á fjörð þann, er hann kallaði Skjálfanda. Þar skutu þeir báti ok gekk á Náttfari ok þræll hans. Þá slitnaði festin, ok kom hann í Náttfaravík fyrir utan Skuggabjörg. En Garðarr kom öðru megin fjarðarins ok var þar ok var þá skógr milli fjalls ok fjöru.

um vetrinn. Því kallaði hann þar Húsavík. Náttfari var eptir með þræl sinn ok ambátt; því heitir þar Náttfaravík. Garðarr sigldi austr aptr, ok lofaði mjök landit, ok kallaði Garðarshólm.[1]

Í Hauksbók stendur frásögnin um Garðar á undan kaflanum um Naddað. Seinna í Landnámu (IV. 4) er getið um Una Garðarsson; hann fór til Íslands með ráði Haralds konungs hárfagra og ætlaði að leggja undir sig landið; þar er hann nefndur »Uni, son Garðars, er fyrst fann Ísland,« og sýnist það benda til þess, að Garðar hafi fyrr komið til Íslands en Naddaðr; Sturla telur Sæmund fróða heimildarmann fyrir því, að Naddaðr hafi komið hér fyrstur, en Hauksbók getur engrar heimildar, og því hafa fleiri lagt meiri trúnað á orð Sturlu Þórðarsonar.

Það sýnist þó vera undarlegt, hvers vegna Haukur hefir vikið frá frásögu Sturlu lögmanns að orsakalausu, úr því hann hafði fyrir sér Sturlubók, eptir því, sem hann sjálfur segir: »Þessa bók ritaða ek Haukr Ellinzsun eptir þeirri bók, sem ritað hafði herra Sturla lögmaðr Þórðarson, hinn fróðasti maðr, ok eptir þeirri bók annari, er ritað hafði Styrmir hinn fróði, ok hafða ek þat or hverri er framar greindi, en mikill þorri var þat er þær sögðu eins báðar.» (Ldn. V. cap. 15.). I tveim gömlum latneskum ritum um sögu Noregs er getið um fund Íslands, er annað þeirra eptir Þjóðrek munk og ritað um miðja 12. öld, hins hefir áður verið getið, og heitir það »Breve Cronicon Norvegiæ», og er ritað á 15. öld; í hvorugu þessu riti er getið um Naddað víking, en á báðum stöð-

---

[1]) **Landnáma** I. cap. 1. Íslendingasögur I. 1843, bls. 22-28. Sbr. Fornmannasögur I., bls. 234-35, XI., bls. 411-412.

Digitized by Google

um er Garðar talinn hafa fyrstur fundið Ísland.[1] Í Njálu er getið um Una hinn danska í ættartölu; þar segir svo: «Arnguðr hét systir Gunnars, hana átti Hróarr Tungugoði, son Una hins úborna Garðarssonar, sá fann Ísland»; seinna er getið «Þorgerðar Mársdóttur, Runólfssonar, Naddaðarsonar hins Færeyska,»,[2] en ekki nefnt á nafn, að Naddaður hafi fyrstur fundið Ísland. Frásögnin um Garðar sýnist vera miklu eðlilegri í Hauksbók en Sturlubók, því það er sennilegra, að hann hafi farið til Suðureyja að heimta föðurarf konu sinnar, og svo hrakizt óviðbúinn norður í höf, heldur en að hann hafi farið að leita Snælands eptir fyrirsögn móður sinnar framsýnnar. Finnur Magnússon er á þeirri skoðun, að Garðar hafi fyrstur fundið Ísland, og eins Konráð Maurer.[3] Þó nú margt sýnist mæla með því, að Garðar hafi fyrstur fundið Ísland, þá er þó ómögulegt með fullri vissu að segja, hvað rétt er í þessu efni; sögurnar um hinar fyrstu sjóferðir hér í norðurhöfum eru svo óglöggar.

Eins og kunnugt er kemur Flóki Vilgerðarson næstur til sögunnar; hann fór frá Hjaltlandi til þess að leita að Garðarshólma; með honum voru á skipi bændur tveir, Þórólfur og Herjólfur, Faxi suðureyskur maður og hrafnar þrír, þá lét hann lausa í hafi; hinn fyrsti fló aptur um stafn til sama lands, annar í lopt upp og svo aptur til skips, en hinn þriðji fram um stafn í þá átt, er þeir fundu landið. Flóki kom að Austfjörðum eins og þeir Garðarr og Naddaður, og sigldi svo suður fyrir land; þegar Faxi sá mynnið á Flóanum milli Reykjaness og Snæfellsness, hélt hann að þar væri árós, og var fjörðurinn síðan kallaður Faxaós; sigldu þeir Flóki síðan norður með og inn á Breiðafjörð, og svo í Vatnsfjörð á Barðaströnd, rétt fyrir innan Brjánslæk. Þá var fjörðurinn fullur af veiðiskap, og gáðu þeir eigi fyrir veiðum að fá heyanna og dó allt kvikfé þeirra um veturinn; af þessari frásögn er auðséð að Flóki hefir ætlað að nema land og reisa bú, enda gat hann varla valið fallegri stað, því fjörðurinn og dalurinn inn af eru ljómandi fagrir, þar er vatn í miðjum dalnum með silungsveiði, og fellur úr því breið og vatnsmikil á til sævar, en miklir skógar eru þar enn á báða vegu hátt upp eptir hlíðum. Vorið næsta var kalt. Þá gekk Flóki upp á fjall eitt hátt og sá norður yfir fjöllin fjörð fullan af hafísum, því kölluðu þeir landið Ísland, sem það hefir síðan heitið. Ef Flóki hefir gengið upp á fjall þar í nánd sem víðsýni er af, þá hefir hann varla getað farið annað en upp á Hornatær og hefir séð yfir á Arnarfjörð og Suðurfirði, og ef til vill eitthvað á Ísafjarðardjúp; hér hefir þá verið mikið ísaár, því sjaldan rekur hafís inn á þessa firði nema þegar aftök eru. Þeir Flóki ætluðu burt um sumarið, en urðu ekki búnir fyrr en litlu fyrir vetur, þeim beit eigi fyrir Reykjanes, og sleit frá þeim bátinn, og var Herjólfur á honum; við það sneru þeir aptur og voru í Borgarfirði um veturinn, og sigldu sumarið eptir til Noregs. Þegar menn spurðu af landinu lét Flóki illa yfir, Herjólfur sagði kost og löst á því, en Þórólfur kvað drjúpa smjör af hverju strái á landi því er þeir hefðu fundið. Það varð þó úr að Flóki bar beinin á Íslandi, hann kom aptur miklu seinna til landsins og »nam Flókadal[1] milli Flókadalsár og Reykjarhóls; hann bjó á Mói«; það er norður í Fljótum í Skagafjarðarsýslu.

---

[1] Theodorici monachi historia de antiquitate regum Norwagiensium. cap. III. Monumenta Historica Norvegiæ. Udg. ved G. Storm. Kristiania 1880, bls. 9. Breve Cronicon Norvegiæ, bls. 7.

[2] Njála c. 19 og 47.

[3] Grönlands historiske Mindesmærker I., bls. 89-103. *K. Maurer*: Upphaf allsherjarríkis á Íslandi. 1882, bls. 29.

Landnám þeirra fóstbræðra Ingólfs og Hjörleifs er öllum kunnugt, og þarf því ekki að fjölyrða um það hér; þeir komu einnig að Austfjörðum er þeir komu fyrst til landsins, voru þar einn vetur og fóru svo aptur til Noregs; þeir komu hingað aptur árið 874, eptir því sem almennt er talið, Ingólfur tók land við Ingólfshöfða og var

---

[1] Landnáma III. cap. 11, bls. 200.

Digitized by Google

þar fyrsta veturinn, en Hjörleifur við Hjörleifshöfða, og þar drápu þrælarnir hann; annan vetur dvaldi Ingólfur við Hjörleifshöfða, hinn þriðja undir Ingólfsfjalli fyrir vestan Ölfusá, en síðan settist hann að í Reykjavík, því þar voru öndvegissúlur hans reknar undir Arnarhóli. Ingólfur »nam land milli Ölfusár ok Hvalfjarðar fyrir utan Brynjudalsá milli ok Öxarár, ok öll nes út.« Eptir þetta komu óðum fleiri austan um haf, og sumir úr Suðureyjum, til þess að setjast að í hinu nýfundna landi.

Hér á ekki við á þessum stað að skýra nákvæmlega frá landnámi Íslands, enda getur hver sem vill lesið um það í Landnámu og safni til sögu Íslands.[1] Smám saman varð landið kunnara íbúum þess eptir því sem það byggðist, og er talið að landið yrði albyggt á árunum 870—930. Að vestan og sunnan varð landið fyrst numið, enda var þar einna hægast aðgöngu; Landnáma segir, að fyrst hafi Austfirðir orðið albyggðir, en þó má færa sönnur á það, að þar var síðar numið en víðasthvar annarstaðar, en samt getur verið fyrir því, að þar hafi fyrst orðið albyggt; á suðurströndinni var landtaka verst, og segir Landnáma, að síðast hafi byggzt milli Hornafjarðar og Reykjaness. »Þar réð veðr ok brim landtöku manna, fyrir hafnleysis sakir ok öræfis.« Hin fyrstu stórmenni, sem komu hér til lands, t. d. Ingólfur, Skallagrímur, Helgi magri, o. fl., tóku undir sig heil héruð, og leið opt lengi þangað til þau voru alsett mannfólki. Menn helguðu sér landið með því að fara eldi um það, og voru í fyrstu engin takmörk sett fyrir því, hvað nema mætti. »Þeim mönnum er síðar komu út þóttu hinir numit hafa of víða land er fyrri komu, en á þat sætti Haraldr konungr þá hinn hárfagri, at engi skyldi víðara nema en hann mætti eldi yfir fara á degi með skipverjum sínum. Menn skyldu elda gjöra þá er sól væri í austri; þar skyldi gjöra aðra reyki, svá at hvár sæi frá öðrum, en þeir eldar er gjörvir voru þá er sól var í austri, skyldi brenna til nætr; síðan skyldu þeir ganga til þess er sól væri í vestri, ok gjöra þar aðra elda.«[1] Um konur var svo ákveðið, »at kona skyldi eigi víðara nema land en leiða mætti kvígu tvævetra várlangan dag sólsetra millim, hálfstaðit naut ok haft vel.«[2] Þeir er síðast komu urðu að kaupa sér land eða berjast til landa og vildu sumir gera það þar sem þeir komu að byggðu landi, þó nóg væri ónumið annarsstaðar, eins og t. d. Kráku-Hreiðarr. Mönnum þótti framan af mikið varið í að fara til Íslands yfir svo langt haf og mikið; það er t. d. sagt í Sturlungu, þar sem talað er um Geirmund heljarskinn, að þá var mest orð á »at engi þætti frægðarför meiri en fara til Íslands;«[3] hinir fyrstu landnámsmenn létu og mikið af landkostum, sem sjá má t. d. í Vatnsdælu: »Er mér sagt gott frá landkostum, at þar gangi sjálfala fé um vetr, en fiskr í hverju vatni, skógar miklir, en frjálsir af ágangi konunga ok illræðismanna«.[4] Það var frelsið, sem meginþorri landnámsmanna var að leita að; hér gat hver lifað og látið sem hann vildi, og þurfti eigi að hræðast ójöfnuð Haralds hárfagra eða annara konunga; menn urðu að eins að gæta þess, að fæla ekki landvætti eða styggja þá, er þeir sigldu að landinu, enda var það upphaf heiðinna laga, að menn skyldi ekki hafa höfuðskip í haf, en ef þeir hefði, þá skyldi þeir af taka höfuð áður þeir kæmu í landsýn og sigla eigi að landinu með gapandi höfðum eða gínandi trjónum, svo að landvættir fælist við.[5] Þessi kurteisi við landvættina borgaði sig vel seinna, eptir því sem þjóðsagan segir. Svo stóð á, að íslenzkt skip braut við Danmörku; Danir tóku upp fé allt og kölluðu vágrek; Birgir, bryti Dana konungs, gekkst fyrir þessu verki. Íslendingar reiddust ráni þessu, og var það í lög tekið að yrkja

---

[1] *Guðbrandur Vigfússon*: Um tímatal í Íslendinga sögum í fornöld. Safn I, bls. 185-502.

---

[1] Landnáma V. kap. 1, bls. 276.

[2] Landnáma IV. kap. 10., bls. 264.

[3] Sturlunga. Oxford-útg. I., bls. 3.

[4] Vatnsdæla, kap. 10.; sbr. Eyrbyggja, kap. 3.

[5] Landnáma IV. kap. 7., bls. 258 og 334.

Digitized by Google

skyldi um Harald Gormsson Dana konung níðvísu fyrir nef hvert á landinu; það eru víst einsdæmi, að slíkt hafi verið í lög tekið. Haraldur Gormsson safnaði þá liði og ætlaði að sigla til Íslands, til þess að hefna níðsins, en ekki varð af leiðangri þessum, og er það víst sönnust sögn um það, að kunnugir menn löttu hann fararinnar, og kváðu, eins og satt var, hafið ófært langskipum, »ok er Haraldr konungr varð þessa var, þá þóttist hann skilja, at þetta var hin mesta ófæra, ok ekki mátti þessu til leiðar koma«.[1] Þjóðsagan segir, að konungr hafi sent fjölkunnugan mann til Íslands, og fór hann í hvalslíki kring um landið. En er hann kom til landsins, þá fór hann vestur fyrir norðan landið; hann sá, að fjöll öll og hólar voru fullir af landvættum, stórum og smáum; en er hann ætlaði að ganga á land í Vopnafirði, þá fór ofan úr dalnum dreki mikill, og með honum ormar margir, pöddur og eðlur, og blésu eitri á hann; varð hann þar að snúa frá, og ætlaði síðan inn á Eyjafjörð, en þar kom á móti honum fugl svo mikill, að vængirnir tóku út fjöllin tveggja vegna, og fylgdu honum fjölda margir aðrir fuglar stórir og smáir; fór hann síðan vestur um land; en á Breiðafirði kom á móti honum griðungur mikill, og óð á sæinn út, og tók að gella ógurlega; fjöldi landvætta fylgdi honum; þaðan fór hann brott og suður fyrir Reykjanes, og ætlaði að ganga upp á Vikarskeiði, en þar kom á móti honum bergrisi og hafði járnstaf í hendi, og bar höfuðið hærra en fjöllin, og margir aðrir jötnar með honum. Síðan fór hann austur með öllu landi, og sá þar ekkert nema sanda og öræfi og brim mikið fyrir utan, sneri hann þá við svobúið heim til Danmerkur og sagði konungi frá ferðum sínum.[2]

Strendur landsins byggðust fyrst, en smátt og smátt færðist byggðin upp eptir landinu upp til dala; öræfi og afrétti kynntu menn sér lítt, og þeirra er sjaldan getið í sögunum; þó hafa til forna verið margar byggðir lengra uppi í landinu en nú eru; hafa sumar síðan eyðzt af harðindum og sumar af manndauða, þegar svartidauði gekk yfir landið, en sumar af jarðeldum, öskufalli og jökulhlaupum. Eg ætla að nefna stuttlega hinar helztu eyðibyggðir uppi í landi, sem eyðzt hafa snemma. Úlfur, son Gríms ens háleyska, nam land milli Hvítár og Suðurjökla og bjó í Geitlandi; þar er nú engin byggð, og hefir hún líklega snemma eyðzt, því í hinum elzta hluta af Reykholtsmáldaga (um 1185) er talið til Reykholtskirkju »geitland meþ scoge«;[1] sagnir eru til um það, að Geitland hafi eyðzt af jarðeldum og hraun runnið yfir bæinn, gamla Reykholt. Bersi goðlaus nam fyrstur Langavatnsdal[2] og síðar varð þar töluverð byggð, en dalurinn hefir verið í eyði síðan í svartadauða eða fyrr, því 1354 á Hítardalur afrjett á Langavatnsdal.[3] Á norðurlandi hafa ýms lönd verið byggð, sem nú eru í eyði; Grenjaður Hrappsson nam t. d. land í Þeigjandadal[4] og þar varð síðan töluverð byggð, sem nú er í eyði.[5] Upp af Kelduhverfi eru margar bæjarrústir fornar, en þar er nú engin byggð. Þá er Króksdalur upp með Skjálfandafljóti; þar hefir áður verið grösugt land og ýmsir bæir, nú er þar allt upp blásið, en merki sjást þar til rústa, og fornmenjar hafa fundizt þar nokkrar.[6] Á austurlandi hafa fjölda margir bæir farið í eyði, á Möðrudalsöræfum, efst á Jökuldal, í Hrafnkelsdal, Laugarvalladal og víðar.[7] Flestar byggðir hafa þó eyðzt á Suðurlandi; upp af Hreppunum hefir til forna verið allmikil byggð, og sjást hér og hvar gamlar bæjarrústir upp eptir heiðunum fyrir austan Hvítá. Þjórsárdalur

---

[1]) Knytlingasaga kap. 3. Fornmannasögur XI., bls. 181-182. Árið 1288 er þess þó getið, að langskip hafi komið til Íslands. Íslenzkir annálar. Kristiania 1888, bls. 196.

[2]) Heimskringla. Útg. G. Schönings I., bls. 227-29.

---

[1] Íslenzkt fornbréfasafn I., bls. 280 og 471.

[2] Landnáma, bls. 71-72, 160.

[3] Ísl. Fornbréfasafn III., bls. 84.

[4] Landnáma, bls. 230.

[5] Sbr. Andvari IX. 1883, bls. 22.

[6] Andvari XI. 1885, bls. 77-78.

[7] Andvari 1883, bls. 43-44. Safn til sögu Íslands II., bls. 454-57.

Digitized by Google

eyddist af eldgosum og sandfoki, líklega mest af Heklugosum á 14. öld. Þórsmörk fyrir norðan Eyjafjallajökul var byggð á landnámstíð; Ásbjörn Reyrketilsson og Steinfiðr bróðir hans námu þar land fyrir ofan Krossá fyrir austan Fljót. Ásbjörn helgaði landnám sitt Þór og kallaði Þórsmörk,[1] þar er getið ýmsra bæja; sagt er að byggð hafi eyðzt þar á 14. öld, að sumra máli af eldgosum.[2] Auk þess hafa mörg önnur héruð næst sjó eyðzt af eldgosum og jökulhlaupum. Katla hefir eytt Dynskógahverfi, Nautadölum og Lágeyjarhverfi; byggðarlagið Skjaldbreið fyrir suðaustan Síðu segja menn hafi eyðzt á 14. öld, og við hlaupin miklu úr Öræfajökli á 14. öld, eyddist Litlahérað og Ingólfshöfðahverfi.[3]

Óbyggðir á hinu innra hálendi Íslands voru seint kannaðar og lítið er þeirra getið í elztu sögunum, af því þær svo sjaldan snerta viðburði, sem í frásögur eru færðir. Ein hin elzta frásögn um ferðir í öræfum Íslands er sögnin um Gnúpa-Bárð, og er hún nokkuð forneskjuleg. Bárður var líklega einn af þeim fyrstu, er nam land í Þingeyjarþingi; Guðbrandur Vigfússon heldur, að hann hafi verið fæddur um 840, og komið út hingað, þegar hann var hniginn á efra aldur. Bárður nam Bárðardal allan upp frá Kálfborgará og Eyjardalsá og bjó að Lundabrekku; hann markaði þar af veðrum, að landviðri voru betri en hafviðri, og ætlaði af því betri lönd fyrir sunnan heiði; »hann sendi sonu sína suðr um gói; þá fundu þeir góibeitla ok annan gróðr; en annat vár eptir, þá gerði Bárðr kjálka hverju kykvendi, því er gengt var, ok lét hvat draga sitt fóðr ok fjárhlut; hann fór Vonarskarð, þar er síðan heitir Bárðargata; hann nam síðan Fljótshverfi, ok bjó at Gnúpum; þá var hann kallaðr Gnúpa-Bárðr.«[4] Þetta var snemma á landnámstíð líklega fyrir

---

[1] Landnáma, bls. 280.

[2] *Eggert Ólafsson:* Reise igjennem Island II., bls. 765.

[3] Sbr. *Th. Thoroddsen:* Oversigt over de islandske Vulkaners Historie. Kbh. 1882, bls. 26-27, 38, 47-48 og víðar.

[4] **Landnáma III. cap. 18., bls. 225-226.**

900. Skarðið milli Tungnafellsjökuls og Vatnajökuls er kallað Vonarskarð. Fram á þessa öld vissi almenningur ekkert um þetta skarð; Pétur Brynjólfsson, sem fór Vatnajökulsveg 1794, og Pétur Pétursson frá Hákonarstöðum, sem fór sömu leið um 1830, sáu báðir í op skarðsins, en héldu að þar væri að eins lægð í jökulinn; Sveinn Pálsson er hinn fyrsti, sem getur þess til, að Tungnafellsjökull, sem hann kallar Blágnýpujökul, sé frálaus og að skarðið muni vera Vonarskarð, er Bárður fór. Björn Gunnlaugsson og Sigurður Gunnarsson fóru fyrstir gegn um skarðið 4. ágúst 1839. Sé nú þetta skarð hið sama Vonarskarð, er Bárður fór, þá hefir hann farið hérumbil beina leið upp með Skjálfandafljóti að austan, svo um Vonarskarð, suður með jökli og niður með Hverfisfljóti; og í Fljótshverfi, þó er það næsta ótrúlegt, að hann hafi getað komizt þessa leið, eptir því sem til hagar á þessu svæði.[1]

Það sést líka á Hrafnkelssögu, að menn hafa snemma hætt sér á öræfi til þess að stytta sér leið. Þegar Sámur á Leikskálum sótti vígsmálið á hendur Hrafnkeli freysgoða, fór hann um norðurendann á Ódáðahrauni; þetta hefir líklega verið um miðja 10. öld. Í Hrafnkelssögu[2] segir svo frá þessari ferð: »Hann fer norðr til brúar ok svá yfir brú, ok þaðan yfir Möðrudalsheiði, ok váru þeir í Möðrudal um nátt; þaðan riðu þeir til Herðibreiðstungu, ok svá fyrir ofan Bláfjöll, ok þaðan í Króksdal, ok svá suðr á Sand, ok koma ofan í Sauðafell ok þaðan á Þingvöll, ok var þá Hrafnkell ekki kominn«. Hrafnkell fór sunnanlands; í sögunni er sagt á öðrum stað, að þessi leið sé ekki almannavegur. Sámur hefir farið austan til um Sprengisand, úr því hann kemur í Sauðafell, því líklega er þetta fell, sem nefnt er, Sauðafell, hjá Köldukvísl. Sprengisandur hefir eflaust verið heldr sjaldfarinn til forna og hvergi er hann nefndur því nafni í sögunum, það eg veit, í Vémundarsögu[3] er Sprengi-

---

1) Andvari XVI., bls. 93-94.

2) Sagan af Hrafnkeli Freysgoða. Kmhöfn 1847, bls. 12 og 9.

3) Íslenzkar fornsögur II. 1881, bls. 25.

Google

sandur kallaður Sandleið, en í Sturlungu eingöngu Sandur; þar er meðal annars getið um eina ferð Guðmundar góða, að hann fór upp Bárðardal, svo um Króksdal og suður Sand,[1] 1242 reið Þórður kakali »norður yfir Vöðlaheiði, ok svá ina nörðri leið á Sand,[2] og í annað sinn reið hann »norðr um heiði ok upp Bleiksmýrardal, svá suðr um land ok kom niðr at Keldum».[3] Í Njálu er Sprengisandur kallaður Gásasandur.[4]

Í Landnámu eru töluverðar frásagnir um það, hvernig Kjalvegur fannst. Hrosskell hét maður; hann nam Svartárdal allan og bjó að Ýrarfelli; hann sendi þræl sinn Hrærek upp eptir Mælifellsdal í landaleitun suður á fjöll; hann kom til gils þess, er suður verður frá Mælifellsdal og nú heitir Hræreksgil; þar setti hann niður staf nýbirktan og eptir það hvarf hann heim aptur. Vekell hinn hamrammi bjó að Mælifelli; hann spurði ferð Hræreks; þá fór hann litlu síðar suður á fjöll í landaleitan; hann kom til hauga þeirra, er nú heita Vekelshaugar; hann skaut milli hauganna og hvarf þaðan aptur. En er þetta spurði Eiríkur í Goðdölum, sendi hann þræl sinn suður á fjöll, er hét Raunguður; fór hann í landaleitan og kom suður til Blöndukvísla og fór síðan upp með þeirri á, er fellur fyrir vestan Vínverjadal og vestur á hraunið milli Reykjavalla og Kjalar, og kom þar á mannsspor og skildi, að þau lágu sunnan að; hann hlóð þar vörðu, sem síðan var kölluð Raungaðarvarða; þaðan fór hann aptur og gaf Eiríkur honum frelsi fyrir ferð sína, og þaðan af tókust upp ferðir um fjallið milli Sunnlendinga fjórðungs og Norðlendinga. Nokkru seinna þreyttu þeir Þórir dúfunefur og Örn nokkur, sem var fjölkunnugur landshornamaður, skeið suður um Kjöl og lögðu við hundrað silfurs; Erni gekk miður og undi hann svo illa við félát sitt, að hann vildi eigi lifa lengur og fór upp undir fjallið, er nú heitir Arnarfell, og týndi sér þar sjálfur.[1] Það hlýtur að hafa verið nokkru eptir að ferðir hófust um Kjöl, að Þorgeir hinn hvinverski hafði vetrarsetu á Hvinverjadal með 30 manns; Haraldur konungur hárfagri sendi hann til Íslands, til þess að drepa Ásgrím Öndóttsson; en það tókst þó ekki; Ásgrímur gat með brögðum komizt undan.[2] Það er auðséð á frásögnunum í Landnámu, að ferðir hafa þá verið alltíðar norður yfir Kjöl.[3] Á Sturlungaöld var Kjalvegur opt farinn og það um hávetur, og var það opt mjög örðugt, sem nærri má geta; einkum er þess getið, hve miklar mannraunir þeir urðu að þola á Kjalvegi Oddur Þórarinsson og Þórir tottur; þeir riðu fimmta dag jóla norður á fjall með 30 manna og hrepptu mestu ófærð og illviðri, dóu sumir, en mestallt liðið komst þó í Hvinverjadal og hefir þá líklega verið þar sæluhús. Tíunda dag jóla komust þeir ofan í Svartárdal og voru þá mjög dasaðir og þrekaðir af kulda.[4] Það er sagt um Árna biskup Ólafsson hinn milda († 1430), að hann hafi riðið á dag frá Skálholti á hjarni um vetur norður Kjöl að Hólum í Hjaltadal; var hann um morguninn í Skálholti við óttusöng, en kom til Hóla fyrir aptansöng, þá hringt var til Salve Regina.[5]

---

[1] Sturlunga 1878. I., bls. 243.

[2] og [3]) Sturlunga II., bls. 5; I., bls. 409.

[4]) Njála cap. 148, og 149. Íslendinga sögur III. bls. 848, 853.

Stórisandur var þegar farinn í fornöld; þar fór Þorbjörn öngull, þegar hann reið til alþingis eptir víg Grettis.[1] Heiðarnar norður og vestur af Langjökli voru þá mjög vel kunnar og alfaravegur um þær; það hefir, ef til vill, nokkuð aukið þekkingu manna á upplendi Íslands, að sekir skógarmenn eins og t. d. Grettir opt urðu að hafast við í óbyggðum. Margir sekir menn lögðust út til forna og allopt í sögunum er getið um illvirkja og útileguþjófa, er lifðu af sauðaþjófnaði og ránum. Í Vígastýrs sögu er t. d. getið um Fjalla-Teit, sem var að illu einu kenndur, »því hann lá á fjöllum úti og lifði hann því líkara, sem hann væri illdýri, en hann væri maðr. Teiti voru allar leiðir kunnar«. Illar fjárheimtur voru í þá daga kenndar fjallaþjófum.[2] Í Sturlungu er getið um Geir Þóroddson; hann var sonur Þórodds Grettissonar og Þórgerðar lygnu göngukonu; »hann var hinn mesti óaldarmaðr, stuldamaðr ok útileguþjófr; hann var skjótr á fæti, svá at engi hestr tók hann»; hann var síðar hengdur.[3] Eins og aldarhátturinn opt var til forna, var eðlilegt, að margir legðust út, um skemmri og lengri tíma; er opt getið um slíkt í sögunum og hefir það eflaust aukið þekkingu manna um öræfin nokkuð. Um miðjöklana sjálfa er því nær aldrei getið, en þó hafa menn þekkt nokkuð til þeirra; það sést t. d. á frásögninni um Þórisdal í Grettlu; þó er sagan um dalinn auðsjáanlega ýkt og í sama stýl eins og útilegumannasögur fra seinni tímum.

---

[1] Landnáma III. kap. 6., 7. og 8., bls. 190-191, 194-195.

[2] Landnáma III. kap. 15., bls. 217-218.

[3] *Guðbrandur Vigfússon* segir (Safn I., bls. 253-55), að Eiríkur í Goðdölum muni sem aðrir landnámsmenn í Skagafirði hafa komið seint út hingað (910-920), en annarstaðar (Safn I., bls. 258) telur hann, að þeir Öndóttssynir hafi setzt að í Eyjafirði 900-902; þetta getur varla samrýmzt hvað við annað, úr því Eiríkur í Goðdölum var einn af þeim hinum fyrstu, sem lét rannsaka Kjalveg, áður en ferðir hófust þar milli fjórðunga, en Ásgrímur kom út á Eyrum og reið norður Kjöl, sem þá var alfaravegur.

[4] Sturlunga saga. Oxford 1878. II., bls. 187. Sbr. Sturlunga I., bls. 166, 362, 367, 393, II., bls. 16, 79, 218 og víðar. Grettis saga, Kmh. 1859. kap. 54., bls. 123. Biskupasögur II., bls. 82, o. s. frv.

[5] Árbækur Espólíns II., bls. 14.

Nú höfum vér stuttlega drepið á hin helztu byggðarlög til fjalla og fjallvegi þá, sem liggja um öræfin, og sést af því glögglega, að alþýða manna hér á landi hefir þegar á 11. og 12. öld haft hér um bil sömu þekkingu á hálendi Íslands eins og menn almennt höfðu fram undir miðja þessa öld. Það var nokkurnveginn nægileg þekking til ferða og fjallleita og meira kærðu menn sig ekki um í þá daga; vísindaleg þekking var eðlilega ekki til á þeim tímum; menn færðu ekki í letur neinar lýsingar á landinu eða náttúru þess og gátu staðanna að eins, þegar þeir snertu einhverja sögulega viðburði.

---

[1] Grettissaga 1859. kap. 87., bls. 191.

[2] Íslendinga sögur II., bls. 300, 302, 289.

[3] Sturlunga I., bls. 45-46, 47.

5. Menntun fornmanna, ferðir þeirra og landaþekking.

Áður en vér förum nánar að tala um það, sem ritað hefir verið um Ísland til forna, utanlands og innan, ætlum vér að víkja nokkuð frá aðalefninu og fara nokkrum orðum um menntunina almennt á þeim tímum, og þá sérstaklega um þekkingu manna á þjóðum og löndum; ritin eru samvaxin sínum tíma og geta ekki skilizt án hans, og framsókn til fullkomnari þekkingar er bundin við ótal ytri og innri skilyrði, samgöngur og stjórnarskipun, trúarbrögð og tilbreytingar af ýmsu tagi. Einkum þarf þó mannkynið að vera komið á töluvert þroskastig, áður en þekking á löndum og íbúum þeirra er komin í rétt horf og glögglega fram sett í ritum og ræðum, því þar er margt að athuga og marga villu að varast, einkum framan af, áður en náttúruvísindin fara að skapast og menn hafa fengið glögga hugmynd um það, að náttúra og mannlíf fylgja vissum lögum. Það er því ekki undarlegt, þó landlýsingar til forna séu fremur lélegar og blandaðar hindurvitnum og hjátrú, enda kemur varla nokkurt verulegt vísindasnið á landfræði og mannfræði fyrr en á þessari öld; mega menn því ekki dæma of harðlega það sem fornt er, þó oss sýnist það æði barnalegt og ólíkt því, sem menn mundu rita og hugsa nú á nítjándu öld.

Það voru einkum tveir þjóðflokkar, sem snemma á miðöldunum urðu frömuðir þekkingar og menningar og því nær ósjálfrátt komu hreyfingu á andlegt og líkamlegt líf norðurálfumanna í ýmsum greinum; báðar þessar þjóðir voru hraustar og harðfengar og brutu undir sig lönd og þjóðir með miskunnarlausri harðneskju. Það voru Arabar að sunnan og hinir norrænu víkingar að norðan. Báðar þessar hermannaþjóðir þutu á stuttum tíma yfir mikil landflæmi og fengu meiri þekkingu á löndum og þjóðum en nokkrir aðrir í þá daga; það gat ekki hjá því farið, að slíkar ferðir og sambland við margar þjóðir hefðu mikil andleg áhrif á jafn gáfaða menn, þegar þeir spektust og tóku til friðsamlegra starfa. Arabar höfðu fjarska mikil áhrif á vísindin, enda voru þeir betur settir, því braut þeirra lá yfir öll hin miklu menntalönd fornaldarinnar; það varð þeirra hlutverk að kenna Európu að meta vísindi fornaldarinnar og að leggja hinn fyrsta grundvöll í verklegum fræðum, náttúruvísindum og stærðfræði. Norðurlandabúar sköruðu fram úr öllum öðrum í siglingum og sjómennsku; þeir urðu kennarar í þessari grein og forfeður hinna miklu farþjóða, er nú ráða mestu í heiminum; vísindin gátu ekki orðið jafn margbrotin hér nyrðra, af því enginn grundvöllur var á að byggja, en þó spruttu hér upp í norðrinu þau sögurit, sem bera langt af öllum sams konar ritum í þá daga, í öðrum löndum Norðurálfunnar.

Bæði Arabar og Norðmenn þekktu fleiri lönd en flestar aðrar þjóðir er þá voru uppi. Arabar þekktu mikinn hluta Asíu og Afríku; upplöndin í báðum þessum álfum þekktu þeir svo vel, að menn hafa fyrst á þessari öld fengið betri þekkingu á þeim héruðum. Norðmenn þekktu allar vesturstrandir Európu, Eystrasalt og Miðjarðarhaf; þeir herjuðu allt austur í Miðjarðarhafs botna, stofnsettu ríki á Írlandi, Skotlandi, Englandi, Frakklandi, Ítalíu og Rússlandi; þeir sigldu norður fyrir Noreg austur í Hvítahaf, fundu Færeyjar og Ísland, og svo fundu Íslendingar Grænland, Helluland og Vínland, sigldu norður á Svalbarð í Hafsbotnum norðan til á austurströndu Grænlands, fóru norður á Króksfjarðarheiði vestan við Grænland, norður í Smithssundi o. s. frv. Sýna allar þessar ferðir, hve ótrúlegt þol og dugnaður hefir búið í þessum sæförum; þeir létu ekkert á sig fá, en brutust fram gegnum ísa og klungur með illan útbúnað á smáum skipum. Landaþekking hinna fornu Íslendinga hefir því auðsjáanlega náð yfir mikið svæði, þó tiltölulega lítið

Digitized by Google

sé fært í letur um ferðir þeirra og rannsóknir; frásagnirnar um löndin eru á víð og dreif innan um söguritin.

Þegar landnámsmenn voru setztir að á Íslandi, var ekkert eðlilegra, en að þeir minntust á þrekvirki sín og forfeðranna, og héldu minningu afreksmannanna á lopti í kvæðum og sögum; þegar þeir lærðu að rita, settu þeir frásagnirnar í letur. Kringumstæðurnar voru framan af, eptir að kristni var lögtekin, mjög hentugar til ritstarfa; samgöngur voru tíðar; margir heldri menn voru sífellt á ferðum hér og hvar um Norðurálfuna; þá var friður og spekt í landinu á stjórnarárum hinna fyrstu biskupa og næðið nóg á vetrum til ritstarfa, því lítið glapti fyrir. Rómverska menntunin, sem hingað fluttist, varð hér áhrifameiri en nokkurstaðar annarstaðar á Norðurlöndum, og voru sérstakar ástæður til þess. Meginþorri klerkalýðsins erlendis var annaðhvort útlendur, eða runninn upp af lægri stéttum; hann tók lítinn þátt í verklegum störfum þjóðanna, og því síður í stjórnarathöfnum, löggjöf og landsmálum; klerkastéttin teygði ræturnar til Rómaborgar, og reyndi að svæla undir sig yfirráð yfir lýðum og löndum; kirkjan skipti sér ekkert af þjóðlegum málum nema til eigin hagsmuna; hún var andstæð og fjandsamleg öllu því, sem minnti á forna frægð, og innlendar sögur og kappakvæði voru syndsamleg; endurminning um fornan átrúnað, hernað og vígaferli, varð að upprætast, svo kirkjan gæti risið hrein og fáguð á nýjum og endurbættum grundvelli. Hér á Íslandi var allt öðru máli að gegna framan af; kristnin hafði alls ekki fest neinar verulegar rætur í landinu, áður en hún var lögtekin; menn tóku hinn nýja sið eingöngu af pólitiskum ástæðum, til þess ekki yrði óöld og illdeilur í landinu; þeir höfðingjar, sem verið höfðu mestir framkvæmdamenn í stjórn landsins, tóku sjálfir að sér kirkjustjórnina, lærðu latínu, rit, söng, grammatík og aðrar klerkamenntir, fóru í prestsskrúða og sungu messur, eins og ekkert hefði í skorizt; goðarnir urðu að prestum, og hofin að kirkjum. Í Kristnisögu stendur t. d., þar sem talað er um kirkjustjórn Gissurar biskups: »þá voru flestir virðingamenn lærðir ok vígðir til presta, þó at höfðingjar væri«.[1] Af þessu leiddi, að mestu skörungar þjóðarinnar og framkvæmdamenn, urðu lærðir og leiknir í þeim menntum, sem klerkar þá tíðkuðu; þeir fyrirlitu ekki þá þjóð og það land, sem þeir voru í; þvert á móti, þeir voru nátengdir hinum innstu taugum þjóðlífsins, og því var það eðlilegt, að þeir notuðu hæfilegleika sína og menntun, til þess að víðfrægja ættir sínar og telja upp hreystiverk forfeðranna, sem voru eptirkomendunum til heiðurs og sóma; þó þeir kynnu latínu, þá fyrirlitu þeir ekki móðurmálið, en rituðu sína eigin tungu og voru í því fremri öllum öðrum kristnum þjóðum í Európu. Hinir fyrstu biskupar voru hinir mestu ágætismenn, og stuðluðu að því, sem gat orðið landinu til góðs, en þetta breyttist því miður seinna, þegar kúgunarandi páfakirkjunnar var runninn hingað og búinn að festa rætur.

Það lagði hinn fyrsta grundvöll til gullaldarinnar í íslenzkum bókmenntum, að göfugustu ok mestu framkvæmdamenn landsins voru lærðir, en að fræðalystin jókst og hélzt, var mjög mikið að þakka hinu fjöruga ferðalífi. Ferðalöngunin var þjóðinni innrætt síðan á víkingaöldinni; enginn þótti sá maður með mönnum, sem ekki hafði í ungdæmi sínu verið í förum, heimsótt konunga og stórmenni og barizt í útlöndum sér til fjár og frama. Framan af áttu margir Íslendingar hafskip og stýrðu þeim sjálfir. Þegar t. d. Þangbrandur kom frá Íslandi og sagði Ólafi konungi Tryggvasyni frá árangrinum af Íslandsferðinni, þá varð konungur svo reiður, að hann lét taka íslenzka menn í Niðarósi höndum og hótaði þeim drápi og meiðslum, en lét ræna suma; þá er sagt, að þar hafi verið margir íslenzkir höfðingjasynir og stýrði hver sínu skipi.[2] Opt er getið um fjölda Íslendinga í Niðarósi; á dögum Magnúsar berfætta voru eitt sinn 300 Íslendingar staddir í Niðarósi, enda voru Íslendingar fram eptir öllu með annan fótinn í Noregi, eins og sést í hverri sögu; þar áttu þeir ættingja og vini og stóðu í nánu sambandi við þá; margir voru af stórum ættum og jafnvel skyldir og tengdir konungum; Gissur hvíti og Ólafur Tryggvason voru t. d. þremenningar, og í þann tíma voru margir aðrir frændur Ólafs konungs á Íslandi;[1] móðir Jóns Loptssonar var Þóra dóttir Magnúsar konungs berfætts, og því var Páli Jónssyni svo mætavel tekið í Noregi, er hann kom þar til vígslu; »allir virðu hann mikils, sem von var at, ok hans frændr voru allir, þeir er göfgastir voru í landinu«.[2] Margir höfðingjar norskir voru góðir við Íslendinga; það er t. d. sagt um Gregorius Dagsson: »þat var almæli, at hann væri höfuð lendra manna í Noregi, í þeirra manna minnum, er þá voru uppi, ok verit bezt við Íslendinga, síðan Eysteinn konungr Magnússon andaðist«.[3] Miklu seinna (1407) er sagt um Erlend Filippusson, er þá var einna mestur höfðingi af bændum í Noregi, að »hann trúði betr Íslendingum en öðrum norrænum mönnum og hafði þá jafnan í þjónustu sinni«.[4] Svo mætti telja fleiri dæmi þessu lík. Í Niðarósi var stöðug Íslendingabyggð og sumir áttu þar eignir. Opt var þó Íslendingum örðugur fjárhagurinn erlendis, jafnvel þó tignir væru og ættstórir; skotsilfur hefir jafnan verið lítið á Íslandi og ekki var allt af hægt að gjöra sér peninga úr vaðmálum og öðrum íslenzkum varningi.[5] Þegar Sturla Þórðarson fór utan 1263, hafði hann »nær ekki fé«.[6] Þorgils skarði var ekki peningaríkur í Noregi og var illt til fjár;[7] sama er sagt um Gissur Þorvaldsson,[1] og Þórður kakali var eitt sinn orðinn svo penningalaus, að hann varð að selja allt er laust var og að endingu »setti hann út hinn eina grip sem hann átti, þann er fé tók; þat var skarlatsskikkja fóðruð hvítum skinnum«; Þórður var nú reyndar ekki mikill reglumaður, en sat optast á skytningi á kvöldin og barðist við drykkjunauta sína með hornum og skriðljósum.[2] Árni biskup Þorláksson komst líka í fjárklípu í Noregi, eptir því sem ráða má af sögu hans. »Herra Jörundr erkibiskup bauð þá Árna biskupi blíðlega á sinn kost; er hann þann vetr með honum ok fram á sumar, til þess er honum komu penningar«.[3]

---

[1] Biskupasögur I., bls. 29

[2] Fornmannasögur II., bls. 206.

---

[1]) Fornmannasögur II., bls. 62.

[2]) Biskupasögur I., bls. 130.

[3]) Fornmannasögur VII., bls. 273.

[4]) Lögmannsannáll. Isl. ann. 1888, bls. 289.

[5]) 1282 biður Martinus páfi IV. Jón erkibiskup að koma tíundum af Íslandi, Færeyjum og Grænlandi í peninga, því nautshúðir, selskinn, rostungstennur og hvalseymi sé ekki hentugur gjaldeyrir fyrir páfastólinn. Dipl. island. II., bls. 235-37.

[6]) Sturlunga II., bls. 269, 270.

[7]) Sturlunga II., bls. 110-111.

Þó nú Íslendingar væri upprunnir frá Noregi og ætti þar svo marga vini og venslamenn, þá skoðuðu þeir sig samt sem sérstaka þjóð og hjálpuðu hver öðrum, af því þeir voru samlandar; þessa eru nokkur dæmi í sögunum, eins og t. d. er Gísl Íslendingur vá Gjafvald, hirðmann Magnúsar konungs Ólafssonar, en Íslendingar hjálpuðu honum allir, þeir er þar voru, hjuggu hann úr fjötrum, og skeyttu eigi um reiði konungs.[4] Það ber og við að Íslendingum þykir minnkun að því, að láta útlendinga sjá, að þeir eigist illt við erlendis, eins og sjá má t. d. í Eyrbyggju, þar sem Þorleifur kimbi segir við Arnbjörn, er Arnbjörn laust hann með heitri grautarsleif: »Eigi skulu Norðmenn at því hlægja, með því vér erum komnir hér tveir samlendir, at þeir þurfi at draga okkur í sundr sem hunda, en minnast skal þessa, þá við erum á Íslandi«.[5] Íslendingar taka það fram, að þeir séu íslenzkir, en eigi norrænir, eins og t. d. Hjalti Skeggjason, er hann sagði við Björn stallara og Ingibjörgu Tryggvadóttur: »ek em ekki norrænn maðr, en ek hefi spurt, at með Svíakonungi eru íslenzkir menn, kunningjar mínir«.[1] Hins vegar sést þó, að menn hafa á Íslandi álitið þá af sömu þjóð, er töluðu norræna tungu; þessvegna stendur í Grágás: »þann mann scal eigi í dóm nefna, er eigi hefir mál numit í barnæsku á danska tungu, áðr hann hefir iij vetr verit á Íslandi eþa lengr«.[2] Sumir Íslendingar fóru eins og kunnugt er til annara konunga en Noregskonunga, færðu þeim drápur og þágu verðlaun fyrir; sumir gengu á mála í Miklagarði, sumir fóru austur í Garðaríki eða lögðust í víking og kynntust þá mörgum þjóðum og löndum. Hér tek eg að eins fáein dæmi, sem flest eru alkunn. Egill Skallagrímsson og Þórólfur herjuðu um Austurveg og gerðu strandhögg á Kúrlandi, sigldu kring um Danmörku, niður með Fríslandi og suður með Saxlandi og Flæmingjalandi og svo til Englands; þar létu þeir prímsignast og gengu á mála hjá Aðalsteini Englakonungi með 300 manna.[3] Gunnlaugur ormstunga fer frá Noregi til Aðalráðs konungs á Englandi, þaðan til Sigtryggs konungs í Dyflinni, svo til Sigurðar jarls Hlöðverssonar í Orkneyjum, þaðan til Konungahellu og upp í Vestragautland til Sigurðar jarls í Skörum, svo til Ólafs konungs í Eiríkssonar í Uppsölum, svo aptur til Aðalráðs konungs á Englandi, svo til Þrándheims og svo heim til Íslands með Hallfreði vandræðaskáldi.[4] Gunnar á Hlíðarenda fór í hernað með Kolskeggi og Hallvarði hvíta og herjuðu þeir um Austurveg og sigldu þaðan með tíu skipum til Heiðabæjar til þess að hitta Harald Gormsson; síðan fór Gunnar norður til Þrándheims á fund Hákonar jarls.[5] Kolskeggur fór seinna úr Noregi til Danmerkur til Sveins konungs tjúguskeggs og tók þar skírn, fór svo austur í Garðaríki og var þar einn vetur; þá fór hann þaðan út í Miklagarð og gekk þar á mála; spurðist það síðast til hans, að hann kvongaðist þar og varð höfðingi fyrir Væringja-liði og var þar til dauðadags.[1] Helgi og og Grímur Njáls synir voru hirðmenn Sigurðar jarls í Orkneyjum, og voru í herferðum á Skotlandi og Mön.[2] Björn Breiðvíkingakappi fór suður til Danmerkur og þaðan suður til Vindlands til Jómsborgar; þá var Pálnatóki fyrir Jómsvíkingam. Björn gekk í lög þeirra og var þar kappi kallaður.[3] Þorvaldur víðförli var sem kunnugt er í bardögum með Sveini konungi tjúguskegg á Bretlandi, fór síðan með Friðreki biskupi heim til Íslands, til þess að boða kristni, og fór síðan um mestalla Evrópu og austur til Jórsala og Miklagarðs og síðan til Garðaríkis, stofnsetti þar klaustur og dó þar.[4] Hörður Grímkelsson var 15 vetur utan í einu og hafði orðið gott til fjár og virðinga; hann átti gautlenzka jarlsdóttur.[5] Bolli Bollason sagði við Ólaf konung, að það hefði verið ætlun sín, er hann fór af Íslandi, að eigi skyldi til hans spyrjast í næsta húsi; fór hann síðan austur í Miklagarð og kom sér í »Væringjasetu« og var þar mörg ár. Þegar Bolli kom aptur heim til Íslands úr utanförinni, var hann svo mikill skartsmaður, að hann vildi engin klæði bera nema skarlatsklæði og pellsklæði og öll voru vopn hans gullbúin.[6] Í Hrafnkelssögu er getið um Þorkel Þjóstarsson, sem hafði verið sjö ár utan og verið í Miklagarði og var handgenginn Garðskonungi.[7] Þorsteinn sonur Vígastyrs elti Gest Þórhallason alla leið suður í Miklagarð;[8] hið sama er sagt um Þorstein drómund, að hann hafi elt Þorbjörn öngul til Miklagarðs og hefnt þar Grettis.[1] Í sögu Magnúsar berfætts er getið um íslenzkan mann, er Eldjárn hét; hann var þá nýkominn utan af Miklagarði.[2] Þegar Haraldur harðráði var í Miklagarði, var Halldór Snorrason með honum í herferðum til Sikileyjar og víðar; þar var þá íslenzkur maður sveitarhöfðingi meðal Væringja, Márr Húnröðarson.[3] Víga-Barði var á mála með Væringjum og féll þar,[4] og enn fleiri Íslendingar voru þar eystra. Sumir Íslendingar fóru norður á bóginn til Finnlands og Bjarmalands og sumir til Hólmgarðs, eins og t. d. Skinna-Björn Hólmgarðsfari.[5] Höfðingjasynir íslenzkir voru á sífelldu ferðalagi víðs vegar um lönd og er þess getið í hverri sögu og væri nóg efni í stóra ritgjörð að rekja það út í æsar, en hjer er þess ekki þörf. Á ferðum sínum til Grænlands og Ameríku sýndu Íslendingar hið mesta þrek og þol; og um verzlunarferðir margra Íslendinga til annara landa er opt talað í sögunum. Um lok 12. aldar eru aðkomumenn frá Íslandi jafnvel nefndir í bæjarrétti Slésvíkur,[6] og meðal útlendinga, er komi til Bergen, eru Íslendingar í fornu riti[7] líka nefndir, sem eðlilegt er.

---

[1] Sturlunga II., bls. 100.
[2] Biskupasögur I., bls. 635-36, Sturlunga II., bls. 343-45.
[3] Biskupasögur I., bls. 785.
[4] Biskupasögur I., bls. 221. Fornmannasögur VII., bls. 30-40.
[5] Eyrbyggja. kap. 39.

---

[1] Fornmannasögur IV., bls. 133-34.

[2] Grágás. Útg. V. Finsen. Kmh. 1852. Þingskapaþáttur 20., bls. 38.

[3] Sagan af Agli Skallagrímssyni. Reykjavík 1856. kap. 46.-50., bls. 89-102.

[4] Gunnlaugssaga ormstungu. kap. 6.-10. Íslendingasögur 1847. II., bls. 221-243.

[5] Njála. Kmh. 1772. kap. 28.-31.

---

[1] Njála. kap. 82.

[2] Njála. kap. 86.-87.

[3] Eyrbyggja. Leipzig 1864. kap. 29., bls. 52.

[4] Biskupasögur I., bls. 25, 48-49.

[5] Íslendingasögur II., 60, 118.

[6] Laxdæla. kap. 73. og 77.

[7] Hrafnkelssaga. Kbh. 1847, bls. 15.

[8] Íslendingasögur II., bls. 304.

Eptir að kristni var lögtekin á Íslandi, minnkuðu ekki utanferðir fyrir það; þá urðu suðurgöngur mjög tíðar; stundum þurftu menn að reka erindi sín í Rómaborg, stundum hétu menn að ganga suður sér til sáluhjálpar. Suðurferða er getið í flestum sögum; slíkar ferðir voru mjög örðugar í þá daga, og opt bar það við, að menn létust á leiðinni. Í þá daga gátu félitlir pílagrímar hingað og þangað á leiðinni ókeypis fengið gistingu og beina í klaustrum og spítölum, er lágu við þjóðbraut, og hefir það eflaust hjálpað mörgum áfram. Í þá daga kunnu allir lærðir menn latínu og var það töluverður hægðarauki fyrir pílagríma, að geta gert sig skiljanlega fyrir lærðum mönnum í löndunum, er þeir fóru yfir, því fáir hafa verið líkir Halli Teitssyni biskupsefni, sem »mælti alstaðar þeirra máli, sem hann væri alstaðar þar barnfæddr, sem þá kom hann«.[1] Á Rínarhólma nálægt því, er fljótið fellur úr Bodenvatni, var stofnað klaustur á dögum Karlamagnúsar; þar hét Reichenau; klaustrið gjörðist auðugt og munkarnir tóku með mikilli gestrisni móti pílagrímum, er suður gengu og veittu þeim beina og hjúkrun; snemma á 9. öld tóku munkarnir upp þann sið, að rita í bók nöfn allra þeirra pílagríma, er þar gistu og héldu þessum vana fram um alla 9., 10. og 11. öld; bók þessi er enn þá til og á henni eru meðal annars talin nöfn 39 suðurgöngumanna frá Íslandi (Hislant terra).[2] Sést á þessu, hve suðurgöngur hafa verið tíðar frá Íslandi í þá daga, því víða lágu leiðir um til Rómaborgar annarstaðar en þar; hvergi í íslenzkum sögum er getið um Reichenau og ekki þekkjast nein af nöfnunum, nema ef vera skyldi eitt, enda hafa sjálfsagt margir fleiri farið suður en getið er um í sögum og annálum. Sumir Íslendingar rituðu ferðasögur, eins og t. d. Gissur Hallsson. Um hann segir svo í Sturlungu:[3] »hann var bæði vitr og málsnjallr; hann var stallari Sigurðar konungs, föður Sverris konungs. Hann var ok hinn bezti klerkr,[4] þeirra er hjer á landi hefir verit. Opt fór hann af landi í brott; ok var betur metinn í Róma, en nokkurr annarr íslenzkr maðr hafði verit fyrir hann, af mennt sinni og framkvæmd. Hónum var víða kunnigt um Suðr-löndin. Ok þar af gjörði hann bók þá, er heitir Flos Peregrinationis«. Þessi bók er nú fyrir löngu týnd. Gissur Hallsson var mikill höfðingi og hinn mesti fróðleiks- og gleðimaður; Sæmundur Jónsson, bróðir Páls biskups, sagði um hann, að hann væri »hrókr alls fagnaðar, hvárgi er hann var staddr«.[1] Nikulás ábóti († 1158) ritaði »leiðarvísir ok borgaskipun« og segir þar frá því, hverja vegi og hverjar dagleiðir skuli fara suður til Rómar og svo út til Jórsalalands, og er það rit enn þá til.[2] Það sést bezt á sögu Páls biskups, hve tíðar utanferðir klerka hafa verið í þá daga. Páll biskup ljet telja kirkjur og klerka í sínu biskupsdæmi, sökum þess, »at hann vildi leyfa utanferðir prestum, ef ærnir væri eptir í hans sýslu; en hann vildi ok fyrir sjá, ef svá félli, at eigi væri prestafátt í hans sýslu, meðan hann væri biskup«.[3] Sumir pílagrímar fóru gangandi suður til Rómaborgar með staf og skreppu; Þorvaldur frá Vatnsfirði gekk suður og var þrjú ár í ferðinni;[4] sumir riðu og voru þá fljótari, t. d. Órækja; hann fann á suðurferð sinni Valdimar konung hinn gamla og gaf konungur honum hest þann, er hann reið suður og sunnan.[5] Sturla Sighvatsson fór til Noregs, þaðan til Danmerkur og svo suður; Valdimar konungur gaf honum líka hest. »Sturla tók stórar skriptir í Rómaborg ok var leiddr milli kirknanna allra í Rómaborg ok ráðið fyrir flestum höfuðkirkjum; bar hann þat drengilega, sem líklegt var, en flest fólk stóð úti ok undraðist, barði á brjóstit ok harmaði, er svá fríðr maðr var svá hörmulega leikinn ok mátti ekki vatni

---

[1] Grettissaga. Kbh. 1859. kap. 88.-89., bls. 193-94.

[2] Fornmannasögur VII., bls. 59.

[3] Fornmannasögur VI., bls. 135, 356.

[4] Íslendingasögur II., bls. 394.

[5] Landnáma III., kap. 1. Ísl.sög. I., bls. 169.

[6] *E. Baasch:* Islandsfahrt der Deutschen. Hamburg 1889, bls. 2.

[7] *Langenbeck:* Scriptores rer. Dan. V., 353.

---

[1] Biskupasögnr I., bls. 80.

[2] *Jacob Grimm:* Om oldnordiske Egennavne i en i Reichenau skreven Necrolog fra det 9. og 10. Aarhundrede. Antiqnarisk Tidsskrift 1843-45, bls. 67-75; sbr. Íslenzkt fornbréfasafn I., bls. 170-172.

[3] Sturlunga. Oxford 1878. I., bls. 206.

[4] Góðir klerkar voru þeir kallaðir, sem voru vel lærðir, þó ekki væru þeir prestvígðir. Í Rómverjasögum er t. d. sagt um Lúcius Sulla: »Lucius var góðr klerkr bæði á latínn ok á girzku«. Sýnisbók Konráðs Gíslasonar. Kmh. 1860, bls. 149.

---

1) Biskupasögur I., bls. 137. Sbr. Safn til sögu Íslands II., bls. 26.

2) *E. Chr. Werlauff:* Symbolæ ad geographiam medii ævi ex monumentis Islandicis. Hauniæ 1821. 4to.

3) Biskupasögur I., bls. 136.

4) Biskupasögur I., bls. 676.

5) Sturlunga I., bls. 346.

halda bæði konur ok karlar«.[1] Kýmileg er ferðasaga Ketils prests, sem var sendisveinn Guðmundar biskups Arasonar. Ketill var fátækur og lítt lærður, en kom þó fram erindi sínu í Rómaborg fyrir sérstaka heppni; hann fór gangandi suður og sunnan, og er hann hafði fengið páfabrjefið, segir sagan, að prestur hafi orðið fegnari en frá megi segja; »leggr land undir fót, ok hleypr svá norðr eptir löndum, at á tuttugasta degi ok þrettánda kemur hann í sjátún aptr í Rauðstokk; gengr þar þegar í kugg, er albúinn liggr fyrir bænum; fá þeir hraðbyri til Björgynjar«.[2] Menn fóru í þá daga tvær aðalleiðir til Rómaborgar; hina vestri leið fór Kári Sölmundarson frá Normandí yfir Frakkland og svo sjóleið, en Flosi fór heim frá Róm hina eystri leið um Þýzkaland og var hún tíðfarnari; þeirri leið lýsir Nikulás ábóti. Suðurferðir Íslendinga voru mjög tíðar all-langt fram eptir öldum; er þeirra mjög opt getið í Sturlungu og í mörgum öðrum sögum og annálum; yrði það allt of langt mál að segja frá suðurferðunum hér, þó eigi væri nema í ágripi; langmestar voru suðurferðirnar á 13. öldinni, en á annálum sést þó, að all-margir prestar og nokkrir leikmenn hafa gengið suður á 14. öldinni; síra Einar Hafliðason, er ritað hefir Lögmannsannál, gekk suður 1345 og kom til páfagarðs í Avignon og var þar 9 nætur; fór svo um Frankaríki fram og aptur og var í París um nokkurn tíma, og var í ferðinni rúmt ár.[3] Snorri Ketilsson andaðist á suðurvegum 1347; 1391 komu út Björn Einarsson, Þórður Sigmundarson, Þórður Árnason og síra Halldór; og höfðu allir gengið til Róms; árið eptir kom út Árni Einarsson, er hafði gengið suður,[4] o. s. frv. Á 15. öld fer mjög mikið að minnka um suðurferðir; þá hafa ekki farið nema stöku menn á strjálingi, einkum framan af öldinni; t. d. Björn Einarsson í þriðja sinn 1406, Árni biskup Ólafsson 1418,

---

[1] Sturlunga I., bls. 318. Biskupasögur II., bls. 149.

[2] Biskupasögur II., bls. 122-124.

[3] Íslenzkir annálar 1888, bls. 274.

[4] Íslenzkir annálar, bls. 403, 418.

o. s. frv.[1] Meðan páfatrúin hélzt hjer á landi, hefir ekki algjörlega tekið fyrir suðurferðir Íslendinga, þó þær væru miklu þýðingarminni og ótíðari en áður; það er sagt um Helga ábóta Höskuldsson á Þingeyrum († 1561), að hann hafi farið þrisvar suður til Róm.[2]

Sumir Íslendingar fóru til annara helgistaða, því menn höfðu mikla trú á ýmsum dýrðlingum hér og hvar um Európu,[3] einkum var það títt, að menn fóru til St. Jago de Compostella á Spáni; það sést t. d. á Konungsskuggsjá, að margir hafa farið þangað frá Norðurlöndum. Rafn Sveinbjarnarson sótti heim hinn helga Tómás erkibiskup í Kantaraborg og færði honum rostungstönn, sem hann hafði heitið honum; þaðan fór hann suður um haf, og sótti heim hinn helga Egidium í Ilansborg (St. Giles við ósa Rhone-fljótsins); síðan fór hann vestur til Jakobs (Compostella), þaðan til Rómar og svo heim.[4] Ólafur Bjarnason hirðstjóri fór 1354 með Guðmundi Snorrasyni til Compostella, en kuggur sá, er þeir voru á, týndist með allri skipshöfninni.[5] Árið 1292 er sagt, að menn á Íslandi hafi látið krossast til Jórsalaferðar,[6] en þó hafa

---

1) Safn til sögu Íslands II., bls. 645.

2) Annálar Björns á Skarðsá. Hrappsey 1774, bls. 109.

3) Íslenzkir dýrðlingar hafa ekki verið mikið kunnir í útlöndum, nema helzt Þorlákur helgi; til skríns Þorláks biskups í Skálholti komu peningar frá Noregi, Englandi, Svíþjóð, Danmörku, Gautlandi, Gotlandi, Skotlandi, Orkneyjum, Færeyjum, Hjaltlandi, Katanesi og Grænlandi (Biskupas. I., bls. 124). Í Kynn á Englandi lét maður nokkur, Auðunn að nafni, gera líkneski af Þorláki biskupi og setja í kirkju, og þar var það, sem enski presturinn bauð líkneskinu mörbjúga og sagði: »viltu, mörlandi! þú ert mörbiskup« (Biskupasögur I., bls. 357). Norðmenn kölluðu Íslendinga í óvirðingarskyni, og í skopi: »mörlanda«; líklega hefir útlendingum í þá daga, eins og enn, þótt Íslendingar nokkuð feitmetisfrekir.

4) Biskupasögur I., bls. 641-43.

5) Safn til sögu Íslands II., bls. 618. Íslenzkir annálar, bls. 356.

6) Íslenzkir annálar, bls. 384. Þess er getið í gömlum frönskum annálum, að menn frá Thyle hafi verið með Guinemer de Boulogne á fyrstu krossferðinni. *P. Riant*: Les Scandinaves en terre sainte. Paris 1865, bls. 134.

það eflaust verið tiltölulega fáir frá Islandi, er fóru pílagrímsferðir svo langt austur.[1] Björn Einarsson Jórsalafari fór í þriðja sinn til Rómaborgar 1406; kona hans var með honum, og fóru þau svo frá Venedig til Jórsala og sneru svo við sömu leið; fór hún beina leið til Noregs, en Björn bóndi fór til St. Jago, svo um Frakkland og Flandur og til Kantaraborgar. Björn Einarsson fór margar ferðir til útlanda og flæktist meðal annars til Grænlands; hann ritaði bók um ferðir sínar, og var hún til í byrjun 17. aldar, en er nú týnd.[2]

Eptir að kristni var lögtekin á Íslandi, voru helztu Islendingar opt við nám við beztu menntastofnanir í útlöndum; Ísleifur biskup var settur í skóla í Herfurðu, fór svo til Rómar og var vígður í Brimum; Gissur biskup var líka í Herfurðu, fór til Róm og var vígður í Magdeborg; Þorlákur biskup helgi var 6 ár í Frakklandi og Englandi; Hallur Teitsson fór víða og andaðist í Trekt í Niðurlöndum; Jón biskup Halldórsson stundaði bóknám í Bononía á Ítalíu og í París; Sæmundur fróði fór bæði um Þýzkaland og Frakkland og var lengi við bóknám í París; þar var Jón Ögmundsson líka um sama leyti; það er talið Jóni Ögmundssyni til gildis, »at hann spandi út hingat með sér Sæmund Sigfússon, þann mann, er einhverr hefir einn verit mestr nytjamaðr guðs kristni á þessu landi, ok hafði verit lengi utan svá at ekki spurðist til hans. En hinn helgi Jón fékk hann uppspurðan ok hafði hann sunnan með sér, ok fóru þeir báðir saman sunnan út hegat til frænda sinna ok fóstrjarðar«.[3] Af þessu leiddi, að hingað fluttist það sem bezt var í bókmenntum hinna suðlægari þjóða. Um það leyti er þeir Sæmundur fróði og Jón helgi voru í París, var menntunin sem blómlegust hjá Aröbum á Spáni, og barst þaðan norður til Frakklands, og hafði stórmikil áhrif á allt vísindalíf í því landi, svo menn fóru þá þegar að stunda þar nokkuð náttúruvísindi og fást við verklegar menntir og rannsóknir.[1] Það, sem íslenzkir klerkar höfðu numið á háskólunum erlendis, kenndu þeir aptur frá sér, þegar heim kom; þeir stofnuðu skóla, og þar lærðu heldri manna synir þau fræði, er þá tíðkuðust, bóklestur, rit, saltara, latínu, grammatík, versagjörð á latínu og söng, og auk þess mannfræði og ættvísi, sögur og fornkvæði. Ísleifur Gissurarson hélt fyrstur skóla á Íslandi í Skálholti; auk þess voru skólar í Haukadal og Odda og á Hólum hjá Jóni Ögmundssyni; frá þeim skóla er töluvert sagt í Jónssögu, og hefir hann verið mjög þýðingarmikill fyrir vöxt þekkingarinnar á Íslandi; þar lærði Þóroddur Gamlason málfræði og kom lagi á íslenzkan rithátt; þar var Bjarni prestur Bergþórsson († 1173), er einna fyrstur kenndi rímfræði og tölvísi, og margir aðrir merkir menn. Þekking lærðra manna á Íslandi stóð því á 12. og 13. öld í mesta blóma, svo að vísindin hvergi voru fremri í nálægum löndum.

---

[1] Í Sturlungu (II. bls. 256) er sagt um Sighvat, að hann ætlaði í Jórsalaheim, en er hann kom í Rauðahafit, tók hann sótt ok andaðisk. Aron Hjörleifsson fór til Jórsala (s. st. II. bls. 340), og í Sturlungu er líka getið um Jórsala-Bjarna (I., bls. 408) o. s. frv.

[2] Safn til sögu Íslands II., bls. 643. Grönlands hist. Mindesmærker I., bls. 110-21. Espólíns árbækur I., bls. 109, 112. Arngr. Jónsson: Specimen Islandiæ historicum. Amstelodami 1643, bls. 154.

[3] Biskupasögur I., bls. 156.

Seint á 13. öld og einkum á 14. öld fór íslenzkum bókmenntum stórum að hnigna, og voru til þess margar orsakir, sem hér yrði of langt að rekja. Óöldin, illdeilurnar og siðaspillingin á Sturlungaöld enduðu með því, að landið komst undir konung; höfðingjaættirnar, sem ráðið höfðu andlegum og líkamlegum framkvæmdum og framförum, dóu út eða misstu efni og þrótt, en páfa- og klerkavald í útlendum og óþjóðlegum búningi óx jafnframt, náði öllum völdum innanlands og kæfði allar sannar menntir;

---

[1] Ýmsar uppgötvanir og listir Arabanna bárust hér norður, eins og sjá má af Lárentíussögu; þar er nefndur Þrándur fisiler, sem gjörði herbrest með eldi, brennisteini, bókfelli og strýi. Arabar voru hinir einu í Európu í þá daga, er kunnu að gjöra púður eða eitthvað því líkt. Bps. I., bls. 798-99.

Digitized by Google

jafnvægið milli klerka- og höfðingjavaldsins hafði hingað til haft heilladrjúg áhrif á land og lýð; en nú var jafnvæginu raskað, kirkjukreddurnar urðu of sterkar, hjátrúarsvæluna dreif inn yfir landið, og grúfði hún yfir því eins og martröð nærri í 300 ár; má því telja apturför höfðingjaættanna og vöxt kirkjuvaldsins einna helztar orsakir til hnignunar Íslands í flestum greinum. Þegar á Sturlungaöld er klerkavaldið óðum farið að ryðja sér til rúms, enda átti það duglegan forvígismann, þar sem Guðmundr Arason var, því hann hafði mikil áhrif á alþýðu manna; sjást þess ótal dæmi í sögunum, að hjátrú og hindurvitni, dýrðlingadýrkun og kirkjukreddur, voru þá þegar farnar að festa rætur.[1] Framfarir í reynsluvísindum voru úr því óhugsanlegar; páfavaldið var eptir sínu innsta eðli gagnstætt allri sjálfstæðri rannsókn, og var þó einkum andvígt öllum framförum í náttúruvísindum; kirkjan skapaði sér sjálf sérstaka náttúruskoðun, sem ekki mátti út af bregða. Á þessum illu áhrifum klerkavaldsins bar lítið framan af hér á landi, en smátt og smátt fór illgresið að vaxa upp meðal hveitisins, og kæfði að lokum allar menntir og sannar fræðigreinir. Þegar dýrðlingadýrkunin og jarðteiknatrúin uxu að mun, þá spilltist smekkurinn og hin sanna menntun ruglaðist, svo náttúran stóð á höfði, og menn misstu alla hæfilegleika til þess að aðgreina satt frá lognu. Til dæmis má taka læknisfræðina; á söguöldinni voru margir, bæði karlar og konur, ágætir handlæknar (t. d. Rafn Sveinbjarnarson); þá voru lækningar byggðar á réttum grundvelli, á rannsókn og eptirtekt; en eptir að dýrðlingatrúin var orðin rótgróin, breyttist þetta gjörsamlega; það þurfti ekki annað en ákalla helga menn, þá bættust öll mein manna; allt var

---

[1] Það væri sannarlega þess vert, að einhver vildi taka sig til að rita eitthvað í samanhengi um trúarhugmyndir og kirkjulíf Íslendinga í þá daga. Skoplegt er að sjá, hverjar hugmyndir sumir hafa gert sjer í þá daga um páfann. Magnús konungur segir t. d. við Sturlu Þórðarson, er hann hafði heyrt kvæði hans: »Þat ætla ek, at þú kveðir betr en páfinn« (Sturlunga II., bls. 271).

Digitized by Google

læknað með dýrðlingabeinum, yfirsöngvum, vígðu vatní og hringingum; sumir drukku sér til heilsubótar vatn það, sem dýrðlingabein höfðu verið þvegin í, en flestir gáfu kerti. Ef hestur datt ofan í keldu, komst hann óskemmdur upp úr, ef heitið var á einhvern dýrðlinginn; ef kýr hryggbrotnaði, spratt hún upp alheil, ef heitið var á Þorlák biskup; ef menn vildu fá byr, þá fékkst hann með áheitum; þannig mættust t. d. tvö skip í fjarðarósi og höfðu bæði blásandi byr, af því þau bæði höfðu heitið á Þorlák biskup.[1] Í hinni elztu sögu af Þorláki biskupi er sagt um hann: »ef eldr kom í hús ok hann blessaði, þá slokknaði eldrinn; ef fénaðr sýktist, þá batnaði ávallt við hans yfirsöngva, ef lífs var auðit. Vatnsvígslur hans voru merkilegar, svá at bæði fékk bót af menn ok fénaðr. Ef vatni því var dreift yfir fénað, er Þorlákr hafði vígt, þá grandaði því nálega hvárki sóttir, né veðr, eða dýr. Ef mýs gerðu mein á mat eða klæðum, þá kom fall í þær, eða hurfu allar af vatninu, ef því var yfir stökt, ok færi þeir svá með öllu, sem hann lagði ráð til«[2] o. s. frv. Söguritarinn er svo hreinskilinn að segja, að fáir hafi lofað hann of mjög í lífinu, og vitrir menn hafi farið varlega með að kalla þetta berar jarðteinir; en er tími leið frá, óx hjátrúin meir og meir. Þessi hindurvitnatrú byrjaði á dögum Þorláks biskups og Jóns biskups Ögmundssonar, en náði þá eigi fullkomlega að festa rætur hjá hinum betri mönnum; Páll biskup Jónsson, einhver hinn vitrasti snyrtimaður, er þá var uppi, var t. d. tregur á að trúa slíku, »ok var eigi trútt, at eigi legðist sá orðrómr á af nokkurum mönnum, at hann vildi þetta mál lítt á lopt færa, af heilagleik hins sæla Þorláks biskups«.[3] Hindurvitna- og dýrðlingatrúin tók þó út yfir allt eptir daga Guðmundar biskups Arasonar.

Í hinum eldri ritum Íslendinga eru hugmyndirnar um landaskipun allskynsamlegar innan þeirra takmarka, er reynsla þeirra náði yfir; menn sem voru svo vanir langferðum, vöndust á að gjöra sér glögga grein fyrir innbyrðis legu landanna, og varla er staður eða land nefnt svo, að ekki sé um leið getið, í hvaða átt hann er frá öðrum kunnum stöðum; komst þetta svo inn í málið, að það er málvenja í íslenzku enn þá; þeir láta sér t. d. ekki nægja að segja: að fara til Miklagarðs eða Rómar, en segja: austur í Miklagarð, suður í Róm; þeir kalla Norðmenn Austmenn, Íra Vestmenn o. s. frv. Það er næsta undravert, hvernig fornmenn fóru að sigla yfir svo mikil úthöf og rata milli landanna, þar sem svo að segja engin hjálparmeðul voru fyrir hendi til að ákveða áttir, hraða skipsins og stað þess á jörðunni. Þess er líka opt getið, að þeir komust í hafvillur, þegar dimmviðri voru og vissu eigi, hvar þeir fóru, eins og t. d. Bjarni Herjólfson, er hann fór til Grænlands og enginn var á skipi, er áður hafði þangað farið; þeir hröktust mörg dægur í þoku; en »eptir þat sá þeir sól ok máttu þá deila ættir«. Þorsteinn Eiríksson velktist í hafi heilt sumar, án þess hann vissi hvar hann fór.[1] Fornmenn hafa áttað sig eptir sólu og himintunglum og þá mest eptir leiðarstjörnu; mjög lítið er þó um þetta talað í sögunum.[2] Snemma fóru menn að fást við stjörnufræði og rímfræði, enda var það hin mesta nauðsyn, og snemma er talað um ýmsa, er fengust við rímfræði og tóku eptir stjörnum; Þorsteinn surtur fann t. d. sumarauka um 960;[1] það er sagt um Einar Eyjólfsson, að hann »var árvakr ok ósvefnigr; gekk hann opt út um nætr, ok sá himintungl ok hugði at vandliga, ok kunni þar á gott skyn«.[2] Í fornum bókum eru þeir taldir einna rím-fróðastir menn Bjarni prestur Bergþórsson og Stjörnu-Oddi, og eru ýmsar ritgjörðir eptir þá í Rymbeglu. Sumir hafa jafnvel reynt að sjá óorðna hluti af gangi himintungla; íslenzkur maður, Húnröður Vefreðarson, spurði t. d. Sigurð biskup, »hvárt hann skyldi marka hagi sína á himintunglagang, svá sem fróðir menn höfðu fyrir honum gjört«.[3] Í fornum kirkjulögum eru líka bannaðar »útisetur« og hafa þær líklega verið til stjörnuspádóma. Haukur Erlendsson ritar hina fyrstu tölvísi á íslenzku og kallar »algorismus«; þar eru í fyrsta sinni kenndar arabiskar tölur og skýrt frá notkun þeirra.[4]

---

[1] Biskupasögur I., bls. 121.
[2] Biskupasögur I., bls. 97-98.
[3] Biskupasögur I., bls. 133.

---

[1] Grönlands historiske Mindesmærker I., bls. 210, 230.

[2] Þar sem talað er um landaskipun er stundum miðað við leiðarstjörnu, þó það sje eigi opt; þannig er leiðarstjarna nefnd í Rýmbeglu, bls. 464; í Leiðarvísi Nikulásar ábóta bls. 31, og svo í sögu Hákonar konungs Hákonarsonar (kap. 311); þar er sagt frá því, að Grænlendingar gengu á vald Hákoni konungi og játuðu að greiða honum skatt; »skyldi bæta öll manndráp við konung, hvárt sem drepnir væru norrænir menn eða grænlenzkir, allt norður undir stjörnu, svá at gjalda þegngildi eptir, sem Sturla kvað:

Norðr líkar þér allt at auka
yðart vald um heiminn kalda,
gegnir munu því fyrðar fagna
fjörnis álfr und leiðarstjörnu;
þengill hefir þar annarr engi
allvaldr enn þú ríki haldit,
lengra reiða þjóðir þangat
þína dýrð en röðull skíni«.

Hinir fornu Íslendingar gátu nokkurn veginn ákveðið hnattstöðuna, með því að taka eptir sólargangi og hæð leiðarstjörnunnar. Þegar þeir Leifur heppni komu til Vínlands, segja þeir frá sólarganginum í sögunni:[5] »Meira var þar jafndægri en á Grænlandi eða Íslandi; sól hafði

---

Fornmannasögur X., bls. 111-112. Í Skáld-Helga-rímu er leiðarstjarna nefnd, þar sem talað er um hrakninga Helga:

Virða rekr, en voðir skekr
í veðri feikna gjörnu,
suðr í heim er sýnt frá þeim
at sjá til leiðarstjörnu«.

Grönlands hist. Mind. II., bls. 502.

[1] Íslendingasögur I., bls. 7, 131.

[2] Ljósvetningasaga. kap. 14., bls. 43.

[3] Fornmannasögur III., bls. 169.

[4] Annaler for nordisk Oldkyndighed 1848, bls. 353-375.

[5] Grönlands historiske Mindesmærker I., bls. 218, sbr. G. *Storm*: Studier over Vinlandsreiserne. Aarb. f. nord. Oldk., 1887, bls. 293-98.

þar eyktarstað ok dagmálastað um skammdegi«, það er að segja, hinn skemmsti dagur var 9 stunda langur; þeir hafa þá, að ætlun Finns Magnússonar, verið staddir á 41° 24′ n. br., en H. Geelmuyden segir, að eptir þessu sé eigi hægt með vissu að ákveða breiddina, öðru vísi en svo, að Vínland hafi ekki verið norðar en á 49° 55′ n. br. Í Grænlandsannál, sem Björn á Skarðsá hefir ritað úr þeim hluta Hauksbókar, er þá var til, er talað um norðurferðir Grænlendinga á Króksfjarðarheiði; þar er sagt frá pólhæðinni, en þó svo ónákvæmt, að ekki er gott að finna hið rétta; þar segir svo: »síðan fóru þeir suðr á Króksfjarðarheiði einn mikinn dagróður Jacobsmessudag (25. júlí); þar fraus þá um nætr, en sól skein bæði nætr ok daga, ok var eigi hærri, þá er hún var í suðri, ef maðr lagðist um þveran sexæring út at borðinu, þá bar skuggann i andlit honum af því borðinu, er nær var sólinni; en um miðnætti var hún svo há sem heima í bygð, þá er hún er í útnorðri«:[1] Nikulás ábóti ákveður pólhæð Jordánar á einkennilegan hátt; hann segir: »út við Jordán, ef maðr liggr opinn á sléttum velli ok setr kné sitt upp ok hnefa á ofan, ok reisir þumalfingr af hnefanum upp, þá er leiðarstjarna þar yfir at sjá jafnhá, en eigi hærra«.[2] Þessi dæmi sýna, að fornmenn hafa gert sér nokkuð far um að ákveða hnattstöðu landanna, eptir þeirri ófullkomnu þekkingu, er þá var til. Framan af urðu menn eingöngu að fara eptir himintunglum, vindum og sævarfalli, því segulnálar voru þá eigi komnar hér nyrðra, en allsnemma hafa þær þó komið til Norðurlanda; því i Landnámu segir svo, þar sem talað er um hrafna þá, er Flóki lét vísa sér leið til Íslands: »þá höfðu hafsiglingarmenn engir leiðarstein i þann tíma í Norðurlöndum«.[3] Eins og kunnugt er þekktu Kinverjar segulsteina og segulstál löngu á undan Európumönnum og er þessa getið í kinverskum bókum, sem ritaðar eru 120 árum fyrir Krists burð; lengi framan af notuðu þeir þó ekki segulnálar á sjóferðum, en létu þær vísa sér veg um eyðimerkur í upplandi Asíu. Í byrjun 13. aldar voru segulnálar kunnar á Englandi og í Provence; hinir fyrstu rithöfundar sem nefna þær voru *Alexander Neckam* (f. 1157, † 1217), hann var kennari í París um 1180, og skáldið *Guiot* í Provence, sem var uppi um sama leyti. Menn vita enn ekki með fullri vissu, hvort kompásar hafa borizt með Aröbum að austan, eða menn hafa fundið upp að gjöra þá hér í Európu af sjálfsdáðum.[1] Víða sést, að fornmenn hafa tekið eptir ýmsu, er gat hjálpað þeim til að átta sig á sjóferðum; í Hauksbók stendur t. d.: »Af Hernum í Noregi skal sigla jamnan í vestr til Hvarfs á Grænlandi, ok er þá siglt fyrir norðan Hjaltland svá, at því at eins sé þat, at allgóð sje sjóvar sýn; en fyrir sunnan Færeyjar svá, at sjór er í miðjum hlíðum, en svá fyrir sunnan Ísland, at þeir hafa af fugl og hval«.[2] Það er sagt um þá Rafn og Guðmund Arason, að »þá rak suðr í haf, svá at þeir höfðu fogl af Írlandi«;[3] Eirík rauða

---

[1] Grönlands hist. Mindesmærker III., bls. 240-242.

[2] *Werlauff*: Symbolæ, bls. 31.

[3] Landnáma I., kap. 2. Ísl.sögur I., bls. 28.

---

1) *Oscar Peschel:* Abhandlungen zur Erd- und Völkerkunde Leipzig 1877. I., bls. 169-176. *S. Ruge:* Geschichte der Zeitalters der Entdeckungen. Berlin 1881, bls. 21-23. Sumstaðar í gömlum bókum er getið um *sólarstein*; en ekki get jeg skorið úr, hvers konar steinn það hefir verið, eða hvert það er sama sem leiðarsteinn, sem sumir hafa haldið. Í sögu Ólafs helga (Fornmannasögur V., bls 341) segir svo: »Veðr var þykkt ok drífa, sem Sigurðr hafði sagt. Þá lét konungr kalla til sín Dag ok Sigurð, sonu bónda; síðan lét konungr sjá út, ok sá hvergi skýlausan himin; þá bað konungr Sigurð segja, hvar þá mundi sól komin; hann kvað glöggt á þat; konungr lét taka sólarstein ok hélt upp, ok sá hann þá, hvar geislaði úr steininum, ok markaði svá til, sem Sigurðr hafði sagt«. Í Biskupasögum (I., bls. 565, 674) er getið um sólarstein, er Guðmundur biskup Arason gaf Rafni Sveinbjarnarsyni (sbr. Sturlungu I., 175, 186, 227-28, II., 293); á 14. öld eiga ýmsar kirkjur á Íslandi sólarsteina; 1318 á Saurbæjarkirkja sólarstein (Dipl. Isl. II, 451) og 1343 Hofskirkja á Breiðumörk (Dipl. Isl. II., 775) og í Hrafnagilskirkju er 1394 »sólarsteinn kassaðr« (Pjeturs máldagi).

2) Íslendingasögur I., bls. 25 (nmgr).

3) Sturlunga II., bls. 290.

og Þorstein Eiriksson »velkti úti lengi í hafi, ok komu þeir ekki á þær slóðir, sem þeir vildu. Þeir komu í sýn við Ísland, ok svá höfðu þeir fugl af Írlandi«.[1] Þetta og fleira sýnir vel eptirtektarsemi fornmanna. Landsuppdrættir eða sjóbréf voru ekki til í fornöld, svo í neinu lagi væri; þó eru til 2 eða 3 litlir íslenzkir uppdrættir af heiminum frá fornöld, en það eru auðvirðileg »hjólkort« (eða »heimskringlur«), af sama tagi eins og þau sem altíð voru framan af miðöldunum sunnar í Európu; á uppdráttum þessum snýr suðrið upp, en norðrið niður, eins og títt var til forna hjá Aröbum.[2]

Almenn náttúruþekking stóð ekki á háu stigi tilforna, enda var ekki við því að búast, einkum eptir að klerkakreddur og hindurvitni voru orðin rótgróin hjá alþýðu manna, menn héldu, að náttúrulögmálin hlýddu fullkomlega boðum og banni dýrðlinganna, eins og sjá má t. d. á Guðmundarsögu eptir Arngrím ábóta; Arngrímur segir um Guðmund biskup Arason, »at hans bænir hafa svo kærliga hljóðat fyrir himnakonunginum ok hans signuðum eyrum, er á landi hefir skepnan umvendat sinni náttúru í allt annat mát, en henni var sett í skapan heimsins, ok náttúrat með heilags anda forsögn, en sjórinn til kúgaðr fyrir hans blezaða bæn, hefir æ vorðit laust at láta þat herfang, sem hann hefir til sín dregit meðr gráðugri ágirni».[3] Frásögur fornmanna um fjarlæg héruð og aðrar heimsálfur, sem þeir ekki þekktu af eigin reynd, eru opt mjög kynlegar, t. d. í Hauksbók og Rymbeglu; en þær tóku þeir úr ritum annara þjóða og má finna flestar þessar kynjasögur í erlendum ritum frá upphafi miðaldanna; sumt finnst jafnvel í gömlum grískum og rómverskum höfundum; þó hafa Íslendingar víst varla þekkt frumritin, en hafa farið eptir ýmsum samtíningsbókum miðaldanna; stundum eru heimildarritin tilgreind. Aldafarsbók Beda prests er t. d. nefnd í Landnámu, Dialogi Gregorii Magni í Rymbeglu, Guðmundarsögu og víðar; í Ólafs sögu Tryggvasonar er nefnd »Imago mundi«, »ágæt bók ok sannfróð«; í Sögubroti (Fms. XI. bls. 417) er nefnd »Hamborgar istoría« eptir Adam frá Bremen; og svo mætti margar fleiri bækur til færa.

---

[1] Grönlands hist. Mindesm. I., bls. 390.

[2] Antiquités russes. Copenhague 1852, bls. 388-449. *J. Lelewel:* Géographie du moyen age. Bruxelles 1852-57. II., bls. 7.

[3] Biskupasögur II., bls. 181.

6. Hinar elztu lýsingar á Íslandi innlendar og útlendar.

Nú höfum vér um stund hvarflað nokkuð frá aðalefninu, svo að alþýða manna, er þetta les, hafi í huga hinar allra helztu greinar þeirra hluta, er áhrif höfðu á ritsmíð og landaþekkingu Íslendinga til forna, en nú snúum vér aptur að efninu, að telja hið helzta, sem vér þekkjum af því, er ritað hefir verið um Ísland utan lands og innan.

Frá fornöld er ekki til neitt landafræðisrit, er lýsir Íslandi í heild sinni, en alstaðar í sögunum og þó einkum í Landnámu er fjölda margt, er snertir sérstök héruð á Íslandi og staðalýsingu, einkum ef það snertir viðburði sem gjörzt hafa; í sögunum er þó enn fleira, er sýnir ástand íbúanna og gefur upplýsingar um atvinnuvegi þeirra, og er slíkt ómissandi, er lýsa skal framsókn þjóðarinnar og breytingum þeim, sem hún hefir orðið fyrir, en það á ekki við um sinn, að fara nánar út í það. Hinn fyrsti, sem fór um landið til að rannsaka það, var Grímr geitskór, þó það væri nú alveg í sérstökum tilgangi; um hann segir Ari fróði í Íslendingabók: »Úlfljótr vas austr í Lóni; en svá es sagt, at Grímr geitscor væri fóstbróþir hans, sá es cannaþi Island allt at ráþi hans, áþr alþingi væri átt; en honum fecc hverr maþr penning til á landi her, en hann gaf fe þat síþan til hofa«.[1] Ekki er fleira sagt um ferðir Gríms, það eg veit; en hann náði aðaltakmarkinu og valdi heppilega þingstaðinn.

Þegar kristnin var að festa rætur hér á Íslandi, hlýtur nokkur þekking á landinu að hafa borizt til útlanda með klerkum þeim, sem hingað komu, einkum um daga Ísleifs biskups. Auk þess komu hingað stöðugt útlendingar með verzlunarskipum til landsins, því samgöngurnar við útlönd voru mjög fjörugar, eins og fyrr hefir verið frá sagt. Í íslenzkum fornum lögum er tekið tillit til útlendinga frá ýmsum löndum, er komið geti til Íslands,[1] og auk Norðmanna, sem voru daglegir gestir á Íslandi, er í sögunum getið um menn frá Hjaltlandi, Orkneyjum, Írlandi og Suðureyjum, og með Snorra Sturlusyni var Herburt suðurmaður (Þjóðverji), er »kunni allra manna bezt vit buklara«. Nokkrir hinna útlendu presta, sem komu til Islands, eru nefndir í Íslendingabók:[2] »Um daga Ísleifs biskups komu út biskupar af öðrum löndum ok buðu margt linara en Ísleifr biskup; urðu þeir því vinsælir við vonda menn, þar til at Aðalbertus erkibiskup sendi bréf til Íslands ok bannaði mönnum alla þjónustu af þeim at þiggja, ok kvað suma vera bannsetta, en alla í óleyfi sínu farit hafa«. Sumir af klerkum þessum hafa líklega verið hálfgerðir flakkarar, eins og þeir fimm, sem Ari fróði segir, að hafi sagzt vera biskupar, »Örnólfr ok Goðiskálkr ok iii ermskir, Petrus ok Abraham ok Stephanus«; um þessa lygabiskupa er líka talað í Hungurvöku.[3] Sjálfsagt hafa fleiri útlendir kennimenn hingað komið en þeir, sem nefndir eru, því margir klerkar og munkar reyndu í þá daga að afla sér frama og heilagleiks, með því að boða trú í fjarlægum heiðnum löndum; líklega hafa nokkrar fregnir um Ísland borizt til útlanda með þessum mönnum. Í gömlu þýzku kvæði frá 11. öld er getið um Reginpreht, sem á að hafa komið til Íslands; höfundur kvæðisins segist hafa komið til Utrecht og hitt þar Reginpreht biskup, og hefir hann eptir honum það, sem hann segir um Ísland.[4] Á Íslandi er, segir hann, nóg af korni og víni (líklega aðfluttu), en trjáviður segir hann sé sjaldgæfur; um hafísinn talar hann einnig, og segir að hann sé steinharður, en geti þó brunnið. Það getur vel verið, að Reginpreht þessi hafi komið til Íslands, og hefir kvæðishöfundurinn hent á lopti eitthvað af því, sem hann hefir sagt frá ferðum sínum; eins og K. Maurer bendir á,[1] sýnast frásagnirnar um trjáviðinn og um hafísinn vera vottur þess, að Reginpreht hafi vitað dálítið meira um Ísland en almenningur; sagnirnar um ísbrunann á Íslandi taka sig upp aptur og aptur upp frá því. Kvæðishöfundurinn getur þess líka, að sól sjáist aldrei á Íslandi, og á þessi sögn líklega rót sína að rekja til frásagna Solinusar um Thule, að þar sé 6 mánaða löng nótt.

---

[1] Íslendingasögur I., bls. 5.

---

[1] *K. Maurer:* Island, bls. 430.

[2] Íslendingasögur I., bls. 13.

[3] Biskupasögur I., bls. 62-63.

[4] *Hoffmann von Fallersleben:* Merigarto. Prag 1834. Sbr. *K.*

Vígsluferð Ísleifs biskups varð meðal annars til þess, að fræðimenn í útlöndum fengu nokkra þekkingu á Íslandi. Þegar Ísleifur Gissurarson var fimmtugur, var hann valinn til biskups af allri alþýðu á Íslandi; fór hann síðan utan og suður til Saxlands, sótti heim Hinrik keisara 3.; fór síðan á fund páfa, því þá hefir það enn verið óráðið, undir hvern biskupsstól ætti að telja Ísland; páfinn sendi Ísleif með bréfum sínum til Aðalberts erkibiskups í Bremen, og var hann vígður þar 1056.[2] Erkibiskup tók Ísleifi mæta vel; hefir honum eflaust þótt gaman að heyra sagt frá svo fjarlægu landi eins og Íslandi, og hann lofaði jafnvel að koma til Íslands, þó ekkert yrði úr því. Nokkru seinna kom prestur nokkur, Adam að nafni, í þjónustu erkibiskupsins; hann var lærður vel og var gerður að forstöðumanni skólanna í Bremen; var það tigið embætti, og var Adam í miklum metum hjá Aðal-

---

Maurer: Bekehrung des Norwegischen Stammes zum Christenthume I., bls. 599.

[1] Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. Freiburg i. B. 1891, bls. 171-172. Maurer segir á s. st., að Íslands sé getið (Pertz Archiv VI., bls. 888) í handriti af Solinus frá 13. öld, sem geymt er í Leyden og að þar sé einnig getið um hinn brennandi ís.

[2] Biskupasögur I., bls. 61.

berti erkibiskupi.[1] Adam þessi hefir ritað sögu erkibiskupanna í Bremen og Hamborg um árin 788—1072, og er Íslands getið í bókinni; þá hefir koma Ísleifs verið þar í fersku minni. Frásögn Adams um Ísland er furðu góð, þegar litið er til þess, hve landaþekking var léleg á þeim tímum. Ekki vita menn með vissu, hvar Adam var fæddur, en hann kom til Bremen 1067; þar fór hann að safna því, er hann gat fundið, viðvíkjandi sögu biskupsstólsins, og notaði bæði rit og bréf og frásagnir fróðra og gamalla manna; hann fór til Danmerkur og segist hafa numið mörg söguleg fræði af Sveini Danakonungi Úlfssyni. Aðalbert erkibiskup dó 1072, en á árunum 1072—76 hefir Adam að öllum líkindum ritað sögu sína.

Fyrst nefnir *Adam frá Bremen* Thule eptir frásögnum rómverskra rithöfunda og Beda prests, og segir að Thule sé nú kölluð Ísland; svo heldur hann þannig áfram: »Þessi ey Thule er nú kölluð Ísland af ísnum, sem þekur sjóinn. Um þenna ís er líka sagt það minnisvert, að hann sýnist svo dökkleitur og þurr af elli, að hann logar, þegar á honum er kveykt. Ey þessi er mjög stór, svo hún rúmar margar þjóðir; þær lifa eingöngu á kvikfjárrækt og klæðast ullinni af fénu. Korn vex þar ekki og mjög lítið er um trjávið; menn búa því í hellum neðanjarðar og nota sama þakið og sama legurúmið eins og kvikfénaðurinn. Á þenna fátæklega hátt lifa þeir guðrækilegu lífi, með því þeir sækjast ekki eptir neinu öðru en því, sem náttúran lætur í té, og geta þeir glaðir sagt eins og postulinn:[2] »ef vér höfum fæðu og skýli, þá látum oss nægja». Fjöll þeirra eru þeim í stað borga, og uppspretturnar eru þeim til ánægju. Eg segi því, að þessi þjóð sé sæl, af því enginn öfundar hana í örbirgð sinni, og þó sælust sökum þess, að landsmenn hafa nú allir tekið kristni. Þeir hafa margt til síns ágætis, og

---

[1] Smbr. Adam af Bremen: Om Menigheden i Norden under Erkesædet i Bremen og Hamborg 788-1072. Oversat af P. W. Christensen. Kbh. 1862. 8vo.

[2] 1. Tim. kap. 6. v. 8.

Digitized by Google

einkum sérstaka mannást, og af því leiðir, að þeir hafa allt sameiginlegt við útlenda sem innlenda. Biskup sinn virða þeir sem konung, og öll þjóðin fer eptir bendingu hans, og það sem hann ákveður eptir vilja drottins, eptir ritningum eða samkvæmt vana annara þjóða, því hlýða þeir sem lögum. Erkibiskup vor þakkaði guði mikillega fyrir það, að þjóð þessi tók trú á hans dögum, þó hún, áður en hún lét skírast, eptir lögum náttúrunnar eigi væri mjög fjarlæg vorum trúarbrögðum. Eptir beiðni þeirra vígði hann þeim biskup, Ísleif nokkurn, mjög guðhræddan mann. Hann hafði verið sendur frá þessu landi til erkibiskups, og hafði erkibiskup hann hjá sér um nokkurn tíma, og sýndi honum mjög mikinn heiður; þá lærði Ísleifur, hvernig hann ætti heillavænlega að kenna þjóð þessari, er nýlega hafði snúizt til kristni. Með honum sendi erkibiskup bréf til Íslendinga og Grænlendinga með virðulegri kveðju til safnaðanna, og lofaði þar, að hann innan skamms skyldi koma til þeirra, svo að þeir af því nytu fullkominnar og sameiginlegrar gleði. Af þessum orðum má lofa ágætan vilja erkibiskupsins, því vér höfum heyrt, að postulinn ætlaði til Spánar til þess að prédika guðsorð; en hann gat ekki komið fram fyrirætlun sinni. Þetta hefi eg heyrt sagt satt um Íslendinga og hina yztu Thule, en eg sleppi öllum ýkjum«. Eptir að Adam frá Bremen var búinn með handrit sitt, hefir hann bætt við ýmsum athugasemdum; menn halda að minnsta kosti, að flestar eða allar séu eptir hann sjálfan. Af þessum athugasemdum snerta 4 Ísland, og eru þær svo: »Það er sagt, að frá höfðanum Alaburg í Danmörku sé 30 daga ferð til Íslands með góðum byr«. »Hjá Íslandi er frosið haf, sem er sjóðandi og hulið í þoku«. »Íslendingar hafa engan annan konung en lögin; þar er skömm að syndga og vinningur að deyja«. »Stærsti bær á Íslandi heitir Scaldholz«.[1]

---

[1]) Adami Gesta Hamburgensis ecclesiæ pontificum. Ed. G. H. Pertz. Hannoveræ 1846. lib. IV. cap. 85., bls. 209-212.

Arabar rituðu manna mest um landafræði og fjarlægar þjóðir, en þó var norðurhluti Európu þeim fremur ókunnur, og er Norðurlanda mjög sjaldan getið í bókum þeirra. Íslands er, eptir því sem eg bezt veit, að eins getið hjá einum arabiskum rithöfundi, og það þó fremur óglögglega; höfundur þessi hét *Edrisi*; hann var af háum stigum og fæddist í Ceuta í Marokko árið 1099; Edrisi fór víða um lönd og kom á einni ferð sinni til Sikileyjar; þar réði þá fyrir ríki Roger konungur annar; hann kom til ríkis 1130, og unni mjög vísindum. Þar voru þá margar þjóðir saman komnar, Grikkir, Frakkar, Ítalir, Arabar og Norðmenn. Roger konungur lét marga fræðimenn safna til allsherjar landafræði, er hann vildi gjöra láta; hann lét gjöra landsuppdrátt á silfurskjöld, og átti þar að sýna legu landanna, fljótin, vötnin, borgirnar og sjóinn. Edrisi komst í þjónustu konungs, og ritaði jafnhliða landalýsingu; sú bók er enn þá til og fylgja henni 70 uppdrættir. Á einum af uppdráttum Edrisi's er stór eyja fyrir norðan Skotland, sem er kölluð Rislanda. Edrisi segir, að frá Skotlandi séu tveir þriðju hlutar úr dagleið til Rislanda, en ein dagleið frá Írlandi; Rislanda er að sögn hans 400 mílur á lengd og 150 mílur á breidd.[1] Þetta eru reyndar ekki miklar upplýsingar um Ísland, en þær sýna þó, að menn þar syðra hafa haft einhverjar óljósar hugmyndir um landið og legu þess.

Þjóðrekur munkur í Niðarósi ritaði sögu Noregskonunga á latínu seint á 12. öld (1177—80), og fór að miklu leyti eptir kvæðum og frásögum Íslendinga; hann getur um fund Íslands, og segir frá því, hvernig Íslendingar tóku kristni, en lýsir þó ekki landinu, enda hefir hann

---

[1] *J. Lelewel*: Géographie du moyen age. Bruxelles 1852. Tom. I. og Atlas. *A. Humboldt*: Kritische Untersuchungen I., bls. 371. Geografisk Tidskrift VIII. Kbhavn 1886, bls. 57-65. *A. F. v. Mehren*: De islamitiske Folks geografiske Kundskaber (Annaler for nordisk Oldkyndighed 1857). *G. Storm*: Studier over Vinlandsreiserne (Aarb. f. nord. Oldkyndighed 1887, bls. 862-68).

Digitized by Google

líklega talið það svo kunnugt Norðmönnum, að honum hefir eigi þótt þess þurfa.[1]

Á 12. öld var *Giraldus Cambrensis* (Gerald de Barry) uppi á Englandi; hann hefir ritað bók, sem heitir »Topographia Hiberniæ«, og getur þar Íslands. Giraldus Cambrensis fæddist 1146 í Wales, en dvaldi fyrri hluta æfi sinnar á Frakklandi, varð háskólakennari í París og síðan biskup og fékk mikil völd. G. de Barry var mjög mælskur maður, metorðagjarn og ráðríkur; hann var opt með Hinriki öðrum Engla konungi (1154—1189), og var seinna aðstoðarmaður Jóhanns landlausa og ferðaðist með honum til Írlands; þar safnaði hann efninu í bók sína um Írland. Þegar bókin var búin, las hann hana í heyranda hljóði í Oxford í þrjá daga fyrir mörgum tignum mönnum og hélt höfðingjunum, sem hlustuðu á hann, stórveizlur á milli. Þótti mönnum nóg um kynjasögurnar sumar, og honum var jafnvel borið á brýn, að hann hefði eytt gömlum annálum, til þess að gjöra bók sína þýðingarmeiri. Árið 1188 ferðaðist G. de Barry með erkibiskupinum af Kantaraborg um England til þess að prédika krossferð og lét sjálfur krossast, en páfinn leysti hann seinna frá heitinu. Giraldus tók mjög mikinn þátt í stjórnardeilum og óeirðum, og gekk því upp og niður fyrir honum; þóttist hann ná miklu minni metorðum en hann ætti skilið; hann settist að í Lincoln 1192 og fékkst við ritstörf, og var spakari seinni hluta æfi sinnar; hann var enn á lífi 1220, en ekki vita menn með vissu, nær hann dó, sumir segja 1223. Gerald de Barry segir svo frá Íslandi: »Ísland er stærst af hinum norrænu eyjum og liggur þriggja daga sigling í norður frá Írlandi; þar býr stuttorð og sannorð þjóð. Hún talar sjaldan og stutt, og brúkar enga svardaga; hún kann ekki að ljúga, því ekkert er þar meira fyrirlitið en lygi. Hjá þessari þjóð er sami maðurinn konungur og prestur, foringi og klerkur, því svo má heita, að þeir láti biskupa sína bæði hafa konungs réttindi og klerka. Í þessu landi fást stórir og ágætir fálkar og haukar, og eru fluttir út þaðan. Sjaldan eða aldrei koma þar eldingar, og sjaldan eða aldrei slær þeim niður, en þar er annað endemi enn verra. Á hverju ári eða annaðhvort ár brýst upp eldur einhversstaðar á eynni; gýs þá upp ofsastormur, eins og hvirfilvindur, og brennir til grunna hvað sem fyrir verður; eigi vita menn með vissu, hvort uppruni eða orsök þessa elds kemur að ofan eða neðan«.[1]

---

[1] Theodorici monachi historia de antiquitate regum Norwagensium. G. *Storm*: Monumenta historica Norvegiæ. Kristiania 1880. 8vo (bls. VII-VIII, 8, 6, 8, 19).

Þessi lýsing hefir töluvert við að styðjast, þó hún beri að sumu leyti Íslendingum of vel söguna, eins og Adam frá Bremen. Þar sem Giraldus talar um vald biskupanna, þá má það til sanns vegar færast; álit þeirra og ríki var framan af mjög mikið, einkum frá því á dögum Gissurar biskups fram um 1200; eptir það fóru óeirðir og deilur að raska ró landsins og hver höndin varð upp á móti annari. Gissur biskup Ísleifsson var sannarlega bæði konungur og biskup, enda segir um hann í Hungurvöku.[2] »Þat hefir ok verit allra vitra manna mál, at hann hafi af guðs góðgipt ok sjálfs síns atgjörvi göfugastr maðr verit á Íslandi bæði lærðra manna ok ólærðra: »Fálkar voru snemma fluttir frá Íslandi og á 13. öldinni hafði erkibiskupinn í Niðarósi einkaleyfi til að kaupa þá, unz konungur dró þessi réttindi undir sig.[3] Snemma á miðöldunum var það ein af aðalskemmtunum höfðingja, að veiða fugla með fálkum, og það var algengt, að heldri klerkar og biskupar áttu marga fálka; í þá daga hafa því eflaust fálkar flutzt frá Íslandi til

---

[1] Topographia Hiberniæ I. cap. XII. *Th. Thoroddsen:* Oversigt over de islandske Vulkaners Historie 1882, bls. 130-31.

[2] Biskupasögur I., bls. 70.

[3] *Finnur Jónsson:* Historia ecclesiastica II., bls. 15. Sbr. Biskupasögur I., bls. 713, 718, 720, 737-38. Dipl. Island. II., bls. 151, 161. Opt á 13. öld er getið um fálka, sem sendir voru til Englands frá Noregi, og hafa sumir þeirra eflaust verið frá Íslandi, sbr. Rotuli litterarum clausarum in turri Londinensi asservati, accurante Th. D. Hardy. London 1833-44. Fol. Vol. I-II.

Englands, eins og Gerald de Barry segir. Það, sem G. de Barry segir um eldingarnar, er alveg rétt; þær eru sjaldgæfari á Íslandi en í öðrum nálægum löndum. Það er ekki ómögulegt, að Giraldus hafi einhversstaðar haft tal af Íslendingum, því samgöngur voru í þá daga tíðar milli landanna; ýmsir Íslendingar voru á þeim tímum við nám í Englandi og Frakklandi, en svo mátti heita á dögum Hinriks annars, að bæði þau lönd væri undir einum konungi. Jón Ögmundsson og Sæmundur fróði höfðu dvalið í París nokkru fyrir daga Giraldusar, og Þorlákur helgi var við nám í Lincoln, skömmu áður en Gerald de Barry settist þar að.[1]

Saxo grammaticus lýsir Íslandi í Danmerkursögu sinni; þar segir svo: »Vestur frá Noregi liggur ey, sem kölluð er Ísey, og er hún umkringd af hinum mikla útsæ á alla vegu; þar hafa menn búið mjög lengi, og er landið frægt fyrir furðuverk, er lýsa sér í ótrúlegum hlutum og óvanalegum viðburðum. Þar er uppspretta, sem breytir upphaflegu eðli hvers hlutar með eyðandi afli rjúkandi vatns, því allt það, sem þessa gufu leggur á, breytist svo, að það verður hart eins og steinn. Hvert þetta er fremur furðuverk en hætta, það er efasamt, þar sem hið mjúka rennandi vatn hefir svo mikinn stríðleik í sér fólginn, að það breytir snögglega hverju því, sem að því er borið, og gufuna af því leggur um, í stein, þannig að mynd þess að eins helzt. Á sama stað er sagt, að séu margar fleiri uppsprettur, sem ýmist aukast af hinu vaxandi vatnsmegni, flóa út úr vatnsþrónum og kasta óteljandi dropum í lopt upp, eða sogast niður í hin djúpu fylgsni neðar í jörðunni, svo að þær varla sjást neðst niðri, þegar aflið fer úr gosbununum. Af þessu leiðir, að þegar uppspretturnar gjósa upp, sletta þær hvítu vatnslöðri á allt, sem er í nánd, en þegar þær tæmast, þá er ekkert auga svo hvasst, að það geti greint þær. Á þessari ey er fjall, sem líkist sólinni(?) í sífelldum ólgandi bruna og heldur við eilífu báli með ævarandi eldgosum. Þetta er jafn-undarlegt og hið fyrgreinda, að land, sem liggur undir hinu kaldasta himinbelti, skuli vera svo auðugt af sterkum hitakröptum, að það veitir eilífum eldum leyndardómsfulla næringu, og gefur þeim eilíft eldsneyti til þess að við halda brunanum. Á vissum og ákveðnum tímum rekur einnig óendanlega mikinn ís að þessari eyju, og þegar hann kemur og tekur fyrst að rekast á hina hrufóttu kletta, þá heyrast drynjandi hljóð utan af djúpinu, og margvíslegir brestir með óvanalegu ópi, rétt eins og klettarnir öskruðu við. Þess vegna hafa menn ætlað, að sálir þær, sem dæmdar hafa verið í refsingar fyrir brotlegan lifnað, taki þar út hegningu fyrir illgjörðir sínar í hinu mikla frosti. Ef lítill partur af þessum mikla ís er höggvinn frá, þá slitnar hann frá landi eins og aðalísinn, sem um var getið, með hversu sterkum böndum, sem hann er bundinn, og halda honum hvorki lokur né gæzla. Hugurinn verður fullur af undrun og forviða á því, að hlutur, læstur órjúfandi lokum og luktur í margfalda fjötraflækju, skuli fylgja þannig ísnum, sem hann áður var partur af, þegar ísinn fer burtu, svo að hann blekkir alla kostgæfni gæzlunnar með nauðsyn óhjákvæmilegs flótta. Þar er einnig önnur ístegund, sem liggur á milli fjallshryggja og kletta, og ber mönnum saman um það, að ístegund þessi skipti um legu sína á víxl eptir vissu lögmáli með nokkurs konar snúningshreyfingu, þannig, að hið efra kastast niður til hins neðsta, og hið neðsta aptur hverfur upp á yfirborðið. Til sannindamerkis um þetta er það sagt, að sumir menn hafi fallið í gjár og djúp gapandi sprungna, sem urðu á vegi þeirra, er þeir fóru yfir ísfláka, og hafi þeir nokkru síðar fundizt dauðir, án þess að nokkur rifa á ísnum gnæfði upp yfir þá. Þess vegna eru margir vanir að álíta, að hin djúpa ísgjá hverfist um og gefi þá frá sér síðar meir, sem hún hefir

---

[1] Í þá daga gengu og verzlunarskip milli landanna; það sézt meðal annars af bréfi Hinriks konungs þriðja 23. ágúst 1224 til valdsmannsins í Yarmouth, þar sem hann skipar honum að láta laus skip frá Íslandi og ýmsum öðrum löndum. Ísl. Fornbréfas. I., bls. 481-82.

Digitized by Google

gleypt í sig. Þar segja menn einnig að spretti upp lind með banvænu vatni, og þegar einhver hefir bergt á því, dettur hann til jarðar eins og af eitri. Þar eru og aðrar lindir, og er sagt um bunur þeirra, að þær hafi líka eiginlegleika og öl. Þar eru einnig eldar, sem ekki geta brennt hör,[1] en hið mjúka vatn eyðist í þeim eldum. Þar er og steinn, sem flýgur yfir þverhnýpt fjöll, ekki af utan að komandi afli, heldur af meðfæddri og honum eiginlegri hreyfingu».[2]

Saxó grammaticus ritaði Danmerkursögu fyrir tilstilli Absalons erkibiskups; menn segja, að Saxó hafi verið klerkur í Hróarskeldu, en mjög lítið vita menn um æfiferil hans; sagt er, að hann hafi dáið snemma á 13. öld (um 1208). Saga þessi er aðalrit í Danmerkursögu hinni fornu; hún er rituð með miklu málskrúði og nokkurri tilgerð, svo sumstaðar er örðugt að sjá, hver er mergur málsins; hún er þó yfir höfuð að tala stórum merkileg bók. Saxó hefir í mörgu farið eptir kvæðum og frásögnum Íslendinga; það segir hann sjálfur í formálanum. Hann segir þar, að ekki megi gleyma iðni og atorku Íslendinga; á Íslandi sé jarðvegur svo harður og hrjóstrugur, að landsbúar hafi engar hvatir til ofnautnar; segir þeir séu sparsamir og hafi allan hugann á að geyma og rita upp bæði sína eigin sögu og annara þjóða; Saxó segist því hafa tekið allmikið af frásögnum þeirra í rit sitt.

Þó lýsingin á Íslandi sé fremur margorð og ruglings-

---

1) P. E. Müller heldur hér eigi að lesa lignum (tré) fyrir linum (hör) og er það mjög sennilegt, sbr, Konungsskuggsjá. Christiania 1848, bls. 33. Þegar tré er kastað á brennandi hraun, sviðnar það, en brennur mjög seint, sökum rakans sem í því er.

2) Saxonis Grammatici Historia Danica. Recensuit P. E. Müller. I., bls. 13-17. Útleggingar Vedels og Grundtvigs eru ekki nákvæmar á þessum kafla, enda er latínan víða óljós og margsamtvinnuð, vér höfum því lagt út sem næst orðunum, til þess með því að reyna sem réttast að fá í ljós meiningu höfundarins, en við það hefir málið sumstaðar orðið óíslenzkulegra. Guðbr. Vigfússon kallar sögu Saxo's: »that unrivalled patchwork of grand phrases«. Sturl. Prolgm., bls. 127.

Google

leg, þá er þó ekki hægt að búast við henni betri á þeim tíma; Saxó hefir eflaust farið eptir frásögnum einhverra Íslendinga, sem hann hefir þekkt. Lýsingin á hverunum er furðu góð og bendir til þess, að honum hefir verið sagt frá einhverjum stórum gjósandi hver, t. d. Geysi (ef hann hefir þá verið til); það var von, þó honum þætti kynlegt, að hveravatnið gerir þá hluti að steini, er það fellur á, enda þótti öllum það ótrúlegt undur til forna, af því náttúruþekkinguna vantaði. Lýsingin á gosunum er ágæt, og væri ekki óheppileg, þó hún væri rituð á þessari öld; Saxó talar um hveraskálarnar og um vatnsbunurnar, sem spýtast í háa lopt, hver upp fyrir aðra, og svo falla gosbunurnar aptur niður í samt lag, en þróin tæmist á eptir; þetta hefir hver sá séð, sem komið hefir að Geysi. Lýsingin á eldfjöllunum og hafísnum er reyndar nokkuð barnaleg, en þó eðlileg á þeim tíma. Merkilegust er frásögn hans um ísinn eða jöklana á landi; þegar mesta málskrúðið er heflað utan af, verður eptir furðulega rétt lýsing á hreyfingu skriðjökla; Saxó hefir eflaust fengið þá frásögn beinlínis frá einhverjum Íslendingi, og er þetta líklega hin elzta lýsing á jöklahreyfingu, sem til er. Ef ófróður alþýðumaður í Skaptafellssýslu ætti að segja frá hinni innri hreyfingu skriðjökla, mundi hann eflaust segja eitthvað líkt þessu. Þar sem jökultangar ganga niður um skörð á milli fjalla niður á láglendi, er hreyfing þeirra opt töluverð; skriðjöklarnir haga sér alveg eptir landslagi; þeir eru þykkir, þar sem þeir fara um þrengsli og djúpa dali, en fletjast út á láglendi; í jöklunum eru sífelldar hitabreytingar og vatnsrennsli; óteljandi sprungur myndast sífellt utan og innan og frjósa aptur saman; þessi opnan og lokun sprungnanna heldur sífellt áfram í stöðugri rás eptir landslagi, hita og þrýstingi og þunga jökulsins o. s. frv. Þó hreyfing jökulsins sé sein, þá hefir hún þó alveg sama eðli eins og rennsli í á; mótspyrnan er mest við botninn og til hliðanna, og þar fer jökullinn hægast, en hraðast fer yfirborðið í miðjunni; ísinn er eins og seigur, rennandi vökvi, og af því hinir ýmsu partar jökulsins hafa mismunandi hraða; þá mjakast grjót og möl að neðan upp eptir, og sjást opt grjótrákir á yfirborði skriðjökla, sem eru komnar neðan frá botni; í hlíðarsprungum sjást stundum grjótrákirnar á leið upp eptir. Ef einhver hlutur dettur ofan í jökulsprungu, getur hann því seinna komið fram á yfirborði jökulsins neðar, og hefir þá mjakazt hægt og hægt upp í gegn um jökulinn. Þetta þekkir alþýða vel, þar sem skriðjöklar eru nærri byggð, og Saxó hefir eflaust heyrt sagnir þar að lútandi frá Íslandi.[1] Ölkeldurnar eru auðþekktar; en undarlegri er frásögnin um steina, sem geta flogið yfir fjöll. Ætli hér geti ekki verið einhver óljós hugmynd um grjótflug í eldgosum?; það sést jafnvel í fornum íslenzkum annálum, að Íslendingum sjálfum hefir þótt kynlegt að sjá steina hoppa upp og niður í eldinum; sumir héldu, að steinarnir væru fuglar, og aðrir jafnvel, að það væri sálir. Það er ekki ómögulegt, að Saxó hafi haft einhverja slíka óljósa frásögn í huga, er hann skrifaði þetta.

I gamalli latneskri bók um sögu Noregs, sem fundizt hefir á Skotlandi, er Íslands getið. Þar er fyrst talað um fund Íslands og landnám, og sagt, að Rómverjar hafi kallað eyna Tíle. Höfundurinn segir, að eyjan dragi nú nafn af því, að þar séu fjölda margir jöklar og sjáist þeir langt af sjó, svo sæfarendur geti haft þá til leiðbeiningar til þess að komast í hentuga höfn; þar er Casule-fjall (Hekla),[2] segir hann; skelfur það af jarðskjálftum eins og Etna og þeytir úr sér brennisteinslogum; þar eru sjóðandi uppsprettur; veita menn köldu vatni í þær, svo þær verði mátulega heitar, og baða sig svo í þeim; þar eru líka brunnar þess eðlis, að ef ull eða fat liggur í þeim eina nótt, verður það að steini. Þar er einnig bullandi uppspretta í sendinni árbugðu, sem hefir sama

---

1) Hið sama þekkist líka í Schweiz, sbr. *A. Heim:* Gletscherkunde. Stuttgart 1885, bls. 229. 360.

2) Casule segir P. A. Munch að sé prestshökull og Mons Casule sé því sama og Heklufjall (Symbolæ, bls. 40).

Digitized by Google

lit og smekk eins og öl, og hressir þá sem drekka, en gerir þá naumlega ölglaða. Ekki segist höfundurinn vilja leiða hjá sér að tala um viðburði, sem gjörzt hafi á hans tíma, að hafið hafi á þriggja mílna svæði ólgað og soðið eins og í potti, en jörðin hafi opnazt og kastað fram úr undirdjúpunum eldlegum gufum og myndað stórt fjall upp úr sjónum. Bók þessi er líklega rituð um 1230.[1] Það er ekkert undarlegt, þó höfundurinn tali um eldgos á mararbotni, því einmitt á 13. öldinni gaus hvað eptir annað fyrir utan Reykjanes, t. d. 1211, 1226, 1231, 1238 og 1240; hér er ef til vill átt við gosið 1211, því þá skaut upp landi fyrir utan Reykjanes; »þá fann Sörli Kolsson Eldeyjar«, segja Konungsannáll og Skálholtsannáll.[2] Um eldgos í sjónum hjá Íslandi er líka talað í »Chronicon de Lanercost«; þar er sagt, að Vilhjálmur Orkneyjabiskup hafi 1275 sagt frá eldgosum á Íslandi. Þar segir svo: »Um sama leyti (1275) dvaldi Vilhjálmur Orkneyingabiskup, heiðvirður maður og elskur að bókmenntum, hjá Hertepol á Englandi;[3] hann sagði frá mörgu undarlegu um eyjar þær, er teljast undir Noreg, og set eg sumt hér til minnis. Sagði hann, að sjórinn brynni á einum stað við Ísland um mílu vegar og þar yrði eptir svartur vikur og óhreinn. Annarsstaðar gýs eldur úr jörðu á vissum tímum, sjöunda eða fimmta hvert ár, og brennir þegar minnst varir bæi og allt, er fyrir verður, og eigi er hægt að slökkva þennan eld eða hrekja hann á braut, nema með vígðu vatni, sem helgað hefir verið með prestshendi. Hann sagði og það, sem er enn þá undarlegra, að þar heyrðust glögglega kvein sálna þeirra, er kveljast í þeim eldi«.[1]

---

[1] Symbolæ ad historiam antiquiorem rerum Norvegicarum, Ed. P. A. Munch. Christianiæ 1850. 4to, bls. 7-8. Sbr. *G. Storm:* Monum. hist. Norvegiæ. Chria 1880. *Sophus Bugge:* Bemærkninger om den i Skotland fundne latinske Norges Krönike (Aarb. f. nord. Oldk. 1873. bls. 37).

[2] Islandske Annaler indtil 1578. Udg. af G. Storm. Kria 1888, bls. 123 og 182.

[3] Hartlepool er bær í Durhamshire á Englandi; þar kölluðu fornmenn Hjartapoll, sbr. Fornmannasögur VII., bls. 235-236.

Í *Konungsskuggsjá* er töluvert talað um Ísland og náttúru þess; þó er þar engin eiginleg lýsing á landinu, en að eins getið þeirra hluta, sem undarlegir þóttu og öðru vísi en menn voru vanir í Noregi; bókin ber þó með sér, að höfundurinn hefir haft allgóða þekkingu á því, er hann talar um, og reynir að skýra fyrir sér náttúruviðburðina eptir þeirri þekkingu, er menn þá höfðu; en ekki er það undarlegt, þó sumstaðar beri á hjátrú innan um; hún var svo samtvinnuð öllu lífinu í þá daga. Fyrst er þar lýst hvalategundum í Íslandshöfum; ýmislegt er þar gott innan um, en margar skröksögur á milli, og hafa sumar þeirra haldizt hjá alþýðu fram á vora daga. Því næst er sagt frá eldfjöllum, hverum og landskjálftum, og ber höfundurinn saman eldfjöll á Sikiley og Íslandi; hann heldur, eins og þá var títt, að píslarstaðir séu í eldinum, og er mjög fjölorður um það. Á Sikiley segir hann, að jarðeldar brenni jörð og tré, en að eldinum sé öðru vísi varið á Íslandi: »sá eldur, er á Íslandi er, þá brennur eigi tréð, þó at í sé kastat og eigi jörðina; enn steina og hart berg þá dregur hann til sinnar næringar og kveikist þar af sem annar eldur af þurrum viði og er aldrei svo harður steinn né berg, at hann bræði eigi sem vax, og brennir síðan sem feitt oleum. En þó at þú skjótir trénu í eldinn, þá sviðnar þat at eins og vill eigi brenna«. Höfundurinn reynir að gjöra grein fyrir, hvernig á landskjálftum og eldgosum muni standa; hann, segir að grundvöllur landsins muni vera

---

[1] Chronicon de Lanercost 1201-1346, e codice Cottoniano nunc primum typis mandatum. Edited by Joseph Stephenson for the Maitland Club. Edinb. 1839. 4to, bls. 97. sbr. *Th. Thoroddsen*: Oversigt over de islandske Vulkaners Historie 1882, bls. 131. Chronicon de Lanercost er ritað um 1346; þar er Vilhjálmi of snemma gefið biskupsnafn, því Pétur var Orkneyjabiskup 1270-1284, en Vilhjálmur var vígður til biskups 1310 (Íslenzkir annálar 1888, bls. 75, 203, 342 og Diplom. norv. IX., nr. 83, bls. 103-104).

»vaxinn með mörgum æðum og tómum smugum eða stórum holum. En síðan kunna þeir atburðir at verða annaðhvort af vindum eður af afli gnýanda gjálfurs at þessar æðar eður holur verði fullar af vindum svo mjög, at þær þoli eigi umbrot vindsins og kann þaðan af þat at koma, at landskjálftar þeir verði hinir stóru, sem verða á því landi. Nú ef þetta mætti vera með nokkurum líkindum eður hætti, þá mætti þat vera af því hinu sterka umbroti, er verður í grundvöllum landsins, at þaðan mætti eldur sá hinn mikli kveikjast og koma, er brennur upp í ýmsum stöðum landsins. Nú skal þetta eigi hafa fyrir sannfræði at svo sé, sem nú höfum vér um rætt, nema heldur þat, at draga slíka hluti saman til líkinda, er vænligastir þikir til vera, fyrir því at þat sjáum vér, at af afli kemur eldur allur; þar sem saman kemur högg harðs steins og harðs járns, þá kemur þar eldur af því járni og afli, er þau berjast; trjám mætti og til saman ríða, at þar fáist eldur af því erfiði er þau hafa«. Aristoteles[1] kemur fyrstur með þessa kenning um vindana í innýflum jarðar og Plinius tekur hana eptir honum, en Plinius var beinlínis og óbeinlínis uppspretta mestallrar náttúruþekkingar á miðöldunum.

Höfundurinn talar og um hveri á Íslandi og segir: »þar eru þær keldur, er æ og æ vella ákaflega bæði vetur og sumar. Nú er stundum svo mikill ákafi á vellu þeirra, at þær spýa langt í lopt upp vatni úr sér. En hvað sem menn leggja þar í hjá kelldunum í þeim tíma er þær spýa, hvort sem þat er klæði eður tré, eður hvat lítið þat er, ef þat vatn kemur á í niðurfalli sínu, þá verður þat at steini«. Síðan talar hann um ölkeldur: »svo er sagt at kelldur séu þær á Íslandi, er menn kalla ölkelldur, og er því svo kallat, at vötn sem þar eru í eru líkara þefurinn munngáti en vatni. Og þó menn drekki þar af, þá fyllast menn ekki af því vatni, svo sem af öðru vatni, heldur sjatnar það vel og rennur í hörund sem munngát; fleiri eru ölkelldur á því landi en ein, er ölkelldur eru kallaðar. En þó er sú ein bezt, er og frægust af öllum, og liggur sú í dal þeim, er heitir Hítárdalur.[1] Svo er sagt af þeirri kelldu eður vatni því er þar er í, at þat er dámat álíkt munngáti og til gnots at drekka og þat er mælt, at þat fái svo nockut á mann ef þat er svo mjög druckit. En ef menn gjöra hús um kellduna þá hverfur hún burt úr húsinu og brestur upp fyrir utan húsið. Svo er og sagt at menn megi þar af drecka við kellduna slíkt hver vill, en ef þeir fýsast burt at hafa með sér, þá dofnar þat skjótt, og er þat þá eigi betra enn annat vatn eður þaðan af verra». Þessar frásagnir um hvera og ölkeldur eru svo að segja alveg réttar og miklu betri en búast mætti við svo snemma á öldum. Höfundurinn talar líka um rauða, og segir að hann sé mikill á Íslandi og segir þjóðsögu um rauða-undur, að málmurinn hverfi úr einum stað í annan, svo menn finni hann ekki.

---

[1] Aristoteles: Meteorol. lib. II. cap. 8.

Höfundurinn talar um loptslag á Íslandi, og segir, að Ísland taki mikinn kulda frá Grænlandi og hafi lítinn hita frá sólunni, og því séu þar svo miklir jöklar á fjöllum; hann segir líka frá jökulám og segir svo: »Þar eru og köld vötn þau er falla undan jöklum svo stór at berg og jörð er hjá liggur þá skjálfa fyrir þær sakir, at vatnið fellur svo strítt og með svo stórum fossum, at bergin skjálfa fyrir ofurefiis sakir og stríðleiks; eigi mega menn til ganga at forvitnast á þá árbakka nema löng reip hafi og sé borinn á þá menn er til vilja forvitnast at sjá, og siti hinir fjari er gæta reipsins, svo at þeir eigi kost at draga þá þegar aptur til sín þegar stríðleiki vatnsins ærir þá«.[2] Menn halda að Konungsskuggsjá sé rituð í Noregi á árunum 1230—1250.

---

[1] Nú er ölkelda þessi fyrir löngu horfin.

[2] Speculum regale. Ed. O. Brenner. München 1881, bls. 27-35, Christiania 1848, bls. 33-38.

Arngrímur ábóti[1] á Þingeyrum († 1361) hefir ritað Guðmundarsögu og lýsir þar Íslandi; þó lýsing þessi sé stutt, þá er hún þó allmerkileg, enda er hún hin eina almenn lýsing, sem til er af landinu frá fornöldinni. Aðallýsingin er í byrjun sögunnar og set eg hana hér orðrétta; síðar í sögunni koma fyrir nokkrar innskotsgreinar, er lýsa landi og þjóð, og set eg hér hinar helztu aptan við aðallýsinguna, enda mega þær vel teljast sem nokkurs konar áframhald, þó þær séu beinlínis sprottnar af frásögunum um viðburðina, sem sagðir eru í sögunni sjálfri; landa og þjóðalýsing var í þá daga að eins notuð til þess að gjöra frásagnirnar um sögulega viðburði greinilegri og glöggvari. Landlýsing Arngríms ábóta er auðsjáanlega sett í söguna Guðmundi biskupi til frægðar, til þess að sýna, hvert mikilmenni hann hafi verið, er hann gat orðið slíkur »guðs gimsteinn« í jafnhrjóstrugu landi og gæðasnauðu. Arngrímur lýsir landinu á þessa leið: »Greindr guðs þjónn (Guðmundur Arason) var biskup á því landi, er bækr kalla Thile, en Norðmenn nefna Ísland. Má þat ok vel segjast eiginlegt nafn þeirrar eyjar, því at þar er íss inóg bæði lands ok lagar. Á sjánum liggja þeir hafísar, at með sínum ofvægiligum vexti taka þeir at fylla norðrhöfin, en yfir háfjöll landsins svá úbræðiligir jöklar með yfirvættis hæð ok vidd, at þeim mun útrúligt þykkja, sem fjærri eru fæddir. Undan þeim fjalljöklum fellur með atburð stríðr straumr með frábærum flaum ok fúlasta fnyk, svá at þar af deyja fuglar í lopti, en menn á jörðu eðr kvikvendi. Þau eru fjöll önnur þess lands, er ór sér verpa ægiligum eldi með grimmasta grjótkasti, svá at þat brak ok bresti heyrir um allt landit, svá vítt sem menn kalla fjórtán tylftir umbergis at sigla réttleiði fyrir hvert nes; kann þessi ógn at fylgja svá mikit myrkr forviðris, at um hásumar um miðdegi sér eigi handa grein. Þat fylgir þessum fádæmum, at í sjálfu hafinu, viku sjáfar

---

[1] Íslenzkt fornbréfasafn I., bls. 366-67. *Janus Jónsson:* Um klaustrin á Ísland í iTímariti bókmf. 1887, bls. 191. Biskupasögur II.

Digitized by Google

suðr undan landinu, hefir upp komit af eldsganginum stórt fjall, en annat sökk niðr í staðinn þat er uppkom í fyrstu með sömu grein. Keldur vellandi ok brennustein fær þar í nóg. Skógr er þar engi utan björk, ok þó lítils vaxtar. Korn vex í fám stöðum sunnanlands, ok eigi nema bygg. Fiskr sjádreginn ok búnyt er þar almennings matr. Ey þessi liggr svá norðarliga undir Zodiaco, at hennar neðri hlutr hefir í sumum stöðum samhaldinn dag með sólskini björtu, mánað eðr meirr, í enda Geminorum ok upphafi Cancri. En um vetrar tíð, þá er sólin er in Capricornu, er hún yfir þess lands emisperium lítit um fjórar tíundir nátturligs dags, þótt hvárki meini fjöll né ský. Landit er víðast bygt með sjónum, en skerðist mestaustan ok vestan« (Bps. II., bls. 5.) »Þat er kynfylgja í því landi, at þar gengr með öreign múgr manns hús af húsi á vetr ok sumar, ok hefir öngva næring nema ölmusugjörðir góðra manna« (bls. 44). »Svá er Ísland vaxit víða fyrir norðan með sjónum, at standa stór björg með svá frábærri hæð, at í sumum stöðum gengr langt yfir hundrað faðma. Í þess háttar björg samnast í mörgum stöðum á sumarit svá margr sjófugl, at þat er ótöluligr fjöldi; verpr hann í þeim holum eðr hellum, sem verða í bjarginu; þessi er fjárafli margs manns, at fara í björgin at taka egg ok fugla; þess háttar afli fremst á þann hátt, at fuglarinn ferr í festarenda ofan fyrir bergit; gerist þat optliga með miklum háska ok bráðum manntapa, því at festinni kann margt granda« (bls. 111). »Í því kapitulo öndverðrar sögu, er greindist Íslands náttúra, segist, at almenningr þeirrar jarðar fæðist með búnyt ok sjádreginn fisk; en sjá dráttr er svá laginn, at menn róa út á víðan sjá, ok setjast þar, sem fjallasýn landsins merkir, eptir gömlum vana, at fiskrinn hafi stöðu tekit; þess háttar sjóreita kalla þeir mið; skal þá renna léttri línu út af borðveginum niðr í djúpit, ok festa stein með neðri enda, at hann leiti grunns; þar með skal fylgja bogit járn, er menn kalla öngul, ok þar á skal vera agnit til blekkingar fiskinum; ok þann tíma sem hann leitar

Digitized by Google

sér matfanga, ok gin yfir beituna, grefr oddhvast ok uppreitt járnit hans kjapt; síðan fiskimaðr kennir hans viðrkvámu ok kippir at sér vaðinum, dregr hann svá at borði ok upp í skip; er þessi fjárafli svá guðgefinn, at hans tilferð er eigi greiðari en nú var greind, ok þó allt eins verðr svá mikit megn þessarar orku, at öreigar verða fullríkir; má ok öll landsbygð sízt missa þessarar gjafar, því at þurr sjófiskr kaupist ok dreifist um öll héruð« (bls. 176).

Hin fornu tylfta- og fjarðatöl frá byrjun 14. aldar verður og að telja, þar sem talað er um rit, er snerta landafræði Íslands; menn halda, að skrár þessar hafi verið ritaðar um 1312. Í tylftatalinu[1] er sagt, hve langt Ísland er frá öðrum löndum, hve langt er í kring um landið og milli helztu annesja, og er dægurssigling notuð sem mælikvarði. Af tylftatalinu eru 4 afskriptir prentaðar í »Íslenzku fornbréfasafni«[2] og eru þær sín með hverjum hætti og allar merkilegar; skulum vér þó ekki tala um þær nánar á þessum stað, en að eins geta þess, að þar er talin 7 dægra sigling umhverfis Ísland, »at hröðum byr ok skiptiz svá sem þarf, því at eigi má eitt veðr hafa«; »um endilangt Ísland eru taldar 20 dagleiðir á sumardegi, en 4 um þvert«. Frá sama tíma telja menn, að fjarðatalið sé; þar eru taldir flestallir firðir kring um Ísland, og er skrá þessi líka mjög merkileg. Ekki vita menn, eptir hverja skrár þessar eru; en menn hafa getið þess til, að þær á einhvern hátt stafi frá söfnum Hauks lögmanns Erlendssonar.

Árið 1568 kom út einkennilegur bæklingur í Venedig um ferðir tveggja italskra bræðra, *Nicolo* og *Antonio Zeni;* þeir áttu að hafa farið margar ferðir um norðurhöfin á árunum 1390—1405. Um þenna bækling hafa verið skrifaðar ótal ritgjörðir, smáar og stórar, og hafa menn haft mjög ólíkar skoðanir um þessar ferðir, um landlýsingarnar og landabréfið, sem fylgir bókinni. Það hefir fundizt nú á seinni árum, að bókin er alls ekki eins merkileg, eins og margir hugðu; en eg set hér samt aðalefni frásagnarinnar, af því það hefir gefið tilefni til margs konar sögulegra rannsókna um fornan kunnugleika erlendra þjóða í Norðurhöfum.

---

[1] Tylft = 12 vikur sjóar.

[2] Íslenzkt Fornbréfasafn III., bls. 13-20; fjarða- og tylftatölin eru og prentuð í *K. Kålunds* Historisk-topografisk Beskrivelse af Island II., bls. 359-375 með nákvæmum athugasemdum.

Nicolo var ungur aðalsmaður frá Venedig; hann bjó skip sitt og fór vestur um Gibraltarsund og ætlaði að fræðast um ókunn lönd og þjóðir; hann ætlaði fyrst til Englands og Flandern, en lenti í hafvillum og braut skip sitt við eyna Frislanda; þar varð mannbjörg, þó töluvert af farminum týndist. Nicolo gekk nú með mönnum sínum í þjónustu ríks höfðingja, er hét Zichmni; þessi höfðingi réði fyrir Porlanda og fleiri eyjum; hann hafði átt í bardögum við Noregskonung, en vildi nú leggja undir sig Frislanda, og hjálpaði Nicolo honum til þess; náðu þeir landinu á sitt vald og tóku þar mikið herfang, og meðal annars nokkra farma af saltfiski. Nú skrifaði Nicolo Antonio bróður sínum bréf og bað hann að koma þangað norður. Antonio varð við bón hans og settist að á Frislanda og dvaldi þar í 14 ár. Þeir Zeni-bræður fóru nú með mikinn flota og herjuðu á eyna Estlanda, er Noregskonungur átti; í þessari ferð hrepptu þeir mikla storma og komust með flotann í 7 eyjar, sem liggja við austurströnd Íslands[1] og lögðu þær undir sig; þar varð Nicolo eptir, en Antonio fór heim aptur til Frislands. Nicolo fór nú í landaleitir norður á bóginn á 3 skipum og kom til Engroneland; þar fann hann klaustur og kirkju helgaða Sankti Tómási, og er hvorttveggja, segir hann, undir fjalli, sem rýkur eins og Etna og Vesuvius; þar er heitur hver og er vatninu veitt í klaustrið og kirkjuna og haft til hitunar og soðninga; þar eru dálítlir urtagarðar og vaxa í þeim alls konar ávextir og blóm, af því heita vatninu er veitt þangað; annars er kuldinn og snjórinn fjarskalegur, af því klaustrið er svo norðarlega; margt fleira segir hann um munkana og lifnað þeirra. Íbúarnir þar í landi trúa á munkana eins og guði; en þeir eru sjálfir lítt siðaðir og búa í uppmjóum kofum: þeir hafa húðkeipa, sem eru mjóir í báða enda; yfir höfuð að tala, lýsir Nicolo mönnum þessum alveg eins og Skrælingjar eru á Grænlandi. Nicolo þoldi ekki kuldann þar nyrðra, og varð að snúa aptur til Frislanda og dó litlu síðar. Antonio langaði nú til að snúa aptur heim til Venedig, en Zichmni vildi ekki sleppa honum, af því Antonio var fyrirtaks sjómaður, svo hann varð að ílengjast í Frislanda, þó honum væri það móti skapi.

---

[1] Eyjar þessar heita allar óskiljanlegum skrípanöfnum: Talas, Broas, Iscant, Trans, Mimant, Damberc og Bres.

Fiskimenn nokkrir frá Frislanda höfðu fundið stór og mikil lönd í vestri; þeir höfðu brotið skip sitt hjá ókunnu landi, sem kallað var Estotilanda. Þeir voru fluttir til skrautlegrar borgar og leiddir fyrir konung; enginn skildi mál þeirra nema einn latínumaður, er fyrrum hafði brotið þar skip sitt; Frislendingar settust þar að og dvöldu þar í 5 ár. Land þetta var litlu minna en Ísland, og á því miðju var hátt fjall; þar spretta upp fjögur fljót; landið er mjög frjósamt og auðugt; þar eru stórir skógar og gnægð gulls og nóg af öllu, sem menn þurfa. Íbúarnir á Estotilanda verzla við íbúana í Engroneland og fá þaðan skinnavöru, brennistein og bik. Konungurinn sendi Frislendinga seinna í annað land sunnar, er heitir Drogio, og þar brutu þeir aptur skip sitt; þar búa mannætur, og átu þeir marga af þeim fjelögum, en einn þeirra frelsaði líf sitt með því, að kenna íbúunum að ríða net og veiða fiska, því að það kunnu þeir ekki áður. Frislendingurinn hraktist þar nú á milli margra höfðingja, sem allir vildu læra af honum, og var hann þar í 13 ár. Segir hann, að landið sé ákaflega stórt, eins og heill nýr heimur. Íbúarnir eru villtir og ganga berir, þó þar sé æði-kalt. Enn þá sunnar búa þjóðir, sem hafa meiri menntun; þar eru bæir og musteri og mannfórnir alltíðar. Frá þessu landi komst Frislendingurinn eptir langa mæðu aptur til Estotilanda; þar var hann um tíma í kaupferðum; byggði sér hafskip og komst á því heim til Fríslanda eptir langa og harða útivist. Um þessar ferðir og hrakninga fiskimannsins ritaði Antonio Carlo bróður sínum bréf. Zichmni bjó nú út flota til landaleita, og átti fiskimaðurinn víðförli að vera leiðsögumaður; en hann dó rétt áður en skipin lögðu út; engu að síður hélt flotinn á stað, en varð fyrir miklum stormum og hraktist hann svo til eyjarinnar Icaríu; þar áttu þeir ýmsa bardaga og gekk ýmsum betur; ekki skildu Fríslendingar mál eyjarskeggja nema eins, sem ættaður var frá Íslandi. Frá Icaríu hröktust þeir Antonio og hans félagar enn um hafið töluvert; þeir fundu enn þá eina ókunna eyju og stofnuðu þar nýlendu, en skömmu seinna sneri Antonio heimleiðis, sigldi fram hjá Íslandi og komst síðan klaklaust til Fríslands.

Nicolo Zeno hinn yngri hefir gefið út þenna bækling, hálfri annari öld eptir að þessir viðburðir gjörðust; segir hann, að frásögnin sé tekin eptir bréfum, sem Antonio skrifaði Carlo bróður sínum; Nicolo segist hafa haft bók um þessar ferðir og mörg skjöl önnur milli handa, þegar hann var á barnsaldri, en segist hafa rifið það allt sundur að gamni sínu og skemmt það, eins og börnum er títt. Þenna bækling hefir hann síðan sett saman eptir minni, til þess að vitneskjan um þessar ferðir ekki skyldi líða undir lok. Bókinni fylgir uppdráttur af norðurhöfunum og löndunum þar í kring; segir Nicolo, að hann sé gjörður eptir hálffúnum uppdrætti eptir Antonio Zeno, sem hann segist hafa endurbætt[1].

---

[1] Frumrit bókarinnar heitir svo: De i commentarii del Viaggio in Persia di M. Caterino Zeno il K . . . . et dello scoprimento dell' Isole Frislanda, Eslanda, Engrouelanda, Estotilanda, & Icaria, fatto sotto il Polo Artico, da due fratelli Zeni. M. Nicolò il K. e. M. Antonio . . . . con un disegno particolare di tutte le dette parte di Tramontana da lor. scoperte. In Venetia per Francesco Marcolini MDLVIII. Það sem snertir norðurferðirnar hefir A. E. Nordenskiold lagt út í bók sinni: Studier och Forskningar. Om bröderna

Um þessar ferðir hafa ýmsir vísindamenn ritað fjöldamargar ritgjörðir (líklega um 100 að tölu) á ýmsum málum. Mönnum hefir þótt frásögnin mjög merkileg, einkum vegna sögunnar um fiskimennina frá Frislanda og ferð þeirra til Estotilanda og Drogio, því það sýnist benda á kunnugleika um Vesturheim, löngu áður en Columbus kom þangað. Eins er uppdrátturinn stórum betri en búast mátti við snemma á 15. öld. Menn hafa haft mjög ólíkar skoðanir um frásögnina og uppdráttinn; hafa spunnizt út úr þessu margs konar ritdeilur og vísindalegar rannsóknir.[1] Flestir hafa haldið, að Frislanda væri Færeyjar; aðrir hafa haldið, að Frislanda væri Ísland; sumir hafa leitað að þeim löndum, sem um var getið í bæklingnum, suður í Slesvig, austur á Rússlandi og jafnvel norður í Spitzbergen; aptur á móti hafa aðrir ætlað, að ferðasagan væri að eins tilbúningur, sem hefði verið skrökvaður upp Veneziumönnum til frægðar, til þess svo liti út, að þeir hefði fyrr fundið Ameríku en Columbus; Columbus var, eins og kunnugt er, ættaður frá Genua, og jafnan var rígur og ófriður milli þessara miklu verzlunarborga. Flestir þeir höfundar, sem ritað hafa um þetta mál, hafa verið mjög lærðir, og hafa aukið þekkinguna á fornri landafræði í mörgum greinum; en litlu vissari hafa menn fyrir það orðið um aðalefnið.

Zenos resor. Stockholm 1883, bls. 6-20 og eins *I. H. Bredsdorff* í Brödrene Zenos Reiser. Grönlands hist. Mindesm. III., bls. 529-624.

[1] Jeg nefni hér nokkrar af hinum helztu ritgjörðum um þetta efni, sem jeg hefi haft fyrir mér auk þeirra, sem áður er getið: *R. H. Major:* The Voyages of the Venetian Brothers Nicolò et Antonio Zeno. The Hakluyt Society. 1873. 8vo. *C. Irminger:* Zeno's Frislanda is Iceland, and not the Færoes (Journal of the royal geogr. Society. London 1879). *C. C. Zartmann:* Bemærkninger om de Venetianerne Zeni tilskrevne Reiser i Norden (Nordisk Tidskrift for Oldkyndighed II., 1833, bls. 1-35). *Japetus Steenstrup:* Zeni'ernes Reiser i Norden (Aarb. f. nord. Oldk. 1883, bls. 55-214). *E. Erslev:* Nye Oplysninger om Brödrene Zenis Reiser (Geografisk Tidskrift for 1884. Kbh. 1885). *Fr. Krarup:* Om Zeniernes Reise til Norden (Geografisk Tidskrift II. 1878, bls. 145-154).

Nýlega hefir *O. Brenner* í München fundið merkilegan uppdrátt af Norðurlöndum eptir Olaus Magnus erkibiskup, og hefir hann verið gjörður 1539; þessi fundur breytir fullkomlega skoðun manna í þessu efni, því nú sést, að uppdrátturinn, sem fylgir Zeni-ferðinni, er miklu yngri en menn áður héldu, því nær eingöngu gerður eptir uppdrætti Olavusar Magnusar, en bætt inn í ýmsum vitleysum, til þess að sanna skrumið og skröksögurnar í ferðabók Zeníanna. Zení-ritið, og einkum uppdráttur þeirra, hefir haft mjög mikil áhrif á landfræðinga um seinni hluta 16. aldar, því þeir þekktu ekki frumrit Olavusar Magnusar, en trúðu Zenibræðrum; hefir rit þeirra verið þýðingarmikið í landfræðissögunni, því það hefir verið undirrót alls konar villu. Skal seinna getið dálítið nánar um Zenikortið, þegar vjer tölum um rit Olavusar Magnusar. Eptir nýjustu rannsóknum er það skoðun manna, að ferðasaga Zeníanna sé byggð á frásögum um ferðaflakk eins eða tveggja þeirra bræðra um Ermarsund og suðurhluta Englands; svo hefir verið bætt inn í ýmsum sögum úr ferðaritum Columbusar og annara ferðamanna, er uppi voru um byrjun 16. aldar, og svo hefir útgefandinn reynt að samrýma allt ruglið við landsuppdrátt Olavusar Magnusar.[1]

Eigi alls fyrir löngu (1881) var í fyrsta sinn eptir handriti í Wien gefin út stutt ferðasaga eptir grískan mann, *Laskaris Kananos* (Λάσκαρις ὁ Κανανός), sem ferðaðist um Norðurlönd á miðöldunum; útgefandinn, S. P. Lambros heldur, að Kananos hafi verið á ferðinni einhvern tíma á árunum 1397—1448, en aðrir halda, að hann hafi ferðazt seint á 15. öld. Í þessari ferðasögu er Ísland kallað »Fiskætueyjan« (νῆσος Ἰχθυοφάγων), og er talin sama eyjan og Thule. »Þar var«, segir hann, »sex mánaða dagur frá vorbyrjun til haustjafndægra. Eg fór frá Englandi til þessarar eyjar, og var vegalengdin 1000 mílur;[1] eg dvaldi þar 24 daga. Þar sá eg kröptuga og sterka menn; matur þeirra var fiskur, brauð þeirra fiskur og drykkur þeirra vatn. Síðan sneri eg aptur til Englands«.[2]

---

[1] **Geografisk Tidskrift XI., bls. 4-6, 108-109.**

Frá 14. og 15. öld eru til enn þá fleiri sagnir um ferðir í norðurhöfum, blandaðar forneskju og hindurvitnum, og er lítið á þeim að græða; þannig er sagt um munk nokkurn, *Nicolas de Linne*, að hann hafi farið 1360 frá Linne (Kings-Lynn í Norfolk) á 14 dögum til Íslands og svo norður um höf, og urðu þar fyrir honum alls konar undur og kynjar. Er þar sagt, að þá þegar hafi verzlunarferðir frá Englandi verið algengar til Íslands.[3] Hinn spænski rithöfundur Gomera talar fyrst (1553) um ferðamann, er hét *Jóhannes Skolvus*, er átti að hafa farið til Labrador á 15. öld, og segir hann hafi verið frá Noregi; sama nafnið kemur fyrir á landabréfum frá 16. öld, og einn rithöfundur frá þeirri öld (Wytfliet 1598) segir, að Skolvus hafi siglt 1476 hinum megin við Noreg, Grænland og Frísland, komizt inn í hin norðlægu sund undir heimsskautsbaugi, og farið svo til Labrador og Estotilanda. Seinna kallar annar höfundur (Georg Horn 1671) manninn Jóhannes Scolnus, og segir hann hafi verið frá Pólen, og hafi hann að undirlagi Christians konungs í Danmörku 1476 farið til Labrador.[4] Á þessu rugli er ekkert hægt að græða, enda hafa menn ekkert með sanni getað sagt um mann þennan, en ýmsir hafa reynt á honum getspeki sína. Lelewel heldur, að hann hafi verið frá Pólen og heitið Szkolny; G. Storm heldur hann hafi verið norskur og hafi verið með þeim Pining og Pothorst,

---

1) Það er óvíst, hvort höfundurinn hér á við ítalskar mílur (1000 faðmar) eða grískar (750 faðmar).

2) Ymer. Stockholm 1891 XI., bls, 67-68.

3) *C. C. Zahrtmann:* Bemærkninger om Zeniernes Reiser i Norden. Nord. Tidskr. f. Oldk. II., bls. 26. *B. F. de Costa:* Inventio fortunata. Bull. of the American Geogr. Society. New-York 1881.

4) *G. Storm:* Johannes Skolvus. Norsk Hist. Tidsskrift. 2. R. V., bls. 385-400.

sem að sögn Olavusar Magnusar voru víkingar og höfðu aðsetur sitt á Hvítserk milli Íslands og Grænlands; en allt eru þetta eintómar getgátur, sem ekki er sjáanlegt, að hafi við neitt að styðjast. Eg hefi hér að eins nefnt þessar sagnir, til þess að sýna, hve fregnirnar á miðöldunum um hin norðlægu lönd eru ruglingslegar, sem eðlilegt var, þegar þær ekki voru byggðar á öðru en munnmælum og skröksögum, og skrásettar af erlendum höfundum, er lítið eða ekkert skynbragð báru á landaskipun Norðurlanda.

7. Ísland á landabréfum miðaldanna.

Framan af miðöldunum voru landsuppdrættir kristinna manna í Európu mjög lélegir og lítilfjörlegir. Sumir lærðir menn voru í efa um, hvort þeir ætti heldur að draga upp kringlótta jörð eða ferhyrnda; þó voru fleiri á því að gera uppdrættina kringlótta, af því ritningin talar um kringlu jarðarinnar. Hinn heilagi Augustínus sagði, að kringla jarðarinnar skiptist í tvennt; austurhelmingurinn væri Asía, en á vesturhelmingnum Európa og Africa; þessu trúðu menn fastlega og gerðu uppdrættina eptir því. Þess konar uppdrættir eru algengir í gömlum handritum; þeir eru eins og kringla, úthafið hringinn í kring og Jórsalir í miðju; álfurnar takmarkast af beinum strykum; strandalagið var sjaldan sýnt, hvað þá heldur landslag eða því um líkt; opt létu menn sér nægja með að skrifa upp nöfn landa og þjóða eptir þeirri afstöðu, sem menn hugðu að væri rétt, án þess að löndum eða höfum væri nokkur takmörk sett. Hinir fornu íslenzku heims-uppdrættir, sem áður hafa verið nefndir, eru gerðir eptir þessum hugmyndum. Þessu lík er frásögnin í Rymbeglu; þar segir svo meðal annars: »Quadrantur jarðar sá, sem stjörnubókarmenn prófa með sólargang, er gjörr í líking þess fjórðungs jarðar, er liggur frá miðju meginhafi og norður undir leiðarstjörnu; inn syðri lutur þess fjórðungs er óbygður fyrer sólarhita, en hinn nyrðri er og óbygður fyrir kulda sakir, en þar á mille er vor byggeleg hálfa, sú er menn hafa tíðindi af. Svo seigir Macrobius at meginhafit gyrde um jörðina miðja af austri til vesturs, og rettir arma sína af austri og vestri, þá sem metast fyrer norðann og sunnann jörðina. Svo sker hafit í sundur jörðina í iv fjordunga, og er einn fjorðungur af þeim sá, er vér byggjum, sem fyrr var sagt, en aðrir þrír megu óbyggilegir vera fyrer hita sakir og kullda; enn fyrir sakir meginhafsins torfæru megu vær þar engi tíðendi af hafa. Þat er og sögn sumra manna, at hafit sé fullt af eilyfum ísi norður fra oss undir leiðarstjörnu, þar sem metast armar úthafsins«.[1] o. s. frv. Landabréfin voru framan af miðöldunum stórum lakari en uppdrættir Forngrikkja og Rómverja, og benda á beina apturför í þekkingunni.

Framfarirnar í landmælingu og landauppdrætti eru sára litlar þangað til í byrjun 14. aldar; þá verða landsuppdrættir allt í einu miklu betri en áður, og er sú eðlileg orsök til þess, að menn voru þá almennt farnir að nota segulnálar og leiðarsteina, gátu nú betur áttað sig á höfum og gjört nákvæmari uppdrætti af ströndunum. Landabréf, sem til eru frá þeim tímum, eru ætluð fyrir farmenn og eru alþakin kompásstrykum, sem ganga eins og köngurlóarvefur um allan uppdráttinn; sjómenn létu áttavitann á einhverja rósina í uppdrættinum, og sáu svo, hverja stefnu þeir áttu að hafa; aptur réðu þeir það af styrkleika vindsins, hve langt þeir komust áfram, og voru furðu leiknir í því að gizka á, hve fjarlægðirnar væri miklar.[2] Ítalir og Katalanar (sjómenn frá Baleareyjum) voru hinir fyrstu, er gjörðu þess konar uppdrætti og af þeim lærðu Portúgalsmenn og Spánverjar. Uppdrættir þessir eru sumir hverjir furðu nákvæmir, einkum að því er snertir Miðjarðarhafið og næstu strendur í kring. Menn byrjuðu með því að gjöra myndir af höfnum og minni strandahlutum (portulaner), og skeyttu þær svo saman í stærri uppdrætti. Þó voru allmiklir gallar á þessum landabréfum, sem vonlegt var; menn þekktu ekki í þá daga skekkju segulnálarinnar, og af því leiddi, að strendurnar færðust meir og meir úr skorðum, eptir því sem norðar dró; svo var heldur ekki tekið neitt tillit til þess, að yfirborð jarðarinnar er kúluflötur. Þessi landabréf voru því engan veginn fullnægjandi í vísindalegu tilliti, því lega landanna var mjög á reiki sökum þess, að fastar lengdar- og breiddarákvarðanir vantaði.[1]

---

[1] Rymbegla. Havniæ 1780, bls. 464-66.

[2] Allt fram á 16. öld gizkuðu menn á vegalengdirnar, er skipin fóru, en þá fundu menn »log«-línur og mældu með þeim hraða skipsins; þær voru fyrst notaðar 1577 (*O. Peschel:* Abhandlungen zur Erd- und Völkerkunde. Leipzig 1877. I., bls. 361).

Þess hefir verið getið hér að framan, að hinn gríski landfræðingur, Cl. Ptolemeus, gjörði fyrstur landafræði með ákveðnum breiddar- og lengdarstigum, og gaf mönnum með því miklu betri hugmynd en áður um legu landanna og hnattstöðu. Landafræðisrit Ptolemeusar var ókunnugt öllum kristnum fræðimönnum fram eptir öllum miðöldum, en stjörnufræðisrit hans þekktu margir af útleggingu Araba.[2] Hinn mesti vísindamaður á miðöldunum, Roger Baco (1214—1292), reyndi þó að ákveða legu staðanna með breiddar- og lengdarstrykum, án þess hann þekkti landafræði Ptolemeusar; en ekki varð sú aðferð algeng fyrir það. Hinn gríski texti af riti Ptolemeusar varð ekki kunnur á vesturlöndum fyrr en um byrjun 15. aldar, en þá hafði þetta rit líka svo mikil áhrif, að öll landafræði breyttist til batnaðar. Um hin næstu 200 ár kemur út hver útgáfan eptir aðra;[3] hið upprunalega rit er aukið og umbreytt, eptir því sem þekkingin vex, svo að lokum er í sumum útgáfunum lítið eptir af ritinu sjálfu. Um allan seinni hluta miðaldanna er öll landafræði eingöngu bundin við Ptolemeus; hans bók (með breytíngum og viðaukum) er eina handbókin við alla kennslu og lærdóm um gjörvallan hinn menntaða heim, og allir hinir helztu uppdrættir af heiminum eru tengdir við þetta rit því til skýringar. Það fer þó fjarri því, að þetta rit sé skemmtilegt aflestrar; nei! þvert á móti; það er ekkert annað en upptalningar af löndum og borgum, með töflum, er segja hnattstöðu hvers staðar.

---

[1] Þessi »kompáskort« héldust lengst á Spáni og hafnsögumenn í Miðjarðarhafinu notuðu þau jafnvel fram á 18. öld, sbr. *S. Günther*: Lehrbuch der Geophysik. Stuttgart 1884. I., bls. 273-274.

[2] Þetta rit hét ἡ μεγάλη σύνταξις, en Arabar kölluðu það Almagest, og var bókin kunnust með því nafni á miðöldunum.

[3] Af landafræði Ptolemeusar hafa komið út 76 útgáfur og af þeim 69 fyrir árið 1700, sbr. *Justin Winsor*: A bibliography of Ptolemy's geography. Cambrigde Mass. 1884.

Claudius Ptolemeus segja sumir að hafi verið ættaður frá Pelusion í Egyptalandi,[1] en menn vita því nær ekkert um æfiferil hans; hann var mikill stjörnuspekingur og lifði um miðja 2. öld e. Kr. í Alexandríu; kenníngum hans um bygginguna himinsins fylgdu allir stjörnufræðingar fram á daga Kopernicusar. Landafræði sína[2] ritaði hann um 140 e. Kr.; Ptolemeus segist sjálfur hafa samið rit sitt eptir landabréfi og ritum *Marinusar* frá Týrus; þó hefir hann mjög endurbætt staðaákvarðanir o. m. fl. Föníkíumenn voru eins og kunnugt er lengi fram eptir mesta siglingaþjóð heimsins, og þekktu fleiri lönd og þjóðir en nokkrir aðrir. Marinus lét fyrsta hádegisbauginn ganga gegnum Canarisku eyjarnar (Insulæ fortunatæ), svo Föníkíumenn hafa eiginlega fyrstir notað hádegisbauginn um eyna Ferro, sem nú er almennt notaður á allflestum landabréfum. Breiddarstigin eru allnákvæm hjá Ptolemeusi, enda voru menn þá svo langt komnir í stjörnufræði, að það mátti mæla pólhæðir nokkurn veginn nákvæmlega eptir dagslengdinni, sólspjaldi og stjörnuhæðum.[3] Þó eru breiddirnar fram eptir öldum dálítið of miklar, af því menn tóku ekki tillit til ljósbrotsins fyrr en á dögum Tyge Brahe's; vegna ljósbrotsins sýnast stjörnurnar lítið eitt hærra á himninum en þær eru í raun og veru. Norðurlönd og einkum Ísland eru á flestum gömlum landabréfum sett allt of norðarlega.[1] Verra áttu menn með að ákveða lengdarstig til forna, því þá voru ekki þau verkfæri til, sem nú eru almennt notuð, og þekkingunni var í mörgu of ábótavant. Ptolemeus og

---

[1] Þetta er þó mjög efasamt, sbr *A. Forbiger*: Handbuch der alten Geographie. I., bls. 402.

[2] Γεωγραφικὴ υφήγησις í 8 bókum. Í fyrstu bókinni er leiðarvísir til að gjöra landabréf með lengdar- og breiddarstigum; í næstu 6 bókunum er upptalning landa og borga og staða-ákvörðun þeirra, en í 8. bókinni er yfirlit yfir allt ritið.

[3] Á elztu tímum fornaldarinnar mældu menn pólhæðir með

---

sólspjaldi (gnomon); þess hefir fyrr verið getið, að Pyþeas mældi pólhæð Massilíuborgar með sólspjaldi, en sá, sem kom slíkum mælingum á réttan rekspöl, var hinn mikli stjörnufræðingur Hipparchos frá Nikæa í Biþyníu (um 150 f. Kr.). Forngrikkir í Alexandríu og Arabar höfðu handhægt verkfæri til að mæla pólhæðir; það var almennt á miðöldunum kallað »astrolabium«. Þessi verkfæri voru mjög algeng hjá Aröbum á 8. og 9. öld, en kristnir fræðimenn á vesturlöndum fóru fyrst að nota þau á 11. öld, og fengu þau þá frá Aröbum; verkfærið var tréhringur með mælistigum, með föstum þverspýtum í kross, er skipta hringnum í 4 jafna parta; við miðju krossins var festur hreyfanlegur vísir (alidad), er náði þvers yfir hringinn, á endum vísirsins voru smá göt og mátti miða með þeim stjörnuna. Regiomontanus (Johann Müller) frá Königsberg í Franken (1436-1476) nafnfrægur stjörnufræðingur, endurhætti þessi verkfæri og gjörði þau úr málmi. Þess konar »astrolabia« höfðu þeir með sér á ferðum sínum Columbus, Vasco da Gama og Magellan. Mælingarverkfæri þau, sem nú eru notuð, t. d. »theodólítar«, eru endurbættir afkomendur þessa verkfæris. Regiomontanus fann líka upp annað verkfæri, sem sjómenn notuðu mjög lengi; Englendingar kölluðu það krossstaf (cross-staff), Spánverjar Jakobsstaf (baculo de Santjago); hann var gjörður svo, að þverstafur, jafnlangur upp og niður, var hreyfanlegur á langri stöng; þegar mæla átti, var endi stangarinnar settur við augað og þverstafurinn færður þangað til, að neðri endinn nam við sjóndeildarhring, en hinn efri við stjörnuna, er mæla átti; mátti svo á stönginni lesa þau hæðarhorn, er svöruðu til stöðu þverstafsins. Þetta verkfæri brúkuðu flestir sjómenn á árunum 1500-1750. Árið 1737 fann John Hadley, enskur stjörnufræðingur, upp að búa til spegiloctanta; seinna var þeim breytt í sextanta, sem nú eru almennt notaðir.

[1]) Fyrsta pólhæð, sem menn vita til, að mæld hafi verið á Norðurlöndum, var mæld í Hróarskeldu 1274 (Scriptores rerum Danicarum III. 1774, bls. 267-68). Fyrstu pólhæð á Íslandi mældi Guðbrandur biskup Þorláksson á Hólum 1585. Arngr. Jónsson: Brevis commentarius de Islandia. Hafniæ 1593, bl. 7.

aðrir fornir landfræðingar fóru optast svo að finna lengdarstigin, að þeir reiknuðu lengd ókunnra staða af þekktum stöðum; þeir ákvörðuðu t. d. fyrst breidd þriggja staða og voru tveir þeirra undir sama hádegisbaugi; nú fengu þeir hjá ferðamönnum að vita vegalengdina milli staðanna og reiknuðu svo þríhyrninginn og fundu svo lengdarmismun þriðja staðarins, og svo koll af kolli. Af því menn gátu ekki nákvæmlega mælt vegalengdir, þá varð þetta mjög ónákvæmt, enda gekk það mjög illa fram eptir öllum öldum, að gjöra nákvæmar lengda-ákvarðanir.[1]

---

[1] Menn vissu það mjög snemma í fornöld, að það mátti reikna hádegismismun staða af tunglmyrkvum; þó voru tímaákvarðanirnar og rannsóknirnar svo ónákvæmar, að þetta varð eigi að miklu gagni; Ptolemeus reiknaði þó út lengdamismun Kartagóborgar og Arbela eptir tunglmyrkvanum, sem varð 331 f. Kr. og varð það eigi fjarri sanni (*K. Mannert*: Geographie d. Griechen und Römer. 2. Aufl. I., bls. 139-44). Arabar, sem voru svo framúrskarandi í stærðafræði og stjörnulist, gjörðu margar endurbætur, er snertu mælingar og ákvarðanir staða (sbr. Lelewel: Géographie du moyen age. Atlas bls. 1-16). Kristnir vísindamenn á 12. og 13. öld lærðu svo af Aröbum stjörnufræði og mælingar. Þó hafði þetta litla praktiska þýðingu; þó vísindamennirnir væru að mörgu fróðir, þá höfðu sjómenn og ferðamenn lítil not af því; þeir urðu að gizka á lengdarstigin eptir hraða skipsins o. s. frv. Einstöku menn reyndu þó að mæla hádegisbauga eptir tunglmyrkvum, t. d. Columbus; hann reiknaði fyrstur lengdarstig í Ameríku (á suðausturoddanum á Haiti) eptir tunglmyrkva 14. sept. 1494; en þó varð skekkjan svo mikil, að hann setti Haiti 23 mælistigum vestar en vera átti; menn vantaði í þá daga bæði góð verkfæri og nægilega þekkingu. Á 16. öld fóru menn að reikna lengdir eptir tunglfjarlægðum (frá sól eða fastastjörnum), en þó varð það heldur ekki nákvæmt fyrr en löngu seinna. Cook var hinn fyrsti, er notaði þessa aðferð til muna á sjó. Eptir að Galilei fann Jupiterstunglin, notuðu stjörnufræðingar þau til lengdamælinga, en það varð til lítils gagns fyrir farmenn. Gemma Frisius stakk fyrstur upp á því 1530, að nota sigurverk til lengdamælinga, en það kom að litlum notum lengi fram eptir öldum, því menn gátu ekki smíðað nógu nákvæmar klukkur; gangurinn var of óreglulegur; á seinni hluta 18. aldar fóru menn fyrst að geta gjört svo góðar stundaklukkur (Kronometra), að þær voru fullnægjandi til lengdamælinga; nú eru þær notaðar á flestum skipum. Nú á dögum má búa til svo nákvæmar klukkur, að þeim munar

Digitized by Google

Breiddarstigin eru hjá Ptolemeusi nærri lagi, en lengdirnar mjög skakkar; Ptolemeus sagði t. d., að lengd Miðjarðarhafsins frá botni Iskanderuns-flóans til Gibraltar væri 62° í stað 41° 41'; á uppdráttum Araba er lengd þess um 52°. *Agathodæmon* frá Alexandríu gjörði uppdrætti þá, sem síðan hafa fylgt landafræði Ptolemeusar[1]. Um miðju 15. aldar fóru fræðimenn í Európu almennt að nota landafræði Ptolemeusar, en þó komu framan af að eins út latneskar útleggingar. Menn vita ekki með vissu, hvenær landafræði Ptolemeusar var fyrst prentuð, líklega ekki fyrr en 1475; ein hin frægasta af fyrstu útgáfunum var gefin út af *Nicolaus Donis* frá Reichenbach í Baiern 1482, en hún var albúin til prentunar 1471; fyrsta gríska útgáfan var prentuð í Basel 1533, og hafði Erasmus frá Rotterdam séð um útgáfuna.[2]

Eptir að rit Ptolemeusar var orðið kunnugt, fór landafræðin smátt og smátt að komast á réttan rekspöl, og fer nú allt af stöðugt fram, einkum eptir fund Ameríku, því þá varð sjóndeildarhringurinn stærri og framkvæmdirnar meiri; Európa öll vaknaði úr dái; landaþekkingin eykst, staða-ákvarðanir verða betri og uppdrættirnir batna smátt og smátt, þó langt sé að bíða, þangað til að útjaðrar jarðarinnar verða svo kunnir fræðimönnum í Suður-Európu, að þeir geta tilbúið þolanlega uppdrætti af löndum þeim, sem þar liggja. Á 14. og 15. öld voru

---

ekki meir en 6-9 sekundum á mánuði. Nákvæmar lengdaákvarðanir hafa því ekki verið gjörðar svo neinu munaði fyrr en á þessari öld, og því var lega margra staða á jarðarhnettinum mjög á reiki á landabréfum, jafnvel þó staðirnir væru vel kunnir. Fyrir fáum árum fundu menn, að lengdarstig Reykjavíkur var ekki réttara en svo, að munaði 5' 15"; þar af leiðir, að landið allt verður að færast 5' 15" til vesturs. Sbr. Geografisk Tidskrift 1882. IV., bls. 111.

[1] Agathodæmon þessi hefir líklega gjört uppdrætti sína eptir fyrirsögn Ptolemeusar sjálfs. Sumir halda þó, að þessi fræðimaður hafi ekki verið uppi fyrr en á 5. öld, en þá hefir hann eflaust orðið að nota landabréf, sem Ptolemeus hefir sjálfur gjört (*A. Forbiger*: Handbuch der alten Geographie. Leipzig 1842. I., bls. 411).

[2] *J. Lelewel*: Géographie du moyen age II., bls. 207-209.

Digitized by Google

Ítalir öllum fremri í »korta«-gjörð, einkum þó Venezíumenn; í Venedig voru á þeim tímum aðalheimkynni verzlunar og vísinda, lista og auðlegðar; þar voru beztu sjómennirnir og víðförlustu farmennirnar; þar voru framúrskarandi listamenn og nafntogaðir skrifarar, er prýddu handritin og landabréfin með ótal litmyndum og rósahnútum; á landabréfum frá þeim tímum eru margs konar myndir af mönnum og skepnum, konungum og skrýmslum, borgum og bæjum; mörg af þessum landabréfum eru mestu listaverk, pentuð alls konar litum, með gyltum og silfruðum stöfum o. s. frv. Í Venedig eru enn þá geymd mörg hin fegurstu og merkilegustu landabréf, sem til eru frá miðöldunum; þau eru til sýnis í Doge-höllinni. Á fyrri hluta 16. aldar urðu Portúgalsmenn og Spánverjar einna fremstir í þessari grein, enda var það eðlilegt sökum siglinganna til hins nýja heims og Indlands; á 17. öldinni tóku Hollendingar við; framför landabréfanna fylgir siglingunum og framförum listanna. Framan af voru landabréfin ónákvæm, af því eigi var tekið nægilegt tillit til kúlu-yfirborðs jarðarinnar, en *Gerhard Mercator* (Kremer) 1512—1594, og ýmsir aðrir þýzkir stærðfræðingar, endurbættu þetta stórum, og komu því lagi á stiganet landabréfanna, sem reglur stærðfræðinnar heimta, og hafa litlar breytingar eða endurbætur orðið á því síðan.

Vér höfum hér farið nokkrum orðum um landabréf, mælingar og almenna landaþekkingu manna á miðöldunum, og snúum oss nú að því einstaka, að skoða landsuppdrætti miðaldanna, að því er Ísland snertir. Ekki má búast við nákvæmum uppdráttum af Íslandi á hinum fyrstu kringludráttum í handritum miðaldanna. Á þesskonar uppdrætti í handriti í Turin frá 12. öld er útsærinn dreginn hringinn í kring um jarðarkringluna, og í útsænum fyrir utan Európu eru eyjarnar Scotia, Britannia og Tile, allar ferhyrndar og eins í laginu.[1] Líkt er á fleiri uppdráttum frá þeim tímum. Fyrsti uppdráttur, sem getur Íslands með réttu nafni, er engilsaxneskur uppdráttur frá 10. öld; uppdráttur þessi er geymdur í British Museum; hann er mjög afskræmislegur að mörgu leyti; Eystrasalt og Skandínavíunesið vantar gjörsamlega, en ýms norræn héraðanöfn eru sett á norðvesturjaðar Európu, og þar fyrir utan í útsænum er stór eyja aflöng, og á austurenda hennar stendur nafnið Ísland, alveg rétt skrifað; eyjan er miklu mjórri í vesturendann og liggur beint austur af Orkneyjum. Á kringludrætti *Ranulfus de Hyggeden* 1360 er sett stór eyja í útsænum fyrir utan Rínarmynni og á henni standa nöfnin Noravega og Islanda, og sýnir þetta bezt, hvað menn lengi fram eptir öldum hafa haft rammskakka hugmynd um legu landanna. Ranulfus Higden ritaði bók, sem heitir »Polychronicon«; í henni er þessi uppdráttur; hann tekur í bók sína lýsingu Giraldus Cambrensis af Íslandi.[1]

---

[1] *A. E. Nordenskiöld:* Vegas färd kring Asien och Europa. Stockholm 1881. II., bls. 154.

Eptir að menn fara að gjöra »kompáskort« í byrjun 14. aldar, batna uppdrættirnir stórum. Einn af hinum elztu heimsuppdráttum, sem gjörður er eptir segulstefnu, er uppdráttur eptir *Marino Sanuto*; hann var uppi í Venedig í byrjun 14. aldar og hefir líklega gjört uppdrátt sinn um 1320. M. Sanuto hafði farið víða um Austurlönd; hann ritaði bók um það, hvernig ætti að lama veldi Múhameðsmanna á Egyptalandi, og réð til að stöðva alla verzlun fyrir botni Miðjarðarhafsins og láta herskip hindra þar allar samgöngur, svo Indlandsverzlunin, er soldánar á Egyptalandi höfðu svo mikinn ágóða af, drægist frá Rauðahafinu til Persaflóans og þaðan yfir Svartahafið til Európu; þetta rit sendi hann konungum og stórhöfðingjum í Európu og gjörði um leið landabréf af hinum kunna heimi bókinni til skýringar.[2] Menn höfðu í suðurlöndum lengi þá skoðun, að Norðurlönd væri eintómar eyjar. Á uppdrætti Sanutos er Eystrasalt nokkurn veginn á réttum stað, en úr því ganga þrjú sund út í úthafið, og Skandinavia skiptist í tvær stórar eyjar og margar smærri; Danmörk (Dacia og Dana) er langur, skörðóttur skagi, sem takmarkar Eystrasalt að miklu leyti að vestan; þar norður af kemur eyjan Scania og þar norður af minni eyja aflöng frá norðri til suðurs, og heitir Ysland; fyrir austan Ísland eru 4 smáeyjar, en til norðurs og austurs þaðan er langur og mjór skagi út úr meginlandinu. Eitt af hinum merkilegustu landabréfum frá 14. öld er »Catalaniska kortið;« það hefir verið gjört 1375; nafn höfundarins þekkja menn ekki, en vita, að hann var skipstjóri frá Majorka; uppdráttur þessi ber vott um mikla þekkingu, eptir því sem þá var kostur á; höfundurinn hefir haft töluvert mikla vitneskju um Norðurlönd; Noregr er þar nokkurn veginn rétt settur, og eins Danmörk og Orkneyjar, en ekki er þar Íslands getið.[1] Á landabréfi frá 1400 eptir *Hinrik Martellus* gengur Grænland eins og langur boginn hali út úr norðvesturhorni Európu fyrir norðan Skandinavíu, og er það algeng lögun á Grænlandi upp frá því langt fram eptir öldum; á milli Grænlands og Noregs er eyja, sem kölluð er Sealanda, en fyrir sunnan Noreg og norðvestan Jótlandsskaga er aflöng eyja, sem heitir Tile.[2]

---

[1]) *J. Lelewel*: Géographie du moyen age II., bls. 14-15. *B. F. de Costa*: Inventio Fortunata. Journal of the American Geographical society. New-York 1881. Vol. XII.

[2]) *O Peschel*: Geschichte der Erdkunde 1865, bls. 191.

Í bókasafni í Nancy á Frakklandi er uppdráttur af Norðurlöndum eptir *Claudius Clavus;* uppdráttur þessi er gjörður 1427 og tekur hann langt fram öllum eldri uppdráttum af Norðurlöndum, enda var höfundurinn danskur.[3] Uppdráttur þessi fylgir latnesku handriti af Ptolemæus, sem Guilelmus Filiastrus kardínáli (1344—1428) lét gjöra. Uppdrátturinn er gjörður í sama stíl eins og uppdrættir þeir, sem vanalega fylgdu landafræði Ptotlemeusar. Þar er Ísland eins og hálft tungl fyrir vestan Noreg, beint undan Niðarósi, en norður af Skotlandi (milli 64° og 68° n. br.); slétta kúpan snýr að Grænlandi, en bugðurnar að Noregi, og eru þeim megin 2 horn til endanna og tveir hakar nálægt miðju; við það myndast 3 grunnir flóar eða víkur, sem ganga inn í landið að austan. Textinn, sem fylgir uppdrættinum, er í sama stýl og landafræði Ptolemeusar, registur nafna og staða-ákvarðanir við. Þar eru nefndir Hólar og Skálholt, og um Ísland er sagt, að þar séu allir hestar hvítir, litlir og vakrir, og að þeir eti þurkaða fiska eins og hey.[1]

---

[1] *S. Ruge*: Geschichte des Zeitalters der Entdeckungen. 1881, bls. 78.

[2] *A. E. Nordenskiöld*: Om bröderna Zenos resor., bls. 31.

[3] *E. Erslev*: Jylland, bls. 120-37. *G. Storm*: Den danske geograf Claudius Clavus (Ymer 1891, bls. 13-37).

Á uppdrætti af Norðurlöndum eptir *Andrea Bianco* 1436, sem geymdur er í Venedig, er eyja fyrir sunnan Noreg og vestan Jótlandsskaga, sem heitir »ixola tiles«[2] og er ekki ósvipað á henni lagið eins og á Íslands-uppdrætti Claudiusar Clavusar, nema hvað eyjan hér er breiðari. Við vesturrönd uppdráttarins beint á móti Niðarósi í Noregi er land, sem hann kallar Stoc-fis; ætli þar sé ekki einhver óljós hugmynd um harða fiskinn, sem Ísland var svo frægt fyrir á miðöldunum? Að minnsta kosti kemur þetta nafn aptur fyrir á gömlum uppdráttum og er allt af nálægt Noregi. Eyja, sem heitir Stilanda, er nokkru sunnar.[3] Á uppdrætti eptir *Andreas Benincasa* frá Neapel 1476 er reyndar engin mynd af Íslandi, en við norðausturhornið á Skotlandi er kringlótt eyja, sem hann kallar »isola de till«.[4]

Fra Mauro var uppi um fyrri hluta 15. aldar í Venedig; hann var álitinn einhver hinn merkasti landfræðingur í þá daga og kunni snilldarlega að draga upp og penta landabréf. Þrjú seinustu árin, sem hann lifði, 1457—59, gjörði hann tvo stóra uppdrætti af heiminum; annar þeirra er enn þá geymdur í Doge-höllinni í Venedig, en hinn gjörði Fra Mauro fyrir Alfons konung 5. í Portugal og var sá uppdráttur aðal-leiðarvísir Portúgalsmanna, er þeir fóru hinar fyrstu rannsóknarferðir sínar suður með Afríku. Sá uppdráttur, sem eptir varð í Venedig, þótti frábært listaverk og var hafður opinberlega til sýnis í stjórnarhöllinni; stjórnin lét slá heiðurspening Fra Mauro til lofs og dýrðar og var á honum mynd hans og orðin »Cosmographus incomparabilis«. Þetta sýnir, hve Veneziumenn í þá daga hafa metið landfræðisþekkinguna mikils.[1] Uppdráttur þessi er 3 álnir á hæð og $3^{1}/_{2}$ al. á breidd; hann er dreginn fögrum litum og skrifaður gyltum stöfum. Þó Norðurlönd á þessum uppdrætti séu miklu betri en á sumum eldri uppdráttum, þá er þó mikilla ábóta vant; þekkingin um Norðurlönd fluttist seint þar suður eptir. Á uppdrætti þessum er Skandinavía eins og nes á réttum stað með allgóðu lagi; norðvestan í Noregi er þar breiður skagi, sem höfundurinn kallar Islanta, og fyrir norðan Írland, litlu sunnar en suðduroddi Noregs, er þar stór eyja í úthafinu, sem heitir Ixilandia. Líklega bera þessi nöfn með sér einhverja óljósa hugmynd um, Ísland, þó þekkingin hafi verið svona á reiki.[2]

---

[1] Nordenskiöld hefir látið gjöra eptirmynd (facsimile) af landabréfi Claudíusar Clavusar og af textanum, sem því fylgir, og er það aptan við rit hans Om bröderna Zenos resor.

[2] A. Bianco segir, að ey þessi sé óbyggileg; á sumrum geti þar ekkert vaxið fyrir hita, en á vetrum ekkert fyrir kulda sakir. Þetta er líklega endurminning um frásagnir fornhöfundanna um Thule.

[3] *A E Nordenskiöld*: Om bröderna Zenos resor., bls. 37.

[4] *I. Lelewel*: Géographie du moyen age. Atlas.

Árið 1482 kemur út í Ulm útgáfa *Nicolausar Donis* af landafræði Ptolomeusar; hann hafði bætt við 6 nýjum uppdráttum og var einn þeirra af Norðurlöndum. Á þessum uppdrætti er mynd af Íslandi í Íshafinu á 69—72° n. br.; það er sporöskjumyndað og er lengst frá norðri til suðurs; við vesturströndina eru 3 eyjar, 4 að austan og 2 að sunnan. Á þessum uppdrætti sjást í fyrsta sinn nokkur nöfn önnur en sjálft nafn landsins; eiga það að

---

[1] *C. Ritter*: Geschichte der Erdkunde und der Entdeckungen. Berlin 1861, bls. 236-237.

[2] *S. Ruge*: Geschichte der Zeitalters des Entdeckungen 1881, bls. 80. *A. E. Nordenskiöld*: Vegas färd kring Asien och Europa. 1881 II., bls. 157.

Digitized by Google

vera borganöfn, og standa bæirnir allir fram með sjónum, enginn uppi í landi; ekki er gott að sjá, hvað nöfnin eiga að þýða; þau eru svo afbökuð; þó sjást þar Hólar norðvestast á landinu og nyrzt og austast er Niðarós, og hefir þar nokkuð blandazt þekkingin hjá landfræðingnum. Á þessum uppdrætti er Grænland látið vera norður og austur af Noregi, langt fyrir austan Grænland. A. E. Nordenskiöld hefir sýnt fram á, að þessi lega landanna er komin af því, að ekki var tekið tillit til skekkju segulnálarinnar.[1]

Árið 1492 gerði *Martin Behaim* frá Nürnberg fyrstur kúlumynd jarðarinnar (globus), og dró þar upp öll þau lönd, sem þá voru kunn. Martin Behaim var mjög merkur landfræðingur og víðförull; hann var fæddur í Nürnberg 1459, og naut á ungum aldri (1471—75) tilsagnar hins fræga stjörnufræðings Regiomontanus, sem þá dvaldi í Nürnberg. Behaim fór svo í ýmsar verzlunarferðir, fyrst til Niðurlanda og svo til Portúgal. Þá stóðu þar sem hæst rannsóknaferðir suður með Afríku, og var honum þar vel tekið sökum þess, hve fróður hann var í landafræði og mælingum, og æfður í að smíða mælingarverkfæri (astrolabia). Árið 1484 fór Diego Cão (eða Cam) í landaleitir suður með Afríku, og fann á þeirri ferð mynni Congofljótsins, og komst suður á 15° 40′ s.br. Martin Behaim var fenginn til þess af stjórninni að vera með á rannsóknarferð þessari, til þess að annast mælingar og landabréf. Þeir komu heim aptur eptir 19 mánaða útivist; þótti Behaim hafa gengið svo vel fram, að konungur sló hann til riddara. Skömmu seinna giptist Martin Behaim dóttur landstjórans á Azoreyjum; flutti sig þangað og dvaldi þar í mörg ár (1486—90, 1494—1506); hann var nákunnur Columbusi og mörgum öðrum merkum farmönnum, og af því hann var álitinn einhver hinn fróðasti landfræðingur á þeim tímum, þá hafði hann töluverð áhrif á ferðalög og landafundi. M. Behaim dó í Lissabon 1506.[1] Árið 1492 kom Behaim snöggva ferð heim til Nürnberg og endaði þar við jarðkúluna, og er hún enn þá geymd þar, enda eru afkomendur Behaims þar enn á lífi. Á jarðkúlunni eru öll þau lönd dregin, sem kunn voru, áður en Ameríka fannst; þar er ritað margt á kúluna um löndin, og meðal annars dálítil klausa um Ísland. Ísland er þar sett norður af norðvesturhorni Skotlands nokkru fyrir norðan heimsskautsbaug; það er sporöskjumyndað og smáskorur inn í það hér og hvar. Hjá landinu er skrifað á þýzku: »Á Íslandi eru fagurlega hvítir menn, og eru þeir kristnir. Þeir eru vanir að selja hunda sína dýrt, en börn sín gefa þeir kaupmönnum fyrir ekkert, svo hin önnur hafi fæði. Á Íslandi eru einnig áttræðir menn, sem aldrei hafa smakkað brauð; þar vex ekkert korn, og í stað brauðs eta menn þurra fiska. Á Íslandi fæst harðfiskurinn, sem fluttur er í vort land«.[2] Þetta er mergurinn úr þeirri þekkingu, sem menn í Suður-Európu höfðu um Ísland í þá daga; harði fiskurinn (Stockfisch) gerir landið frægt, því það er helzta verzlunarvara, sem útlendingar sækjast eptir, og allir þekktu hann, því hann var algengur föstumatur, uppbleyttur og soðinn; að Íslendingar sjaldan smakki brauð, hefir víst verið satt í þá daga,[3] enda er það tekið upp í hverri ferðabók og lýsingu Íslands fram eptir öllum öldum. Sagan um börnin, sem Íslendingar áttu að gefa kaupmönnum, er ótrúlegri, en hún er líklega svo til komin, að enskir kaupmenn hafa sagt, að sér hafi verið gefin börn þau, sem þeir stundum höfðu með sér frá Íslandi; en menn hafa sögulega vissu fyrir því, að Englendingar opt tóku fullorðna menn og börn höndum, höfðu þau síðan af landi braut og hnepptu í þrældóm.[1] Árið 1445 er t. d. Villelmus nokkur Byggeman, er réð fyrir skipinu »Trinity«, og tveir menn aðrir ákærðir á Englandi, fyrir að hafa stolið börnum á Íslandi og haft til þrælkunar.[2] Það, sem Martin Behaim segir um hundana, er líka rétt; á þeim tímum og enn þá lengur var töluvert flutt af hundum frá Íslandi til Englands. Þóttu þeir einkennilegir og fallegir, svo enskt kvennfólk hafði þá sér til skemmtunar; íslenzkir hundar voru kunnir á Englandi jafnvel fram á daga Shakespeare's.[3]

---

[1]) **Om bröderna Zenos resor. bls. 46. Eptirmynd af landabréfi N. Donis er í A. E. Nordenskiöld: Vegas färd kring Asien och Europa 1880. I.**

---

[1] Sbr. *A. v. Humboldt*: Kritische Untersuchungen über die Entwickelung der geographischen Kentnisse von der neuen Welt. 2. Ausg. Berlin 1852. I., bls. 220-256.

[2] Í bók *S. Ruge*: Zeitalter der Entdeckungen 1881. bls. 230, er góð mynd af kúlu Behaims. Sbr. *S. Günther*: Martin Behaim. 1890, bls. 37-44.

[3] Eins og alkunnugt er, var kornyrkja í fornöld á Íslandi fremur til gamans en gagns, ef svo mætti að orði kveða, og íslenzkt mjöl var t. d. á Reykhólum haft sem hátíðamatur (Sturlunga); útlent mjöl hefir verið dýrt og því lítið notað; í skrá um lausafé Hólakirkju 1374 eru taldar stórmiklar matarbirgðir, en ekki nema einir 6 fjórðungar mjöls (Ísl. Fornbréfasafn III., bls. 289).

Á landabréfi eptir *Wolgemút* og *Pleudenwurff*, sem gefið er út í Nürnberg 1493, er Ísland kallað Yslant, og er stór eyja vestur af Noregi; ganga tveir stórir flóar og einn minni sunnan og austan í landið, og tveir að vestan.[1] Árið 1500 gerði *Juan de la Cosa* uppdrátt af heiminum; á þeim uppdrætti kemur Amerika í fyrsta sinn fram á sjónarsviðið. Á þessu landabréfi eru margar eyjar, stórar og smáar fyrir vestan Noreg; ein af þeim er ferhyrnd með 4 skorum, einni inn í hverja hlið, og heitir »isla tille«, og á hún líklega að vera Ísland; þaðan í suðvestur er helmingi stærri eyja, sem heitir Frislanda.[2] Á landabréfi eptir *Johannes Ruysch* 1507 er Ísland aflöng eyja, mjórri í suðurendann (eins og pera) mitt á milli Noregs og Grænlands. Þar er og minni eyja millí Íslands og Grænlands, og er skrifað við hana: »þessi eyja brann 1456 til kaldra kola«.[3] Hér er, ef til vill, átt við eyjuna, sem kom upp suðvestur af Reykjanesi 1422, og hvarf síðan aptur.[4] Á uppdrætti eptir *Bernhard Sylvanus*, er fylgir Ptolemeus-útgáfunni 1511, er landaskipun á Norðurlöndum svipuð eins og á Doniskortinu; Ísland er ekki ósvipað í laginu, en töluverður flói gengur inn í það að austanverðu. Svipað er lag Íslands og lega á mörgum fleiri uppdráttum frá árunum 1510—1540, t. d. hjá Essler og Ueberlin (charta marina Portugalensium) 1513, Benedetto Bordone 1521, Fransiscus 1526, Diego Ribero 1529, Apianus og Gemma Frisius 1540, o. fl. Á uppdrætti eptir *Laurent Frisius*, sem fylgir 2 útgáfum af Ptolemeusi frá árunum 1522 og 1524, eru fjórar stórar eyjar fyrir suðvestan Noreg, allar aflangar og eins í laginu; þær heita Anglia, Scotia, Hibernia og Islandia; er Ísland þeirra stærst og liggur nyrzt og vestast, rétt suður undan Grænlandi, sem kemur þar eins og geysimikill kleppur að norðan og austan.[5] Sýnir þetta bezt, hve hugmyndirnar um legu landanna opt hafa ruglazt, þó menn vissu áður betur.

---

[1] Espólíns árbækur II., bls. 18. *Finnur Magnússon*: Om de Engelskes Handel paa Island (Nord. Tidskr. f. Oldk. 1833. II., bls. 117).

[2] Monumenta Juridica (Black Book) I., bls. 273. cit. af *B. F. de Costa*: Inventio fortunata bls. 13. Í verzlunarsamningi þeim, er gjörður var milli Eiríks af Pommern og Hinriks 6. 1432, áskilur Eiríkur, að allir þeir menn frá Íslandi og öðrum stöðum í ríki hans, er herteknir höfðu verið af Englendingum, væru látnir lausir og sendir heim; einnig áttu þeir að fá endurgjald fyrir vinnu sína. Sbr. Grönl. hist. Mind. III., bls. 162.

[3] Í leikriti Shakespeares, Hinrik 5. (Act. II., Sc. 1.) segir Pistol við Nym: »Pish for thee, Iceland dog! thou prickeared cur of Iceland«. Nicolaus Theophilus í Kaupmannahöfn biður Arngrím lærða í bréfi 17. apr. 1601, að senda sér íslenzkan hvolp, »quo, in senectute mea, quæ propinqua est, me oblectem«. Apotribe Calumniæ. Hamburgi 1626, bls. 96. Sumir útlendingar tala mikið um hundafjöldann á Íslandi. Resenius segir (í Descriptio Islandiæ. Ny kgl. Samling 1087-89. Fol): »Canes incolis adeo in deliciis, ut nemo fere de vulgo conspiciatur nisi comitatus cane«.

---

[1] *J. Lelewel*: Epilogue de la Géographie du moyen age. Bruxelles 1857.

[2] *Japetus Steenstrup*: Zeniernes Reiser i Norden (Aarb. f. nord. Oldkynd. 1883, bls. 184).

[3] J. Lelewel: Atlas.

[4] Íslenzkir annálar 1847, bls. 396.

[5] *A. E. Nordenskiöld*: Om bröderna Zenos resor., bls. 50-52.

Jacob Ziegler, sem ritaði bók um Schondia, sem fyrst var gefin út í Strassborg 1532, hefir líka gert uppdrátt af Norðurlöndum; þar er Ísland löng eyja við austurströnd Grænlands, og nær frá 63° til 69° n. br.; hún er þrisvar sinnum lengri en hún er breið; þar eru engir firðir; strendurnar eru allar beinar á þessari ferhyrndu spöng. Vestan á landinu er mikið fjall, sem heitir Hekluhöfði (Hekelfol promont.), og andspænis honum á Grænlandi vestan við sundið er Hvítserkur (Hvetsargh promont.). Norðarlega á landinu eru Hólar (Holen), en syðst Skálholt (Skalholten); báðir staðirnir eru stutt frá sjó. Úr Hjaltlandi og Orkneyjum er gjörð ein stór eyja fleygmynduð, skammt fyrir sunnan Ísland, og þar suður af er önnur eyja þríhyrnd, sem á að tákna Færeyjar (Farensis); Írland er sett norðvestur af Skotlandi, og er stutt þaðan til Grænlands.[1] Í útgáfu af landafræði Ptolemeusar, sem *Baptista Pedrezano* gaf út í Venedig 1548, er uppdráttur af Norðurlöndum; þar er landabréf Zieglers auðsjáanlega lagt til grundvallar; en þó það sé gott í sjálfu sér, þá er þetta þó hálfu verra; löndin eru færð til og nöfnunum hringlað saman og þau stundum tvítekin og færð í 2 eða 3 lönd. Ísland er líkt í laginu eins og hjá Ziegler, en það er þó mjórra norður; þar er flói inn í suðurendann og æxli út úr vesturströndinni sunnan til; tveim nöfnum er bætt við, Madher og Coas, sem eg ekki veit, hvað á að þýða; Ísland heitir hér Thyle. Grænland er á þessu korti öðruvísi í laginu; það liggur fyrir norðan og vestan Ísland og á því stendur nafnið Islandia! og bæir tveir, Skálholt og Hólar! Svona er öllu ruglað saman.[2]

Vér höfum nú getið hinna helztu landabréfa, sem nefna Ísland frá því á 10. öld fram undir miðja 16. öld, og sjáum á því, hve litla þekkingu suðurlandabúar, sem þá fengust því nær einir við landafræði og kortagjörð, höfðu á Íslandi og Norðurlöndum öllum. Ef vér berum elztu uppdrættina saman við hina seinustu, sést það þó glögglega, að mikið hefir lega og lögun Norðurlanda batnað, þó landabréfin séu fjarska ófullkominn eptir þeim mælikvarða, sem vér nú höfum. Á hinum elztu landabréfum vantar bæði Eystrasalt og Skandinavíu-skagann; Norðurlönd eru gjörð að eintómum eyjum við úthafsströndina á Európu, og ströndin beygist jafnhallandi norður og austur til Rússlands og Asíu; smátt og smátt miðar þekkingunni áfram eptir því sem aldir líða, þó seint gangi; samgöngurnar voru litlar, vísindin á lágu stígi, verkfærin engin eða ónóg; enginn vísindamaður fór til að rannsaka Norðurlönd; allt var tekið eptir lausafregnum og munnmælasögum; hugurinn stefndi allur austur til Indlands; þaðan komu gimsteinar og gull, kanel og kryddjurtir; hin köldu Norðurlönd urðu að sitja á hakanum, þó þau væri nærri, enda lágu þau fjarri aðalþjóðvegum verzlunar og herferða. Smátt og smátt fara löndin þó að lagast og nöfnin að fjölga, og er það mest að þakka klerkunum og kirkjustjórninni; hún stóð allt af í sambandi við yztu endimörk jarðar, enda eru nöfnin á landabréfum þeirra tíma helzt nöfn á kirkjum, klaustrum og biskupasetrum. Eptir fund Ameríku og Indlands neyðast menn vegna siglinganna til þess að gjöra betri landabréf og mæla betur; fjörið verður meira og viðskiptin margbreyttari, og þó aðallífsstraumur verzlunar og siglinga haldist framan af suður í höfum, þá njótum vér þó líka af hér á Norðurlöndum. Framfarirnar í kortagjörð eru, ef rétt er að gáð, stórkostlegar á 16. öldinni, einkum að því er snertir hinar heimsálfurnar; 40—50 árum eptir fund Ameríku er lagið á Asíu, Afríku og Ameríku í öllu verulegu orðið rétt, og ber það vott um, hve snögglega þekkingunni fleygir áfram; siglingamenn og landkannarar í þá daga verða að hafa verið fjarskalega þrautgóðir og afkastamiklir. Siðabótin hafði beinlínis og óbeinlínis þau áhrif, að suðurlandaþjóðir fá meiri vitneskju um Norðurlönd en áður; menn fóru þá suður frá að hugsa meira um þessi lönd, sem dirfðust að rísa upp á móti páfanum; þá kom meiri hreyfing á þjóðirnar og klerkastéttina og ótal margir klerkar komu landflótta suður eptir, af því þeir vildu ekki þýðast hinn nýja sið; Norðurlandabúar fóru nú sjálfir að fræða heiminn um þessi illa þekktu lönd og þjóðirnar, sem þar bjuggu. Eptir að siðabótin er búin að festa rætur á 17. öldinni, fer heimsmenntunin sjálf að þokast norður eptir og yfirgefa sínar fornu stöðvar.

---

[1] Ágæt eptirmynd af þessu korti er í *A. E. Nordenskiölds* Vegas färd kring Asien och Europa I.

[2] *A. E. Nordenskiöld*: Bröderna Zenos resor., bls. 33.

8. Nokkur orð um verzlun og menningu Íslendinga á 14. öld. Viðskipti Íslendinga við Englendinga á 15. og 16. öld.

Nú höfum vér um stund sagt nokkuð frá þekkingu manna sunnan til í Európu á Íslandi, að því leyti sem kemur fram á landabréfum miðaldanna; liggur þá næst að fara nokkrum orðum um samgöngurnar milli Íslands og útlanda um seinni hluta miðaldanna, því þekking útlendinga á landinu er nátengd verzlunarsögunni. Hér drepum vér þó að eins á nokkur atriði, til þess að gefa stutt yfirlit yfir ástandið.

Á 13. öld voru Íslendingar opt í kaupferðum; hefir þess stuttlega áður verið getið og er óþarfi að fara frekar út í það mál á þessum stað. Í gamla sáttmála er svo kveðið á, að sex hafskip skuli ganga á hverju ári til landsins að forfallalausu; þrátt fyrir þetta ákvæði er ekki sýnilegt af sögum og annálum, að verzlunin á seinni hluta 13. aldar og fyrri hluta 14. aldar hafi verið minni eða öðruvísi en áður. Á fyrri hluta 14. aldar er þess reyndar stundum getið, að ekkert skip hafi komið til Íslands og stundum ekki nema eitt, en til þess voru jafnan sérstakar orsakir. Sumarið 1324 kom að eins eitt skip til Íslands og á því Laurentius biskup; 1326 kom ekkert skip til landsins og var þá svo vínlaust í Skálholtsbiskupsdæmi, að menn hættu messusöngum;[1] 1333 og

---

[1] A 13. öld voru menn farnir að nota krækiberjavín í stað messuvíns; Jón biskup frá Grænlandi kenndi fyrstur að gjöra það

1357 kom eitt skip hvert árið; 1350 og 1375 ekkert skip o. s. frv. Þetta sannar þó eigi mjög hnignan verzlunarinnar, því fyrr er þess líka getið, að skip hafi eigi komið til Íslands, t. d. 1187 og 1219, og var það þó á blómaöld Íslendinga. Framan af 14. öld voru hér jafnvel smíðuð hafskip; 1338 var t. d. smíðað kaupskip á Eyrum á Íslandi og fór til Noregs samsumars; vanalegu komu allmörg skip til landsins árlega; um veturinn 1347 voru hér t. d. 18 hafskip, auk tveggja, sem brotnuðu; 1340 er getið um 12 skip, 1345 um 11 o. s. frv. Sýnir þetta, að verzlunin við Ísland hefir þá verið allfjörug, eptir því sem þá tíðkaðist. Norðmenn (Austmenn) verzluðu hér mest, en Íslendingar áttu líka sjálfir skip, þó verzlun þeirra allt af væri minni. Ekkert skiptu Noregskonungar sér beinlínis af verzlun á Íslandi fram á miðja 14. öld, og aldrei er þess getið, að þeir hafi sent hingað verzlunarskip, og er þetta því undarlegra, þar sem menn héldu, að ákvæðin í gamla sáttmála ættu beinlínis við skip, er konungur væri skyldur að senda. Af gamla sáttmála hafa menn viljað ráða, að verzlun Íslendinga þegar á miðri 13. öld hafi verið í fullu óstandi, svo landsmenn hafi orðið að biðja konung að hlaupa undir bagga með sér, en *Konrad Maurer*[1] hefir sýnt og sannað, að þessi skilningur er rangur. Noregskonungar höfðu opt fyrir 1262 hept verzlun þar í landi á ýmsan hátt, er þeim þótti sér einhver hagur að því; stundum bönnuðu þeir algjörlega skipaferðir til Íslands eða annara landa; Maurer kemst því að þeirri niðurstöðu, að Íslendingar, með því að ákveða sex skipa töluna í gamla sáttmála, hafi alls ekki meint, að konungur skyldi sjálfur senda svo mörg skip á ári, heldur hitt, að hann mætti aldrei leggja fullt

---

hér á landi og hafði numið það af Sverri konungi (Biskupasögur I., bls. 135. Ísl. ann. 1847, bls. 84). Árið 1237 bannar Gregor páfi 9. að nota þetta vín til sakramenta (Ísl. Fornbréfasafn I., bls. 513).

[1] Hinni ágætu ritgjörð *Maurers*: Kaflar úr verzlunarsögu Íslands (Ný félagsrit XXII., bls. 100-135), hefi eg hér að miklu leyti fylgt; þeir sem vilja fá nánari upplýsingar, geta leitað þeirra þar.

farbann milli landanna, eða að hann mætti aldrei banna sex skipum sigling til Íslands, fermdum með þeim gæðum, sem landinu væri nytsamleg; hafa því Íslendingar með grein þessari viljað slá varnagla við því, að bannaðir væri aðflutningar af nauðsynjavöru til Íslands. Seinna, þegar konungsverzlun var komin á, voru Íslendingar búnir að gleyma hinni upprunalegu þýðingu greinarinnar, og 1419 færa þeir í bréfi til Eiríks af Pommern það fram sér til afsökunar fyrir því, að þeir hafi haft óleyfilega verzlun við útlenda, að konungur hafi ekki sent hin fyrirheitnu sex skip til landsins á ári.

Um miðja 14. öld varð mikil breyting á verzlunarhögum Íslands. Noregskonungar færðu sig upp á skaptið og gátu loksins, þó örðugt gengi í fyrstu, komið þeim lögum á, að þeir einir hefðu rétt til verzlunar á Íslandi. Yrði hér oflangt að segja frá orsökum og undirrótum þessara breytinga;[1] þær eru nátengdar hinu pólitiska ástandi, sem þá var á Norðurlöndum. Á 14. öld náðu Hansamenn undir sig því nær allri verzlun í Noregi, en að sama skapi minnkaði verzlun Norðmanna sjálfra; ýmsar óviturlegar fyrirskipanir konunganna drógu líka verzlunina undan landsmönnum. Þegar á 13. öld var kvartað yfir því, að svo margir menn af lægri stigum drægist til kaupferða, að víða yrði vinnufólksskortur, svo Magnús lagabætir setti hin merkilegu lög, að sumarlangt, frá páskum til Mikaelsmessu, mættu engir fara í kaupferðir, er minna fé ættu en til þriggja marka veginna skuldlaust; þessi lög voru síðan opt endurtekin og gjörð miklu harðari 1364, enda hefir þá líklega verið fólksfátt til sveita í Noregi, er svartidauði var nýlega afstaðinn. Styrkur Hansamanna varð meiri og meiri; konungar urðu þeim bundir af peningalánum, og auk þess voru þeir þá orðnir langt um styrkari en Norðmenn í hernaði; það sýndi ófriðurinn 1368—69, er Hákon 6. Magnússon átti við þá; eptir það voru Hansamenn einvaldir yfir verzlun í Noregi.[1] Verzlunin í Finnmörku hafði frá alda öðli verið konungsverzlun, og notuðu konungar tekjur af henni til sinna eigin þarfa. Í leyfisbréfum þeim, er konungar gefa Þjóðverjum, taka þeir því jafnan undan verzlun í Norður-Noregi og skattlöndum, og binda verzlunina norðan og vestanfjalls, sem mest var fiskverzlun, við Bergen;[2] þegar aðalverzlun útlendinga var þar á einum stað, var hægra að hafa eptirlit með henni; Norðmenn sjálfir höfðu eingöngu leyfi til þess, að vera milliliðir milli skattlandanna og Bergen, en öll verzlunin var í raun réttri í höndum Hansamanna, sem opt sýndu hinn mesta ójöfnuð og yfirgang. Löngu seinna, þegar Hamborgarar og aðrir fóru að fara beinar verzlunarferðir til Íslands, voru þeir Hansamenn, er höfðu aðsetursstað í Bergen, mjög reiðir við hina, því þeir þóttust hafa einkarétt til fiskverzlunar við skattlönd þau, er heyrðu undir Noregskrúnu, og kváðu hana samkvæmt gömlum bréfum bundna við Bergen. Þó íslenzka verzlunin um fyrri hluta 14. aldar væri eingöngu bundin við Noreg, þá var það Íslandi ekki mjög óhentugt, af því Norðmenn þá voru þess enn megnugir að stunda kaupskap, og konungar lögðu þá ekki gjöld eða höpt á verzlunina. Öðru máli var að gegna um seinni hluta 14. aldar og einkum á 15. öld, því þá voru Norðmenn orðnir svo aumir, að þeir höfðu engin ráð til að hjálpa sjálfum sér, hvað þá heldur öðrum.[3] Um 1350 taka Noregskonungar algjörlega að troða undir fótum hin fornu landsréttindi Íslendinga og snúa sér þá að verzluninni og öðru, er gat gefið þeim dálítinn peningaarð. Þeir Magnús konungur smek og Hákon sonur hans skiptu með sér ríkjum, og hlaut Magnús skattlöndin; til þess að fá sem mestan arð af þeim, fór hann að eigna sér verzlunina; voru þá brotin öll hin fornu réttindi Íslendinga, og hag þeirra þröngvað á ýmsan hátt; Íslendingar settu reyndar stundum hart á móti hörðu, en ástand landsins var þá mjög slæmt, og það er ekki útlit fyrir, að menn hafi haft nein veruleg samtök til þess að afstýra þeim háska, sem landinu var búinn. Nú er fyrst byrjað á því að leigja landið með sköttum og skyldum ýmsum norskum og íslenzkum höfðingjum; höfðu þeir ýmsan ójöfnuð í frammi, og lögðu á menn ýmsar kvaðir; út úr yfirgangi þeirra urðu miklar róstur á Íslandi, og voru sumir þeirra drepnir, sem kunnugt er, t. d. Jón skráveifa, Smiður Andrésson o. fl. Um sama leyti lögðu konungar sekkjagjöld á farmenn til skattlandanna; þau voru 5% af verði farmsins; eins áskildu konungar sér fjórðung í hverju skipi og varð ójöfnuðurinn allt af verri og verri, uns konungar þóttust einir eiga alla verzlun á skattlöndunum og sérhver kaupmaður, sem verzla vildi löglega, varð að fá leyfisbréf. Þetta var því háskalegra og heimskulegra, þar sem Norðmenn sjálfir ekki voru orðnir færir um að reka verzlun til útlanda; þeir bönnuðu öðrum þá verzlun, sem þeir ekki sjálfir gátu notað; það bætti þó nokkuð úr á 15. öldinni, að útlendir kaupmenn, einkum enskir, fóru árlega til Íslands, án þess að skeyta um bann konungsins í Danmörku og Noregi, og konungarnir höfðu ekki nægan styrk til þess að þvinga menn til hlýðni.

---

[1] Sbr. Ný félagsrit XXII., bls. 115-135. *I. E. Sars*: Udsigt over den norske Historie III., bls. 1-23.

---

[1] *I. E. Sars*: Udsigt o. s. frv. III., bls. 6-7.

[2] Björgvin hafði lengi verið ein af aðalverzlunarborgum Norðurlanda; Matheus Parisiensis, er kom þar 1248, segist hafa séð þar 200 skip á höfninni í einu.

[3] Í Danmörku var þá alls engin innlend verzlunarstétt til. Sbr. *Sars* s. st. III., bls. 10-11.

Um miðja 14. öld var hin mesta óöld á Íslandi og stafaði hún að miklu leyti af yfirgangi biskupa og klerka; um sama leyti urðu mörg og stór eldgos á Suðurlandi og gjörðu þau hinn mesta skaða og eyddu sumstaðar heilar byggðir; þá gengu og opt skæðar sóttir um landið. Klerkarnir höfðu náð undir sig miklum völdum og miklu fé; Staða-Árni hafði fyrir lok 13. aldar náð undir kirkjuna fjölda mörgum jarðeignum og allt af bættist við, því klerkarnir voru slægir sem refir, er þeir voru að ná í jarðirnar fyrir sálumessur og annan hégóma, en grimmir sem leon að verja það, sem þeir höfðu klófest; hinn ráðríki, kaþólski klerkaandi var orðinn miklu rammari en fyrr og vald biskupanna miklu meira en áður. Verst var þó, að biskuparnir voru flestir útlendir og kosnir og vígðir ytra, þvert ofan í rétt Íslendinga og fornar venjur; margir þeirra hugsuðu ekki um annað en að auðgast og lifðu í sukki, sýndu þeir Íslendingum alls konar ójöfnuð og áttu í sífelldu þrasi við leikmenn. Árið 1319 kvarta Norðlingar fyrir Hákoni hálegg um ofríki Auðunnar biskups hins rauða. Þar stendur í bréfinu: »Þat hefir hér lítt og óheyrilega orðit ok til tekizt, þá útlendir biskupar hafa hér þrengdir verit inn í landit í móti landsins vana, sem at fornu hefir yfir staðit, ok þeirri samþykkt ok ásetningu, er skiput var, þá heilagur Jón biskup var kosinn af lærðum ok leikum á Íslandi, þat til teikns at biskupar skyldi svá kjósast hér í landi æ síðan. Biðjum vér yður auðmjúklega, at þér sjáit svá til með guðs miskunn, at eigi sé lengi saman ágjarn höfðingi ok heimskt fólk, því at þar af hefir opt mikil óhæfa sket. Sjáum vér ok fyri at á fárra vetra fresti hefir kongdómrinn hér ekki utan erfiði ok kostnað, en kirkjan allt góss með at gera í landinu, ok því bjóðum vér oss ok öll vár málefni í guðs vald ok yðvart, biðjandi at þér haldit oss með fornan ok nýjan rétt þann, sem hér hefir verit samþykktr at réttu þingtaki, ok styrkja oss at vér höldum váru frelsi ok föðurleifðum, skipandi oss örugt traust, svá at vér megum vandræðalaust várs réttar njótandi verða«.[1] Brást konungur vel við bæn þeirra og svarar bréfinu vel, meðal annars á þessa leið: »Viljum vér með engu móti þvílíka óhlýðni ok rangindi lengr hlýða láta, ok því fyrirbjóðum vér biskupum ok lærðum mönnum at seilast á þegna vora móti lögum ok fornri siðvenju«.[2] En lítill árangur varð af slíkum boðum, sem að engu var fram fylgt af konungs hálfu; klerkar og biskupar héldu teknum hætti, án þess að hægt væri að reisa skorður við ofríki þeirra, enda voru konungarnir þeim optast hliðhollir. Einna mestar urðu deilurnar við Orm biskup Ásláksson; var hann svo áseilinn, að Norðlendingar gjörðu uppreisn á móti honum og varð hann að stökkva úr landi, en þó fékk hann með fulltingi konungs flestu því framgengt, sem hann vildi; Ormur var biskup 1342—1356, en var ytra nærri helming embættisára sinna. Bæði prestar og leikmenn voru ósáttir við Jón biskup skalla, sem eiginlega var vígður biskup til Grænlands, en settist á Hólastól, án þess að gjöra grein fyrir rétti sínum, þó hélt hann embætti með fulltingi konungs, enda gat hann borið fyrir sig páfabréf. 1388 stökk Michael biskup í Skálholti af landi brott með marga presta; var lesið mótblástursbréf á móti honum á alþingi og þar bornar á hann margar sakir. Michael var danskur. Líferni presta var heldur engin fyrirmynd í þá daga. Það er sagt um Grím biskup í Skálholti (1320), að hann hafi á þeim 3 mánuðum, er hann var biskup, eytt þrem hundruðum hundraða fyrir Skálholtskirkju;[1] 1343 lét Jón biskup Sigurðsson taka þrjá bræður í Veri og setja í tájárn og hálsjárn fyrir það, að þeir höfðu barið ábóta sinn og rekið hann á burt, þeir urðu og berir að saurlífi og barngetnaði; systir ein í Kirkjubæ var brennd fyrir guðleysi og saurlífi o. s. frv. Allt stjórnarfar var á Íslandi um seinni hluta 14. aldar og á 15. öld á tjá og tundri; klerkar og leikmannahöfðingjar hugsuðu ekki um neitt annað en fédrátt; efnahagur manna var framan af 14. öld bærilegur, en svo fór öllu að fara aptur, einkum um lok aldarinnar, því allt þrengdi að, kirkjuvald, verzlunarófrelsi, drepsóttir og eldgos, og þess utan var óöld og apturför alstaðar á Norðurlöndum í þann mund; hvergi sést annað en deyfð og drungi, öll framtakssemi er horfin.

---

[1] Íslenzkt Fornbréfasafn II., bls. 491.
[2] Ísl. Fornbréfasafn II., bls. 495-96.

Framan af 14. öld voru bókmenntir á Íslandi enn með töluverðum blóma, en þegar leið á öldina, fór fræðimönnum að fækka og forn íslenzk fræði lögðust niður, en menn rituðu mest helgisögur af jarðteiknum dýrðlinga, tíðabækur, riddarasögur og annála. Fátt var frumsamið á 14. öldinni af söguritum; helzt voru það biskupasögur og annálar, og eru sum þeirra rita mjög merkileg; aptur létu margir sér annt um framan af öldinni að safna saman, rita upp og skeyta saman hin eldri rit; sumt var lagt út úr latínu og öðrum málum, og voru það þó helzt kynjasögur og riddarasögur. Þegar í byrjun aldarinnar má sjá þess vott, að sumir klerkar hafa verið fáfróðir; 1307 voru hingað sendir »visitatores«, Laurentíus og Björn, og voru þá klerkar settir af fyrir vankunnáttu sakir; 1341 var Áslákur kórsbróðir sendur til að visitera land allt, og 1357 komu þeir Eyjólfur Brandsson og Eysteinn Ásgrímsson til þess að líta eptir kirkjustjórn, því þá voru sem mestar illdeilur klerka og leikmanna. Framan af öldinni voru á Íslandi allmargir merkir fræðimenn, eins og t. d. Laurentíus Kálfsson, Jón Halldórsson, Haukur Erlendsson, Arngrímur ábóti og Einar Hafliðason. Um Þorstein Illugason á Grenjaðarstöðum († 1335) er sagt: »um langan tíma munu sýnast hans handaverk í bókagjörð, uppkasti ok krossasmíð«.[1] Þegar leið á öldina hafa eflaust margir klerkar fengizt við að rita upp gamlar sögur og bréf, en lítið var þá frumsamið það, sem gagn var í. Framan af öldinni voru skólarnir í góðu lagi; Jörundur biskup hafði skóla á Hólum og tók marga til læringar og var Óblauður Hallvarðsson skólameistari. Auðunn biskup hafði þar einnig skóla og voru þeir Egill prestur Eyjólfsson og Jón prestur Koðránsson skólameistarar, en í mestum blóma var skólinn, meðan Laurentíus var biskup. Á Þingeyrum var líka skóli og var það klaustur þá skipað ágætlega lærðum mönnum. Árið 1308 var að ráði Hauks Erlendssonar settur lærðra manna spítali í Gaulverjabæ, og átti hver prestur að gjalda þangað mörk.[2] Þó menntunin væri farin að rýrna seinni hluta aldarinnar, þá hafa þó verið skólar hér og hvar; þannig var skóli á Hólum 1394 og var Böðvar djákni skólameistari,[1] og 1380 selur Valgarður Loptsson Páli ábóta í Viðey jörð mót því, að hann kenni syni hans í 6 ár;[2] líklegt er, eptir þessu og öðru, að kennsla hafi þá enn þá haldizt við á klaustrunum.

---

[1] Oddverja annáll. Ísl. annálar 1888, bls. 489.

---

[1] Lögmanns annáll. Ísl. ann. 1888, bls. 272.

[2] Dipl. Isl. II., bls. 796, 803.

Á 14. öld var dálítið ritað um landfræði á Íslandi; Arngrímur ábóti reit hina stuttu lýsing Íslands í Guðmundarsögu, sem fyrr hefir verið getið; þá voru rituð fjarða- og tylfta-töl, og þá var ýmislegu snúið úr útlendum bókum um landfræði fjarlægra landa; en flest voru það kynjasögur um skrýmsli og undur á endimörkum jarðar, og er margt til af því enn, bæði í Hauksbók, Rímbeglu og innan um önnur rit, riddarasögur og helgramannasögur. Dýrðlingatrúin var þá alveg búin að taka frá mönnum allan skarpleik og greind, í því er snertir náttúruna; á 14. öld trúðu menn því fyrir fullt og fast, sem fornmenn á söguöldinni hefðu hlegið að. Það er mjög merkilegt, að bera saman hugsunarhátt manna á söguöldinni við hugsunarháttinn á 14. og 15. öldinni. Á söguöldinni er skynsemi manna, greind og hagsýni svipuð og nú, en á klerkaöldinni er hugsunarhátturinn svo frábrugðinn því sem nú er, að oss finnast þeir menn, er slíku hafa trúað, sem þá var haft fyrir satt, varla vera með fullu viti. Þetta hafði kirkjan afrekað. Á 14. öld fóru mikið færri Íslendingar utan til annara landa en Noregs, en áður hafði verið, og þeir sem fóru gengu flestir suður vegna synda sinna, en dvöldu lítið erlendis. Verzlun var eingöngu bundin við Noreg, og því var ekki að undra, þó lítill fróðleikur um Ísland bærist í þá daga til útlanda; hinar suðrænu þjóðir höfðu því nær engin bein viðskipti við Íslendinga. Vér höfum í kaflanum um landabréf miðaldanna eptir föngum sagt frá hugmyndum manna um Ísland í þá daga, eins og þær koma fram á uppdráttum frá 14. og 15. öld.

---

[1] Flateyjar annáll. Isl. ann. 1888, bls. 423.

[2] Dipl. Island. III., bls. 354-55.

Menn þekkja, áður en enska verzlunin byrjar, eða fregnir um hana berast suður eptir, ekkert annað um Ísland, en að það sé einhverstaðar norður í höfum, nálægt Noregi og Noregi háð; Fra Mauro lætur jafnvel Ísland vera skaga út úr Noregi; og svo hitt, að þaðan komi skreið eða harðfiskur. Harðfiskurinn bar í þá daga nafn landsins um alla Európu, og þegar á 14. öld eru menn farnir að nota flatta þorskinn sem einkenni Íslands.[1] Um harðfiskinn ganga fram eptir öldum margar sögur, eins og víða mun verða getið í þessu riti; útlendingar heyra, að harðfiskurinn sé aðalfæða Íslendinga, en mjöl sé þar sjaldgæft; svo eykst sagan sem skriða í hlið; þá er sagt, að menn noti hann í brauðs stað, og að hestar og fénaður líka eingöngu lifi á fiski, og á endanum er sagan orðin svo umsnúin, að menn halda, að Íslendingar mali fiskana og baki brauð úr fiskmjöli. Svona ganga seinna ótal sagnir um Ísland bók úr bók, mann fram af manni, og ummyndast, aukast og vaxa, alveg eins og bæjaþvaður í munni göngukvenna.

Fimmtánda öldin er hið myrkasta tímabil í sögu Íslands; þá var þvínær ekkert ritað um söguleg efni og því vita menn fátt um viðburðina og ástandið annað en það, sem lesa má saman úr bréfum og gjörningum; þá var ekkert ritað nema tíðabækur, riddarasögur og rímur; þó bókvísin væri nærri dáin út, þá lifðu þó kvæðin á vörum þjóðarinnar og eru sumir kviðlingar frá þeim tímum alls eigi óliðlegir. Ástand landsins var þá mjög bágt; í nálægum löndum var því nær alstaðar hin mesta óöld og óstjórn; hér á landi voru biskuparnir því nær allir útlendir; voru þeir ókunnugir landsháttum, eyðslusamir, ofstopafullir og ágjarnir, og beittu opt hinum mestu rangindum, þegar þeir voru að reyna að klófesta jarðir eða peninga. Eins og eðlilegt var höfðu slíkir menn ekki mikinn tíma til að hugsa um bókmenntir og skóla, enda hafa þeir flestir eflaust fyrirlitið fornar íslenzkar bókmenntir eða ekki þekkt þær. Verzlunin við Noreg var nærri alveg hætt; í stað þess verzluðu menn við Englendinga, sem jafnan fóru mjög ófriðlega, gjörðu opt strandhögg og rændu og drápu. Þá gengu yfir landið hinar voðalegustu stórsóttir, plágan fyrri (1403) og hin seinni (1493); þær gjöreyddu heilar sveitir að mannfólki; þá hefir eflaust lagzt niður margur manndómur fyrri tíða, og sumstaðar byggðust eigi heil héruð upp frá því. Ofan á þetta bættist óáran og harðir vetrar, og hefir þetta allt dregið kjark úr mönnum. Þá urðu sumir menn, er heilar ættir dóu úr drepsóttum, stórauðugir að jarðagóssi, miklu auðugri en seinna hefir nokkurn tíma orðið. Sumir af höfðingjum þessum héldu sig ríkmannlega og bjuggu á mörgum höfuðbólum í senn, en ekki er getið um framkvæmdir þeirra landinu í hag, enda var tíðarandinn svo, að hver hugsaði mest um sig; helzt er það til tíðinda talið, þegar höfðingjar halda stórveizlur, og eru þær allopt nefndar. Þegar nú því nær allar jarðeignir voru í höndum klerkanna og fárra höfðingja, þá urðu nær allir bændur leiguliðar; hafa þeir eflaust átt við þungan kost að búa og bjuggu mest við leigufé landsdrottnanna. Þótt fáeinir menn væri ríkir, hefir eflaust öll alþýða á þessari öld lifað við mikla örbirgð.

---

[1] Jón Þorkelsson jun. hefir fundið mynd af flatta þorskinum á skinnbók frá 1360. Dipl. Island. III., bls. 152.

Á fimmtándu öld réðu Englendingar mjög miklu í landinu, og þá voru biskuparnir stundum enskir; 1434 var enskur biskup í Skálholti og á árunum 1424—36 voru þrír enskir biskupar á Hólum, hver eptir annan, og hétu allir Jónar; það er svo að sjá sem enskir víkingar hafi þá stundum verið nærri búnir að ná undir sig landinu; hefði einhver samtök verið meðal Englendinga, eða ef enska stjórnin hefði verið því meðmælt, hefði landið eflaust gengið undan Dönum og orðið enskt, því í Danmörku var óstjórn og flokkadráttur; Íslendingum líkaði vel verzlun Englendinga, þegar þeir fóru með friði, en miður var þeim um höpt þau og kvaðir, er Danir vildu leggja á hana; auk þess voru hirðstjórarnir dönsku mjög illa þokkaðir. Verzlun Englendinga var að mörgu góð, en opt urðu illdeilur og bardagar milli kaupmanna og landsmanna og síðar milli enskra og þýzkra kaupmanna innbyrðis. Annálarnir geta mjög opt um óeirðir Englendinga, rán og manndráp, en síður um sjálfa verzlunina, enda þóttu bardagarnir mestu tíðindin. Tíðarandinn var þá svo spilltur og svo mikil óöld í Európu, að þjóðirnar gátu varla haft viðskipti öðruvísi en í illu. Þýzkir kaupmenn voru, þegar hér var komið sögunni, búnir að ná undir sig allri verzlun á Norðurlöndum og vildu vera einir um hituna; 1426 lentu þeir í ófriði við Eirík af Pommern, og meðan á þeim illdeilum stóð, óx verzlun Englendinga stórum. Verzlunarfloti Englendinga[1] var þá enn þá lítill og ekkert svipaður því, sem seinna varð, og litla verzlun höfðu þeir aðra en hér nyrðra; snemma leituðu þeir norður í höf til fiskiveiða og urðu í því flestum fremri; æfðust þeir á slíku í sjómennsku og siglingum og bar það mikla ávexti seinna, sem kunnugt er orðið. Englendingar áttu í sífelldum ófriði alla þessa öld, bæði við Frakka og innanlands; það var því ekki undarlegt, þó þeir létu ófriðlega í öðrum löndum, ef þeim þótti gert á hluta sinn, og sumir gerðu út skip sín jafnmikið til rána sem verzlunar; þó menn færu í verzlunar- eða fiskiferð, urðu menn að vera búnir til bardaga, því alstaðar voru óvinir og keppinautar á hverju strái; auk þess hefir eflaust valizt rusl og skríll á fiski- og verzlunarskipin. Þá voru og óeirðir miklar á Norðurlöndum; Eiríkur af Pommern réð hvorki við útlenda né innlenda, og var bæði ónýtur og hviklyndur, svo ekki var að búast við, að hann verndaði Íslendinga fyrir ágangi útlendra manna. Þeir Englendingar, sem fiskuðu við Ísland á 15. öldinni og verzluðu þar, voru helzt frá Bristol, York, Scarborough, Yarmouth og Lynn.

Þess hefir áður verið getið, að Íslendingar höfðu töluverð viðskipti við Englendinga á fyrri tímum; til forna sömdu Íslendingar rithátt sinn að dæmi enskra manna,[1] og sumir ferðuðust til Englands til þess að afla sér menntunar, en aðrir fóru pílagrímsferðir til Kantaraborgar, því Tómas biskup hinn helgi var í mjög miklum metum á Íslandi; þá var og nokkur verzlun milli landanna, og árið 1200 var enskt stikumál lögtekið á Íslandi. Um seinni hluta 13. aldar og á 14. öld er ekki getið um verzlunarviðskipti milli Englendinga og Íslendinga, það vér vitum; þó er líklegt, að enskar duggur hafi þegar á 14. öld verið farnar að leita til fiskimiðanna kring um Ísland; að minnsta kosti hafði Edvarð þriðji skip í norðurhöfum 1354.[2] Frá því snemma á 15. öld er Englendinga þráfalt getið í íslenzkum annálum og skjölum. Hér er ekki ætlun vor að fara nákvæmlega út í verzlunarsögu 15. aldar, en vér ætlum að eins að benda á nokkur atriði.[3] Fyrst er getið um Englendinga 1412; þá segir Lögmannsannáll: »Kom skip af Englandi austr fyrir Dyrolmaey, var róit til þeirra ok voru fiskimenn út af Englandi. Þetta sama haust urðu V menn af enskum mönnum fráskila sínum kompanum ok gengu á land austr við Horn úr báti, ok létust vilja kaupa sér mat, ok sögðust hafa soltit í bátnum mörg dægr. Voru þessir V enskir menn hér á landi um veturinn, því báturinn var í burt frá þeim, þá þeir komu aptr«.[4] Finnur Magnússon segir, að Englendingar hafi komið til Vestfjarða árið áður og verzlað þar. Árið 1413 kom enskur kaupmaður til Íslands, er Rikarður hét; hann hafði leyfisbréf Danakonungs, og var honum skipuð höfn á Eyrarbakka, en þar vildi hann ekki lenda; »keyptu margir varning af honum niðri við sundin«. Verzlunin var þá enn friðsamleg;

---

[1] Árið 1540 átti London fyrir utan konunglega flotann að eins 4 skip, sem báru meira en 120 smálestir. *Anderson*: Origin of Commerce. London 1787. Vol. II., bls. 67.

---

[1]) Snorra edda. Hafniæ 1848-52. II., bls. 12.

[2]) *B. F. de Costa*: Inventio fortunata, bls. 11.

[3]) Aðalrit um þetta efni er ritgjörð *Finns Magnússonar* Om de Engelskes Handel paa Island. Nord. Tidskr. f. Oldkynd. II., bls. 112-169.

[4]) Íslenzkir annálar. Kristiania 1888, bls. 290.

Íslendingar tóku kaupmönnum vel; en eptir að hirðstjórar og konungsmenn fóru að heimta sekkjagjöld og leggja kvaðir á verzlunina, fór að grána gamanið. Sama ár er sagt, að enskir fiskimenn hafi fyrir norðan tekið nokkur naut fyrir bónda einum, og lögðu þeir peninga í staðinn; eins gripu Englendingar sauði austur í Papey, en ekki er sagt neitt um, að þeir hafi borgað þá. Þetta sumar voru hér við land 30 fiskiduggur enskar eða fleiri; þá komu og 5 ensk verzlunarskip í Vestmannaeyjum; »komu þar út í bréf, send af konunginum á Englandi, til almúgans og allra beztu manna í landinu, að kaupskapur væri leyfður með hans menn, sérlega í þat skip, sem honum tilheyrði; var fyrst talað um Björgvinar kaup; vildu enskir þar ekki til hluta; síðan keypti hver sem orkaði eptir efnum«. Sama ár bannar Danakonungur allan kaupskap við Englendinga.[1] Englendingar hafa auðsjáanlega í fyrstu viljað fara með friði; en er þeim var bannaður kaupskapur, létu þeir hart mæta hörðu, og spunnust út úr því langar deilur, gripdeildir og vígaferli. Sumarið 1415 lágu 6 ensk skip í Hafnarfirði; »fór Vigfús bóndi Ívarsson burt á einu þeirra, og hafði með sér eigi minna en 40 lestir skreiðar og mikið brent silfur; reyfaði eitt af þeim 6 nokkurri skreið á Rosmhvalanesi og svo í Vestmannaeyjum«.[2] Vigfús Ívarsson Hólmr fór í þeirri ferð til Kantaraborgar, og er til um það merkilegt bréf.[3] Sama árið (1415) sendi Eiríkur af Pommern sendiboða til Hinriks 5., til þess að mótmæla því, að Englendingar verzluðu á Íslandi; sögðu þeir, að frá gamalli tíð hefði enginn mátt fara til Íslands, Færeyja og Hjaltlands, hvorki til að fiska né fremja kaupskap, undir hegning lífs og lima, fyrir utan sérstakt leyfi konungs, og þó þeir hefðu fengið konungsleyfi, mættu þeir ekki sigla þangað nema frá Björgvin, og fara svo aptur til þess bæjar frá eyjum þessum, til þess að borga konungi tolla.[1] Ekki hlýddu þó Englendingar boðum þessum, sem von var. Árið 1419 voru mörg fiskiskip við Ísland. »Kom þá skírdag svo hörð hríð með snjó, að víða í kring um landið brotnuðu ensk skip, eigi færri en hálfur þriðji tugur; fórust menn allir, en góssið og skipflökin keyrði upp hvervetna; kom hríðin á litlu fyrir dagmál, og hélzt eigi allt til hádegis«.[2] Næsta ár (1420) gjörðu Englendingar hér miklar óspektir; tóku þeir hirðstjórann, Hannes Pálsson, og drápu mann fyrir honum, og særðu marga aðra; þeir komu og á Skagafjörð með þrem skipum, og gengu upp með fylktu liði til rána, börðu Jón prest Pálsson ráðsmann í nærveru biskups, og drápu Jón Iba konungsmann og gjörðu mörg illvirki; sá hét Rikarðr, sem fyrir þeim var; þeir rændu og í Vestmannaeyjum 9 lestum fiska, og gjörðu enn fleira illt.[3] Finnur Magnússon heldur, að Englendingum muni hafa þótt grunsamir hinir miklu skiptapar og mannskaðar árið áður, hafi haldið, að eitthvað væri af manna völdum, og hafi svo viljað hefna sín.[4] Vér höfum svo litlar sagnir frá þeim tímum, að ekki er gott að skoða viðburðina frá mörgum hliðum, eða finna orsakirnar; getur vel verið, að Englendingar hafi verið Íslendindum reiðir fyrir eitthvað, er snerti vogrek og skipbrotsmenn; í þá daga fóru menn ekki allt af vel að ráði sínu, er mikil skipbrot urðu; merkilegt er að minnsta kosti, hve snögglega vinátta Englendinga breyttist í beran fjandskap; en helzt snúa þeir sér að konungsmönnum og þykjast þeir hafa átt þeim grátt að gjalda, enda hafði Eiríkur af Pommern opt og harðlega bannað að verzla við þá; Íslendingar vildu gjarnan verzla við Englendinga, en gera mun á kaupmönnum, er fari með friði, og duggur-

---

[1] Ísl. ann., bls. 291.

[2] Ísl. ann., bls. 292.

[3] *Eiríkur Magnússon*: Remarks on the Littera Fraternitatis Concessa Wytfrido Iuarii Filio de Insula de Ysland, preserved at Canterbury.

---

[1] Ný félagsrit XXII., bls. 116-117. Grönl. hist. Mind. III., bls. 161.

[2] Ísl. ann., bls. 293.

[3] Árb. Espólíns II., bls. 16.

[4] Tidskr. f. nord. Oldkynd. II., bls. 116.

Digitized by Google

um, er fari með gripdeildum. Í bréfi Norðlinga til Eiríks af Pommern, 1. júlí 1419, segir svo: »Kom og yðart bréf hít í landit til oss í hverju I forbudut oss at kaupslage med nokkora útlendska menn. En vorar réttarbætr gjöra svo ráð fyrir, að oss skyldi koma sex skip af Noregi árlega, hvad sem ei hefir komið upp á langa tíma, hvar af ydur náð og þetta fátæka land hefir tekið gróían skaða, því upp á guðs náð og ydart traust höfum vi vordit kaupslaga með útlendska menn, sem með frið hafa farið og réttum kaupningsskap og til hafa siglt. En þeir duggarar og fiskarar, sem reyfat hafa og ófrið gjört, þeim höfum vi refsa látið. Nú stár til guðs náð og yður, að I skrifið oss til hvorsu vi mættum bestan frið hafa og yðar vinskap og hylli«.[1] Þar var ekki mikils trausts að leita, þar sem annar eins vindhani var eins og Eiríkur af Pommern, enda harðnaði nú allt upp úr þessu, og mátti heita sífelldur ófriður milli Íslendinga og Englendinga um nokkurt árabil. 1422—23 rændu Englendingar á Bessastöðum og á Norðurlandi, í Ólafsfirði, Hrísey og Grímsey; þeir gjörðu enn víðar strandhögg, og tóku fénað og menn og færðu burt úr landinu.[2] Ekki voru spellvirki þeirra minni 1425; þá herjuðu Englendingar víða og drápu marga konungsmenn, og hertóku marga Íslendinga. Helztu víkingarnir hétu Jón Persy og Jón Selby; ekki gagnaðist mönnum þá fiskiveiðar né kaupskapur, því þeir spilltu veiðarfærum og vörum, og gjörðu landsmönnum nærri allt það illt, er þeir gátu.[3] Þá tóku Englendingar báða hirðstjórana, Hannes Pálsson og Balthasar, höndum í Vestmannaeyjum og fluttu þá til Englands; voru Íslendingum það mikil gleðitíðindi, því hirðstjórarnir voru ofstopar og illmenni.[4] Var eptir það meiri og minni ófriður á ári hverju, en þó verzlað við Englendinga jafnframt; hafa sumir kaupmenn líklega verið friðsamir, en hitt víkingar og ribbaldar, er strandhöggin gjörðu. Árið 1434 gjörðu Íslendingar aðsúg að Englendingum í Skagafirði fyrir rán þeirra og illvirki, og voru 80 drepnir hjá Mannskaðahól, en sumir flýðu í Hólakirkju, og skaut Jón biskup Vilhjálmsson, landi þeirra, skjólshúsi yfir þá, en fór sjálfur úr landi litlu seinna.[1] Danastjórn bar sig opt upp við Englakonung út úr þessum óspektum; Hinrik 6. lofaði öllu fögru, en efndi lítið, enda hlýddu þegnar hans honum ekki; hann gat engan hemil haft á mönnum sínum; þó hafði bann hans og bréf, 28. apríl 1433, sem hann lét auglýsa í hafnarbæjunum, þau áhrif, að ófriðurinn rénaði um stund, og verzlunarmenn urðu spakari.[2] Þó Englakonungar áður allt af, eptir undirlagi Danakonungs, væru að banna þegnum sínum óleyfilegar verzlunarferðir, þá var því ekki hlýtt, því þá var hin mesta óstjórn og óöld, bæði á Englandi og á Norðurlöndum; allt var í þá daga á tjá og tundri, og hver höndin upp á móti annari bæði á sjó og landi; konungar á Englandi voru í sifelldum herferðum suður á Frakklandi, og gátu því ekki snúizt við að færa það í lag, er afvega fór heima fyrir; svo varð Hinrik 6. geðveikur og eptir það byrjaði hið alræmda Rósastríð; Eiríkur af Pommern átti í sífelldum ófriði, bæði við þegna sína og útlendinga, og var loks rekinn frá ríkjum og lifði eptir það á ránum og gripdeildum. Ekki var að búast við góðu í svo fjarlægu skattlandi sem Ísland var, þegar ástandið var svona heima fyrir.

---

[1] Safn til sögu Íslands II., bls. 173.

[2] Árb. Espólíns II., bls. 17—18.

[3] Árb. Espólíns II., bls. 19.

[4] Ísl. ann., bls. 294.

Um þetta leyti hafa Englendingar þekkt töluvert til Íslands og Íslendinga, en ekki varð það vísindunum að miklum notum, enda var þá ekki mikil vísindaöld hér á Norðurlöndum. Ýmsar fregnir um landið hafa þó borizt með enskum sjómönnum suður eptir; má sjá það á ýmsu, er nefnt hefir verið í kaflanum hér á undan um landa-

---

[1] Arb. Espólíns II., bls. 34.

[2] Tidskr. f. nord. Oldk. II., bls. 121. Samningur milli Eiríks af Pommern og Hinriks 6. um verzlun á Íslandi 24. des. 1432. Lovs. f. Isl. I., bls. 85—86.

Digitized by Google

bréfin. Í gömlu ensku kvæði, sem prentað er í ferðasögusafni Hackluyt's (1599), er Íslands getið og ensku verzlunarinnar þar. Kvæði þetta eða þula gengur gegn um öll lönd, og talar um gæði þeirra, og hversu mikið sé undir því komið, að halda fram kaupverzlun og kaupmönnum. Kvæðishöfundurinn segir, að lítið sé að skrifa um Ísland, nema um harðfiskinn; segir hann, að margir hafi farið þangað frá Bristol og öðrum stöðum nú seinustu tólf árin, og hafi þeir komið og farið hættulaust, en fyrr hafi menn frá gömlum tíma helzt siglt þangað frá Scarborough; nú seinasta árið, segir hann, að þangað hafi komið mörg skip, og hafi þau beðið mjög mikið tjón af hafísum(?). Þar sem höfundurinn talar um, að skip hafi farið frá Scarborough til Íslands fyrir löngu, þá er líklega átt við fiskiskip, sem hafa verið farin að koma hingað á 14. öld, þó þess sé ekki getið í annálum. Um mikla hafísa er ekki getið í annálum á þeim árum; en það er ekki að marka; þar vantar svo margt. Kvæðið er ritað á dögum Sigmundar keisara († 1437) milli 1416 og 1437.[1]

Verzlun Englendinga hin næstu 20—30 ár sýnist yfir höfuð að tala hafa verið friðsöm og heppileg fyrir landið. Kristofer konungur af Baiern (1440—48) leitaðist við að takmarka einokunarverzlun Hansastaðanna og leyfði því Englendingum og Hollendingum kaupverzlun í löndum sínum; aptur á móti var Kristián I (1448—81) mjög háður Hansakaupmönnum og gat því litla rönd reist við yfirgangi þeirra. Til þess að verzla á Íslandi áttu Englendingar að hafa leyfisbréf Danakonungs; svo var áskilið í samningum milli ríkjanna;[2] auk þess áttu þeir að gjalda tolla þá, sem tíðkuðust, sekkjagjöld[3] og annað þvílíkt.

---

[1] *R. Hackluyt*: The Principal Navigations of the English Nation. London 1599., fol. I., bls. 201.

[2] Samningar 1449 milli Kristians I. og Hinriks VI., 1465 milli Kristians I. og Edvards IV. Lovsamling for Island I., bls. 36-37.

[3] Þau voru hér um bil 5-6 % af verði farmsins (Finn Magnus-

Margir Englendingar fóru leyfislaust til Íslands og sumir þrjózkuðust við að borga sekkjagjöldin; út úr þessu spunnust sífelldar deilur milli kaupmanna og valdsmanna konungs. Árið 1463 bannar Kristián I. Íslendingum að verzla við útlenda kaupmenn, áður en þeir hafa borgað sekkjagjöld,[1] og var þá farið að ganga harðara eptir þessum tolli en áður. Björn hinn ríki Þorleifsson var þá hirðstjóri og gekk ríkt eptir gjaldinu, og þegar honum var ekki hlýtt, gerði hann upptækar vörur fyrir Englendingum og Skotum og komst því í mikla óvináttu við þá, svo að þeir, eins og kunnugt er, réðust á hann í Rifi 1467 og drápu hann þar og 7 menn aðra, en tóku son hans böndum; en Ólöf kona hans leysti út son sinn miklu gjaldi og hefndi síðar bónda síns grimmilega.[2] Út úr þessum manndrápum urðu miklar óeirðir, sem eðlilegt var, þar sem kaupmenn höfðu lagt að velli hinn merkasta og ríkasta höfðingja, er þá var á landinu, og hafði hann þó eigi gert annað en skyldu sína að heimta tolla þá, sem lögboðnir voru. Kristián konungur heimtaði skaðabætur hjá Edvarði IV., en fékk enga rétting mála sinna; tóku þá Danir nokkur ensk kaupför í Eyrarsundi og varð út úr því ófriður milli landanna, sem eigi varð þó öðruvísi en svo, að hver skemmdi og hepti fyrir öðrum verzlun og samgöngur; loks var friður saminn i Maastricht 1474; samt verzluðu Englendingar á Íslandi eins sem áður, þó ófriður væri milli landanna.[3]

Eptir þær óeirðir, sem urðu út úr vígi Björns ríka, hélzt enska verzlunin eptir sem áður alla þessa öld, og voru ensk skip í förum árlega milli landa. Það er sagt að, *Christofer Columbus* hafi komið til Íslands með ensku skipi fra Bristol árið 1477. Í æfisögu Columbusar, sem

---

sen: Om de Engelskes Handel paa Island. Nord. Tidskr. for Oldk. II., bls. 124). Sbr. Norges gamle Love. Retterböder III., bls. 118.

[1] *M. Ketilsson*: Forordninger og aabne Breve I., bls. 51.

[2] Esp. Árb. II., bls. 62 og 69. Safn til sögu Íslands II., bls. 652-654.

[3] Nordisk Tidskrift for Oldkyndighed II., bls. 126-127.

eignuð er Fernando syni hans,[1] er frásögnin um ferð Columbusar til Thule, eptir því sem hann sjálfur á að hafa ritað; þar segir svo: »Eg sigldi árið 1477 í febrúarmánuði meir en 100 mílur (leghe) hinn megin við eyna Tile; suðurendi hennar er 73 stig frá miðjarðarlínu, en ekki 63 stig eins og sumir ætla; hún liggur ekki innan þeirrar línu, sem takmarkar vestrið hjá Ptolemeusi, en miklu vestar. Til þessarar eyjar, sem er jafnstór eins og England, koma Englendingar með vörur sínar, einkum frá Bristol. Á þeim tíma, sem eg fór þangað, var sjórinn ekki frosinn; sjórinn rís þar sumstaðar 26 faðma (braccia) og fellur jafnmikið aptur«. Þessi frásögn er að mörgu leyti undarleg. Columbus segist hafa siglt hinu megin við Tile, sem sjálfsagt á að vera Ísland, 100 mílur til norðurs í febrúarmánuði(!); hann hefir þá með öðrum orðum komizt lengst norður í Hafsbotna, norður með Grænlandi við Franz-Jósepsfjörð, eða upp undir Spitzbergen, og það um hávetur. Columbus færir Ísland norður á 73° n. br.; það liggur, eins og alkunnugt er, milli $63^1/_2{}^\circ$ og $66^1/_2{}^\circ$ n. br. Frásögnin um hæð flóðbylgjunnar hjá Íslandi nær engri átt; hún sýnist vera löguð eptir gömlu Pyþeasar sögunni; þó nú þessi frásögn sé svo merkilega ruglingsleg, þá gæti þó vel hugsazt, að Columbus hafi komið til Íslands, þó bréfið eiginlega alls ekki sanni neitt um það; að hann hafi komið hér á höfn eða á land;[1] þar segir að eins, að hann hafi siglt hundrað mílur hinu megin við Tile (oltra Tile isola); það væri þá ekki ólíklegt, að Columbus annaðhvort hafi verið á fiskiveiðum, eins og Gustav Storm talar um,[2] eða hann hefir hrakizt á ensku skipi norður til Íslands og norður fyrir Ísland; tíminn (febrúarmánuður) sýnist helzt benda til þess, því það er mjög undarlegt, að Englendingar skyldu fara af frjálsum vilja kaupferð eða fiskiferð til Íslands í febrúarmánuði; þessi ferð hefir þá orðið að vera alveg sérstakleg aukaferð, því hinar sífelldu kvartanir Íslendinga yfir vetrarsetu kaupmanna á 15. og 16. öldinni sýna, að kaupmönnum hefir ekki verið mikið um ferðalög á vetrum.[3]

---

[1] Bókin heitir: »Historie del S. D. Fernando Colombo nelle quali s'han particolare et vera relatione della vita et de fatti dell' Ammiraglio D. Christoforo Colombo suo padre etc. Nuovamente di langua spagnuola tradotte nell' italiana dal S. Alfonso Ulloa. Venezia 1571«. cap. IV. Frumritið spænska hefir aldrei fundizt. Eptir nýustu rannsóknum er það óhugsanlegt, að Fernando hafi ritað þessa bók. eins og hún liggur fyrir; en þó eru miklar líkur til, að sumir kaflar séu eptir hann; hefir einhver annar mjög ófróður náð í ritbrotin, skeytt þau saman og aukið við alls konar skröksögum, sem eru þvert ofan í önnur rit Fernandos. Sbr. *H. Weitemeyer*: Fernando Colon og hans Historie. Geogr. Tidsskrift X. 1889, bls. 29-41. Fernando var launsonur Columbusar (f. 1488, d. 1539); hann var mesti fræðimaður og merkismaður.

Það hefir verið mikið ritað og rætt um það, hvort Columbus hafi á Íslandi fengið nokkra vitneskju um vesturferðir Íslendinga til Vínlands hins góða. Finnur Magnússon hefir fyrstur ritað um þetta mál og byggir háa loptkastala á frásögninni um ferð Columbusar til Tile. Það er reyndar ekki alveg óhugsanlegt, að Columbus *geti* hafa fengið einhverjar fregnir um ferðir Íslendinga til Grænlands og Vínlands, en vér höfum ekki hina minnstu *vissu* fyrir því, að svo hafi verið; eptir því, sem menn nú vita, sýnist allt vera á móti þessari skoðun, en lítið eða ekkert henni til sönnunar. Fyrst og fremst er það engvan veginn víst, að Columbus hafi nokkurn tíma komið hér á land, og það ætti að vera nóg, til að fæla menn

---

[1] Í dagbók þeirri, er Columbus reit á fyrstu ferð sinni til Ameriku, sem enn er til, segir hann: »Eg hefi siglt um allt Miðjarðarhafið; til norðurs hefi jeg farið allt norður til Englands og til suðurs allt suður í Guinea«. Hér er Íslands alls ekki getið. Sbr. *S. Ruge*: Zur 400jährigen Jubelfeier der Entdeckung einer neuen Welt (Globus Bd. 61. Braunschweig 1892, bls. 5). Þetta sýnist benda til þess, að frásögnin um Íslandsferðina sé eintómur tilbúningur, eins og svo margt annað í bókinni: »Historie del Fernando Colombo« o. s. frv.

[2] Aarböger for nordisk Oldkyndighed 1887, bls. 370.

[3] Sbr. *M. Ketilsson*: Forordninger I., bls. 66, 80, 248. Lovsaml. for Island I., bls. 37-38, 41-43.

Digitized by Google

frá að byggja mikið á slíkum grundvelli. Finnur Magnússon heldur, að Columbus ef til vill hafi komið í Hvalfjörð;[1] en sama ár kom Magnús biskup Eyjólfsson þangað á vísitaziuferð; nú heldur Finnur, að það geti verið, að þeir Columbus hafi talazt við, og að Magnús biskup hafi sagt Columbusi frá ferðum hinna fornu Íslendinga. Allar þessar getgátur eru eingöngu byggðar á klausunni um Tileferðina, sem vér höfum lagt út hér á undan; það er fljótséð, hvað mikið þær hafa við að styðjast, þegar menn vita ekki einu sinni með fullri vissu, hvort Columbus hefir komið inn á nokkra höfn, og ef hann hefir komið að landi, á hvaða höfn hann þá hefir komið; svo er heldur ekki víst, hvort Magnús biskup hefir vitað nokkuð um Vínlandsferðirnar, þó hann hefði áður verið ábóti á Helgafelli; auk þess er efamál, hvort þeir hafi hitzt, þó nú báðir hefðu verið staddir á sama tíma í Hvalfirði, sem heldur ekki er víst. Það hefði líka verið mjög merkilegt, hefði Columbus farið að spyrja biskup norður á Íslandi um veg til Indlands, því hann hugsaði aldrei um annað en Indland, og dó með þeirri sannfæringu, að hann hefði fundið Indland; hann hefði þá áður orðið að fá einhverja fregn um ferðir Íslendinga til Vínlands. Þó nú Columbus hafi, sem ólíklegt er, fengið einhverjar fregnir um ferðir Íslendinga, þá hefir það ekki haft nein áhrif á stefnu hans, er hann hélt frá Spáni suður og vestur í haf. Það er því auðséð, að það er ekki hægt að byggja neina vísindalega rannsókn á þeim málgögnum, sem vér nú höfum, enda væri það tilgangslaust að eltast við slíkt, þegar maður verður að vaða reyk og þoku. Þó það nú fyndist, að Columbus hefði fengið fregn um fund Vínlands á Íslandi, þá verður hvorki heiður hans né Íslendinga meiri eða minni fyrir það; það verður aldrei tekið frá Leifi Eiríkssyni, að hann fyrstur allra Európumanna kom til Ameríku, og það dettur heldur engum í hug að efast um, að Columbus hafi fundið Ameríku 1492; og hefði Columbus ekki fundið hinn nýja heim, þá hefði Cabral fundið hann nokkrum árum seinna. Þegar er verið að ræða um, hverja þýðingu fundur Ameríku hefir haft fyrir mannkynið, þá verða allir að játa, að ferð Columbusar, hvernig svo sem á henni stendur, er hinn merkilegasti viðburður í mannkynssögunni; þó nú ferðir Íslendinga til Vínlands séu stórkostlegt minnismerki um þrek þeirra og dugnað, þá er þó ekki því að leyna, að landafundir fornmanna höfðu því nær engin áhrif á menningarstefnu heimsins, enda var það eðlilegt eptir kringumstæðunum; ástandi Norðurlanda var svo varið á 11. öld, að uppgötvun Leifs ekki gat orðið að notum; tímans fylling var enn þá ekki komin.

---

[1] Om de Engelskes Handel paa Island. Nordisk Tidskr. for Oldkyndighed II., bls. 129.

Af ritum þeim, sem liggja eptir Columbus, má sjá nokkurn veginn vel, hvað það var sem hvatti hann til að leita Indlands vestur um haf. Hann segir sjálfur, að rit *Pierre d' Ailly* (Petrus de Alliaco) kardínála hafi haft mest áhrif á skoðanir sínar. Bók þessi er rituð 1410; hún heitir »Imago mundi«; þar sá Columbus skoðanir ýmsra fornra höfunda um stærð hafsins og legu landanna, og þar er hvað eptir annað tekið fram, hve stutt muni vera að sigla frá Spáni vestur til Indlands. Þessar hugmyndir koma mjög snemma fram; Aristoteles sagði t. d., að hafið væri mjótt milli Spánar og Indlands, og Seneca hélt því fram, að sigla mætti frá Európu vestur um haf til Indlands á fáum dögum með góðum byr. Um þetta leyti voru allir vísindamenn sannfærðir um, að jörðin væri hnöttótt, en mælingarnar voru svo ófullkomnar, að menn héldu, að jörðin væri töluvert minni en hún er, og auk þess héldu menn, að Indland og Kína gengu miklu lengra til austurs en seinna reyndist. Þegar Columbus er að bera mál sitt upp fyrir stórhöfðingjum, þá sannar hann mál sitt með því að vitna til þessara fornu rithöfunda. Við þetta bættist, að hinn ítalski fræðimaður *Toscanelli* hvatti Columbus ákaft til fararinnar. Toscanelli (f. 1397, d. 1482) hafði lesið rit Marco Polos og annara ferðamanna, sem ferðast höfðu um Asíu, og hafði brennandi löngun til að styðja til þess, að Európumenn fyndu sjóleið til þessara auðugu landa. Portúgalsmenn voru þá í ákafa að leita leiðarinnar til Indlands suður með Afríku, og því ritaði Toscanelli stjórninni í Líssabon bréf 1474 og sendi með því landabréf; hvatti hann þar mjög til vesturferða yfir hafið og kvað það stytzta leið og hentugasta. Portúgalsmenn vildu ekki sinna þessu; en er Columbus, sem þá var í Lissabon, fékk vitneskju um þetta bréf, fór hann að skrifast á við Toscanelli, og eru enn þá til bréf, sem gengið hafa þeirra í milli. Leiðbeiningar Toscanellis og frásögur hans um legu landanna, stefnu leiðarinnar sem fara þyrfti, vegalengdina o. fl., voru sennilegar og framsettar með svo mikilli vissu og svo styrkum rökum, að Columbus varð nú fullviss um, að ferðin mundi heppnast, og var nú einráðinn í að fara, ef nokkur kostur væri. Á fyrstu ferð sinni hafði hann með sér landabréf eptir Toscanelli og fór eptir því.[1]

Árið 1464 er getið um það í fornum bókum, að *Joao Vaz Cortereal*, landstjóri á eynni Terceira, hafi farið í landaleit norður í höf, og þá fann hann land, sem hann kallar Harðfiskland (terra do bacalho); halda menn, að hann hafi komið til Íslands. Árið 1500 fór sonur þessa manns, *Gaspar Cortereal*, aptur í landaleit og sigldi í norðvestur; fann hann þá land, sem hann kallar Grænaland (Terra verde), og ætla menn, að það hafi verið Grænland. Næsta ár fór hann á tveim skipum til VNV. og fann ströndina á Newfoundlandi;[2] þar urðu þeir varir við mikla gnægð fiska í sjónum og eptir það tóku fiskiskip að fara þangað hópum saman. Hinir nafnfrægu sæfarendur *John* og *Sebastian Cabot*, er fyrst rannsökuðu austurströnd Norðurameríku, áttu heima í Bristol; þá voru þaðan árlega miklar skipaferðir til Íslands, og er þess getið í bókum, að Sebastian Cabot hafi í annari ferð sinni komið við á Íslandi; er það því ætlun manna, að S. Cabot hafi á Íslandi fengið einhverjar fregnir um Vínlandsferðir hinna fornu Íslendinga,[1] og er það ekkert ólíklegt; að minnsta kosti siglir hann nærri sömu leið, eins og Íslendlendingar fóru til forna.

---

[1] Nánar um þetta má lesa hjá *Alexander Humboldt*: Kritische Untersuchungen I og *S. Ruge*: Geschichte des Zeitalters der Entdeckungen 1881, bls. 221-31.

[2] *O. Peschel*: Geschichte der Erdkunde. München 1865, bls. 262.

Um seinni hluta 15. aldar verzluðu Englendingar hér sem áður; var nú miklu minni fyrirstaða frá hálfu dönsku stjórnarinnar og þess vegna voru viðskiptin yfir höfuð friðsamlegri. Englendingar fluttu til landsins allar nauðsynjavörur, er Íslendingar þurftu, mjöl, járn, timbur, lérept o. fl., en fluttu út skreið og borguðu hana vel. Þó slettist einstöku sinnum upp á vinfengið, því Englendingar voru óeirnir og ódælir og fljótir til gripdeilda og rána, ef svo bar undir; 1490 rændu t. d. enskir kaupmenn í Hafnarfirði miklu fiskifangi frá ábótanum í Viðey, en ábótinn safnaði liði, réðst á Englendinga, hafði sigur og náði skreiðinni, þó við ofurefli væri að etja.[2] Í þá daga höfðu Englendingar aðalstöðvar sínar í Hafnarfirði, og þar kom á land plágan seinni (1493), í ensku klæði, að því er sagan segir. Árið 1490 hafði Hans Danakonungur 20. janúar leyft Englendingum að verzla á Íslandi eptir vild sinni og fiska við strendurnar.[3] Árið 1512 gjörðu enskir menn ýms illvirki, rændu kvikfénaði, hlóðu sér kastala og létu í veðri vaka, að þeir ætluðu að leggja landið undir sig; það er ekki gott að segja, hvort það hafa allt af verið kaupmenn enskir, sem gjörðu sig seka í þessum illvirkjum; hér í Norðurhöfum var í þá daga fullt af víkingum frá Englandi og öðrum löndum; gerðu þeir víða strandhögg og rændu jafnt frá vinum sem óvinum; sjálfsagt hafa ýmsir af þessum óaldarseggjum leitað hingað til Íslands, því hér var lítil vörnin fyrir. Árið 1514 börðust Síðumenn við Englendinga í Vestmanneyjum; urðu þeir ósáttir út úr kaupskap; þar féllu 14 Englendingar, en ekki er getið um, að aðrir hafi fallið af Íslendingum en síra Jón smjörnefur, er var prestur á Skarði í Meðallandi. Á þeim árum drápu Englendingar líka Svein Þorleifsson skrifara og ellefu menn aðra. Mörg önnur hryðjuverk frömdu Englendingar hér í þá daga, sem eigi þarf hér að telja; 1515 ritar Kristián annar Hinriki VIII. bréf og kvartar mjög undan yfirgangi Englendinga á Íslandi.[1] Þá var sendur hingað Sören Nordby, sjókappi mikill, til þess að hrekja héðan enska víkinga, og hafði hann hér um tíma hirðstjórn. Ensku kaupmennirnir voru þá hér á landi búnir að fá aðra skæðari keppinauta, nefnilega Þjóðverja, sem loks algjörlega hröktu þá á braut, og munum vér minnast á það í næsta kafla.

---

[1] *Oscar Peschel*: Geschichte der Erdkunde, bls. 260-61.

[2] Árb. Espólíns II., bls. 115.

[3] **Lovsamling for Island, I., bls. 40.**

Í enskri bók eptir *Andrew Boorde*, sem kom út 1547, er stutt lýsing á Íslandi; lýsing þessi er mjög ómerkileg og illorð um Íslendinga, en þó verð eg að geta hennar hér; þar er sullað saman skröksögum sjómanna og öðrum lausafregnum; en þó flest sé vitlaust í lýsingunni, er þó dálítið rétt, er verzlunina snertir.[2] Andrew Boorde var fæddur um lok 15. aldar í Sussex á Englandi; hann varð á ungum aldri munkur, en losaði sig úr munkareglu og fór að stunda læknisfræði. Hann fór víða, bæði um England og meginland Európu, en þótti óknyttamaður í meira lagi og dó í dýflissu í Lundúnum 1549. Bók hans kom út 1547 og er tileinkað Maríu prinsessu, hinni alræmdu Blóð-Maríu; þar átti í fyrstu að vera yfirlit yfir öll vísindi, en aldrei kom út meira en fyrsti kaflinn, um þjóðirnar í Európu. Hver kapítuli er lýsing á sérstöku landi og eru myndir af íbúum landanna fyrir ofan; við hvern kapítula eru líka nokkrar ljóðasamstæður, og eru íbúunum þar lögð orð í munn. Í 6. kapítula er lýsing á Íslandi og Noregi og vísur fyrir ofan; í ljóðunum er aðalefnið þetta, að því er Ísland snertir, og er Íslendingur látinn tala: »Eg er fæddur á Íslandi, eins heimskur eins og dýr; að eta kertisstubba er hátíð fyrir mig; eg er sólginn í tólg og hráan harðfisk; það þykir dágóður matur í mínu landi; hráan fisk og hrátt kjöt et eg, er eg þarfnast; svona matur þykir mér góður. Lítið hirði eg um morgunsöngva eða messu, og um góðan klæðnað kæri eg mig aldrei. Gott þykir mér að klæðast dýraskinnum, hvort sem það eru úlfa- eða bjarnaskinn«. Síðan kemur stutt lýsing á Noregi og þá lengri lýsing á Íslandi og er hún hér um bil á þessa leið:

---

[1] Sbr. Espólíns Árbækur II., bls. 115, 122, III. bls. 31, 38-39. Safn II., bls. 665-68.

[2] Rit Andrew Boorde's heitir: The Fyrst Boke of the Introduction of Knowledge made by Andrew Borde. 1547. Bókin er aptur gefin út af F. I. Furniwall »for the early English text society. London 1870«. Eg hefi þó ekki haft þessar bækur fyrir mér, en eg hefi farið eptir útdrætti, sem prentaður er hjá *C. F. Bricka* í Danske Samlinger for Historie, Topografi, Personal- og Literaturhistorie. 2. Række, 2. Bind. Kbhavn 1872-78, bls. 135-143.

»Ísland er fyrir utan Noreg; það er stórt eyland, umkringt af íshafinu; landið er furðanlega kalt; á sumum stöðum er sjórinn frosinn og fullur af ís. Þar vex ekkert korn; lítið brauð hafa þeir eða ekkert; í stað brauðs eta þeir harðfisk; þeir eru vanir að eta hráan fisk og hrátt kjöt; þeir eru dýrslegar skepnur, ósiðaðir og fákunnandi. Hús hafa þeir engin, en liggja í hellum saman eins og svín; þeir selja íslenzka hunda og gefa burt börn sín; þeir eta tólgarkerti og kertisstubba og gamla feiti, þráa tólg og annan óþverra. Þeir ganga klæddir i villidýraskinnum og eru líkir fólkinu í hinu nýfundna landi, er heitir Calyco (Kalikut). Á Íslandi eru mörg villidýr. Íslendingar eru góðir fiskimenn; mikið af fiski sínum láta þeir í skiptum við enska menn fyrir mjöl, bönd, skó og aðra smámuni. Þeir hafa enga peninga í landinu, en þeir láta einn hlut í skiptum fyrir annan. Þar eru nokkrir prestar, sem eru blásnauðir, en halda þó frillur. Á sumrum er þar að nokkru leyti engin nótt og á vetrum er þar á líkan hátt fárra stunda dagsbirta. Mál þeirra get eg ekki talað, nema eitt eða

Digitized by Google

tvö orð á stangli, og þess vegna sleppi eg að skrifa um það«.

Ef bornar eru saman hin fyrsta lýsing á Íslandi eptir Giraldus Cambrensis og þessi, þá eru þær næsta ólíkar. Giraldus hælir Íslendingum fram úr hófi; Andrew Boorde lýsir þeim eins og hinum örgustu skrælingjum; tímarnir voru nú reyndar ólíkir; en mest kemur þessi mismunur eflaust af því, að Giraldus fer eptir frásögum lærðra, heldri manna, en Andrew Boorde fer eingöngu eptir lausafregnum, sem borizt hafa með misjöfnum sjómannalýð; hann hefir líka auðsjáanlega blandað Íslendingum saman við Eskimóa eða aðrar villiþjóðir; aldrei hafa Íslendingar t. d. klæðzt í dýraskinn og aldrei hafa hér verið úlfar. Sagan um kertaátið er algeng hjá öðrum höfundum um ýmsar þjóðir, sem norðarlega búa, og brúka mikið feitmeti. Sagnirnar um, að Íslendingar búi í hellum, eru eflaust komnar af því, að útlendingar hafa séð lítilfjörlega torfbæi.

9. Upphaf hinnar þýzku verzlunar á Íslandi. Íslandslýsingar frá byrjun 16. aldar. Olaus Magnus.

Eins og vér fyrr höfum talað um, var aðalverzlunin á Íslandi á 15. öldinni ensk. Englendingar verzluðu reyndar optast í óleyfi, en þeim hélzt það uppi, af því stjórnarástandið í Danmörk var svo, að konungar gátu eigi snúizt við að vernda verzlun á Íslandi, sem þeir þó töldu sér einum heimila. Um miðja 15. öldina fara Þjóðverjar að venja komur sínar til Íslands; framan af er verzlun þeirra lítil, en að lokum koma þeir ár sinni svo fyrir borð, að þeir á 16. öldinni eru því nær einráðir. Fyrstu þýzku verzlunarskipin, sem komu til Íslands á árunum 1430—1440, voru frá Danzig og Lübeck; Hamborgarar fara fyrst að taka þátt í Íslandsverzluninni 1475, og fyrstu skipin eru gerð út á opinberan kostnað;[1] menn vildu reyna fyrir sér, reyna að brjóta verzluninni nýjar brautir. Seinna verða Hamborgarar öllum meiri, komast langt á undan keppinautum sínum. Kristofer af Baiern (1440—48) hafði á ýmsan hátt reynt að takmarka einokunarverzlun Hansamanna á Norðurlöndum, en Kristián fyrsti (1448—1481) var allt af í svo miklum peningakröggum, að hann varð að flýja á náðir þýzkra kaupmanna, og leyfði þeim opt að sigla til Íslands; þó bannaði hann 1480 vetrarsetu útlendra kaupmanna á Íslandi.[1] Árið 1483 var nærri orðið upphlaup í Hamborg vegna kornfarma, sem fluttir höfðu verið til Íslands; þar var þá dýrtíð mikil og skríllinn kenndi þessum útflutningum um, að kornvaran væri lítil og dýr.[2] Sama ár lofaði Hans Danakonungur því í skuldbindingarskrá þeirri, er hann reit undir, að hann skyldi ekki þola, að neinir kaupmenn frá Hansastöðum sigldu til Íslands, en hann lofaði þar upp í ermina á sér. Hans konungur reyndi þó á ýmsan hátt að spilla verzlun Hansastaða á Norðurlöndum, og tókst það að sumu leyti; hann leyfði Hollendingum að sigla til Íslands, en verzlun þeirra hér á landi varð þó aldrei mjög mikil, og eins leyfði hann Englendingum 1490 að sigla til Íslands í 7 ár; þetta gerði hann allt til þess að rýra verzlun Þjóðverja. Hansamenn voru engan veginn sáttir og sammála sín í millum; Lübeckkaupmenn sáu brátt ofsjónum yfir verzlun Hamborgara á Íslandi, og reyndu á ýmsan hátt að takmarka hana; kaupmenn frá Lübeck höfðu mjög mikla verzlun í Noregi, einkum í Bergen, en þaðan höfðu verið miklar siglingar til Íslands, sem kunnugt er, svo kaupmenn þar þóttust hafa einkarétt til verzlunar á Íslandi. Kristián II. reyndi og á ýmsan hátt að hindra verzlunarferðir Hamborgara til Íslands; en þrátt fyrir allar mótspyrnur

---

[1] *Ernst Baasch*: **Die Islandsfahrt der Deutschen. Forschun-**

---

gen zur Hamburgischen Handelsgeschichte I. Hamburg 1839, bls. 7—9.

[1] Lovsamling for Island I., bls. 37. *Magnús Ketilsson*: Forordninger I., 59-62. Historia ecclesiastica II., bls. 241-42.

[2] Nordisk Tidskrift for Oldkyndighed II., bls. 129.

blómgvaðist verzlun þeirra meir og meir.[1] Í byrjun 16. aldar stofnuðu Íslandsfarar í Hamborg sérstakt félag (Sunte Annen Broderscop der Islandesvarer), og eru reikningsbækur þessa félags enn þá geymdar í Hamborg.[2] Hamborgarar höfðu á 16. öldinni aðalstöðvar sínar í Hafnarfirði (Hanefiord); Brimarar verzluðu snemma á öldinni á Búðum og víðar á Vesturlandi o. s. frv.,[3] Kaupmenn þeir, sem tóku þátt í Íslandsverzluninni, voru, eins og nú höfum vér sagt, flestir frá Hamborg, en sumir voru þó frá Lübeck, Bremen, Rostock, Wismar, Danzig, Stralsund og jafnvel frá Lüneburg.[4]

Þjóðverjar eltu löngum grátt silfur við Englendinga; hvor vildi bola hinum burtu, og urðu opt út úr því hinar mestu óeirðir og vígaferli. Í Píningsdómi eru Englendingar og Þjóðverjar áminntir um að hafa frið sín á milli, er þeir liggi hér á höfnum,[5] en lítið hirtu þeir um slíkar fyrirskipanir. Árið 1518 hröktu Hamborgarar Englendinga úr Hafnarfirði. Segir Jón Espólín, að Hamborgarar hafi 1518 barizt við enska um hafnarleg í Hafnarfirði, og þakið áður skip sitt með sængum; féllu 40 af Þjóðverjum, en þó, með því að þeir fóru að með ráðum, ráku þeir Englendinga burtu og fluttust síðan fram í eyri og höfðu þar höfn þaðan af.[6] Árið 1532 börðust Þjóðverjar við Englendinga í Grindavík. Enskur kaupmaður, sá er hét Jón Breiði (Johann Breye), varð missáttur við hirðstjórann, Diðrich af Bramsted, og vildi eigi gjalda toll, sem vera átti; hann átti og illt við Hamborgara, er þar lágu á Nesjunum með kaupför sín, og hélt skreið nokkurri fyrir þeim; kom í með þeim þverúð, og fóru orð í milli; gerði Jón sér virki skammt frá búðum á Járngerðarstöðum, og bauð Hamborgurum með kalsi að sækja til sín skreiðina; tóku sig þá saman hirðstjórinn og hinir þýzku menn, og komu óvart um nótt upp í Grindavík; komust í virkið og drápu Jón og alla hans menn, en tóku skip og fé, það er þeir áttu.[1] Út úr þessu spunnust langar deilur milli Hinriks VIII. á Englandi og Hamborgarmanna og Friðriks konungs fyrsta; þó fór svo að lokum, að sáttum varð á komið og Hamborgarar þurftu ekki að borga neinar skaðabætur, því það sannaðist, að Englendingar hefðu átt upptökin. Frá byrjun 16. aldar er Þjóðverja nærri árlega getið í árbókum og annálum, og vex verzlun þeirra smátt og smátt. Af þessum verzlunarferðum Þjóðverja leiðir það aptur, að þeir eru því nær hinir einu útlendingar, er rita um Ísland á 16. öldinni. Flestar sagnir frá þeim tímum eru þó fullar af ýkjum og skröksögum, og finnst sannleikurinn opt ekki fyrr en eptir langa leit innan um allan óhroðann.

---

[1] Nánar má lesa um allt þetta þjark og þessa verzlunarkeppni hjá E. Baasch l. c., bls. 8-30.

[2] Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung 1883. IX., bls. 143-45.

[3] *M. Lindemann*: Die arktische Fischerei der deutschen Seestädte 1620-1868. Petermanns Mitteilungen. Ergänzungsheft Nr. 26. Gotha 1869. 4to. bls. 5-6.

[4] *E. Baasch*: Hamb. Handelsgesch., I., bls. 16.

[5] *Magnús Ketilsson*: Forordninger I., bls. 79-82. Lovsamling for Island I., bls. 41-43.

[6] Árbækur Espólíns III., bls. 55.

Vér höfum áður getið um landabréf *Jakobs Zieglers;* það fylgdi riti hans um Schondia, er fyrst kom út í Strassborg 1532. Í riti þessu er stutt lýsing á Íslandi. Ziegler tekur fyrst nokkrar klausur úr Saxó og bætir svo sjálfur ýmsu við. Hann segir, að Ísland sé frá norðri til suðurs nærri 200 mílur á lengd, en eyjan sé að mestu fjöllótt og óræktuð, en þar sem sléttlendi er, segir hann, að hagarnir séu svo kjarngóðir, að menn verði stundum að reka féð þaðan, svo það kafni ekki af fitu. Hann talar um eldfjöll, og segir, að í þeim sé fangelsi fyrir óhreinar sálir; hann talar líka um svipi drukknaðra manna, sem hann segir gangi ljósum logum á Íslandi. Ísnum lýsir hann líkt og Saxó. Ziegler segir, að svo stutt sé á milli Grænlands og Íslands, að farmenn þeir, sem fara þar á milli, sjái Hekluhöfða öðrum megin við sundið, en Hvítserk hinum megin.[1] Í þá daga tóku menn allar frásögur gildar, hvort sem þær voru náttúrlegar eða ónáttúrlegar; menn voru ekki að hafa fyrir að sundurliða það; optast mun þó eitthvað liggja til grundvallar fyrir sögunum. Þar sem Ziegler talar um fitu sauðfjár á Íslandi, er það líklega svo til komið, að þýzkir kaupmenn hafa heyrt getið um eða séð feita sauði, þegar þeir á haustdegi voru reknir af fjalli. Sagan um píslir sálna í eldfjöllum er algeng alstaðar, og menn trúðu því fastlega á þeim tímum, að svo væri, bæði hér á landi og annarsstaðar; sagan um svipi drukknaðra manna er alíslenzk, og ekki örgrannt, að sumir menn á útkjálkum á Íslandi trúi slíku enn.[2]

---

[1] Annálar Björns á Skarðsá, bls. 54-55. Árb. Espól. III., bls. 105-106.

Árið 1544 gefur *Sebastian Münster* út landafræði (cosmografi), sem lengi á eptir var aðalrit í þeirri grein. Sebastian Münster þótti merkismaður á sinni tíð; hann var fæddur í Ingelheim 1489 og dó í Basel 1552; hann þótti framúrskarandi guðfræðingur og stærðfræðingur; en frægastur varð hann fyrir »kosmografíuna«, sem sagt er, að hafi verið gefin út 24 sinnum, enda er þar samansafnaður mjög mikill fróðleikur eptir þeirra tíma sniði. Münster segir, að Ísland sé tvisvar sinnum stærra en Sikiley; nafnið sé dregið af kuldanum og ísnum; merki landsins segir hann sé krýndur fiskur, og hefir mynd af honum í byrjun kaflans um Ísland. Hann segir, að þrjú há fjöll séu á Íslandi, Hekla, Kreussberg og Helga; þau séu þakin snjó að ofan, en séu að neðan brennandi af brennisteinseldi. Hjá Heklu er stór gjá, sem enginn veit botn á; þar sjást stundum vofur drukknaðra manna og hverfa þangað aptur. Á Íslandi eru, segir hann, stórir og grimmir hvítabirnir, sem berja göt á ísinn með hrömmunum, til þess að ná í fiska og eta þá. Münster segir, að uppsprettur séu á Íslandi, sem breyti öllu í stein; hann talar um hafísinn líkt og Saxó og segir, að hann sé á ferðinni 8 mánuði kring um eyna; hann segir, að heimskir menn haldi, að það sé óp sálna í hreinsunareldinum, sem heyrist, þegar jakarnir berjast saman. Münster segir, að á Íslandi sé svo mikið af fiski, að menn gjöri af þeim húsháa hlaða undir berum himni; hann segir, að á Íslandi vaxi ekkert korn, en Íslendingar fái kornmat frá Hansastöðunum og vín frá Spáni; fyrir kornið og vínið fá kaupmenn fiskinn og hafa af honum mikinn ábata. Münster segir, að kvikfénaður á Íslandi mjólki vel, og þar fáist mjög mikið af smjöri; hann segir, að Ísland heyri undir Noregskrúnu, en af því Noregur nú lúti Danmörku, þá lúti nú líka Íslendingar Danakonungi. Á eptir lýsingunni á Íslandi kemur faðirvor á íslenzku og er ekki mjög vitlaust prentað.[1] Þó nú nokkuð sé af rangfærslum og hindurvitnum í þessari lýsingu, þá er þar þó líka töluverður fróðleikur um Ísland. Bókinni fylgja ýms landabréf og eru Norðurlönd á einu; á þessum uppdrætti er Grænland ákaflega stór eyja, laus frá heimsskautalöndunum, en ekki áfast við Noreg eins og á mörgum eldri landabréfum; uppdrátturinn af Íslandi er miklu betri en áður; aðallag landsins allnærri sanni; þar er Grímsey fyrir norðan land; stóru firðirnir fyrir norðan og vestan, eru markaðir á þessu korti og eins eru á því allmörg nöfn, þó þau séu nú nokkuð undarleg flest.

---

[1] Gamlar sagnir um leiðir til Grænlands segja hið sama um fjarlægðina milli Grænlands og Íslands, en þar er reyndar talið, að Snæfellsjökull sjáist á Íslandi (en ekki Hekla). Það er sagt, að síra Einar Snorrason á Staðarstað († 1538) hafi átt tólfæring, er rak undan Öndverðarnesi og dreif í haf út, svo að þeir sáu báða jöklana senn, Snæfellsjökul og Bláserk (Grönlands hist. Mindesm. I., bls. 123, sbr. bls. 88). Á öðrum stað er sagt, að séu menn í miðju hafi, sjáist Snæfellsjökull öðru megin, en Hvítserkur hinu megin (s. st. III., bls. 490-491). Olaus Magnus segir, að Hvítserkur sé mitt á milli Íslands og Grænlands, og segir, að tveir alræmdir víkingar, Pining og Pothorst, hafi haft aðsetur þar 1494. Nánar um þetta má lesa í Grönl. hist. Mind. III., bls. 473-81.

Eg hefi haft fyrir mér útgáfu af Ziegler, sem prentuð er aptan við *Alberti Krantzii* Regnorum Aquilonarium Daniæ, Sueciæ, Noruagiæ Chronica. Francofurti ad Moenum 1575. Fol. (bls. 480-481). *Jacob Ziegler* var fæddur í Landshut 1480 og dó í Passau 1549; hann ferðaðist töluvert um Suðureurópu, en hefir líklega aldrei komið til Norðurlanda, sbr. Norsk Historisk Tidsskrift, 2. Række VI., bls. 331-36.

[2] Sbr. Andvari XIII. 1887, bls. 200.

---

[1] Eg hefi haft fyrir mjer útgáfu gefna út í Basel 1598; bókin heitir Cosmographey: das ist Beschreibung Aller Länder o. s. frv. Lýsingin á Íslandi er í þessari útgáfu á bls. 1205-1206.

Litlu síðar 1546 lýsir *Kranz* frá Hamborg Íslandi. Mestur hluti lýsingarinnar er auðsjáanlega tekinn úr fornum rithöfundum, einkum úr Adam frá Bremen; þaðan eru teknar langar klausur orðrétt, en höfundurinn hefir líka beinlínis eða óbeinlínis þekkt Giraldus Cambrensis og Saxó, en svo bætir hann ýmsu við frá eigin brjósti. Hann segir, að Íslendingar lifi á kvikfénaði og fiskiveiðum; hýbýli þeirra séu hellar eða herbergi, grafin inn í fjallshlíðar af mannahöndum. Kranz segir, að kaupmenn enskir og þýzkir leyfi þjóðinni ekki lengur að vera ánægðri með sitt; þeir fari til Íslands með vörur sínar til þess að sækja fisk, en útlendingar flytji svo líka inn lesti sína; nú blanda, segir hann, Íslendingar vatnið víni og láta sér ekki nægja eintómt uppsprettuvatn, og nú dást þeir að gulli og silfri eins og vér. Hvolpa sína og syni meta þeir jafnmikils, nema hvað hægra mun að fá son fátæklings en hvolp hans; þetta er sama sagan eins og á jarðkúlu Martin Behaims 1492. Kranz segir, að Íslendingar telji þá sæla, sem fluttir eru til útlanda; hann segist hafa séð íslenzkar konur og karla, sem fluttir hafi verið til útlanda á ungum aldri, og hafi þetta fólk gjörsamlega verið búið að gleyma móðurmáli sínu, nema nafni sínu. Kranz segir eins og Giraldus Cambrensis, að Íslendingar meti biskupa sína eins og konunga, en samt neyðist þeir til að taka á móti valdsmanni Danakonungs, því Danakonungur sendir þangað árlega höfuðsmann til þess að taka tolla af kaupmönnum. Síðast talar Kranz um það, hvernig Íslendingar hafi tekið trú og um Ísleif biskup, og tekur hann það allt orðrétt úr bók Adams frá Bremen.¹

---

¹) *Alberti Krantzii:* Regnorum aquilonarium, Daniæ, Sueciæ,

Á fyrri hluta 16. aldar voru tveir bræður upp í Svíaríki, sem gjörðu meira en nokkrir aðrir til þess að fræða útlendinga um Norðurlönd. Hinn eldri, *Jóhannes Magnus* (f. 1488, d. 1544), varð erkibiskup í Uppsölum, en varð að flýja þaðan um siðaskiptin; hann ritaði seinna utanlands sögu biskupsstólsins í Uppsölum og konunga sögu Svíþjóðar. Yngri bróðirinn, *Olaus Magnus*, ritaði fræga bók um landlýsingu og þjóðir Norðurlanda, sem hafði mikil áhrif á landafræðina í þá daga, og var fyrir suðurlandabúa aðaluppspretta allrar þekkingar um Norðurlönd í meira en heila öld. Olaus Magnus fæddist í Skeninge 1490, en dó í Rómaborg 1558; hann var á yngri árum kanúki í Uppsölum og Linköping, fór síðan í erindagjörðum Gustavs konungs Vasa til Rómaborgar og í ýmsar aðrar sendiferðir, en kom aldrei aptur til Svíþjóðar. Olaus Magnus bjó lengstum á Ítalíu, fékkst þar við vísindi, umgekkst lærða landfræðinga og ferðamenn, og varð leikinn í að gjöra landabréf, eptir því sem þá var títt. Þegar Jóhannes bróðir hans dó 1554, varð Olaus erkibiskup að nafnbót til Uppsala, en aldrei kom hann þangað, enda var þá annar siður lögtekinn í landinu. Bók Olausar Magnusar um Norðurlönd[1] kom út í Róm 1555, en síðan komu út fjölda margar útgáfur aðrar, latneskar og útleggingar á önnur mál.

Olaus Magnus byrjar með því að lýsa eldfjöllum á Íslandi, og segist hann hafa sett þau á landabréf sitt yfir Norðurlönd; hann segir, að þar sé snjór á tindum eldfjallanna, en stöðugur brennisteinseldur hið neðra, án þess hann eyðist af sjálfum sér. Hann segir að það sé mikil hætta að nálgast þessi fjöll, því menn geti kafnað í öskunni, sem úr þeim gýs, og auk þess séu þar brunagjár, fullar af ösku, sem gosið hafi úr eldfjöllunum, (2. bók. 2. kap. bls. 61). Fyrir ofan þenna kapítula er mynd af

---

Noruagiæ Chronica. Francofurti ad Moenum 1575. fol., bls. 330-331.

[1] *Olaus Magnus Gothus.* Historia de gentibus septentrionalibus . . . Romæ 1555. fol.

þrem eldfjöllum, og er eitt þeirra kallað Hekla og annað Krossfjall (eins og hjá Münster); við tindana stendur skrifað »nix« (snjór); undir miðfjallinu er skrifað »Chaos« (óskapnaður), og á það líklega að tákna jarðelda-samsullið undir fjallinu. Þetta sama orð er á landabréfinu og hefir verið flutt, sem staðarnafn, á ýms önnur landabréf. Við rætur fjallanna eru logar og út undan þeim renna lækir, og eru þrír katlar settir þar hjá, en maður er að ganga upp stiga upp í helli eða gjá undir miðfjallinu. Lækirnir eiga líklega að vera heitar uppsprettur, kerin ef til vill baðker, ef þetta ekki táknar einhverja óljósa hugmynd um brennisteinssuðu? Hið síðara er líklegra eptir uppdrættinum 1539.

Í þriðja kapítula í sömu bók (bls. 62) kemur nánari lýsing á Íslandi; segir hann frá legu landsins og tekur svo klausur úr Saxó; hann segir, að landið liggi frá norðri til suðurs, og sé 100 þýzkar mílur á lengd; eyjan er að mestu leyti fjöllótt, segir hann, og óræktuð, einkum móti norðurátt, af snörpum blæstri norðvestanvindsins, sem jafnvel ekki leyfir runnunum að vaxa að mun. Síðan tekur Olaus Magnus hér um bil orðrétta draugasöguna úr Ziegler, og hefir mynd fyrir ofan þessu til frekari skýringar. Seinna í bókinni lýsir hann Íslendingum. Íslendingar eru, segir hann, heilsugóðir, glaðværir og frjálslyndir og hafa lengstum verið án læknislyfja; lifa þeir jafnvel yfir hundrað ár; grípa þeir til vopna af litlum orsökum og heyja allgrimmar styrjaldir; þeir eru við öllum herferðum jafnt búnir, hvert þær eru á fæti eða hesti, hvernig sem á stendur. (21. bók, kap. 4. bls. 733).

Olaus Magnus segir það sé ákveðið með lögum á Íslandi, að hver sá, er drepur skaðlegt kvikindi, fái verðlaun af ríkisfé eða hjá landstjóra, og fer upphæð verðlaunanna eptir grimmd skepnunnar, sem drepin er. Hann segir, að á Íslandi séu fleiri hvítir hrafnar en í öðrum löndum, og að þeir drepi opt lömb og smágrísi, en unglingar skjóti hrafnana með boga; síðan sýni þeir fyrirmönnum eintóm nefin af hröfnunum, þrædd upp á snæri, og fái svo að verðlaunum jafnmargar örvar eins og þeir hafa drepið marga hrafna.[1] Olaus Magnus talar og um hvítabirni á Íslandi, og segir líkt frá þeim eins og Münster; hann segir, að veiðimenn gefi vanalega bjarnarfeldina kirkjum, og standi prestar á vetrum á þeim fyrir altari, svo þeim verði ekki kalt á fótum.[2] Hann segir, að á Íslandi séu hvítir hundar loðnir, og hárin eins og ull, og hafi höfðingsfrúr og prestar sér þá til gamans, enda segir hann, að hinn helgi Chrysostomus leyfi biskupum og prestum að hafa þess konar hvolpa sér til huggunar.[3] Olaus Magnus talar allmikið um fisk og fiskiveiðar á Íslandi; hann segir, að í höfunum við Ísland sé ótölulegur grúi fiska, og telur hann upp ýmsar fiskitegundir og þar á meðal þorskinn; úrvalsfiskinn kalla Spánverjar og Ítalir »marlucz«, og flytja Spánverjar og Portúgalsmenn hann alla leið til Rómaborgar. Fiskiveiðarnar eru mest stundaðar í febrúar, marz og apríl; þegar búið er að veiða fiskana, eru þeir þurkaðir í köldum vindi og síðan hlaðið í stakka á opnu svæði eins og brenniviði; þýzkir kaupmenn kaupa síðan fiskinn fyrir korn, öl, klæði og annað þvílíkt.[4] Olaus Magnus talar mikið um, hve mikið sé til af söltuðu smjöri á Íslandi, og komi það af kvikfjárfjöldanum og hagagæðunum; hann segir, að menn hafi ekki nóg ker eða tunnur undir það, en menn drepi þá smjörinu niður í kistur úr ilmtré, sem séu 30—40 fet á lengd, en 4—5 fet á hæð; smjörið hafa menn sumt til heimabrúkunar, en selja sumt kaupmönnum;[1] hann segir, að Íslendingar smyrji fiskinn smjöri og eti hann í stað brauðs. Mest segir hann sé af smjöri í Helgafellsklaustri, og að aðaltekjur þessa klausturs og kirknanna í Skálholti og á Hólum gjaldist í smjöri og fiski. Öl segir hann að Íslendingar fái frá útlöndum, og flyti Þjóðverjar það til landsins, og svo talar hann um ölkeldurnar á Íslandi. Á öðrum stað í bókinni (bls. 576) er mynd frá Íslandi; þar er fjall, sem heitir Helgafell, og er kirkja hjá fjallinu og þrjár smjörtunnur; skammt þaðan hjá stöðuvatni allmiklu er Hólakirkja og tveir nautgripir standa í háu grasi milli Helgafells og Hóla.

---

[1] IV. bók. kap. 15., bls. 149, sbr. bls. 240 og 664. Sbr. *Debes* Færöa reserata 1673, bls. 125.

[2] Bls. 149 og 621. Það sést á mörgum máldögum frá 14. öld, að íslenzkar kirkjur hafa átt bjarnarfeldi; 1374 átti Hólakirkja »bjarnfell fim«; Sauðaneskirkja átti tvö 1360; eins er getið um bjarnfell á Presthólum, Auðkúlu, Vesturhópshólum, Höskuldsstöðum, Hvammi í Laxárdal, Holti í Önundarfirði, og víðar. Diplomatarium Islandicum III., bls. 290, 156, 157, 160, 168, 173, 324 o. s. frv. Á miðri 16. öld eru bjarnfell enn til í kirkjum; 1550 á Hólakirkja bjarnfelldi tvo; í Munkaþverárklaustri er til einn bjarnfelldur og annar á Möðruvöllum, sbr. Sigurðar-registur.

[3] Bls. 578.

[4] Bls. 732-733.

---

[1] Sumir hafa haldið, að smjörsögurnar hjá Münster og Olaus Magnus væru eintómar ýkjur, en því fer fjarri að svo sé. Eins og kunnugt er, áttu biskupsstólar og klaustur ógrynni jarða og allar leigur guldust í smjöri; til forna voru vaðmál helzti gjaldeyrir; en þegar kemur fram á 16. öld, er vaðmálsgjörðin auðsjáanlega orðin minni, en smjör er aðalgjaldeyrir í öllum viðskiptum, enda voru kúabúin þá miklu meiri en nú. Af þessu leiddi, að ógrynni smjörva safnaðist saman á biskupssetrunum og klaustrunum, og sést það bezt af útteklunum í Sigurðarregistri; menn höfðu þá ekki fyrir því að vega smjörið, en mældu smjörhlaðana í álnum og gizkuðu svo á, hve margar vættir væru í hlöðunum. Þessu til sönnunar set jeg hér nokkrar greinir úr Sigurðarregistri. Árið 1525 er talinn kostur heima á Hólum, þegar Jón Arason tekur við: »smjör ij. c vætter, skreið lx vætter . . . . x tunnur mjöls«; 1550 eru smjörbirgðirnar orðnar auknar að mun; þá stendur í úttektinni meðal annars: «Item i langa bure i kosti smior xxx alner og ij stiku há og stiku breið. fiogra alna kalfur (sic). half aunnur alin á breidd, á hæð ij alner minnr en kuartiel . . . . Reiknast þetta fyr skrifað smior vj hundruð vætter og xx vætter og kalbur at auki«. Þó var mikið smjör geymt annarsstaðar, er Hólastaður átti, meðal annars syðra 68 vættir, sem ætlaðar voru vermönnum, og auk þess var mikið af smjöri geymt á staðarbúum og annarstaðar; var það smjör, sem geymt var utangarðs, alls 197 vættir (hundraðið tólfrætt); Hólastaður hefir þá 1550 átt yfir átta hundruð (tólfræð) vættir af smjöri. 1569 var þetta í kosti á Hólum. »Item at Jonsdegi í langabúri. smior viii alna langt og viii þumlungar betur, breitt tveggja álna neðan, en minnur kvartiel ofan, hatt ij alner, minnur iij þumlungar þar sem það er hæst, er sagt at í því sje c vætter og iij; annað ij alner og viij þumlungar, lakar ij alner á hæð og breidd so nær xl vætter. Summa halft annað hundrað vætta. Skreið xx vætter og ein, mjol half tunna, hákallz vætt . . . Item i kallda skala v. nant af öllum kjotum, xx sauðir af ollum kjotum og hofðu flestir verit vetrgamlir«. Árið 1550 var á Munkaþverá í borðhúsi »smior half þriðja alin á lengd, hálf önnur alin á breidd og stiku hátt, lausasmior ij vætter viij vætter fiska og v fjorðungar betur, eitt nautsþjó og uxa magáll«; á Reynistaðaklaustri s. á.: »smior nær hálft annað hundrað vætter, skreið áttatige vætter, skyr l tunnur« o. s. frv. Hér hefi eg farið eptir afskript af Sigurðarregistri, er rektor Jón Þorkelsson vinsamlegast lánaði mér, en haft til hliðsjónar frumritið, skinnbók í biskupsskjalasafninu Nr. 1. 4to.

Olaus Magnus getur víða um kaupmenn og verzlun á Íslandi. Hann segir, að þýzkir kaupmenn komi til Íslands á hverju ári; séu þeir einkum frá Hamborg, Lübeck, Wismar og Bremen, og hafi þeir ótrúlega mikinn ágóða af verzluninni; af því sumir kaupmannanna eru fullir af svikum, þá segir hann, að Íslendingar og höfðingjar þeirra verði að kaupa riddara, til þess að verja menn gagnvart ágangi kaupmanna og til þess að ná hjá þeim tollum og sköttum, sem þeir ætla að svíkjast um að borga.[1] Fyrir ofan þessa frásögu er mynd af þrem brynjuðum, þeysandi riddurum með hjálmbjargir fyrir andliti og spjót í hendi. Olaus Magnus segir allmikið frá viðureign þýzkra kaupmanna á Íslandi við Englendinga og Skota, og segir, að þeir berjist um hafnir og skipalegur;[2] fyrir ofan er mynd af tveim skipum í hafi, sem eru að skjótast á. Hann segir og (á bls. 732), að miklar sjóorustur verði á milli útlendra kaupmanna, er þeir fari til Íslands, og þurfi þeir því að búa sig út eins og í bardaga, þegar þeir fara til verzlunar og fiskikaupa uppi á Íslandi. Þó eg hafi að eins stuttlega drepið á flest það, er Olaus Magnus segir um Ísland, þá sést þó, að frásögnin hjá honum er miklu meiri og fjölbreyttari en hjá hinum, sem áður hafa ritað, og þó ýmislegt sé undarlegt

---

[1] Bls. 240 og 372.

[2] Bls. 342-48.

Digitized by Google

innan um, þá er þó aðalefnið rétt og bendir á töluverða þekkingu á Íslandi.

Árið 1886 fann *Oscar Brenner* stórt landabréf af Norðurlöndum í landsbókasafninu í München; það var eptir Olaus Magnus Gothus, og á því ártalið 1539. Menn vissu reyndar, að Olaus Magnus hafði gert stóran uppdrátt af Norðurlöndum, en uppdráttur þessi var horfinn í meir en 300 ár; lítill uppdráttur fylgdi reyndar þeirri útgáfu af bók hans, sem út var gefin í Basel 1567, og héldu menn, að þetta litla kort væri rétt eptirmynd af hinum upprunalega uppdrætti, en því fer fjarri. Uppdráttur Olaus Magnusar er mjög merkilegur, og skýrir að mörgu leyti sögu landabréfanna á 16. öldinni. Eg verð hér að fara mjög fljótt yfir, og að eins geta þess, sem snertir Ísland beinlínis.

Á uppdrætti þessum er Ísland aflangt frá SV til NA, en inn í það ganga margir smáfirðir; þar eru margar myndir á landinu, sem eiga að tákna ýmislegt, og eru þær flestar hinar sömu eins og í bókinni (útg. 1555). Suður með landinu að austan eru að reka stórir ísjakar, og á ísnum syðst eru tveir stórir hvítabirnir; annar er að eta fisk. Á nyrzta odda landsins situr maður, sem er að leika á fiðlu, og koma fiskar og sjófuglar (álptir?) syndandi, er þeir heyra hljóminn; þar fyrir sunnan er refur að hlaupa yfir landið, og svo eru sýnd op á hellum, sem íbúarnir búa í; á ströndinni fyrir neðan eru brynjuðu riddararnir, sem myndin er af í bókinni; fyrir vestan hellana er ríðandi maður, en fyrir sunnan tvö vötn, og á hverju þeirra maður á bát. Á miðri norðvesturströndinni sitja tveir fuglar, sinn á hverju nesi, og stendur við annan þeirra orðin »hvítir fálkar«, en við hinn »hvítir hrafnar«; þar hjá er skjaldmerki Íslands, krýndur fiskur, og skjaldmerki Noregs, krýnt ljón með öxi, en þar vestur af er hvítabjörn í helli. Á suðvesturhluta landsins eru eldfjöllin, sem myndin er af í bókinni, með snjó hið efra og eldi hið neðra; þar eru klettar reglulega lagaðir með höggnu letri; þar sést Helgafell, smjörtunnurnar, nautin, Skálholt og Hólar; þar eru brennisteinskerin, fiskhlaði og tjöld kaupmanna við ströndina. Á vestur- og suðurenda landsins eru ýms staðanöfn; Vestrabord á skaganum á norðvesturhorninu á líklega eitthvað skylt við Vestfirði; þar er Ísafjörður og akkeri fyrir utan, sem á að tákna skipaleg; sunnar er yzt á nesi nafnið Jokel (Snæfellsjökull); svo er við flóa þar fyrir sunnan Hanafiord (Hafnarfjörður), og er skip fyrir utan með landfestum; svo eru Foglasker fyrir utan nes þar suður af, og þrjár eyjar liggja suður með landinu þar austur af, og þar stendur Vespean (Vestmanneyjar?); á ströndinni nokkru austar er nafnið Ostrabord, og liggja tvö skip fyrir akkerum fyrir utan, og stendur nafnið »Bremen« hjá öðru. Í sjónum fyrir sunnan landið er fullt af skipa- og skrýmslamyndum, líkt eins og vant er á landabréfum frá þeim tímum; þar er meðal annars skip frá Hamborg að skjótast á við skozkt skip, og hefir skotið af því mastrið; á öðrum stað er skip frá Lübeck, sem er að kasta út tunnum fyrir illhveli, til að láta það glíma við; litlu austar eru Englendingar búnir að festa sig við hval, og eru að kynda eld undir potti á baki hans; þetta hefir eflaust spunnizt út úr einhverri lyngbakssögunni, sem á miðöldunum voru algengar um allan heim.[1] Sunnar eru í sjónum stórir kögglar af hvalsauka rétt fyrir norðaustan Færeyjar.[2]

Þegar vér berum þenna uppdrátt saman við uppdrátt þann, sem fylgir ferðasögu Zeni-bræðra, liggur það beint fyrir, að útgefandi þessarar sögu hefir auðsjáanlega orðið að nota uppdrátt Olaus Magnusar, og þá fara nú flestir gullhringar að detta af Zeni-uppdrættinum, sem svo mikið hefir verið um skrifað. Margir fengust við Zenikortið, af því þeir undruðust, hve þekkingin á Norðurlöndum var þar miklu meiri en á öllum kortum fyrri manna, eptir því sem menn þá bezt vissu, því þá þekktu menn ekk uppdrátt Olaus Magnusar, og höfðu enga vitneskju um, hvernig hann hefði verið; nú sjá menn aptur, að Zeno hinn yngri hefir beinlínis brúkað kort Olaus Magnusar, án þess þó að geta um það; hann hefir þó tekið sumt eptir öðrum uppdráttum og gert margar breytingar, eptir því sem honum þótti þurfa eptir ferðasögunni. Það er ekki gott að segja, hvað satt er í frásögninni um ferðir Zenibræðranna, en líklega liggur þó einhver snefill af sannleika til grundvallar; hafi þeir nú ferðazt hér um norðurhöf, þá hefir endurminningin verið orðin svo rugluð hjá Nicolo Zeno yngra, að allt hefir orðið að hrærigraut og sundurlausum molum, og hefir hann svo skáldað inn í eyðurnar, og verður líklega aldrei hægt að skilja hismið frá hveitinu. Zenikortið hefir þó haft fjarska mikil áhrif á landafræðina á 16. og 17. öld, af því menn þekktu ekki frumrit Olaus Magnusar, en notuðu að eins rangfærða og umsnúna eptirmynd, sem var eignuð öðrum. Allflest landabréf frá Suður-Európu frá 16. aldar seinni hluta og fyrri hluta 17. aldar bera þess vott, að höfundarnir hafa farið eptir Zeni-kortinu; á Zeni-kortinu eru mörg lönd í Atlantshafi, sem aldrei hafa verið til, og ganga þau aptur á hverju landabréfi eptir annað, allt fram á 18. öld. Þegar *Frobisher* var í landaleit í norðurhöfum 1576, hélt hann, að suðurhluti Grænlands væri sérstakt land, og væri það Frisland, það sem dregið er upp á Zenikortinu; lengi fram eptir héldu menn, að sund væri á milli suðurhluta Grænlands og Norður-Grænlands, og kölluðu það Frobisher-sund; þetta sýnir meðal annars, hverju ruglingurinn á Zeni-kortinu hefir komið til leiðar. Ísland er orðið æði mun afkáralegra á Zeni-kortinu, heldur en á uppdrætti Olaus Magnusar; höfundur eða útgefandi Zeniferðanna hefir misskilið frumritið stórkostlega. Hafísjakarnir austan við Ísland eru orðnir að eyjum (Bres, Mimant o. s. frv.); nöfnin eru öll meira eða minna afbókuð og færð úr stað, en aðallögun landsins er hin sama eins og hjá Olaus Magnus. Foglasker er orðið Flogasker, Hafnarfjörður Anaford, Chaos undir rótum Heklu orðið að staðarnafninu Ochos o. s. frv. Hvalsaukakögglarnir suður hjá Færeyjum eru orðnir að leyndardómsfullum krossum; Færeyjar eru orðnar að einu landi (Frisland) og mjög stækkaðar, og fleira er eptir þessu. Í útgáfum af landafræði Ptolemeusar, sem koma út eptir 1558, er Zenikortið tekið upp eða að minnsta kosti notað, t. d. í útgáfu eptir Girolamo Ruscelli, Venezia 1561, og víðar.

---

[1] Sbr. sögurnar um Sindbað í Þúsund og einni nótt og um ferðir hins heilaga Brandanusar (*O. Peschel*: Abhandlungen I., bls. 20-28; Heilagra manna sögur I., 274-75).

[2] *Oscar Brenner*: Die ächte Karte des Olaus Magnus von Jahre 1539 (Christiania Videnskabs-Selskabs Forhandlinger 1886. Nr. 15). *O. Brenner:* Olaus Magnus und seine Karte des Nordens (Historisk Tidskrift 2. Række, 5. Bind. Christiania 1886).

Margir rithöfundar á 16. öld tóku í bækur sínar kafla úr riti Olaus Magnusar; hinn spænski prestur Gomera er einn af hinum fyrstu, er notuðu frásagnir Olaus Magnusar um Ísland. *Francesco Lopez Gomera* var prestur í Sevilla um miðja 16. öld; hann ritaði sögu Ameríku, sem fyrst var prentuð 1553; þar eru kaflar um landaskipun þeirra landa, sem næst eru Ameríku; þar lýsir hann Norðurlöndum og er lýsing hans mjög lík frásögnunum í bók Olaus Magnusar, enda hafði Gomera hitt Olaus Magnus í Bologna og Venedig, og segir, að hann hafi frætt sig um margt, er snertir Norðurlönd. Um Ísland farast Gomera þannig orð: »Islandia er á 73. mælistigi norðlægrar breiddar og er 100 mílur á lengd; sumir halda, að ey þessi sé norðar og þar sé einn dagur jafnlangur og tveir mánuðir hjá oss. Islandia þýðir ís-ey eða ís-land; það er ekki nóg með það, að sjórinn frjósi kring um eyna, heldur hrúgast þar upp á land svo miklir ísar, að brakar í jörðinni. Útlit er til þess, að mennirnir þjáist. Þess vegna halda Íslendingar, að hreinsunareldurinn sé þar og að nokkrar sálir pinist. Þar eru þrjú undarleg fjöll, sem spúa eldi úr rótunum, því snjór er ávallt á tindum þeirra. Þar eru líka tvær merkilegar uppsprettur; í annari er rennandi vökvi, er líkist bræddu vaxi,[1] í hinni sjóðandi vatn. Allt sem látið er í hina síðarnefndu uppsprettu, breytist í stein, en heldur sínu upprunalega lagi. Birnirnir eru hvítir; tóur, hérar, fálkar, hrafnar og aðrir fuglar og dýr eins. Grasið verður svo hátt, að menn verða að rífa það upp, svo kvikfénu verði eigi örðugt að bíta, og menn reka jafnvel fénaðinn burt af högunum, til þess hann springi eigi af fitu. Ullin er stórgjörð, smjörið gott og mikið; fiskur og smjör er aðalfæða manna. Þar eru margir hvalir, og þeir eru svo óðir, að þeir jafnvel ráðast á skip. Menn hafa byggt kirkju úr hvalrifjum og öðrum beinum þessara og annara stórra fiska. Íslendingar eru háir vexti og gráðugir. Sumir halda, að Islandia sé sama og Thyle, hin nyrzta ey, er Rómverjar þekktu, en svo er eigi, því það er stutt síðan, að Islandia fannst, og hún er stærri og liggur norðar. Thyle er lítil ey milli Orkneyja og Færeyja; hún er nokkru vestar og er á 77° n. br., þó Ptolemeus ekki setji hana svo norðarlega. Islandia liggur 40 mílur frá Færeyjum, 60 frá Thyle, og yfir 100 mílur frá Orkneyjum«. Þar sem Gomera talar um, að braki í jörðinni undir jöklunum, þá er eigi ómögulegt, að þar sé átt við jöklabresti. Hugmyndirnar um eld úr rótum fjallanna eru teknar eptir myndunum hjá Olaus Magnus.[1]

---

[1] Hér er átt við ölkeldur, því Gomera hefir, eins og G. Storm bendir á, misskilið orðið »cerevisia« (öl) hjá Olaus Magnus og útlagt það »cera derretida«, brætt vax.

Vér höfum hér að framan athugað nokkuð hið helzta, er snertir þekkinguna um Ísland frá fyrstu tímum fram að siðabót, og höfum séð, hvernig þekkingin á landinu ávallt er nábundin menningarástandi Íslendinga sjálfra og annara þjóða í Európu. Það er eiginlega ekkert vísindasnið á þekkingunni um þá; landa- og þjóðafræði eru ekki orðnar sérstakar vísindagreinir; fræðigreinarnar hafa ekki föst takmörk; þekkingin er á ringulreið. Það er því ekki réttlátt að dæma frásagnir þeirra tíma um lönd og þjóðir eptir þeirri þekkingu, sem nú er; menn verða að taka tillit til tímans, sem þá var, og grennslast eptir, úr hverjum jarðvegi hugmyndirnar eru sprottnar. Fyrst framan af eru Íslendingar sjálfir fremstir í því að rita um landið og þjóðina, enda er þá gullöld íslenzkra bókmennta; samgöngurnar við útlönd eru mjög örar og algengar og við það helzt fjör og táp í menntun og framkvæmdum. Eptir að landið missir sjálfsforræði sitt, fer smátt og smátt að draga myrkva yfir íslenzkar bókmenntir og Íslendingar láta nú um langan tíma því nær ekkert til sín heyra; samgöngurnar hætta, menntir og manndáð sofna út af. Vér höfum þessu næst talað um þekkingu manna í Suður-Európu á Norðurlöndum og sérstaklega á Íslandi. Rit hinna fornu Íslendinga voru á miðöldunum lítið kunn fyrir utan þau vebönd, er hin norræna tunga setti; en er líður á miðaldirnar fer menntun, verzlun og samgöngur að vaxa í aðallöndum álfunnar; við það víkkar sjóndeildarhringurinn og blæjan lyptist af endimörkum jarðarinnar. Norðurlönd eru í fyrstu alveg ókunn, en dragast smátt og smátt út úr þokunni og eru orðin allvel kunn um miðja 16. öld. Þetta sést bezt, er menn skoða landabréf frá ýmsum tímum; þau sýna glöggt, hvernig sjóndeildarhringurinn allt af er að víkka. Vér höfum reynt að gjöra oss nokkra grein fyrir almennu ástandi menningarinnar á Islandi og annarsstaðar á þeim tímum, er hér ræðir um, og svo sett þær í samband við þær lýsingar á landínu, sem koma fram í bókum og á landabréfum. Ef rita skal sögu einhverrar sérstakrar fræðigreinar, þá verða menn jafnhliða að hafa í huga allt ástand þjóðanna, til þess að skilja framsókn vísindanna; hvað eina verður að skoðast eptir þeim hugsunarhætti og aldaranda, sem þá var, því engin þekking kemur fram snögglega, heldur vex smátt og smátt; af litlu fræi verður laufguð eik.

---

[1] Hvað frásagnir Gomera snertir, þá hefi eg farið eptir útleggingu G. Storms í Norsk historisk Tidskrift 2. Række V., bls. 386-87.

III. Siðaskiptin. Níðrit um Ísland. Íslendingar rakna við.

10. Norðurferðir Englendinga og Dana. Íslandslýsingar frá seinni hluta 16. aldar.

Vér höfum áður drepið á fyrstu ferðir Englendinga til Norðurameríku. Framan af 16. öldinni og einkum seinni hluta aldarinnar lögðu menn mikið kapp á að rannsaka norðurhluta Vesturheims, því Englendingar vildu fyrir hvern mun finna leið fyrir norðan Ameríku til hinna auðugu austurlanda Asíu; var varið ærnu fé til þessara ferða; menn sýndu mikið þrek og komust í ótal mannraunir, en þó tókst mönnum ekki að finna norðvesturleiðina fyrr en á miðri 19. öld. Takmarkinu, að finna stutta og hæga leið til Indlands, varð aldrei náð, en þekking manna á landafræði og náttúrufræði jókst mjög við þessar ferðir, og sjómannalýðnum enska jókst þrek og dugur við allar þær torfærur, sem þeir áttu að glíma við. Þó Englendingar hefðu ekki neinn beinan hagnað af ferðum þessum, þá stuðluðu þær þó óbeinlínis mjög til þess, að skapa yfirburði þeirra í sæferðum og verzlun, sem brátt komu í ljós. Enskir sjómenn, sem fengizt höfðu við fiskiveiðar og verzlun á Íslandi, voru þá langkunnugastir í norðurhöfum, og því taka þeir í fyrstu mjög þátt í ferðum þessum; mörg af skipum þeim, sem gerð voru út í norðurferðir, komu við á Íslandi, og í sumum ferðasögunum er Íslands getið.

Hinrik VIII. sendi 1517 Sebastian Cabot til þess að leita norðvestur-leiðarinnar, og komst hann á þeirri ferð inn í Hudsonssundið, en varð svo frá að hverfa. Eptir það varð nokkurt hlé á norðurferðum Englendinga; en 1576 byrjuðu þeir aptur, og héldu ótrauðir á fram í 60 ár; flest af skipum þeim, sem fóru, voru gerð út með samskotum einstakra manna. Hinn fyrsti þessara norðurfara var *Martin Frobisher;* hann fór þrjár ferðir til norðurstranda Ameríku á árunum 1576, 1577 og 1578. Á fyrstu ferðinni sigldi hann á heimleið (1.—6. sept.) fram með suðurströndum Íslands, og á annari ferðinni getur hann um rekavið, sem hann sá á sjónum, og um ensk fiskiskip við Ísland; hann segir, að Íslendingar hafi nærri engan annan við til eldsneytis og bygginga heldur en rekaviðinn; ætlar hann að trén komi frá Newfoundlandi og reki með straumum frá vestri til austurs.[1]

Nokkru seinna var *John Davis* sendur á stað til landaleita; hann fór 3 ferðir 1585, 1586 og 1587. Á annari ferðinni hafði Davis 4 skip; á 60° n. br. skipti hann liði hinn 7. júní; fór sjálfur beint til Grænlands á tveim skipum, en sendi hin tvö til Íslands, til þess að kanna sundið milli Íslands og Grænlands, og áttu þau síðan að sigla norður á bóginn allt að 80° n. br., ef hægt væri. *Henry Morgan*, sem var á skipinu »Sunshine«, hefir lýst þeirri ferð. Hinn 9. júní komu þeir að fastri ísrönd, og sigldu fram með henni í 3 daga, og sáu á 3. degi fjöllótt land á 66° n. br.; það var Ísland; 12. júní komu þeir þar á höfn og köstuðu akkerum; það hefir líklega verið á Vestfjörðum. Þeir hittu marga Íslendinga, og farast söguritaranum þannig orð: »Verzlunarvörur þeirra voru fiskur, löngur, skreið og skötur, og höfðu þeir miklar birgðir af þessum fiskum. Þeir eiga einnig kýr, kindur og hross og hey handa þeim; vér sáum líka nokkra af hundum þeirra. Veggirnir á húsum þeirra voru hlaðnir úr grjóti og rept yfir með viði og torfi, og var þakið flatt; mörg húsin voru fast við sjóinn.[1] Bátar þeirra eru úr tré og járnspöng eptir kilinum, eins og á enskum bátum; þeir höfðu og nagla til þess að negla þá með; þeir hafa líka öngla og önnur tæki til fiskiveiða, hin sömu eins og vér notum hér á Englandi. Þeir eiga líka eirkatla og belti og punga úr leðri, með koparhnöppum, axir og önnur smától, hin sömu sem vér. Þeir þurka fisk sinn í sólskini, og þegar hann er þurr, hlaða þeir honum upp efst í húsunum. Ef vér vildum fara þangað til fiskiveiða meir en nú, þá mundum vér hafa af því mikinn ágóða; vér veiddum þar 100 þorska á einum morgni. Vér hittum þar Englendinga á skipi; höfðu þeir í ár (1586) lagt frá Englandi um páska; einn þeirra kom upp á skip vort og færði okkur tvö lömb; hann hét John Roydon og var kaupmaður frá Ipswich; hann ætlaði með skip sitt til London. Þetta er hið helzta, er eg tók eptir á Íslandi«. Þeir fóru frá Íslandi um morguninn 16. júní, flæktust svo í ís og sáu Grænland 7. júlí, en gátu ekki komizt í land fyrir ísum.[2] Lýsing þessi ber það með sér, að Englendingar hafa undrazt það, hve vel Íslendingar voru útbúnir til fiskiveiða; þeir höfðu áður verið í norðurferðum og höfðu hitt Skrælingja og hafa hálfvegis búizt við að hitta líkt fólk á Íslandi. Hinn ágæti enski farmaður, *Henry Hudson*, kom líka til Íslands 1610 í maímánuði;[3] það var á hinni síðustu ferð hans; þá fann hann Hudsons-flóann; en þar gerðu hásetar hans uppreisn móti honum og skildu hann eptir og hefir ekkert spurzt til hans síðan; mun það níðingsverk lengi í minnum haft.

---

[1] *R. Hakluyt:* The principal navigations, traffiques and discoveries of the english nation. London 1599. Fol. Vol. III., bls. 31, 33, 61.

Þegar Danir á 16. öld byrjuðu að leita Grænlands, fengu þeir ýmsar upplýsingar á Íslandi, og skip þau, sem gerð voru út þangað til landaleita, komu hér við. *Jacob Allday*, er fyrstur var sendur af Friðrik II. til þess að leita Grænlands 1579, kom við á Islandi í ágústmánuði í Kirkjuvogi fyrir sunnan,[1] og Björn á Skarðsá segir, að *Mogens Heinesen* hafi á Grænlandsferð sinni 1586 komið við suður í Höfnum.[2] Árið 1607 voru gjörð út tvö skip til þess að leita austurstrandar Grænlands; *Carsten Richardsen* réð fyrir þeirri ferð; þóttust Danir vissir um, að þeir mundu hitta þar afkomendur hinna fornu landnámsmanna, og því voru nokkrir íslenzkir hásetar á skipunum, til þess að tala við Grænlendinga; skip þessi gjörðu ýmsar tilraunir til þess að komast gegn um ísinn við austurströndu Grænlands; komust í miklar hættur og hrakninga, en urðu frá að hverfa við svo búið. Á árunum 1652—54 gjörðu Danir enn þá tilraunir til þess að finna Austurbyggðina; danskur auðmaður, Hinrik Möller að nafni,[3] kostaði ferðir þessar, og hafði konungur 15. apríl 1652 gefið leyfi til þess, að skip hans mættu koma við á íslenzkum höfnum, og að þau mættu fiska við Island og fá sér íslenzka háseta, bæði til vinnu ef þyrfti og eins sem túlka; eins máttu þeir kaupa kvikfé á Íslandi, til þess að stofna nýlendur á Grænlandi;[4] í þá daga var allt smásmuglega ákveðið, því konungar þóttust einir ráða öllu, er snerti Ísland. Hinrik Möller réð til sín duglegan skipstjóra, *David Danell* að nafni; hann hefir líklega verið Hollendingur og varð hann fyrirliði þriggja sendiferða til Grænlands.[5] Fyrstu ferðina fór Danell 1652 á tveim skipum; sigldu þeir norður fyrir Ísland fram hjá Grímsey í maímánuði; þar sáu þeir fjölda margar enskar duggur, sem voru að fiska; héldu síðan vestur undir

---

[1] Þetta hafa líklega verið hjallar.

[2] *R. Hakluyt:* Principal navigations and discoveries III., bls. 109.

[3] *J. R. Forster:* Geschichte der Entdeckungen, bls. 385.

---

[1] Grönlands historiske Mindesmærker III., bls. 642.

[2] Annálar Björns á Skarðsá, bls. 147. Pingel heldur, að Mogens Heinesen hafi farið til Grænlands 1581, en ártalið 1586 á betur við frásögn Lyschanders i »Den grönlandske Chronica«, sem segir, að að Friðrik konungur annar hafi dáið skömmu eptir að Mogens Heinesen kom heim, en konungur dó 4. apríl 1588.

[3] Sonur hans var Kristján Möller til Katterup, sem var amtmaður á Íslandi 1688-1707.

[4] Lovsamling for Island I., bls. 242-243.

[5] Grönlands historiske Mindesmærker III., bls. 713-725.

Grænland, og voru þar í mánuð að flækjast í ís fram með ströndinni, og komust hvergi á land; sigldu svo suður fyrir landið og komu inn í firði á vesturströndinni. Í júlímánuði sneru þeir aptur til Íslands, reyndu um leið aptur að komast að austúrströndinnni, en það tókst ekki; komu þeir svo 5. ágúst til Reykjavíkur og sendu boð til Brynjólfs biskups Sveinssonar, því hann þekkti þá manna bezt gamlar íslenzkar frásagnir um Grænland, og kom hann til fundar við þá. Sama ár 3. maí hafði konungur boðið báðum biskupunum á Íslandi að láta í té allar upplýsingar, er þeir gætu um Grænland.[1] Árið 1664, 16. júlí, býður konungur einnig Eiríki biskupi í Þrándheimi, að senda stjórnarráðinu öll skjöl og bréf um Grænland og Ísland.[2] Aðra ferð til Grænlands fór Danell 1653, og kom hann þá líka við á Íslandi og lá 18 daga á Reykjarfirði, og á heimleiðinni kom hann við á Bessastöðum.

Árið 1670 sendi Kristián V. *Otta Axelsen* til Grænlands, og aðra ferð hið næsta ár á eptir. Á þeirri hinni seinni ferðinni hvarf Otti með skipi og mönnum og hefir ekkert spurzt til hans síðan. Þeir Otti komu við á Íslandi og ætlaði Þormóður Torfason að sigla með þeim um haustið; hvarf þeirra þótti kynlegt og gengu um það ýmsar sögur á Íslandi, eptir því sem Þormóður segir. Otti Axelsen varð ósáttur við hollenzkan skipstjóra á Íslandi og drap af honum nokkra menn; þá flýðu Hollendingar, en hétu, að þeir skyldu brátt hefna sín; sigldi Otti þá til Grænlands, en Hollendingar heim til sín; var það mál manna, að Hollendingar hefðu samsumars komið aptur til Íslands á stærra skipi, hitt Otta fyrir utan Garðskaga á heimleið, ráðizt á hann og skotið skipið í kaf.[3] Ekki er gott að vita, hvort nokkuð er satt í þessari sögu; það er alveg eins líklegt, að þeir Otti hafi farizt í ísum við Grænland.

---

[1] *Magnús Ketilsson:* Forordninger III., bls. 48.

[2] *Magnús Ketilsson:* s. st. III., bls. 117.

[3] Grönlands historiske Mindesmærker III., bls. 726.

Ísland varð að nokkru leyti miðdepill þessara Grænlandsferða, af því Íslendingar vissu mest um hina fornu byggð á Grænlandi. Konungar og stórhöfðingjar í Danmörku voru mjög áfram um að finna hina fornu Austurbyggð og hvöttu íslenzka fræðimenn til þess að rannsaka fornar bækur og skjöl, er snertu landfræði Grænlands og norðurhafa; varð þetta líka til þess, að menn fengu nánari hugmyndir um Ísland sjálft; íslenzkir fræðimenn gjörðu uppdrætti af norðurhöfum og Íslandi og juku töluvert landfræðisþekkingu manna erlendis. Munum vér síðar geta þess nánar.

Um seinni hluta 16. aldar er Íslands opt getið í landfræðisbókum ýmsra erlendra fræðimanna; lýsingar þeirra eru optast stuttar og svipaðar þeim, sem áður hafa verið nefndar; þær bera allar vott um það, hve fjarlæg lönd enn voru ókunn og hve trúgjarnir menn voru, er þeir hugsunarlaust færðu hverja kerlingarbókina í letur, sem þeim barst. Arngrímur Jónsson hinn lærði getur um flesta þá höfunda, er ritað höfðu um Ísland á 16. öldinni. Vér höfum hér að framan getið um flesta af hinum eldri höfundum, en skulum hér að eins fljótlega minnast á nokkra aðra, er rituðu um Ísland á seinni hluta 16. aldar.

Einn af þeim höfundum, er Arngrímur lærði einna optast getur um, er *Gemma Frisius*, sem eiginlega hét *Reinerus*; hann var læknir og stærðfræðingur og í miklum metum hjá Karli keisara 5.; hann var fæddur í Dockum á Fríslandi 1508 og dó 1555 (eða 1558). Gemma Frisius lýsir landinu og eldfjöllunum líkt og Münster, og segir, að í eldi Heklu geti hör ekki brunnið; hann talar um svipi, líkt og Ziegler, og um hafísinn, og segir, að ekki sé hægt að sigla til Íslands nema 4 mánuði af árinu sökum ísa og frosta. Frisius segir, að á Íslandi séu 4 uppsprettur með undarlegri náttúru; ein sé sjóðandi heit og breyti öllu í stein; önnur er óþolandi fyrir kulda sakir; hin þriðja er sætari en hunang, en hin fjórða baneitruð; hann segir, að íslenzkir hestar sé afarfljótir og geti hvíldarlaust runnið 30 mílur í einu; Frisius segir og,

Digitized by Google

að á Íslandi séu þeir margir, er leika svo vel á hörpu, að þeir lokka til sín fiska og fugla og veiða þá svo.[1] Þetta er sama sagan, sem kemur fram í myndunum á landsuppdrætti Olaus Magnusar.

Hieronymus Cardanus (f. í Pavia 1501, dó í Róm 1576) var merkur vísindamaður; hann fékkst við náttúrufræði, stærðfræði, læknisfræði og heimspeki, og gjörði ýmsar ágætar uppgötvanir í stærðfræði og læknisfræði; hann var mjög einkennilegur maður, ákafur í lund og sérvitur og ekki við eina fjölina felldur; hann gjörði tilraunir til þess að útrýma ýmis konar hjátrú, en gat þó eigi alveg hafið sig yfir tíðarandann og var sjálfur í aðra röndina mjög auðtrúa.[2] Í einni af bókum sínum getur Cardanus um draugagang á Íslandi og fer þar auðsjáanlega eptir Ziegler; hann kemst svo að orði: »Íslendingar halda, að þeir sjái ættingja sína, sem dánir eru, og að þeir faðmi þá, en segja, að þeir þá hverfi. Á Íslandi er mjög mikið af jarðbiki; menn lifa þar enn á ávöxtum, rótum, möluðum fiskum og vatni; með því eyjan liggur í íshafinu, getur korn eigi þroskazt þar sökum ógurlegs kulda, hvað þá heldur vín. Þar verða svipirnir sökum mataræðisins, loptsins, jarðvegsins og kuldans einna áþreifanlegastir. Sökum þéttleika loptsins og gufunnar, sem samandregin er af kulda, reika svipirnir þar ekki síður en í skýjunum; þessum svipum, sem eru tilkomnir af villu, ótta og umhugsun, heldur hið þétta og jarðlega lopt, þar til þeir verða skynjanlegir; af því ímynda þeir sér, að þeir sjái þá og tali við þá. Þeir ætla, að þeir sjái kunningja og framliðna menn, af því þeir vita, að lifandi menn eru þar eigi, og af því þeir hverfa, er þeir eru faðmaðir, því enginn ætlar, að ókennd mynd t. d. »chimæra« eða »hippocentaurus«, sé í skýjunum, því öll myndbreyting verður eptir þekktum hlutum. En hvers vegna svara vofur þessar, að þær ætli til Heklufjalls? Hekla er fjall á þessari ey, sem brennur við og við á sama hátt eins og Etna á Sikiley; þess vegna hafa þeir myndað sér þá sannfæringu, að sálir hreinsist þar, en aðrir bæta ósannindum við söguna, svo að þeir verði ekki álitnir óáreiðanlegir og komist í missögn. Annað eins og þetta, sem opt er sagt að gerist á Íslandi, kemur og fyrir alstaðar annarsstaðar, þó sjaldan sé«.[1] Það er ekki gott að komast fram úr þessu hálfvísindalega moldviðri, en meiningin á víst að vera sú, að svipir þeir, sem Íslendingar sjái, séu ekki annað en missýningar, er verði af eðlilegum orsökum. Nokkru seinna segir líka Cardanus: »Á sandeyðimörkum Egyptalands, Eþíópíu og Indlands, þar sem sólarbruni er mikill, leika þessar myndir og þessir svipir á ferðamenn, alveg eins og á Íslandi«. Cardanus heldur því auðsjáanlega, að svipir og draugar, er menn þykjast hafa séð, séu ekki annað en missýningar og hyllingar, og er hann í því langt á undan samtíðarmönnum sínum, því allflestir trúðu því í þá daga, að þetta væru draugar og púkar, sem sloppið hefðu út úr hreinsunareldinum eða víti, en væru nú að »frílysta« sig á jörðunni og gjöra mönnum skráveifur. Í annari bók nefnir Cardanus líka Ísland og getur þess, að Íslendingar gjöri brauð úr þurkuðum fiski.[2] *Caspar Peucerus* tengdasonur Melanchtons, var af allt öðru sauðahúsi en Cardanus, enda dettur honum ekki í hug að efast um, að til séu draugar og árar. C. Peucerus var læknir; hann

---

[1] Eg hefi ekki haft fyrir mér rit eptir Gemma Frisius sjálfan, en hefi farið eptir því, er Arngrímur lærði segir um hann í »Commentarius de Islandia«. Eitt af helztu ritum hans er »Charta sive totius orbis descriptio«. Öll rit hans (opera collecta) eru gefin út í Frankfurt 1582. 8vo.

[2] Það er sagt um Cardanus, að hann hafi reiknað út dauðadag sinn, en þegar spádómur hans ætlaði ekki að rætast, svelti hann sig til bana, svo ekki sæist, að honum skeikaði; líklega er þetta þó að eins þjóðsaga. Um æfi Cardanusar og uppgötvanir má lesa í *A. Heller:* Geschichte der Physik. Stuttgart 1882·I., bls. 323-326.

---

[1] *H. Cardani:* De subtilitate libri XXI. Basileæ 1611. 8vo, bls. 952-954.

[2] *H. Cardani:* De rerum varietate libri XVII. Basileæ 1581. 8vo., bls. 34.

Digitized by Google

var fæddur í Lausitz 1525 og dó 1602; hann hefir ritað dálítið um Heklu: »Á Íslandi er fjallið Hekla; þar er ógurleg gjá eða öllu fremur vítisdjúp; þar kveður við af eymdarlegu og grátlegu veini, svo raddir hinna kveinandi heyrast rúma mílu allt í kring. Kring um þessa gjá fljúga hópar af kolsvörtum hröfnum og gömmum, og ætla íbúarnir, að þeir verpi þar.[1] Á því fjalli spretta upp tvær lindir; er vatnið í annari svo kalt og í hinni svo óþolandi heitt, að yfirgengur allt eðli náttúrunnar. Alþýða manna er sannfærð um, að þar sé niðurgangur til helvítis, því þeir vita það af langri reynslu, að ef orustur eru háðar einhverstaðar í heiminum eða þegar blóðug víg eru framin, þá heyrist þar ógurlegur hávaði, óp og ýlfran«.[2]

Nathan Chythræus segir frá Íslandi hér um bil á þessa leið: »Við eyju þessa er ótölulegur grúi fiska og veiða íbúarnir þá á vetrum og þurka þá í norðanvindi og hræðilegum gaddi, því á ey þessari, sem liggur undir heimskautsbaug, er nístandi kuldi. Þegar vorar, koma þangað Englendingar, Þjóðverjar og íbúar ýmsra annara landa, til þess að kaupa þenna freðna fisk og gefa fyrir hann mjöl og öl. Fiskar þessir eru svo harðir, að það verður að berja þá á steini með járnhömrum; síðan eru þeir í tvo daga bleyttir í vatni og svo eru þeir etnir með smjöri. Fiskafjöldinn er eigi að eins mikill við þessa ey, heldur um allt »skyþiska« hafið, og eru nokkrir svo stórvaxnir, að þeir eru líkari sjóskrýmslum en fiskum. Nokkrir þeir, sem siglt hafa um þessi höf, segja, að þar sjáist »múrenur«, svipaðar höggormum, svo stórar, að þær ráðast á, skip, grípa háseta eða farþegja og eta þá. Íbúarnir á þessari ey gjöra sér hús neðanjarðar og hlaða veggina úr hvalbeinum; þar er mikil vöntun á trjávið, því þar vaxa að eins á fáum stöðum örsmáar hríslur. Drottinn veitir þeim samt nógan trjávið árlega, því þangað reka vindar að ströndunum fjölda mörg tré eins og skipsfleka úr norðurátt; það eru margs konar stór og löng tré, og hafa hvirfilvindarnir rifið þau upp með rótum; þenna rekavið nota íbúarnir. Auk þess, segja þeir, að þar heyrist til anda, sem ávarpa hver annan og kalla hver annan eiginnöfnum; stundum birtast þeir lifandi mönnum og er sagt um andana, að þeir segi þeim til sín og hverjir þeir séu. Sumstaðar á þessari ey brýzt út hræðilegur eldur, kastast langt upp og hringsnýst; enn fremur segja íbúar eyjar þessarar, að margt annað sé þar undarlegt að sjá og heyra, en eg sleppi því, til þess ekki að verða of langorður«.[1]

---

[1] Til samanburðar má hér setja það, sem sagt er í Flateyjarannál um Heklugosið 1341: »menn fóru til fjallsins, þar sem uppvarpit var ok heyrðist þeim sem bjargi stóru væri kastat innan um fjallit. Þeim sýndust fuglar fljúga í eldinum bæði smáir ok stórir ok með ýmsum látum; hugðu menn vera sálir«. Íslenzkir annálar. Kristiania 1888, bls. 401.

[2] *C. Peucerus:* Commentarius de præcipuis generibus divinationum. Witebergæ 1576. 8vo. fol. 144 a-b. Í þessari bók eru langar klausur um ára og anda og öll þeirra mörgu illvirki í heiminum (sbr. t. d. fol. 30 o. s. frv.). Hugsunarháttur þátímans var svo ólíkur því, sem nú er, að oss er nærri ómögulegt að skilja í því, hve einfaldir og auðtrúa menntaðir menn í þá daga gátu verið.

Vér höfum áður getið þess, að kortagjörðin tók miklum framförum á 16. öld; voru það einkum þýzkir landfræðingar, sem fremstir voru í þeirri mennt; Þjóðverjar voru þá á undan flestum í myndagjörð og tréskurði og áttu marga framúrskarandi stærðfræðinga og stjörnufræðinga, en list og vísindi urðu að sameinast, til þess að kortagjörðin gæti komizt í viðunanlegt horf. Sextánda öldin er í vísindalegu tilliti mikil framfaraöld; innan um hjátrúna og kreddurnar sprettur upp hinn frjóvsamasti nýgræðingur lista og vísinda. *Gerhard Mercator* (1512-1594) var fremstur allra landfræðinga á þeirri öld;[2] hann kom stærðfræðisreglu á stiganet landabréfanna og var þá miklu til vegar komið. Í fyrstu komst þó einungis lag á uppdrætti þeirra landa, sem bezt voru kunn; uppdrættir

---

[1] *Nathan Chythreus*: Variorum in Europa itinerum deliciæ seu inscriptionum monumenta. Ed. III. 1606. 8vo, bls. 605-606.

[2] Gerhard Kremer genannt Mercator der deutsche Geograph von Dr. Breusing. Duisburg 1869.

Mercators af Mið-Evrópu eru ágætlega nákvæmir, en hin fjarlægari lönd á endimörkum jarðar voru enn sem fyrr dregin upp eptir óljósum fregnum og samkvæmt rugluðum hugmyndum þátímans; þar var heldur ekki hægt að styðjast við neinar mælingar. Þegar Mercator dó, eignaðist *Jodocus Hondius* (1563-1611) eirplötur þær, er Mercator hafði stungið, og gaf hann síðan út uppdráttasafn Mercators og jók ýmsu við. Um þessar mundir fór kortagjörðin að dragast til Niðurlanda, og á 17. öld komu hin stærstu og beztu kortasöfn út á Hollandi. Vinur Mercators, *Abraham Ortelius* († 1598), var framarlega í flokki þessara landfræðinga; hann gaf út safn af landsuppdráttum 1570, sem hann kallaði »Theatrum orbis«, og naut við útgáfuna styrks Mercators vinar síns. Af þessum landabréfum komu út margar útgáfur, og í 4. útgáfunni er, meðal annars, uppdráttur af Íslandi, sem ber langt af öllum þeim, sem áður höfðu verið til. Ortelius segist hafa fengið þetta Íslandskort frá *Anders Sörensen Vedel*, merkum dönskum sagnaritara, en það er fullsannað, að uppdrátturinn er eptir Guðbrand biskup Þorláksson, og munum vér síðar geta nánar um það mál. Þessi Íslands-uppdráttur endurtekst eptir þetta í öllum kortasöfnum á 17. öld, þó stundum með lítilfjörlegum breytingum. Veruleg endurbót á uppdrætti Íslands kemur ekki fyrr en 1734, þegar *Knopf* gjörði uppdrátt sinn.

Í bók Orteliusar er allöng lýsing á Íslandi;[1] þar er ýmsu safnað saman úr bókum og líka vitnað í hið fyrsta rit Arngríms lærða (Commentarius de Islandia); þó trúir Ortelius ýmsum skrípasögum hinna eldri höfunda; hann gjörir öllum höfundum jafnt undir höfði; frásögnin er því blendingur af röngu og réttu. Lýsing Orteliusar er þó mikið betri en margar aðrar, er út komu um sama leyti eða jafnvel seinna, t. d. lýsing Blefkens. Í mörgum bókum og uppdráttasöfnum er Íslandslýsing Orteliusar síðar notuð, því hver etur eptir öðrum. Fyrst getur Ortelius um Aðalbert Brimabiskup og áhrif hans á kristni Íslendinga, og fer þar eptir Adam frá Bremen; síðan getur hann þess, að margir kalli Ísland Thule, en segir það sé eigi rétt, en heldur að Thule sé á Skandinavíuskaga og vitnar einkum í Prokopíus.

---

[1] *A. Ortelii*: Theatrum orbis 1595, bls. 103.

Ortelíus talar fyrst um nöfn Íslands og segir það sé kallað Ísland, Snæland og Garðarshólmi; hann segir, að landið sé 100 þýzkar mílur á lengd, en það sé að mestu leyti óræktað og fjöllótt, og fyrir norðan geti runnar ekki vaxið sökum harðra norðanvinda. Ísland komst undir Noregskonung um 1260 og konungur Dana og Norðmanna, sendir þangað landstjóra á ári hverju og hlýða Íslendingar þeim, eins og þeir fyrrum hlýddu biskupum sínum; Ísland byggðist fyrst á dögum Haralds hárfagra; heldur Ortelíus, að það hafi líklega verið um árið 1000, en þó getur hann þess, að Arngrímur Jónsson telji upphaf Íslands byggðar 874. Ortelíus getur þess enn fremur, að hann hafi lesið í riti Zeni-bræðra, að Zichmni Fríslandskonungur hafi ráðizt á Ísland, en orðið frá að hverfa. Því næst segir Ortelíus, að Ísland skiptist í 4 fjórðunga, og nefnir nöfn þeirra; þar eru tvö biskupsdæmi, Skálholt og Hólar, og skóli við hvorn biskupsstólinn; því næst telur hann klaustrin og eru nöfnin mjög bjöguð; segir hann, að Vedel hafi skrifað sér, að þar séu auk þess 325 kirkjur. Ortelíus getur þess, að Kranz og aðrir höfundar segi, að Íslendingar búi í hellum og holi sér híbýli inn í fjallshlíðar, en sumir byggi sér hús úr hvalbeinum; þó bætir hann við, að Arngrímur segi, að Íslendingar byggi sér hús úr tré, hnausum og grjóti, og séu sum þeirra stór og dýr. Ortelíus segir, að Íslendingar tali Cimbra-mál eða gamla þýzku, og segist hann hafa séð íslenzka biblíu prentaða á Hólum 1584. Stórgripir eru ekki aðrir á Íslandi en hestar og naut; þar eru engin tré, nema birki og einir, en gras er þar svo mikið, að því er allir höfundar segja, að það verður að reka féð af högunum, svo það ekki kafni af fitu. Á Íslandi vex ekkert korn, en menn lifa mest á fiski, er þeir þurka og berja, svo þeir

Google

verða nærri að méli og nota þeir þá í brauðs stað. Til forna drukku Íslendingar eingöngu vatn, en síðan kaupmenn fóru að flytja þeim vín, þola þeir ekki að smakka blávatn. Hamborgarar og Brímabúar koma þar árlega og flytja til Íslands mjöl, brauð, öl, mjöð og brennt vín, en Englendingar flytja þangað ódýra ullar- og líndúka, járn, stál, tin, kopar, silfur, gull- og silfurpeninga, hnífa, skó, kvennhúfur og kápur og hatta; þeir flytja einnig við, er Íslendingar byggja úr hús sín og báta. Fyrir þetta láta Íslendingar vaðmál, ógrynni af brennisteini og fjarska mikið af hörðum fiski; kemur fiskurinn mestur að sunnan og vestan, en grasvöxtur er einna mestur fyrir norðan og austan, og því flyzt þaðan nauta- og sauðakjöt, smjör og ull. Þar fást og villidýraskinn, hvítar tóur og fálkar og hestar, sem flestir eru skeiðhestar. Naut og kýr eru allar kollóttar á Íslandi, en sauðkindur ekki. Þessu næst talar Ortelíus um Heklu, um draugasögur Zieglers, um »drollos« eða tröll og annað því líkt; hann nefnir hverina, er geri allt að steini, og ölkeldurnar, og segir, að á Íslandi sé svo eitruð uppspretta, að ef einhver smakkar á vatninu, þá dettur hann dauður niður; að lokum getur hann þess, að það sé algeng hjátrú, að sálir dauðra manna séu fluttar til Íslands (líklega til pyndingar í hreinsunareldi eldfjallanna eða innan um hafísinn, eins og sumir segja).

Skýringar þær, sem fylgja uppdrætti Ortelíusar, eru mest um illhveli og skrýmsli; það var tízka í þá daga, að prýða landabréfin með myndum af alls konar óvættum og ófreskjum. Það er auðséð á skýringum þessum, að aðalefni þeirra er komið beina leið frá Íslandi. Fyrst er talað um náhvalinn; hver sem etur kjöt hans, deyr strax; hann hefir 7 álna langa tönn standandi fram úr höfðinu og hafa sumir selt hana sem einhyrningshorn;[1]

---

[1] Náhvalstennur voru í þá daga seldar dýrum dómum sem lyf gegn eitri, og héldu menn þær væri horn af dýri nokkru eða skrýmsli, sem kallað var einhyrningur, og rituðu lærðir menn opt um þetta dýr. Hér er í fyrsta sinni skýrt rétt frá því, úr hvaða dýri hornið

menn halda, að hún sé góð móti eitri; skepna þessi er 40 álna löng. Reyðarhvalir eru 130 álna langir og tannlausir; kjöt þeirra er gott til átu og spikið læknar marga sjúkdóma; á búrhvelinu er hausinn stærri en skrokkurinn allur; það hefir margar og sterkar tennur; enn fremur getur hann um sverðfiska, hrosshveli, skötuhval, sænaut, steypireyði, stökkul, rostung o. fl., nefnir öll þessi dýr með íslenzkum nöfnum og er íslenzkur blær á frásögninni um þau; að lokum getur hann um rekaviðinn, hafísinn og hvítabirni, og endar með kvæði um Ísland eptir Erasmus Michaëlis. Ennfremur eru þar nokkrar útskýringar á íslenzkum nöfnum, er á uppdrættinum standa; er af þessu og öðru augljóst, að uppdrátturinn er kominn frá Íslandi, og í þá daga var enginn Íslendingur nema Guðbrandur biskup fær um að búa til landabréf. Í »Atlas minor« eptir Gerard Mercator, er I. Hondíus gaf út,[1] er þessi lýsing Ortelíusar prentuð því nær orðrétt; þessi bók var mjög mikið notuð og margir tóku kafla um Ísland aptur úr henni.

11. Enn um viðskipti Íslendinga við Þjóðverja.

Gories Peerse, Blefkenius, Fabricius.

Á fjórða áratugi 15. aldar stóð verzlun Þjóðverja á Íslandi með sem mestum blóma. Um það leyti var ófriður mikill í Danmörku (greifastríðið) og tóku Hansamenn, sem kunnugt er, mikinn þátt í þessari styrjöld,

---

er, og að það er ekki horn, heldur tönn, og er sá fróðleikur eflaust kominn frá Guðbrandi biskupi til Orteliusar. Árið 1638 skrifaði Oli Worm ritgjörð um þetta efni: »An os illud quod vulgo pro cornu monocerotis venditatur verum sit unicornu«? og seinna gaf Thomas Bartholin út bók: »De unicornu 1645«; höfðu þeir báðir áður spurzt fyrir á Íslandi um hvali þessa og fengið þaðan lýsingar, tennur, hauskúpur o. fl. (sbr. Epistolæ O. Wormii I., bls. 104-105, 106, 113-14; 117-18).

[1] Atlas minor *Gerardi Mercatoris* a I. Hondio plurimis æneis tabulis auctus atque illustratus. Amstelodami 1607. Grallarabrot, án blaða- eða blaðsíðutala.

enda var verzlunarkeppni ein af aðalorsökum ófriðarins; höfðingjar Dana höfðu þá við öðru að snúast en að skipta sér af verzlun á Íslandi, svo Þjóðverjar gátu stundað hana eins og þeir vildu; Kristofer greifi af Oldenburg gaf jafnvel Markus Meyer einum af foringjum Hansamanna Ísland að léni,[1] en ekki entist Meyer hamingja né aldur til að hagnýta sér þetta embætti. Þjóðverjar höfðu þá opt vetrarsetu á Íslandi, án þess nokkuð væri amazt við þeim af stjórnarinnar hálfu, en brösótt áttu þeir enn sem fyrrum við Englendinga.

Verzlun Englendinga hafði þá mjög hnignað, en fiskiveiðar þeirra voru í uppgangi; Þjóðverjar fengust mikið minna við þilskipaveiðar. Í byrjun aldarinnar (árið 1500) er það ákveðið með dómi, að taka skuli þá Englendinga fasta, sem fiski með lóðum við strendurnar, en eigi verzli;[2] en slíkt hefir eflaust aldrei verið framkvæmt. Flestir Englendingar hafa eflaust fiskað leyfislaust við Ísland; þó eru þess dæmi, að sumir sækja um leyfi til Danakonungs; 1592 fær t. d. Remund Ringe frá Harrwich eptir beiðni Elisabethar drottningar leyfi Danakonungs til þess að fiska við Ísland í 7 ár, og koma inn á hverja höfn, sem hann vill.[3] 1532 13. október ritar Friðrik I. Danakonungur Hinriki VIII. Englakonungi, og kvartar undan yfirgangi enskra fiskimanna á fiskistöðvum við Ísland, og er af því bréfi auðséð, að fiskiveiðar Englendinga hafa þá þegar verið orðnar mjög miklar.[4] Englendingar hafa úr þessu miklu minni verzlunarviðskipti við Íslendinga en fyrr, en halda sér á duggum fyrir utan strendur landsins, og koma að eins við og við inn á hafnir. Enska stjórnin reyndi á ýmsan hátt að styðja þenna atvinnuveg; 1548 var með lögum bannað að leggja nokkurn skatt á atvinnu þeirra skipstjóra og háseta, sem fiskuðu við New-foundland og Island.[1] Eflaust hafa fiskiskip ýmsra annara þjóða í þá daga fiskað við Island, þó lítt sé þess getið í íslenzkum bókum; Englendingar voru á 16. öld enganveginn einir um hituna hér norður í höfum.[2] 1613 er getið um 18 gaskónsk hvalveiðaskip, er komu fyrir vestan, og 1614 og 1615 gerðu Spánverjar strandhögg og rændu á Vestfjörðum, og hefndu Íslendingar sín grimmilega;[3] eins eru til sagnir um Spánverja á Austfjörðum.[4]

---

[1] *E. Baasch:* Forschungen zur hamburgischen Handelsgeschichte I., bls. 31 og 135. Sbr. Safn til sögu Íslands II., bls. 675.

[2] *Finnur Jónsson:* Historia ecclesiastica II., bls. 247.

[3] *Magnús Ketilsson:* Forordninger II., bls. 148-50.

[4] *E. Baasch:* Hamb. Handelsgesch. I., bls. 59.

Þjóðverjar höfðu litla þilskipaútgjörð, en þeir héldu opt úti róðrarskipum í verstöðunum, uns það var bannað 1544; um það leyti var farið að festast ýmislegt ófrelsi, hvað snerti útgjörð skipa og kvaðir kotunganna, og hafði það sem kunnugt er hin verstu áhrif á sjóþorpin; 1511 lét Stefán biskup dæma róðrarkvaðir á landseta staðarins;[5] höfuðsmenn, kaupmenn og jarðeigendur tóku fljótt í sama strenginn.

Þegar Kristián III. var orðinn fastur í sessi í Danmörku, tók brátt að sverfa að verzlunarfrelsi Þjóðverja á Islandi, enda átti konungur þeim grátt að gjalda fyrir óvináttu þá, sem þeir höfðu sýnt honum í greifastríðinu; Norðurlandabúar voru og orðnir leiðir á verzlunarofríki Hansastaðanna, og fóru nú að reyna að bjarga sér sjálfir. Um langan tíma höfðu Þjóðverjar óátalið rekið verzlun á Íslandi, haft þar vetrarsetu og útgjörð til fiskiveiða; en nú fer danska stjórnin, er henni vex fiskur um hrygg, að vitna í forn bréf og fornar lagavenjur, er banna útlendum verzlun á Íslandi; konungur skoðar verzlunina sem eign krúnunnar, sem hann hafi einn yfirráð yfir, og vill nú aptur ná rétti þeim, sem undan var genginn. Árið 1542 gefur konungur út bréf, er bannar eptirliggjurum og útlendum kaupskap á Íslandi, og hið sama er endurtekið í alþingisdómi 1545.[1] Ennfremur ræðst stjórnin á fiskiútgjörð Þjóðverja; 1544 krafði Otti Stígsson höfuðsmaður lögmenn báða, Erlend Þorvarðarson og Þorleif Pálsson, til að dæma um fiskiskip útlendra kaupmanna, er þeir höfðu mót lögum, en drógu landsmenn til að eiga hlut í til hilmingar sér; dæmdu lögmenn, að hvað skipa sem útlendir ætti þannig, skyldu falla hálft undir konung, en hálft undir hirðstjórann, en Íslendingar haldi því, er þeir eiga; þetta kölluðu kaupmenn ójöfnuð, og báru fyrir konung, en hann skaut því til landslaga. Lauk svo þeim málum, að hirðstjórinn lét dæma konungi fiskiskip þeirra öll, hálfan fimmta tug, en banna þeim vetrarlegu að mestu; sagt er, að Danir hafi haldið skipum þeirra í tvö ár eða þrjú.[2] Hið sama var endurtekið á þingi næsta ár, og voru þá viðstaddir 7 skipstjórar þýzkir og 5 kaupmenn.[3] Danir færa sig nú meira og meira upp á skaptið, og 1547 gjöra þeir fyrstu atrennuna til þess að steypa verzlun Þjóðverja; þá leigir Kristián konungur 4. janúar borgarstjórn Kaupmannahafnar alla tolla og tekjur af Íslandi um 10 ár;[4] þetta hafði þó minni áhrif en til var ætlazt; Danir höfðu enn eigi nóg afl til að keppa við Þjóðverja.

---

[1] *J. R. Forster*: Geschichte der Entdeckungen und Schiffahrten im Norden. Frankfurt a. O. 1784, bls. 338.

[2] Til samanburðar má geta þess, að *Anton Parkhurst*, skipstjóri frá Bristol, segir í skýrslu um fiskiveiðar við New-foundland 1578, að þar hafi þá árlega komið til fiskiveiða 50 skip ensk, 100 skip spönsk (5-6000 smálestir) og 20-30 skip baskisk, er eingöngu fengust við hvalaveiðar; auk þess komu þar 50 skip frá Portúgal (3,000 smálestir) og 150 skip frá Frakklandi, einkum Bretagne (7000 smálestir) sbr. *J. R. Forster*: Geschichte der Entdeckungen, bls. 339.

[3] Espólíns árbækur V., bls. 129, 132, 135-37. Fróðleg frásögn um rán Spánverja á Vestfjörðum og um dráp þeirra er í þætti Jóns Guðmundssonar lærða eptir Gísla Konráðsson í hdrs. J. S. nr. 291. 4to, bls. 5-43. Sbr. Æfidrápa Jóns Guðmundssonar hdrs. J. S. Fol. nr. 92. Síra Ólafur Jónsson á Söndum kvað líka drápu um rán Spánverja.

[4] Andvari IX. 1883, bls. 74-75.

[5] Árbækur Espólíns III., bls. 30-31.

Um miðbik aldarinnar, þegar ófriðurinn var milli

---

[1] Espólíns árbækur IV., bls. 11. Magnús Ketilsson: Forordninger I., bls. 248-49. Lovsamling for Island I., bls. 63.

[2] Espólíns árbækur IV., bls. 17. Safn II., bls. 686-87.

[3] Lovsamling for Island I., bls. 60-63.

[4] *Magnús Ketilsson:* Forordninger *I.*, bls. 255-56, 320-322.

Jóns Arasonar og konungsmanna, veittu þýzkir kaupmenn kaþólskum mönnum ýmsan styrk, þó þeir sjálfir væru lútherskir, og opt voru þýzkir menn í ferðum með Jóni Arasyni; hefðu Þjóðverjar eflaust ekki harmað það, þó landið hefði gengið undan Dönum. Í bréfi 15. sept. 1550 til bæjarráðsins í Hamborg ber Danakonungur Þjóðverjum á brýn, að þeir hvetji Íslendinga til uppreisnar og trúarvillu;[1] Danir héldu jafnvel, að Hamborgarar hefðu verið milligöngumenn milli Jóns biskups og Karls keisara, til þess að reyna að ráða land undan konungi.[2] Kristján skrifari bar upp á Jón Arason, að hann hefði »lofað og tilsagt þeim Hamborgar-kaupmönnum, að hann og hans synir skyldu svo leika og spila við þá Danska, að hér skyldi ekki einn finnast eptir lifandi að vori komandi«.[3] Víst er það og sést á mörgu, að óvinátta mikil hefir þá verið milli Þjóðverja og Dana hér á landi, þó ekki væri opinber ófriður,[4] enda var eðlilegt, þó Hamborgarar reyndu að spyrna á móti, þegar reynt var að bola þá burt úr landinu. Var sífellt þref út úr þessu milli Hamborgara og Danakonungs, en þó gátu kaupmenn frá Kaupmannahöfn lítið á unnið; Íslendingar voru orðnir svo vanir þýzku verzluninni, að þeir eigi sinntu Dönum, meðan verzlunarkeppnin var nokkurn veginn frjáls; seinna var verzlunin með valdboðum dregin úr höndum Þjóðverja, enda voru þeir sjálfir sundurþykkir sín á millum, því Hamborgarar vildu vera einir um ágóðann og ömuðust t. d. við verzlun Lübeck-manna,[5] og svo var afl og vald Hansamanna þá stórum að réna.

---

[1] *E. Baasch:* Hamb. Handelsgeschichte I., bls. 35.

[2] *Finnur Jónsson:* Historia ecclesiastica II., bls. 674.

[3] Biskupasögur II., bls. 466.

[4] Af konungsbréfi til Eske Bilde 1551 um sendiför þeirra Axel Jul og Kristofer Trondssen til Íslands sést meðal annars, að Hamborgarar hafa átt í brösum við Dani út úr verzluninni, hafa tekið frá Dönum fisk o. s. frv. *Magn. Ketilsson:* Forordn. I., bls. 270. Sbr. Kancelliets Brevböger 1551-55. Kbh. 1885-86, bls. 18. Safn til sögu Íslands II., bls. 691.

[5] *E. Baasch*: Hamb. Handelsgesch. I., bls. 38-39.

Friðrik annar (1559—88) tók þar við, er Kristián III. hafði hætt; hann skoðar Ísland sem séreign krúnunnar og reynir sjálfur að hafa sem mestan arð af þeim verzlunvörum, sem mest voru verðar á Íslandi. Fyrst tekur hann undir sig brennisteinsverzlunina á Norðurlandi; 15. ág. 1563 keyptu þeir Hans Nielsen og Franz Lauritsson brennisteinsnámurnar nyrðra af þeim Nikulási og Vigfúsi Þorsteinssonum fyrir konung.[1] Áður hafði Finnbogaætt frá Ási í Kelduhverfi átt brennisteinsnámurnar, og þeir Vigfús og Nikulás höfðu erft þær eptir Þorstein Finnbogason föður sinn. Hamborgarar höfðu fyrrum keypt brennisteininn og haft mikinn hagnað af því; þóttust þeir þar missa mikil hlunnindi; sendu þeir þá sendimenn til Danakonungs 1560, er þeir fréttu, að hann ætlaði að taka af þeim brennisteinsverzlunina, en það kom fyrir ekki. Samt sóktu nokkur skip frá Hamborg brennistein til Íslands, en konungur lét þá taka nokkur skip fyrir Hamborgurum í Eyrarsundi og annarsstaðar, og 4. maí 1562 neyðast Hamborgarmenn til þess að taka þeim kostum, er konungur býður, og urðu þeir þá að afsala sér brennisteinsverzluninni á Íslandi.[2] Konungur hafði síðan mikinn ágóða af brennisteinsnáminu á Íslandi.[3] Um sama leyti fór konungur að draga undir sig verzlun með ýmsar aðrar vörur, þær sem mestan hagnað veittu; fjárhagur Dana var mjög bágur um byrjun sjöárastríðsins, svo konungi veitti ekki af að reita saman allt er hann gat. 23. marz 1562 auglýsir konungur, að hann ætli framvegis sjálfur að kaupa allt lýsi, er fáist á Íslandi, og bannar að selja það útlendingum,[4] og ári seinna (20. marz) kemur út konungsbréf, er bannar Íslendingum að selja útlendingum hesta, skinnavöru, rostungstennur og hvaltennur, nema þeir hafi áður boðið þær lénsmanni konungs og hann hafi eigi viljað kaupa; hver sem braut þetta boðorð, átti að gjalda jafnmikið og vörurnar voru verðar, »og þar til straffast sem við ber».[1] Sama árið (1563) krefst konungur þess, að Hamborgarar borgi sér 30,000 dali, er áttu að vera heimanmundur systur hans; en þegar þeir eigi vilja borga, hótar konungur þeim að banna alla þýzka verzlun á Íslandi; samt varð ekki af því, þó peningarnir ekki fengjust.[2] Það er auðséð á öllu, að konungur finnur svo styrk sinn, að hann þykist geta boðið Hamborgarmönnum byrginn, enda var vald þeirra þá mjög að þrotum komið.

---

[1]) Espólíns árbækur IV., bls. 132-33. *Bogi Benediktsson*: Sýslumanna æfir I., bls. 64, 70-71.

[2]) *E. Baasch:* Hamb. Handelsgesch., bls. 39-42.

[3]) Í ritum lærdómslistafélagsins IV. 1783. Kmh. 1784, bls. 1-48 hefir Hannes biskup Finnsson ritað ágæta ritgjörð um brennisteinsverzlun á Íslandi.

[4]) *Magnús Ketilsson:* Forordninger II., bls. 10.

Næsta stig sem konungur stígur er það, að hann ekki leyfir ótakmarkaða verzlun á Íslandi, heldur leyfir sérstökum mönnum, þýzkum eða dönskum, að verzla á einstökum höfnum, en eigi annarstaðar; þessi siður hélzt út öldina og eru enn þá til mörg slík leyfisbréf fyrir einstaka menn. Íslenzka verzlunin hlýtur í þá daga að hafa verið mjög arðsöm; það sést á því, hve ólmir Hamborgarar eru í að halda henni og vilja heldur allt til vinna en missa hana, og á því, að ýmsir stórhöfðingjar fá leyfi til þess að láta verzla á ýmsum höfnum; 1585 fær t. d. Hans greifi af Oldenburg leyfi til þess að láta verzla á Kumbaravogi, og 1584 fær Hinrik erkibiskup í Bremen leyfi til þess að verzla á Grundarfirði. Þetta útlán á einstökum höfnum líkaði Íslendingum miður, og báðu stjórnina 1593 að leyfa kaupmönnum að sigla á hverjar hafnir, er þeir vildu, en landsmenn fengu eigi áheyrn. Viðvíkjandi þessu atriði komst ríkisráðið svo að orði (Christian IV. var þá á barnsaldri): »Epter því það kann að finnaz landinu og þess Innbyggiurum að vera til hins mesta skaða og fordiörfunar, að það skule vera hvörium manne heimilt að sigla til landsins án vorra Passabrefa, því kann það í aungvann máta tilláttaz eðr til vilia giöraz«.[1] Ríkisráðið bannar 23. apríl 1596 að selja útlendum nokkurn fisk eða aðrar vörur, fyrr en búið sé að borga landskuldir til konungs, og alla aðra skatta og álögur.[2] Þá var hart í ári og hefir líklega gengið illa að ná inn sköttum; samt átelur Jón lögmaður 1595 á Ökrum í Skagafirði almenning fyrir það, að þeir selji naut, sauði, vaðmál, prjónles, smjör, lýsi og fisk út úr landinu, en taki aptur hjá Þjóðverjum eintóman óþarfa, svo sem strútsfjaðrir, borðabönd, þunnflókahatta og konupunga;[3] hér eru Þjóðverjar ásakaðir fyrir að flytja óþarfa, líkt og Sverrir konungur bar þeim á brýn forðum daga.[4]

---

[1] *Magnús Ketilsson*: Forordninger II., bls. 18-20. Lovsamling for Island I., bls. 78-79.

[2] *E. Baasch:* Hamb. Handelsgesch. I., bls. 42-43.

Árið 1601 hinn 24. júlí ritar Kristián konungur 4. borgarráðunum í Hamborg og Bremen og kunngjörir þeim, að framvegis vilji hann láta sína eigin undirsáta eingöngu njóta hagnaðar af verzlun á Íslandi, og árið eptir, 1602 20. apríl, er hin alræmda einokunarverzlun leidd í lög; með því er verzlun Þjóðverja á Íslandi dauðrotuð í einu höggi. Árið 1602 var útrunnið það tímatakmark, sem ákveðið var í leyfisbréfunum flestum, og því komst einokunin einmitt á þetta ár; þó var leyfistíminn ekki alstaðar útrunninn; í Hafnarfirði máttu Þjóðverjar t.d. enn þá verzla í tvö ár. Verzlun Dana varð fljótt mjög illa þokkuð, og var þegar í fyrstu byrjun almenn óánægja og kvartanir um land allt. Sumrin 1602 og 1603 fengu Þjóðverjar leyfi til að sigla til þeirra hafna, sem þeir höfðu áður haft, til þess að ná inn skuldum, en enga verzlun máttu þeir reka; 1608 voru verzlunarhús Þjóðverja, þau er eptir stóðu, rifin eða brotin niður. Þannig lauk verzlun Þjóðverja á Íslandi; samt komu mörg þýzk skip hingað eptir það árlega um langt árabil, því borgarar í Málmey, Kaupmannahöfn og Helsingjaeyri, er leigt höfðu verzlun á Íslandi, urðu að taka á leigu þýzk skip

---

[1] *Magnús Ketilsson*: Forordninger II., bls. 157.

[2] Lovsamling for Island I., bls. 135.

[3] Árbækur Espólíns V., bls. 80-81.

[4] Fornmannasögur VIII., bls. 250-51.

Digitized by Google

og þýzkar skipshafnir, af því þeir gátu ekki rekið verzlun til Íslands af eigin rammleik, og auk þess urðu þeir að selja vörur sínar í Hamborg eða með milligöngu þýzkra kaupmanna; þannig gekk arðurinn af íslenzku verzluninni ekki úr greipum Þjóðverja, þó þeir misstu réttinn til beinnar verzlunar; skellirnir mestu lentu á íslenzkri alþýðu; hún varð að borga beinlínis og óbeinlínis allan þann kostnað, sem þessi nýi danski verzlunarmilliliður hafði í för með sér; hún fékk verri og dýrari vörur, og varð að þola hið þrælslegasta ófrelsi í öllum viðskiptum.

Hér höfum vér ritað þetta stutta ágrip um verzlun Þjóðverja,[1] til þess að gera ljóst það samband, sem í þá daga var milli Þjóðverja og Íslendinga; það lítið sem ritað er um Ísland á 16. öld, á rót sína að rekja til þessara verzlunarviðskipta; Þjóðverjar komu hingað að eins til þess að græða fé, og því er sönn þekking þeirra á landinu ekki mikil; Þjóðverjar áttu mest saman að sælda við sjómannalýðinn í sæþorpunum, og því bera þeir Íslendingum optast illa söguna, og lýsa þeim eins og skrælingjum. Íslendingar af betra taginu kynntust í þá daga líka töluvert háttum og siðum hinna æðri stétta á Þýzkalandi, enda ferðuðust margir til Þýzkalands og Hollands. Um siðbótartímann voru hin beinu áhrif frá Þjóðverjum á menntun Íslendinga töluverð. Á 16. öld stunduðu ýmsir Íslendingar bóknám á Þýzkalandi, og bæði á þeirri öld og hinni næstu fóru Íslendingar miklu meir til annara landa í Európu, heldur en seinna varð; samband Íslendinga við meginland Európu og ferðir þeirra þangað hafa eflaust mjög stutt að endurreisn íslenzkra bókmennta eptir siðabótina. Í latnesku sögubroti um Jón biskup Arason er þess getið, að íslenzkir biskupar og ábótar hafi sumir fengizt við bóknám á Englandi, Frakklandi og Þýzkalandi.[2] Eins og kunnugt er, var Ögmundur biskup

---

[1] Um verzlun Þjóðverja eru til ótal skjöl og skilríki, prentuð og óprentuð og væri vonandi, að þess væri ekki langt að bíða, að vér fengjum fullkomna verzlunarsögu íslenzka.

[2] Biskupasögur II., bls. 427.

Pálsson á yngri árum við bóknám á Hollandi og Englandi; Gissur biskup Einarsson var 3 ár við nám á Þýzkalandi, og Oddur Gottskálksson menntaðist í Noregi, Danmörku og Þýzkalandi; Marteinn Einarsson var 9 vetur samfleytt á Englandi, enda var systir hans gipt enskum manni; síra Pétur, bróðir Marteins biskups (Gleraugna-Pétur), ferðaðist um Þýzkaland. Sigurður Jónsson, er varð skólameistari á Hólum 1573, hafði verið lengi í Kaupmannahöfn og Rostock; hann hafði fyrstur Íslendinga lært hebresku.[1] Síra Jón Guðmundsson,[2] sem var skólameistari í Skálholti 1585—89, var 3 ár í skóla í Bremen, og sonur hans Guðmundur lærði líka í Bremen. Gísli biskup Jónsson fór 3 eða 4 ferðir til útlanda; er sagt um hann: »ekki hafði hann kunnað latínu, en var góður þýzkur«.[3] Um Gissur biskup Einarsson segir Jón Gissurarson: »í þýzkri tungu var hann svo fimur og ferðugur, að þýzkir höfðu opt sagt, að hver hann þekkti ekki, mætti hyggja að hann væri fæddur þýzkur«.[4] Á dögum Guðbrands biskups var það talið til almennrar menntunar að kunna þýzku, og því lét hann dætur sínar læra þetta mál.[5] Framan af öldinni, meðan hinn forni siður drottnaði, fóru stöku menn lengra suður; Helgi Höskuldsson ábóti á Þingeyrum († 1561) gekk t. d. þrisvar til Róm að taka lausn af páfa; »hann átti börn við meinalausum konum«.[6]

---

1) Sigurður Jónsson var haltur frá öndverðu, þótti harður og refsingasamur við pilta; hann varð líkþrár og dó á jörð sinni Hóli í Kinn. Árb. Espólíns V., bls. 14-16, 57.

2) Jón Guðmundsson var fæddur á Hvoli í Saurbæ 1558, var 3 ár í Bremen, 5 ár í Höfn; hann var nefndur til að vera í biskupskjöri með Oddi Einarssyni 1588, en af því menn grunaði, að hann væri eigi nógu mótfallinn Kalvíns kenningu (hann hafði lært í kalvínsmanna-skóla í Bremen), var eigi mjög fram fylgt hans kosningu; hann var vel lærður og röggsamlegur; 1590 vígðist hann til Hítardals og dó þar 7. sept. 1634. Hdrs. J. S. nr. 380 og 323. 4to.

3) Biskupasögur II., bls. 636. Safn I., bls. 134.

4) Safn til sögu Íslands I., bls. 676.

5) Árbækur Espólíns V., bls. 72.

6) Annálar Björns á Skarðsá. Hrappsey 1774, bls. 109.

Það voru ekki eingöngu klerkar, sem ferðuðust til Þýzkalands á 16. öldinni; fjöldamargir leikmenn af æðri og lægri stéttum fóru þangað til að menntast eða í öðrum erindum, og sumir staðfestust á Þýzkalandi. Hannes Eggertsson, sonur Eggerts riddara, bjó 13 ár í Altona og ýmsir afkomendur hans voru sumpart á Islandi, sumpart í Hamborg. Magnús Jónsson hinn prúði var á yngri árum mörg ár á Þýzkalandi og Páll bróðir hans (Staðarhóls-Páll) sigldi opt, og er sagt um hann, að hann hafi verið »góður þýzkur«.[1] Jón Gissurarson sagnfræðingur sigldi í ungdæmi sínu, og var »vel forframaður í þýzku«, en Magnús bróðir hans nam læknislist eða varð bartskeri, sem þá var kallað.[2] Gísli Gunnarsson, dóttursonur síra Magnúsar Jónssonar, Arasonar biskups, stúderaði á Þýzkalandi, og Páll bróðir hans drukknaði í Hamborgarelfi;[3] þeir voru bræður Solveigar, fyrri konu Arngríms lærða. Benedikt Pálsson, sonarsonur Guðbrands biskups, lærði bartskeraíþrótt í Hamborg, og sigldi svo til Spánar, en var hertekinn af Tyrkjum, og var hjá þeim í þrjú ár; »var svo leystur af Hamborgurum og útborgaður af frændum sínum og vinum hér fyrir lítið miður en 1000 dali«.[4] Árni Árnason var bartskeri í Hamborg og giptist þar.[5] Eiríkur Árnason, umboðsmaður í Skriðuklaustri og sýslumaður, flutti sig til Hamborgar 1579, og giptist þar í annað sinn.[6] Á 16. og 17. öld fóru margir Íslendingar til Englands og Hollands. Björn Gíslason (vísa Gísla-) sýslumaður í Barðastrandarsýslu og Magnús Jónsson sýslumaður í Strandasýslu sigldu til Hollands og menntuðust þar;[1] Þórður Þórðarson og Guðmundur Steindórsson sigldu í Holland og England; Jón Jónsson græddi á Englandi mikið fé[2] og Brokeyjar-Jón, forfaðir hinnar alkunnu Bogaættar, fór 1591 til Englands, var þar við kaupskap, og varð stórauðugur maður; kom svo heim og staðfestist hér.[3] Björn á Skarðsá nefnir mann, sem kallaður var Árni gull, sem hafði siglt í England, verið þar um tíma og komið út hingað með gull mikið.[4] Svo mætti marga fleiri upp telja; en þessi dæmi eru nóg til þess að sýna, hve tíðar utanferðir Íslendinga voru í þá daga til annara landa en Danmerkur. Þó reyndu ýmsir embættismenn seint á 16. öld að takmarka utanferðir Íslendinga, líklega mest af óvináttu við Guðbrand biskup, en konungsbréf 20. marz 1573 bannar allar slíkar tálmanir.[5]

---

[1] Annálar Björns á Skarðsá, bls. 164-65.

[2] Annálar Björns á Skarðsá, bls. 161. Safn I., bls. 645.

[3] Biskupasögur II., bls. 386.

[4] Biskupasögur II., bls. 701.

[5] Biskupasögur II., bls. 392. Bartskerar voru í þá daga nokkurs konar handlæknar; á verzlunarskipum Þjóðverja voru bartskerar opt í læknis- og prestsstað (Niederdeutsches Jahrbuch IX., bls. 111.

[6] *Jón Þorkelsson*: Digtningen på Island i det 15. og 16. Århundrede. Kbh. 1888, bls. 413.

Eins og kunnugt er, stóðu þeir Guðbrandur biskup Þorláksson og Arngrímur Jónsson í sambandi við lærða menn á Þýzkalandi og Hollandi, og mun þess síðar getið. Þorkell, sonur Arngríms, var síðar við bóknám á Hollandi; þannig viðhéldust námsferðir íslenzkra fyrirmanna til Þýzkalands og Hollands alla 17. öldina; mun eg tala nánar um það seinna; en hér þarf ekki að nefna nema tvö dæmi, Þórð biskup Þorláksson, sem »disputeraði« í Wittenberg, og var við nám í Danmörku, Þýzkalandi og Hollandi, og ferðaðist um England og Noreg, og tengdaföður hans, Gísla sýslumann Magnússon á Hlíðarenda, sem var 4 ár við bóknám ytra, einkum við háskólann í Leiden.[6] Þess hefir fyrr hefir verið getið, að utanferðir íslenzkra námsmanna af heldra tagi voru aldrei eins tíðar,

---

[1] Biskupasögur II., bls. 361, 363.

[2] Biskupasögur II., bls. 620, 625.

[3] *Bogi Benediktsson*: Feðgaæfi. Viðey 1823, bls. 9-10.

[4] Annálar Björns á Skarðsá, bls. 143.

[5] *Magnús Ketilsson*: Forordninger II., bls. 71. Safn til sögu Íslands II., bls. 336-37.

[6] Eptir skrá háskólans í Rostock voru 7 Íslendingar innskrifaðir námsmenn við þann skóla á árunum 1480-1598. Sbr. afskript í hdrs. J. S. nr. 536. 4to. Af bréfi 12. apríl 1600 frá Frederus háskólakennara í Rostock til Arngríms lærða sést, að Íslendingurinn

Digitized by Google

eins og meðan gullöld íslenzkra bókmennta stóð sem hæst til forna, og það er líka eptirtektavert, að mikill fjöldi íslenzkra höfðingja menntast á Þýzkalandi og Hollandi á 16. og 17. öldinni, þegar íslenzkar bókmenntir aptur voru að rísa úr dái.

Þjóðverjar sumir hafa líka setzt að á Íslandi að staðaldri; Espólín getur þess, að Jacob Hildibrandsson Vinoch, sem 1598 var sýslumaður í Múlaþingi, hafi verið Hamborgari;[1] Jacob Lazason, sem var margfróður maður og lengi hreppstjóri á Rauðasandi, var af þýzkri ætt, hinni sömu og Lazi, sem brenndur var á alþingi 1675,[2] og eins er getið um þýzka Júkkum nokkurn á Keldunesi;[3] 1587 var þýzkur bartskeri á Bessastöðnum, Hans að nafni,[4] o. s. frv.

Íslendingar fengust í þá daga einnig nokkuð sjálfir við siglingar, skipasmíðar og verzlun. Marteinn biskup Einarsson var á yngri árum tvö ár kaupmaður í Grindavík; Guðmundur Steindórsson var kramari Hollendinga í Bjarneyjum; Jón prestur Eiríksson í Vatnsfirði var svo hagur, að hann smíðaði haffært skip.[5] Ólafur Pétursson fógeti lét smíða hér í landi haffæra duggu; var hún fyrst við fiskiveiðar, og var svo send til Bergen með skreið.[6] Sjálfsagt hafa margir fleiri fengizt við verzlun, þó þess sé ekki getið; það er t. d. nefnt 1571, að Guðbrandur biskup hafi gert áminningu Halldóri presti Benediktssyni um kaupverzlun hans mikla og aðra hluti, því Halldór prestur var fédráttamaður mikill.[7] Það er kunnugt, að

Loptur Skaptason fer það ár heim til Íslands frá námi í Rostock. Apotribe Calumniæ.

[1] Árbækur Espólíns V., bls. 88.

[2] Biskupasögur II., bls. 380. Vísa eptir hann er í Tímar. bókmf. VIII., bls. 90.

[3] Bisk.sög. II., bls. 386.

[4] Annálar Björns á Skarðsá, bls. 148.

[5] Árbækur Espólíns III., bls. 91.

[6] Annálar Björns á Skarðsá, bls. 245. Safn til sögu Íslands II., bls. 736-737.

[7] Árbækur Espólíns V., bls. 11.

Digitized by Google

Ögmundur biskup hafði á yngri árum verið í förum; hann var formaður á skipi Skálholtsstaðar til Noregs nokkrum sinnum á dögum Stefáns biskups Jónssonar;[1] hann lét síðar gera skútu vestur í Vatnsfirði, og gekk hún tvisvar á ári til Noregs, og hafði Ögmundur biskup kaupskap á viði og öðru.[2] Á dögum Gottskálks biskups átti Hólakirkja 70 lesta hafskip,[3] og Jón Arason hafði og kaupskip í förum til Noregs; það týndist í stormi fyrir vestan Tindastól.[4] Guðbrandur biskup keypti 60 lesta skip af Hamborgurum, en lögmenn báðir og lögréttan lögðust á móti slíku fyrirtæki biskups, og kærðu fyrir konungi; kváðu mikinn óþarfa og hættu, að landsmenn ættu sjálfir kaupfar. Tókst svo illa til, að skipið týndist nokkru síðar á útsiglingu;[5] skip þetta átti að fara til Noregs að sækja timbur og járn o. fl.; hafði Guðbrandur biskup 15. marz 1580 fengið konungsleyfi til þess að verzla á Skagafirði. Þjóðverjar hafa líklega lítið flutt af timbri og annari þungavöru; allt af er talað um timbureklu, og meðfram vegna hennar hafa biskupsstólarnir orðið að hafa skip í förum til Noregs. Jón prestur Egilsson segir líka, að Skálholtskirkja hafi í þá daga átt skóg í Noregi, og garð, er var kallaður Íslendingagarður, og haldið því fram á daga Marteins biskups; þá brotnaði skútan fyrir

---

[1] s. st. III., bls. 7.

[2] Biskupasögur II., bls. 238, 266. Arbækur Espólíns III., bls. 91, 94, 108, 111. Árið 1534 segir Ögmundur biskup í bréfi til biskupsins í Stafangri, að hann hafi misst 3 hafskip, hvert eptir annað: »Vildum vi gjarnan heim mót sumarið með guðs náð og miskunn, nær vi kunnum fá nokkuð skip; hefði yðar náð góð ráð upp á malt eða korn, þá biðjum vi yður um nockra hjálp til sjós í vort skip, því nú er ganske hörð tíð í Beren, því vér aktum oss að blaða í Stor« (Storð) J. S. bdrs. nr. 375. 4to. Sbr. Hist. eccles. Isl. II., bls. 528.

[3] Árbækur Espólíns III., bls. 42 og Sigurðarregistur.

[4] Árbækur Espólíns III., bls. 130.

[5] Árbækur Espólíns V., bls. 24. Magnús Ketilsson: Forordninger II., bls. 93-94, 98-99. Hist. eccles. III., bls. 420-425.

Eyrarbakka og lagðist af siglingin, en skógarítakið gekk undan.[1]

Þessu næst liggur fyrir að segja frá lýsingum ferðamanna þýzkra, er komu eða þóttust hafa komið til Íslands á 16. öld; þær frásagnir um landið, sem vér höfum getið um í næsta kafla hér á undan, voru eigi eptir ferðamenn, er hingað höfðu komið eða sjónarvotta; þær voru samsettar af lausafregnum og munnmælum, er fræðimenn erlendis höfðu hent á lopti og borizt höfðu frá kaupmönnum og sjómönnum.

Fyrsta þýzk lýsing á Íslandi eptir sjónarvott var prentuð í Hamborg 1561 hjá Joachim Löw; það var lýsing í ljóðum á lágþýzku[2] eptir *Gories Peerse.* Um höfundinn vita menn ekkert, en það er auðséð, að hann hefir ekki verið Íslendingur, þó svo standi á titilblaðinu, enda talar höfundurinn um Íslendinga með mikilli fyrirlitningu. Arngrímur lærði heldur, að hann hafi verið skipstjóri, en það getur líka vel verið, að hann hafi verið skipslæknir (bartskeri)[3] og hefir hann líklega verið frá Hamborg, enda var siglingin þaðan langmest. Gories Peerse hefir að öllum líkindum komið til Íslands um 1554; segist hann sjálfur hafa komið til norður-,suður-,austur- og vestur-

---

[1] Safn til sögu Íslands I., bls. 65-67.

[2] Eg fer hér eptir útgáfu *W. Seelmann's* í Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung. Jahrgang 1883. Norden. u. Leipzig 1884, bls. 110-125. W. Seelmann hefir haft fyrir sér útgáfu prentaða 1594, átta blöð í 8vo með titlinum: »Van Ysslandt wat vor egenschop, wunder und ardt des volkes, der deerte, vögel und vische darsülvest gefunden werden. Geschreven dörch einen gebaren Ysslander, und dörch de yennen so jaerlikes yn Isslandt handeln yn den drück vorferdiget«. Aptast á blaðinu 8. stendur »Gories Peerse, Anno Domine LXI gedrücket im jare 1594«. Á titilblaðinu er mynd af manni, sem rífur sundur gin á ljóni.

[3] Bartskerar voru opt með þýzkum skipum og sumir dvöldu vetrarlangt á Íslandi, enda er það tekið fram í alþingisdóminum 1545 um verzlun útlendinga, að »bartskerar megi hér eptir liggja um vetur með fógetans ráði, þó svo, að þeir græði fólk fyrir billegan betaling og fremji engan kaupskap né hafi skipaútgjörð«. Safn til sögu Íslands II., bls. 687.

Digitized by Google

stranda landsins, en það er nú ef til vill orðum aukið; hann hefir líklega komið á nokkrar hafnir og séð sjómannaskríl í fiskiverum, heyrt ýmsar munnmælasögur þýzkra háseta og hefir svo fært þær í stílinn. Þó Peerse beri Íslendingum mjög illa söguna, þá er lýsingin þó að ýmsu leyti allmerkileg; hún varð orsök til þess, að Arngrímur Jónsson ritaði hina fyrstu bók sína um Ísland og hún var aðalheimildarrit Blefkens; hann skrifaði á latínu og breiddi út skröksögurnar meðal lærðra manna og voru þær í höndum hans orðnar hálfu verri. Eg læt hér fylgja stutt yfirlit yfir frásöguna um Ísland eins og hún kemur fram í kvæðinu.

Gories Peerse segir, að Ísland liggi norðvestur í hafi hérumbil 400 mílur frá Þýzkalandi og beri nafn sitt með réttu, því þar sé frost, regn, vindur og snjór og ógurleg fjöll alstaðar. Þar vex ekki gras nema í dölunum. Snæfellsjökull er aldrei snælaus og sést langt að; þar er Heklufjall og halda bændur, að þar sé helvíti; segir hann ýmislegt frá eldgosunum og lýsir þeim rétt; hann talar um eldgos úr Heklu, sem nýlega sé afstaðið og hefir það líklega verið gosið 1554, sem Jón Egilsson getur um.[1] Peerse talar og um jarðskjálftana, dynkina, öskufallið og um eldinn, sem bræði grjót og steina. Peerse nefnir brennisteinsfjöllin og segir þau brenni svo, að menn sjái þau í 12 mílna fjarska; hann nefnir og bæði sjóðandi uppsprettur og laugar, sem menn geti baðað sig í; hann segir, að fiskiveiðar séu beztar fyrir sunnan og vestan; fyrir austan og norðan segir hann menn kunni að gera góð vaðmál; þar sé nóg af kindum, kúm og geitum. Peerse segir, að strendur Íslands séu frjóvsamar, en hver sem vill ferðast inn í landið, verður að þola frost, hungur og þorsta; þar eru óteljandi lækir og vatnsföll, en sjaldan finna menn þorp eða bæi; hver sem vill ferðast yfir fjallvegi, verður að hafa með sér tjöld og mat; þegar allir vegir eru þaktir af snjó og menn sjá ekkert fyrir snjó, verða menn að setjast að og geta ekki farið lengra, því menn verða að átta sig eptir fjallatindum. Á Íslandi eru hvorki hirtir né hérar og engin villudýr, nema hvítir, gráir og mórauðir refir, og drepa þeir margar kindur; þar eru mörg ótamin hross, og hvítabirnir koma á ísnum frá Grænlandi. Á hverju ári kemur mikill hafís fyrir norðan, svo að skip komast eigi að landinu; hann er 20—30 faðma þykkur og brýtur skipin, sem í hann komast. Um Jónsmessu sigla menn inn í hafnirnar fyrir norðan, því þá er ísinn optast farinn;[1] hlaða farmenn þá skipin með brennisteini, því hann grafa menn út úr fjöllunum fyrir norðan; brennisteinn er fluttur á hestum til sævar, því ekki er hægt að nota vagna á fjöllunum. Á Íslandi eru stærri hrafnar en í öðrum löndum; þar eru og fyrir austan og norðan margir fagrir fálkar; þar eru og rjúpur mjög algengar; hvorki er þar bjór né brauð, og korntegundir geta ekki vaxið vegna kuldans; jarðarávextir eru þar engir nema grasið, en þar er mikið af feitum nautum og kindum; kvikfé verður þar á fjórum vikum svo feitt, að það fitnar í öðrum löndum ekki betur á höfrum; hestar eru þar allir skeiðhestar og fótvissir; tré vaxa þar engin nema birki; til eldsneytis nota menn mó, þang, kúamykju og fiskabein. Um hvalina segir Peerse ýmsar kynjasögur, eins og allir aðrir á þeim tímum; hann segir, að menn geti ekki ráðið við hvalina, sem sumir séu 100 álna langir, og ekkert geti grandað þeim nema ísinn, því þeir verða milli lands og íss og láta þar líf sitt og komast svo á vald mannanna. Peerse segir, að Ísland sé aflangt og líklega um 100 mílur á hvern veg; því næst segir hann hundasöguna gömlu; snýr sér þá frá landinu og fer að tala um íbúana.

---

[1] Safn til sögu Íslands I„ bls. 101.

Peerse segir, að Íslendingar séu mjög guðræknir, þeir hafi vanalega kapellur hjá húsum sínum og biðjast þar daglega fyrir á morgnana undir eins og þeir koma úr rúmunum, og tala ekki orð við mann, fyrr en þeir eru búnir að biðjast fyrir. Daglega lesa þeir Davídspsaltara á latínu og flestir skilja þó ekki ögn í honum;[1] margir prestar prédika þar ekki nema tvisvar á ári. Peerse segir, að á Íslandi sé saurlífi algengt og að alþýðu þyki engin skömm að svíkja Þjóðverja (í kaupum og sölum). Þegar Íslendingar heilsast, kyssast þeir, og margir eru svo sterkir, að þeir geta tekið upp litla bjórtunnu og drukkið úr sponsgatinu eins og bændur úr legli. Íslendingar álíta það engin óhreinindi, þó nokkur óhrein hár blandist í matinn eða jafnvel stundum nokkrar lýs, »því þetta er lúsug þjóð«, segir Peerse. Hákarl og fisk eta þeir hráan og ósaltaðan, og með mögru kjöti eta þeir tólg; þeim stendur á sama, þó maturinn sé ósaltaður og brauðlaus; auk þess eta Íslendingar skyr, drafla, mélgraut og blómur; hrátt tómt selspik, án salts og brauðs, eta þeir eins og sælgæti, og eins sjálfdauða gripi. Þegar þeir fá öl, drekka þeir meðan eitthvað er til, og sitja svo fast við drykkinn, að þeir gefa sér ekki tíma til að standa upp, en húsfreyja hefir næturgagnið til taks, ef einhver þarf þess; sér til skemtunar urra þeir (raula) eins og birnir eða hundar; bjórinn drekka þeir úr renndum nautshornbikurum. Aldrei bera þeir á sér peninga og það er ekki nein skömm að eta og drekka án þess að borga fyrir sig. Húsin eru grafin niður í jörðina og er þar ekki hægt að verja sig fyrir lúsum; tíu eða fleiri sofa saman í hrúgu, karlmenn og kvennfólk, og liggja andfætis undir vaðmálsvoðum; allir hafa eitt næturgagn og þvo höfuð og munn úr því á morgnana. Á vetrum verða börn og vinnufólk að bera húsbændunum mat og drykk í rúmið, og skemmta þeir sér síðan með því að tefla kotru og skák, því þeir geta ekki komizt út fyrir snjó; vinnumennirnir verða þó að fara út til þess að leita að dauðum kindum og úldnum fiskum, sem þeir hafa sér til matar.

---

[1] Þetta er rétt, sbr. Den grönländska drifisen vid Island af Th. Thoroddsen (Ymer. Stockholm 1884).

---

[1] Í formála fyrir »VII Idranar psalmar Davíds« segir Guðbrandur biskup Þorláksson: »Í þeim blinda pavadómi hjá oss, voru þessir 7 psalmar mjög tíðkaðir og lesnir, þó með litlum skilningi (af því þeir voru á latínu). Þar var nálega enginn, sem kunni að lesa, að hann læsi ekki, eða ætti ekki að lesa, þessa psalma daglega. Og ekki voru þeir haldnir vel kristnir, sem þá ekki höfðu og lásu optar en sjaldnar. Mönnum fór þá ekki ólíka, so sem þá blindur maður þreifar á einum gimstein eða dýrgrip, en sér hann þó ekki; samt hefir hann gaman þar af; með sama móti voru þessi orð í pávadóminum mörgum góðfúsum hjörtum til uppvakningar, og slíkan krapt höfðu þessi óskilin orð, að menn klökknuðu þar af og uppkveiktust í hjarta og hugarfari til guðrækni og góðfýsi«. Jón Espólín segir, að leikmenn hafi eptir siðaskiptin haldið langfastast í latínuþulurnar, sem þeir ekkert skildu í. Árbækur IV., bls. 18.

Svona er nú fyrsta ferðasagan frá Íslandi. Það er enginn efi á því, að Gories Peerse einhvern tíma hefir komið til Íslands; lýsing hans á sjálfu landinu er engan veginn svo fjarska fráleit;. en þegar hann fer að lýsa þjóðinni, kastar tólfunum; það er auðséð, að hann hefir ekki umgengizt annað fólk en hinn argasta sjóbúðaskríl, sem í þá daga líklega ekki hefir verið beysinn; þó sumu sé ef til vill logið til uppfyllingar, þá styðjast þó allflestar sögurnar við einhvern snefil af sannindum. Frá Heklugosunum segir Peerse mikið sennilegar en flestir samtíða menn hans, og það sem hann segir um ferðalög inni í landinu er furðu rétt; þar sem hann nefnir ýmislegt, er snertir náttúru og afurðir landsins, sést, að hann hefir tekið allvel eptir; hann segir og rétt frá hafísnum og segir engar kynja- eða draugasögur um hann. Yfir höfuð er það merkilegt, hve lítið er af hjátrúarsögum í riti Peerses, og er rit hans í því tilliti ólíkt ritum lærðra manna í þá daga; líklega kemur þetta af því, að Peerse hefir verið lítt lærður eða ólærður maður, og hafa því hin latnesku rit fræðimanna engin áhrif haft á hann. Rit Peerses er hreint og beint yfirlit yfir þær hugmyndir, sem ólærðir sjómenn og verzlunarmenn í þá daga hafa gjört sér um landið; fátt er það í riti hans, sem áður er algengt í lýsingum á Íslandi; hundasagan er eitt af því fáa; hún er þegar komin á gang á dögum Martin Behaims, eins og vér áður höfum getið. Það sem hann segir um eldsneyti er rétt, því enn nota menn við sjóarsíðuna mó, þang, fiskabein og klíning til eldsneytis; hvalsögur hans eru hinar sömu eins og algengar voru í þá daga, og þó talar hann minna um sjóskrýmslin en margir aðrir. Frásaga hans um kapellurnar er eðlileg á þeim tímum, því hálfkirkjur voru um siðaskiptin mjög víða; eins vita menn hve opt verður messufall á útkjálkakirkjum á vetrum, þegar illa árar, enda hefir um siðaskiptin verið töluverð óregla á kirkjustjórninni. Hvað ósiðsemi Íslendinga snertir, er þeir Peerse og Blefken eru svo margorðir um, þá eru eru það eflaust mestmegnis ýkjur, sprottnar af sjómannaþvaðri, og er auðséð, að þeim þykir gaman að tala um slíkt. Um krapta Íslendinga er það að segja, að það hefir verið og er enn mjög algengt hjá vermönnum, að grobba af kröptum sínum og ganga ýmsar þjóðsögur um slíkt. Jafnvel þó Peerse ekki hafi umgengizt nema hinn lélegasta skríl, þá eru óþrifnaðarsögur hans eflaust mjög ýktar; frásögnin um að Íslendingar eti sjálfdautt, er afleit fásinna, ef til vill byggð á einhverjum einstökum atburði, sem sjómenn þýzkir hafa misskilið. Athæfi það og siðir, sem Peerse, og síðar Blefken, segja, að Íslendingar hafi í samdrykkjum, hefir aldrei heyrzt á Íslandi eða neitt þvílíkt, og er allt útlit til þess, að sögur þessar séu uppspunnar viljandi til smekkbætis fyrir lesendurna. Það sem Peerse segir um rúm Íslendinga og svefnsiði, er líklega byggt á því, að hann eða aðrir Þjóðverjar hafa komið í lítilfjörlega baðstofu hjá fátæklingum eða í sjóbúð, og er þá skiljanlegt, að lýsingin verði svona, þó hún sé rangfærð; Peerse hefir undrazt að sjá 2 eða ef til vill 3 sofa saman andfætis, eins og alsiða er enn á Íslandi; eins hefir það hneykslað hann, að kvennfólk og karlmenn á Íslandi sofa í sama herbergi, í baðstofunni, og hafa jafnvel útlendir ferðamenn á þessari öld talið það sem mark upp á ósiðsemi Íslendinga og vöntun á blygðunartilfinningu.

Árið 1607 kom út í Leiden bók um Ísland eptir *Dithmar Blefken.* **Bók þessi er orðin alræmd fyrir ýkjur**

Digitized by Google

þær og skröksögur, sem í henni eru; Blefken ber Íslendingum mjög illa söguna. Þó bókin í sjálfu sér sé sérlega ómerkileg, neyðumst vér þó til að tala nokkuð nánar um hana, af því hún hafði mjög mikil áhrif á hugmyndir útlendinga um Ísland, var gefin út í fjölda mörgum útgáfum og útleggingum, og varð til þess, að Arngrímur lærði ritaði bók, til þess að hrekja allar þær lygar, sem í henni voru. Ferðasaga Blefkens er líklega tilbúningur frá upphafi til enda; hún er samsull af lygasögum, sem Blefken hefir heyrt hjá sjómönnum eða lesið í eldri ritum, og er mjög efasamt, hvert höfundurinn hefir nokkurn tíma komið til Íslands; Guðbrandur biskup og Arngrímur lærði sanna, að hann hefir ekki komið til Íslands á þeim árum er hann segir, en það er þó ekki með öllu ómögulegt, að hann hafi einhvern tíma flækzt hingað á einhverjar hafnir með þýzkum verzlunarskipum; en hafi hann komið, hefir hann líklega komið mikið seinna en hann segir; Arngrímur heldur, að Blefken segist hafa skrifað bókina og komið til Islands svo snemma í því skyni, að þeir sem þekktu Ísland 1607, skyldu fremur trúa því, er hann segir um hag landsins 44 árum áður.[1] Blefken segist lýsa öllu eptir sjón og reynd, og er þó auðséð, að hann skrökvar sumu vísvitandi; í þá daga voru slíkar lognar ferðasögur ekki óalgengar; þegar lýst var fjarlægum þjóðum og löndum, þurftu höfundarnir ekki að óttast, að landar þeirra vefengdu söguna, því lærðir menn og leikir voru á þeim öldum flestir ákaflega auðtrúa. Nú á dögum getur slíkt ekki haldizt lengi uppi; þó eru þess nokkur dæmi á þessari öld, að logið hefir verið upp heilum ferðasögum um Afríku og önnur fjarlæg lönd, og hafa jafnvel fróðir menn látið glepjast af slíku, þegar líklega hefir verið logið.

Eptir því sem Blefken segir, hafa örlög bókarinnar, áður en hún kom út, verið mjög merkileg; segir hann frá öllum hrakningunum í formálanum. Blefken kveðst hafa komið til Íslands 1563, en er hann fór þaðan 1565, hraktist hann víða um lönd og gat ekki gefið bókina út fyrr en 1607; hann fór frá Íslandi til Lissabon; þar heyrði hann, að konungsskip nokkur væri ferðbúin til Indlands við Herkúlessúlur; langaði Blefken til að sjá Indland, og fór því landveg með tveim Þjóðverjum suður til Gades, en þeir náðu ekki fari; skipin voru farin áður en þeir komu. Þegar þessi von brást, fór Blefken til Afríku allt til Goletta; það er hafnarborg við Túnis; þar sneru fylgdarmenn hans aptur. Í Goletta hitti Blefken Norðurálfumann, sem hafði tekið Múhameðstrú og átti heima í Tingit í Maroccoríki. Þessi Múhameðsmaður hvatti hann til að ferðast með sér, og gerðist Blefken þjónn hans og vinnumaður, af því hann var sjálfur peningalaus. »Þó mér væri það örðugt«, segir Blefken, »tók eg bagga á bak mér, því eg vissi, að heimskt er heimalið barn, og margs verður sá vísari, er víða ratar«. Ferðuðust þeir síðan um Túnisríki og Marocco alla leið til Tingit; á þessu ferðalagi var Blefken í 5 ár, og geymdi allt af hjá sér handritið af ritlingi sínum um Ísland. Þaðan fór hann til Austurríkis til Vínarborgar, og var þar með greifa nokkrum, er Ottó hét, en vegna sífelldra ferðalaga gat hann ekki gefið út bókina. Arið 1582 sendi Turckxess erkibiskup í Köln[1] Blefken til Bonn; féll hann þá í ræningjahendur; tóku þeir fé hans og poka, færðu hann úr fötunum og skildu hann eptir dauðvona með 23 sárum; þar missti hann Íslandslýsinguna, og bjóst aldrei við að sjá hana aptur, en fékk hana þó seinna af hendingu; Blefken segir, að Schenck nokkur hafi tekið Bonn 1588;

---

[1] **Anatome Blefkeniana. Hamburgi 1613, bls. 24-25.**

---

[1]) Turckxess þessi, sem hér er nefndur, er líklega Gebhard II. Truchsess von Waldburg; hann var valinn til erkibiskups 1577, snerist til mótmælendatrúar 1582 og gekk að eiga Agnesi greifainnu af Mansfeld; s. á. 22. marz var hann settur af og bannfærður af Gregor páfa XIII., og Alexander Farnese fór með her manns í lönd hans til að reka hann frá völdum; Gebhard varðist drengilega og á árunum 1584-89 var hin grimmasta styrjöld í löndum hans, en eptir bardagann við Zutpheu varð Gebhard að fara frá og dó 21. maí 1606 í Strassburg.

þá fann riddari, sem Blefken þekkti, bókina í húsi, er íbúarnir voru flúnir úr, og með því nafn Blefkens stóð á henni, skilaði riddarinn honum skræðunni, svo nú var loksins hægt að prenta hana; þó beið prentunin enn í 19 ár, af hverjum orsökum segir Blefken ekki.

Blefken segist ekki kæra sig eins um málfegurð eins og sannleika, »því ekkert hefi eg ritað», segir hann, »nema það, sem eg hefi heyrt og séð. En margir eru þeir nú á dögum, sem ekki halda að neitt sé satt, nema þeir hafi sjálfir séð það eða reynt það«. Seinast í formálanum heldur hann hrókaræðu um sannleiksást sína og annað þvílíkt; það er eins og hann sé að slá varnagla og hann gruni, að margir muni þeir verða, er ekki vilji trúa skröksögum hans. Á undan formálanum er löng tileinkun mjög guðrækileg, en fyrir aptan hann tvö lofkvæði latnesk um Blefken; telja skáldin það mikinn heiður fyrir Ísland, að annar eins maður eins og Blefken skuli hafa þangað komið. Allur þessi hlægilegi inngangur tekur yfir 18 blaðsíður, og þá kemur lýsingin sjálf á bls. 19—71.

Eg fer hér fljótt yfir vitleysurnar og kynjasögurnar í bók Blefkens, en nefni heldur hitt, sem einhver fótur er fyrir, til þess að fá yfirlit yfir þær hugmyndir, sem verzlunar- og sjómannalýðurinn hafði um Ísland.[1]

Í fyrsta kapítulanum segir Blefken frá ferð sinni til Íslands 1563, og talar um fund Íslands. Svo stóð á, að tvö kaupskip ætluðu frá Hamborg til Íslands, og vildu fá með sér klerk; dr. Páll von Eitzen var þá biskup í Hamborg,[2] og útvegaði hann þeim Blefken. Skipin lögðu af stað 10. apríl; sáu þeir Ísland 14. júní og stigu á land í Hafnarfirði daginn eptir. Þessu næst fer Blefken að lýsa landinu: »Ísland er«, segir hann, »hrjóstrugt, fjöllótt og snævi þakið; ætla menn að það sé tvöfalt stærra en Sikiley, og það kvað vera 100 mílur á lengd, eptir því sem Olaus Magnus segir; nafn sitt hefir það af frostunum, sem þar eru mjög hörð, og af hinum ævarandi ís; ísinn þjakar landið árlega í samfleytta 8 mánuði, en þó er þar á mörgum stöðum jarðhiti mikill og jarðeldar«. Blefken segir, að heimsskautsbaugurinn nyrðri skeri landið mitt. Blefken segir, að Frisar og Brímabúar, er farið hafi um norðurhöfin um árið 900, hafi fyrstir fundið Ísland og Grænland, en síðan hafi Norðmenn farið þangað og byggt löndin.

---

[1] Þeir sem nánar vilja kynna sér bók Blefkens, geta annaðhvort lesið hana sjálfa eða þá útdrætti þá, sem prentaðir eru í hinni fróðlegu ritgjörð Ólafs Davíðssonar í Tímar. bókmf. VIII. 1887.

[2] Þetta er ósatt; P. v. Eitzen hafði flutt sig til Slésvíkur árinu áður (1562).

Í öðrum kapítula segir Blefken frá trúarbrögðum Íslendinga, og segir, að Íslendingar hafi tekið kristni 1398; því næst segir hann frá því, hvernig siðabótin hafi komizt á á Íslandi, og er sú frásaga hin hlægilegasta vitleysa frá upphafi til enda.[1]

Í þriðja kapítula lýsir Blefken lífi og siðum Íslendinga; segir hann, að heldri menn á Íslandi skiptist í þrjár stéttir, en alþýðumenn séu í áþján hinna ríkari, af því þeir eiga ekki sjálfir skip til að fiska á. Fremstir hinna heldri manna eru lögmennirnir; þeir annast dómsmálin; þeir eru 12 að tölu, og hlýða allir boðum þeirra og dómum. Annar flokkurinn kallast »Bonden«; þeir eru nokkurs konar aðalsmenn; því fleiri skip sem þeir eiga og því meira kvikfé, því fleiri fiskimenn og skjólstæðinga hafa þeir; í þriðja flokki eru biskupar og prestar, og eru margir þeirra á strjálingi um allt landið; þeir borga eigi skatta sem aðrir menn og eru lausir við allar álögur. Blefken segir, að margir Íslendingar séu drambsamir og montnir, einkum af kröptum sínum, og svo segir hann sömu söguna og Gories Peerse, að þeir geti tekið upp bjórtunnu og sopið á henni. Blefken segir, að karlar og konur séu svo líkt búin, að erfitt sé að þekkja þau í sundur; kvennfólk sé undrafagurt, en haldi sér ekki til. Blefken segir, að Íslendingar séu ákaflega hneigðir til hjátrúar, en saga

---

[1] Ólafur Davíðsson hefir út lagt þessa sögu á bls. 139-40.

Digitized by Google

Blefkens ber það með sér, að hann er engan veginn laus við hjátrú sjálfur; hann segir að Íslendingar hafi púka til þjónustu, og að þeir hafi ráð yfir vindi og selji hann til byrjar, og fer hann um það mörgum ljótum orðum.

Blefken segir, að íslenzkir foreldrar kenni sonum sínum þegar í æsku lestur og íslenzk lög, og sárafáir séu ólesandi á Íslandi; Íslendingar hafa og nokkra sérstaka stafi, er tákna heil orð, en þau orð er illt að skrifa, segir hann, með vorum stöfum. Frá ungum aldri venjast Íslendingar við þrautir og fiskiveiðar, því »allt þeirra líf er fiskirí«; akuryrkja er þar engin. Íslendingar hafa til matar fisk, ósaltað smjör, mjólk og ost; fiskinn berja þeir með steinum og hafa hann í brauðs stað; flestir Íslendingar sjá aldrei brauð; til drykkjar hafa þeir vatn eða áir. Íslendingar lifa lengi án lækna og læknislyfja; margir verða 150 ára, og Blefken segist sjálfur hafa séð einn öldung, sem þá sagðist vera orðinn 200 ára. Þegar Íslendingar fá mél hjá kaupmanninum, þá blanda þeir mjólk saman við, geyma það lengi sem herramannsmat, og kalla þetta krydd »drabbel«. Þjóðverjar, sem verzla á Íslandi, hafa aðsetur sitt í Hafnarfirði; þar leggja þeir fram varning sinn í tjöldum sínum: skó, föt, spegla, hnífa og annað lítilsvert glingur. Íslendingar gefa í móti lýsi, fisk, brennistein, hvít tóuskinn og smjör. Blefken segir, að íslenzkar stúlkur séu mjög lauslátar og það með vilja og vitund foreldra sinna; segir hann, að þær stúlkur séu í heiðri hafðar, sem hafi átt vingott við Þjóðverja. Þegar Íslendingar fá vín eða öl hjá kaupmönnum, geyma þeir það ekki lengi, en drekka það hver hjá öðrum og meðan þeir drekka, kveða þeir um hreystiverk forfeðra sinna, ekki með neinu vissu lagi, heldur eins og hverjum dettur í hug; því næst segir Blefken frá ýmsum ruddalegum borðsiðum Íslendinga, er það mest lapið upp úr Gories Peerse, en fært nokkuð í stílinn; hann leggur mikið út af því, hversu Íslendingar séu lúsugir, og segir, að þeir þvoi sér úr hlandi, og telji það nauðsynlegt fyrir heilsuna; sjálfdautt kjöt segir Blefken, að Íslendingum þyki bezt. Á vetrum, á undan og eptir vetrarsólstöðum (frá 12. nóv. til 9. febr.), segir Blefken, að ekki sjáist sól, og sé þá engin skíma nema af tungli og stjörnum; aptur á móti er þar engin nótt um vorsólstöður. Á vetrum liggja Íslendingar marga daga í rúminu og tefla skák og bera þjónustumenn þeim tilbúinn matinn í rúmið; sumir hafa lýsislampa, sumir kerti. Í febrúarmánuði kemur sólin upp fyrir sjóndeildarhringinn, og fer þá dagurinn smátt og smátt að lengjast; þá byrja Íslendingar að fiska, og er þá svo mikill urmull af fiski, að því nær er ótrúlegt; fiskarnir, sem samfleytt í þrjá mánuði hafa synt í myrkri, flykkjast að önglunum og krækjast þeir eigi að eins í kok þeirra, heldur hér og hvar í skrokkinn og eru þeir svo drepnir; síðan taka menn úr þeim beinin, innýflin og fituna, hlaða þeim upp undir beru lopti, og svo er loptið hreint, að fiskarnir þorna og harðna saltlaust af vindi og sólskini, og það betur en þó þeir væru lagðir í salt. Ef Íslendingar slátra skepnu, þá herða þeir kjötið í vindi og geyma það, án þess það úldni eða rotni.

Fjórði kapítulinn er um undarlegar tjarnir og uppsprettur á Íslandi. Um allt Ísland segir Blefken að séu sjóðandi uppsprettur; þegar vatnið kólnar, sezt úr því brennisteinn; þó vatnið sé svo heitt, að ekki sé hægt að halda niðri í því fingri, þá sjást þó langt að syndandi rauðir fuglar á því, en ef komið er nær, hverfa þeir, en koma upp aptur, þegar maður er genginn burt; þannig leika þeir heila daga á menn.[1] Á Vesturlandi er stórt kalt vatn sem rýkur úr, og allt sem í það er látið verður að steini; ef staur er rekinn niður í það, er neðsti hluti hans, sem í jörðu er, á tveim dögum orðinn svipaður járni og harður sem járn; sá hluti hans, sem er í vatni verður líkur steini, en það sem upp úr er breytist ekki. Þetta segist Blefken sjálfur hafa séð, en þegar hann setti þann hlutann, sem var líkur járni í eld, þá brann hann sem kol. Við Þorlákshöfn segir hann að séu tvær uppsprettur, önnur köld, en hin heit; þeim sé veitt saman á einn stað og verði þar laug ágæt til heilsubóta. Skammt þaðan er uppspretta, sem Blefken segir að lækni frönsku sýkina, sem sé algeng á Íslandi. Nálægt Hafnarfirði segir hann sé ógurlega djúp sprunga, svo vatnið sjáist ekki í botninum, en ef kastað er niður í hana steini, þá heyrist hann koma niður eptir hálfa stund og þá vex vatnið upp á barma. Á miðri eynni er vatn, sem banvæna gufu leggur af, svo fuglar deyja sem yfir fljúga.

---

[1] Þessi þjóðsaga um hverafugla hefir lengi haldizt; Eggert Ólafsson getur opt um þá (Reise gjennem Island II., bls. 890, 893, 896) og eg hefi sjálfur talað við alþýðumenn, sem eru sannfærðir um, að slíkir fuglar sjeu til og þykjast jafnvel hafa séð þá.

Fimmti kapitulinn er um undarleg fjöll á Íslandi. Blefken segir, að þrjú fjöll séu merkilegust á Íslandi: Krossfjall, Snæfellsjökull og Hekla. Krossfjall og Snæfellsjökull eru svo há, að þau ná upp úr skýjum; þau eru aldrei snjólaus og á þeim eru daglega þrumur og eldingar, þó heiðríkt sé í næstu dölum. Þriðja fjallið (Hekla) er eigi eins hátt; það er norðan á landinu eigi fjarri sjó og leikur sjór að nokkru leyti um það; í kring um Heklu eru engir hagar, því hún eyðir öllu með ösku og vikri. Segir Blefken ýmsar kynjasögur um Heklu, þær sömu sem líka sjást hjá eldri höfundum, og yrði oflangt að fara út í þær hér; þar er fullt af öndum og draugum, sem ekki er kyn, þar sem hreinsunareldur og helvíti eru í fjallinu; á fyrri öldum gengu margar sögur um útlönd um undrin í Heklu, og var mörgum forvitni á að heyra þaðan nýjungar.[1] Sama árið sem Blefken kom til Íslands, segir hann, að í hafinu hjá Heklu hafi gosið 29. nóvember um miðja nótt, og sló birtu yfir alla eyna, og gerir hann mikið úr öllum þeim ógnum, sem þá hafi gengið á. Því næst segir Blefken frá gömlu sögunni um hafísinn og trú manna um sálir, sem þar eigi að kveljast.

---

[1] Í ritgjörð Jóns Gizurarsonar (Safn til sögu Íslands I., bls. 676) er getið um fund þeirra Gissurar biskups Einarssonar og Kristiáns konungs þriðja 1540, og »þótti Gizuri þá kóngur spyrja sig margra óþarfra hluta, sérdeilis um Heklufjall«.

Digitized by Google

Í sjötta kapítulanum talar Blefken um afrakstur landsins og íbúana. Segir hann, að á Íslandi séu engir akrar, ekki minnsta kálgarðshola, og engir ávextir. Þó ótrúlegt sé, segir hann, neyta Íslendingar hvorki salts né brauðs, og eru þó vel útlítandi og sterklegir. Engin borg er á eynni og sjaldan eru tvö eða þrjú heimili hvert við annað. Íslendingar búa við sjó sökum fiskiveiðanna, og vegna hinna miklu hvassviðra hafa þeir bústaði sína neðanjarðar. Brennisteinn er þar mikill í landi, einkum að sunnan, og selja þeir hann hreinsaðan fyrir lítið verð. Málmar eru þar ekki til, en járnið, sem þeir brúka, er flutt inn í landið; sjaldgæft er að finna menn, sem ekki hafa hestskónagla í pússi sínum. Tré eru engin á eynni nema birki á einum stað, þó ei nema mannshæðarhátt: trén geta ekki vaxið sökum hvassviðranna. Birkið springur út eptir sumarsólhvörf og er af því hinn sætasti ilmur. Með sjó og ís rekur mikið af greni frá Tartaralandi eða annarstaðar frá til Íslands. Því næst talar Blefken um fitu kvikfénaðarins og um smjörið, líkt og Kranz og Olaus Magnus. Af alidýrum hafa Íslendingar kollóttar kýr og hesta, sem eru ágætir til áburðar, og stórvaxnar sauðkindur, en hvorki hafa þeir svín né hænsni. Þegar Íslendinga vantar hey á vetrum, ala þeir kvikfénaðinn á fiski. Á Íslandi eru loðnir hundar, eyrnalausir og rófulausir; meta Íslendingar þá mikils og selja varla, en börn sín gefa þeir hverjum sem hafa vill ókeypis; þetta er gamla sagan, sem getið hefir verið um áður. Á Íslandi eru hvítir úlfar og hvítir birnir; fuglar eru þar fáir nema sjófuglar og hrafnar, sem stundum eru hvítir; þar eru ágætir fálkar og eru sumir hvítir, og veiða Spánverjar og Portúgalsmenn[1] þá með miklum kostnaði; þar eru og hvítar rjúpur. Ár eru þar margar og fiskisælar og veiðast í þeim laxar, silungar og styrjur(!). Á Íslandi er ein brú tilbúin úr hvalbeinum; engir eru þar vegir um öræfin, en menn verða að hafa segulnálar til leiðbeiningar eins og á sjó. Hafið kring um Ísland er ákaflega djúpt, og í því eru stórkostlegir hvalir og skrímsli; hvalina geta menn ekki unnið, en ísinn og vindurinn rekur þá upp á sker, svo þeir drepast. Blefken segist hafa séð einn rekinn hval, sem var 30 álnir á lengd og meir en spjótslengd á hæð. Úr hvalbeinum gjöra Íslendingar hús, bekki, fótaþrep, borð og aðra muni, og fægja þá, svo þeir líkjast fílabeini; er sagt, að þá dreymi ekki um annað en skipbrot, sem sofa í þessum hvalbeinshúsum. Því næst segir Blefken frá háhyrningum, sem hvalirnir óttast mjög; hann segir ýmsar hvala- og skrímslasögur og talar um hákarlaveiðar. Þjóðverjar voru áður vanir að skilja eptir þjóna sína á Íslandi vetrarlangt, en árið 1561 segir Blefken, að Konráð nokkur Bloem Hamborgari hafi dvalið vetur á Íslandi, og narraði hann þá einhyrningstönn út úr Skálholtsbiskupi, og seldi hana síðan fyrir mörg þúsund gyllini í Antwerpen, en þegar Danakonungur heyrði þetta, bannaði hann Þjóðverjum framvegis vetrarsetu á Íslandi.

---

[1] Þessar þjóðir hafa, svo menn viti til, aldrei veitt fálka á Íslandi, og þó segist Blefken hafa siglt héðan með portúgisku skipi, er var að sækja fálka!

Í sjöunda kapítulanum er mest talað um alþingið. Fyrst er þar mjög skrítin lýsing á Þingvelli. Blefken segir, að á miðri eynni sé yndislegur staður, sem er eins og aldingarður á vorin; þar var forðum eldfjall eins og Hekla; en þegar það var útbrunnið, myndaðist slétta, en klettarnir, sem voru kring um eldfjallið, standa enn; staður þessi er því víggirtur af náttúrunnar völdum, svo þeir, sem þangað koma, verða að fara um einstigi. Þar eru tveir fossar, er fljót falla fram af háum klettum; þau sameinast á sléttunni og hverfa niður í jörðina um hyldýpisgjá. Þar koma Íslendingar saman um 29. júní, þeir er eiga í einhverjum málum, því mál eru eigi dæmd nema á þessum stað og þessum tíma; landstjóri hefir þar liðsmenn sína til gæzlu; hver sem vill má koma þangað, en enginn fær að fara burtu nema með vilja landstjórans. Þegar búið er að halda guðsþjónustu, setjast 12 lögmenn á jörðina og hafa þeir hver í hendi sér lögbók,

Digitized by Google

sem ritnð er á alþýðumáli; þegar borin hafa verið fram málin, skipta þeir sér og hver flettir upp í sinni bók; ganga síðan saman aptur og kveða upp dóminn. Ef eitthvert málið er mikilsvert, ræða þeir um það við landstjórann, en hann hefir ekkert úrskurðarvald. Þessir 12 lögmenn eru hafðir í miklum metum og er einn þeirra æðstur; þeir íhuga, rannsaka og dæma öll mál og ákveða hegninguna. Þeir sem eru dæmdir til dauða, eru höggnir með öxi, en aðrir eru brennimerktir á enni, og þykir það ein hin þyngsta hegning; sumir eru hýddir. »Eg sá« segir Blefken »föður og son, sem voru í haldi fyrir sauðaþjófnað; föðurnum var þröngvað til að hýða son sinn, og síðan var hann flengdur sjálfur«.

Í áttunda kapítulanum segir Blefken frá Grænlandi; segir hann, að landstjóri Íslands hafi fengið ýmislegt að vita um það land hjá munki einum blindum í Helgafellsklaustri, sem lengi hafði verið á Grænlandi, og svo kveðst hann sjálfur hafa spurt hann. Munkur þessi var fæddur í Grænlandi; hann var dökkur á hörundslit og breiðleitur. Því næst lýsir Blefken Grænlandi eptir sögn munksins. Frásaga Blefkens ber það ljóslega með sér, að hún er eintómur uppspuni sjálfs hans og samsull úr gömlum lygaritum, eins og úr Zeni-bókiuni og öðrum eldri og yngri ritum. Segir Blefken, að landstjóri hafi sent sig með skipi, er hann gerði út til að leita Grænlands; voru á skipinu 60 manns, Íslendingar og Danir; áttu þeir, ef hægt væri, að fara frá Grænlandi um Íshafið og tartariska hafið til China. Á Grænlandi komust þeir ekki á land fyrir ísum; héldu svo lengra norður í höf allt austur að Nova Zembla; komust þar eigi heldur lengra fyrir ísum og urðu svo að snúa aptur til Íslands, og komu þangað 16. júní 1564. Hinn 29. dag sama mánaðar segist Blefken hafa farið til alþingis með landstjóranum; þá komu þar menn, sem bjuggu nálægt Heklu, og af því Blefken langaði til að sjá þetta undrafjall, sendi landstjóri hann þangað á sinn kostnað; voru í för með honum 2 Íslendingar og einn danskur maður. Héldu þeir um fjöll og öræfi í 4 daga, uns þeir komu í nánd við Heklu; þar voru héruðin öll þakin svartri ösku og vikri; réðu Íslendingar honum frá að fara lengra, en hann lét það ekki á sig fá og hélt enn áfram með hinum danska manni; en þegar að fjallinu kom, varð sá danski eptir líka, en Blefken hélt ótrauður áfram. Þar var þá undarleg kyrrð og hvorki sást eldur né reykur, en allt í einu heyrðust ákafar dunur niðri í jörðunni og bláir logar gusu upp; fylgdi þeim brennisteinssvæla með svo andstyggilegri fýlu, að Blefken var nærri kafnaður og gat hann naumlega komizt aptur til förunauta sinna og hestanna. Af geðshræringunni og hræðslunni varð Blefken veikur og fóru Íslendingar með hann til byggða, en danski maðurinn sneri aptur til landsstjórans, og sagði honum og Hamborgarmönnum frá afdrifum Blefkens. Blefken lá í tvo mánuði og lifði aumu lífi hjá Íslendingum, og kvartar einkum undan matnum; loks varð hann þó svo hress, að hann komst aptur til landstjórans, og dvaldi hjá honum á Bessastöðum um veturinn, því Hamborgarar voru farnir, með því þá var orðið svo áliðið. Næsta ár komu engin þýzk né dönsk skip, svo Blefken varð að taka sér far með Portúgalsmönnum, er komið höfðu til Íslands til fálkaveiða. Íslendingur nokkur, Jónas að nafni, kunningi Blefkens, hnýtti að skilnaði 3 hnúta á vasaklút Blefkens og lofaði honum hagstæðum vindi, og sagði honum að leysa hnútana, ef illa byrjaði.[1] Þegar þeir Blefken voru komnir svo nálægt Spáni, að sá til lands, varð logn og kom enginn vindgustur í þrjá daga: »þá datt mér í hug,« segir Blefken, »loforð vinar míns og langaði til að reyna, og leysti fyrsta hnútinn; þá kom strax eptir eina stundu hagstæður vindblær; þá leysti eg annan og þriðja hnútinn og þá fór veðrið meir og meir að vaxa, svo að vér eptir tvo daga komumst inn í Tagofljót, sem rennur fram hjá Lissabon«. Þannig endar þessi skoplega ferðasaga.

---

[1] Í þá daga voru það annars einkum Finnar, sem að trú manna voru mestir veðurgjörðamenn (sbr. t. d. *Troels Lund*: Danmarks og Norges Historie i Slutningen af det 16. Aarh. I., bls. 126-29). Hjátrú um galdraveður hélzt lengi í mörgum löndum.

Í formálanum fyrir »Anatome Blefkeniana« sýnir Guðbrandur biskup Þorláksson fram á lygar Blefkens um ferðir hans. Guðbrandur kom sjálfur frá Danmörku 1564 á því konungsskipi, sem vant var að flytja höfuðsmanninn; kom Guðbrandur þá að Bessastöðum og talaði lengi við Pál Stígsson höfuðsmann; sögðu þeir hvor öðrum fréttir frá Danmörku og Íslandi, en enginn gat Blefkens; 30. júní fóru þeir báðir til Þingvalla, og svo fór Guðbrandur að Skálholti til skólameistara-embættis síns, en Páll Stígsson fór í júlí s. á. til Danmerkur, og kom ekki til Íslands aptur fyrr en í júní 1565. Þenna sama vetur, sem Páll Stígsson var ytra, segist Blefken hafa gist hjá höfuðsmanni á Bessastöðum. Guðbrandur segir, að ekkert konungsskip hafi haft vetrarlegu á Íslandi á árunum 1563—65, og ekkert skip hafi farið frá Íslandi að leita Grænlands, og enginn Íslendingur hafi tekið þátt í neinni Grænlandsferð á þeim árum. Eins er það allt lygi, er Blefken segir um grænlenzka múnkinn og um portúgisku fálkafangarana. Á þeim árum (1564—67), sem Guðbrandur var í Skálholti, segist hann heldur ekki hafa heyrt getið um neinn útlendan mann, sem farið hafi til Heklu.

Þeir sem hafa lesið frásöguna hér á undan, munu fljótt finna, að bók Blefkens er að mestu leyti samtíningur úr eldri ritum; í þessa samsuðu hefir hann notað kafla úr ritum eptir Kranz, Gemma Frisius, Olaus Magnus og einkum Goris Peerse, en svo hefir hann sjálfur bætt við nokkrum sjómannasögum, fært allar þessar skröksögur í stílinn og logið í eyðurnar. Bók Blefkens var í útlöndum alla 17. öldina, og jafnvel fram á 18. öld, aðalheimildarrit fjölda margra rithöfunda, er fengust við landafræði og eitthvað minntust á Ísland; þó rit Arngríms lærða væru líka mjög mörgum kunn, þá var tíðarandinn svo, að mörgum þótti skemmtilegast að grípa skröksögurnar á lopti; bláber sannleikurinn var miklu þurrari á bragðið. Því verður heldur ekki neitað, að Blefken skrifar ljóst og lipurt; bókin er stutt og aðgengileg og efninu allvel skipt niður; aptur á móti er ritháttur Arngrims, þrátt fyrir allan hans mikla lærdóm og miklu yfirburði yfir flesta aðra rithöfunda á þeim dögum, stundum fremur þunglamalegur, og sá sem vill fá glögga vitneskju um Ísland af bókum hans, verður að safna því saman á mörgum stöðum með töluverðri fyrirhöfn, því bækur hans eru stríðsrit, en ekki landlýsingar; hefði Arngrímur samið stutta og glögga Íslandslýsingu, þar sem fljótlega mátti fá yfirlit yfir náttúru landsins og mannlíf, þá hefði hann eflaust mikið fljótar getað fullkomlega útrýmt öðrum eins þvættingi, eins og sögum Blefkens og hans fylgifiska.[1]

Árið 1616 kom enn út dálítið rit um Ísland; það var eptir *Davið Fabricius*, prest í Austur-Fríslandi. Davið Fabricius þessi var að mörgu leyti merkur maður; hann var fæddur í Esens 1564; um ætt hans og foreldra vita menn ekkert með vissu; hann tók snemma að stunda guðfræði, en hneigðist þó helzt að stærðfræði og stjörnufræði. Fabricius varð prestur 1584 og var myrtur 1617 af bónda nokkrum, sem hann hafði dróttað að þjófnaði í opinberri prédikun. Fabricius gaf út ýms ágæt rit um stjörnufræði og aðrar vísindagreinir og hann gerði mælingar og uppdrætti af nálægum héruðum; en frægastur er hann orðinn fyrir það, að hann með syni sínum fann fyrstur sólbletttina og lýsti þeim 1611. Það sýnir bezt, hve menn í þá daga voru auðtrúa á allar bábyljusögur um fjarlæg lönd, að annar eins maður og Fabricius skyldi glæpast á að trúa skröksögum Blefkens og verða til að breiða þær út, því efnið í bók hans er að miklu leyti tekið úr riti Blefkens.[1] Þó nú Fabricius trúi mörgum sögum Blefkens um Íslendinga, þá er hann þó of menntaður til þess að taka allt fyrir góða og gilda vöru, er Blefken segir um hinar almennu landfræðislegu hugmyndir, legu landsins, sólarganginn o. s. frv.

---

[1] Titillinn af bók Blefkens er þessi: *Dithmari Blefkenii* Islandia sive populorum et mirabilium quæ in ea insula reperiuntur accuratior descriptio; cui de Gronlandia sub finem quædam adjecta. Lugduni Batavorum 1607. 8vo. 71 bls. Bæklingur þessi kvað hafa komið út í 2 eða 3 latínskum útgáfum og var mjög opt þýddur; Ólafur Davíðsson segist hafa séð 10 útg. á hollenzku. Á þýzku kom Blefken út í ritsafninu: Hier. Megisters Septentrio Novantiquus oder die newe Nort Welt. Leipzig 1613 (bls. 12-95); þessi bók var líka út gefin í Frankfurt og Leipzig 1728 og heitir þá »Neuentdecktes Norden«; í I. C. Adelungs Geschichte der Schiffahrten und Versuche zur Entdeckung des nordöstlichen Weges nach Japan und China unternommen worden. Halle 1768. 4to, er á bls 295-98 útlegging af Grænlandsþætti Blefkens, og trúir höf., að ferðasaga Blefkens sé sönn; eins lítur út fyrir, að jafnvel annar eins maður eins og Forster (bls. 533-34) hafi trúað Grænlandssögu Blefkens. Í ýmsum fleiri þýzkum bókum eru stærri og minni kaflar úr Blefken. Á dönsku var ferðasaga Blefkens 1825 lögð út í Journal for Politik, Natur- og Menneskekundskab, udg. af O. Wolff I., bls. 42-61, og var þar þýdd úr þýzku eptir útgáfu Megisters. Finnur Magnússon skrifaði í sama tímariti (bls. 173-81) ritgjörð, til að sýna, að ferðasaga Blefkens væri eintómt bull og tilbúningur, en O. Wolff svarar því aptur (bls. 181-86) og er svo mikill bjáni, að hann trúir Blefken betur en Finni.

Fabricus segir, að miðbik Íslands liggi á 65½° n. br. og fjarlægðin frá hádegisbaugnum um Ferro sé hérumbil 14°; það sé því hér um bil 260 mílur frá Þýzkalandi til Íslands; hann segir, að landið sé frá austri til vesturs 20 dagleiðir á lengd og á breidd 4 dagleiðir, þar sem það sé breiðast; að ummáli muni það ekki vera yfir 288 mílur þýzkar. Sumir kalla Ísland Snjóland og margir lærðir menn hafa haldið, að Ísland væri land það, er Rómverjar kölluðu Thule, »en eg trúi því ekki« — segir hann — »af þeirri einföldu ástæðu, að landið fannst ekki fyrr en 874 e. Kr.« Fabricius segir ennfremur, að Norðmenn hafi numið land á Íslandi sökum ófriðar, er þeir áttu í við konung sinn. Þegar Fabricius í 4. kapitulanum fer að lýsa íbúunum, fer að slá út í; þá fylgir hann alveg Gories

---

[1] *David Fabricius*: Van Isslandt unde Grönlandt, eine korte beschryvinge uth warhaffen Scribenten mit vlyte colligeret unde in eine richtige Ordnuung vorfahtet. s. l. 1616. Uno Troil segir, að þessi útgáfa sé prentuð í Rostoch; bókin er líka prentuð í Hamborg 1639, og nýlega út gefin á ný af Karl Tannen í Bremen 1890. 8vo.

Peerse og Blefken og dregur saman aðalefnið úr skröksögum þeirra. Lýsingin á híbýlum Íslendinga er betri en hjá hinum höfundunum; hann segir, að kofar Íslendinga séu á víð og dreif um allt land, eins og bæir Þjóðverja á dögum Tacitusar; úr ferhyrndum moldarhnausum og tré byggja Íslendingar hús sín og prýða þau fagurlega að innan; á hverju vori sprettur nýtt gras á bæjunum; gluggarnir eru á þakinu, til þess að lopt og ljós geti komizt inn. Húsaviðinn fá þeir mest á rekum, því þar vaxa að eins smárunnar og fáein kræklótt tré, sem að eins er hægt að nota í eldinn; mó brúka þeir líka til eldsneytis. Akuryrkja er þar lítil sökum kuldans, en menn lifa mest á fiskiveiðum. Íslendingar verzla við Þjóðverja og aðrar þjóðir og skiptast á vörum við þá; ekki álíta þeir nein kaup né sölu fullgilda, nema þeir fái sér í staupinu um leið. Íslendingar halda enn hinni gömlu norrænu tungu, því útlendingar hafa haft mjög lítil áhrif á mál og siðu landsmanna. Fabricius tekur þá vitleysu eptir Blefken, að Íslendingar hafi eigi tekið kristni fyrr en 1398; hann getur um siðabótina, sleppir úr skröksögum Blefkens, en getur þess, að biblían hafi verið gefin út á íslenzku og margar aðrar góðar guðsorðabækur. Fabricius talar líka um beitilöndin á Íslandi, hve þau séu góð, og kemur með gömlu söguna um kvikféð, sem springur af ofáti; hann segir, að svo mikill ilmur sé af íslenzka grasinu, að sjómenn láti það milli fata í kistum sínum, til þess af þeim leggi sætan ilm.[1] Af smjöri er svo mikið til á Íslandi, að menn troða því alstaðar í horn og smugur í húsum til uppfyllingar. Því næst talar Fabricius um dýrin á Íslandi, fuglana, hvalina o. s. frv., og leggur þar beinlínis út bók Blefkens; kapítulinn um þingið er líka því nær orðrétt útlagður, og eins frásagnirnar um hverina, eldfjöllin og hafísinn. Að endingu talar Fabricius (í 11. kap.) um lengd dagsins og þar er hann of fróður til þess að elta vitleysur Blefkens. Stytzti dagur er sunnan á landinu um vetrarsólhvörf 2 stundir, hinn lengsti á sumrum 22 stundir; nyrðst á landinu er á vetrum nokkra daga engin birta og á sumrum engin nótt; sólin gengur þá aldrei til viðar, svo þá er bjart dag og nótt. Seinasti kapitulinn, hinn tólfti, er um Grænland.

---

[1] Hér er átt við reyrgresið (*hierochloa borealis*), sem kvennfólkið í sveitinni enn þá leggur í fatakistur sínar.

Árið eptir að Fabricius dó kom út nýr bæklingur eptir Arngrím lærða;[1] þar sýnir hann ljóslega, að mest allt rit Fabriciusar er útlegging úr Blefken; í þessu riti er hann mjög kurteis og hógvær í máli, enda hefir Arngrímur líklega vitað, að Fabricius var merkur maður, þó honum tækist svo illa ritsmíðið um Ísland.

12. Menntun á Íslandi um siðaskiptin. Íslenzkar bókmenntir rakna við. Guðbrandur Þorláksson, Arngrímur Jónsson.

Á fimmtándu öld hnignaði íslenzkum bókmenntum stórkostlega, eins og alkunnugt er; þó dóu þær aldrei gjörsamlega út; allt af lifði einhver neisti í eisunni; það þurfti ekki nema eina almenna utanaðkomandi hreyfingu til þess að glæða hið andlega líf, sem svo lengi hafði verið falið. Hin andlega endurlífgun Európu gerði hér á landi fyrst vart við sig um siðaskiptin; um smáar æðar streymdi menntunin hingað furðu fljótt, einkum um seinni hluta 16. aldar; á 17. öld var jarðvegurinn undirbúinn, svo bókmenntirnar komust hér á það stig, sem menn frekast gátu búizt við, því kringumstæðurnar voru í alla staði örðugar; einokun og einveldi sugu merg og blóð úr þjóðinni. Endurlífgun íslenzkra bókmennta var einkum falin í því, að menn nú tóku að snúa sér að hinum fornu fræðum, fóru að fást við sögu forfeðranna og önnur rit, er fornmenn höfðu eptir sig látið. Það var ekki við því að búast, að hér vaknaði mikið sjálfstætt vísindalíf; til þess var þjóðin allt of fámenn og fjarlæg. Náttúruvísindin voru þá að myndast í hinum suðræna löndum; þau hafa síðan umskapað mannlífið og rutt mannsandanum nýjar brautir; þegar á 17. öld, og jafnvel fyrr, voru þó allmargir Íslendingar farnir að hnýsast í þess konar fræði; það nám leiddi reyndar ekki af sér mikla sjálfstæða rannsókn á eðli og náttúru Íslands, en hafði þó dálitla þýðingu fyrir þekkingu innlendra og útlendra manna um landið. Samhliða hinum fyrstu frjóöngum náttúruvísindanna óx líka upp hin rammasta hjátrú í skauti kirkjunnar og kæfði hún og kyrkti margan góðan vísi, sem annars hefði getað orðið að notum. Lengi framan af eru það því nær eingöngu fornritin, sem gjöra Ísland kunnugt í öðrum löndum.

---

[1] *Arngrimi Jonæ* epistola pro patria defensoria scripta ad Davidem Fabritium. Hamburgi 1618. 4to.

Á undan siðabótinni, í byrjun 16. aldar, var lærdómurinn lítill á Íslandi; að eins örfáir prestar höfðu menntast að nokkrum mun. Í sögubroti um Jón Arason segir svo:[1] »Engir sinntu bóknámi, hvorki latínufræðum né öðrum tungum, nema einstöku biskupar eða ábótar, einna helzt þeir, sem nokkuð höfðu dvalið erlendis«. »Þeir sem eigi fóru utan til náms, lærðu naumast eða ekki Dónatinn. Einar ábóti í Munkaþverárklaustri kunni þá hartnær einn í Hólabiskupsdæmi latínulærdóm og í Skálholtsbiskupsdæmi Sigvarður ábóti«. »Í þá daga urðu foreldrar að fá múnka eða aðra klerka af hinum lægri vígslum eða einhverja aðra, sem fróðari voru en almenningur, til þess að kenna piltum að lesa og skrifa íslenzku, þó ekki væri meira; og kvað eigi hafa verið kostnaðarminna en nú að halda pilt í skóla«. »Svo þótti mönnum, að hver sá væri fullfær til að taka allar vígslur og gegna öllum kirkjulegum embættum, er skammlítt kynni lestur og saung að tíðum, sem til var sett«. Þó hér sé ef til vill tekið nokkuð djúpt í árinni, þá er það þó víst, að lærdómurinn var lítill í latínu fyrir siðaskiptin; en latína var í þá daga lykill að öllum vísindum, og allir vegir til æðri menntunar voru þeim lokaðir, sem ekki kunnu það mál. Dálítil skólamynd hefir þó eflaust verið í Skálholti um 1500; séra Jón Egilsson segir um Stefán biskup Jónsson (1491—1518):» hann var vel lærður og hans iðja ekki annað en kenna«,[1] og um 1493 var Ásbjörn Sigurðsson skólameistari í Skálholti;[2] á Hólum er einnig sagt, að hafi verið skóli á dögum Gottskálks biskups Nikulássonar (1498—1520).[3] Við klaustrin hélzt nokkur menntun og fróðleikur; á Helgafelli ætla menn t. d., að Narfi ábóti hafi haft skóla á árunum 1512—27; þar lærði Magnús Eyjólfs son mókolls;[4] og á Munkaþverá lærði Jón Arason hjá Einari ábóta Benidiktssyni.[5] Í Þykkvabæjarklaustri er getið um nokkurn lærdóm framan af 16. öldinni og þar var töluvert af bókum, sem Gissur Einarsson naut góðs af, meðan hann dvaldi þar.[6] Það er sagt um síra Sigurð Jónsson á Grenjaðarstað, að hann hafi opt haft ríkra manna syni til kennslu hjá sér.[7] Gísli biskup Jónsson lærði og að lesa, skrifa og syngja hjá Alexíusi Pálssyni presti á Þingvöllum;[8] Alexíus varð seinna ábóti í Viðey sem kunnugt er. Klaustralærdómurinn hefir í þá daga verið mjög lítill í samanburði við það sem áður var, enda voru munkarnir fáir rétt fyrir siðaskiptin.[9] Þó nú prestlingar gætu fengið örlitla fræðslu í hinum fyrstu frumfræðum hjá einstökum mönnum eða á klaustrunum, þá var menntunin í heild sinni á mjög lágu stigi og bók-

---

[1] Biskupasögur II., bls. 427-28.

---

1) Safn til sögu Íslands I., bls. 50.

2) Safn I., bls. 656. Árb. Espólíns III., bls. 8.

3) *Jón Þorkelsson*: Digtningen paa Island, bls. 9.

4) Árbækur Espólíns III., bls. 37.

5) Biskupasögur II., bls. 326. Í Sigurðarregistri er 1550 nefnd »skólabaðstofa« á Munkaþverá.

6) Safn til sögu Íslands I., bls. 676.

7) Annálar Björns á Skarðsá, bls. 56.

8) *Finnur Jónsson*: Historia ecclesiastica Islandiæ III., bls. 297.

9) Árið 1542 voru í Skálholtsbiskupsdæmi 150 prestar alls og í öllum (5) klaustrunum þar 18 munkar og 7 nunnur. Í Skriðuklaustri var prior og 3 bræður, á Þykkvabæ ábóti og 5 bræður, í Viðey 4 bræður, á Helgafelli ábóti og 3 bræður og í Kirkjubæ abbadís og 6 systur. Bréfabók Gissurar biskups Einarssonar. Sbr. J. S. hdrs. nr. 375. 4to.

menntirnar engvar. Þó hefir eflaust ýmislegt verið skrifað upp af hinu forna, en flestir hafa skrifararnir líklega fengizt við að rita tíðabækur; Jón Egilsson segir um Jón nokkurn Þorlákson, sem var afbragðs skrifari, að hann hefði skrifað flestar messubækur á Vestfjörðum.[1] Síra Sveinn sá, sem líf fékk á Kirkjubóli, er Kristián skrifari var veginn, var kallaður »meistaramaður upp á skrif og latínu«;[2] sýnir þetta með öðru, að stöku menn hafa haldið við fornri kunnáttu.

Í lok fimmtándu aldar voru prestar og biskupar því nær einvaldir á Íslandi; alþýðan var hneppt í hina hörðustu fjötra hjátrúar og vankunnáttu, og hefir prestum líklega varla þótt taka því að mennta sjálfa sig; engin hvöt var til þess og ekkert tækifæri; það var álitinn nógur lærdómur fyrir prest að kunna að lesa, skrifa og syngja,[3] og með slíkum lærdómi gat hann náð æðstu völdum kirkjunnar, ef kringumstæðurnar voru heppilegar og maðurinn nógu einarður og ásælinn. Klerkarnir voru búnir að ná undir sig öllum beztu fasteignum landsins og áttu alstaðar ítök, þar sem eitthvað var fémætt að fá; leikmanna-höfðingjar voru fáir, þeir er nokkurn styrk höfðu, svo kirkjan gat hæglega ráðið við þá, og skömmu fyrir siðaskiptin höfðu biskuparnir eigi að eins allt kirkjuvaldið, heldur voru jafnvel hirðstjórar og umboðsmenn konungs yfir öllu hinu veraldlega. Í þá daga leyfðu prestar sér allt, og má færa til þess mörg dæmi, hve miklir ofstopar þeir voru; sumir urðu jafnvel uppvísir að glæpum; Jón prestur Snorrason hafði drepið tvo menn, sært annan prest og farið með rán og gripdeildir, en samt messaði hann og hélt embætti sínu óskertu; en þá varð honum það á, að hann rændi tveim köplum úr lest Hólastaðar suður á Suðurnesjum og valdi Hólabiskupi mörg vond orð; það þoldi Ólafur biskup Rögnvaldsson ekki, en setti hann af og hótaði honum bannfæringu.[1] Prestur sá, er Þorkell hét, lét í tíð Stefáns biskups smíða sér lykla að Skálholtskirkju og stal þaðan gulli og silfri.[2] Þórður prestur Einarsson í Hítardal hafði átt 5 börn í frillulífi, flogizt á við annan prest, og margt fleira saknæmt bar Ögmundur biskup honum á brýn. Siðleysi prestanna var mikið í þá daga; kaþólskir klerkar máttu ekki giptast, en mjög margir þeirra höfðu frillur og gátu við þeim börn. Á 15. öld er getið um tvo merkispresta, Þorkel prest Guðbjartsson og Sveinbjörn Þórðarson officialis; átti hinn fyrri 30 börn, hinn síðari átti 50 börn, er hann kannaðist við, og að auk alla hálfrefi.[3] Fyrir siðaskiptin urðu prestar að borga biskupi tvö eða hálft þriðja hundrað fyrir hverja barneign;[4] þó var því ekki allt af fram fylgt. Siðir leikmanna voru ekki betri, og löguðust ekki fyrr en löngu seinna.

---

[1] Safn til sögu Íslands I., bls. 57.

[2] S. st. I., bls. 98.

[3] *Finnur Jónsson:* Historia ecclesiastica III., bls. 129.

Lítt gátu leikmenn bugað ofstopa klerkanna, og ekki voru margir, sem sýndu aðra eins röggsemi eins og Björn Guðnason, er hann lét afhýða Jörund prest,[5] sem Stefán biskup hafði sent til hans með bannfæringarbréf. Árið 1517 gera leikmenn loks samtök í Leiðarhólmi, til þess að hepta ágang biskupa og presta; segjast þeir þar vilja »vort frelsi sjálfra og alls vors afsprengis styðja og styrkja undan því ánauðaroki, sem yfir oss er komið og álagt af kirkjunnar valdi. Vér viljum öllum kunnugt gera, að vér höfum yfirséð og undirstaðið, samjafnað og sannan skilning yfirborið, sumir af raun reyndri og framkomnu verki, og þann stóra skaða fjártjóna, fjármissu og fastra eigna og annars ósvarlegs ágangs og ofbeldis, er almúgi alls þessa umdæmis fær af biskupum, prestum, klerkum og þeirra meðfylgjurum, eru fyrir orðnir, sumir af harðligum hótum og heitum umsagninganna, en flestir með framkomnu ofbeldisverki þeirra rangs og langs ágangs, sem forboðs útsetningar af heilagri kirkju og skriptarmála og þjónustutekju, graptar heilags legstaðar, synjan allrar slíkrar þjónustu, hvað lítið sem til ber; hér með banns áfelli, ef nokkur synjar þeim þess, er þeir beiðast, og bönnun samneytis alls kristins fólks, kúgaðir með þessu áfelli og ágangi frá sínum görðum, gripum og gangandi fé, reknir síðan í armóð, eymd og útlegð og þeirra afsprengi móti lögum og tilsettum guðs rétti«.[1] Þó samþykkt þessi sé grautarlega orðuð, sýnir hún þó ágætlega, hvernig ástandið hefir verið. Þar sem klerkalýðurinn var orðinn svo spilltur, ágjarn og hrokafullur, var ekki að búast við mikilli menntun eða andlegum framförum.

---

[1] Árbækur Espólíns II., bls. 80.

[2] S. st. III., bls. 7-8.

[3] Árbækur Espólíns II., bls. 104, 112.

[4] Safn til sögu Íslands I., bls. 690.

[5] Jörundur prestur bar sig karlmannlega; var hann fyrst hýddur af tveim mönnum, en er þeir voru þreyttir, fékk Björn hinn þriðja, er hét Loptur og var tveggja manna maki; sagði prestur þó við hann: »ljúga höggin þín, langi Loptur:« Safn I., bls. 55.

Um miðja 16. öldina fór menntunarlöngunin að glæðast, og þá fór að færast fjör í lærða menn við nýbreytni þá í trúarbrögðum, sem breiddist út frá Þýzkalandi. Nú fóru margir Íslendingar að leita sér menntunar erlendis, einkum á Þýzkalandi, og höfum vér fyrr stuttlega drepið á þessar utanferðir, er urðu svo þýðingarmiklar fyrir menntalífið á Íslandi. Jón Arason stofnar fyrstur prentsmiðju á Íslandi, 60 árum áður en nokkur prentsmiðja var komin í Noregi; prentverkið varð síðar, sem kunnugt er, mjög þýðingarmikið fyrir siðabótina og guðfræðina, en lengi framan af voru sárfáar aðrar bækur prentaðar en guðsorðabækur. Um miðja öldina eru stofnaðir skólar á Hólum og í Skálholti, og hafa þeir eflaust gert mikið gagn til þess að fræða prestastéttina, sem fyrir siðabótina var svo fákunnandi.[2] Fyrst urðu menn að fá

---

1) *Finnur Jónsson*: Historia ecclesiastica II., bls. 511-12.

2) Það sést á Sigurðarregistri, að ekki hefir skólamenntunin 1569 verið víðtæk; þar eru (bls. 32b-33a) taldar bækur þær, er skólinn á Hólum þá átti; þar er ekki um auðugan garð að gresja; ekkert var til nema örfáar ómerkilegar latneskar orðabækur og málfræðisbækur og nokkrar guðsorðabækur latneskar; skólinn átti enga

danska skólameistara til skólanna; var Ólafur nokkur, danskur maður, fyrst skólameistari í Skálholti; hann drukknaði í Brúará 1555; á Hólum var Lárentius danskur og fyrstur skólameistari, og þá Marteinn, líka danskur. Þetta lagaðist þó skjótt; ýmsir ungir Íslendingar urðu brátt svo færir, að þeir gátu með heiðri og sóma veitt skólunum forstöðu; þó var kvartað undan því, að sumir væri lítt lærðir, eins og t. d. Ólafur Ólafsson lærðikarl. Í Skálholti fór lærdómurinn að rétta við á dögum Gísla biskups (1558—1587); Gissur Einarsson og Marteinn Einarsson höfðu að eins stutta stund setið á biskupsstóli, og gátu því ekki mikið framkvæmt, þó báðir væru lærðir vel. Marteinn var líka mesti listamaður í málverki; hafði hann lært það í Englandi. Um Gísla biskup segir Jón prestur Egilsson: »Frá því herra Gísli kom í Skálholt, þá jókst lærdómurinn, en lagðist af víða sú pápiska vísa; fram dróg hann í öllu eptir megni guðs orð, bæði í útlagningu og skrifi alla sína daga, á hvers dögum að kennilýður fjölgaði mjög, og hann styrkti þá marga um bækur, postillur og pappír, og um hvað þeir vildu biðja, og hvar hann fann nokkurn þann, sem iðinn var að lesa og skrifa og læra, á honum hafði hann þóknan. Eg má það meðkenna; hann varð mér bæði faðir og móðir í þeim greinum alla tíma, og svo mega flestir segja, sem hér voru í Skálholti á hans dögum, hvers margir hafa enn not«.[1] Um seinni hluta 16. aldar fjölgar mjög guðsorðabókum í landinu, eptir að Guðbrandur biskup Þorláksson kemur til sögunnar, og fer þá kaþólskan, sem lengi var fastgróin í mönnum eptir siðaskiptin, að láta undan; þá fór að myndast íslenzkur, lútherskur sálmakveðskapur, og trúarlífið glæðist meir og meir. Á seinni hluta 16. aldar voru og uppi á Íslandi ágæt skáld, t. d. eins og þeir bræður, Magnús prúði og Staðarhóls-Páll, o.

---

vísindabók. Þess má geta, að þá er til í skólastofunni á Hólum »stundaklucka lítil og er spillt«. Sig.reg., bl. 33a.

[1] Safn til sögu Íslands I., bls. 106.

m. fl.[1] Fyrst um siðaskiptin var hin mesta prestafæð á Íslandi; gömlu prestarnir vildu ekki taka upp nýja siðinn og sögðu af sér, en engir vildu vígjast, sem foreldra áttu á lífi, því þeir bönnuðu þeim það, en þeir, sem enga áttu að, vígðust; biskupar urðu að vígja hvern, er þeir náðu í, ef hann að eins var læs. Þetta breyttist ekki fyrr en gamla fólkið, prestar og leikmenn, voru dánir, en ungir menn komnir í þeirra stað.[2] Til þess að bæta úr þessari prestafæð og mennta klerkana, hafa skólarnir verið einkar hentugir,[3] en einkum hafa þó utanferðir hinna heldri manna aukið þekkinguna í landinu beinlínis og óbeinlínis.

Eptir að stjórnin um siðaskiptin fór að hafa meiri afskipti af innlendum málum á Íslandi en áður hafði verið, var eðlilegt, að hún þyrfti beinlínis eða óbeinlínis að fá skýrslur um landið og ástand þess, og því eru til frá þeim tíma dálitlar lýsingar hagfræðilegs efnis. Á háskólabókasafninu í Kaupmannahöfn eru til tvö handrit af stuttum Íslandslýsingum frá seinni hluta 16. aldar;[4] í þeim er lítið landfræðislegs efnis, en ýmislegt, er lýtur að hagfræði landsins. Hin meiri lýsingin[5] er rituð 1569 á Bessastöðum, og heldur Dr. Kålund, að höfundur hennar muni vera *Ólafur Jónsson Bagge;* hann hafði verið þjónn Páls Stígssonar; var fyrst umboðsmaður á Bessastöðum 1566 og svo aptur 1569 fyrir Christopher Walkendorph; 1579 var hann sendur til konungs með bænarskrá lögmanna og annara fyrirmanna á Islandi um nauðsynjar landsins og bágindi. Ólafur bjó á Nesi við Seltjörn fram til 1600, en sigldi síðan og var borgari í Málmey.[1] Í lýsingu þessari er talað um legu landsins, um skiptingu þess í fjórðunga og sýslur, og um klaustrin, um afrakstur héraðanna, um hafnir, um brennistein og útgerð konungs til fiskiveiða á Suðurlandi, um tekjur konungs af Íslandi og loks um kirkjustjórn og tekjur presta. Í hinu handritinu,[2] sem ritað er um 1600, er efnið svipað, en þar er þó bætt við nokkru um landaura-reikning á Íslandi. Þriðja handritið er í Upsala á háskólabókasafninu;[3] þar er efnið líkt og í hinum handritunum, nema hvað þar eru einnig taldir firðir á Íslandi.

---

[1] Um þetta má má margt lesa í hinni einkar-fróðlegu bók Jóns Þorkelssonar: Om Digtningen paa Island i det 15. og 16. Århundrede. Kbhvn 1888. 8vo.

[2] Sbr. Espólíns árbækur IV, bls. 18, 100-101.

[3] Á dögum Guðbrands biskups voru sumir prestar enn lítt lærðir; einn var settur af fyrir afglöp í embættisverkum, en hann var líka illa læs og kunni ekki fræðin. Hist. eccles. III., bls. 389-390.

[4] Hér fer eg eptir *K. Kålund*: Historisk topografisk Beskrivelse af Island II., bls. 378-79.

[5] Addit. 120. fol. »En liden Beretning og Undervisning om Islandt och Islandtz Handell«. 11 blöð.

Hér að framan höfum vér getið um viðskipti útlendinga við Íslendinga og um frásögur þeirra um landið og þjóðina. Seint á 16. öld verður sú breyting til hins betra, að Íslendingar sjálfir fara að rita um landið og leitast við að fræða útlendinga um landafræði þess, um þjóðina og bókmenntirnar; þar eru tveir íslenzkir fræðimenn í broddi fylkingar, Guðbrandur biskup Þorláksson og Arngrímur Jónsson hinn lærði; Sigurð skólameistara Stefánsson má og telja framarlega, því hann fékkst einna fyrstur við landfræði Islands, þótt fátt liggi eptir hann. Mun eg hér stuttlega og eptir föngum geta um æfi þessara manna og um ritstörf þeirra, og þá fyrst um Sigurð Stefánsson, af því hann kemur einna fyrstur til sögunnar.

Sigurður Stefánsson. Um æfiferil Sigurðar vita menn mjög lítið; faðir hans var síra Stefán Gíslason biskups Jónssonar, prestur í Odda. Sigurður Stefánsson var við nám ytra, líklega mest í Kaupmannahöfn, og lærði meðal annars málverk; kom svo til Íslands og varð skólameistari í Skálholti 1594, en var að eins búinn að vera nokkrar vikur í þeirri stöðu, þegar hann drukknaði í Brúará. Rithöfundar eldri tíma geta lítið um annað en

---

[1] Safn til sögu Íslands II., bls. 225 og 710.

[2] Addit. 147. 4to.

[3] Coll. Delagard. 24. fol.

Digitized by Google

æfilok hans, því dauða hans bar að á sérstakan hátt. Sigurður skólameistari reið á öndverðum vetri nokkuð ölvaður frá Mosfelli heimleiðis með sveini sínum Ormi Narfasyni; við Brúará dvaldist ferjumanni, svo þeir urðu að bíða; lögðust þeir þá til svefns við ána og veltist Sigurður sofandi í ána og drukknaði; Ormur fylgdarmaður hans gat þó lítið sagt um, hvernig þetta atvikaðist, því hann svaf líka.[1] Var mönnum mjög tíðrætt um þenna atburð, og var það trú alþýðu manna, að álfar mundu hafa orðið honum að bana. Sigurður hafði ritað um álfa og sögðu menn, að álfarnir mundu hafa hefnt sín á honum fyrir það, að hann hefði ljóstrað upp leyndarmálum þeirra. Líkami Sigurðar fannst síðar hjá Laugum við Brúará, og var hann grafinn í forkirkjunni í Skálholti.[2]

Sigurður Stefánsson var ágætt latínuskáld, söngmaður og málari; hann hafði meðal annars snúið Samúelsbókum í latnesk ljóð, og orti latínskt kvæði til Arngríms lærða, sem prentað er aptan við »Brevis Commentarius de Islandia«. Sigurður hafði einnig skrifað um íslenzka réttritun, og 1591 reit hann bók um álfa, drauga, svipi, vættir og forynjur;[3] hefir þetta rit líklega verið sniðið eptir útlendum bókum, því í þá daga var álfa- og draugatrúin víða erlendis, af sumum beinlínis, skoðuð sem vísindagrein, og svipum og draugum lýst eins og áþreifanlegum hlutum. Sigurður Stefánsson ritaði líka Íslandslýsingu og gjörði uppdrátt af Norðurhöfum. Íslandslýsingin er líklega týnd; Þórður Þorláksson segir, að lýsing þessi hafi verið í eigu Þormóðar Torfasonar, en hvað síðan hefir orðið af henni, vita menn ekki.[1] Uppdrátturinn er enn þá til[2] og stendur á honum, að hann sé gjörður af Sigurði Stefánssyni 1570. Uppdrátturinn nær yfir Norðurhafið frá 40° til 75° n. br.; er á honum að vestanverðu Grænland, Helluland, Markland og Vínland, og eru þessi lönd öll samföst, og að norðan gengur frá Grænlandi strönd mikil austur undir Noreg, og á henni nöfnin Risaland og Jötunheimur, en að austan sést Bjarmaland, Noregur, Bretland og Írland; í hafinu eru Orkneyjar, Hetland, Færeyjar, Frísland og Ísland. Ísland er á þessum uppdrætti með miklu betra lagi en áður tíðkaðist, og nærri á réttum stað; þar sjást Vestfirðir, Breiðifjörður, Faxaflói, Grímsey og Langanes, og er lögun alls þessa allnærri sanni. Það hefir leikið töluverður efi á því, hvert uppdráttur þessi er eptir Sigurð Stefánsson; sé ártalið rétt, getur uppdrátturinn ekki verið eptir hann.[3] Árni Magnússon getur þess til, að Sigurður Jónsson skólameistari í Skálholti (um 1580) sé ef til vill höfundur þessa uppdráttar, en það þykir mér ólíklegt; miklu líklegra er, að hann sé eptir Sigurð Stefánsson, en ártalið hafi misskrifazt (1570 fyrir 1590); Sigurður Stefánsson ritar bæði Íslandslýsingu, og skarar fram úr í dráttlist, enda er nafn hans glöggt á uppdrættinum. Það er hugsanlegt, að landabréf það, sem vér nú höfum, sé að eins eptirmynd

---

[1] Ormur Narfason var sonur Narfa bónda Ormssonar í Reykjavík; hann vígðist 1600 og fékk Borg á Mýrum og svo Breiðabólsstað á Skógarströnd 1620.

[2] Æfi Skálholtsrektora eptir Jón Halldórsson í Jóns Sigurðssonar handritasafni nr. 380 og 323. 4to og víðar. Sbr. J. Thorchillii Specimen Islandiæ non barbaræ. J. S. hdrs. nr. 383. 4to, bls. 161.

[3] *Hálfdán Einarsson*: Sciagraphia historiæ literariæ islandicæ. Havniæ 1777, bls. 15, 61, 148, 163-64. *Finnur Jónsson*: Historia ecclesiastica III., bls. 176.

---

[1] Sbr. Schachtii Collectanea de Grönlandia. Cap. VIII. A. M. 364. fol. og Árni Magnússon í nr. 772a. A. M. 4to. Dr. Kålund hefir vinsamlegast gefið mér afskript af því, sem talað er um uppdrátt Sigurðar Stefánssonar í þessum handritum.

[2] Uppdrátt þenna hefir K. J. V. Steenstrup látið prenta í Meddelelser om Grönland IX., bls. 7 og í Geografisk Tidskrift VIII., bls. 124.

[3] Eins og sagt er hér að framan, var Sigurður skólameistari sonur síra Stefáns Gíslasonar í Odda. Dr. Jón Þorkelsson í Kaupmannahöfn skrifar mér: »Síra Stefán fékk Odda 1576. Eptir árstíðaskrá einni hér, þá deyr síra Stefán 28. febrúar 1615 og er þá 69 ára. Eptir því er hann fæddur 1546 og hefir þá verið 24 ára gamall árið 1570, og er það auðsætt, að sonur hans gat þá ekki verið kominn til háskólans. Það er víst óhætt að segja það, að Sigurður muni varla vera fæddur fyrr en 1570 eða litlu áður«.

Digitized by Google

eptir frumbréfinu; fyrirsögnin sýnist benda til þess; hefir ártalið ruglazt hjá þeim, er dró upp myndina, enda hefir það ef til vill verið óglöggt í frumritinu.[1]

Guðbrandur biskup *Þorláksson* fékkst töluvert við landfræði Íslands, og er hinn fyrsti, sem gjörir vísindalegar athuganir þar að lútandi; þetta er almenningi síður kunnugt en önnur störf hans, er snerta kristindóm og siðabót, enda er Guðbrandur biskup margra hluta vegna einn að hinum merkustu mönnum, sem uppi hafa verið á Íslandi. Hér skal að eins geta æfiatriða hans lauslega.[2] Guðbrandur biskup Þorláksson var fæddur að Staðarbakka í Miðfirði árið 1542; faðir hans var Þorlákur prestur Hallgrímsson, er seinna varð prestur að Þingeyraklaustri; móðir hans var Helga Jónsdóttir lögmanns Sigmundarsonar. Ellefu vetra fór Guðbrandur í Hólaskóla og var þar 6 ár; eptir það var hann tvo vetur heyrari við Hólaskóla, og sigldi síðan til Kaupmannahafnar vestur á Patriksfirði; var hann að eins tvo vetur við háskólann, og sneri svo heim aptur 1564, og varð skólameistari í Skálholti um haustið; var hann hinn fyrsti Íslendingur, er sökum latinulærdóms var álitinn fær til þess embættis, þó eigi væri hann þá nema 22 ára gamall. Þessu embætti gegndi hann í 3 ár, en vígðist 1567 til

---

1) Á 16. öld hafa líklega fáir átt landabréf á Íslandi; í Sigurðarregistri eru taldar bækur á Hólum við ýmsar úttektir, en hvergi eru þar nefndir landsuppdrættir nema á einum stað: á Munkaþverárklaustri var til 1550 »eitt landablað« (bl. 14a).

2) Af ritum þeim, sem eg hefi stuðzt við, eru, auk árbóka Jóns Espólins, þessi hin helztu: *Finnur Jónsson:* Historia ecclesiastica III., bls. 368-443. *P. Pjetursson*: Æfiágrip Guðbrandar biskups í Ársriti prestaskólans 1850, bls. 123-84. *Arngrímur Jónsson*: ἀθανασία Gudbrandi Thorlacii. Hamburgi 1630. 4to. Æfi Hólabiskupa eptir Jón Halldórsson, og auk þess ýmislegt um æfi Guðbrands biskups í handritasafni Jóns Sigurðssonar t. d. í nr. 380, 353, 523, 494, 485. 4to og víðar. Jón Halldórsson segir, að Árni Magnússon hafi ritað æfisögu Guðbrands biskups, en hún brann 1728. Það væri mjög æskilegt, að einhver ritaði ýtarlega æfisögu Guðbrands biskups; til þess eru mörg skjöl og skilríki bæði í söfnum hér og erlendis.

prests að Breiðabólsstað í Vesturhópi. Um það leyti komst Guðbrandur í málaferli út úr ójöfnuði þeim, er Gottskálk Hólabiskup Nikulásson hafði sýnt afa hans Jóni Sigmundssyni lögmanni; hafði Gottskálk biskup ranglega dregið undan Jóni Sigmundssyni miklar jarðeignir. Út úr þessu spunnust miklar þrætur og málaferli, sem Guðbrandur biskup átti í alla æfi, og mun eg lauslega drepa á þau málaferli í æfiágripi Arngríms lærða. Út úr þessum málum fór Guðbrandur utan 1568, en þegar hann kom aptur, tókst hann á hendur skólameistaraembætti á Hólum. Um veturinn 1569 andaðist Ólafur biskup Hjaltason og var þá síra Sigurður Jónsson á Grenjaðarstað kjörinn til biskups, en konungur vildi eigi sinna þeirri kosningu, og vildi eigi annað, en að Guðbrandur Þorláksson færi utan til biskupsvígslu. Danskur maður Hans Gillebrun var þá settur í skólameistaraembættið á Hólum. Guðbrandur Þorláksson var vígður til biskups af Dr. Páli Matthíassyni Sjálandsbiskupi; var hann mikill vinur Guðbrands og dró hans taum alla æfi. Um sumarið 1571 kom Guðbrandur biskup út hingað, og tók þegar til starfa með hinum mesta dugnaði og röggsemi; bætti hann kjör presta á margan hátt og lagði meðal annars fátækum prestum sex af Hólastólsjörðum til uppeldis, þær er hann sjálfur átti að hafa tekjur af.

Guðbrandur biskup lét sér mjög annt um að bæta menntun klerka, og þó einkum að fræða alþýðu manna í kristindóminum; enn þá var páfatrúin allrík í hjörtum manna, og ýmsar hégiljur höfðu haldizt í kirkjusiðum og kristindómi. Guðbrandur biskup sá, að eigi var hægt að laga kristindómsþekkinguna og betra siðferðið með öðru en því, að útvega alþýðumönnum góðar guðsorðabækur á þeirra tungu. Fyrir því stofnaði hann prentsmiðju eða bætti þó fyrst og endurnýjaði hina fornu prentsmiðju, er Jón Arason hafði fengið út hingað, en keypti sér svo ný áhöld til prentunar 1578. Jón sonur Jóns prests Matthíassonar hins sænska, sem komið hafði hingað með prentsmiðju Jóns Arasonar, tókst á hendur prentverkið og kenndi öðrum iðnina, og var nú farið að prenta íslenzkar guðsorðabækur af hinu mesta kappi; lét Guðbrandur biskup sér mjög annt um, að prentun og annar frágangur bókanna væri sem bezt af hendi leystur, og smíðaði og gróf sjálfur bókahnúta, rósir og myndir til þess að prýða bækurnar; bókbindara fékk hann frá Hamborg, og lét hann kenna Íslendingum að binda bækur. Guðbrandur ritaði sjálfur ýmsar guðsorðabækur, en lagði sumar út úr latínu, þýzku og dönsku, eða fékk aðra góða menn til þess; slíka framúrskarandi atorku sýndi hann í þessu, að hann lét prenta 80—90 bækur og var það í þá daga með jafnlitlum tökum og tilfærum hið mesta þrekvirki. Hið mesta verk hans var þó, að hann að miklu leyti sjálfur lagði út og lét prenta alla heilaga ritningu á íslenzku, og var því verki lokið 29. júní 1584.

Allan seinni hluta æfi sinnar átti Guðbrandur biskup í sífelldu stímabraki við Jón lögmann Jónsson og aðra höfðingja, bæði út úr máli Jóns Sigmundssonar og ýmsu öðru; hann gjörði sér far um að innkalla undir Hólakirkju jarðir þær, er honum þóttu ranglega hafa gengið undan af völdum Gottskálks biskups; fékk hann af þessu óvild margra manna, enda var hann ráðríkur og óeirinn, er því var að skipta. Guðbrandur biskup leitaði opt með mál sín beinlínis til konungs, og hefir verið sagt um hann, að hann víða hafi komið fram sem talsmaður konungsvaldsins danska, en honum er varla frekar gefandi sök á þessu en öðrum höfðingjum á Íslandi í þá daga, enda hafði danska stjórnin um siðaskiptin náð því tangarhaldi á Íslendingum, sem hún ekki hefir sleppt síðan. Guðbrandi biskupi sárnaði, að biskupsvaldið skyldi allt vera gengið undan í hendur konungs, en hann fékk ekki að gjört, enda veittu íslenzkir höfðingjar honum hina römmustu mótspyrnu. Í hinum afar þýðingarmiklu verzlunarmálum, sem síðan á 16. öld hafa verið kjarninn í allri íslenzki pólitik, var Guðbrandur biskup miklu frjálslyndari en íslenzkir höfðingjar, er þá voru uppi; þeir voru í því efni ótrúlega skammsýnir, og hjálpuðu sjálfir til þess að draga á sig einokunar-snarvölinn, þrátt fyrir mótspyrnu Guðbrands biskups.

Guðbrandur biskup hafði hin mestu áhrif á uppfræðingu lærðra og leikra; hann efldi bókmenntir og fróðleiksást og upprætti páfadóminn; verða allir að dázt að þreki hans og atorku. Þrátt fyrir öll málaferlin, ritstörfin og bókagjörðina, hafði Guðbrandur biskup tíma til þess að gjöra margar endurbætar á stjórn kirkjunnar og kjörum prestanna; hann var röggsamlegur í kirkjustjórn og vandlætingasamur; hann var gagnorður og sléttorður, kappsamur og viljamikill, í hverju sem hann tók sér fyrir, og berorður var hann í meira lagi við mótstöðumenn sína. Eptir dauða Jóns lögmanns 1606 slotaði nokkuð ófriði þeim, er biskup hafði svo lengi átt í, en þó átti hann lengst af í málaferlum, meðan hann stóð uppréttur, því óvinir hans voru margir og reyndu að finna hvern höggstað á honum, sem þeir gátu. Guðbrandur biskup var búsýslumaður mikill og fésæll, og varð mjög auðugur; hann var mjög gestrisinn og veitingasamur og hélt vinum sínum árlega nýjársveizlu, enda var hann flugríkur, örlátur og vinfastur.

Árið 1572 eignaðist Guðbrandur biskup laundóttur, er Steinunn hét, með Guðrúnu dóttur Gísla prests Finnbogasonar;[1] hún giptist Skúla bónda Einarssyni á Eiríksstöðum í Svartárdal; þeirra sonur var Þorlákur Skúlason, sem biskup varð á Hólum eptir afa sinn; synir Þorláks voru þeir Gísli og Þórður, er báðir urðu biskupar, Gísli á Hólum og Þórður í Skálholti, og voru þeir allir merkismenn. Sama árið (1572) gekk Guðbrandur að eiga Halldóru dóttur Árna Gíslasonar á Hlíðarenda, og átti við henni þrjú börn, 2 dætur og einn son. Halldóra Árnadóttir var hin mesta merkiskona; hun dó 1585. Eptir dauða hennar fór Guðbrandur biskup að verða heilsutæpur, en sýndi þó hina sömu ástundun við öll sín margbrotnu störf; hann varð þó 1596 að taka Arngrím Jónsson frænda sinn sér til aðstoðarmanns. Árið 1624 sýktist Guðbrandur biskup af hálfvisnun, missti að mestu málið og lá í kör síðan, þangað til hann dó 20. júlí 1627.[1] Um þessi sjúkdómsár þjónaði Arngrímur Jónsson biskupsembættinu, en Halldóra dóttir biskups stýrði búinu með frábærum skörungsskap.[2]

---

[1] Gísli Finnbogason var með Jóni biskupi Arasyni í Sauðafellsreið og bauðst til að skjóta Daða, en biskup vildi ekki (Biskupasögur II., bls. 447-48). Síra Gísli hafði áður vegið mann, Þórarin Steindórsson, en fékk aptur prestsembætti hjá Jóni Arasyni 1544.

Guðbrandur biskup var hinn mesti lærdómsmaður og unni fróðleik og vísindum; hafði hann mikil áhrif á heimamenn sína, því jafnan vakti hann samtal um andleg og veraldleg vísindi, einkum undir borðum; af því urðu heimamenn hans, þeir sem höfðu skynsemi til þess að færa sér fróðleik hans í nyt, fróðari og betur menntaðir en aðrir menn; má meðal þeirra telja Arngrím Jónsson, Þorlák Skúlason, Guðmund prest Einarsson að Stað og Magnús prest Ólafsson í Laufási. Guðbrandur biskup var í miklum metum hjá lærðum mönnum erlendis, og skrifaðist á við marga útlenda fræðimenn. Meðal vina hans erlendis voru þessir helztir: Páll Matthíasson, Pjetur Winstrup og Jóhann Páll Resenius, er urðu Sjálandsbiskupar hver eptir annan; í Hamborg var hann einkum í vinfengi við Nicolaus Hemming og Philipp Nicolai; hinn síðarnefndi tileinkaði honum bók eina og fer í tileinkunarorðunum mörgum fögrum orðum um Guðbrand biskup og þann

---

1) Sveinn Pálsson segir, að Guðbrandur biskup hafi sjálfur höggvið legstein þann, sem yfir hann var lagður, og þetta letur á hann: »Gudbrandus episcopus, Jesu Christi peccator, exspecto resurrectionem carnis et vitam æternam«. Journal holden paa en Naturforskerreise i Island I., bls. 267 (hndrs. bókmf. Kmh. nr. 1-3. Fol.).

2) Hólabúið var í þá daga ekki lítið. Þegar Guðbrandur biskup tók við staðnum (28. júní 1571), voru á heimabúinu á Hólum 50 kýr, 282 ær, tvævetur naut og eldri 95, veturgömul 18, ungkálfar 6, tvævetrir sauðir og eldri 243, veturgamlir 126, hestar fullorðnir 9, hross 13; hin höfðu dáið veturinn fyrir (úr hor?). Sigurðarregistur, bl. 41a.

blessunarríka ávöxt, sem leitt hafi af störfum hans, og kallar hann meðal annars »máttarstoð hinna íslenzku safnaða« og «leiðarstjörnu kristins lýðs undir norðurheimsskauti». Guðbrandur biskup skrifaðist á við enn fleiri útlendinga; í safni Hackluyt's er t. d. bréf frá honum (1595) til Hugo Branhams prests í Harwich á Englandi.[1] Branham þessi hefir skrifað Guðbrandi og spurt hann um fornmenjar á Íslandi, líklega sökum þess að Olaus Magnus, Kranz o. fl. höfðu ritað, að á Íslandi hjyggu menn letur á steina um afreksverk forfeðranna; Guðbrandur ber þetta til baka og vísar honum í »Brevis Commentarius de Islandia« eptir Arngrim Jónsson, sem þá var fyrir skömmu kominn út. Branham hefir einnig spurt um nálæg lönd, einkum um Grænland. Segir Guðbrandur að menn ætli, að Grænlandsóbyggðir nái kring um Hafsbotna alla leið til yztu endimarka Noregs, en þar heitir Bjarmaland; því næst nefnir hann, að Íslendingar fyrrum hafi numið land á Grænlandi. Enn fremur segir hann að orð liggi á, að Bretar árlega muni eiga viðskipti við Grænlendinga, og segir hann, að sér væri kært, ef Branham vildi fræða sig eitthvað um þá hluti. Það er auðséð af þessu, að einhverjar fregnir um ferðir Frobishers og annara Englendinga til Grænlands hafa þá gengið milli manna á Íslandi.

Guðbrandur biskup var hinn mesti hugvitsmaður og svo mikill þjóðhagi á smíðar, að hann gat nálega smíðað eptir öllu því er hann sá, en upp á mörgu fann hann sjálfur. Meðan hann var skólameistari í Skálholti, hafði hann litla smiðju austur á hlaði og smíðaði þar og gróf látún; á Hólum gróf hann eins og fyrr var frá sagt trémyndir, er prentaðar voru í bibliu hans; eru sumar þeirra enn geymdar á forngripasafninu í Reykjavík. Guðbrandur Þorláksson var ágætlega að sér í stjörnufræði og stjörnulist (astronomia og astrologia) og stærðfræði; fékkst auk þess við rímfræði og gaf tvisvar út íslenzkt rím 1576 og 1611; hann var vinur Tycho Brahes og skrifaðist á við hann. Guðbrandur biskup átti og las bækur hinna helztu stjörnu- og stærðfræðinga, er þá voru uppi; segist Arngrímur lærði hafa séð hjá honum bækur í stjörnufræði og stærðfræði eptir Purbach, Reinhold o. m. fl., er Guðbrandur hafði bætt ýmsu inn í með eigin hendi.« Við skólalærdóm var Guðbrandur, að því er hann sagði sjálfur, í fyrstu nokkuð tornæmur, en hann hafði ágætt minni.

---

[1] *Hackluyt:* Principal navigations I., bls. 590. Í »Libellus epistolarum Jac. Coleri. Francf. 1587« kvað vera prentað bréf frá Guðbrandi biskupi til Joh. Staunich í Hamborg, en þá bók hefi eg ekki séð.

Guðbrandur biskup smíðaði himinhnött, sem lagaður var eptir hnattstöðu Íslands og gaf hann Jóhanni Bucholt höfuðsmanni, sem líka var lærður maður og þá í vinfengi við Guðbrand biskup, þó annað yrði seinna. Hann byrjaði líka að smíða jarðarhnött og ætlaði þar að sýna mynd og stöðu Íslands betur og augljósar en þá var á landabréfum, en ekki gat hann lokið því starfi sökum sífellds annríkis og veikleika á seinni árum. Við þetta starf notaði hann verk Apianusar og Orontiusar[1] og voru það hin beztu heimildarrit í þeirri grein, er þá voru til. Í landfræði, stjörnufræði og stærðfræði hefir Guðbrandur biskup verið langfremstur allra Íslendinga í þá daga og miklu framar en Arngrímur Jónsson, sem lítið eða ekkert skyn sýnist hafa borið á þær fræðigreinir. Það mætti kalla Guðbrand biskup ættföður vísindalegrar landfræði á Íslandi, en Arngrímur vekur hina íslenzku sagnfræði úr löngum dvala. Guðbrandur hefði eflaust látið mikið fleira eptir sig viðvíkjandi landfræði og stjörnufræði, hefði hann ekki ávallt haft við svo mörgu öðru að snúast, en það er nóg, þó eigi væri annað, til þess að halda á lopti landfræðisþekkingu hans, að hann fyrstur mældi hnattstöðu Íslands 1585.[1] Eins og fyrr hefir verið frá sagt, var hnattstaða Íslands á landabréfum miðaldanna mjög skökk og landinu var hringlað fram og aptur í allar áttir, en Guðbrandur biskup tók af öll tvímæli með því að mæla hnattstöðu Hóla og reiknaðist honum breiddarstig biskupssetursins 65° 44′. Ekki er greint frá því, hvaða verkfæri Guðbrandur biskup hefir notað við athuganir sínar; rithöfundarnir nefna það ekki, enda hafa líklega fáir eða engvir í þá daga aðrir en Guðbrandur sjálfur borið skynbragð á slíka hluti.

---

[1] *Apianus* (Peter Bienewitz) var háskólakennari í Ingolstadt og orðlagður fræðimaður (f. 1495 d. 1552); hann gaf út »Cosmographia. Landeshuti 1524. 4to«; í því riti eru töflur yfir hnattstöðu margra staða, og voru breidda- og lengdaákvarðanir hans furðu nákvæmar. *Orontius Finæus* gaf út bók »De mundi sphæra«. Paris 1555, og í henni gefur hann góðar reglur til þess að ákveða jarðlengdir staða af gangi tunglsins gegn um hádegisbauginn.

Vér höfum hér að framan í 7. kapítula getið um mynd Íslands á landabréfum miðaldanna; hið síðasta og bezta kort af Íslandi var uppdrátturinn eptir Olaus Magnus 1539 og þó er hann mjög fjarri sanni. Þá kemur þessu næst út uppdráttur Íslands í kortasafni *Orteliusar* 1595 og ber hann eins og gull af eiri af því sem áður var til, Ortelius segist hafa fengið þenna uppdrátt frá hinum danska sagnaritara *Anders Sörensen Vedel* (f. 1542, d. 1616) og hafa jafnvel sumir ætlað, að uppdráttur þessi væri eptir Vedel sjálfan,[2] en það nær engri átt; Vedel hafði engin tæki til slíks starfa; hann hafði aldrei komið til Íslands og þekkti ekki Ísland betur en aðrir Danir í þá daga. Á uppdrættinum stendur reyndar, að A. S. Vedel (Andreas Vellejus) hafi gjört hann og tileinkað hann Friðriki konungi öðrum, en aðrir höfundar, sem voru uppi um sama leyti, taka það skýrt fram, að uppdrátturinn sé eptir Guðbrand biskup Þorláksson, enda gat enginn þá gjört slíkan uppdrátt annar en hann. Þórður biskup Þorláksson segir á Íslands-uppdrætti sínum 1668, að hann sé gjörður eptir breidda og lengdarmælingum Guðbrands biskups Þorlákssonar. Enginn hafði fyrr en Guðbrandur mælt hnattstöðu Íslands og á mælingum hans og uppdrætti eru allir þeir uppdrættir af Íslandi byggðir, sem gjörðir voru á 17. öldinni. Guðbrandi ber því með réttu sá heiður að hafa verið hinn fyrsti, er gjörði vísindalegar athuganir, er snertu landfræði Íslands, og mælingar hans gera það að verkum, að upp frá þessu þurfti ekki lengur neinn efi að vera á því, hvar setja skyldi Ísland á jarðarhnettinum, þó sumir útlendingar af vankunnáttu ekki seti það á réttan stað að heldur. Með Guðbrandi Þorlákssyni byrjar nýtt tímabil í landfræðissögu Íslands; hann stigur eitt hið þýðingarmesta spor í því efni, sem stigið er, áður en þeir Eggert Ólafsson og Sveinn Pálsson koma til sögunnar.

---

[1] *Arngrímur Jónsson*: Brevis Commentarius de Islandia. fol. 7a.

[2] *C. F. Wegener*: Om Anders Sörensen Vedel. Kjöbenhavn 1846, bls. 235.

Lögun Íslands er á öllum þeim landabréfum, er eiga ætt sína að rekja til uppdráttar Guðbrands Þorlákssonar, að mestu leyti rétt; þó er landið heldur langt og hornótt og meginlandið ekki eins breitt til suðurs eins og það á að vera. Allir helztu firðir landsins sjást á uppdrættinum og eru nöfnin sett við, einna flest á Vestfjörðum. Landinu er skipt í fjórðunga og víða eru héraðanöfn; þar eru og nöfn biskupsstólanna, klaustranna, verzlunarstaða og helztu bæja og einnig nöfn á nokkrum fjöllum og jöklum. Á eptirmyndunum eptir frumriti Guðbrands eru þó nöfnin allflest nokkuð afbökuð; þau hafa gengið í gegn um margar hendur þeirra manna, er ekki skildu orð í málinu. Guðbrandur biskup lét sér mjög annt um, að útlendingar fengi rétta hugmynd um landið; honum grömdust skröksögurnar og þvættingurinn í útlendum bókum, sem minntust á Ísland, og þess vegna hvatti hann Arngrím lærða til þess að rita »Commentarius« o. fl. bækur, og skrifaði sjálfur formála og inngangsorð fyrir ýmsum ritum Arngríms, og eru þessir stuttu formálar opt fróðlegir.

Árið 1588 leituðu Sunnlendingar ráða til Guðbrands biskups um biskupskosningu; hann gat eigi sjálfur sökum lasleika farið til alþingis, en hann ritaði þeim bréf og mælir í því mjög fram með Oddi Einarssyni og hrósar honum mjög fyrir lærdóm, enda var Oddur bæði stjörnufróður og vel að sér í öðrum þeim menntum, er Guðbrandur unni. Guðbrandur biskup segir meðal annars í bréfinu, að það sé mjög nauðsynlegt að hafa sem lærðastan biskup, bæði til þess hann geti hrakið villulærdóma, veitt skólanum góða forstöðu og aukið menntunina; hann segir, að það sé sómi og heiður fyrir landið að hafa sem lærðastan mann í slíku embætti, »sem bæði hefir mennt og lærdóm guðsorð að kenna og svo mörgum lastskriptum svar að gefa, sem út eru gengnar um vort föðurland eða ganga kunna«.

Um daga Guðbrands biskups fóru menn, sem fyrr hefir verið frá sagt, bæði Englendingar og Danir, að forvitnast um Grænland og fornbyggðir þar; leituðu menn þá frétta til Íslands, því Íslendingar voru hinir einu er nokkuð vissu um landnám fornmanna á Grænlandi. Guðbrandur biskup gjörði sitt til að fræða menn um Grænland, því 1606 gjörir hann uppdrátt af Norðurhöfum,[1] sem enn þá er til, og fylgdi riti Arngríms Jónssonar um Grænland. Uppdráttur þessi er allmerkilegur og sýnir, hve vel Guðbrandur hefir þekkt fornritin um Grænland. Hér á ekki við að lýsa nákvæmlega því, er Grænland snertir; þó má geta þess, að Grænland er látið ná norður fyrir Hafsbotna, norðaustur undir Noreg; eins sýnir Guðbrandur skipaleiðina fornu til Grænlands og lætur hana liggja fyrir suðurodda landsins inn í stóra firði suðvestan í landinu; sést af þessu, að hann hefir ekki hugsað sér austurbyggðina á austurströnd Grænlands eins og margir gerðu í þá daga og eins á seinni tímum. Zenikortið hefir haft nokkur áhrif á uppdráttinn, því Frísland er látið vera mikil ey suður og vestur af Íslandi, og heldur Guðbrandur það sé sama og Nýjaland. Mynd Íslands er á þessum uppdrætti í öllum aðalefnum rétt, en uppdrátturinn er auðsjáanlega fljótlega gerður, að eins til þess að sýna almenna legu landanna, og er því hið einstaka ekki nákvæmlega teiknað. Flóarnir vestan á landinu og Isafjarðardjúp eru rétt sett; hinir aðrir firðir fyrir norðan og austan eru fremur settir af handahófi, og Langanes er oflangt í samanburði við önnur útnes; fyrir norðan land er Grímsey sett á réttum stað og Vestmanneyjar fyrir sunnan land; Snæfellsnes er of breitt og á því geysimikil hrúga, sem á að tákna Snæfellsjökul.[1]

---

[1] Í stóru konunglegu bókhlöðunni í Kmhöfn. Gl. kgl. Saml. 4to. nr. 2876. *K. I. V. Steenstrup* hefir út gefið uppdrátt þennan í Meddelelser om Grönland IX. Tab. 2, og fylgja honum ýmsar skýringargreinar á s. st., bls. 11, 16-18 og 42-44.

Guðbrandur biskup hafði mikla löngun til þess að fræðast um Ísland og höfin þar í kring; þess vegna fékk hann þá Hvanndalabræður, Bjarna, Jón og Einar Tómassyni, 1580 til þess að leita að Kolbeinseyju (Mevenklint),[2] og hafði biskup boðið þeim til þess mikið fé, að því er Jón Einarsson segir. Þessi ferð er allmerkileg meðal annars vegna þess, að hún er hin eina rannsóknarferð, er Íslendingar fóru í þá daga. Tveir þeirra bræðra voru yngri en tvítugir, en Bjarni var 28 ára, en allir voru þeir knálegir menn og kunnu vel til á sjó, sterkir og hugaðir vel. Þeir fóru til Kolbeinseyjar þrír á áttæringi og rákust í haf í hinni fyrstu ferð, en náðu þó landi að tveggja daga fresti. Í annað sinn náðu þeir eynni með hinum sama útbúnaði og var hún full af fugli; meðan þeir gengu upp á eyna, voru þeir svo óheppnir að missa skipið út, svo það rak frá eynni, en svo lygndi og skipið færðist nær, svo þeir fengu kastað steini undir stafnlokið og dregið það síðan að sér; gátu þeir síðan í makindum safnað fugli og eggjum og voru alls 7 daga við eyna. Ferð þessi þótti hin mesta frægðarför og var mikið orð gjört af karlmennsku og þreki þeirra bræðra sem vonlegt var. Séra Jón Einarson orti brag um ferðina, er byrjar svo:

---

[1] Hinn danski ferðamaður *Graah* skírði mjótt nes með háum höfða á Austurströndu Grænlands *Cap Gudbrand* til heiðurs við Guðbrand Þorláksson; höfða þennan kalla Grænlendingar Tornarsik; hann liggur á 65° 14′ n. br. og er 1310 fet á hæð, sbr. Meddelelser om Grönland IX., bls. 202; í sömu bók, bls. 245 er jarðfræðisuppdráttur (profil) af höfða þessum. Á hinum nýjustu uppdráttum er nafninu Cap Gudbrand enn þá haldið. Það mun einsdæmi nú á tímum í útlöndum, að örnefni séu kennd við Íslendinga.

[2] Árbækur Espólíns V., bls. 35; *Jón Árnason*: Íslenzkar Þjóðsögur II„ 125-127.

Rituðust forðum rímur og sögur
um röskva drengi og hreystimennn o. s. frv.

Þriðja erindið er svo:

Kunnir voru að karlmannshörku
kapparnir um æfistund,
ekki fjarri eyðimörku
uppólust við síldargrnnd;
vantaði hvorki afl né orku
ofurhnga í sinni lund.

Og seinast í bragnum stendur:

Ekkert náði eptirliggja.
unga menn sem prýddi þá.

Kolbeinsey er að eins sker eða lítill hólmi og segir í bragnum, að þeir Hvanndalabræður hafi mælt það með vað, og reyndist þeim hólminn 400 faðmar á lengd og 60 á breidd; grastó var þar engin, en skerið var hrjóstrugt með hólum og gjótum, en allt hvítt af fugli. Þegar þeir fyrst sáu eyna í fjarska, héldu þeir, að þar væri hafskip á siglingu, en svo var eigi:

Eylands var það efsti balinn,
alhvítur af bjargfýling;
angun fengu hann ekki talinn,
eins og sæi á fífubyng.

Frá Kolbeinsey var land allt horfið nema þrjár þúfur. Þegar þeir fóru frá eynni, fengu þeir hagstæðan byr, farnaðist vel og tóku land á Maríumessu.[1] Seinna hafa menn opt farið til Kolbeinseyjar; Olavius getur þess,[2] að menn hafi farið þangað á vorin á áttæringum eptir dún, sel og fugli. Jón stólpi, bóndi í Grímsey, fór þangað síðastur. Á þessari öld hafa hákarlaskip opt komið þar og 1853, er Ari Eyfirðingur kom þar, var eyjan svo þakin af fugli og sel, að eigi sá til jarðar.[1]

---

[1]) Jón Espólín segir, að þeir Hvanndalabræður hafi farið þrjár ferðir til Kolbeinseyjar, en Jón Einarsson getur eigi nema tveggja. Bjarni Tómasson drukknaði 1617 með annan mann á Skagafirði: »þeir fóru fram á haf til fiskjar tveir, sem Bjarni hafði svo opt leikið á stórum dirfsku sjóferðum«. Annálar Björns á Skarðsá, bls. 196.

[2]) Oeconomisk Reise, bls. 323.

Arngrímur Jónsson var fæddur 1568 á Auðunarstöðum í Víðidal;[2] þar bjó faðir hans Jón Jónsson Hallvarðssonar; Jón Hallvarðsson átti Guðrúnu Jónsdóttur Sigmundarsonar, systur Helgu, móður Guðbrands biskups; Guðbrandur biskup og Arngrímur voru þannig náskyldir, að öðrum og þriðja; móðir Arngríms var Ingibjörg, dóttir Lopts prests Þorkelssonar. Árið 1576 fór Arngrímur Jónsson til Guðbrands biskups frænda sins, fór brátt að stunda skólanám og naut tilsagnar Bjarna Gamalíelssonar í 8 ár; Bjarni var skólameistari á Hólum 1576—86. Arngrímur sigldi 17 ára gamall með ráði og tilstilli Guðbrands biskups til Kaupmannahafnar, og var þar 4 ár á háskólanum undir tilsjón Jóhanns Haggeus'ar, kennara í rökfræði; 1589 fór Arngrímur heim aptur með beztu vitnisburðum,[3] og varð þá þegar skólameistari á Hólum; litlu síðar (líklega 1590) tók hann prestsvígslu og gegndi dómkirkjuprestsembættinu, jafnframt því er hann var skólameistari; um sömu mundir fékk hann, að því er menn ætla, bæði Miklabæ í Blönduhlíð og Melstað í Miðfirði,

---

[1] Ingólfur I., bls. 72.

[2] Um æfi Arngríms Jónssonar er eg hér nokkuð langorður, af því engin íslenzk æfisaga þessa merkismanns er til á prenti, það eg veit. Heimildarrit þau, sem eg hefi notað, eru þessi helzt: *Finnur Jónsson*: Historia ecclesiastica Islandiæ III., bls. 443-49; Annálar Björns á Skarðsá; rit Arngríms sjálfs, einkum Apotribe virulentæ et atrocis calumniæ. Hamb. 1622. 4to. Epistolæ *O. Wormii*. Havniæ 1751. *Jón Ólafsson* frá Grunnavík: Um þá lærðu Vídalína. Add. B. U. H. nr. 47 A. Fol. afskript í hndrs. Jóns Sigurðss. 68. fol. Biskupaæfir *Jóns Halldórssonar*, hndrs. J. S. 70. Fol. Presbyterologia *Hálfdáns Einarssonar* í Biskupsskjalasafninu nr. 67. Fol. *J. Thorchillii*: Specimen Islandiæ non barbaræ, hndrs. J. S. 4to, nr. 333; ýmislegt um Arngrím er líka í sama safni í nr. 300, 380. 4to og víðar.

[3] Í bók Jóns Þorkelssonar »Digtningen paa Island« stendur, að Arngrímur hafi orðið skólameistari 1587, en það er prentvilla.

Digitized by Google

og hafði kapellána til að þjóna þeim brauðum, meðan hann dvaldi á Hólum. Skólameistaraembættinu gegndi hann þangað til 1598, nema hvað Jón Einarsson þjónaði því embætti fyrir hann 1593, er Arngrímur fór utan. Arngrímur sigldi þrisvar, fyrst til háskólans, síðan 1592 fyrir Guðbrand biskup í málum hans við Jón lögmann, og í þriðja sinn 1602 í erindum sjálfs sín og biskups.

Árið 1598 giptist Arngrímur Jónsson í fyrsta sinn, Solveigu Gunnarsdóttur; hún var hverri konu fríðari sýnum og kölluð »Solveig kvennablómi«. Faðir Solveigar, Gunnar Gíslason, var fyrst ráðsmaður á Hólum og síðan sýslumaður í Skagafjarðarsýslu;[1] hann dó 1605, 77 ára að aldri; segir Hálfdán Einarsson, að hann hafi verið grafinn að Miklabæ í Blönduhlíð og þar hafi verið latneskt grafletur yfir hann, er Arngrímur tengdasonur hans hafði sett. Móðir Solveigar var Guðrún Magnúsdóttir Jónssonar biskups Arasonar.

Á sama ári bar það við, að Gvendur Loki var grafinn upp, og var Arngrímur við þá sögu riðinn; sést á því, hve hjátrúin þá var farin að magnast, jafnvel hjá beztu og lærðustu mönnum þjóðarinnar. Gvendur Loki var húsgangskarl, illorður og leiðinlegur; hann vildi ná hreppsvist í Hjaltadal, en Þorkell Gamlason ráðsmaður á Hólum og hreppstjóri bægðu honum frá; hétzt hann þá við Þorkel og hans niðja; dó nokkru seinna uppi í Skagafjarðardölum og var grafinn í Goðdölum. Þorkell átti unga dóttur, er Sigríður hét; hún varð skömmu síðar undarlega veik og fékk aðsóknir og ónáðir miklar, og var það kennt Gvendi Loka. Eina nótt vakti Arngrímur prestur Jónsson hjá henni um stund, og hafði hana í fangi sér með guðsorðalestri og góðum bænum; kvaðst hann þess vænta, að vondur andi mundi henni enga ónáð veita, meðan hún væri sér í höndum; varð það og eigi þann tíma og þótti brugðið venju. Litlu síðar reið Arngrímur prestur leið sína norður tröðina frá staðnum;

---

[1] *Bogi Benedictsson*: Sýslumannaæfir I., bls. 358-59.

Digitized by Google

féll þá undir honum hesturinn og svo hann sjálfur, og fékk hann áverka af steini í andlitið og bar örið alla æfi síðan; þóttust sumir hafa séð Loka hrinda hestinum, Þá tóku Hólamenn það ráð, sem menn áður höfðu haft við þá, er heitazt höfðu, að þeir riðu upp að Goðdölum; var Loki grafinn upp og afhöfðaður, og Sigríður látin ganga milli bols og höfuðs, og svo var búkurinn brenndur. Batnaði Sigríði síðan, þó veikleg væri, en hún varð ei gömul. Óvinir Hólamanna lögðu þeim þetta mjög til lýta, eigi síður Guðbrandi biskupi en Þorkeli ráðsmanni, og ætla menn þó, að Guðbrandur biskup hafi engu um valdið og eigi hafi verið um ráðizt við hann; þó er sagt, að Gvendur Loki hafi drepið kýr fyrir biskupi, en hann keypti aðrar og kvaðst kaupa mundu, meðan nokkur fengist í Skagafirði; létti þá kúadauðanum.[1] Óvinir Guðbrands biskups báru fregnir um þetta fyrir konung, biskupi til ófrægðar, og því var gefin út tilskipunin 25. febrúar 1609; segist konungur hafa frétt, að Íslendingar sumir leggi það í vana sinn, að grafa upp dauða menn, skera af þeim höfuðið og brenna þá síðan, og bannar konungur það stranglega.[2]

Þegar Arngrímur var nýgiptur, flutti hann sig að Melstað, og bjó þar alla æfi síðan, þó opt hafi hann orðið að vera lengi í burtu sökum starfa sinna við biskupsstólinn. Það er sagt, að Arngrímur Jónsson hafi verið lítill búmaður; þegar síra Erlendur Ólafsson tók við brauðinu eptir síra Arngrím 1648, voru þar t. d. engin hús fyrir hross. Arngrímur hafði svo mörgu að sinna, að það var ekki undarlegt, þó hann stundaði miður búskapinn; Arngrímur var hinn starfsamasti rithöfundur bæði á íslenzku og latínu, og liggur fjöldi rita eptir hann; hann

---

[1] Annálar Björns á Skarðsá, bls. 165. Árbækur Espólíns V. bls. 89.

[2] *M. Ketilsson:* Forordninger og aabne Breve II., bls. 250. Lovsaml. for Island I., bls. 171-72. Magnús Ketilsson trúir því auðsjáanlega, að afhöfðunin sé heillaráð gagnvart slíkum apturgöngum.

Digitized by Google

varð um mörg ár að annast biskupsstólinn, vígja presta, vísitera kirkjur og vera að öllu leyti í biskups stað; auk þess átti hann í sífelldum málaferlum bæði fyrir Guðbrand biskup og sjálfan sig; sökum þessa hefir Arngrímur um miðbik æfi sinnar sjaldan verið heima, en optast á ferðalögum. Þó nú búskapurinn hafi, ef til vill, gengið tregt, þá hafði Arngrímur hins vegar töluverðar tekjur á ýmsan hátt, svo hann hefir varla átt við mjög þröng kjör að búa, enda gat hann sett börn sín til mennta, þó þau væru mörg. Með Solveigu Gunnarsdóttur átti Arngrímur þrjú börn: 1. Jón, sem giptist Ólöfu Jónsdóttur lögmanns Sigurðssonar; þau voru skilin með dómi; Jón bjó fyrst á Ökrum, svo í Sælingsdalstungu. 2. Gunnar, dó barnlaus; 3. Helga; hún var seinni kona Björns sýslumanns Magnússonar í Bæ á Rauðasandi; þeirra sonur var hinn alkunni lærði guðfræðingur síra Páll Björnsson í Selárdal. Fyrri kona síra Arngríms, Solveig Gunnarsdóttir, dó 22. júní 1627.

Eins og fyrr var frá sagt, var Arngrímur náskyldur Guðbrandi biskupi, og hafði biskup í alla staði annazt hann sem faðir; málastappið út úr eigum Jóns Sigmundarsonar var Arngrími því einnig viðkomandi, enda var Arngrímur önnur hönd biskups í þeim málaferlum. Óvild sú, sem biskup varð fyrir af deilum þeim, er hann átti í, bitnaði því ekki síður á síra Arngrími. Þó málaferli þessi séu fjarstæð efninu, verð eg þó stuttlega að drepa á þau, því þau höfðu svo mikla þýðingu fyrir líf Arngríms, og urðu að sumu leyti orsök til mótspyrnu þeirrar og óvildar, sem Arngrímur mestan hluta æfi sinnar átti við að stríða, og voru vísindastörf hans því minna metin af mörgum löndum hans en annars hefði verið. Árið 1590 gerðu þeir Guðbrandur biskup og Arngrímur frændi hans á alþingi tilkall til tveggja jarða, Hóls og Bessastaða í Sæmundarhlíð í Skagafirði; hafði Jón Sigmundarson, afi Guðbrands biskups, en langafi Arngríms, átt þær jarðir, en Gottskálk biskup hafði tekið þær af honum, þá fyrir 86 árum; höfðu bræður tveir, Markús og

Jón Ólafssynir (kallaðir Stóradals-bræður), haldið þær; kom málið undir dóm Lárusar Kruse höfuðsmanns, en þó var ekkert aðgert í það sinn, því þeir bræður vildu engin skjöl leggja fram fyrir þessum jörðum. Arngrímur prestur skaut þá málinu til konungs; kom þá út 1591 konungsbréf til Hinriks Krags höfuðsmanns um, að láta síra Arngrím ná rétti sínum af erfingjum Gottskálks biskups og dæma málið, hvort sem þeir legðu fram bréf fyrir jörðunum eða ekki. Þá tók höfuðsmaður mál þeirra Arngríms undir dóm 24 manna. Þá voru af mótmælendunum lögð fram hin alræmdu »morðbréf«, falsbréf, sum undir nafni Gottskálks biskups, gerð þeim Guðbrandi og Arngrími til skaða og skapraunar. Eitt bréfið var um Hól og Bessastaði, og í því sagt, að Björg Þorvaldsdóttir, kona Jóns Sigmundarsonar, amma Guðbrands biskups, hefði fengið þær Gottskálki biskupi fyrir það, að hún hefði eytt miklu fé fyrir stólnum; annað var um Jón Sigmundarson, að hann hefði að ófyrirsynju drepið Ásgrím bróður sinn í kirkjugarðinum í Víðidalstungu og drekkt tveim börnum sínum, öðru í soðkatli, en hinu í Gljúfurá. Guðbrandur biskup sagði þegar, að bréfin væru fölsk og uppspunnin sér til ófrægðar, en hann fékk þó engu framgengt fyrir ofríki Jóns lögmanns, og stefndi þá hver öðrum fyrir konunginn og ríkisráðið. Sigldi þá Jón lögmaður og tókst um leið á hendur að bera fram fyrir ríkisráðið ýms opinber mál, er snertu landsstjórnina, og fékk hann alþingi til þess að samþykkja, að hver skattbóndi skyldi leggja fimm álnir til farar þessarar. Af hendi Guðbrands biskups fóru þeir utan Arngrímur Jónsson og Guðmundur Einarsson frá Útskálum, sem líka var náfrændi biskups; þeir Arngrímur fóru til Hamborgar og svo um Holtsetaland og gegn um Danmörku til Hafnar; kynntist Arngrímur á þeirri ferð mörgum tignum og lærðum mönnum, t. d. Filip Nicolai, Dedekennus, Chytræus, o. m. fl. Jón lögmaður bar mikinn róg fyrir konunginn um biskupa og klerka, og reyndi Arngrímur að bera það á móti, er hann gat, en þá vildi svo illa til, að Jóhann

Bucholt, sem áður hafði verið hér höfuðsmaður, mikill vinur Jóns lögmanns, en óvinur Guðbrands biskups, var kvaddur til vitnis af stjórnarráðinu, og átti hann að bera um þessi mál og skera úr þrætunum; Bucholt var í öllu samdóma Jóni lögmanni og ófrægði Guðbrand biskup og klerka hans mjög fyrir stjórninni. Arngrímur fékk því engu áorkað. Gaf konungur þá út tvö ávítunarbréf til biskupanna, en skipaði höfuðsmanni Hinrik Krag að láta 24 manna dóm dæma málið á alþingi. Um sumarið komu þeir til þings, Guðbrandur biskup og Jón lögmaður, en Arngrímur kom eigi til landsins fyrr en eptir þing. Guðbrandur vann sigur á þinginu, að því leyti að »morðbréfin« voru dæmd upplogin falsbréf, ónýt og að engu hafandi, og voru klippt í sundur og fengin biskupi, svo að þau yrðu ekki Jóni Sigmundarsyni né afkomendum hans til neinnar hneisu; en svo var mikið ríki Jóns lögmanns, að ekki gat Guðbrandur haft hendur í hári þeim, er bréfin höfðu gert, og eigi náðu þeir Arngrímur heldur jörðunum Hóli og Bessastöðum; Guðbrandur biskup varð meðfram að vægja sökum þess, að hann hafði í kæruskjali sínu til stjórnarinnar verið mjög harðorður um Jón lögmann og Jón Magnússon á Svalbarði föður hans, en gat ekki sannað; hafði hann meðal annars borið Jóni Magnússyni á brýn galdra og fjölkynngi.[1]

Árið 1595 tóku þeir Guðbrandur og Arngrímur aptur upp málið um Hól og Bessastaði, en náðu eigi jörðunum að heldur, mest vegna stóryrða biskups um einn af mótstöðumönnum sínum, og fengu þeir aldrei jarðirnar. Þegar Guðbrandur biskup hafði fengið falsbréfin í hendur, ritaði hann og lét prenta bæklinga um þau, og spunnust út úr því ný málaferli og æsingar; mest kvað þó að bæklingi þeim, er Guðbrandur biskup gaf út 1608,[1] þá var Jón lögmaður dáinn; en biskup er mjög harðorður um hann, og dróttar falsbréfagerðinni að þeim Stóradalsbræðrum; ámælti hann í riti þessu mörgum embættismönnum og leikmönnum fyrir ranglæti og misjafna dóma. Var Guðbrandur mjög ákafur og óvarkár í orði, og fékk hann af bæklingi þessum mikla óvild margra manna, og gerðu þeir honum alls konar árásir, svo biskup komst enn í mörg málaferli bæði út úr þessu og öðru, og var Arngrímur jafnan skjaldsveinn biskups og aðstoðarmaður. Um þenna seinasta morðbréfabækling var dæmt að fullnustu af 24 manna dómi á alþingi 1620, og gat biskup sjálfur ekki komið sökum veikinda, en Ara Magnússyni, tengdasyni hans, tókst óhöndulega að verja málið, og hefir hann, ef til vill, ekki fram fylgt því eins röggsamlega, af því hann var bróðursonur Jóns lögmanns; flestir höfðingjar, sem í dóminum sátu, voru og frændur og vinir Jóns lögmanns og fullir heiptar og gremju gegn Guðbrandi biskupi; féll málið því á biskup; dæmdu þeir ritið róg og biskup til konungs náðar eða ónáðar, eptir því sem honum litist, en mæltust þó til, að konungur vægði honum sakir elli hans og veikleika og dugnaðar þess, er hann hefði sýnt við útbreiðslu guðsorðs hér á landi. Dómur þessi var auðsjáanlega ákaflega ranglátur, því þó Guðbrandur biskup væri æði harðorður um mótstöðumenn sína, þá hafði hann fulla ástæðu til að reiðast yfir þeirri rangsleitni, er honum hafði verið sýnd, er hann ekki náði rétti sínum yfir höfundum falsbréfanna, þó bréfin væru dæmd á þingi upp login í illum tilgangi. Með því Guðbrandur biskup var þá orðinn gamall og sjúkur og átti örðugt með að eiga í þessu þrasi, þá sendi hann dótturson sinn, Þorlák Skúlason, utan á konungsfund til þess að biðja konung vægðar; hafði hann þá verið mjög affluttur og rægður af óvinum sínum, en fyrir milligöngu góðra manna varð sú endalykt á, að konungur gaf Guðbrandi kost á, annaðhvort að láta málið ganga til hæstaréttar eða gjalda 1000 dali; kaus biskup seinni kostinn, því hann var þá orðinn leiður á málaferlum og hrumur af elli; þó galt hann aldrei nema lítinn hluta sektarinnar.

---

[1] Í bréfi Guðbrands biskups til ríkisráðsins er svo komizt að orði: »Í annan máta kunngjöri eg yður, hvernig Jóns lögmanns faðir hefir meðkennt upp á sig allra handa galdra og hefir þá brúkað í langa tíð, og það, að hann hafi þar með mörgum manni skaða gjört«. Hndrs. J. Sig. nr. 523. 4to.

---

[1] »Sönn undirvísun um þau ómanniegu, hæðilegu og óviðurkvæmilegu morð- og manndrápsbréf og nokkra aðra gjörninga, sem skrifaðir og lognir hafa verið upp á Jón Sigmundsson löngu eptir hans dauða og afgang. Hólum 1608«. Guðbrandur gat ekki með vottum sannað falsið upp á höfundana; hann safnaði þá með aðstoð manna sinna öllu »upplaginu« af þessum bækling og brenndi. Þegar málið kom til dóms 1620, þá fékkst ekkert exemplar af bókinni handa réttinum, en þá er sagt, að einn þeirra, sem í dóminum voru, hafi murrað nokkuð fyrir munni sér og hafi þá dottið eitt eintak fram úr ermi hans. J. Sig. hndrs. nr. 523. 4to.

Óvild sú, er Guðbrandur biskup varð fyrir, bitnaði einnig á Arngrími. Báðir þessir menn stóðu í vísindalegri þekkingu, framkvæmdum og ritstörfum langt fyrir framan Íslendinga þá, sem uppi voru um aldamót 16. og 17. aldar, og höfðu menn hér á landi því ekki vit á að meta verk þeirra að verðugleikum, en dæmdu þá eingöngu eptir þeim þrönga sjóndeildarhring, er þeir sjálfir fengu litið yfir; smásmuglegur kritur, öfund og sérgirni blekktu líka sjónir manna, sem opt vill verða hjá litlum þjóðum. Í formálanum fyrir riti Arngríms gegn Davíð Fabricius kvartar Guðbrandur biskup undan því, að Íslendingar meti það alls ekki við Arngrím, hve drengilega hann hafi varið Íslendinga gegn árásum útlendra illhryssinga; segir hann, að landar Arngríms séu vanþakklátir og ofsæki hann með hatri og öfund; þó láti fáeinir hann njóta sannmælis, t. d. þeir, er orkt hafa kvæði um hann, sem prentuð eru í sumum bókum hans. Aptur á móti var Arngrímur í hinu mesta áliti utanlands, í Þýzkalandi, Danmörku, Hollandi og víðar; með ritum sínum hélt hann uppi heiðri Íslendinga meðal fjarlægra þjóða; flestir útlendingar höfðu áður haldið, að á Íslandi byggju eingöngu fífl og skrælingjar, en Arngrímur sýndi með ritum sínum, að hér voru menn á þessu fjarlæga landi, sem í þeirra tíma lærdómi stóðu jafnfætis fræðimönnum á meginlandi Európu. Auk þess endurreisti Arngrímur íslenzka sagnfræði, og opnaði fjársjóðu fornaldarinnar, sem íslenzkar bókmenntir síðan því nær eingöngu hafa lifað á. Íslendingar kunnu ekki að meta þetta, enda segir máltækið, að fáir séu spámenn í sínu föðurlandi. Á seinni árum Arngríms var þó hugsunarhátturinn farinn að breytast; þá voru komnir fram margir ungir menntamenn íslenzkir, sem unnu íslenzkum fróðleik og virtu Arngrím fyrir það, sem hann hafði gert.

Þegar Guðbrandur biskup sýktist af hálfvisnun 1624 og lagðist í kör, varð Arngrímur »officialis« og tók við allri stjórn kirkjunnar og biskupsdæmisins; löngu áður (1596) hafði konungur leyft Guðbrandi biskupi að hafa Arngrím sér til aðstoðar við embættið, en 2. júlí 1624 gaf Holger Rosenkrantz út bréf á Bessastöðum, um, að Arngrímur Jónsson skyldi veita biskupsembættinu forstöðu; átti Arngrímur að hafa umsjón með kirkjum og prestum og visitera kirkjurnar; hann átti einnig að hafa yfirumsjón yfir skólanum; Arngrími var og boðið í viðurvist ráðsmannsins, skólameistara og dómkirkjuprestsins, að safna saman öllum bréfum og skjölum dómkirkjunnar og stólsins og leggja þau í góða geymslu, unz »guð gerði enda á biskupsins sjúkdómi eptir hans þægilegum vilja, þó að biskupsins myndugleika og embætti í allan máta óforkreinktu, svo lengi sem hann vildi því sjálfur forstöðu veita«. Árið 1626 fékk Arngrímur konungsbréf um að vígja presta og vígði hann alls 6 presta, meðan hann þjónaði embættinu; fyrstu kararár Guðbrands biskups, vígði Oddur biskup Einarsson í Skálholti 3 presta að norðan. Fyrir ómak sitt fékk Arngrímur Jónsson 50 jóachimsdali að launum og afgjald af 7 jörðum Hólakirkju. Meðan Arngrímur gegndi biskupsembættinu, þjónaði Illugi Ingjaldsson fyrir hann á Melstað; en þegar Arngrímur aptur tók við brauðinu, varð Illugi að hverfa frá og giptist um það leyti, en var embættislaus um tíma; lét Arngrímur sér mjög annt um, að útvega Illuga gott brauð og gekk það treglega í fyrstu.[1]

---

[1] Epistolæ O. Wormii. Havniæ 1751, bls. 302-303, 318.

Seinna fékk Illugi Tjörn á Vatnsnesi; hann var haldinn margkunnugur.[1]

Eptir andlát Guðbrands biskups var um sumarið (20. ágúst) haldin fjölmenn prestastefna á Flugumýri í Skagafirði, til þess að kjósa nýjan biskup; ætluðu allir, að Arngrímur mundi verða kosinn; hann stóð næstur sökum aldurs, embættis og lærdóms. Arngrímur tók þá fyrst að afsaka sig og teljast undan jafn vandasömu embætti, og halda menn, að það hafi eigi verið með fullri alvöru. Norðlingar vissu, að Arngrímur var ráðríkur og ákafur í að fylgja fyrirætlunum sínum og því var þeim ekki um, að hann hlyti embættið; héldu, að hann mundi verða mörgum örðugur, er hann væri setztur í völdin; þó vildu þeir ekki á hinn bóginn ganga í berhögg við hann með beinni óvináttu; urðu fegnir undanfærslu síra Arngríms og létust því taka þessa undanfærslu hans gilda; samsinntu honum og sögðu, að hann svo vitur maður vissi, hvað réttast væri, að þó embættið væri virðulegt, þá fylgdu því þó miklar og þungar áhyggjur og kusu þeir því næst í einu hljóði Þorlák Skúlason til biskups.[2]

Síra Arngrímur giptist í annað sinn 1628 Sigríði dóttur síra Bjarna Gamalíelssonar á Grenjaðarstað; var hann þá 60 ára að aldri, en hún 27 ára; áttu þau saman 9 börn og fæddist hið síðasta 16. ágúst 1646, og var Arngrímur þá fullra 78 ára. Af þeim hjónum eru komnir margir merkismenn og koma sumir þeirra við þetta rit. Þessi börn þeirra komust á fullorðinsaldur: 1. Þorkell prestur í Görðum á Álptanesi, 2. Þorlákur prestur á Staðarbakka, 3. Bjarni prestur á Höskuldsstöðum, 4. Guðbrandur sýslumaður í Húnavatnssýslu,[3] 5. Solveig, giptist

---

[1]) Árbækur Espólíns VI., bls. 56.

[2]) Jón Grunnvíkingur ber Pál Vídalín fyrir því, að Halldóra Guðbrandsdóttir hafi fengið prestana á prestastefnunni til þess að kjósa síra Þorlák, þó Guðbrandur biskup hefði helzt viljað hafa Arngrím. Hndrs. J. Sig. 124. fol. (v).

[3]) Guðbrandur Arngrímsson brann inni með konu sinni Ragnheiði Jónsdóttur á Lækjamóti í Víðidal 1719, 79 ára gamall; hann

Digitized by Google

Jóni Jónssyni Arnasonar frá Narfeyri, 6. Ingibjörg, átti Gísla hinn eldra son Jóns Halldórssonar á Fróðá, og 7. Hildur, er giptist frænda sínum, Jóni Þorlákssyni í Víðidalstungu; þeirra son var Páll lögmaður Vídalín. Arngrímur Jónsson tók sér fyrstur ættarnafnið Vídalín og báru margir ættmenn hans það eptir hann.

Arngrímur Jónsson bjó á Melstað til dauðadags; var hann jafnan heilsugóður, en þó fór hann nokkuð að finna til ellilasleika seinustu árin og þjáðist þá við og við af skyrbjúgi og gikt; kvartar hann um lasleika sinn í bréfum til vinar síns Ola Worms og spyr hann til ráða; ræður Worm honum til þess, að nota skarfakál við skyrbjúgnum, en segir að mörgum hafi gefizt vel á móti gikt, að hafa á hendi hring úr rostungstönn. Arngrímur sendi honum þá tannarbrot, en það var svo hart, að eigi var hægt að vinna; líklega hefir tönnin verið gömul og steingjör; 1641 sendir Worm Arngrími rostungstannarhringi,

---

var gæflyndur maður, og er sagt, að hann hafi haft heldur mikið konuríki; hann var skáld gott og var bendlaður við ýmislegt málaþras og galdramál. Sonur hans var Þorlákur sýslumaður í Ísafjarðarsýslu († 1707); hann orti Úlfarsrímur. Jón Ólafsson frá Grunnavík segir svo frá, að sá orðrómur hafi legið á, að Þorlákur væri í raun réttri sonur Galdra-Páls, er bjó í Ánastaðakoti á Vatnsnesi; um afdrif Galdra-Páls segir Grunnavíkur-Jón þessa sögu, er eg set hér, af því hún lýsir hugsunarhættinum og menntunarástandinu á 17. öld: »Páll Jónsson, móðurfaðir minn, þá búandi í Kirkjuhvammi, átti mál við Galdra-Pál, að gjört hefði sér galdraveiki og glettingar mörgum. Tók þá Guðbrandur hann sem annan fanga heim til sín að Ási, en þá hann færði hann til alþingis; skyldi Ragnheiður hafa skipað honum, að muna sig um, að færa Pál heim aptur jafngóðan. Páll var dæmdur til eldsins, og er sagt hann hafi beðið að heilsa heim konunni og barninu; hann skyldi hafa rétt sitt skeggjaða höfuð út úr eldinum og sagt: »sjáið nú mitt sakleysi«. Tókst samt, þó tregt veitti, að brenna hann og eigi fyrr en skórnir voru af honum leystir; en í öskunni fannst hjartað óbrunnið. Bað böðullinn, er Hafliði hét, Guðbrand að ljá sér hníf til að saxa það, en þá hraut ögn eða slindra úr því upp í auga böðlinum og varð hann einsýnn síðan; en Guðbrandur vildi eigi aptur hafa hnífana, sem silfurskeptir voru«. Addit. B. U. H. nr. 47. Fol. Jóns Sigurðssonar handritasafn, nr. 68. Fol.

en skipið kom eigi fram.[1] Arngrímur hélt þó líkams- og sálarkröptum, meðan hann lifði. Um vorið 1648 gekk landfarsótt fyrir norðan og úr henni andaðist Arngrímur Jónsson 27. júní 1648, áttatíu ára gamall. Í bréfi til Ola Worms segir síra Einar Arnfinnsson á Stað í Hrútafirði: »Arngrímur sálugi dó sitjandi í rúminu eins og Símon; hann kallaði saman ástvini sína, til þess að hvetja þá til þolinmæði í trúnni og lauk orðum sínum með sálmi; hann hallaði sér því næst hægt aptur á bak eins og hann ætlaði að sofna og á sama augnabliki andaðist hann«.[2] Arngrímur var grafinn í kirkjunni á Melstað, kvennamegin, fyrir framan kórdyr og var þar hengt á vegginn fyrir ofan grafletur með gyltum stöfum og mynd hans hjá og var hurð fyrir. Arngrímur hafði sjálfur samið grafletur í latneskum ljóðum og hafði Oli Worm látið grafa það á töfluna.[3]

Sigríður, ekkja Arngríms Jónssonar, bjó fyrsta árið á Melstað; hún var skörungur í framkvæmdum og skapmikil; segir Jón Grunnvíkingur, að hún hafi viljað, að einhver sona síra Arngríms fengi brauðið, en er síra Erlendur Ólafsson fékk Melstað, lokaði hún kirkjunni og náði síra Erlendur eigi að fremja embættisgjörðina um sumarið og prédikaði úti í kirkjugarði. Sigríður hafði fulla ástæðu til að vera óánægð með brauðveitinguna, því Arngrímur hafði löngu áður fengið loforð kanslarans danska fyrir því, að enginn skyldi verða tekinn fram yfir syni hans, til þess að fá brauðið eptir hann.[4] Frá Melstað flutti Sigríður sig að Torfustöðum og bjó þar nokkur ár, en 1659 eða 1660 flutti hún sig suður að Görðum til Þorkels sonar síns og dó þar.

---

[1]) Epistolæ O. Wormii, bls. 336-37, 340, 350.

[2]) Epistolæ O. Wormii II., bls. 1069.

[3]) Grafskriptin er prentuð í Epist. Wormii I., bls. 348-49.

[4]) Sveinn Jónsson á Barði vildi líka ná í Melstað eptir Arngrím og biður Ola Worm 1643 að útvega sér loforð hjá kanslaranum fyrir embættinu, en þá var búið að lofa Arngrími, að synir hans gengju fyrir. Epist. Wormii II., bls. 630.

Arngrímur lærði var fríður maður og höfðinglegur; mynd af honum á 28. ári, teiknuð af Dedekennus, er framan við bókina »Specimen Islandiæ historicum«. Arngrímur varð nokkuð feitlaginn, en bar sig vel; menn segja að hann hafi verið fremur drembilegur og þóttalegur í fasi og framgöngu;[1] hann var skrautmaður og er sagt um hann, að hann hafi látið syni sína ganga í kápum[2] þegar á unga aldri. Arngrímur var gott latínuskáld og var hinn fyrsti Íslendingur eptir siðaskiptin, sem orti til muna á latínu; eptirmæli hans eptir Guðbrand biskup Þorláksson eru prýðisfögur; hann orti líka töluvert á íslenzku,[3] en ekki þótti mönnum eins mikið til þess koma. Páll Vídalín dóttursonur hans líkti skáldskap afa síns við óheflaða staura, rekna saman með ryðguðum járngöddum.[4] Margir af afkomendum síra Arngríms voru ágætlega skáldmæltir.

Arngrímur Jónsson er vanalega kallaður Arngrímur hinn lærði og það er enginn efi á því, að það er rétt-

---

1) Jón frá Grunnavík segir þessa sögu því til sönnunar: »Einu sinni á alþingi var síra Arngrímur að ganga einsamall fram og aptur um lögréttueyrina, en síra Hallgrímnr Pétursson lá þar uppi í hallanum og var að tala við ýmsa menn og gamna sér við smádrengi, og sá síra Arngrím niðri á eyrinni; orti hann þá stöku þessa:

Eins og forinn feitur, fénu mögru hjá,
stendur strembileitur stórri þúfu á,
Þegir og þykist frjáls, þetta kennir prjáls,
regir hann sig og réttir npp róuna til hálfs,
sprettir úr sporum með státi og sparðar af gravitáte«.

Í kvæðum Stefáns Ólafssonar I., bls. 74-75 er vísan prentnð og eignnð síra Stefáni, en mér þykir allt eins líklegt, að það sé rétt, er Jón Grunnvíkingur segir, að hún sé eptir Hallgrím Pétnrsson; en í sjálfu sér er nú samt þýðingarlanst, eptir hvern hún er; hún sýnir hugmyndir sumra um Arngrím.

2) Á mynd þeirri af Magnúsi prúða og börnum hans, sem áður var í Haga á Barðaströnd, en nú er á Forngripasafninu, eru börnin líka í kápum.

3) Sbr. *Jón Þorkelsson*: Digtningen på Island, bls. 473-79.

4) Árni Magnússon sagði nm kvæði Arngríms: »Arngrimo demas carmina, major erit« (takirðu kvæðin af Arngrími, verður hann meiri maður).

nefni. Eptir því sem þá gjörðist, var Arngrímur mjög lærður maður; í þeim fræðum, sem menn á 16. og 17. öld helzt stunduðu, var enginn hjer á landi hans jafningi; hina fornu latnesku höfunda þekkti hann ágætlega og miðaldafræði þau, sem þá tíðkuðust, kunni hann upp á tíu fingur. Enginn Íslendingur í þá daga þekkti jafn vel hinar latnesku bókmenntir þeirra tíma, og er furða, hvernig hann, afskekktur uppi á Íslandi, hefir getað kynnt sér svo mörg rit lærðra manna, er þá voru uppi erlendis. Samgöngurnar í þá daga voru ekki miklar; eitt skip kom þó vanalega á ári á hverja af hinum stærri höfnum, en framan af 17. öldinni voru opt hafísar, svo skip náðu eigi höfnum fyrr en á haustin; sum fórust, sum tóku víkingar á leiðinni. Það sést vel á bréfaskriptum þeim, sem fóru á milli Arngríms og Ola Worms, hve samgöngurnar hafa verið örðugar og sjaldgæfar; bréf og sendingar fórust opt á skipbrotum eða víkingar taka skip með farmi og öllu, er á var. Mjög var örðugt að ná í nýjar bækur og komust þær ekki hingað til lands, fyrr en mörgum árum eptir að þær komu út. Oli Worm keypti bækur í Kaupmannahöfn fyrir Arngrím og sendi honum með kaupmönnum; þeir borguðu í peningum í Höfn, það sem Arngrímur þurfti að láta fyrir bækur og annað, en sjálfur galt hann þeim í vörum í kauptið; peninga var á Íslandi ómögulegt að fá; jafnvel ríkustu menn höfðu sjaldan nokkur peningaráð.[1] Það hefir hjálpað Arngrími til þess að fylgja með tímans straumi, að hann þekkti marga menn í útlöndum og skrifaðist á við þá. Hér á Íslandi hefir Arngrímur eflaust hlotið viðurnefnið »hinn lærði« fyrir þekkingu sína í eldri og yngri latneskum ritum, en í útlöndum var hann mest metinn fyrir kunnáttu sína í íslenzkri sögu og fornfræðum. Rit Arngríms eru opt full af tilvitnunum og greinum úr fornum höfundum og úr ritningunni; átti það stundum varla við efnið eða var að eins til óþarfra málalenginga; en það var tízka lærðra manna í þá daga, að sýna lærdóm sinn á þennan hátt.

---

[1] Magnús prestur Ólafsson í Laufási kvartar undan því í bréfi til Ola Worms 28. ágúst 1632, að samgöngur á Norðurlandi séu svo illar, að hann varla einu sinni eða tvisvar á ári geti skrifazt á við síra Arngrím á Melstað. Epist. Wormii I., bls. 363.

Arngrímur Jónsson er hinn fyrsti Íslendingur, sem stundaði sagnfræði og fornfræði Íslands, og öll rit hans eru að mestu leyti sögulegs efnis; af því hann ritaði á latínu, varð hann brátt kunnugur erlendis, og vakti hann fyrstur með bókum sínum áhuga útlendra og innlendra fræðimanna á sögu og fornfræði Norðurlanda, svo sumir útlendingar fóru jafnvel að læra dálítið í íslenzku. Árið 1596 býður konungur Íslendingum að láta af hendi við Arngrím afskriptir af fornritum, bréfum og skjölum; átti Arngrímur að snúa þeim á dönsku og senda sagnaritara konungs Niels Krag, sem ætlaði að rita sögu Danmerkur og um afreksverk konunganna.[1] Miklu seinna (1625), skrifar Christian Friis kanslari Arngrími og biður hann að útvega sér rit um sögu Noregs. Fyrir þessi störf sín fékk Arngrímur árleg afgjöld af Hallbjarnareyrarjörðum. Á þenna hátt gat Arngrímur náð í mörg handrit, sem hann notaði við ritstörf sín; líklega hefir Arngrímur sent einhver íslenzk handrit til Danmerkur, en þó hefir hann víst varla látið mjög mörg af hendi rakna. Hinn ágæti danski vísindamaður *Oli Worm* (f. 1588, d. 1654) vakti áhuga manna á fornfræði í Danmörku; hann hafði hið mesta álit á Arngrími, hafði fræðzt mikið á ritum hans og skrifaðist lengi á við hann, og leitaði upplýsinga hjá honum um ýmislegt, er snerti sögu, fornfræði og rúnir. Í bréfi til síra Jóns Árnasonar í Vatnsfirði talar Worm um lát Arngríms og um þá aðstoð, sem hann hafi veitt sér; segir Worm, að löngunin til þess að fást við fornfræði, hafi dofnað mikið hjá sér, síðan Arngríms missti við, en hann segist treysta Íslendingum til að halda áfram í þessa stefnu, einkum Brynjólfi biskupi Sveinssyni.[2]

---

[1] *Magnús Ketilsson:* Forordninger og aabne Breve II., bls. 206-207.

[2] *Olai Wormii* et ad eum doctorum virorum epistolæ. Hafniæ 1751, bls. 1102.

Digitized by Google

Bækur Arngríms bárust víða um Európu, og varð hann því víðfrægari en flestir Íslendingar aðrir, og alstaðar er hann lofaður fyrir lærdóm sinn, þar sem hans er getið í ritum. Arngrímur skrifaðist einnig á við marga fræðimenn í útlöndum og sumir sendu honum bækur. Í riti Arngríms »Apotribe Calumniæ« eru prentuð bréf frá þessum útlendu merkismönnum, frá Páli Matthíassyni, Niculás Krag, Jonas Jacob Wenusinus, og Niculás Theophilus í Kaupmannahöfn, frá Johannes Frederus og David Chythræus, sem voru háskólakennarar í Rostock, og frá Philippus Nicolai í Hamborg; auk þess hefir hann eflaust skrifazt á við marga aðra. Sumir þessir menn voru kunníngjar hans frá námsárunum; sumum hafði hann kynnzt á ferðum sínum; auk þess þekktu hann fjölda margir af ritum hans, og bera allir mikla virðingu fyrir lærdómi hans og gáfum. Sögurit Arngríms og áhrif hans á söguvísindi og bókmenntir Íslands og Norðurlanda koma ekki beinlínis við þessu riti, og því sleppi eg að tala um það, enda væri vonandi, að einhver sögumaðurinn eða fornfræðingurinn tæki rögg á sig og ritaði um það.

Náttúruvísindi og stærðfræði hefir Arngrímur alls ekki fengizt við; hugur hans er allur við sögu og fornfræði, enda sagði Gísli biskup Oddsson 1635 um Arngrím, að hann í ritum sínum um Ísland hefði hoppað þurrum fæti yfir öll náttúruvísindi.[1] Náttúruvísindin voru þá rétt nýlega farin að lifna við, og hjá mörgum lærðum mönnum, sem ekki beinlínis voru náttúrufræðingar, voru hugmyndirnar um náttúruna enn þá mjög blandnar hjátrú og kerlingabókum; menn gripu það sem var næst hendinni, og tóku sögusagnir alþýðunnar gildar, án þess að rannsaka eða leita að ástæðum: Oli Worm og Arngrímur skrifast stundum á um ýmislegt, er lýtur að náttúrufræði, og Arngrímur sendir Worm stundum náttúrugripi, því Worm átti mikið gripasafn. Til dæmis um hugsunarleysi manna í þeim greinum, set eg hér þrjár spurning-

---

[1] Epistolæ O. Wormii, bls. 595.

Google

ar, er Arngrímur sendir Ola Worm 11. ágúst 1638. 1. Hvernig stendur á því, að sjáaldur kinda sýnist vera kringlótt um flóð, en aflangt um fjöru? 2. Hvernig víkur því við, að ef ker er barmafyllt með hvallýsi, hákarlslýsi eða sellýsi, þegar hásjáað er, þá lækkar í kerinu, þegar aptur fjarar út? 3. Hvernig stendur á því, að hrútar, sem á vetrum helzt vilja liggja á vinstri hlið, leggjast heldur á hina hægri á vorin, þegar sól gengur inn í hrútsmerki?[1] Oli Worm svarar fyrstu og annari spurningunni svo, að slíkt muni standa í sambandi við áhrif tunglsins, því það hafi áhrif á alla vökva, svo ostrur, krabbar og kræklingar eru fullir af vökva með vaxandi tungli, en þurrir og uppþornaðir með minnkandi. Um þriðju spurninguna segir hann, að líklega sé eitthvert samband milli hrútsins á jörðu og hrútsins á himni!.[2] Svona var nú röksemdaleiðslan í þá daga; engum datt í hug að rannsaka grundvöllinn, hvort hann var á rökum byggður, og leiddu svo, eins og eðlilegt var, skakkar ályktanir úr rammskökkum undirstöðugreinum. Slík trú á áhrif tunglsins á vökva líkamanna var algeng bábylja á miðöldunum, og er ekki enn horfin sumstaðar.

Í landafræði er í sjálfu sér lítið að græða á bókum Arngríms lærða; þar eru svo að segja engar nýjar upplýsingar; hann hrekur orð fyrir orð með góðum rökum og mikilli málsnilld skripasögur útlendra höfunda um Ísland, og gefur þannig útlendingum réttari hugmynd um það, sem áður hafði verið skrifað um, en hann bætir fáu nýju við, og ritar enga vísindalega landlýsingu; í sögulegum fræðum ryður hann nýjar brautir, en í landfræðinni rígbindur hann sig við hið gamla. Eiginleg Íslandslýsing er ekki til eptir Arngrím; hefði hann gefið út þess konar rit, mundi eflaust að miklu leyti hafa tekið fyrir skröksögurnar um Ísland, því þá hefðu menn haft einhverja samanhangandi, rétta lýsingu að grípa til. Vinir Arngríms í útlöndum biðja Arngrím að rita Íslandslýsingu, en hann sinnir því ekki. Í bréfi frá Johannes Frederus, háskólakennara í Rostock, 1594 stendur t. d. þessi kafli: »Eg hefi með ánægju lesið Íslands-vörn þína (Commentarius de Islandia), og ættjarðarást sú, er lýsir sér í þinni lærðu og lipru vörn, er lofsverð, en mér hefði þótt vænna um, hefðir þú fremur fengizt við samanhangandi landlýsingu Íslands og minnzt meira á stjórnar- og kirkjusögu, en eigi eingöngu fengizt við að þerra í burtu annara óhreinindi, sem óþægileg hafa verið fyrir föðurland þitt«.[1] Philipp Nicolai segist mjög sakna íslenzkrar landlýsingar, og biður Arngrím að útvega sér uppdrátt af Hólabiskupsdæmi og mynd af Hólum, og vill hann láta prenta það í »Crymogæa«.[2] Samt sem áður byrjar með Arngrími nýtt tímabil í landfræðissögu Íslands; bókmenntirnar vakna úr löngum dvala og Íslendingar fara sjálfir að hugsa um sögu landsins og landfræði þess; af bókum hans fá útlendingar betri hugmyndir um landið en áður, og nú þurfa útlendir fræðimenn, er vandvirkir vilja vera, ekki eingöngu að styðja sig við skröksögur sjómanna og kaupmanna; þeir geta sótt fróðleik sinn í bækur eptir Íslendinga sjálfa. Þó var tíðarandinn svo, að það átti langt í land, að menn alveg losuðu sig við skrípasögurnar; þær ganga aptur hvað eptir annað; hvernig sem fróðir og sannorðir fræðimenn brytja niður illþýðið, þá rís það jafnóðum upp aptur, og illa menntaðir ferðamenn tyggja upp eldgamlar vitleysur jafnvel fram á 19. öld.

---

[1] Epistolæ O. Wormii bls. 331-32. Til er enn sú alþýðutrú á Íslandi, að flóð og fjara sjáist í kindarauganu, og menn halda almennt, að tungl og straumar hafi áhrif á sjúkdóma, vessa líkamans o. fl.

[2] Epistolæ O. Wormii, bls. 333.

Arngrímur lærði ritaði margar bækur og útlagði ýmsar guðsorðabækur á íslenzku.[3] Hér skulum vér að eins fara nokkrum orðum um þau rit, er snerta landfræði Íslands. Í því efni er hið fyrsta rit Arngríms »Brevis commentarius de Islandia« langþýðingarmest. Í þessu riti hrekur hann skakkar frásagnir margra landfræðinga um Ísland, og leiðréttir flestar missagnir um Ísland, sem þá voru í útlendum bókum, en einkum snýr hann sér að ljóðunum eptir Gories Peerse, úthúðar honum og dæmir rit hans úalandi og úferjandi, og er opt æði harðorður. Bókin er tileinkuð Kristiáni IV.; þar næst kemur formáli eptir Guðbrand Þorláksson. Guðbrandur biskup getur þess, hver tilgangur bókarinnar sé, að leiðrétta ýmislegt skakkt, er útlendir höfundar segi um Ísland; segir hann þeir fari eptir skröksögum sjómanna og öðru þvilíku, en harðorðastur er hann um Gories Peerse, og kallar rit hans óþrifalegt og ógurlega vanskapað fóstur, og segir hann ljúgi hinum verstu löstum upp á Íslendinga, og telur hann slíkt Þjóðverjum ómaklegt, er svo lengi hafi haft ábata af verzluninni við Íslendinga. Segir Guðbrandur, að sér hafi lengi gramizt skröksögurnar um Ísland, en nú hafi Arngrímur Jónsson eptir áeggjan sinni skrifað þennan bækling til þess að verja föðurlandið fyrir eitruðu biti nokkurra þorpara. Ritinu sjálfu skiptir Arngrímur í tvo aðalkafla; er fyrri kafliinn helzt um landið, hinn seinni um þjóðina. Alstaðar prentar hann í hverjum kapítula kafla úr ritum erlendra höfunda með breyttu letri og hrekur þá jafnóðum. Höfundar þeir, sem hann helzt snýr sér á móti, eru Gories Peerse, Münster, Frisius, Kranz og Saxó, og höfum vér hér fyrir framan minnzt á frásögur þeirra um landið. Í fyrsta hluta ritsins leiðréttir hann ýmislegt, er menn hafa sagt skakkt um hnattstöðu landsins, um nafn þess og um hafísinn, og andmælir þeirri skoðun manna, að Ísland sé Thule; hann hrekur bábyljur manna og skröksögur um fitu fénaðarins, og sýnir, hve vitlausar og hlægilegar sögurnar séu um draugaganginn og um kvala-

---

[1] Apotribe Calumniæ, bls. 82.

[2] Apotribe Calumniæ, bls. 101, 105-6.

[3] Rit Arngríms eru talin í kirkjusögu Finns biskups III., bls. 447-48 og í bók Jóns Þorkelssonar, Digtningen på Island i det 15. og 16. Århundrede, bls. 472-74. Hin latnesku rit hans eru prentuð

---

1 Kaupmannahöfn, Hamburg og Leiden; í þeim eru margar prentvillur, af því útlendingar urðu að annast prófarkalestur.

staði í hafinu og Heklu; hann nefnir enn fremur margs konar kynjasögur aðrar um uppsprettur, hvali, skrímsli, o. fl. Í seinni hluta ritsins hrekur hann skröksögur manna um íbúana og háttsemi þeirra, og er einkum reiður við Gories Peerse, sem von var.[1] Arngrímur talar þar fyrst um trúna, og segir sögu kristninnar á Íslandi; telur svo upp biskupana og getur um helztu æfiatriði þeirra; síðan talar hann um kirkjur á Íslandi og húsaskipun, og hrekur frásagnir þeirra Kranz, Münsters og annara, er segja, að Íslendingar búi í hellum neðanjarðar og byggi sér hús úr hvalbeinum; getur enn fremur um fæðu manna og búning, um verzlunina og ýmislegt fleira, og hrekur alstaðar hina fyrri höfunda.[2] Hvergi er í ritinu samanhangandi lýsing á landi og þjóð; þar eru að eins sundurlausar greinir um sitt hvað, enda er það eðlilegt, því ritið er deilurit, en eigi landlýsing; þó gátu menn í þá daga lært margt af riti þessu, og það hefði að minnsta kosti átt að verða til þess að halda niðri fornum skröksögum og bábyljum.

Næsta rit Arngríms var »Crymogæa«; það er nokkurs konar ágrip af sögu Íslands; sú bók kom í fyrsta sinn út 1609 í Hamborg og var opt gefin út aptur, enda er hún mjög merkileg.[3] Þar fengu útlendingar í fyrsta sinn vitneskju um sögu Íslands, um hina merku fornöld Íslendinga og um fornritin. Í byrjun bókarinnar er ýmislegt smávegis, er snertir lýsing landsins; þá talar hann um tungu Íslendinga, um siði og hætti fornmanna, um stjórnarfyrirkomulagið, um goðafræðina og um kristni og biskupa. Í öðrum kafla eru útdrættir úr Íslendingasögum og þáttum um fornmenn; og í þriðja kafla segir frá því, hvernig landið komst undir Noreg; nefnir hann þar konunga þá, er ráðið hafa fyrir Íslandi, og telur eptir annálum ýmsa viðburði, er gerzt hafa, á stjórnarárum þeirra.

---

[1] Þar sem hann talar um þá menn, er svívirt hafi Íslendinga, kemst Arngrímur svo að orði: »Ex quorum numero scurra ille fuit, qui rhythmis aliquot, in gentis nostræ contumeliam, Germanica lingva editis, nomen suum immortali dedecori consecravit«. Brevis Comm. de Isl. fol. 48 b.

[2] Brevis Commentarius de Islandia. Hafniæ 1593. 8vo; bókin er líka prentuð með enskri þýðingu hjá Hakluyt l. c. I., bls. 515-590. Margir hafa notað úr henni kafla, t. d. La Peyrere, H. Megiserus o. fl.

[3] Crymogæa sive rerum Islandicarum libri III. Hamburgi 1609. 4to; aðrar útgáfur voru prentaðar 1610, 1614, 1618, 1620, 1625, 1641 og 1650. Síra Jóhann Jónsson í Otrardal lagði Crymogæu út á íslenzku og er sú þýðing til í handritasafni landsbókasafnsins nr. 157. 4to. Philipp Nicolai sá um prentunina í Hamborg og stóð lengi á henni ýmsra hluta vegna. Ekki fékk Arngrímur ritlaun, en prentarinn tók hana til prentunar með því skilyrði, að Arn-

Eins og fyrr hefir verið getið gaf Arngrímur út »Anatome Blefkeniana«,[1] til þess að hrekja níðrit Blefkens. Í þessu riti tætir Arngrímur frásögn Blefkens alla í sundur og fer um hann mörgum háðslegum smánarorðum. Í fyrri kafla bókarinnar kryfur Arngrímur Blefken eins og hræ, tekur fyrir ýmsa parta líkamans, höfuð, heila, brjóst og maga, og lýsir því, hverskonar óknyttir og ólyfjan búi í öllum líkama hans; hefir þetta eflaust í þá daga þótt fyndið, en er í sjálfu sér ekki mjög sannfærandi. Þó þessi kafli að efninu til sé ekki merkilegur, þá sýnir hann þó liðleik og lærdóm Arngríms í ritdeilum; þó mundi slíkur ritháttur á vorum dögum þykja bæði sérvitur og smekklaus. Í seinni partinum fer Arngrímur gegn um allt rit Blefkens, hrekur vitleysurnar í hverjum kafla fyrir sig, og sýnir að bókin er ekki annað en upptuggur af kynjasögum eldri höfunda, sem Blefken hefir fært í stílinn og svo logið inn í. Guðbrandur ritaði formála fyrir bókinni og höfum vér getið um, hvernig hann sannar, að Blefken ekki gat hafa komið til Íslands á þeim tíma, er hann segir. Íslendingar hafa, sem eðlilegt var, mjög reiðzt þvættingi Blefkens og eru aptan við rit Arngríms prentuð 10 níðkvæði um Blefken á latínu og tvö á íslenzku. Eins og fyrr hefir verið getið, skrifaði Arn-

---

grímur keypti sjálfur 100-200 eintök. Apotribe Calumniæ, bls. 100-101.

[1] Anatome Blefkeniana. Hólum 1612. 8vo. Hamburgi 1613. 4to.

grímur líka rit á móti Fabricius.[1] Framan við þetta rit er einnig formáli eptir Guðbrand biskup og hefi eg áður drepið á hann. Rit þetta er stílað sem bréf til höfundarins, og sýnir Arngrímur þar, að Fabricius hefir að mestu leyti þýtt bók Blefkens, og til þess því glöggar að sýna samræmið, prentar hann jafnhliða kafla úr Blefken á latínu og kafla úr riti Fabriciusar á þýzku. Framan við þetta rit eru latínsk kvæði eptir Magnús Ólafsson í Laufási og Georg Dedeken í Hamborg. Hið seinasta rit Arngríms var »Specimen Islandiæ historicum«. Þessi bók[2] er eiginlega mest rituð til þess að sanna og sýna, að Ísland hafi verið óbyggt, er Norðmenn fundu það, og geti því ekki verið Thule eins og Pontanus heldur; höfum vér áður (í 1. kapítula) getið þessarar ritdeilu. Í fyrri hluta bókarinnar segir Arngrímur nákvæmlega frá landnámssögu landsins og telur upp landnámsmenn í hverjum fjórðungi, en í seinni hlutanum snýr hann sér sérstaklega að Thule og fer nákvæmlega gegn um alla hina fornu grísku og latínsku höfunda, er nefnt hafa Thule; hrekur Arngrímur Pontanus með hinum mesta lærdómi og hinum hvössustu rökum.

---

[1] Epistola pro patria defensoria, scripta ad Davidem Fabritium. Hamburgi 1618. 4to.

[2] Specimen Islandiæ historicum et magna ex parte chorographicum. Amstelodami 1643. 4to.

Viðaukar.

Hér að framan hefi eg getið flestra hinna merkari rita, er snerta landfræðissögu Íslands frá því á landnámstíð fram að 1600. Síðan þetta bindi var prentað 1892 hefir nokkuð bætzt við og fundizt og mun eg hér með fáum orðum geta um hið helzta. Um Heklu er mjög víða getið í fornum bókum, eins og sést hér að framan; leyfi eg mér að bæta hér við nokkrum köflum um Heklu-undrin úr ritum, er síðan hafa komið fram á sjónarsviðið, nokkrum greinum, er snerta almenna lýsingu landsins og fáeinum athugasemdum um landabréf.

Prófessor Konrad Maurer[1] hefir fyrstur bent á annál *Alberich's* munks og frásögn hans um píslarstaði í íslenzkum eldfjöllum, þar er og mjög merkileg lýsing á íslenzkum eldgosum, ein hin elzta, sem til er. Alberich munkur frá Troisfontaines var uppi um miðja 13. öld; hann getur um bardagann við Fodvig (1134) og mannfallið, sem þar varð[2], síðan bætir hann við: »Þá sáu smalar á Íslandi (Hysselandia) á hinum sama degi sálir þeirra fljúgandi í líkingu svartra hrafna og annara fugla af ýmsu tagi og æptu þeir: vei! vei! oss; hvað höfum vér gjört? vei! vei! oss; hvað hefir hent oss? Aðrir ógurlega stórir fuglar eins og gammar ráku þá á undan sér og hrintu þeim að smölunum ásjáandi í hið íslenzka víti; einn af þeim, er horfðu á þetta, varð síðar munkur af reglu Cisterciensa og sagði bræðrunum opt frá því, sem hann hafði

---

1) *K. Maurer:* Die Hölle auf Island (Zeitschrift des Vereins für Volkskunde 1894, bls. 257—258).

2) Eigi er að furða, þó þessi atburður hafi haft töluverð áhrif á klerka, sem í þá daga voru mjög auðtrúa, því mælt er, að í bardaganum við Fodvig hafi fallið 6 biskupar og 60 klerkar af lægri vígslum.

séð; en á klerkastefnu hjá Cistercium vitnuðu ábótar frá Danmörku, að allt þetta væri satt«. Því næst lýsir Alberich Heklu og segist fara eptir bók Herberts nokkurs frá Clairvaux[1]. Set eg hér aðalefni þessarar frásagnar, hún er alltof staglsöm til þess að útleggja hana alveg orðrétt. Herbert getur um »hið íslenzka víti í fjalli því, sem kallað er Eclafeld, og segir, að meðal Norðurlanda sé stór ey, sem kölluð er Hysselandia, þar hafa menn tekið kristna trú og eru henni hollir. Á eyju þessari er fjall nokkurt ógurlega stórt, svo það tekur yfir mikinn hluta landsins; þeir, sem þar búa, ætla að undir fjallinu og í því sé hið mesta helvíti. Fjall þetta er allt holótt eða þó fremur holt að innan og er allt brennandi og logandi og gýs sífeldum eldi, sem eyðir fjallið og læsir sig um það utan og innan allt niður að rótum og jafnvel út fyrir þær. Viss merki sjást til þess, að hinn hræðilegi eldur lifir og ólmast eigi að eins undir fjallsrótunum heldur og undir mararbotni. Hinn nafnfræga eldfjallsketil á Sikiley kalla menn vindauga vítis; eins og opt hefir verið fullsannað dragast þangað daglega sálir fordæmdra, dauðra manna til brennslu, þessi ketill er þó, eptir því sem sagt er, eins og lítil eldstó í samanburði við hið ógurlega hyldýpi á Íslandi. Innan í þessari hræðilegu íslenzku fjallsgjá er eldsbruninn svo mikill, að eldbylgjurnar og eldstöplarnir, sem allstaðar rísa, ná alveg upp í skýin, og er þeim slotar, rísa nýir og nýir eldstólpar, fjallið er svo æðisgengið, að himininn sýnist allur í einum loga. Auk þess sjást innan í eldhnöttunum björg stór sem fjöll, þau kastast frá innýflum fjallsins upp í loptið með miklum ákafa af ofsa eldsins, en falla svo aptur niður af þyngd sinni og velta niður í hin neðstu undirdjúp. Eigi finnst mér mega þegja yfir því, að þessi vítiseldur stundum, þó það sé sjaldan, brýzt út fyrir takmörk sín. Á vorum tímum gaus eldurinn eitt sinn upp með slíkum ákafa, að hann eyddi mestallt landið í kring, hann brenndi eigi að eins bæi og byggingar, heldur einnig jurtir og tré að rótum og jafnvel sjálfan jarðveginn. Það er undravert til frásagna, að nokkur grjótfjöll og einnig málmfjöll bráðnuðu af eldinum að innan eins og vax og runnu niður svo að dalirnir fylltust allstaðar af leðjunni og fjalllendi urðu að sléttum. En hinir bráðnu klettar, er runnu út um allan jarðveginn, hörðnuðu, er eldinum slotaði, og þá varð yfirborð jarðarinnar eins og marmaralagt eða steinlagt stræti; héruð, sem áður voru byggileg og frjósöm, urðu að eyðimörku. Þegar þessi æðandi eldur með óseðjandi græðgi hafði eyðilagt landið og allt, sem á því var, bættist við enn þá hræðilegra undur, að eldurinn rann út í nálægt haf og er hann komst út í hafsdjúpið, tók eldurinn að brenna og eyða vatninu með ótrúlegum ákafa allt niður í undirdjúpin. Auk þess bar eldurinn með sér stór fjöll og hálsa, er hinn gráðugi logi hafði snúið við, svo land varð þar sem sær hafði verið; fjöllin bárust út í hafsauga og er þau höfðu á löngu svæði fyllt sjóinn algjörlega og gert hafsdjúpið jafnhátt ströndinni, þá breyttist særinn í þurrt land, svo að þar sem áður hafði verið vatn, varð nú fastaland um 12 mílur. Enn fremur eyddist í þessum bruna ágæt borg nokkur og mannmörg, þar var ágæt höfn, sem eyddist, er sjórinn hækkaði. Hingað nær frásögn herra Herberts«[1].

---

[1] **Herberti Liber Miraculorum Clarevallensis.**

Það er auðséð af þessari lýsingu, þó hún sé mærðarleg og barnaleg, að höfundurinn hefir fengið allnákvæmar fregnir um eldgos á Íslandi; lýsingin er grautarlegt sambland af lausafregnum um Heklu og Kötlugos; þar sem talað er um hraunin og eldganginn er líklega átt við Heklu, en þar sem höfundurinn segir frá fjöllum og hálsum, er snúizt hafi við og flotið út í sjó, þá er líklega átt við jökulhlaup úr Kötlu. Þegar Katla gýs, brotnar jökullinn, sem liggur ofan á eldgjánni, og ógurlega stórir jakar kastast með vatnsgusum og eldgangi út á sandana og út í sjó; eins og alkunnugt er hafa jökulhlaupin borið svo mikinn aur og grjót í sjó fram, að ströndin hefir færst mjög langt út; þegar Katla gaus 1660 báru jökulhlaupin svo mikinn sand í sjó fram, að þar sem fyrr var fiskað á 20 faðma djúpi, varð eptir þurr fjörusandur og ströndin óx þúsund faðma út á við. Við Kötluhlaup til forna eyddust margir bæir og frjósöm héruð urðu að eyðimörku; nokkru eptir landnámstíð rann stórkostlegt hraun úr Eldgjá á Skaptártungu-afrétti niður í Álptaver[1], um það eru óglöggar sagnir í Landnámu; það er ekki óhugsanlegt, að fregnir um öll þau ósköp, sem í fornöld gengu á af eldgangi úr Kötlu og nágrenni hennar, hafi borizt til útlanda, geymzt og afbjagazt hjá munkum suður á Frakklandi.

---

[1] Chronica Albrici Monaci Trium Fontium. (Monumenta Germaniæ historica. Ed. G. H. Pertz. Tom. XXIII. Hannoveræ 1874, bls. 829—830).

Fransiscus Irenicus frá Esslingen (1518) getur um Heklu (Hechelberg) á líkan hátt sem aðrir eldri höfundar, hann segir að þar sé víti og hreinsunareldur og þar séu gammar og kolsvartir hrafnar á flugi; fjallið allt kveður við af grátlegu veini, sem heyrist í mílu fjarska; ennfremur segir hann, að þar séu tvær uppsprettur, önnur nístandi köld, hin ógurlega heit og er ekki nema 8 feta millibil á milli þeirra. Íbúarnir í nánd láta þessi ósköp sér að kenningu verða og eru því guðhræddari en aðrir menn.[2]

Georgius Agricola (1490—1555) var nafnfrægur steinafræðingur á sínum tíma, hann getur um Heklu og heitar uppsprettur, er breyta hlutum í stein, svo að hin ytri mynd helzt, þesskonar uppsprettur segir hann að séu skammt frá Heklu. Þar sem Agricola talar um Heklu, tvítekur hann þá sögusögn, að eldurinn eyði vatni, en brenni ekki hamp; hann getur um þrjú eldfjöll á Íslandi eins og Sebastian Münster: Heklu, Krossfjall og Helga(fell). Nálægt Heklu eru brennisteinsnámur og er brennisteinninn hér um bil hin eina verzlunarvara íbúanna og með honum borgar landið skatt sinn; Íslendingar selja kaupmönnum brennistein fyrir lítið verð og flytja þeir hann í heilum skipsförmum til útlanda. Þegar Hekla ólmast mest, drynur hún eins og hræðilegar þrumur, þeytir úr sér stórum björgum, gýs brennisteini og ösku svo mikilli, að hún þekur landið í kring svo eigi er hægt að búa í 20 mílna fjarlægð. Gjárnar gleypa þá lifandi, er vilja grennslast eptir eðli brunans og því nálgast fjallið; gjárnar eru margar og svo huldar ösku, að enginn getur varazt þær nógu vel.[1]

---

[1] Andvari XIX. bls. 89—92. Geografisk Tidsskrift XII. bls. 217—220.

[2] Exegesis Historiæ Germaniæ. Nürnberg 1518. Ymer 1889 bls. 142.

Pétur Palladius, hinn alkunni Sjálandsbiskup, getur um trúna á helvíti í Heklu á miðri 16. öld og í sálmum frá 17. öld er einnig getið um píslarstaðinn í Heklu,[2] þesskonar hugmyndir hafa jafnvel komizt inn í danska alþýðutrú og hafa til skamms tíma jafnvel haldizt víðar í útlöndum.[3]

Í landfræðissögunni hér að framan (bls. 59) hefi eg að tilvísun K. Maurer's nefnt handrit af Solinus frá 13. öld, þar er Íslands getið á þessa leið: »Yslande. Hafísinn á þessari eyju rekst saman og kviknar þá í honum af sjálfu sér, og þegar kviknað er í honum, brennur hann eins og tré. Hér eru vel kristnir menn, en á vetrum þora þeir ekki að fara út úr neðanjarðarholum sínum sakir hins mikla kulda. En fari þeir samt út, nístast þeir svo af kulda, að þeir upplitast af frostbólgu, svo að þeir verða eins og holdsveikir menn. Ef þeir snýta sér, þá dettur af þeim nefið og kasta þeir því frá sér með sjálfum hornum«.[4]

---

1) *Georgii Agricolæ* de ortu et causis subterraneorum lib V. o. s. frv. Basileæ 1546. Fol., bls. 35, 116, 119, 157—58, 163, 226.

2) *Finnur Jónsson:* Historia ecclesiastica Islandiæ II. bls. 694. Klausturpósturinn IV. 1821. bls. 42—46.

3) *K. Maurer* í Zeitschr. d. Vereins f. Volkskunde 1894 bls. 264—265.

4) Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde.

Nordenskiöld getur um bók þá, er heitir »Rudimentum Noviciorum«, hún er gefin út í Lübeck 1475, þar er Íslands getið sem hér segir: »Um Yselandia. Iselandia er yzta land í Norðurálfu og liggur fyrir norðan Norvegia. Á hinum fjarlægari takmörkum er landið þakið sífelldum jökli, enda nær það til norðurs yfir strönd úthafsins; þar er hafið frosið sakir ofmikils kulda. Austan að landinu liggur hið efra Skytland, að sunnan Norvegia, að vestan Írlandshaf, að norðan hið frosna haf. Landið er kallað Yselandia, sem þýðir ís-land; þar er sagt að séu snjófjöll samfrosin í harðan jökul. Þar finnast krystallar. Í því landi eru líka hvítabirnir mjög stórir og grimmir, þeir brjóta ísinn með klónum og gjöra margar vakir og stinga sér niður í sjóinn gegnum þær. Undir ísnum veiða þeir fiska, draga þá upp um götin, sem nefnd hafa verið, draga þá til strandar og eta þá. Landið er ófrjósamt að því er snertir jarðarávexti, nema á fáum stöðum, þar geta hafrar þó varla vaxið í dölunum. Gras og tré vaxa að eins þar sem menn búa og í þeim héruðum framleiðir landið villidýr og fæðir stórgripi. Landslýðurinn lifir því mestmegnis á fiski, dýraveiðum og kjöti, sauðfé getur ekki lifað þar sakir kulda og þessvegna verjast íbúarnir kuldanum og hylja líkama sinn með feldum villidýra og bjarna, sem þeir veiða; annan klæðnað geta þeir ekki haft, nema hann sé aðfluttur. Þjóð þessi er mjög feitlagin, sterk og ákaflega hvít; hún er gefin fyrir fiskveiðar og dýraveiðar.«[1] Á

Herausgeg. von G. H. Pertz. Hannover 1838. VI. bls. 888—89. Næst á undan þessari klausu (bls. 884—87), er í sama tímariti prentuð skrá um hvali í Íslandshöfum eptir einhvern Hartenius, nöfnin eru bjöguð, en auðsjáanlega tekin úr Konungsskuggsjá eins og K. Maurer hefir bent á (Die älteste Cetologie. Zeitschr. f. deutsche Philologie IV. 1873. bls. 81—82). Hvalatal þetta er mjög gamalt og er á handriti af sögu Brimabiskupa, er nær til 1395.

1) Rudimentum Noviciorum, seu epithoma in sex partes juxta mundi aetates divisum. Lübeck 1475. Fol.; blað 91 b—92 a og bl. 87 b. Sbr. Ólafur Davíðsson: Tímarit XIV. bls. 174. Í bókinni er og kringlukort grænlitað og er þar Ísland neðst á vinstri

öðrum stað í bókinni, þar sem talað er um Norwegia, stendur þessi grein: »Þar eru uppsprettur, sem breyta algjörlega í stein öllu, sem í þær er látið, skinni eða tré«.

Í bréfi frá Raimondo di Sancio til hertogans af Milano 18. desember 1497 er þess getið, að þeir *John Cabot* hafi mjög undrazt fiskmergðina við Labrador og New-Foundland og segja þeir, að þaðan geti Englendingar framvegis fengið svo mikinn fisk, að þeir þurfi ekki framar að fara til Íslands, en þaðan sé nú mjög mikil verzlun með harðfisk.[1] Í ferðasögusafni Sam. Purchas[2] er prentað bréf frá einum af förunautum *Hudsons*, ritað norðaustan á Íslandi í maí 1610. Bréfið hljóðar þannig: »Hvítasunnudag vorum við á norðausturenda Íslands, við lifðum þar í svo miklu bílífi, að eg held eg hafi aldrei átt betra á Englandi. Íbúar þessa lands eru mjög fátækir og lifa aumu lífi, samt fundum vér þar mikla gnægð fiska og lostæta fugla. Seinni hluta dags drap eg þar eitt sinn svo marga fugla, að öll skipshöfnin, 23 menn, höfðu til hátíðabrigðis nóg í eina máltíð af eintómum rjúpum, svo eg ekki telji spóa, lóur, stokkandir, urtandir og gæsir. Eg hefi séð tvær laugar á Íslandi og fór eg í aðra. Vér höfum ákveðið að reyna allt sem frekast er unnt, og liggjum hér að eins til að bíða byrjar og hressa oss áður en vér leggjum í ísinn; ísinn er nú að koma frá vesturströndinni og vér höfum séð af honum heilar eyjar, en guði sé lof, vér höfum ekki verið í neinni hættu. Að lokum bið eg ykkur alla að biðja fyrir oss. Íslandi 30. maí 1610«.

Í 7. kapítula hefi eg talað um Ísland á útlendum landabréfum fram á miðja 16. öld, var það ætlun mín að rita að eins stutt og almennt yfirlit yfir kortagjörð

---

hönd, yzt við kringluröndina milli Nrowe og Galicia, en Dacia er litlu innar.

1) *Henry Harrisse*: The Discovery of North America. London 1892. 4. bls. 9.

2) *Sam. Purchas* his pilgrimes in five bookes. III. Part London 1625. Fol., bls. 609.

miðaldanna og geta hinna allra helztu landabréfa, er eg þá hafði kost á að skoða. Þegar ekki er hægt að láta eptirmyndir kortanna fylgja bókinni, er þýðingarlaust að telja öll landabréf og lýsa þeim, lesandinn er litlu nær, en frásögnin verður leiðinleg og grautarleg, lá því næst að geta að eins korta nokkurra úr hverjum aðalflokki, en sleppa hinum ómerkilegri. Veturinn 1891—1892 hafði eg þó ekki næg tæki til þess að rita eins vel um landabréfin eins og eg vildi, sakir bókaleysis í Reykjavík. Síðan hefir Ólafur Davíðsson í tímariti bókmenntafélagsins 1893 talið allmörg kort, er Nordenskiöld nefnir, og bætt við nokkrum kortum úr öðrum söfnum, eru sum þeirra allmerkileg, en sum ómerkileg; þó telur hann ekki nærri öll forn kort, er snerta Ísland, sem ekki var heldur von. Til viðbætis mun eg hér í stuttu máli nefna nokkra uppdrætti, er geta Íslands, þá, er mér þykir mestu varða, hina geta þeir, er fást við kortasögu, séð í bókasöfnum; eptir lögun þessarar bókar á bezt við að gjört sé að eins yfirlit og getið hins helzta. Að telja öll nöfn á kortunum yrði allt of langt mál, enda eru mörg nöfnin alveg óskiljanleg; það gæti þó ef til vill verið nógu gaman fyrir fróða menn, að reyna á þeim getspeki sína, en það á ekki við í þessu riti.

Nöfnin Ísland og Thule sjást á mörgum kringlukortum frá 11. 12. 13. og 14. öld, en flestir eru uppdrættir þessir þýðingarlitlir fyrir landfræðissöguna, þeir eru allir með kringlulagi eða sporöskjulagi, þar eru eyjar í útsænum fram með meginlandsröndinni og eru flestar auðsjáanlega settar af handahófi með lítilli þekkingu. Ein af hinum merkustu heimskringlum frá miðöldunum er *Ebstorfer*-kortið frá seinni hluta 13. aldar; þar er Yslandia sporöskjulöguð ey alveg fjarðalaus í útsænum.[1]

Á kringlukorti *Richards Haldingham* (1300) eru fyrir norðan Orcades þrjár eyjar í útsænum við kringluröndina Ultima Tile, Ysland og Farese.[1] Mörg önnur kort eru til af svipaðri gerð; Íslands er t. d. getið á heimskringlu frá 11. öld í British Museum, á 3 eða 4 öðrum kringlum frá 13. öld, sem geymdar eru á sama stað, tveim kringlum frá 14. öld[2] o. s. frv. Ísland er optast eyja í útsænum og takmarkast af beinum strykum. Á heimskorti bræðranna *Pizigani* 1367 er »insula sialanda« norður frá Skotlandi, en efasamt er, hvort eyja þessi á að vera Ísland.[3] Á heimskorti eptir *Andreas Walsperger* (1448) er Svecia ey milli Danmerkur og Noregs. Yzt á vestasta tanga Noregs er nafnið Yslandia og þar bærinn pergen (Bergen) og svo Nydrosia; austar stendur þessi grein: »Hér sjást opt andar í mannslíki og skemmta þeir mönnum og eru þeir kallaðir tröll (trolh).«[4] Kort þetta snýr öfugt, suður niður.

---

[1] Die Ebstorfer Weltkarte in Auftrage des historischen Vereins für Niedersachsen herausgegeben von Ernst Sommerbrodt. Hannover 1891.

Nordenskiöld hefir meðal annars gefið út uppdrátt af Norðurlöndum, sem geymdur er í Warschau í bókasafni *Zamoiski's* kanslara[5]; uppdráttur þessi er gjörður hér um bil 1467 og mjög merkilegur; segir Nordenskiöld, að hann sé fyrirmynd eða frummynd Donis-kortsins 1482 og margra annara uppdrátta. Ísland er á þessum uppdrætti sporöskjulagað og 11 eyjar kringum ströndina. Nöfnin eru öll óskiljanleg nema eitt, Hólar (hollonsis). Eyjan Thile er á þessu, eins og mörgum öðrum kortum, sérstök millí Noregs og Orkneyja, en »ferensis« (Færeyjar) norð-

---

1) Útgefið af Rev. F. T. Hauergall 1869. London.

2) *De Santarem*: Atlas composè de mappemondes et de cartes hydrographiques du XI au XVII. siècle. Paris 1852. *Jomard*: Les monuments de la géographie au recueil d'anciennes cartes. Paris. Á sporöskjulöguðu heimskorti frá 13. öld í Brit. Mus. eru Noregur og Ísland eyjar fyrir vestan Norðurálfu og stendur skrifað á Íslandi: «Ysland. hic gens veridica ideo regnat sacerdos« og er það auðsjáanlega bergmál frá Giraldus Cambrensis.

3) Jomard, tab. 44—45.

4) Eine neue Weltkarte der vatikanischen Bibliothek herausgeg. von *K. Kretschmer* (Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin XXVI. 1891. bls. 371—406. tab. 10).

5) *A. E. Nordenskiöld:* Façsimile-Atlas. Stockholm 1889. tab. 30, bls. 55.

Digitized by Google

austur af Íslandi, milli þess og Noregs. Island er með svipaðri gerð á uppdrætti, sem geymdur er í Brüssel í handriti af Ptolemeus frá árunum 1480—1485,[1] eins í Ptolemeus útgáfunni í Róm 1507[2] og víðar

Á *Laon*-kúlunni, sem gjörð er 1493, eru Islandia og Tile tvær stórar eyjar fyrir vestan Noreg.[3] Á korti frá 15. öld, sem geymt er í »Bibliotheca Ambrosiana« í Milano[4], heitir Ísland Fixlanda og sýnist þessi Fixlanda vera frummynd til Frislanda á Zeno-kortinu, Zeno hefir að eins tekið ýms færeysk nöfn frá Olaus Magnus og aukið þeim inn í, en svo auk þess sett uppdrátt Olaus Magnusar af Íslandi á sitt kort. Ýmsir fleiri uppdrættir eru með svipaðri gerð; á kortum eptir *Bartolomeus Olives* (1584) og *Matteo Prunes* (1586) heitir Ísland Frixlanda.[5] Á korti einu frá byrjun 16. aldar, sem geymt er í París,[6] eru engin nöfn á landinu, en þar er þessi klausa skrifuð: »Þessi ey er full af fjöllum og nærri alltaf stirðnuð af snjó og klaka, hún heitir eiginlegu nafni Islandia, en er á latinu kölluð Thile, hún liggur mjög langt frá Bretlandi til norðvesturs. Þar er sagt, að lengstir dagar séu 22 stundir eða meir og mjög stuttar nætur, af því eyjan er svo langt frá miðjarðarlínu, og er mælt, að hún sé lengst þaðan af öllum löndum. Sakir hins kalda og óstöðuga loptslags fæst þar enginn annar matur en fiskur þurkaður við kulda. Fisk þenna greiða eyjarskeggjar Englendingum í stað peninga, sem þeir ekki eiga, fyrir

---

1) Les monuments de la géographie des bibliotheques de Belgique Carte de l'Europe 1480—85 (4 cartes en 8 feuilles). Texte explicatif par Ch. Ruelens. Bruxelles.

2) *Nordenskiöld*: Facsimile-Atlas, bls. 27.

3) Sama rit, bls. 73 og 74.

4) Bidrag till Nordens äldsta kartografi utgifna af svenska sällskapet för Anthropologi och Geographi. Stockholm 1892. tab. 5.

5) Sama rit, tab. 7 og 8.; sbr. *K. Kretschmer*: Die Entdeckung Amerikas. Berlin 1892. Atlas. tab. 4. Olives (1514) Prunes (1553). Á korti Aloysius Cesanis 1574 er bæði Fixlanda og Ixlanda (s. st. tab. 28) tvö sérstök lönd.

6) Sama rit, tab. 6.

korn, mjöl og aðrar nauðsynjar; eru Englendingar vanir að sigla þangað árlega til þess að flytja burtu fiska þessa. Þjóð þessi er að sögn Englendinga vilt, ómenntuð og hálfnakin og býr hún í mjög lágum húsum neðanjarðar. Um sjóinn þar er ekki hægt að sigla í 6 mánuði, af því hann er frosinn«.

Á korti eptir *Salvat de Palestrina* 1503—1504 (í safni Kunstmann's) er Ísland svipað eins og á Doniskort inu og 13 eyjar umhverfis það, þar eru og á landinu ýms bjöguð nöfn, flest óskiljanleg; á öðru korti í sama safni eru 8 eyjar kringum landið og hjá því er settur hvítur fáni með rauðum krossi (ekki dannebrogsflagg); samskonar merki er líka á korti *Pedro Reinel's* 1505[1] og á portúgölsku korti[2], sem gjört hefir verið fyrir 1520; merki þessi eiga ef til vill að þýða, að landið sé kristið. Í safni Nordenskiölds er Íslands getið á mörgum gömlum kortum frá 16. öld, landið er sett í Norðurhafið, fjær eða nær Grænlandi, og engin nöfn nema landsnafnið sjálft, svo er t. d. á kortum eptir *Schöner* (1515), *Petrus Apianus* (1520), *Orontius Finæus* (1531), *Sim. Grynæus* (1532), *Antonio Floriani* (um 1550), *Hieronymo Girava* (1556), *Petrus Martyr* (1587), *Myritius* (1590), *Cornelius de Judæis* (1593) o. s. frv. Á heimskorti í Ptolemeusútgáfu Venetia 1561 er Ísland nafnlaust en mjög langt og eins stórt eins og Bretland, heimsskautsbaugur snertir suðuroddann.[3] Á þessum kortum flestum er annars lítið eða ekkert að græða. Talsvert óvanaleg lögun er á Íslandi á kúlukorti frá árunum 1530—40, sem geymt er í þjóðbókasafninu í París *(le globe doré)*, landið er þar nokkurn veginn ferhyrnt og firðir inn í það að norðan,

---

1) *Kunstmann*: Atlas zur Entdeckungsgeschichte Amerika's. München 1859. tab. 1—4.

2) *K. Kretschmer*: Die Entdeckung Amerikas in ihrer Bedeutung für die Geschichte des Weltbildes. Berlin 1892. Atlas. tab. 12. Þetta kort er annars mjög líkt kortunum í safni Kunstmanns.

3) *Nordenskiöld:* Facsimile-Atlas, tab. 45.

en tvær eyjar fyrir vestan það, milli Grænlands og Íslands.[1]

Í eyjalýsingu eptir *Benedetto Bordone* (1534)[2] er á fyrsta blaði sérstakt kort af Islanda og ekkert annað nafn á því; eyjan er aflöng, sporöskjumynduð með grunnum fjörðum eða þó heldur bogadregnum víkum inn í allar hliðar, en kringum landið liggja 8 smáeyjar reglulega kringlóttar. Á árunum 1547—49 lét *Hinrik* konungur annar á Frakklandi mála kort á skinn; þar er Ísland milli Grænlands og Labrador, og er lögun landsins ekki mjög fjarri lagi; þar sýnist votta fyrir Breiðafirði og eyjunum þar, þar er líka Grímsey og Vestmannaeyjar, Reykjanes og Geirfuglasker[3]. Að framan (bls. 133—34) hefi eg getið korts þess, sem fylgir »Kosmografíu« *Seb. Münsters* 1598, það er sjálfsagt lagað eptir uppdráttum þeim, sem þá voru nýlega komnir út, en sjálfur hefir Münster ekki verið jafnfróður um lögun og legu Íslands eins og útgefendur bókar hans seinna urðu. Seb. Münster gaf út landafræði Ptolemeusar í Basel 1540, þar er nafnið Island austast á stóru nesi, er gengur vestur úr norðurenda Noregs fyrir norðan hafsbotna alla leið til Ameríku, og er í því nesi einnig innibundið Grænland allt og »Terra nova sive Bacalhos«. Þar sem Ísland ætti að vera er löng eyja, sem heitir Thyle[4]. Í hinni fyrstu útgáfu af landafræði Münsters 1544 er Ísland þó orðið sjálfstætt og sérstakt land vestur frá norðurhluta Noregs; landið er þar langt og mjótt frá suðvestri til norðausturs og ber nokkurn keim af korti Olaus Magnusar, vestan til er þar mynd af Heklu með logandi eldi við ræturnar (Heckl' berg) og að norðaustan er fjallahrúga sérstök, langt vatn

---

1) *Henry Harrisse*: The Discovery of North America. London 1892, tab. 21, bls. 562—68.

2) Isolario di Benedetto Bordone. Vinegia 1534.

3) *Jomard*: Les monuments de la géographie. tab. 23—24.

4) *Nordenskiöld*: Facsimile-Atlas, tab. 44.

er í miðju landi, á seinni útgáfum t. d. 1554 stendur ekkert fjall og ekkert nafn[1].

Vér höfum fyrr talað um *Gerhard Mercator* og getið um það, hve mikla þýðingu hann hafði fyrir framfarir allar í kortagjörð. Íslands er getið á ýmsum uppdráttum hans og skal hér nefna nokkra, sem eg hefi séð. Á hinu hjartamyndaða korti Mercators 1538 er Ísland aflöng eyja frá suðri til norðurs uppi við Grænlandsströnd, og sker heimsskautsbaugur nyrðri endann[2]. Seinni uppdrættir hans sýna allmiklar framfarir, því þá voru kort Olaus Magnus'ar og Zeno's komin fram á sjónarsviðið. Á Europukorti G. Mercators, sem gefið er út í Duisburg 1554, ber Íslands-uppdrátturinn auðsjáanlega mikinn keim af korti Olaus Magnusar; á korti þessu eru ýms nöfn og mörg þeirra nærri sanni. Vestan í landið gengur stór flói með mörgum eyjum, og heitir hann »Hanafiord sinus«; hjá nafninu »Snauel jokel« stendur: »þetta þýðir snæhöfði, því hann er allt af hvítur af snjó«. Nyrzti fjörðurinn að vestan heitir »Wolfssund«, á miðju landi eru vötn eins og hjá Olaus Magnus[3]. Heimskort Mercators 1569 er nokkuð líkt kortinu 1554, og ber einnig keim af Olaus Magnus og Zeno; landið er breiðara að vestan, en mjókkar til norðausturs; þar er kross af 5 fjallgörðum og hinn sjötti með álmu út úr gengur út undir Langanes; á kortinu eru all-mörg nöfn og flest vel skiljanleg, við Heklu (Hekelfort) stendur: »þeytir ávallt úr sér reyk, opt líka logum«. Suðvestur af Íslandi er Icaria, Frisland stórt land sunnar. Heimsskautsbaugur gengur sunnarlega

---

1) Cosmographiæ universalis lib. VI. Basel 1554. bls. 830.

2) *Nordenskiöld*: Facsimile-Atlas, bls. 91. og tab. 43.

3) Drei Karten von Gerhard Mercator herausgegeben von der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin. 41 Tafeln. Berlin 1891. Á þessu blaði stendur meðal annars: »Scotie Islandieque circumscriptionem et insulas intermedias magna fide pictas accepimus a perito nauclero, qui multis itineribus hoc mare pervestigavit«.

yfir mitt landið[1]. Í kortasafni Rumolds Mercators 1595 er ný útgáfa af norðurlandakorti G. Mercators mjög endurbætt, lögun landsins er skárri og nöfnunum hefir æðimikið fjölgað, líklega hefir landsuppdráttur Guðbrands biskups haft einhver áhrif á þetta kort[2].

Á heimskorti eptir *Abraham Ortelius* 1570 er Ísland mjög ólögulegt, og gengur þrískiptur hali norðaustur úr því; heimsskautsbaugurinn gengur sunnarlega um landið mitt[3]. Í sama kortasafni er líka norðurlandakort og á því annar uppdráttur af Íslandi, ólíkur hinum og miklu fullkomnari, og kortið er all-nákvæmt að því er nöfn snertir, enda er það hrein og bein eptirmynd af korti Mercators 1569. Kort eptir *Vaz Dourado*[4], sem gjört var um sama leyti (1571), er af allt öðru sauðahúsi, og nöfnin allt önnur, svipuð nöfnunum á kortum í Kunstmanns safni, sem eg hefi áður nefnt; lögun landsins er þó ekki mjög afskræmisleg; stór fjörður með eyjum gengur vestan í landið. Í eyjalýsingum *G. F. Camatii* (1571—1574) er sérstakt kort af Íslandi[5], og sýnist það að miklu leyti tekið eptir uppdrætti Olaus Magnusar. Á kortinu eru þrjú aðal-fjöll: Helgafell, Hekla og Krossfjall, og er eldur og óskapnaður (chaos) undir þeim öllum, þar eru klettar og ker, vötn, tjöld, tré, kofar og ís rekandi í hafinu, allt er svipað því, sem er hjá Olaus Magnus. Í horni kortsins stendur þessi klausa: »Islandia, íseyja, liggur í norðurhafinu og er lengst frá suðri til norðurs, hún er svo stór, að hún er nærri 200 mílur á lengd; sumir ætla, að það sé Thile eða Thule, þar segir Plinius, að um sumarsólstöður, er sól fer gegnum Krabbamerki, sé nærri engin nótt, en um vetrarsólstöður er þar nærri enginn dagur, að því er Solinus segir. Landið framleiðir úlfa, birni, hrafna og fálka, sem sagt er að séu hvítir; mælt er, að þar séu andar, sem augljóslega bjóða mönnum þjónustu sína; auk þess eru þar eldar, er eyða vatni, og í sjónum hvalir stórir sem fjöll, hvalirnir heita á þeirra tungu trolhval, það er ekki hægt að hræða þá eða leika á þá nema með lúðurhljómi, og með því að kasta trétunnum í sjóinn; þeir sökkva skipum«. Í annari eyjalýsingu, eptir *Porcacchi* 1576, er líka kort af Íslandi, það er mjög líkt Zenokortinu, og flest hin sömu skrípanöfn á því, sjórinn kringum landið er allur frosinn, en þó vakir í ísinn hér og hvar[1]. Í sjókortasafni *L. I. Wagenaer's* 1583 liggur Ísland milli $65^1/_2$° og 69° n. br. og er kringlótt með skorum inn í á allar hliðar, þar eru all-mörg nöfn á höfðum og fjörðum, og þó þau séu bjöguð, má skilja flest; höfundurinn hefir haft mjög óglögga hugmynd um lögun landsins, en hefir farið eptir einhverju fjarða- og nafnatali; hér koma fyrir ýms nöfn, sem ekki hafa sézt á kortunum fyrr. Þegar nánar er að gáð, eru allar líkur til, að Wagenaer hafi farið eptir fjarða- og hafnatali *Laurits Benedict's* 1568, nöfnin á kortinu eru hér um bil hin sömu og þar, nema hvað þau eru miklu færri. Hér finnst mér eiga vel við, að geta um sjómannafræði L. Benedict's, því henni hefir fyrr verið lítill eða enginn gaumur gefinn, og er hún þó merkileg, að því er Ísland snertir. L. Benedict segist hafa ritað bókina eptir fyrirsögn hinna vitrustu og reyndustu sjómanna og er það auðséð, að nákunnugir menn hafa sagt honum frá siglingum til Íslands; á kortum þeim, sem þá voru til, gat hann ekkert grætt, og þó segir hann stefnur og fjarlægðir allar kringum Ísland milli höfða og hafna nærri sanni, hann telur einnig fjölda af örnefnum, og þó að flest þeirra séu bjöguð, má þó hæglega þekkja þau öll. L. Benedict hefir ef til vill haft þekkingu sína frá Hollendingum eða Þjóðverjum, því að hann lýsir sigling þaðan til Íslands en ekki frá Danmörku. Heimildarmenn Benedicts hafa þekkt landslag fram með ströndum á Íslandi, það er auðséð á lýsingu hans, þar segir t. d. að fram með Síðu allt í Mýrdal sé flatt land fram með sjó, en fjöll hið efra, Reykjanes (Robenes) segir hann sé flatur, svartur höfði, Geirfuglasker segir hann sé þrjú, tvær eyjar 2 mílur frá landi en hin þriðja 4 mílur undan, uppi á Hestfjalli við Hestfjörð segir hann séu hvalbein; sú saga heyrist enn á Vesturlandi, annars er það alþýðutrú, að hvalbein liggi uppi á háum fjöllum hér og hvar á Íslandi. Benedict telur flestar hafnir og firði á Íslandi og marga höfða, hann getur og um nokkrar eyjar t. d. Viðey (Vido), Vestmannaeyjar (Vebeny) og Grímsey (Grinse), tvo dali nefnir hann líka, Víðidal (Videdal) og Vatnsdal (Vasdal) o. s. frv.[1]. Skýrsla hans er hin lang-fullkomnasta lýsing á ströndum Íslands, sem var til á 16. öld, áður en kort Guðbrands Þorlákssonar kom út 1595.

---

[1] Drei Karten von Gerhard Mercator. Berlin 1891. Sbr. einnig Jomard tab. 76—77. A. Heyer hefir lýst kortum þessum í Zeitschrift für wissenschaftliche Geographie. Weimar 1890. Band VII. bls. 379—389, 474—487, 507—528. I Orbis terræ compendiosa descriptio eptir Rum. Mercator 1587, í Nordenskiölds Facsimile-Atlas tab. 47 og víðar eru eptirmyndir af korti G. Mercators 1569.

[2] Um nöfnin á Mercatorskortunum sjá ritg. Ó. Davíðssonar í Tímariti bókmf. 1893. bls. 164—166.

[3] *A. Ortelii* Theatrum orbis terrarum. Antverpiæ 1570.

[4] Kunstmanns Atlas zur Entdeckungsgeschichte Amerikas. München 1859. tab. XI.

[5] *G. F. Camatio*: Isole famose, porti, fortezze, e terre maritime sotto poste alla Ser^{ma} Sig^{ria} di Venetia ad altri Principi Christiani et al Sig. Turco, nouamente poste in luce Venetia 1571—74.

---

[1] L'isole piu famose del mondo descritte da Thomaso Porcacchi da Castiglione. Venetia 1576.

[2] Speculum nauticum. Spiegel der Zeevaerdt doer Lucas Ianss. Wagenaer 1583. Lugd. Batav. 1586.

Síðan þetta bindi landfræðissögunnar kom út vorið 1892, hefir landfræðisfélagið í Stockhólmi látið prenta uppdrátt Íslands eptir G. Mercator 1595[2]; uppdráttur þessi er mjög líkur Orteliusarkortinu, er kom út sama árið[3];

---

[1] *L. Benedict:* Sökartet offuer Øster oc Vester Söen. Kiöbenhaffn 1568, 4°, 11. og 12. blað.

[2] Bidrag till Nordens äldsta kartografi. tab. 9.

[3] *A. Ortelii* Theatrum orbis terrarum 1595; á Norðurlandakorti í sömu útgáfu er Ísland með gamla laginu eins og hjá Olaus Magnus; en á næsta blaði á eptir (103) er hinn nýi Íslands uppdráttur.

uppdrættirnir báðir eru eflaust eptirmyndir af korti *Guðbrands* biskups *Þorlákssonar.* Hvenær frumrit Guðbrands biskups hefir komizt til Vedels er mjög óvíst; hafi Ortelius stungið uppdráttinn 1585 eins og á honum stendur, hefir Guðbrandur biskup hlotið að gjöra frummyndina nokkrum árum fyrr, og það getur vel verið, að hann hafi þegar verið búinn að teikna kortið, er hann fór til Danmerkur til vígslu 1571; síðan hefir Vedel skinnað það upp, látið teikna það betur o. s. frv., en við það hafa mörg nöfnin ruglazt, af því Vedel hefir ekki skilið þau, en Guðbrandur hefir ef til vill ekki skrifað þau sem læsilegast, óglögg er t. d. hönd hans á nöfnunum á korti því, er hann gjörði yfir Norðurhöf 1606; síðan hefir Vedel sent Orteliusi eptirmyndina, en Ortelius hefir svo breytt því, sem honum sýndist, til smekkbætis og prýðis hefir hann síðan sett á kortið allskonar skrímslamyndir, eins og þá var tízka, og skrifað á það klausur úr fornum bókum, hjátrúarsögur og þesskonar; ef til vill hefir Vedel sjálfur verið búinn að setja eitthvað slíkt á uppdráttinn eins og t. d. um orminn í Lagarfljóti o. fl. Á Mercatorskortinu er skrípamyndunum sleppt og flestum klausunum. — Hvenær Guðbrandur Þorláksson hefir mælt hnattstöðu Hóla er óvíst, menn hafa getið þess til, að hann hafi gjört það 1585, rétt áður en Ortelius lét stinga kortið, en ekkert annað er víst, en að hann hefir gert það einhvern tíma fyrir 1593, þegar »Commentarius« Arngríms lærða kom út. Þegar betur er athugað, snertir hnattstöðumælingin ekkert uppdrættina; líklega hefir Guðbrandur biskup teiknað kort sitt löngu áður en hann mældi hnattstöðu Hóla. Á báðum kortunum er Ísland sett of norðarlega eins og títt var á hinum eldri kortum, á Mercators korti liggur landið milli $64^{1}/_{2}$° og 68° 6' n. br., á Orteliusar korti milli 64° og $67^{3}/_{4}$° n. br., hjá Mercator eru Hólar á 67° 18' n. br., hjá Ortelius á 67° n. br., en nú mældi Guðbrandur biskup hnattstöðu Hóla og fann 65° 44', og eptir þeirri mælingu setur Þórður Þorláksson breiddarstig Íslands á sínu korti 1668. Guðbrandur biskup hefði ekki

Digitized by Google

teiknað kort sitt á skakkt stiganet, hefði hann vitað betur og hefði hann sett hnattstöðu Íslands rétta á sitt kort eptir vissri mælingu, er mjög ólíklegt, að þeir Vedel, Mercator og Ortelius hefðu breytt því aptur.

Á korti Orteliusar úir og grúir sjórinn kringum Ísland allur af skrímslum, það eru flest afskræmislegir hvalir og eru sumar myndirnar líkar hvalamyndum Jóns lærða; í Þorlákshafnarflóa eru tvö naut að vaða í sjó út; við Langanes eru ótal hafísjakar að reka suður með, á þeim eru fjölda margir birnir, þeir eru allir mógráir á lit en ekki hvítir; þar sést og mikill rekaviður í sjónum fyrir sunnan ísinn og hvalsaukakögglar syndandi; er þetta allt tekið eptir uppdrætti Olaus Magnusar. Á kortinu sjálfu eru margar klausur og fáeinar myndir. Fyrir sunnan Eyjafjallajökul eru kýr á beit og eru kallaðar «sækýr», í klettum fyrir ofan eru hvítir fálkar og hrafnar. Þar er Hekla logandi og stendur skrifað við hana «Hekla er ofurseld sífelldum gosum og snjóum og þeytir úr sér steinum með hræðilegu öskri». Á sléttlendinu fyrir austan Þjórsá stendur: «hér eru svo fljótir hestar, að þeir hlaupa 20 mílur í einum spretti». Í fjöllunum við Lómagnúp eru myndir af tóum, sem bíta hver í skottið á annari og þar stendur skrifað: «kænleg veiðiaðferð refanna til að finna og ræna fuglahreiður». Við Lagarfljót stendur: «Í þessu vatni er ormur af óvanalegri stærð, skaðlegur eyjarskeggjum, hann birtist fyrir minnisverð tíðindi». Kippkorn suður af Mývatni stendur: «ágætustu brennisteinsnámur» og er hér eflaust átt við Fremrinámur (ekki Hlíðarnámur), enda sóttu menn á 16. öld brennisteininn einmitt þangað. Suður af Hólum í Hjaltadal stendur: «menn, hundar, svín og kindur undir sama þaki». Uppi af Stafholti í Mýrasýslu nálægt Baldjökli er ölkelda, þar stendur: «ölkelda, sem einusinni flutti sig sakir ágirndar húsbónda síns».[1] Fyrir vestan Borgarfjörð stendur: «gjár, sem fýla er úr». Í Ölfusi stendur: «sjóðandi uppsprettur»; hér er eflaust átt við hverana hjá Reykjum og í Hveragerði. Á Reykjanesskaga eru tvær lindir, önnur í Selvogi, er «breytir hvítri ull í svarta» og hin yzt á Reykjanestá, sem «breytir svartri ull í hvíta»; hin seinni lindin er einmitt sett þar á kortinu, sem Gunnuhver er og margir aðrir sjóðandi leirpyttir; við þesskonar leir- og brennisteinshvera gjöra hinar súru gufur margskonar litbreytingar og er því alls ekki ólíklegt, að einhverjar athuganir liggi til grundvallar fyrir þessum sögnum. Klausurnar um lindirnar á Reykjanesskaga standa líka á Mercatorskortinu óbreyttar, en annars er á þeim uppdrætti flestum skrípasögum sleppt. Milli Stafholts og Baldjökuls stendur að eins «ölkelda» (fons cerevisialis) og ekki meir; við Lagarfljót stendur á þessu korti að eins: «í þessu vatni hefir ormur óvanalega stór einu sinni sézt»; hinar fúlu gjár eru einnig nefndar. Á báðum kortunum eru fjöldamörg nöfn, en flest þeirra eru meira eða minna bjöguð. Fjöll eru sett um mest allt land fremur af handahófi, þó sést Suðurlandsundirlendið glögglega, öræfin og óbygðirnar uppi í landinu eru tiltölulega alltof litlar og af því verður landið miklu mjórra í hlutfalli við lengdina en vera ætti. Guðbrandur biskup hefir hugsað sér, að Áradalur væri í Vatnajökli nærri uppsprettum Jökulsár í Axarfirði, en á seinni tímum hafa menn hugsað sér, að Þórisdalur og Áradalur væri eitt og hið sama; Skaptá er látin koma úr Fiskivötnum og Hverfisfljót er kallað

---

[1] Það hefir til skamms tíma verið alþýðutrú, að ölkeldur, hverar og laugar flyttu sig af ýmsum orsökum, t. d. ef saklauss manns blóð rann í þær o. s. frv. (sbr. Andvari XVII. bls. 45—46). Enn

---

ganga sagnir um það, að hverar í Geitlandi hafi flutt sig niður í Reykholtsdal (Andvari XVII. bls. 39) og gæti þessi klausa eptir legu sinni á kortinu vel átt þar við. Til grundvallar fyrir þessum sögnum liggja þau sannindi, að hverar og ölkeldur breytast opt við jarðskjálfta og eldgos af eðlilegum orsökum, sprungur í jarðskorpunni opnast og lokast og vatnið fær aðra rás. Hvað hverana snertir hjá Reykjum í Ölfusi, þá er það mjög eðlilegt, þó þeirra væri getið á 16. öld, því á þeirri öld gusu þeir einmitt ákaflega og líklega meir en Geysir og aðrir hverar hjá Haukadal gusu þá, en hverarnir hjá Reykjum breyttust mjög og sumir hurfu við jarðskjálftana, sem gengu, er Hekla gaus 1597.

Almannafljót, svo var það kallað í fornöld, en eptir kortinu má ætla, að nafn þetta hafi enn verið notað á 16. öld.

Allir hinir betri landfræðingar fara eptir korti Guðbrands biskups Þorlákssonar eptir að það kom út, þó uppdrátturinn bjagist nokkuð hjá þeim sumum. Á korti eptir *Villem Barents* 1598 er kort Guðbrands biskups auðsjáanlega lagt til grundvallar. Landið er þar langt og mjótt og vogskorið eins að sunnan og ýms nöfn af uppdrætti Guðbrands hafa verið sett á þetta kort fremur af handahófi.[1] Kortin eptir *Hall* (1605) og *Gatonbe* (1612), *P. Merula* (1621), *Purchas* (1625), *J. Speed* (1627) o. m. fl. styðjast að því er Ísland snertir líka við uppdrátt þeirra Orteliusar, en á seinni kortum t. d. eptir *Joris Carolus* (1634), *G. C. Flander* (1636, 1642, 1649), *Joh. Mejer* (1652), *Hendrick Donker* (1669), *G. Sanson* (1667, 1669) o. fl. eru sýnilegar framfarir, hvað lögun landsins snertir. Sumir, sem gáfu út kort um aldamót 16. og 17. aldar og nokkru seinna, hafa þó auðsjáanlega lítið eða ekkert vitað um hina nýju uppdrætti af Íslandi. Á korti eptir *Cornelius Wytfliet* (1597) gengur mikill fjörður suðvestan í landið og á nesinu fyrir sunnan standa nöfnin Ontwertnes (Öndverðarnes) og Stap (Stapi); þar eru og nokkur fleiri nöfn ekki mjög fjarri lagi.[2] Á korti *Richard Hacluyts* (1599) er Ísland sporöskjulagað og ber keim af Doniskortinu og á því eru ýms forn nafnaskrípi[3]. Á korti eptir *Matthias Quaden* (1608)[4] er Ísland skakkur ferhyrningur með nokkrum víkum að sunnan og austan, við suðurströndina er nafnið Islandt, við norðurströndina nafnið Thule, þar eru engin önnur nöfn. Kort *Resens*[5] yfir Norðurhöfin (1605) er, eins og stendur á uppdrættinum sjálfum, ekkert annað en eptirmynd af einhverju gömlu korti yfir Hafsbotna, hina fornu landafundi Íslendinga og seinni uppgötvanir Cortereal's og annara, þar er öllu sullað saman og Zeno-öfgunum blandað innan um. Kort þau, sem liggja til grundvallar fyrir uppdrættinum, eru líklega eldri en Orteliuskortið 1595; Ísland er á korti Resens rispað upp af handahófi aflangt líkt og hjá Olaus Magnus og þó ekki eins, það er mjög ólögulegt og ekkert líkt því, sem vera á. Að því er vesturlönd snertir er uppdráttur Resens mjög svipaður korti Sigurðar Stefánssonar, en Ísland er á korti Sigurðar margfalt betra og réttara. Hér ætla eg ekki að fjölyrða meir um þessa gömlu uppdrætti, en gaman þætti mér, ef eg einhvern tíma seinna gæti ritað um landabréfin ítarlegar heldur en hér hefir verið kostur á í þessari bók.

---

[1] Beschryvinge van de drie seylagien door de Hollanders gedaen an de noordsyde van Norweghen, Moscovia, Nova Sembla, en de door de Weygats door *Willem Barents* 1508; útg. af C. L. Brinkman. Amsterdam.

[2] *Nordenskiöld*: Facsimile-Atlas, tab. 51.

[3] *Nordenskiöld*: Facsimile-Atlas, tab. 50.

[4] *Nordenskiöld*: Facsimile-Atlas, tab. 49.

[5] Medelelser om Grönland IX. tab. 1.

Leiðréttingar og prentvillur.

Bls. 28^{19}: út les út í. — 32^{11} ýrarfelli l. Ýrarfelli. — 41^{22}: Ólafs konungs í Eiríkssonar l. Ólafs konungs Eiríkssonar. — 42^{20} Jómsvikingam l. Jómsvíkingum. — 43 7. nmgr. Langenbeck l. Langebeck. — 53^{25} Skáldhelgarímu l. Skáldhelgarímum. — 69 2 nmgr. Casule l. Casula. — 72^{17} mætti og til saman l. máttu og til saman. — 74 2. nmgr. Ísland i í Tímariti l. Íslandi í Tímariti. — 76^{29} Árið 1568 l. Árið 1558. — 91^{16} hann tekur í bók sína lýsingu l. hann tekur að mestu leyti í bók sína lýsingu — 92^{32} Ptotlemeusar 1. Ptolemeusar. — 94^{21} suððuroddi l. suðuroddi. — 94^{31} sjást í fyrsta sinn nokkur nöfn l. sjást nokkur nöfn. — 97 3. nmgr. Hamburgi 1626 l. Hamburgi 1622. — 100^{27} þó líka af l. þó líka góðs af. — 107^{3} áseilinn l. ásælinn. — 120^{4} hinn megin l. hinu megin. — 144^{29} þekkingunni um þá l. þekkingunni þá. — 159^{22} 15. aldar l. 16. aldar. — 159^{29} venditatur l. vendidatur. — 164^{3-4} verzlunvörum l. verzlunarvörum. — 171^{13} Bessastöðnum l. Bessastöðum. — 176^{16} blómur l. blóðmör. — 180^{18} heimalið barn l. heimaalið barn. — 191 1. nmgr. Megisters l. Megisers. — 192^{18} Fabricus l. Frabricius. — 201 1. nmgr. má má margt l. má margt. — 203^{12} ljóstra l. ljósta. — 209^{22} Johann Páll Resenius l. Jóhann Pálsson Resenius. — 209^{23-25} eptir annan; í Hamborg o. s. frv. .... tileinkaði honum bók eina l. eptir annan og Niels Hemmingsen; í Hamborg var hann einkum i vinfengi við Philíp Nicolai, sem tileinkaði honum bók eina. — 216^{1} Séra Jón Einarsson orti brag l. Séra Jón Einarsson í Stærra-Árskógi orti brag. — 219^{5} heitazt l. heitizt. 229^{2} á 28. ári l. á 24. ári. — 231^{25} síra Jóns Árnasonar l. síra Jóns Arasonar.

Landfræðissaga Íslands.

Hugmyndir manna um Ísland, náttúruskoðun og rannsóknir, fyrr og síðar.

Eptir

Þorvald Thoroddsen.

Gefin út af

Hinu íslenzka bókmenntafjelagi.

II.

Kaupmannahöfn.
Prentað hjá S. L. Möller.
1898.

Digitized by Google

Formáli.

Í formála fyrsta bindis hefi eg tekið fram grundvallarreglur þær, sem eg fylgdi er eg samdi þessa bók; þar gat eg þess og, að eg mundi verða fjölorðastur um 17. öldina og sést það á þessu bindi, að svo hefir orðið. Um þá öld hefir mjög fátt verið ritað, og sagði eg því miklu ítarlegar sögu þess tíma en annara. Flest þau frumrit, sem eg hefi notað, hafa ekki verið prentuð áður, og eru víðsvegar dreifð í handritasöfnum í Reykjavík og Kaupmannahöfn. Það hefir verið mjög mikil fyrirhöfn að safna efninu í bók þessa, í öðru bindinu einu er vitnað í meir en 300 handrit, og líklega eru þau handrit engu færri, sem höf. hefir orðið að kynna sér til þess að leita af sér grun, án þess nokkur árangur hafi orðið af rannsókninni; mörg handrit eru líka ill aflestrar og þreyta og tímatöf að fást við þau. Eg tel ómaki mínu vel varið, ef menn af riti þessu fá nokkru glöggari hugmynd en áður um ástand landsins á fyrri tímum; eg hefi reynt að segja frá hugmyndum manna um Ísland og Íslendinga blátt áfram og hlutdrægnislaust, og látið tímann lýsa sér sjálfum með dæmum og tilvitnunum úr ritunum; eg hefi optast látið kafla hinna íslenzku rita haldast óbreytta með fornu sniði, svo menntunarástand, hugsunarháttur og ritblær hvers tíma sæist sem bezt. Til þess að lengja ekki málið um of, hefi eg frá eigin brjósti ekki sett aðrar skýringar en þær, sem nauðsynlegastar voru, og ekki hefi eg heldur í athugasemdum leiðrétt hin fornu rit, þar sem allir Íslendingar af sjálfu sér sjá

Digitized by Google

skekkjuna. Tilvitnanir til handrita og prentaðra bóka eru æði margar, og vona eg að fræðimenn þeir, er fást við sögu landsins, geti haft af þeim einhver not.

Herra kand. Þorlákur Jónsson hefir lesið prófarkir þessa bindis, og sjálfur hefi eg litið yfir 2. prófórk 2. og 3. heptis; 1. hepti (bls. 1—112) var prentað meðan eg var á ferðalagi á Íslandi sumarið 1896. Svo er til ætlast, að registur, athugasemdir og viðaukar fylgi þriðja bindi.

p. t. Kaupmannahöfn í októbermánuði 1897.

Þorvaldur Thoroddsen.

Digitized by Google

Yfirlit efnisins.

(Annað bindi 1600—1750).

IV. *Sautjánda öld. Hindurvitni og fjölfræði* (bls. 1—222).

13. Ástand og aldarbragur á 17. öld . . . . 1. bls.
14. Hindurvitni og galdratrú . . . . 20. —
15. Náttúruþekking Íslendinga á 17. öld . . . . 52. —
16. Jón Guðmundsson og Jón Daðason . . . . 73. —
17. Íslenzkar landlýsingar frá fyrri hluta 17. aldar. . . . . 100. —
18. Íslenzkar landlýsingar frá seinni hluta 17. aldar . . . . 132. —
19. Norræn rit um Ísland . . . . 162. —
20. Útlend rit um Ísland . . . . 195. —

V. *Fyrri hluti átjándu aldar. Uppástungur um viðreisn Íslands og landlýsingar, er af þeim spretta* (bls. 223—368).

21 Yfirlit yfir uppástungur og bollalagnað um viðreisn og framfarir Íslands . . . . 223. —
22. Jarðabækur og sýslulýsingar. . . . . 251. —
23. Hinar fyrstu landmælingar . . . . 273. —
24. Landlýsingar og náttúrulýsingar eptir íslenzka menn . . 290. —
25. Útlend rit um Ísland. Anderson, Horrebow . . . . . 331. —

Handritasöfn, sem vitnað er til í þessari bók.

Í Reykjavík.

I. Landsbókasafn.
  1. Gamla handritasafnið (Lbs.).
  2. Handritasafn Jóns Sigurðssonar (Hdrs. J. S.).
II. 3. Handritasafn Bókmenntafélagsins í Reykjavík (Hdrs. Bmf. Rvík).
III. 4. Stiptsskjalasafnið.
IV. 5. Biskupsskjalasafnið.

Í Kaupmannahöfn.

V. Konnngsbókhlaða (Det store kongelige Bibliothek).
  6. Gammel kongelig Samling.
  7. Ny kongelig Samling.
  8. Thotts Samling (Thott).
  9. Kalls Samling (Kall).
VI. Háskólabókhlaða.
  10. Handritasafn háskólabókhlöðu (B. U. H.).
  11. Safn Árna Magnússonar (A. M.).
  12. Handritasafn R. Rasks (Rask).
  13. Handritasafn Magnúsar Stephensen's (Stephensen).
VII. 14. Ríkisskjalasafnið (Rigsarkivet).
VIII. 15. Handritasafn Bókmenntafélagsins í Kaupmannahöfn (Hdrs. Bmf. Kmh., eða að eins Hdrs. Bmf.).

Digitized by Google

Prentvillur.

Bls. 8^{4} Verlunarfélögin les Verzlunarfélögin. — 10^{31} þá enn l. enn þá. — 14 2. nmgr. ^{23} næsta l. mesta. — 15^{25} standi l. etandi. — 19 4. nmgr. þar eiga 4 fyrstu línurnar að vera samanhangandi mál, og svo byrjar latueska stakan, 2 linur. eptir disticho: — 26^{6} hindurvitni. alþýðunnar l hindnrvitni alþýðunnar.. — 28^{25} deriderantes l. desiderantes. — 34 1. nmgr. Lbs. 158—40 l. Lbs. 158-4°. — 40^{13} neita l. neyta. — 40^{25} sínum l. sýnum. — 41 1. nmgr. serpendis l. serpentis. — 46^{33} sólunni l. sálinni. — 48^{31} sem hér var, og l. sem hér var ritað, og. — 49^{15} guð sorða l. guðs orða. — 57 4 nmgr. Sérstök risgjörð l. Sérstök ritgjörð. — 60^{9} farið mest eptir útlendum; l. farið mest eptir útlendum bókum;. — 63 2. nmgr. í Amsterdam A° 1772; l. í Amsterdam A° 1672;. — 64 2. nmgr. 420—421 l. 420. 421. — 65^{11} rúmfræðina l. rímfræðina. — 65 1. nmgr. tungl etc. l. tungl etc.« — $66^{14\text{-}15}$ og ótal fleiri karlar munu l. og ótal fleiri karlar og konur munu. — 67^{19} fráskiptinn l. fáskiptinn. — 72^{15} eðlisfræði[2] l. eðlisfræði[3]. — 72^{15} þorleifur Jónsson[1] l. þorleifur Jónsson[5]. — 78 4. nmgr. Jón Guðmnngsson l. Jón Guðmundsson. — 84^{34} heitt manushold l. heilt mannshold. — 91 1. nmgr. læknigabók l. lækningabók. — 91 2. nmgr. er seinna gerðist l. er seinna gerðust. — 99 1. nmgr. (neðst) Anglorum l. Angelorum. — 102^{8} löggðu l. lögðu. — 108^{30} óaðgengilegri l. óaðgengileg. — 111^{2} ritaði líka marga annála l. ritaði líka annála. — 220 1. nmgr. rempublicarum l. rerumpublicarum. — 221^{7} nautgipir l. nautgripir.

IV. Sautjánda öld. Hindurvitni og fjölfræði.

13. Ástand og aldarbragur á 17. öld.

Þess hefir fyrr verið getið, að siðaskiptin gerðu mikla breytingu á högum Íslendinga, sumpart til góðs sumpart til ills, hið andlega líf vaknaði úr dái, fróðleikur og kunnátta jukust stórum, menn fóru að snúa sér að fornum fræðum og læra nýjan fróðleik, endurlífgun siðaskiptatímans fluttist frá meginlöndum álfunnar hingað norður. Hinn nýi rannsóknarandi, sem vaknaður var í öðrum löndum, mundi hér á landi eflaust hafa borið hina fegurstu ávexti, ef ekki hefði jafnhliða siðbótinni flutzt út hingað ýmislegt andlegt og líkamlegt ófrelsi, sem kæfði allar verulegar framfarir. Sjóndeildarhringurinn er jafnan þröngur hjá þeim, sem vinna baki brotnu og hafa þó ekki málungi matar, og barnið lærir seint að ganga, ef það ekki fær að sleppa rúmstokknum og reyna sig. Eins og alkunnugt er misstu Íslendingar hinn seinasta snefil sjálfsforræðis við siðaskiptin; eptir það eru úrskurðir allra mála, smárra og stórra, í höndum útlendinga, sem ekkert þekktu til landsins; af þessu leiddi brátt að Íslendingar voru sviptir atvinnufrelsinu og fengu ekki að bjarga sér á þann hátt, sem hentast var; eptir að einokunarverzlunin var komin á, má heita að öll atvinna Íslendinga sé rígbundin við reglur, sem eingöngu voru í þágu þeirra, sem verzlunina höfðu, var með þessu tekið fyrir allar framfarir atvinnuveganna og leiddi einokunarverzlunin, sem kunnugt er, til þess, að landið komst

Digitized by Google

á vonarvöl. Í öðrum efnum varð alþýða manna engan veginn fyrir verri kúgun, en þá tíðkaðist í öðrum löndum, konungar og stórhöfðingjar þóttust eiga lönd og þjóðir og mega fara með þessa eign sína eins og þeir vildu, og allstaðar þar sem þeir gátu komið öllu bolmagni við, kreistu þeir úr þjóðunum allt það fé, er þeir gátu. Tíðarandinn var enn þá ekki kominn á hærra stig. Verzlunareinokun gat hvergi komizt á, nema í fjarlægum og fábyggðum löndum, og vegna hennar voru Íslendingar ver settir en aðrar þjóðir.

Með því að efnahag Íslendinga eptir siðaskiptin allt af fór hnignandi, eptir því sem lengur leið, þá var ekki að búast við, að andleg menning gæti náð neinum verulegum þroska á 17. öldinni, þó hún á hinn bóginn væri miklu meiri, en við hefði mátt búast eptir kringumstæðunum. Annað það, sem spillti fyrir framförum menntunarinnar, var hjátrúarringlið, sem kom í lærða menn og leika á 17. öld, og það jafnvel helzt í þá, sem fróðastir voru; hindurvitni og galdratrú gekk þá um alla Norðurálfuna eins og landfarsótt og lá við sjálft að heilar þjóðir mundu tryllast af angist, menn gátu ekki gengið um þvert hús fyrir öndum og árum, menn hugsuðu ekki um annað en djöfla og forynjur, og klerkarnir hömuðust og snerust eins og höfuðsóttarkindur kringum helvíti og gátu samt ekki unnið bug á kölska, sem gekk eins og grár köttur um hvers manns hús. Þegar svona var ástatt, var ekki að búast við, að margir hefðu sjálfstæða hugmynd um náttúruna eða rannsökuðu eðli hlutanna, það var jafnvel hættulegt að fást við náttúrufræði, menn áttu á hættu að verða teknir, píndir og brenndir fyrir galdra. Hin andlega sýki var svo almenn, að það þurfti býsna sjálfstæða sál til þess að hefja sig upp úr hindurvitnamuggunni, enda greip hjátrúar-bráðafárið því nær alla lærða Íslendinga á 17. öld.

Allar lýsingar Íslands á 17. öld, útlendar og innlendar, bera, sem vonlegt er, mjög mikinn keim af tíðarandanum, og því munum vér, eins og vér höfum fyrr gert, er um aðrar aldir var að ræða, drepa nokkuð á ástand landsins og menninguna, en þó helzt tala nokkuð um hjátrúna, því flest öll rit frá þessari öld eru meira og minna blönduð

Google

djöflatrú og flestir skoða náttúruna eingöngu gegnum gleraugu hinnar svörtustu kreddutrúar.

Með Guðbrandi biskupi Þorlákssyni og samtíðarmönnum hans fer hið andlega líf að vakna úr dái. Vér höfum áður sýnt, að siðabreytingin kom því til leiðar, að fleiri ungir menn leituðu sér menningar í útlöndum, en áður hafði verið; hin þýzka verzlun var þá í sem mestum blóma, svo Íslendingar áttu hægt með að leita þangað, sem mest var menningin, enda dró hin nýja trúarkenning þá, sem aðrar þjóðir, til frumstöðva siðbótarinnar, til Þýzkalands. Utanferðir Íslendinga til Þýzkalands héldust alla 16. öldina og fram á hina 17., en eptir það að einokunin komst á fækkaði ferðum þangað, flestir fóru ekki lengra en til háskólans í Kaupmannahöfn; fram eptir 17. öldinni fara þó nokkrir lengra til að leita sér menntunar, til Þýzkalands, Hollands o. fl. landa, en þeim fækkar, eptir því sem líður á öldina. Af íslenzkum fræðimönnum, sem á 17. öld menntuðust í öðrum löndum en Danmörku, má t. d. nefna þessa: Þórður biskup Þorláksson var við bóknám í Wittenberg, Gísli sýslumaður Magnússon var um tíma í Leyden og ferðaðist um England og Þýzkaland, Þorkell Arngrímsson fór til Hollands og Noregs, Þorsteinn sýslumaður Þorleifsson frá Hlíðarenda (1635—1705) stundaði bóknám í Haag, Rotterdam og Hamborg,[1] Björn sýslumaður sonur Vísa-Gísla var við nám í Hollandi og Englandi, og bróðir hans Þorleifur dó við háskólann í Oxford 18 vetra, Halldór sonur Brynjólfs biskups var 4 ár á Englandi og dó í Yarmouth 1666. Ólafur Hallsson († 1681) fór til Þýzkalands og var við nám í Jena, Wittenberg, Rostock, Hamborg og Lübeck, var síðast prestur í Grímstungu, sneri mörgum guðsorðabókum á íslenzku og vildu margir kjósa hann til biskups, er Gísli Þorláksson var kosinn.[2] Ýmsir aðrir Íslendingar ólærðir hafa eflaust farið til útlanda, þó fárra sé getið;

---

[1] *Bogi Benediktsson:* Sýslumannaæfir I. bls. 387.

[2] Specimen Islandiæ non barbaræ, hdrs J. S. 333—40. bls. 273—82; þar segir að séra Ólafur hafi verið fæddur 1605.

Bjarni nokkur Hallgrímsson dó í Skotlandi 1664. hann var giptur þar, en kom opt kynnisferðir til Íslands.[1])

Allir lærðir menn, er vildu fá meiri frama í mentum, en hér á landi var hægt að fá, fóru í þá daga til háskólans í Kaupmannahöfn eins og jafnan síðan; háskóli þessi var þá í miklum blóma og margir af kennurunum voru frægir vísindamenn, hafði þetta góð áhrif á menntalífið á Íslandi, enda voru fáir svo efnum búnir, þegar leið á öldina og allt svarf að, verzlunarokur og harðindi, að þeir hefðu getað leitað til háskóla í öðrum löndum. Eins og vér síðar munum sjá voru margir Íslendingar á 17. öld mjög fróðir í bókvísi þeirra tíma, lærðir menn fengust þá við allar fræðigreinir, vísindin voru þá ekki víðtæk, svo gáfaður maður gat hæglega komizt yfir að nema aðalatriði flestra fræðigreina, sem þá voru stundaðar, en mjög var fróðleikurinn blendinn og fáir sýndu svo mikla greind, að þeir höfnuðu því, sem ótrúlegt var eða ósannað, ef þeir fundu það í bókum. Regluleg og skynsöm athugun á náttúrunni er á 17. öld mjög sjaldgæf, menn setja allt í bækur, sem þeir hafa lesið eða heyrt, en skoða fátt eða ekkert sjálfir. Guðfræðin drottnaði hér á landi eins og annars staðar yfir öllum fræðigreinum, lærðir menn gátu sjaldan eða aldrei aðra atvinnu fengið en prestsembætti, því nær engar bækur voru prentaðar nema guðsorðabækur, og guðfræðisbragð er af mörgu því, sem skrifað er í öðrum greinum; kreddur og trúarringl fluttist hingað frá útlöndum og súrsaði allar bókmenntir, daglegt líf og hugsunarhátt, þessu fylgdi hin rammasta hjátrú, svo ekki var að búast við, að hér myndaðist sjálfstætt vísindalíf í fjarlægu, fámennu og afskekktu landi; tízka sú í trúarefnum, er aðalmúgur klerka og embættismanna erlendis fylgdi, fluttist hingað furðu fljótt og hafði áhrif á allt þjóðlífið, sannast hér sem optar máltækið »að auðlærð er ill danska«. Þó er aldarandinn hér engan veginn verri en í öðrum löndum, því fer fjarri, og það er mesta furða, hve mikið andlegt líf gat haldizt, þrátt fyrir örðugar kringumstæður.

---

[1]) Annálar Gunnlaugs Þorsteinssonar. Lbs. 158-4°, bls. 67.

Á 17. öld fer fyrst að brydda á hinni miklu hnignun í efnalegu tilliti, sem seinna kom Íslandi á steypirinn; einokunarverzlunin var aðalorsök þessarar hnignunar, en við hana bættist illt árferði og margt fleira andstætt. Þó var efnahagurinn á 17. öld að sumu leyti töluvert betri en seinna varð, í mörgum ættum var mikill auður og héldust sýslur og mannaforráð enn í ættunum, alþýða manna var þó fátæk og kunni lítt að bjarga sér, svo þegar illa var ært, komust stórhópar á vonarvöl. Við siðbreytinguna varð konungsvaldið ríkara hér sem í öðrum löndum og fylgdi það allstaðar hinum nýja sið. því Luther keypti höfðingjana í lið með sér með því að gefa þeim í hendur eignir og stjórn kirkjunnar. Þó héldu Íslendingar á þessari öld fornum lögum og dómsvaldi og konungsskipanir voru tiltölulega fáar. Margir voru þá fróðir í lögum og rituðu margt í þeirri grein, sem enn er til, þó voru menn jafnan deigir til stórræða og framkvæmda, og mæltu lítt á móti, þó gengið væri nærri réttindum þeirra og hlýddu stjórninni orðalaust; því miður máttu Íslendingar kenna sjálfum sér sumt það, sem aflaga fór í landsstjórninni.[1]

Harðindi voru opt mikil á 17. öld, einkum framan af öldinni og hin seinni ár hennar. Veturinn 1601 var aftaka harður og var kallaður »lurkur«, þá var almennur peningsfellir og grasleysi og sauðgróður sást ekki fyrr en á Jónsmessu, hafísar lágu fram á sumar og engir lögréttumenn að norðan komu til þings, sakir harðinda; næsti vetur var kallaður »píningsvetur« og dó þá fólk hrönnum af harðrétti næstu þrjú ár, er sagt að 9000 manns hafi þau ár fallið á Íslandi af sóttum og sulti. 1615 voru og harðindi mikil og árið eptir (1616) gekk bóla; Björn á Skarðsá segir: »margur drengur og stelpa voru á þessu ári og á nokkrum eptirkomandi árum flutt að sunnan norður og í Austfirði af sýslumönnum, vegna manndauða og fólksfækkunar, drengir seldir sumir fyrir 60 og 80 álnir, en stelpur 40 álnir«.[2] Veturinn 1625 var kallaður

---

[1] Það er víst eins dæmi. sem sagt er um Þorstein Þórðarson á Skarði († 1700) »hann vildi engin völd né lén af dönskum þyggja um sína lífdaga«. Hestsannáll, hdrs. J. S. 39. fol.

[2] Annálar Björns á Skarðsá bls. 193.

»svellavetur«, voru þá jarðbönn mikil og fjárfellir og hafís lá til alþingis;[1] hart var einnig 1630, en þó tók út yfir 1633—34, þá var kallaður »hvíti vetur«, þá hrundi niður peningur manna um allt land, þá voru svo miklir snjóar, að menn komust ekki til sjóar, hesta kaffennti á sléttum velli, fjárhús fóru í kaf og allar samgöngur hepptust. Í héruðunum frá Borgarfirði austur að Rangá féllu 1200 kýr og annar peningsfellir var eptir því. Næsti vetur var skárri, en fólk féll þó unnvörpum af sulti. Gjörði þá örbyrgð mikla og fjölda margar jarðir lögðust í eyði, var þá hin mesta óöld af þjófnaði og siðleysi og margt komst á ringulreið.[2] »Rolluvetur« 1648 var mjög harður, en annars var árferði bærilegt allt miðbik aldarinnar. Árið 1674 byrjuðu afskapleg harðindi í Norðaustursýslum, dóu þá 1100 manns í Þingeyjarþingi úr hungri og vesöld, en 1400 í Múlaþingi. Eptir 1685 voru því nær á hverju ári harðindi og hafísar; 1688—89 var fellir og sultur mikill og 1690 og 1691 voru harðindi og frostavetur miklir. Árið 1694 lá hafís við land, allt suður að Eyrarbakka, og veturinn eptir var einhver hinn mesti frosta og ísavetur, sem komið hefur á Íslandi, þá lá hafís kringum allt land, 14. apríl rak ísinn fyrir Reykjanes og inn á Faxaflóa, þá voru lagnaðarísar svo miklir, að gengið var af Akranesi í Hólmskaupstað (Reykjavík), að vestan kom hafísinn suður fyrir Látrabjarg inn á Breiðafjörð og um vorkrossmessu mátti ríða fyrir hvern fjörð á Norðurlandi. Sumarið eptir var hinn mesti grasbrestur, svo tún voru varla slæg og taða var reidd heim í pokum, þá gekk einnig þung landfarsótt um allt land. Árið eptir varð hið mesta peningshrun og dó margt fólk af hungri. Árin 1696—99 var allt af hallæri og manndauði,

---

[1] Um þann vetur orti Bjarni Jónsson »eitt kvæði um þann mikla jarðlandsvetur anno 1625«. Viðkv. »Margur harður veturinn var, sem veikti landsins gæði, þó hefir verið þessi í mesta æði«; byrjun: »margur biður maðurinn nú, minnast vetrar tíma, hversu hann við hjörð og hjú, harðlega gjörði stíma« o. s. frv. 10 erindi, hdrs J. S. nr. 531. 4° (eptirrit eptir Stockh. nr. 21. 8vo chart.)

[2] Sbr. umburðarbréf Gísla biskups Oddssonar. Hist. eccles. Isl. III. bls. 144—163.

Digitized by Google

peningur var þá mjög lítill og ávallt hin mesta búsvelta hjá öllum þorra alþýðu. Hin vondu áhrif harðindanna á 17. öld stöfuðu ekki aðeins af veðráttunni, heldur og af hugsunarleysi manna og óforsjálum búskap og svo lá einokunin eins og mara á öllum hag þjóðarinnar. Hundruðum saman komust menn í hörðu árunum á vergang og umhleypingar og flakkarar úr öllum landsfjórðungum átu það litla, sem dugnaðarmennirnir gátu aflað sér; af öllu þessu leiddi siðaspilling, sem ekki var hægt að bæla niður, þó lögin beittu hinum mesta strangleika og klerkarnir prédikuðu um helvíti og kvalir.

Aðalundirrót apturfararinnar í efnalegu tilliti var einokunarverzlunin; hèr er ekki þörf á að nefna nema aðeins fá atriði, er hana snerta. Eins og fyrr hefir verið getið, var fullkomin einokunarverzlun innleidd á Íslandi 1602, Þjóðverjum bannað að verzla hèr og verzlunarhús þeirra rifin 1608. Árið 1602 fékk borgarafélag í Kaupmannahöfn, Helsingjaeyri og Málmey einkaleyfi til verzlunar á Íslandi og var höfnunum skipt milli þeirra; verzlun þessara borga stóð í 60 ár til 1662, en þá hafði það félag fyllt mæli synda sinna, svo þá var stofnað annað danskt félag, er hélt verzluninni til 1706, þá var verzlun á einstökum höfnum boðin upp og seld þeim, sem hæzt buðu af borgurum Kaupmannahafnar, þessar sérstöku verzlanir héldust til 1733. Árið 1619 var fyrsti taxti settur, er ákvað verðlag á íslenzkum og útlendum vörum, fyrr hafði hverjum verið frjálst að kaupa ag selja eptir því verðlagi, er seljandi og kaupandi komu sér saman um, en nú var þetta frelsi tekið af og var í töxtunum sjaldan hirt mikið um hag Íslendinga, þó þeir sífellt kvörtuðu undan byrði þeirri, sem þeim var lögð á herðar. Kaupmenn græddu mest á fiski, en kærðu sig ekki um landvöruna og eptir þessu var verzlun og töxtum hagað, svo landbúnaðinum fór aptur, en að sjónum safnaðist fátækur þurrabúðarskríll. Verzlunarböndin urðu harðari og verri, eptir því sem leið á öldina, og var ákvörðunum konungsbréfanna framfylgt með mestu harðýðgi og grimmd. Þrátt fyrir sífelld bönn og hótanir, verzluðu þó enskar og hollenzkar fiskiduggur hér og hvar á útkjálkum, en yfir alla þá, er framið höfðu óleyfilega verzlun, dundu þó hinar verstu refsingar, ef upp komst. Hinn helzti verzlunarstaður Hollendinga var í Bjarneyjum,[1] en Englendingar verzluðu mest undir Jökli.[2] Verlunarfélögin gerðu út herskip til að verja einkaleyfi sitt, en gátu þó ekki algjörlega drepið hina útlendu verzlun fyrr en leið á öldina, er öll grimmd var notuð til þess að kúga Íslendinga; Íslendingar báðu 1650 konung að mega verzla nokkuð við útlendar þjóðir, en var náttúrlega þverneitað og var sagt að það mundi verða þjóðinni til hins mesta hnekkis, ef slíkt væri leyft. Páll Torfason sýslumaður í Ísafjarðarsýslu missti embætti og búslóð, af því hann í nauðsyn sinni, um vor áður en dönsk skip komu, hafði keypt tvö færi á enskri duggu fyrir sokka og vetlinga. 1653 bannar konungur Íslendingum að fara út í hollenzk eða ensk skip eða vísa þeim leið á hafnir, og leggur við dauðahegningu.[3] Konungsbréf 13. maí 1682 hótar þeim Íslendingum æfinlegum þrældómi í járnum á Brimarhólmi, sem annað hvort á sjó eða landi verzla við útlendinga.[4] Árið 1699 var Hólmfastur frá Brunnastöðum, sem heyrði undir verzlunarumdæmi Hafnarfjarðar, hýddur fyrir að hann seldi nokkra úrkastsfiska í Keflavík, og þó hafði Hafnarfjarðarkaupmaður ekki viljað taka þá; Tómás Konráðsson var árið 1700 dæmdur til aleigumissis og þrælkunar á Brimarhólmi, af því hann hafði selt nokkra fiska að Búðum, er hann haldi aflað í Dritvík, er heyrði undir Stapaverzlun. Margir voru hýddir fyrir smábrot gegn verzlunarkúguninni, sumir sendir á Brimarhólm, og stundum létu kaupmenn greipar sópa um eigur manna, ef þeim þótti þeir eitthvað misbjóða verzlunarhag sínum;[5] 1670 var íslenzkur maður veginn af dönskum manni á Djúpavogi, urðu þeir sundurorða út úr kaupskap; hinn danski maður fór utan ódæmdur.[6] »Menn máttu ekki skiptast nauðsynjum sín á milli, enn síður eiga kaup saman, því öll sala, hjálp eða lán, hvað sem við lá, var kallað »prang« og látið varða húðstrokum og þrælkun; landsetar máttu ekki færa landsdrottnum vöru til afgjalds eptir jörð sína út úr héraði, heldur urðu þeir að selja það kaupmanni þeim, sem þar var.«[1] Íslendingum var harðbönnuð öll verzlun við útlendinga og vöruskipti innanlands og þó var þeim stundum nauðugur einn kostur að verzla við aðra en Dani, þegar fá eða engin skip komu til landsins frá Danmörku eins og stundum bar við t. d. 1644, 1659, 1665, 1667 og optar. Um árið 1659 segir í annálum: »þá kom ekkert danskt skip til Íslands, en hollenzkir komu þá mjög margir allstaðar, nema í Norðlendingafjórðung kom ei nema eitt skip, fraktað frá Hamborg«.[2] Við verzlunarófrelsið bættist sunnanlands mannslánakvöðin á skip konungs og kaupmanna, svo bændur urðu að hætta róðrum og láta skip sín fúna. Slík meðferð hlaut að drepa niður alla atvinnuvegi og alla framtakssemi, það var ekki til neins að reyna að bjarga sér, þegar útlendir kaupmenn réðu öllu og gátu farið með menn eins og þræla. Opt bar það við að kaupmenn höfðu svo lítið skiprúm eða vantaði ílát, svo þeir hvorki vildu né gátu keypt þær vörur, sem þeim buðust, stórir fjárrekstrar urðu að snúa aptur úr kaupstöðunum, tólg og lýsi skemmdist, bændur urðu að flytja ullarpokana aptur heim til sín margar dagleiðir o. s. frv. Nauðsynjavörur vantaði opt, stundum voru þær skemmdar, en allt af var nóg af brennivíni og stuðluðu kaupmenn mjög að því að gera menn að drykkjurútum, eitt ár voru t. d. 730 tunnur af brennivíni fluttar til Gullbringusýslu.[3]

---

[1] Sbr. Annálar Péturs á Ballará, hdrs J. S. nr. 235. 4°.

[2] Árbækur Espólíns VII. bls 45—46.

[3] *Magnús Ketilsson:* Forordninger og aabne Breve III. bls. 52.

[4] Lovsl. for Isl. I. bls. 390—91.

[5] *Magnús Ketilsson:* Forordninger III. bls. 37—39.

[6] Árb. Esp. VII. bls. 62. Hestsannáll, hdrs J. S. 39. fol.

Það er ótrúlegt, að menn skyldu geta þolað slíka kúgun, og því er ver og miður að Íslendingar gátu að nokkru leyti kennt sjálfum sér um hvað illa fór, öll samtök vantaði og smákritur og öfund spillti opt framkvæmdum og endurbótum, einurðin var farin og þrælsóttinn kominn í staðinn. Það sem einkennir 17. öldina er framar öðru vil og vonleysi, enginn þorði að ráðast i neitt eða segja neitt og menn tóku þegjandi móti öllum mótgjörðum eins og syndastraffi, sem þeir hefðu verðskuldað. Kristján V. sendi 1670 Jens Rodsteen admirál hingað; hann birti Brynjólfi biskupi, að konungur vildi að Íslendingar hefðu nokkra verzlun sjálfir sem aðrir þegnar hans, og bað hann auglýsa prestum og vita hvað þeir treystu sér til að leggja fram, svo höfuðstóll til verzlunar gæti myndazt. Biskup skrifaði prófóstum og bað þá halda prestastefnur í héruðum og senda sér svar bréflega fyrir sumarmál næstu, fýsti hann þá að taka boði konungs með þökkum og taldi það bæði mildilegt og nytsamlegt og óvíst hvort betur færi ef neitað væri, en flestir töldu vankvæði á sakir fátæktar og féll svo mál þetta niður; einna vandræðalegast er svar presta í Borgarfirði.[1] Stöku menn sáu þó hver hætta og tjón landinu var búin af verzlunarólaginu t. d. Guðbrandur Þorláksson, Björn á Skarðsá, Gísli Magnússon og Brynjólfur Sveinsson. Björn á Skarðsá segir: »Það er af sem kunnugt er, þó miður fari, að Íslendingar hafi hafskip eður eigi þeirra ráð; og að því verður oss, að forfeður vorir hafa örkvisazt upp í þessum efnum, höfum nú það aðrir á leggja«. . . »Vér erum innibyrgðir sem fé í sjáfarhólmum, og eigi svo mikill skipagangur, að geti kannað eyjar þær til matfanga, er kringum landið liggja, þess síður komizt til annara þjóðlanda sér næringar að leita.«[2]

---

[1] Ný félagsrit III. bls. 15.

[2] Annálar Péturs á Ballará, hdrs J. S. nr. 235-4°.

[3] *O. Stephensen*: Om den islandske Handels Förelse. Kjöbenhavn 1798. bls. 24.

Prestarnir hafa jafnan verið aðalstoð menningarinnar á Íslandi og ekki sízt á 17. öld, því nær allar bókmenntir landsins eru þeirra starfsemi og menntun að þakka; líklega hafa íslenzkir prestar aldrei fyrr né síðar fengizt jafn mikið við ritstörf og verið að tiltölu jafn fróðir eins og þá, þeir voru mjög hnýsnir í allskonar fróðleik og með því vísindagreinarnar þá enn voru svo umfangslitlar, þá gátu þeir hæglega kynnt sér margar greinir og orðið fróðir í öllum, eptir þeirra tíma sniði. Prestarnir voru þa sem síðar milliliðir milli alþýðunnar og hinnar útlendu menntunar, af því þeir voru skólagengir og skildu útlend túngumál, af þessu leiddi aptur að prestarnir fluttu þann aldaranda og þá tízku, er réði mestu í útlöndum, hingað til lands og fylgdist þar að bæði gott og íllt. Hjátrú og trúarvingl, siðleysi og grimmar kenningar, trúgirni og ofstopi gegn þeim, sem aðrar skoðanir höfðu, allt þetta var þá aldarbragur í meginlöndum Norðurálfunnar og fluttist því eðlilega hingað: engin þjóð er svo afskekkt, að aldartízka annara landa ekki geti komizt þangað, hugmyndirnar brjótast inn um ótal smugur, svo ekki verður rönd við reist. Enginn getur neitað því, er þekkir sögu og bókmenntir 17. aldar, að vér síðan, í trúbrögðum og siðgæði, höfum tekið mjög miklum framförum, þó vér séum í rauninni skammt á veg komnir í þessu sem öðru; vér megum þó ekki um of áfella menn, er uppi voru á 17. öld, þó oss finnist hugsunarháttur þeirra og kenningar frábrugðnar því, sem nú er, það verður að segja hverja sögu sem hún gengur, enginn getur hvorki með sálu né líkama brotizt úr þeim fjötrum, er aldarbragurinn leggur á hann.

---

[1] Árb. Esp. VII. bls. 63—64, 68.

[2] Annálar Björns á Skarðsá. bls. 262 og formáli.

Menning þjóða og alda sést jafnan vel á því, hvern skilning menn leggja í orð ritningarinnar. Skoðanir manna og hugmyndir um trúarbrögðin fara mjög eptir menntunarástandinu. Lítil menntun, auðvirðilegur hugsunarháttur, seyrið siðferði og ruddalegur aldarbragur lýsir sér eins í postillum og prédikunum eins og í öðrum bókum. Á 17. öld höfðu grimmar styrjaldir og viðbjóðslegar trúarofsóknir tafið fyrir siðferðisþroska þjóðanna, fræ þau til siðferðislegra framfara, er siðbótin hafði sáð, báru ekki ávexti fyrr en síðar. Menningin var enn lítil og siðbótamenn höfðu orðið að beita öllum kröptum til þess að standast ofsóknir páfamanna, og skapaðist því hjá þeim sjálfum bókstafstrú, ofsi og öfgar, sem jafnan eru samfara mikilli baráttu og lágu menntunarstigi, en þetta hvarf að miklu leyti, er menntunin óx og menn voru farnir að jafna sig. Trúarhugmyndir alþýðunnar á 17. öld eru, bæði hér og erlendis, að mörgu leyti auðvirðilegar, þó einstöku mikilmenni af sérstakri andagipt hefji sig upp úr svælunni. Skoðanir íslenzkra klerka eru engan veginn ofsalegri en skoðanir útlendra presta og ekki nándar nærri eins andstyggilegar eins og kenningar klerka á Skotlandi i sama mund.[1] Meginþorri islenzkra guðsorðabóka á 17. öld eru útleggingar, og prédikanir prestanna, þær sem til eru i handritum, eru þeim mjög líkar. Þó oss þyki kenningar þeirra tima ofsalegar og undarlegar, þá liggur þetta mest í því, að aldarhátturinn er nú annar. Íslenzkir klerkar voru i þá daga mjög trúarsterkir, svo engin efasemd um minnsta atriði i kenningum kyrkjunnar komst nokkurs staðar að, þeir voru og mjög vandlætingasamir, þó það hefði litil sýnileg áhrif á breytni sjálfra þeirra og annara; ræðurnar lýsa opt brennandi trú og mikilli andagipt, en hugsunin og orðalagið i prédikunum og sálmum þeirra tíma er opt svo frábrugðið því, sem nú er, að það verður stundum hneyxlanlegt eða hlægilegt fyrir menn frá vorum timum, jafnvel titlar guðsorðabókanna eru stundum hjákátlegir.[2] Kenningarnar eru optast mjög harðar, um helviti og eilifar kvalir, og getur vel verið, að menn þá hafi ekki látið sér segjast af öðru,[3] en hinsvegar fer því fjarri að prédikanir þeirra tima örfi menn eða hvetji til þess að lifa fögru eða nytsömu lifi; jörðin er eymdadalur, öfug og bölvuð, ofurseld kölska og öllum hans árum, náttúran er eitruð og full af freistingum og andstyggileg fyrir sannkristinn mann, lifsskoðunin er öll svört og skuggaleg, maðurinn er leiksoppur illra anda, allt andstreymi er kölska að kenna eða útsendurum hans púkum og galdramönnum, kúadauði og horfellir, hafís og verzlunarokur, stórviðri og slysfarir, amasemi kvenna, sóttir og halastjörnur, allt þetta kemur frá kölska einum, hann eitrar loptið og spillir sálu og líkama mannsins,[1] og hefir jafnan í fylgi með sér stórhópa af djöflum og árum og er því von þó sálmaskáldið andvarpi og segi: »Fer með fjölda sveita fjandinn ár og síð, heldur er þungt að þreyta við þessa alla stríð«,[2] enda er það aðalstarf kölska að tæla menn til synda og rógbera þá síðan við guð,[3] og þá er ekki gott að vita hvert mannskepnurnar eiga að snúa sér. Þrír eru mannsins verstu óvinir holdið, heimurinn og djöfullinn[4] og er því fátækt og volæði mest eptirsóknarvert í heimi hér »því feilari búkur, því vesælli sál«.[5]

---

[1] Sbr. *H. T. Buckle:* History of civilisation in England.

[2] Til dæmis má taka: »Þau blómguðu bein þeirra dauðu. Skálholti 1694«. »það andlega tvípartaða bæna reykelsi . . . í andlegt einnig tvípartað sálmasalve sett og snúið. Hólum 1731«. »Cataplasma Lugentium eður Plásturklútur við sár þeirra, sem syrgja afgang sinna astvina og náunga, í útfarar minning þess bráðþroska blómsturs, sem í æskutíma var af sigð dauðans uppskorið, eðlagöfugs og hágáfaðs stud. art. lib. Skúla Brynjólfsson Thorlacii«. Lbs. nr. 505-4° o. s. frv.

[3] Ekki hafa þó allir söfnuðir verið ánægðir með eintómar vitiskenningar. 1630 ákæra Rípur sóknarmenn prest sinn þorstein Jónsson fyrir þorláki biskupi Skúlasyni og færa honum til sakar, að hann 1° hefði sagt, að guðs son væri rentumeistari djöfulsins, 2° að hann prédikaði alltíð fordæmingu, sjaldan evangelium, 3° að hann segði, að fáfrótt fólk, sem syngur sálma og hefir ei lag við, spottaði guðs orð o. s. frv. Bréfabók þorláks biskups Skúlasonar. Lbs. 175. fol.

Eptir öll harmkvælin hér á jörðu fóru menn, sem lög gera ráð fyrir, annaðhvort til himna eða vítis, flestir í hinn seinna samastaðinn. Hvernig menn hafa hugsað sér himnaríki sést á hinum alkunna sálmi: »eilíft lífið er æskilegt, ekki neinn. giptist þá«.[6] Víti er þó miklu optar lýst og það opt svo nákvæmlega, að menn skyldu halda, að höfundarnir hefðu verið þar daglegir heimagangar; sérstakur ritlingur segir einna nákvæmast frá vistarverunni hjá kölska, hann heitir: »Eirn lítill sermon um helvíti og kvalir þeirra fordæmdu« (Skálholti 1693). Til dæmis um skoðanir manna um eilífa pínu set eg hér kafla úr ræðu eptir Jón biskup Vídalín: »Hversu óliðanleg mun þá verða hin eilífa guðs reiði, sem fyrir utan alla vægðar von mun sálga fordæmdum mönnum og ekki afláta. Engin pína, engin sótt eða sársauki kann so mikill vera í þessum heimi, að guðs blíða andlit, sem fyrir íbúð andans birtist mæddri sál so sem í öðrum speigli og skuggsjón, fái það ekki yfirgnæpt og eytt sorginni og sárindunum, þeim er líkamanum tilfalla. En hvað er um slíkt að tala í þeim vellandi kvalanna ofni, þar er ofan á óbærilegar píslir og plágur, ofan á minning skamma og lasta, ofan á herfilegar djöflanna ásýndir, ofan á allskonar innbyrðis háðungar fordæmdra á milli, ofan á skelfilegar ógnanir og bölvuð brixli, er ekkert annað að hugsa til, en guðs grimmdar reiði, sem tapaðri sálu ofbýður öllum ógnum fremur«.[1] Sálmar og andleg kvæði frá 17. öld eru full af útmálun píslanna í víti[2] og keppist hver við annan að gera þessar lýsingar sem allra andstyggilegastar og ægilegastar; það væri mjög fróðlegt, ef einhver ritaði nána lýsingu á trúarskoðunum 17. aldar, hér höfum vér rúmsins vegna aðeins nefnt örfá alkunn dæmi. Þegar vér berum guðsorða og sálmabækur 17. aldar saman við þær bækur, sem vér nú höfum, er öll ástæða til að gleðjast yfir hinni miklu framför, sem orðin er.

---

[1] »Hætta er mest i heimi nú, sá heljar vargurinn skæði, veit snart til dóms að viljar þú, versnar hans ólma bræði, grefur upp galdraráð, ef gæti hann lopt og láð eitrað allt í senn, einnig dýr og menn. nema gæskan þín það græði.« Vísnabók 1748. bls. 73.

[2] Visnabók 1748. bls. 196.

[3] »Tak þig í vakt, þú veslug sál, veiðarinn Satan býr þér tál, umsitjandi hvað orka kann. ótal svikræði bruggar hann, fellir menn fyrst í syndir sá, siðan rógber oss guði hjá«. Flokkabók 1780. bls. 380.

[4] Sbr. »Klögun af þremur sálaróvinum hollde, heime og djöfle« eptir síra Magnús Ólafsson. Visnabók 1748. bls. 222—225.

[5] *Jón Jónsson:* Sigurhrósshugvekjur. Hólum 1797. bls. 141.

[6] þar segir meðal annars: »útvöldum guðs svo gleðjist geð. gestaboð mun tilreidt. klára vín, feiti. mergur með, mun þar til rétta veitt, soddan veizlu vér sitjum að. sælir um eilíf ár og lofsyngjandi þökkum það, þá verður gleðin klár«. Flokkabók. Hólum 1780. bls. 416.

---

[1] *Jón Vídalín:* Líkræða yfir Gísla Magnússon. Hólum 1704 4°.

[2] Til sönnunar því að þetta eru ekki ýkjur, set eg hér kafla úr 3 alkunnum sálmum úr tveim guðsorðabókum, sem alþýða mjög mikið notaði, jafnvel fram á þessa öld. Í Vísnabókinni stendur (2. útg. 1748. bls. 199) »Frjósa og stikna, en fá ei slokknað. frjósa í báli fyrir utan ljósið, ljósi á móti lífsins risu, fyrir ljósið vildu myrkrið kjósa, kvelur þá eldur og kynstra fýla, kvelur en lifa þó í heli, ólykt slík er af eldsins kveikju og meinfullum brennisteini. Höggur ormur önd og naggar, aldrei slitur pínu vítis, kremja djöflar kropp með hrömmum, kreista, þrýsta, hrista og nista. Í móti nátturu hver einn hlutur, hér skal þæfa um aldur og æfi, andstyggðarleg allra hegðun, ein mjög pínir og veldur meinum. Blindir sjá þeir blindan fjandann, blindaðir mest af skömm og syndum, árar í kvölum að þeim skælast, íllúðlegir til sambúða. ... Ósegjanleg ógn og bagi, óttinn stór hjá neðstu dróttum, í skömm og sneypu skrækja og hrópa. skrokkinn hungrar en þyrstir tunga. Tími er ei að inni tunga tannagníst og fleira annað, sem líða eiga með pínu og plágu, í púkans eldinn þá fram seldir«. Í sömu bók bls. 260: »Með veini og ópi vondar þjóðir, venda síðan guði frá; í heitum loganum hryggir og móðir, hreppa bæði sorg og þrá, þeir dragast um dimmar djöfla slóðir, þeim dauða er enginn endi á. Með önd og líkama aumir brenna í eldi, eitri og ormakrá, sem sindur fyrir afli í sundur renna, svartari eru en bik að sjá. myrkur og fýlu meinlegt kenna. meira og verra en eg kann tjá.« Í Flokkabók 1780, bls. 417—18 er sálmur, sem byrjar svo: »Í helvíti er alls ills nægð. á öllu góðu næsta óhægð, óbærilegur hiti hár, heljarnistandi grimmdin sár. Ormur samvizku

Því má geta nærri, að kenningar klerkanna á 17. öld hafa haft mjög mikil áhrif á hugsun og lífsskoðun alþýðumanna, enda sézt það fljótt ef að er gáð, að hið sama myrkravald drottnar yfir hugum manna í því er snertir veraldlegar sýslanir, enda hjálpaðist allt að, óáran, verzlunarokur, trúarvingl og galdraírú, svo menn urðu vonlausir um framtíðina. Sú skoðun kemur mjög víða fram, að rétt sé komið að heimsendi, að öllu sé að hraka bæði náttúrunni og mönnunum, enda séu það eðlilegir refsidómar fyrir syndir mannanna. Allt var áður gott og blessað, en nú var landið komið á steypirinn, sést þessi hugsun í ótal kviðlingum frá 17. öld, í sálmum, heimsádeilum, heimsósómum, mansöngvum og víðar.[1] Mörg af þessum kvæðum eru vel ort og er auðfundið, að efnið hefir verið innileg sannfæring skáldanna. Sum af kvæðum þessum eru alkunn eins og t. d. »Farsæl var sú fyrri líð, furðu góð og harðla blíð, ætíð er nú hregg og hríð með hryggum sjáfargangi«[2] o. s. frv.; eins er kvæði

---

standi, ótti, þurkur, svengd, harmkvæli, öfund, hatur, vil, örbyrgð mest, engin góð von með heilsu brest. Myrkur og svæla sífelldleg, sorg og djöflamynd ófrýn mjög, óp og ýlfranir eilífs veins, andstyggileg lykt brennisteins. Sól og tungl enginn sjá þar kann, sízt af öllu þó guð sjálfan, sú litla skíma eldi af, enga hughægð fordæmdum gaf. Maginn í hungri mæðist mest, munnur af þorsta píníst verst, eldsloginn verkar óp og kvein, innlæsist hann í merg og bein. Af einum neista af eymdar glóð, ólíðanlegri pína stóð, en þó kvinnu hér kynni sár, kvelja jóðsótt um þúsund ár o. s. frv.

[1] Sbr. Vísnabók, 1748, bls. 78. 191 o. s. frv. *Jón Þorkelsson:* Digtningen paa Island, bls. 102–104, 287–88, 313—14, 329, 375, 379, 401, 403–405, 435. 451, 458–59 og víðar.

Sæmundur Eyjólfsson: Nokkur orð um skógana hér á landi. Búnaðarrit V, bls. 2–4

[2] Vísnabók 1748, bls. 286—88.

síra Ólafs á Söndum alkunnugt »Fyrnist Ísland fríða, fölnar jarðar blóm« o. s. frv. Það kvað svo rammt að apturförinni, að sólinni fór aptur sem öðru, Bjarni Jónsson segir í Aldasöng: »Sólin guðs sést nú bleik, sem gull það liggur í reyk, blómstur um álfur allar er fölt sem gamlir kallar, ár hvert ber ánauð stranga, öfugt vill margt til ganga«. Hjátrúin og taugaveiklun sú, er henni var samfara og hin sífellda umhugsun um stundlegar og eilífar hörmungar, gjörði það að verkum, að alþýðumenn á 17. öld dreymdi marga stóra drauma og hættliga, og á engri öld hafa menn séð jafn margar sjónir og ofsjónir, fyrirburði, skrímsli og skrípi af öllu tagi eins og þá; í ritum þeirra tíma er margt um slíka hluti.[1]

Þrátt fyrir allar prédikanir, hýðingar og galdrabrennur var siðferðið á 17. öld á fremur lágu stigi; þó var allt af beitt hinni mestu harðýðgi og grimmd gegn þeim, sem eitthvað brutu móti lögunum eða mót hugsunarhætti aldarinnar. Tilfinningarleysi og siðleysi kemur mjög víða fram bæði hjá undirgefnum og yfirboðurum; agaleysi var þá mikið og var þó ekki því að kenna, að foreldrar væru ekki nógu strangir við börn sín, yfirvöld of tilfinningasöm við sakamenn eða prestar ekki nógu harðorðir í stólnun. Hér mun eg aðeins nefna fá dæmi. »Um haustið 1662 varð það til tíðinda í Fljótum, að Sigurður Bergsson, búandi á Gryndlingi hinum minna, strýkti pilt sinn 12 vetra gamlan, vesælan að vexti og illa aðlátinn, svo hann fékk bana af; var piltur þessi hneigður til að krytja sér af matarreitum, þá við varð komið, og föður hans ráðlagt að hirta hann, strýkti hann hann fyrst í bæjardyrum, svo hann afklæddi sig sjálfur, batt hann síðan á fótunum um bita og barði hann með vendinum, unz af dró hljóðin, og bætti þrisvar á vöndinn, var þá pilturinn tekinn ofan, bar sig að ganga í baðstofu og bað að gefa sér að drekka, deyði strax um kvöldið snemma«.[2] Sama ár strýktu foreldrar barn sitt til bana í Eyjafirði, en stjúpfaðir drap stjúpbarn sitt í Skagafirði.[1] Hegningar fyrir barngetnað skyldmenna voru eptir stóradómi aftaka grimmar; sem alkunnugt er voru margir, karlar og konur, líflátnir fyrir þá sök, karlar höggnir og konum drekkt. Fyrir smá afbrot voru hegningarnar optast mjög grimmilegar, þjófar voru sumir hengdir, sumir brennimerktir, skorin af þeim eyrun, höggnir af fingur o. s. frv. og þó hefir aldrei verið önnur eins þjófaöld eins og þá. Þorkell nokkur Pétursson stal 4 dölum, var honum dæmt húðlát og brennimark og skorið af honum annað eyrað.[2] »Lárits Gottrúp sendi til Ásbjarnar bónda Jokkúmssonar yfir um fjörð og bað um frían flutning fyrir fógetann; Ásbyrni þótti það ekki skyldt, ok varð ekki af; fyrir þat var hann klagaðr fyrir Sigurði lögmanni Bjarnarsyni, ok dæmdust honum tvær hýðingar, sem hann mætti bera, fóru þær fram, svo hann leið í ómegin«.[3] Ekki voru embættismenn sumir mjúkir í orðum við þegna sína, en þó mátti of mikið af því gera; 1660 var Torfi sýslumaður Erlendsson á Vatnsleysu, faðir Þormóðs Torfasonar, dæmdur fyrir illyrði á þingi við Helga nokkurn Sveinsson í 73 marka sekt og af völdum og embætti, hafði kallað Helga »skálk, skelmir og hórujagara og sagði, að hann hefði logið og stolið sacramenti af prestinum«. Næsta ár fékk Torfi aptur embætti, æru og fé, fyrir tilstilli sonar síns Þormóðs.[4]

---

[1] Ýmislegt um vitranir og furðulega drauma er t. d. í Lbs. nr. 625-4° og 412-8vo.

[2] Annáll Gunnlaugs Þorsteinssonar, Lbs. 158-4°, bls. 62.

Drykkjuskapur gekk á 17. öld fram úr öllu hófi og er þess ótal sinnum getið í annálum, að menn hafi drukkið sig í hel. 1620 sóru allir sýslumenn konungi hollustueiða á alþingi »sumir ódrukknir, sumir veldrukknir«.[5] Jón Halldórsson segir enn fremur »með amtmanns Fuhrmanns hingað komu sefaðist og aflagðist eitt og annað óskikki, sem hafði lagzt í venju, jafnvel á sjálfu lögþinginu, svo sem drykkjuskapur.

---

[1] Árb. Esp. VII., bls. 28.

[2] Árb. Esp. VI., bls. 78.

[3] Árb. Esp. VII., bls. 101.

[4] Annáll Gunnlaugs Þorsteinssonar, Lbs. 158-4°. bls. 54—55, 65. Árb. Esp. VII, 26, 29.

[5] Safn til sögu Íslands II. bls. 733. Sbr. Sunnanfari II. bls 100—101.

rúss og deilur«.[1] Þó prestar á 17. öld væru lærðir, fróðir og siðavandir margir hverjir, þá fór prestastéttin engan veginn varhluta af spillingu aldarinnar; má sjá þess ótal dæmi í ritum, bréfabókum og annálum þeirra tíma, að prestar stóðu jafn lágt í siðferði eins og leikmenn; það er varla hægt að ljúka upp bréfabókum biskupanna, svo menn ekki reki sig á siðferðisbrot presta og er sjaldan tekið mjög hart á því. Síra Þorsteinn Oddsson prestur í Skarðsþingum féll þrisvar í hórdómsbrot og hélt þó prestsembætti.[2] Einar prestur Torfason á Stað í Steingrímsfirði »hafði kunnur orðið að hórdómi, en vafið lengi að konan lýsti hann, fyrst með þögn hennar og síðan með lýgi á annan og tekið hana sjálfur til aflausnar, hafði hann flækt það mál lengi með krókum og kyndugum brögðum«.[3] Síra Einar missti þó ekki prestinn, en varð að sækja um annað brauð (Stað á Reykjanesi). Ótal svipuð dæmi mætti telja, ef þörf væri. Ekki var tekið til þess, þó prestar væru hneyxlanlega drykkfelldir, er opt talað um drukkna presta og drykkjuslark þeirra og annara embættismanna. Í annál Halldórs Þorbergssonar[4] stendur: »1652: kennimaður einn fargaðist sjálfviljugur af brennivíni« Síra Páll Gunnarsson í Stafholti dó 1696 af drykkjuskap í Hjarðarholti;[5] Þórður prófastur Oddsson reið drukkinn á stag milli húsa og meiddist til bana.[6] Síra Jón Sigurðsson á Breiðabólsstað skrifar sjálfur, að hann muni ekki með vissu hverju

---

[1] Safn til sögu Íslands II. bls. 772.

[2] Stjórnleysi í kvennamálum var arfgengt í ætt hans. Þorsteinn Guðmundsson, þriðji og síðasti maður Þórunnar á Grund, átti 5 eða 6 launbörn, eitt þeirra var Oddur prestur í Tröllatungu. hann nauðgaði systur sinni, sem var barn að aldri, og missti prest og var dæmdur af Oddi Gottskálkssyni 1554 í Spjaldhaga, útlægur úr Norðlendingafjórðungi og átti að missa hægri hönd, en bæði eyru, ef hann gyldi eigi ráðspjöll fyrir stúlkuna. Páll Stígsson náðaði Odd og fékk hann síðan Tröllatungu. Síra Oddur átti 3 sonu, síra Þorstein, er fyrr var getið, Nikulás og Jón; Nikulás átti 4 launbörn; Jón átti barn með systur konu sinnar og fyrirfóru þau barninu. Ann. Björns á Skarðsá, bls. 183—85.

[3] Árb. Esp. VII. bls. 93.

[4] Hdrs. J. S. nr. 313-4°, bls. 119. Sbr. Árb. Esp. VI. 152.

[5] Hestsannáll, hdrs. J. S. nr. 39. fol.

[6] Fitjaannáll, hdrs. J. S. 238-4°. Árb. Esp. VIII. bls. 96.

Digitized by Google

hann hafi lofað »því eg var drukkinn af brennivíni síra Eiríks«;[1] Magnús Jónsson skólameistari drukknaði drukkinn á Reykjavíkurgranda, og svo mætti telja ótal fleiri dæmi. Það hefir ekki í þá daga þótt neitt ódæði, þó klerkar fengju sèr neðan í því, og sést það bezt af því, sem Björn á Skarðsá segir um síra Svein Símonarson í Holti í Önundarfirði: »hann var sérdeilis prestmann og yfirgekk vel flesta menn í hegðan og skikkan svo vel drukkinn sem ódrukkinn«[2] Síra Sveinn var faðir Brynjólfs biskups og þótti merkisprestur. Vel verður að taka tillit til aldarhátta þegar menn lesa slíkt í bókum, drykkjuskapur var þá líka mjög mikill í útlöndum og sést það í útlendum fræðibókum, að konungar sumir og stórmenni voru fullir á hverju kveldi og þótti kurteisi. Víst mun það að Íslendingar voru ekki eptirbátar annara í drykkju. Oli Worm kvartar undan drykkjuskap íslenzkra stúdenta í Höfn og ekki voru þeir Íslendingar, er fengust við fornfræði í Svíþjóð, allir sérlega miklir reglumenn.[3] Síra Þórarinn Eiríksson, er fyrstur Íslendinga var fornfræðingur konungs, var alræmdur slarkari. Þórarinn fékk Eydali 1651, komst í ljótt barngetnaðarmál og missti prestinn, sigldi svo til Danmerkur og komst í mjúkinn hjá Friðriki III. og var 1656 sendur til Íslands til þess að safna íslenzkum söguritum, en afrekaði lítið »því fáir vildu trúa soddan flysjungi og svallara« segir Jón Halldórsson. Endalok síra Þórarins urðu þau, að hann, meðan stóð á umsát Svía um Kaupmannahöfn, féll drukkinn í borgargrafirnar nálægt Højbro og drukknaði. Varð dauði hans upphefð Þormóðs Torfasonar.[4] Stjórnin var við og við að gera tilraunir til að hepta siðleysi lærðra manna, þó árangur lagaboðanna yrði lítill, 1636 kom út hingað konungsbréf um ótilbærilegt líf presta, 1638 var gefið út konungsbréf til klerka, að þeir haldi sér frá drykkjuskap og ræki embætti sitt, og 1647 ákveður konungur, að enginn nema hann sjálfur framvegis megi veita prestum uppreisn á æru, er sannir væru að barngetnaði.[1]

---

[1] Íslenzkt fornbréfasafn III. bls. 191.

[2] Annálar Björns á Skarðsá, bls. 289.

[3] *Uno Troil:* Bref rörande en resa til Island 1772. Upsala 1777. bls. 192—202.

[4] Prestaæfir Jóns Halldórssonar. Rask 55, bls. 47—49.
Jón Þorkelsson gamli segir um dauða hans:

»Janus Dolmerus in Diario obsidionis Hafniensis
ejus emortalem sequenti notavit disticho:
Qui prorsus vino fuit insatiabilis ante
Islandus Thoro mediis satiatur in undis.

Specimen Islandiæ non barbaræ, hdrs. J. S. nr. 333-4°, bls. 175—76.

Vér munum því næst tala nánar um hindurvitni á 17. öld og um hinn mikla og margbrotna fróðleik þessarar merkilegu aldar; vér verðum að geta alls þessa stuttlega, svo landfræðisrit þeirra tíma verði skiljanleg, er menn sjá af hvaða toga þau eru spunnin. Þó vér aðeins getum drepið á fáar greinir þessara hluta, þá vonum vér þó, að það sé nóg til þess að sýna jarðveg menntalífsins á 17. öld. Myrk lífsskoðun og hjátrú hlaut hér á landi að ráða miklu, ekki síður en í öðrum löndum; 17. öldin er byltingartími, hið forna og nýja er að berjast, svo sönn þekking og gömul hindurvitni blandast saman; útlendur og innlendur fróðleikur hrærist saman í undarlegan óskapnað, en í myrkrinu sjást þó allmargar bjartar stjörnur gegnum skýjarofin. Það er farið að líða á nóttina, tunglið veður í skýjum, náttúran sést í óglöggri skímu, svo eðlilegir hlutir og saklausar skepnur verða að skrímslum, forynjum, ófreskjum og kynjamyndum, mennirnir eru nýlosnaðir undan martröð miðaldanna og hryllir enn við öllu, sem þeir ekki geta gjört sér glögga grein fyrir. Þegar líður á öldina gyllir morgunroði vísindanna hina efstu tinda, en þó birtir ekki algjörlega fyrr en á miðri 18. öld, þá rekur morgungolan burtu þokuslæðurnar og töframyndirnar hverfa.

14. Hindurvitni og galdratrú.

Flest íslenzk náttúrufræðis og landfræðisrit á 17. öld eru svo gagndrepa af hjátrú, að vér verðum í þessum kafla að skýra nokkuð nánar frá galdratrú og hugsunarhætti þeirrar aldar. Það sem vér nú köllum hjátrú og hindurvitni var í augum flestra þeirra, er þá voru uppi, heilagur sannleiki og þótti mjög vítavert og hegningarvert að efast um slikt. Vér furðum oss nú á hjátrú og heimsku manna á 17. öld og galdra og andatrúin er oss hneyxli; hugsunarháttur þeirra tíma er svo frábrugðinn hugmyndum nútímans, að oss er hann varla skiljanlegur. Þó verður djöfla og galdratrúin skiljanlegri, þegar nánar er athugað; hjátrúin er bein og eðlileg afleiðing heims og lífsskoðunar miðaldanna, kirkjufeðurnir og hinir skólastisku spekingar reyndu að sameina biblíuna og kenningar hinna fornu grísku vitringa, og af sameiningunni óx upp heimsskoðun miðaldanna, guðfræðislegt og heimsspekilegt fræðikerfi, er gerir grein fyrir stjórn og byggingu alheimsins og vísar manninum sess í miðdepli hans. Hugsunarháttur þeirra tíma, guðfræðin, trúin og heimsspekin, eins og þetta allt kemur fram í ritum Íslendinga á 17. öld t. d. í bókum þeirra Jóns Daðasonar, Páls í Selárdal, Jóns lærða o. fl., er óskiljanlegt, nema menn geri sér grein fyrir þeim grundvelli, sem miðalda vísindin eru byggð á. Þess vegna lýsum vér hér stuttlega heimsskoðun miðaldanna.

---

[1] Árb. Esp. VI., bls. 79, 89, 119.

Jörðin er óhreifanlegur miðdepill alheimsins, yfir hana hvelfast tíu himnar, hver upp af öðrum. Efsti himininn ljóshimininn er óhreifanlegur, þar býr drottinn í ljósi, sem enginn fær til komizt; allir hinir himnarnir eru hreifanlegir og hreifast kringum jörðina, hinn efsti af þeim hinn níundi heitir krystallshimin, þá kemur stjörnuhimininn með fastastjörnunum, svo sjö himnar, er plánetur, sól og tungl eru við bundnar í þessari röð: Saturnus, Jupiter, Mars, Sólin, Venus, Merkurius og Tunglið. Þá kemur loptið, jörðin og sjórinn. Í heiminum eru 4 frumefni eldur, lopt, vatn og jörð; allir hlutir eru myndaðir af sameiningu þessara frumefna. Allt afl í náttúrunni er frá guði, sem lætur andlegar verur englana framkvæma allar hreifingar og breytingar náttúrunnar. Englarnir hreifa himnana og pláneturnar; og yfir hvern stein, hverja jurt og hvert dýr hefir guð sett anda eða engla, og náttúra sú og eðli, sem þessir hlutir hafa, eru eingöngu þeirra kraptur. Óbreytileg náttúrulögmál eru ekki til, þau lög, er oss virðist náttúran fylgja, eru ekki annað en reglur þær, sem englarnir vanalega fara eptir, en við sérstök tækifæri er opt samkvæmt vilja guðs brugðið út af þessum reglum og verk englanna heita þá kraptaverk. Vitneskjan um englana er því undirstaða allrar heimsspekilegrar þekkingar. Englarnir skiptast í níu hersveitir, þrjár hinar æðstu eru í ljóshimninum kringum hásæti drottins, þrjár stýra hinum neðri himnum og þrjár jarðneskum hlutum. Englasveitirnar eru samanhangandi keðja, hinir æðstu englar taka á móti skipunum guðs og láta þær ganga til englanna í næsta himni og svo koll af kolli. Allir jarðneskir hlutir eiga andlegar frummyndir í ljóshimninum og frá þeim streymir andlegur kraptur til eptirmyndanna í stjörnuhimninum, plánetuhimninum og til jarðneskra hluta; hver hlutur á jörðu er því eigi aðeins undir stjórn engils, heldur stendur og í nánu sambandi við plánetur,[1] stjörnur og hinar æðstu frummyndir í ljóshimninum.

Maðurinn er skapaður í mynd guðs og naut fullsælu í paradís á jörðunni, en þá breyttist heimurinn allt í einu við uppreisn Lucifers og syndafallið. Hinn fremsti allra engla, höfðingi serafanna, hinnar æðstu englasveitar, setti sig upp á móti guði, englar af öllum hersveitum gengu í lið med Satan, hann beið ósigur og var honum og öllum hans áhangendum steypt niður í undirdjúpin; þó lét guð af almætti sínu og alvizku Lucifer og hans hersveitir haldast við líði og gaf þeim verksvið með vissum takmörkum. Starf Satans og allra hans ára er síðan eilíf styrjöld gegn guði og því, sem hann hefir skapað. Lucifer vinnur þegar í byrjun mikinn sigur, tælir manninn til syndafalls og nær mönnunum og jörðunni á sitt vald; þá er hið fyrra samræmi horfið, gott og illt skiptir heiminum í tvennt og ljóssins og myrkranna ríki berjast síðan án afláts á jörðunni og í hinum níu himnum; í ljóshimininn getur hið illa aldrei komizt. Innan í jörðunni myndast helvíti, fullt af eldi, er brennir allt, en eyðir engu.

---

[1] »Pláneturnar á himnum hafa nokkra verkun hér niðri á jörðunni eptir skapaðri náttúru, en miklu meiri krapt hafa þín heilögu orð, sem að eru so sem himneskar plánetur á himni náðarinnar og hver að verka bæði á himni, jörðu og helvíti«. Þórðarbænir. Skálhotti 1697. bls. 18.

Lucifer reynir að sýna mátt sinn og vald og skiptir hinum föllnu englum i hersveitir, sem eiga heima á sömu stöðvum eins og hinir góðu englar og berjast við þá, bæði í hinum níu himnum og á jörðunni. Hinir vondu englar hafa ill áhrif á gang stjarnanna og með því á kjör og örlög mannanna, þeir búa út halastjörnur og önnur skrípi til þess að skelfa menn og skaða, og gjöra mörg önnur undur og ósköp. Aðrir púkar hríngsóla um loptið og gjöra bylji, eldingar, hagl snjó, þurk, stórrigningar, pestir og stórsjúkdóma; aðrir árar búa í sjálfri jörðinni, í sjó og vötnum, ám og lækjum, í fjöllum og skógum og gera allt það illt, sem þeir geta. Þessu lýsir Jón Daðason í »Gandreið« ágætlega í þessum vísum:[1]

1. Lucifer með leiptur og glæður
loptkringlunni undir,
með skýjaeldi og skruggum skæður
skelfir sjó og grundir.

2. Satans andar upp og niður
elementis spilla;
í undirheim er svikara siður
sálir manna að villa.

3. Fýtons er ei fylgdin sljó
feigð og fári blása.
gegnum veður, vötn og sjó
vargar þessir rása.

4. Drakó byggir dupti i,
draugar myrkrin fanga,
árahópar eins og mý
út um löndin spranga.

Síðan kölski fékk vald sitt er jörðin orðin sannur eymdadalur fyrir mennina, öll höggin lenda á þeim, um þá berjast góðir og illir andar, maðurinn veit ekki hvert hann á að snúa sér, að honum steðjar allskonar böl, andleg óhamingja og líkamlegar píslir, kölski freistar hans á allan hátt, getur jafnvel breytt sér í ljóssins engil; frá því mannskepnan fæðist og þangað til hún deyr, er hún ekki eitt augnablik frjáls eða óhult fyrir árásum illra anda, er sækja bæði á sál og líkama; eðli mannsins er veiklað af erfðasyndinni og mótstöðuaflið er lítið, skynsemin getur enga hjálp veitt, hún er afvegaleidd við syndafallið og leiðir menn í allskonar gönur og háskalega villulærdóma; ef maðurinn hrasar og fylgir freistingu djöfulsins, þá hefir hann týnt sáluhjálp sinni og kvelst um alla eilífð í eldi og brennisteini. Allt þetta böl og andstreymi kemur frá engum öðrum en hinum gamla höggormi, og lýsir meistari Jón Vídalín því snilldarlega, er hann segir: »allt það mótdrægt er, allt það illt er, allt hvað ómak, erfiði, kvöl, þjáningu, hrelling og hugarangur, sviða og sárindi eykur bæði á sálu og líkama, útvortis og innvortis, því öllu saman er djöfullinn hin fyrsta orsök í, og einn vellandi brunnur og uppsprettu auga af öllu því, er manneskjuna kann að angra, og án hans er ekkert illt, það illt kallast og með réttu heitir . . . . . Hann hripsar orðið burt úr mannanna hjörtum, hann útsendir sína illsku anda um loptið, við hverja guðs börn hafa að berjast«.[1]

---

[1] Hdrs. Bókmf. Kmh. nr. 35. fol. Ny kgl. Samling. nr. 76. fol. Tímarit Bókmf. VIII. bls. 67. Þá sögu heyrði eg um hrafna á Langanesi 1895, er þeir »steypa klukkur« í lopti, að þá væru þeir að grípa loptanda.

Guð sér auman á böli mannkynsins og sendir sinn eingetinn son til þess að endurleysa það; kristnin breiðist út um löndin og kirkjan er stofnuð til þess að verja mennina gegn árásum Lucifers, engin sáluhjálp er möguleg nema með hjálp og tilstilli kirkjunnar, frá kirkjunni fær maðurinn það, sem skynsemin aldrei gat veitt honum, vitneskjuna um hin æðstu sannindi; skynsemin leiðir í freistingar, trúin ein er upphaf og endir vizkunnar. Kölski rís nú upp með öllu sínu valdi og slægð og tekst að freista mannsins með því að leiða skynsemi hans í efasemdir um hin heilögu sannindi kirkjunnar; þannig myndast villulærdómar, er steypa miljónum manna í eilífa glötun. Villulærdómarnir eru eitursár á félagslíkamanum, sem kirkjan verður að skera eða brenna, ef duga skal. Nú fer heimurinn sífellt versnandi, kölski fær meiri og meiri yfirráð yfir sálum manna og líkömum, hann pínir þá með sjúkdómum, slysum og styrjöldum, sendir ára sína inn í suma, svo þeir verða djöfulóðir og tala tungum djöflanna.

---

[1] *Jón Þ. Vídalín:* Líkræða yfir Gísla sýslumann Magnússon. Hólum 1704. bls. 38, 40. Í Hugvekjusálmum síra Sigurðar Jónssonar (Hólum 1751. bls. 433) stendur meðal annars um kölska: »Í munninn leggur lýgi hann. ljóta hugsun í hjartans rann, sérhvern lim manns til syndar dró, sauruga drauma opt litbjó, alla staði hann óttast þarf, óþreyttur fremur svika starf.«

Sumir komast svo langt i illsku og örvæntingu, að þeir gefast kölska og rita sáttmálann með blóði sínu, þeir vilja njóta jarðnesks munaðar, er Lucifer getur veitt þeim, en hirða minna um afdrif sálarinnar. Þessir menn verða mennskir djöflar og fá hjá föður sínum djöflinum leynileg töfralyf til þess að auka riki hans og gjöra guðsbörnum skaða; þannig myndast galdrar, hin skaðlegasta eiturspeki, sem kirkjan af alefli verður að útrýma, því annars mundi Lucifer ná öllu mannkyninu á sitt vald. Til er önnur hulin speki, sem guð gefur kirkjunni til verndar, hún kennir yfirráð yfir náttúrunni með aðstoð góðra engla, og er sú speki kölluð hin hvíta speki eða hvítu rúnir (magia candida) til aðgreiningar frá hinni svörtu speki eða römmu rúnum (magia diabolica), hana kennir kölski vinum sínum og lætur púka sína framkvæma. Loks er mælir syndanna fullur, mannkynið orðið svo spillt, að engin viðreisnar von er lengur, þá kemur Antikristur, heimsendir og hinn síðasti dómur; jörð og himnar hverfa, ekkert verður eptir nema ljóshiminninn og helvíti; á himnum munu útvaldir gleðjast eilíflega og hafa þó fyrir augum eilifar kvalir og tannagnistran fordæmdra i helviti.[1] Menn verða, er þeir athuga trúarlíf og bókmenntir 17. aldar, að hafa í huga, að á þessari heimsskoðun og þessari trú er allt félagslífið byggt.

Afl það, sem kennimönnum var gefið til þess að reka burt illa anda, kemur fram á ýmsan hátt, kirkjan gat með særingum, bannfæringum, hringingum, krossmörkum og mörgum dularfullum athöfnum[2] hrakið kölska og ára hans; þekkingin á náttúrunni gegnum sjóngler kirkjunnar, og þær töfraathafnir er klerkar framkvæma i góðum tilgangi eru sérstök fræðigrein, hvítu rúnir, sem fyrr var getið; stundum er sú fræðigrein í bókum kölluð náttúrleg töfralist og er þó engu hjátrúar minni en hin eiginlega galdrafræði. Þau hindurvitni, er kirkjan hafði lögleitt og sett í sitt fræðikerfi, voru gagnleg og nauðsynleg varnarmeðul gegn illum öndum, en forn hindurvitni, alþýðunnar töfralyf, særingar og annað þvílíkt, voru kölluð háskalegar og djöfullegar römmu rúnir, og öllum þeim á bál kastað, sem fengust við slíkt; hvítu rúnir og römmu rúnir eru þó í flestu nauðalíkar. Klerkum var meinilla við það, ef leikmenn höfðu um hönd særingar gegn illum öndum, því þar var gripið fram fyrir höndurnar á kirkjunni; þess vegna er síra Guðmundi Einarssyni svo illa við Fjandafælu Jóns lærða og reynir hann með miklum hártogunum að sanna, að Jón sé á djöfulsins valdi og leiksoppur hans, þó Jón þykist reka burt illa anda með særingum, þá gagni það ekkert, kölski hopar bara undan snöggvast að gamni sínu.

---

[1] Í aðalatriðum hefi eg farið eptir: *J. Ennemoser:* Geschichte der Magie. Leipzig 1844. og *V. Rydberg:* Medeltidens magi. Stkh. 1865.

[2] Enn þá eymir eptir af sumu þessu. Þegar menn leggjast niður að læk til þess að drekka, krossa þeir sig, svo ekki fari ofan í þá brunnklukkur eða eiturormar. Í Guðmundarsögu er getið um smalamann, sem »fleygir sér niðr at læk ok drekkr þegar ósigudr sem eitt kvikvendi«, enda fór þá ógurlegur eiturormur niður í hann. Biskupasögur II. bls. 87.

Íslenzkir klerkar skrifuðu á 17. öld mörg rit um anda og ára, álfa og púka; allt þetta hyski gekk þá ljósum logum og datt engum í hug að efast um tilveru illra anda. Lífsskoðun miðaldanna kemur þó á Íslandi hvergi eins vel fram og í jafn svörtum sérvizkuhjúpi, eins og hjá síra Jóni Daðasyni. Þess hefir fyrr verið getið, að Sigurður skólameistari Stefánsson ritaði um álfa, anda, drauga og svipi; og Gísli Vigfússon, sem var skólameistari á Hólum 1663—1667, skrifaði og latneska ritgjörð um anda og drauga, er opt sæjust á Íslandi.[1] Þorsteinn Bjarnarson prestur á Útskálum, er var líkþrár[2] og dó prestlaus á Setbergi 1675, var mjög sérvitur, hann hefir samið rit í latneskum ljóðum um upphaf hlutanna, um álfa, skyggna menn og ýmislegt fleira.[3] Síra Einar Guðmundsson á Stað á Reykjanesi skrifaði um álfa og bergbúa[1] o. s. frv. Auk þess rituðu þeir Páll Björnsson í Selárdal og Jón Daðason um álfa, anda og annað þvílikt og mun þeirra síðar getið. Ýmsir leikmenn skráðu og nokkuð um slíka hluti, einkum þó Jón Guðmundsson lærði og margir ortu Fjandafælur; alþýðu var þá bráðnauðsynlegt að fá vernd gegn árum, öndum og draugum, sem enginn hafði frið fyrir; einkum voru draugar og apturgöngur áfjáðar og var þá helzt að leita til þeirra, sem margfróðir voru og skáldmæltir, því íslenzk alþýða hefir jafnan haft mikið álit á afli skáldskaparins og trúað á kraptaskáld. Jón Guðmundsson orti fyrstur Fjandafælu, en úr því fjölgar særingarkvæðum mjög. Af þeim sem ortu Fjandafælur má helzt nefna Gísla Jónsson í Melrakkadal († 1670), hann þótti margfróður og heppnaðist vel að koma fyrir sendingum og draugum; Þorkell Guðmundsson á Stóruborg var veikur af ásóknum og var Gísli fenginn til að lækna hann, þá orti hann Fjandafælu, en Jón Grunnvíkingur segir: »hafa margir fyrir satt, að Gísli sjálfur olli upptökum og öllum hans veikindum, lét svía stundum, en hélt við til að ávinna sér peninga«. »Gísli bar ávallt með sér mikið skinn guðhræðslunnar og var opt sóttur til að hjálpa mönnum, tók fé fyrir og varð vellauðugur, en allt hvarf og eyddist við hans dauða, svo börnin urðu húsgangsmenn«.[2]

---

[1] De geniis et spectris haud raro in Islandia sese offerentibus. Jón Ólafsson Grv. Hist. lit. Isl. bls. 124; ritgjörðar þessarar mun síðar getið, þar sem talað er nm Íslandslýsingn P. Resens.

[2] Árbækur Espólins VII. bls. 24—25.

[3] Ritið heitir Noctes Setbergenses A. M. nr. 703-4°; 20 blöð þéttskrifuð í 4°; efni ritsins er: 1° De principiis rerum eorumque elementis et rebus quibusdam inde elementatis; 2° De geniis qui Alfi vulgo dicnntur: 3° De hominibns lynceis. 4° Cronologia natnralis mundi.

Hjátrú, galdrar og hindurvitni í ýmsu formi hafa eins á Íslandi sem í öðrum löndum verið til frá alda öðli. Eptir að kristni var lögtekin fóru klerkar smátt og smátt að telja ýmsar leifar hins forna átrúnaðar með skaðlegum göldrum, heiðin goð urðu að djöflum og árum, fornir helgisiðir að töfralistum. Í Jónsbók eru þeir óhelgir taldir, er fremja »forðæðu ok forneskjuskap ok spáfarir allar ok útisetur at vekja tröll upp eða fremja heiðni«. Í lagaboði um sakeyri konungs og biskups 1281 er sagt: »ef þat verðr kennt korlum eðr konum at þau seiði eða magni tröll upp at ríða mönnum

---

6° De revolutione et concursu seculorum observatis 1672. 6° Computus solstitialis 1671.

[1] Árb. Esp. VI., bls. 76.

[2] Jón Ólafsson Grv. Hist. lit. Isl. bls. 122.

Digitized by Google

eðr búfé, þá skal flytja út á sjó ok sökkva til grunna«.[1] Þar er og talað um að vekja upp landvætti í fossum og haugum, að villa svín eða mjólk frá mönnum o. s. frv. Í skipan Árna erkibiskups Einarssonar 1346 stendur: »geymið yðir fyrir rúnum, galdrum oc gerningom, lyfjom, hindirviti oc öllum átrúnaði þeim, sem heilog kirkja kennir yðir eigi oc hennar formenn oc þjónustumenn, hvár sem öðruviss gerir, þá er hann sem villumaðir i guðs banne«[2]. Þó kirkjan í páfadómi bannaði ýmsa hjátrú, þá var þessu banni ekki svo harðlega framfylgt, enda var hjátrúin fyrrum á Íslandi töluvert minni en síðar varð á 17. öld og með öðru sniði.

Á 17. öld kemur hjátrúarbylgjan að utan og öll innlend forneskja ýfist upp um leið. Eins og svarti dauði læsti sig um alla Evrópu á 14. öld, eins hljóp hið andlega bráðafár, galdratrúin og galdrabrennurnar, sem eldur í sinu um alla Norðurálfuna á 16. og 17. öld. Hjátrú alþýðu hefir þá í sjálfu sér hvorki verið meiri né minni en áður var: trúarbragðadeilurnar fyrir og um siðaskiptin hafa líklega komið mestu galdraofsóknunum á stað; páfarnir stofnuðu rannsóknarnefndir í þeim héruðum, þar sem þeir héldu að menn væru veilir í trúnni og bæði trúvillumenn og galdrakonur voru brenndar, enda var þetta í samræmi við kenningar kirkjunnar, þegar þeim var fylgt út í yztu æsar. Þegar Innocentius VIII. gaf út páfabulluna 5. december 1484 (summis deriderantes affectibus) kom fyrst verulegt fjör í galdrabrennurnar á Þýzkalandi; með þessu skjali fengu svartmúnkar tveir Jacob Sprenger og Heinrich Institor leyfi til að fremja hin hryllilegustu hryðjuverk á Suðurþýzkalandi, og um leið suðu þeir saman bók um galdrabrot (Galdrahamarinn, malleus maleficarum), er kom út í Köln 1489. Bók þessi er talin eitt hið viðbjóðslegasta rit, sem nokkurn tíma hefir verið samið, þar er galdrabrotunum nákvæmlega lýst samkvæmt hugarburði klerkanna og sýnt fram á, hver nauðsyn sé að eyða galdramönnum með báli og brandi; bókin er eintóm hjátrú, útursnúningar og hártoganir, vitfirring byggð á heimsskoðun miðaldanna og tíðarandanum, allt er talið óskeikanlegt og rétt, sem svartmúnkasálirnar hafa ungað út; þar er þegar í byrjun sleginn varnagli og sagt, að mest sé villan að trúa ekki göldrum (hæresis est maxima opera maleficarum non credere). Þessi bók varð nokkurskonar galdrabrennubiblia og kenningar hennar komust allt út til Íslands og fluttu allstaðar með sér böl og hörmungar. Galdraofsóknirnar urðu brátt almennar um alla Evrópu og vitfirringin óx eins og næmur sjúkdómur, eptir því sem hún breiddist út. Þetta bráðafár greip alveg eins Lútherstrúarmenn eins og páfatrúarmenn, hugsunarháttur þeirra var í þessu efni hinn sami; Lúther trúði eins og aðrir á djöfla, ára, galdra og þesskonar, sést það bæði á »Borðræðum« hans og öðrum ritum. Anda og áratrúin var sett í vísindalegt fræðikerfi og um það skrifaðar margar bækur,[1] hver sá var brenndur, sem einhver galdragrunur lék á; það var mjög hættulegt að flækjast inn í þesskonar mál, fæstir voru sýknaðir, því þar var ekki dæmt eptir réttum rökum, heldur aðeins eptir hugarburði hálfvitlausra manna og optast voru hinir ákærðu með viðbjóðslegri grimmd píndir til þess að ljúga upp á sig allskonar óðáðaverkum. Alþýðan varð bandóð af hræðslu, svo menn ímynduðu sér, að þeir sjálfir stæðu í sambandi við kölska, héldu að öll óhöpp kæmu af göldrum og gjörningum og árarnir sætu allstaðar um sig. Stundum munu vondar hvatir hafa valdið því, að menn voru kærðir fyrir galdra, en optast munu klerkarnir af eintómri vandlætingasemi hafa rekizt í þessum galdramálum; það var þeirra fyllsta og fúlasta sannfæring, að það væri hin mesta landhreinsun að koma sem

---

[1] Dipl. Island. II. bls. 223—24. Sbr. skriptaboð Jóns biskups Halldórssonar 1326 s. st. II. bls. 599 og skipan Páls erkibiskups 1342 s. st. II. bls. 753.

[2] Dipl. Island II. bls. 843.

---

[1] Af bókum útlendum um anda og galdra. sem hér í Reykjavík eru til á bókasöfnum. má helzt nefna C. Peucerus: Commentarius de præcipuis generibus divinationum. Vitebergæ 1576-8vo. og De spectris et apparitionibus spirituum. libri II. Islebiæ 1597-4° (478 bls), er sú bók full af skemmtilegum drauga. galdra og töfrasögum og »íslenzkra drauga« getið á bls. 39 (tekið úr Olaus Magnus).

Digitized by Google

flestum galdrabelgjum fyrir kattarnef og hið mesta guðsþakkaverk.

Fyrrum skiptu yfirvöld og klerkar á Íslandi sér litið af kellingabókum, kreddum og kukli alþýðu, en með hinum útlenda fróðleik, er streymir inn í landið á 17. öld, fylgir ógurlegur trúarofsi og hjátrúarringl, og eru þeir margir trúaðastir á bábyljur, sem lærðastir eru; í þá daga voru galdrabrennur algengar um alla Norðurálfu og var eðlilegt að brennutízkan flyttist hingað sem í önnur lönd. Prédikanir prestanna voru þá helzta andlega fæðan, er almenningur fékk, og nú var varla prédikað um annað en trúarvillu, galdra og ofsóknir andskotans; hafði þetta sem eðlilegt var mikil áhrif einkum á kvennfólk með veikluðu taugakerfi, þess er opt getið, að konur féllu í ómegin í kirkjunum, fengu flog eða krampa o. s. frv., er þær heyrðu útmálanir klerkanna á helvíti, kvölunum og veiðibrellum kölska. Mest gekk þó á í Trékyllisvík á Ströndum 1654, þar komu þau býsn yfir konur safnaðarins með óhljóðum, mási og froðufalli, að við hverja messu voru bornar út 4, 5, 10, 12 og jafnvel fleiri. Lét Þorleifur Kortsson lögmaður strax taka þrjá galdramenn Þórð, Egil og Grím, sem menn héldu að væri valdir að þessu, og brenna þá, og þótti það hinn mesti skörungsskapur.[1]

Þó hvötin til galdraofsóknanna kæmi frá útlöndum, þá voru galdrakærur þær, sem leiddu til galdrarefsinga optast byggðar á þjóðlegum grundvelli: alþýðu hjátrúin hefir íslenzkan blæ, sem kemur fram í galdramálunum. Hér yrði oflangt að fara út í það mál, en það má aðeins benda á það, að hér eru nærri eingöngu brenndir galdramenn, í útlöndum mest galdrakonur; ytra er kvennfólki í flestum galdramálum borið á brýn allskonar ólifnaður og samkomur við djöfla og púka, gandreiðir og annað þvílíkt, en hér er slíks aldrei getið. Á Íslandi eru menn langoptast ofsóttir fyrir gjörningaveiki á mönnum og skepnum, stundum fyrir rúnir og ristingar, sendingar og uppvakninga mjög opt; er það kvennfólkið, sem verður fyrir galdraofsóknum og bera konur opt galdra upp á aðra, en sjaldnar var konum borið á brýn, að þær væru valdar að þesskonar illgjörðum. Öll taugaveiklun og amasemi (hysteri) er því nær undantekningarlaust kennt göldrum og eins slys og óhöpp, er fyrir koma, skiptapar verða af gjörningaveðrum o. s. frv.

---

[1] Árb. Esp. VI. bls. 151. Fitjaannáll, hdrs. J. S. 238-4°.

Á árunum 1625 til 1690 stóð galdrabrennuöldin á Íslandi, og á þeim tíma voru, eptir því sem eg hefi komizt næst, brenndir á alþingi og heima í héraði 22 galdramenn, en aðeins ein galdrakona, fjölda margir voru hýddir, en sumum björguðu tylftareiður. Þó galdrabrennurnar hér á landi væru hroðalegar, þá má þó segja það Íslendingum til lofs, að þeir brenndu færra en sumar aðrar þjóðir og hættu fyrr. Hér á ekki við að segja nákvæmlega frá galdrabrennunum, vér skulum aðeins benda á nokkur atriði. Hinn fyrsti, sem brenndur var á Íslandi fyrir galdra, hét Jón Rögnvaldsson bróðir Þorvaldar á Sauðanesi, sem talinn var kraptaskáld, Jón átti að hafa vakið upp draug, er sótti að dreng á Urðum í Svarfaðardal og drap þar hesta og gerði fleiri glettingar, hann bar á móti, en hjá honum fundust rúnablöð og lét Magnús sýslumaður Björnsson á Múnkaþverá, er síðar varð lögmaður, taka hann og brenna 1625.[1] Svo varð hlé á brennunum þangað til um miðja öldina, þá tóku menn á Vestfjörðum til óspiltra mála, landsins lærðasti guðfræðingur og einsýnn skraddarasveinn, sem þá var lögmaður, hömuðust í sameiningu um Vestfirði. Trúarofsi Páls prófasts í Selárdal og Þorleifs Kortssonar lögmanns gekk næst vitfirringu, allstaðar sáu þeir galdra og gjörninga og létu strax brenna hina grunuðu heima í héraði, til þess sem fyrst tæki fyrir illgjörðir þeirra, en alþingi staðfesti gjörðir þeirra orðalaust og lofaði þá fyrir dugnaðinn. Tíðræddast hefir verið um þau galdramál, er spruttu af veikleika Helgu Halldórsdóttur konu síra Páls, á hana sótti taugaveiklun mikil, amasemi og geðveiki, héldu menn veikindi þessi kæmu af fjöl-

---

[1] Árb. Esp. VI. bls. 27—28. Í kvæðinu »æfiraun« barmar Þorvaldur Rögnvaldsson sér meðal annars yfir því, að bróðir sinn hafi verið brenndur saklaus fyrir galdra. Lbs. 165-8vo, bls. 60.

Digitized by Google

kyngisofsóknum og flýði hún bæinn með allmörgu heimafólki, var beðið fyrir henni í öllum kirkjum vestra og létti þá af um stund. Jóni Leifssyni dreng úr Arnarfjarðardölum var kennt um að hann hefði valdið veikleika þessum, hann meðgekk einhverja galdraóknytti og sagði að Erlendur nokkur Eyjólfsson hefði kennt sér, voru þeir síðan báðir brenndir þar vestra, fyrir þing 1669. Alkunnugt er bréf það, er Páll í Selárdal skrifaði lögmönnum viðvíkjandi þessu galdramáli,[1] það lýsir mikilli galdratrú, hræðslu og heipt og hefir séra Páll með trúarofsa sínum og trúgirni gert sér ævarandi minnkun. Ekki létti veikleika Helgu Halldórsdóttur fyrir þetta og varð geðveiki hennar enn þá þrem mönnum að bana, 1675 var Magnús Bjarnason, eptir dómi Þorleifs Kortssonar, brenndur í héraði, hann átti líka að vera valdur að veikleika Helgu; 1678 voru einnig brennd tvö norðlenzk mæðgin í Barðastrandarsýslu, Þuríður og hennar son Jón Þórðarson »valdandi veikleika í Selárdal«.[2]

Þó allir þessir galdramenn væru brenndir hér á landi, þá var það eiginlega gagnstætt íslenzkum lögum, hin danska tilskipun um galdrabrennur 12. oktober 1617 var aldrei lögleidd á Íslandi og þó dæmdu menn eptir henni.[3] Seinasti brennudómur var uppkveðinn á Íslandi 1690 yfir Klemens Bjarnasyni úr Strandasýslu, hafði hann meðgengið heitingar við menn, hann hafði notað töfravers yfir fé sínu og farið með annan hégóma. Heidemann skaut máli hans til konungs og var Klemens náðaður, fékk að halda lífi, en varð útlægur[1]; upp frá því var ákveðið að líflátsdómum í galdramálum skyldi skotið til konungs. Þá tók af allar galdrabrennur, en margar voru sem fyrr hýddar stórhýðingar fyrir galdra meðferð og héldust slíkar refsingar þangað til 1746; tilskipun um heimilisaga 3. júní þ. á. ákveður aðeins áminningar prests og kirkjuaga fyrir slík brot. »Skule nokkur finnast við útróður eða annars staðar að hafa brúkað so kallaðar runer og ristingar, eða aðra óchristelege hjátrú, eður hrósa sier þaraf, þá setiest hann til rietta þar fyrer af prestenum, hvör af guds orde skal yferbevísa hönum andstygd þeirrar syndar, og vilje hann enn þá ecki láta af henne, þá skal hann álítast þar fyrer med kirkiunnar disciplin, öðrum eins sinnudum til epterdæmes«.[2]

---

[1] Árb. Esp. VII. bls. 56—57. Magnús Stephensen: Island i det 18. Aarh. bls. 247—50. Annað bréf frá sira Páli til sýslumanna í Barðastrandarsýslu er í hdrs. M. Stephensens B. U. H. nr. 23. blað 44; þar talar hann um þá vondu tíð »á hvorri öll æra og dyggð sýnist um koll muni steypast« og áminnir sýslumenn um að gæta skyldu sinnar gagnvart guðleysi og árásum djöfulsins. Helga Halldórsdóttir var fædd 1620 og hefir því verið 49 ára, er Jón Leifsson var brenndur, veikleiki hennar er því varla mjög óeðlilegur.

[2] Annálar Magnúsar Magnússonar, Lbs. nr. 39. fol. bls. 106, 128.

[3] Í Nýjum félagsritum XVI. 1856, bls. 45 segir Jón Sigurðsson, að Holgeir Rosenkranz Börresen hafi með ofurvaldi komið yfirréttinum á Íslandi til að fara eptir tilskipun 12. oktober 1617 í galdramálum, þetta getur naumlega verið rétt. Þegar Jón lærði var dæmdur á Bessastöðum 1. ágúst 1631, þá vitna dómsmennirnir til hins danska lagaboðs, til ritningarinnar og Jónsbókar, Ólafur umboðsmaður Pétursson beiddist dómsins. en Holgeir Rosenkranz var ekkert við hann riðinn. Árið 1637 samþykkja lærðir og leikir þennan dóm á alþingi og segja að um það mál hafi verið »rétt og löglega procederað«, Jón lærði

---

hafði kvartað í Kmhöfn yfir því, að á sér hefði verið framin lögleysa og konungur hafði skipað nýja rannsókn. Íslendingar voru löngu áður farnir að skoða þessa tilskipun gildandi hér á landi. Þegar Magnús Björnsson lögmaður lét brenna Jón Rögnvaldsson 1625. hefir hann eflaust farið eptir þessari tilskipun, því enga heimild hafði hann til brennunnar eptir íslenzkum lögum. Séra Guðmundur Einarsson þýðir 1627 lagaboð þetta í riti sínu »Lítil hugrás« og ávítar sýslumenn fyrir ódugnað að þeir framfylgi því ekki; Ara Magnússyni dettur heldur ekki í hug að vefengja, að lagaboð þetta sé gildandi á Íslandi, enginn mótmælir því og þó var það aldrei löglega birt, sem önnur lög. Það má því alls ekki kenna Holgeir Rósenkranz um galdrabrennur hér á landi, Íslendingar sjálfir voru í því efni æstari en Danir, sem létu galdramálin hlutlaus, unz Kristofer Heidemann aftók galdrabrennur 1690.

1) *Magnús Ketilsson*: Forordninger og aabne Breve III. bls. 250—51. Safn til sögu Íslands II. bls. 763—764. Árb. Esp. VIII. bls. 27, 31.

2) Tilskipan umm húsagann á Islande. Hólum 1749-4°. Sbr. Lovsl. f. Isl. II. 617. *Pétur Pétursson:* Hist. eccles. Isl. bls. 70. Sveinn Pálsson getur þess (Journal II. 131; Hdrs. Bmf.), að fyrir austan túnið á Þingvöllum sé grasi vaxin gjá, er galdramenn voru brenndir l; Sveinn sá 1793 ösku í gjárbotninum, hafði þar myndazt rifa við jarðskjálftann

Galdraofsóknirnar og galdrabrennurnar leiddu af sér allskonar óstand og siðaspillingu, mannhatur, róg, álygar og illkvitni. Af djöflatrúnni og vítisprédikununum ringlaðist hin litla skynsemi, sem alþýða hafði; framan af er auðséð að alþýða hefir lagt minni trúnað á slíkt, en klerkar vildu, þeir kvarta jafnvel undan því, að alþýða telji kukl og særingar meinlausar og þýðingarlausar brellur; það eru einmitt lærðu mennirnir, sem samkvæmt útlendri tízku halda slíku mest á lopt. Þegar fer að líða á öldina er hjátrúin orðin rammari; tilgangur prestanna að auka guðsríki og reka burt djöfla náðist ekki, þvert á mót leiddi af öllum þessum trúarofsa einmitt mesta trúarringl, það er eins og harðindi, verzlunarófrelsi og djöflatrú hjálpist að til að rugla menn og fylla þá örvæntingar; sumir komast auðsjáanlega að þeirri niðurstöðu að kölski sé voldugri en guð, að minnsta kosti sé hann þessa heims herra og það borgi sig bezt hér á jörðu að leita til hans. Öðruvísi er varla hægt að skilja þær guðlastanir, umsnúning guðsorða og helgisiða, sem opt koma fyrir á þeim tímum. 1682 var Sigurður Jónsson úr Þingeyjarþingi hýddur stórhýðingu fyrir guðsorða vanvirðu og sacramentanna[1]; 1683 lét Magnús lögmaður Jónsson taka fastan Bjarna Árnason á Tindum í Króksfirði »fyrir óheyrilegt skrif, er hann hafði skrifað upp á heilaga þrenningu« og kastað inn í Garpsdalskirkju; var hann fluttur til alþingis og höggnir af honum 3 fingur á hægri hendi og dæmd 12 vandarhögg á hverju ári meðan lifði.[2] 1685 var Halldór Finnbogason úr Borgarfirði brenndur á alþingi, hann hafði snúið faðir vor, skriptagangi og sálmi um pínu Krists upp á kölska, hann meðgekk og að hafa gert sáttmála við kölska í draumi og heitið að ganga aptur.[3] Gissur Brandsson í Patreksfirði 1692 var flengdur næst

---

1789. Til þess að brenna hvern sakamann þurfti 20 gilda hrisbesta og voru erfingjar hins brennda skyldugir til þess að borga þá. Sveinn Pálsson getur þess, að Árni Magnússon hafi auk annara mjög stuðlað að því, að galdramál féllu niður.

[1] Árb. Esp. VII. bls. 103. Svarfdæla annáll, Lbs. 158—40. bls. 41.

[2] Árb. Esp. VII. bls. 111. Ann. Magn. Magnússonar, Lbs. 39. fol. bls. 152. 158.

[3] Árb. Esp. VIII. bls. 10. Lögþingisbókin 1685. nr. 1.

lifi fyrir það, að hann bað djöfulinn að hjálpa sér, auk þess var hann dæmdur til stórhýðingar i héraði og að slá sjálfan sig þrjú stór högg á munninn.[1]

Hjátrúarsturlun þessi er á 17. öld svo almenn að furðu gegnir og varla er nokkur heldri maður lærður eða leikur alveg laus við galdratrú, að minnsta kosti af þeim, sem upp höfðu alizt fyrri hlut aldarinnar. Danir þeir, sem hingað komu, voru ekki betri. Skipstjóri á kaupfari á Straumfirði Thor Brunnersen kærði Jón sýslumann Vigfússon skriflega fyrir það, að hann hefði ráðizt á sig og stýrimann sinn með höggum og slögum og heitazt um að skipstjóri skyldi eigi komast heill heim til sín; krefst hann þess, að sér sé sett nægilegt veð fyrir skipinu eða hann verði að setja það upp; þó varð eigi af því, skipið sigldi á stað, en brotnaði við Landeyjar, varð Jón Vigfússon að vinna eið að því, að það hefði eigi orðið af hans völdum.[2] 1684 andaðist barn Heidemanns landfógeta á Bessastöðum fljótlega um nótt og í því bili slokknuðu öll ljós og eldur á Bessastöðum, þó varð hann um síðir kveyktur með tinnulás á byssu, en af þessum atburði urðu þau hjón svo skelkuð, að þau strax riðu vestur til Magnúsar lögmanns Jónssonar og var talað um, að þau næsta vor mundu sigla úr landi alfarin; þó varð ei af því.[3]) Til er enn þá rit, sem sýnir ágætlega hvernig hin andlega veiki hefir gagntekið þjóðina um miðja 17. öld, það er »píslarsaga« Jóns Magnússonar prests á Eyri við Skutulsfjörð, og setjum vér hér ágrip af henni.

Svo bar til um veturinn 1655, að Jón prestur Magnússon á Eyri í Skutulsfirði, sem kallaður var »þumlungur«, tók veikleika undarlegan og rænuleysi og var það kennt göldrum feðga tveggja, er hétu Jónar á Kirkjubóli, þóttist prestur verða fyrir sífelldum ásóknum allan veturinn og eins heimafólk hans; voru feðgar þessir brenndir á sumardaginn fyrsta 1656[4],

---

[1]) Svarfdæla annáll. Lbs. 158-4°. bls. 144.

[2]) Árb Esp. VII. bls. 61.

[3]) Annálar Magnúsar Magnússonar, Lbs. 39. fol. bls. 160.

[4]) Annálar Magnúsar Magnússonar. Lbs. nr. 39. fol. Annálar Péturs Einarssonar á Ballará, J. S. nr. 235-4°.

Digitized by Google

en ekki batnaði presti fyrir það, kenndi hann þá Þuríði Jónsdóttur, systur Jóns hins yngra, um áframhald ofsóknanna og vildi láta brenna hana líka, en fékk því ekki framkomið; þótti presti þetta mjög illa farið og kenndi ódugnaði yfirvalda um það að stúlkunni var hlíft, hefir prestur síðan ritað stóra bók um ofsóknir þær, er hann varð fyrir, og er bók þessi eitt hið merkilegasta heimildarrit um galdratrúna, hræðsluna, heimskuna og sinnuleysið á 17. öld, og sýnir bert, hvernig taugakerfi manna er orðið veiklað af hjátrú og djöflahræðslu, svo sýking þessi grípur menn eins og landfarsótt. Það er auðséð á lýsingunni, er prestur hefir samið um ofsóknirnar, að hann hefir sjálfur verið veikur og hálfbrjálaður, en svo var sóttnæmið megnt, að heimafólkið allt varð hálfbrjálað líka; tilfinningar þær, sem lýst er, bera vott um mikla taugaveiklun, »hysteri« á háu stigi.

Píslarsaga Jóns Magnússonar[1] segir nákvæmlega frá öllu er gerðist og munum vér hér setja ágrip af hinu helzta, því af því fæst ágæt hugmynd um sálarástand manna á þeim tímum. Jón yngri þakkaði presti eitt sinn fyrir messu og tók í hönd honum, presti sveið þá í hendina eins og hann væri brenndur; er hann néri höndinni við kirkjubríkina rénaða verkurinn, en upp frá því hafði prestur þó engan frið, segir hann að þeir feðgar hafi sent á sig ótal djöfla, er ásóttu hann í vöku og svefni, voru sumir árarnir í músalíki, sumir í kattalíki eða hunda. Ekki dugði það þó prestur þrumaði úr stólnum gegn djöflaganginum, ásóknirnar urðu því verri sem leið á veturinn. Segir séra Jón svo frá: »Því meira sem djöflanna árásir jukust og auglýstust bæði utan bæjar og innan og í kirkjunni, því meir fjölgaði einnig hópur og tal

---

[1] Summa og stutt frásögn, út af þeim hræðelegu plágum og pislum, sem yfer mig Jón Magnússon, sem kallaður hef verið til þess Heilaga Predikunar Embættis að þjóna þeirre litlu Sóknarkirkju að Eyre við Skutulsfjörð, geingner eru af Trolldome og Djofulgange, sem þeir tveir mínir Sóknarmenn, Jónar Jónssyner feðgar búande á Kirkjubóli, hafa openberlega á þingi meðgeingeð og eru síðan epter þeirra meðkienningu, epter xii manna dóme, á bále brender eptir landslögunum. Ny kgl. Samling nr. 1842-4°; þétt skrifaðar 323 blaðsiður.

Digitized by Google

djöflanna og þeirra myndir, svo þar sem með fyrstunni sást einn djöfull með hundslíki, þar fjölgaði svo þeirra mergð, að þó sinn sæist í hverjum stað og hyrningu, þar sem skuggan og dimmuna bar á í baðstofunni, þá var og líka í göngunum og skálunum ótöluleg mergð þeirra djöfla með ýmislegum myndum og líkingum, svo að bærinn og hvert hús var fullt af þeim, svo sem þeir skyggnu frá sögðu, svo að þeir óskyggnu gengu að hinna sjónum líkavel ígegnum þær djöflamyndir, þegar þær voru svo þykkt til samans«. Um veturinn sáust þá líka »bleikar flugur svo sem fiðrildi, sem veifuðu og kringsóluðu« yfir presti. »Sumir sáu líka aðrar flugumyndir, sumar með löngum hala, sumar með síðum klóm og fótum«. Stundum varð kölski svo nærgöngull að hann tróð prest undir fótum þegar hann lá á bæn, og barði hann og þæfði með hnúum og hnefum, öskraði í eyru honum og hvæsti. Prestur bregður öllum, sem vilja vefengja þetta, um heimsku og ráðleysi.

Eitt sinn varð séra Jón var við að djöfullinn lá undir pallinum og lét hann þá troðfylla járnpípu með púðri og skjóta á kölska, »en strax sem blossinn laust að þeim djöfli, stökk hann jafn skjótt upp á mig, en þó afarlegar upp á þann, er byssu þeirri af hleypti«. »Fór svo fram þrálega vaxandi djöflanna ógnir og árásir í bænum, svo að á kvöldtímum mátti líkavel mitt heimafólk ekki í náðum sitja eður standa svo þeir finndu þar ekki til, því ýmsir sögðu við aðra, nú er það hérna, nú tekur það fótinn, síðuna, höfuðið; varð það þá úrræðanna sérhvers, sem fyrir varð, að fara úr þeim stað, sem hver var staddur, annaðhvort að ráfa og hræra sig ellegar að sitja eða standa annars staðar. En sú aðferð, sem fólkið umkvartaði, var stundum með fiðringi, dofa, hita og kulda viðbjóðslegum, stundum meir en stundum minna. Sumir kvörtuðu um bruna um brjóstið, bakið og á ýmsum síðum, sumir um nístingskulda, sumir um slög yfir höfuðið, sumir fyrir brjóstið, sumir um böggul eða bita í kverkunum, sem færði sig stundum ofan að brjóstinu, sumar persónur voru slegnar í ómegin, sumar því nær, hér að auki á næturnar hræðilegar fælur og að rúmin titruðu og hristust, svo og skriðu djöflarnir utan um fólkið svo til að finna sem mýs væru. Ljós logaði í hverju húsi, sem nokkrir menn voru í, rökkra á milli, samt heyrðust auk alls áður skrifaðs stórir og skelfilegir brestir í ýmsum brikum og fjölum rúmanna«.

Loksins ofbauð presti, svo að hann flýði til vinar síns Þorláks Arasonar í Súðavík, en það var til lítils gagns, því árarnir eltu hann þangað. Í Súðavík hitti prestur Magnús sýslumann Magnússon og bar sig upp fyrir honum, en sýslumaður vildi í fyrstu ekkert sinna því, varð klerkur þá reiður og hótaði að kæra hann fyrir æðri yfirvöldum, lét sýslumaður þá loks tilleiðast að skipta sér af málinu og sendi bréf og boð til Gísla Jónssonar föðurbróður síns, er var umboðsmaður Þorleifs Kortssonar, er þá bjó í Hrútafirði, en hafði að léni hálfa Ísafjarðarsýslu móti Magnúsi. Prestur herti nú upp hugann og messaði fyrsta sunnudag í adventu, en varð þó fyrir allskonar ásóknum í kirkjunni, klerkur prédikaði þá svo hart gegn göldrum og gjörningum, að söfnuðurinn grét hástöfum, en ein stúlka fékk hvert yfirliðið eptir annað. Loks var þeim feðgum stefnt á þing og dæmdur tylftareiður og er síra Jón mjög reiður yfir slíkri mildi; þingið var haldið í kirkjunni og lá prestur þar veikur í þverbekk »undir galdrafarganinu« eins og hann sjálfur kemst að orði. Segist prestur hafa goldið þessarar mildi harðlega, en guð hafi þó sent sína englasveit til varðveizlu og verndar »so öll þessi sveit, eða kanske meiri partur af þessu landi, gekk ekki aldeilis til grunna«. Böðullinn úr Barðastrandasýslu Jón Sveinsson kom á þingið og fékk strax aðsóknir svo miklar, að honum lá við bana.

Þegar þingið var búið og þeir feðgar voru komnir heim, byrjaði djöflagangurinn aptur, kona prests Þorkatla Bjarnadóttir og annað heimafólk hafði engan frið, menn voru að færa sig til, sváfu stundum í fjósinu, stundum á búrgólfinu o. s. frv., en það kom allt fyrir ekki. Loks lagðist prestur alveg í rúmið »undir djöflanna fargi klestur og kraminn svosem undir óbærilegum þunga, svo eg vissi ekki á hverjum tíma eg mundi við lífið skiljast«. Segir prestur að kvalirnar hafi verið svo óumræðilega miklar, að hann geti ekki lýst þeim, hann segist hafa verið langt leiddur í mörgum stórsóttum en aldrei kvalizt svo. Stundum fannst honum sem hann væri undir afarþungu fargi eins og þegar ostur er fergður, svo megn og máttur fór allur úr honum, stundum fannst honum allur líkaminn pikkaður með glóandi smánálum líkt og í nálardofa, stundum sem fleinn væri rekkinn milli rifjanna, stundum fannst honum logi og bál leika um allan líkamann einkum þó um brjóstið, fannst honum blossinn líða fram af hverjum fingri eins og allur líkaminn ætlaði að brenna til ösku, stundum var annar helmingur líkamans, sem upp horfði, nístingskaldur, en hinn neðri brennheitur, stundum leið kuldinn upp frá fótunum upp eptir líkamanum »so sem þegar skýfar líður á lopti með vexti og slotum«; stundum fannst honum holdið allt sem spriklandi maðkar, en þó segir hann, að allt þetta hafi verið hégómi í samanburði við hinar innri kvalir. Í svefni var síra Jón líka þungt haldinn, fannst sér væri kastað i »afgrunn« og hann væri að hrapa niður til helvítis, stundum skaut honum hátt upp aptur, stundum stakkst hann beint niður á höfuðið.

Þegar komið var fram yfir jólin sendi síra Jón opið bréf til Magnúsar sýslumanns, sem þá var staddur í kaupstaðnum, og heimtaði nýja rannsókn, en sýslumaður tók fjarri því, sendi prestur þá gagngert í Hrútafjörð til Þorleifs Kortssonar og bað hann ásjár. Þorleifur brá við skjótt og 9. apríl 1656 var aptur haldið þing yfir þeim feðgum á Eyri í Skutulsfirði, var þeim neitað um tylftareið og þeir dæmdir til að brennast, höfðu þeir áður meðgengið að þeir hefðu framið ýmsa galdraóknytti. Brennuþingið stóð í 4 daga og var þar meðal annars dæmt um fé þeirra feðga og voru presti dæmd 20 hundruð í fjörráð og sárabætur, voru þeir feðgar síðan brenndir í páskaviku s. á.[1] Ásóknunum á prest linnti ekki að heldur og kennir klerkur því með fram um, að þeir hafi ekki verið píndir áður þeir voru brenndir, því Magnús sýslu-

---

[1] Dómar þessir voru samþykktir á alþingi sama ár og segir svo í þingbókinni: »Í lögréttu á Öxarárþingi voru þeir dómar upplesnir, sem gengið hafa í Ísafjarðarsýslu á þessu ári, og þótti öllum guðhræddum og réttvísum dómendum þeir dómar vel, kristilega og löglega ályktaðir«. Lögþingisbókin 1656. nr. 17.

Digitized by Google

maður vildi það ekki; síra Jón segist þó ekki vilja gefa Þorleifi Kortssyni neina skuld á þessari forsómun »því eg minntist vel að hann spurði mig að, hvort hér á bæ væri ekki töng til og kol so mikil að hana mætti heita gjöra, hvað hér var hvorttveggja fyrir hendi, hann sagði mér og hvar til hann vildi það hafa og var í því staðráðinn, en eg lagði fátt þar til, svo mér yrðu ekki ávítur gefnar um haturssemi til þeirra manna, meir en hæfði«. Prestur kvartar undan því að þeir feðgar hafi haft allt of góðan viðurgjörning og atlæti hjá Magnúsi sýslumanni meðan þeir voru þar í haldi, enda samþykkti Magnús mjög nauðugur brennudóminn. Enn fremur getur síra Jón þess, að þeim hafi verið sýnd of mikil mildi í því, að þeir fengu að neita altarissakramenta áður en þeir voru brenndir, og hafi þeir þó víst varla verið iðrandi í hjörtunum; hann heldur og að ásóknirnar nýju hafi stafað af því að þeir hafi ekki verið nógu nákvæmlega brenndir, heilastykki óbrunnin hafi t. d. fundizt í öskunni. Í þessum nýju kvölum sínum skrifaði síra Jón Páli presti Björnssyni í Selárdal, og ritaði Páll honum aptur huggunarbréf og kom seinna sjálfur til að hughreista hann.

Um hvítasunnu 1656 komst prestur á löpp aptur og gat um sumarið verið við heyvinnu og messað, en svo versnaði honum aptur og tekur hann þá að ofsækja Þuríði á Kirkjubóli, systur Jóns yngra; Þuríður þessi var vinsæl kona, vitur og fríð sínum og átti klerkur því örðugt með að telja fólki trú um að hún væri riðin við galdra og illgjörðir; Jón bróðir hennar, sem brenndur var, hefir og verið fríður maður og lýsir síra Jón honum sjálfur svo, að hann hafi haft »gullkrúsað hár, fagran hjálm og hvítan hörundslit«. Prestur segir að sig hafi fyrst grunað að Þuríður væri völd að ofsóknunum, af því hann þóttist sjá svartan hring í kringum hana í kirkjunni, hann finnur og að því að hún hafi verið þegjandaleg, þó það nú samt varla hefði mátt heita undarlegt, þegar nýlega var búið að brenna föður hennar og bróður. Þegar prestur sá hana knékrjúpa og biðjast fyrir í kirkjunni, segir hann að sér hafi ekki dámað að þeirri bænaraðferð. Með öðrum orðum, hatrið er búið að æra klerkinn. Síra Jón sendi nú

Digitized by Google

aptur til Þorleifs Kortssonar og heimtaði af honum og Magnúsi sýslumanni réttarhald yfir Þuríði, hún flýði þá undan í skjól Halldóru Jónsdóttur i Holti og síðan til Brynjólfs Bjarnarsonar i Hjarðardal; eptir að Þuriður var farin úr sveitinni sá þó prestur og heimafólk hans hana ganga ljósum logum á Eyri eða kölska í hennar mynd; eptir því sem prestur segir sáu margar kerlingar »að andskotinn í hennar líki tók þá að ríða brúnum færleik um vegamótin vestan að«. Galdra ódæmin byrjuðu nú enn á ný, menn og konur féllu í ómegin í kirkjunni, menn sáu allskonar skrípi, vofur, svipi, svarta hunda, eldhnetti og annað þvílíkt; djöflagangurinn var mestur i skammdeginu, en hætti að mestu í sveitinni, er birta tók um veturinn. Allan þenna vetur (1657) var síra Jón sífellt að nauða á sýslumönnum og prófasti og biðja þá að taka Þuríði höndum og dæma, en fékk litla áheyrn; um sumarið 1658 sá klerkur að eigi mátti við svo búið standa og reið með veikum burðum til alþingis, en klögunum hans var þar litið sinnt[1]. Er hann kom heim aptur versnaði ásóknin enn um allan helming og næsta vetur (í nóvember 1658) var málið loks fyrir þrábeiðni Jóns rannsakað, en ekki þóttu koma fram nógar sannanir og var Þuríði loks sleppt. Aðalgreinar i klögun séra Jóns eru: að Þuríður hljóti að kunna galdra af því að hún sé dóttir gamla Jóns og systir yngra Jóns á Kirkjubóli og hljóti því að hafa af þeim lært, að hugarfar hennar sé forhert, að hún hafi flúið af því hún hafi vitað upp á sig skömmina, að kýr hafi dáið skömmu eptir að hún fór, o. s. frv. Öll ákæran er hégómi og vitleysa frá upphafi til enda og hvergi snefill af sönnun fyrir neinu. Tilgangur séra Jóns með því að rita píslarsöguna er auðsjáanlega að sýna, hve yfirvöldin séu afskiptalaus og eptirlát við galdramenn og kvartar

---

[1] Í lögþingisbókinni 1658 nr. 22. er nokkuð skýrt frá málinu og afdrifum þess á þinginu, maður nokkur Erlendur Ormsson að nafni var aðalstyrktarmaður séra Jóns í ásóknunum á Þuriði, en framburður hans þótti ótrúlegur og ofsafenginn; ekki vitum vér hverjar hvatir Erlendur hefir hafi til rógburðar síns, en líklega hafa þær ekki verið góðar. Málið kom fyrir prestastefnu og var ákveðið að krefjast nýrra upplýsinga og sannana í málinu, en þær gat Jón þumlungur eðlilega ekki útvegað, enda þótti honum hugarburður sjálfs síns vera nóg sönnun.

Digitized by Google

hann sáran undan því, hve illa hafi verið með sig farið, þar sem honum gagnaðist ekki að láta brenna Þuríði; segir hann að embættismennirnir séu nærri verri en galdramennirnir, því með ráðleysi sínu og afskiptaleysi láti þeir galdra og fjölkyngi vaxa og magnast í landinu[1].

Vér þurfum ekki nánar að tala um þetta rit, ágripið sýnir sjálft hvernig ástand þeirra tíma hefir verið og að Jón prestur Magnússon hefir ekki aðeins verið ógurlega hjátrúarfullur eins og flestir prestar í þá daga, heldur hefir hann og verið mjög veikur á sál og líkama, enda sést það á ritinu, að hann hefir alla æfi verið heilsutæpur og hálf-geggjaður og hefir verið það jafnan síðan, hann lifði enn 1692, var þá »rekkjumaður, en heilbrigður að viti og rænu«[2]; á vorum dögum mundu menn þó líklega hafa haft aðra skoðun á viti hans og heilbrigði, grimmd sú og heipt, sem víða kemur fram í ritinu, lýsir vitfirringu og trúarringli.

Það var sannfæring klerka og lærðra manna, að árásir andskotans væru allt af að aukast og galdrar að magnast í landinu, héldu þeir að þetta mundi leiða af sér hræðilegt tjón fyrir land og lýð, og kölski mundi að lokum ná á sitt vald öllum landslýðnum, ef ekki væri eitthvað aðgert; fannst hinum andlegu leiðtogum þjóðarinnar hin brýnasta nauðsyn og heilög skylda að herklæðast gegn óvininum og berjast við hann. Fyrst og fremst var veraldlegu valdi beitt og áhangendum kölska fækkað með píntingum, flengingum og galdrabrennum, en svo var einnig barizt með andlegum vopnum í ræðu og riti. Ýmsir af fróðustu mönnum landsins tóku saman rit gegn göldrum, til þess að fræða alþýðu um háska þann, er henni var búinn, og eru sum rit þessi til enn. Þau sýna ágætlega hugsunarháttinn og aldarandann og set eg því hér stutt ágrip af hinum helztu.

---

[1] Í hinu fyrnefnda handriti síra Jóns Magnússonar tekur sjálf »píslar-historian« yfir 163 bls., hún er undirskrifuð 25. maí 1659 af presti og heimafólki hans (3 karlmönnum og 5 kvenmönnum). Þá kemur bls. 165—198 klögunarrit síra Jóns yfir Þuríði, bls. 199—214 um meðferð á máli Þuríðar, bls. 214—88 útskript Actorum, bls. 289—323 »Hugleiðingar mínar um uppspurn og eptirleitne galdra mála in specie«. Ny kgl. Samling nr. 1842-4°.

[2] Prestatal og prófasta. Kmh. 1869, bls. 129.

Séra Guðmundur Einarsson á Staðarstað († 1648) merkisprestur, frændi Guðbrandar biskups, samdi fyrsta galdraritið og var það einkum stýlað gegn »Fjandafælu« Jóns Guðmundssonar lærða. Særingarkvæði þetta hafði Jón ort 1611, til þess að koma fyrir apturgöngu á Snæfjöllum við Ísafjarðardjúp. Guðmundur Einarsson skiptir riti sínu[1] í tvær deildir, er hin fyrri um galdra almennt, hin seinni um »Fjandafælu« Jóns Guðmundssonar. Fyrst talar síra Guðmundur um höggorminn ɔ: kölska, hvernig hann gangi réttur fram með sinu afkvæmi og hvetji harðstjóra og stórhöfðingja til ofstopa og hræðilegra grimmdarverka, en segir svo, að höggormurinn gangi optar í hlykkjum og bugðum og reyni að eyðileggja guðsríki með því að uppvekja villumenn, »kéttara« og galdrabelgi, og gjörir djöfullinn á þann hátt meiri skaða, en þegar hann gengur réttur. Upp á réttan gang höggormsins tekur hann til dæmis grimmdarverk ýmsra rómverskra keisara gegn kristnum mönnum og önnur illvirki annara harðstjóra, og segir svo: »allir þessir fyrnefndu tyrannar hafa herfilegan dauða fengið og eru nú í eilífum kvala eldi og loga með sínum föður djöflinum og reykur af þeirra píslum mun uppstíga um aldur og að eilífu«. Þar næst telur séra Guðmundur upp nöfn djöfulsins og útlistar þau, talar svo um slægð hans í því að tæla menn frá guðsríki, og um þau vélræði, sem hann brúkar til þess að »forfalsa« guðsorð; tekur hann fyrst ýms dæmi úr ritningunni um vélar kölska, og talar svo um slægð hans á seinni tímum »er hann gengur með sínum lygaöndum í lærdómsins bugðum og krókum upp og niður um jörðina, að villa alla veraldarkringluna ef hann gæti, og draga mannkyndurnar með sér í eilífa glötun«. Því næst telur séra Guðmundur ýmsa villumenn og villukenningar að fornu og nýju og segir að djöfullinn hafi líka hér á landi lagt veiðibrellur sínar fyrir einfaldan almúga »því sannarlega er sá háskalegi villulærdómur af djöflinum sjálfum, sem sá heilagaldi Þórður Torfason á Akranesi hefir, tráss öllum guðlegum áminningum, í mörg ár látið fyrir öllum af sér heyrast, sem er, að í guðdóminum sé enginn greinarmunur persónanna«. Enn fremur segir hann að sumir á Íslandi trúi því að guð hafi suma fyrirhugað til eilífs lífs, en suma til eilífrar glötunar, að sumir trúi á hreinsunareld »item að hunds, hrafns og annara skriðkvikinda sál sé eitt og sama og mannsins sál«. Telur hann að slíkar kenningar geti orðið til mikils tjóns fyrir land og lýð.

---

[1] In versutias serpendis recti et tortuosi, það er títt hugrás yfir svik og vélræði djöfulsins, sem stundum gengur réttur, stundum hlykkjóttur að spilla mannkynsins sáluhjálp. Samanskrifuð af Guðmundi Einarssyni 1627. Hdrs. Bókmf. Kmh. nr. 93-4° og 130-4°. Ny kgl. Samling, nr. 1848 C. 4°.

Einn af aðalköflum ritsins er »um þau vélræði djöfulsins, sem hann fremur með töfrum og göldrum«. Kölski fær þjónum sínum leynilega í hendur töfra og galdrastafi »með þessu fá satans klerkar stórt afhald og myndugleika hjá vitgrönnum mönnum, engu síður en guðs kennimenn fá af opinberum kenningum síns herra«. Af slíkum uppruna telur höfundurinn að spásagnir, seiðhjallar og goðastallar hafi verið, djöflarnir gáfu þeim svar, sem til þeirra leituðu. Galdra segir hann að menn fremji með ýmsu móti, með særingum, blóti, stöfum og »glósum« með samblönduðu guðsorði; hann segir að margir meðkenni á Íslandi, að við særingar detti refar dauðir niður og hestar meinstyggir standi blýfastir, hann segir að það sé skoðun manna, að þeir geti með særingum og blóti hrætt burtu djöfla og drauga og láta þeir eptir sig ódaun og fýlu er þeir hverfa. Þesskonar meðöl segir hann að Jón Guðmundsson hafi brúkað, er hann tuskaðist við drauginn á Snæfjöllum 1612, síra Guðmundur vefengir að það sé satt, er Jón lærði segir, að hann hafi barið og hrakið drauginn, því draugar séu andar, sem ekki séu áþreifanlegir, segir hann að Jón sé í afhaldi hjá mörgum alþýðumönnum og gripi þeir til særinga Jóns, þegar þeir verði fyrir freistingu vondra anda. Guðmundur Einarsson segir að djöflamergðin sé ógurlega mikil, vitnar hann í Luther og segir: »djöflarnir fljúga og sveima í loptinu upp yfir oss sem ský og í kringum oss so sem mýflugur með óteljandi fjölda, láta endur og stundum sjá sig í margvíslegum myndum bæði í loptinu og á jörðunni, sjá og horfa á oss og sitja um oss, hvernig þeir geti oss mein og skaða gjört á sálu og lífi, og hvar þessi vondi andi er eða fer þá er hann í sínu helvíti, þá hann kvelur og plágar mennina þá missir hann ekki sínar plágur, og þá hann gjörir mönnum hæðstan og mestan ekka og tjón, þá fær hann að sönnu ekkert gagn þar af, utan gleði og skemmtan aðeins«.

Síra Guðmundur talar því næst um galdrastafi, hvernig fjandinn hafi fundið þá upp og kennt mönnum, og svo um ýmsa galdraformála og galdralækningar, og er sumt það, sem hann segir um þessa hluti, mjög viðbjóðslegt. Þar sem töframenn opt blanda guðsorði í galdraþulur sínar þá hefir síra Guðmundur skýringu á reiðum höndum, hann segir að galdramenn fari að eins og eiturbyrlarar, að þeir setji eitthvað sætt saman við beiskt eitur til þess að blekkja menn: »Þeir blanda saman við »superstitionis venenum« það er við djöfulsins ólyfjan dýsætu guðsorða hunangi, svo að það taki beiskjuna af þvíliku nöðrugalli, sem í þeirra stöfum, reglum og vanskildum orðum er hulið«. Guðmundur prestur tekur mörg dæmi úr ýmsum galdrakverum, sem hann hefir séð, og útlistar þau, lýsir ýmsum göldrum og telur upp ýmsar rúna og töfralistir. »Allmörgum þeim, sem þessa töfralist læra, þeim verður aldrei kennt í Kristi skóla að tala rétt sitt móðurmál, auk heldur að hafa vit á guði skapara himins og jarðar, lifa þeir eptir munn og maga sem skynlaus dýr, hugsa hvorki um himnaríki né helvíti«. Þessum mönnum liggur aptur á móti allt opið, er töfralist snertir. Síra Guðmundur kvartar sáran undan því, hve valdsmenn á Íslandi séu skeytingarlausir og ónýtir í því að bæla niður galdra á Íslandi og forsómi skyldu sína; vill klerkur sanna það af ritningunni að galdramenn séu réttdræpir[1] og konungar Gyðinga hafi látið drepa suma, segir hann að það sè nú síður og vani í öllum löndum að brenna galdramenn og lögboðið; segist höf. í Kaupmannahöfn 1589 sjálfur hafa séð með eigin augum 13 galdrakonur brenndar og leggur því næst út á íslenzku lagaboðið 12. oct. 1617 um galdramenn. Þrátt fyrir guðs og manna lög segir hann að valdsmenn allir sofi yfir þessu kukli eins og þeim væri stungið svefnþorn, og þó hafi þeir með embættiseiði sínum lofað að þjóna guði og konunginum; »allar þjóðir hreinsa sín lönd af soddan mönnum (galdramönnum), en vorir valdsmenn láta þá kyrra. vel ef þeir sumir hafa þá ei í virðingum hjá sér«. Segir höf. að höggormurinn gangi því óhindraður í hlykkjum og bugðum um þetta land.

---

[1] Ritningargreinir þær, sem hann vitnar í, eru helzt 3. Mósesb. 20, 27 og Es. 47., 12—15.

Seinni hluti ritsins er allur um »Fjandafælu« Jóns Guðmundssonar málara og tannsmiðs. Höf. andmælir og hrekur grein fyrir grein ýmsar hjátrúarkenningar Jóns lærða um drauga, huldufólk, særingar og annað þvílíkt, en er þó engu betri sjálfur. Mergur málsins er þó að sýna, að það sé aðeins bragð kölska, er hann læzt hopa á hæl fyrir særingum Jóns, en hertekur engu að síður sál hans og ómenntaðra alþýðumanna, er trúa orðum tannsmiðsins. Segir síra Guðmundur að Jón sé vissulega útvalinn af djöflinum til legáta og kenniföðurs og að hann og hans líkar muni að endingu allir fara til helvítis, ber hann enn fremur Jóni á brýn, að hann veki sundrungu í héraði, fari með buldur, mas, rugl og vondar ræður og tæli marga á glapstigu. Prestur endar ritið með hjartnæmri bæn um, að guði vildi þóknast að afmá úr þessu fátæka landi alla töfrabelgi og burt hreinsa »öll þvílík ónytsamleg skröppublöð úr hinum íslenzka víngarði«.

Rit séra Guðmundar þótti í þá daga ágætt og merkilegt, en sýslumönnum líkuðu þó ekki ummæli þau, sem í ritinu voru, um afskipti íslenzkra valdsmanna af galdramönnum. Ari Magnússon í Ögri tók upp þykkjuna fyrir þá og skrifaði svar í þeirra nafni[1]. Ari telur rit Guðmundar Einarssonar í öllum aðalatriðum loflegt og nauðsynlegt, því að af því fái alþýða manna, sem lítið skyn ber á galdrastafi, töfra og særingar, réttan skilning á þessum hlutum, »held eg«, segir Ari, »þann fróma mann lofsverðan, sem fyrir sólunni hefir þvílíka

---

[1] Ritgjörð Ara Magnússonar hefi eg ekki séð nema í einum stað, í hdrs. J. S. nr. 606. 4°; í handriti þessu, sem upprunalega hefir verið í safni Þorvaldar Siverlsens í Hrappsey, eru ýms önnur merkileg galdrarit frá 17. öld, uppskrifuð af Ólafi Jónssyni í Arney árin 1768--71.

Digitized by Google

umhyggju borið og slíkt erfiði á hendur tekizt, hvað aðrir fyrir hann ekki gjört hafa, þó hin mesta þörf hafi til verið hér í landi«. Segir Ari að töfralist hafi fyrrum verið enn meir um hönd höfð en nú, en því miður hafi galdramönnum ekki verið hegnt sem skyldi. Aptur á móti þykir Ara síra Guðmundur hafa verið allt of harðorður um ódugnað sýslumanna, enda sé það ekki rétt að gjöra alla jafna, þó einhverjum hafi ef til vill dálítið skjátlazt; segir hann enn fremur að eptirgangsleysi við galdramenn sé ekki sýslumönnum að kenna, heldur miklu fremur óskýrum ákvörðunum laganna og deyfð hinna æðstu embættismanna; þó konungsbréf 1617 hafi tiltekið hegning fyrir galdra hafi hin æðstu yfirvöld lítið sinnt að framfylgja því, en í eldri lögum hafi verið óskiljanleg og ótiltekin fyrirmæli um galdra, það sé því ekki rétt að heimta af sýslumönnum að þeir rekist í galdramálum úr því yfirboðarar þeirra láti sig þau engu skipta. Tekur Ari til dæmis að Hallur Magnússon[1] hafi verið rétt undir handarjaðri biskups og lögmanns og hafi verið opinber galdramaður, og þó hafi menn ekkert bekkzt við honum og að síra Oddur[2] hafi verið »margryktaður um galdra« og geingið í hóla, þó hafi biskup ekki skipt sér af honum, en látið hann vera prest til dauðadags, og svo sé um mýmarga fleiri, biskupar hafi ekki látið dæma þá. Kvartar Ari undan því að lærðir og leikir, jafnvel prestar og prófastar hafi umgengni við galdramenn og hafi undir höndum galdrabækur alræmdra galdramanna eins og t. d. Ólafs Tóna og Þorleifs Björnssonar, en sumir hampi útlendum galdrabókum, sem þeir þó reyndar ekki færi sér í nyt. Segir Ari því, að það sæmi sízt Guðmundi presti að átelja sýslumenn frekar en aðra, sem hylmi yfir með illa ræmdum mönnum, jafnvel í umdæmi síra Guðmundar sjálfs hafi »sá skelmir Jón Gvendsson« haldið opinberan galdraskóla og farið svo þaðan vítalaust og haft athvarf á Bessastöðum. Ari Magnússon segir að það sé örðugt að fást við þá, sem ekki séu sannprófaðir að göldrum en þó grunaðir og illa ræmdir, og bætir svo við: »væri hér pína og pinting til sagna sem utanlands, þá væri gott með að gjöra, en fyrst svo er ekki, þá tjáir ekki í tveim höndum við þá að hafa, annað hvort að yfa þá ekki eður taka þá strax til dóms undir eldsbál, annars er allur djöfulsskapur af þeim vís«. Af þessum sömu orsökum segir hann að herra Guðbrandur Þorláksson hafi ekki viljað vera sá fyrsti, er hendur lagði á þá, úr því þá voru ekki skýlaus lög fyrir því að þeir skyldu drepnir. Nú er komið konungsbréf um þá, en hver vill flytja þá út af landinu eða hvað á að verða af konum þeirra og börnum, þeirra sem aumir og fátækir eru »svo sem þeir djöfuls strákar plaga að vera«. Segir Ari hér sé hægra um að tala en í að komast, með því grunurinn sé heldur ekki einhlítur, en full sönnun þurfi að vera ef einhverjum eigi á eldsbál að kasta; prestar gætu í þessu efni gjört mjög mikið ef þeir gerðu skyldu sína, ef þeir áminntu illræmda menn og settu þá út af sakramentum og kirkjuþjónustu fyrir smábrot, með þessu segir hann að prestar geti bæði tekið ámælið af sýslumönnum og mikinn vanda, segist hann vilja óska þess að enginn prestur væri sá til, er hylmdi yfir með galdramönnum og því síður að þeir girntust að læra töfralist eða fremja hana. Ari Magnússon átelur séra Guðmund mjög fyrir þau ósæmilegu orð, er hann brúki um sýslumenn og kveður það fremur sæma presti að efla orðstýr náungans en að sverta hann með »krúnki, kalsi og kímilyrðum«. Að endingu getur hann þess, að ef einhver annar ætti í hlut mundi slíkt ekki vera þolað þegjandi, og gefur í skyn að bezt mundi að sýslumenn leituðu réttar síns að lögum.

---

[1] Hallur Magnússon († 1601), alþekkt rímnaskald á 16. öld.

[2] Oddur Oddsson (1565 – 1649), prestur á Reynivöltum, náttúrufróður og læknir mikill, hans mun síðar getið.

Eg hefi tekið hér rit síra Guðmundar Einarssonar sem dæmi, af því það er hið fyrsta, sem hér var, og er að mörgu leyti merkilegt, en til eru einnig önnur íslenzk galdrarit frá 17. öld, og svo má heita að mikill þorri þeirra rita, sem þá voru skrásett, séu meira og minna blönduð hindurvitnum og galdratrú, þó svo eigi að heita að þau séu um önnur efni. Séra Páll Björnsson í Selárdal skrifaði allstórt rit um galdra, sem heitir »Character bestiæ«, og eru þar galdrar og þeirra áhrif útlistaðir með miklum lærdómi eins og von var af slíkum lærdómsmanni og galdraberserki; ritið[1] er auðsjáanlega sambreyskingur útlendra galdrarita og hefir höfundurinn mikið notað hina alræmdu galdrabiblíu »malleus maleficarum«. Hér yrði oflangt og óþarft að skýra frá efni rits síra Páls eða telja kapitulana; ritið er allt útblásið af lærdómi, fullt af griskum, hebreskum og jafnvel kaldeiskum tilvitnunum, en þar er lítið talað um Ísland eða íslenzka galdra. Eg set hér aðeins tvær greinir sem dæmi, þær hafa það til síns ágætis, að þær eru ekki fullar af sérvizku-tilvitnunum eins og margir aðrir kaflar ritsins, og snerta Ísland. »Galdrar eru«, segir síra Páll, »sá djöflalærdómur, sem með blóðvökvuðum characteribus, svartrúnum og ristingum, skáldskap eða dauðra manna beinum, istru, ásamt særingu og öðrum ótal og ýmislegum ceremóníum og guð sorða sem sacaramentisins vanbrúkunum, gjörir contract milli galdramannsins og djöfulsins, guðsríki til niðurbrots, en myrkranna uppbygging, mörgum til óbærilegs skaða á heilsu og hamingju eptir vors guðs tillátssemi, þeim til eilífrar töpunar, er ei afláta, sem læra, handtjera og brúka«. »Svo mælti nýlega einn íslenzkur galdramaður, að sá sem vildi læra galdur mætti aldrei hugsa til guðs á meðan, og biðja djöfulinn fara í sig og venja hann svo smámsaman að sér með blóðdregnum characteribus og öðrum ceremónium, er þar til hlýddu, reyna síðan á hundi, og með 9 háttum læra hvern characterem sérhvers ára, síðan mætti senda djöfulinn hvert sem vildi, og spjaldagaldur væri í gróðri 3 ár, því ei mætti honum hleypa svo fljótt á, en loptandar elskuðu blóð úr spjaldi, sem hriti úr því, út úr eldi stykki það spjald, sem réttur character væri á, það skyldi rista á snið svo ei sæist; sagðist hafa rist ægishjálm á kú á huppinn og núið hennar blóði þar í, strax hefði andinn burt farið og sprengt skjáinn um leið úr fjósinu. En vildi maður senda manni galdur, svo skyldi hann taka istru úr dauðum manni og láta í öskjur með þriggja nátta tungli, lesa síðan yfir, það til væri gjört i þeirri helvízku handbók, siðan senda þangað vildi, sitt hlýddi til hvers. Hingað hniga allar missýningar, uppvakningar, upplognir kveðlingar, þesskonar særingar, formælingar undir nöfnum guðs, uppdiktan afskaplegra orða, bein manna og dýra, viðbindingur blaða og bókfellshringa, myndir, metall, steinar og guðlöstunarfullt djöfulsins gránafna sískrif og annað; í hverju og fyrir hvert djöfullinn er kröptugur i vantrú þeirra, er brúka, og að reyna þá, er til verða. Eigi er í þessum hlutum annar kraptur, en sá samstendur af þeim pact og gjörningi, sem djöfullinn og galdramaðurinn hafa gjört innbyrðis«. (Kap. 17, um nokkur galdraform).

---

[1] Character bestiæ, þeim til viðvörunar, sem það geyma og brúka, samanskrifað af þeim hátærða kennimanni síra Páli Björnssyni að Selárdal. Uppskrifað að Arney á Breiðafirði A° 1771 af O. Jónssyni. Hrs. J. S. nr. 606. 4° (úr handritasafni Þorv. Sívertsens í Hrappsey). Lbs. 242. 4°.

Enn fremur má geta tveggja annara galdrarita, það eru rit þeirra sira Sigurðar Torfasonar og Daða Jónssonar sýslumanns, sýna þau eins og hin ritin, hve annt þessir menn hafa látið sér um, að fræða alþýðu um þann háska, sem henni var búinn af galdramönnum og öðrum útsendurum andskotans.

Sira Sigurður Torfason á Melum († 1670), bróðir Þormóðar Torfasonar, skrifaði rit um galdra[1] árið 1655; segir hann þar frá uppruna töfra og kemst að þeirri niðurstöðu, að »töfrakonstanna upphaf og rót sé engin önnur, en sá arge djöfull og andskoti«; talar hann um áhrif kölska á heiminn, hvernig hann hafi fyrst feingið yfirráð yfir hinum rómversku keisurum og svo yfir páfa og biskupum, þangað til drottinn sendi Lúther til þess að frelsa kristnina, þó segir prestur að kölski enn geti svo miklu ráðið, að mestur hluti heimsins sé sokkinn niður í svívirðilega trúarvillu, segir hann að kölski sé búinn að klófesta Kalvínstrúarmenn, og jafnvel í lútherskum löndum uppveki hann »arga skálka« til þess að koma fram með villulærdóma og galdra. Íslendingum skiptir síra Sigurður í þrjá flokka: 1° guðsbörn rétttrúuð, 2° galdramenn, sem hafa afsalað sig guði og á hendur falið sig djöflinum. Galdrana framkvæma töframenn þessir með orðum og stöfum, sem þeir ekki skilja, og djöfullinn hefir þessa sína þjóna »að leikfælu, spotti og aðhlátri«. Töframönnum, segir hann, að eigi að hegna með tímanlegum og eilífum dauða og færir rök fyrir því; 3° í þeim hóp eru þeir, sem reyndar ekki tilbiðja djöfulinn, en hræðast hann þó og eigi síður galdramennina, alveg eins og kölski og hans útsendarar væru guði yfirsterkari; telur hann þetta heimskulegt, að hræðast meir þá, sem líkamann deyða, en þann, sem getur deytt bæði sálu og líkama. Aðalefni ritsins eru stórorðar ræður gegn galdramönnum og endar prestur prédikunina með þessum orðum: »Það eru stór undur og mikið furðandi náðargæzka vors guðs, að jörðin ekki upplýkur sér og kvika í sig svelgir til helvítis niður þessa ráðgjörnu drottins spottara og það, að helvíti ekki öndinni vítt í sundur slær og gininu upplýkur, að gleypa í sig og í sig að svelgja þessa svívirðilegu galdrakroppa, sem svo hneyxla söfnuðina«.

---

[1] Stutt ágrip um galdrakonstir og þeirra verkanir. A. M. 697, 4°. 41 blað í 4°.

Daði Jónsson sýslumaður í Kjósarsýslu († 1682) skrifaði rit um galdra 1670, til þess að vara menn við þessari »pestisku íþrótt, er svo fádæmilega grasserar hér í þessu Íslandi, mitt á meðal vor, sem viljum vera sannir kvistir á lífsins trénu Jesu Christo«; segir Daði að alþýða manna á Íslandi áliti það litla synd, þó menn fáist eitthvað við kukl og særingar, og því segir hann að það verði að brýna það alvarlega fyrir mönnum, hve heimskuleg slík skoðun sé, eins áliti sumir fjölkyngi og forneskju »hégómadikt og leikspil«, en ekki er Daði á því máli; allt slíkt segir hann þvert á móti sé hin rammasta »afguðadýrkun«[1].

---

[1] Einföld declaratión og útskýring um fordæður, forneskjur og töframenn, þeirra machinatión og hvað þar um sé haldandi. Hdrs. J. S. 606-4° (vantar aptan af). Kaflar ritsins eru þessir: »1° Hvað galdur, fjölkyngi og þesskonar sé í raun og veru, 2° Um tvöfalda fjölkyngi, 3° Uppruni og orsök galdralærdóms, 4° Um lækningar og bætur galdramanna, 5° Um refa og annara dýra stefnur, 6° Um öl eða vín, að tappa úr enni manns stokkum eða stömpum, item mjólkurtilbera, 7° Um skruggur, hagl, eldingar, storma og stríðviðri, 8° Um galdra með göldrum burtdrifa, 9° Um signingar og særingar.

15. Náttúruþekking Íslendinga á 17. öld.

Siðabótin kom mikilli hreifingu á allt andlegt líf Norðurlanda, rannsóknarandinn óx smámsaman, svo kreddurnar gátu ekki kæft hann niður algjörlega. Heimsskoðun miðaldanna ræður þó á þessari öld enn mestu, allur þorri lærðra manna og öll alþýða er rígbundin fornum venjum og hugmyndum, svo það ber enn þá lítið á hinum sjálfstæðari vísindamönnum. Vísindin eru á þessari öld í meginlöndum álfunnar að reyna að varpa af sér hýðinu, undirstöðuatriðin eru að skapast og komast í fast form, en hinn gamli ókritiski fróðleikur, hjátrú og hindurvitni, ráða mestu hjá almenningi; uppgötvanir náttúruvísindanna, er einstakir menn gera, hafa enn lítil áhrif á lífið og hugsunarháttinn og meginþorri lærðra manna er enn eigi snortinn af framförum náttúruvísindanna; það eru tiltölulega örfáir menn, er byggja rit sín á kritiskum og rökfræðislegum grundvelli, þeir menn voru enn fáir, sem skoðuðu eða athuguðu nokkuð, flestir fræðimenn höfðu allt sitt vit úr bókum, en færri voru þeir, er reyndu að draga skynsamlegar ályktanir af þeim náttúru athugunum, er fyrir lágu. Það voru einkum eðlisfræði, stærðfræði og stjörnufræði, sem tóku stórkostlegum framförum á þessari öld og mikilmenni hvert öðru meira kepptust um að leggja undirstöðusteina undir vísindabyggingu þá, sem vér nú höfum; það þarf ekki nema að minna á Newton, Descartes, Huygens, Galilei, Copernicus og Kepler, sem allir voru uppi á þessari öld. Það var ekki undarlegt þó þessir menn væru ofsóttir og ættu örðugt uppdráttar, því þeir kipptu fótunum undan hinni gömlu heimsskoðun, sem kirkjan og félagslíf miðaldanna var byggt á. Þær fræðigreinir, er snerta lifandi hluti, dýr og jurtir, voru enn á lágu stigi, og dýrafræði og grasafræði urðu varla sannar vísindagreinir fyrr en um miðja 18. öld. Í allflestum fræðibókum á 17. öld, er snerta dýr, grös og steina, er safnað óreglulega saman ýmsum lýsingum þessara hluta og þar innan um blandað alþýðusögum og hjátrú; menn fást mest við það, sem skritið er, óvanalegt eða vanskapað, af því menn enn þá ekki voru búnir að koma sér niður á neina fasta reglu i rannsókninni. Þó fer allmikið að birta yfir þessum fræðigreinum á 17. öld og er það mest læknunum að þakka, dýrafræði og grasafræði vaxa upp af athugunum þeirra. Þegar læknarnir hættu að leggja blindan átrúnað á fornar forskriptir, fóru að athuga sjúkdómana sjálfir og rannsaka bygging mannlegs líkama, þá var stigið þýðingarmikið stig til frekari framkvæmda og þekkingar.

Forneskju og hindurvitna vísdómur miðaldanna er á 17. öld aðalgrein bókmenntanna á Íslandi; rannsóknavísindin, sem eru að skapast, hverfa að mestu innan um moldviðri miðaldaspekinnar; stjörnulist, lófalist og ýmisleg töfrafræði eru uppáhaldsgreinir þeirra, sem hnýsnir eru; plánetubækur, draumabækur og galdrabækur falla alþýðu bezt í geð og eru skrifaðar upp aptur og aptur fram undir lok 18. aldar og jafnvel lengur. Efni þessara rita er opt fornt, tekið rit úr riti, langt framan úr öldum, þar er enginn íslenzkur fróðleikur, allt er útlent bergmál af kenningum miðaldaspekinganna, er aptur byggja á hindurvitnum fornaldarinnar.

Á 17. öld var Danmörk stórveldi í vísindum, aldrei fyrr né síðar hafa jafn frægir vísindamenn kennt við háskólann í Kaupmannahöfn; þó landið sé lítið og nokkuð afskekkt, þá varð það í þá daga ekki til að rýra gildi danskra vísindamanna, því allir lærðir menn töluðu þá og rituðu latínu og latínan var vísindamál allrar Evrópu, allir vísindamenn gátu því lesið bækur, er komu út í fjarlægum löndum, þó þeir kynnu ekkert í tungum þeirra landa. Til dæmis má taka nokkra menn, sem þá voru uppi í Danmörku, Tycho Brahe (1546—1601) hinn mikli stjörnufræðingur bjó undir fyrir Kepler, svo hann gat fundið hreyfingarlögin í sólkerfi voru, Ole Römer (1644—1710) fann fyrstur hraða ljóssins og Erasmus Bartholin (1625—1698) fann fyrstur tvöfalt geislabrot; á þeirri öld voru í Danmörku fjölda margir framúrskarandi læknar, er gjörðu miklar uppgötvanir um bygging mannlegs líkama, Thomas Bartholin (1616—1680) lýsti fyrstur sogæðakerfi mannsins, Nicolas Steno (1638—1686) var einn af hinum merkustu vísindamönnum þessarar aldar, hann ritaði margar merkilegar ritgjörðir um bygging mannsins, fann svitakirtlana og ýmsa aðra kirtla, rannsakaði heilann o. fl. og gjörði allstaðar nýjar uppgötvanir; í jarðfræði fór hann langt fram úr samtíðarmönnum sínum, skoðanir hans í þeirri grein kunnu menn ekki að meta fyrr en rúmri öld síðar. Caspar Bartholin hinn eldri (1585—1629) og hinn yngri (1655—1738), Ole Borch (1626—1690), Ole Worm (1588—1654) og margir fleiri danskir menn voru frægir læknar og ágætir vísindamenn; Simon Paulli (1603—1680) ritaði hina fyrstu dönsku grasafræði og marga fleiri merka vísindamenn mætti telja. Flestir þessir menn voru kennarar við háskólann og allir læknar (nema Tycho Brahe); þegar slíkum mönnum var á að skipa og Friðrik III. konungur (1648—1670) var mjög hlynntur þessum vísindum, þá var eðlilegt þó læknisfræði og náttúruvísindi væru í miklum blóma í Danmörku.

Vér höfum fyrr getið þess, að flestallir íslenzkir námsmenn, er sigldu á 17. öld, fóru til háskólans í Kaupmannahöfn; af því vísindalífið þar var í svo miklum blóma, þá nutu eðlilega íslenzkir námsmenn þess líka og þaðan stafar eflaust beinlínis og óbeinlínis hin fjölbreytta þekking, er lýsir sér í mörgum ritum Íslendinga á 17. öld. Þekking í stærðfræði og náttúrufræði, eptir þeirra tíma sniði, var þá fremur algeng hjá skólagengnum Íslendingum, enda fengust flestir þeir, er nokkra fróðleikslöngun höfðu, dálítið við flestar fræðigreinir, er menn þá stunduðu. Kringumstæður íslenzkra fræðimanna voru þó bágar, þeir voru svo fátækir, afskekktir og einmana, að ekki er að búast við, að náttúruvísindin næðu hér neinum verulegum blóma, enda verður því ekki neitað, að þeir Íslendingar, sem fást við þesskonar fræði á 17. öld, eru flestir mjög ósjálfstæðir, athuga lítið sjálfir, en treysta eingöngu útlendum bókum; nýjar athuganir sjást ekki opt í ritum þeirra, og nýjar hugsanir enn þá sjaldnar. Það er bezt merki hinnar andlegu fátæktar, að sumir fræðimenn t. d. Jón Daðason lýsa svo Íslandi, sem þeir allt af hafa fyrir augum, að þeir telja upp það, sem útlendingar segja um landið, en bæta sjálfir engu eða litlu við um íslenzka náttúru. Menn rýna í bækurnar, en eru andlega blindir, þegar kemur undir bert lopt; þetta hefir lengi brunnið við hjá oss Íslendingum og það jafnvel enn á vorum dögum. Eins og eðlilegt er, voru náttúruvísindin íslenzku ákaflega blandin hjátrú og hindurvitnum og fyrir hugskoti alþýðunnar var hvorttveggja þetta svo nátengt, að allir náttúrufróðir menn áttu að vera göldróttir; þessi skoðun hefir haldizt sumstaðar hjá alþýðu fram á 19. öld.

Sökum þess að öll náttúrufræði á 17. öld er svo nátengd læknisfræðinni og af því flest það, sem þá var ritað á Íslandi um dýra, grasa og steinafræði er innan um læknisráð, margsamtvinnað í lækningabókunum, þá tölum vér hér fyrst dálítið um íslenzka lækna á 17. öld. Þó læknisfræðin væri komin á hátt stig við hinn danska háskóla, þá stunduðu þó fáir Íslendingar þá fræði eingöngu; hér á landi var lítið eða ekkert til viðurlífis fyrir þá, sem eingöngu voru læknar, allir urðu að hugsa um að ná í prestsembætti, skólakennaraembættin voru illa launuð og optast aðeins ætluð ungum mönnum, er seinna ætluðu að gjörast prestar. Þó fengust allmargir Íslendingar við lækningar í hjáverkum sínum og sumir höfðu við háskólann lagt stund á læknisfræði og náttúrufræði. margir sneru útlendum lækningabókum á íslenzku og gengu af þeim mörg eptirrit um land allt. Mjög margar íslenzkar lækningabækur frá 17. öld eru enn til í handritasöfnum og eru þær margar hverjar skjóttar og skjöldóttar að efni og útliti; þar er öllu mögulegu ruslað saman, innan um læknisráðin eru allskonar hindurvitni, enda eru flest þessi lækningakver rituð upp úr mörgum bókum og allskonar sundurleitt efni sett í eitt[1]. Í lækningakveri, sem eg hefi liggjandi fyrir mér, er eg rita þetta, eru t. d. innan um læknisráðin greinir um dýr, grös, steina og náttúru þessara hluta, um eðlisfar og fjórar náttúrur mannsins, um getnað mannsins, ráð til að verjast galdri, til að skilja fuglamál, afla sér vináttu, eyða músum, fæla villidýr o. s. frv. Þá eru enn fremur ráð móti hundsgelti og til að vita óorðna hluti, um það hvernig gjöra skuli brúnan hest ljósan, hver mörk megi taka af hrafnakrunki, um 12 himinteikn, um jómfrúarmerki, um faðirvor Tyrkja o. m. fl. Lækningakver með svipuðu efni eru enn til svo tugum skiptir, í þeim flestum er auk læknisráðanna ýmislegt um stjörnumerki og áhrif þeirra á forlög manna; mönnum hefir þá og verið mjög gjarnt að rita allskonar bull um holdlegan munað, um getnað mannsins og annað þvílíkt, en flest er það útlagt úr öðrum málum[1]. Læknisráðin sjálf eru flest tekin úr fornum höfundum t. d. úr Aristoteles, Galenus, Dioscorides, Avicenna, Averrhoes, Albertus Magnus o. fl. Merkilegri eru ýmsar lækningabækur eptir nafngreinda íslenzka höfunda, þó þar sé líka flest tekið úr útlendum bókum, þá er þar þó ýmislegt frumlegt innan um; þessar lækningabækur flestar mun þó vera illt að fá í heilu lagi, því ritararnir hafa opt partað þær í sundur og sumar af hinum merkari lækningabókum munu nú vera týndar.

---

[1] Langflestar lækningabækur eru í handritasafni Jóns Árnasonar, sem nú er undir ýmsum númerum í hdrs. J. S. og Lbs.

Vér höfum áður getið þess, að þýzkir læknar (bartskerar) dvöldu hér opt á 16. öld og íslenzkir læknar voru líka á þeirri öld og hinni næstu opt kallaðir »bartskerar«[2]. Á 17. öld er talað um Jón Sigurðsson bartskera í Kársnesi († 1670) og var hann mikils metinn, enskur bartskeri Vilhjálmur Vilhjálmsson bjó lengi í Forsæludal og dó sextugur 1644[3]. Magnús Gissurarson († 1663) á Lokinhömrum var bartskeri og lögréttumaður, Þorleifur Daðason, móðurbróðir Daða sýslumanns Jónssonar, var og bartskeri, Árni Árnason bartskeri dó í Hamborg o. s. frv.[4] Kristián Villatsson var fyrirtaks

---

[1] Síra Hallgrímur Pétursson í Saurbæ hefir útlagt ritgjörð »um að sjá á augunum, þá stúlkurnar fallerast«. Eiginhdr. í hdrs. J. S. 74. 8vo. Sbr. hdrs. J. S. 248 4°.

[2] Að »bartskeri« beinlínis þýðir læknir eða græðari, sést á 4. erindi í Englabrynju Jóns Daðasonar: »Drottinn bartskerinn blíði, bið eg þú bjargir mér, særður af syndastríði sannlega allur er« o. s. frv. Lbs. 444. 8vo

[3] Annálar Gunnlaugs Þorsteinssonar (ár 1644 og 1657), hdrs. J. S. 137. 4°. Lbs. 158. 4°. Í hdrs. J. S. 158. fol. er lækningabók Christofers Möllerssonar »þess góða bartskera«.

[4] Bartskeranafnið hélzt langt fram á 18. öld; í annál séra Magnúsar

Digitized by Google

læknir og talinn einna fremstur lækna á Íslandi á 16. og 17. öld, hann samdi 1593 merkilega lækningabók[1], sem enn er til. Kristián Villatsson var skólameistari í Skálholti 4 ár eptir Guðbrand biskup Þorláksson, varð svo prestur á Helgafelli og dó í Bjarnarhöfn 1600. Þorkell Vídalín í Görðum og Þórður sonur hans höfðu báðir stundað læknisfræði við háskólann í Kaupmannahöfn og voru báðir ágætir læknar, einkum Þórður, þeirra mun síðar getið. Ekki hefi eg séð lækningarit eptir Þórð Vídalín, nema dálítið um grös, sem ef til vill er tekið úr lækningabók eptir hann; handrit af lækningabók Þorkels Vídalíns, er enn til[2]. Jón sýslumaður Þorláksson († 1712), sonur Þorláks biskups Skúlasonar, ritaði 1691 lækningabók, sem enn er víða til.[3] Brynjólfur biskup Sveinsson ritaði töluvert um lækningar og eru enn til kaflar úr lækningabók hans, eru þeir mest um kvennsjúkdóma og ungbarna meðferð[4]. Jón sýslumaður Magnússon (1662—1738) samdi lækningabók með ýmsum allgóðum lýsingum á íslenzkum sjúkdómum[5]. Magnús sýslumaður Magnússon (1631—1704), Þórður Jónsson í Hítardal († 1670), Ólafur Guðmundsson á Hrafnagili († 1731) o. fl. rituðu lækningabækur, og þá má ekki gleyma Jóni Guðmundssyni lærða, er vér síðar tölum nánar um. Síra Jón Guðmundsson i Stærra-Árskógi († 1696)

Péturssonar á Höskuldsstöðum er sagt um Gottskálk þorvaldsson († 1766) lögréttumann, langafa Bertels Thorvaldsens, að hann hafi verið ágætur smiður og bartskeri.

[1] Hdrs. J. S. 158. fol. bls. 219—231 og Lbs. 632-4°. Hálfdan Einarsson, Hist. lit. Isl. bls. 166 blandar þeim saman bræðrunum Erasmns og Kristiáni.

[2] Nokkrar auðfengnar lækningar, samanteknar af þorkeli Arngrímssyni. Hdrs. J S. nr. 422 og 423-8vo.

[3] Auðfengnar lækningar fyrir aðskiljanlegar meinsemdir og kvilla, sem mönnum kunna til að falla, samanteknar og lesnar úr lærðra manna skrifi, sem verið hafa hér í landi, upp á ABC af Jóni þorlákssyni sýslumanni að Berufirði 1691. Hdrs. J. S. 419, 423 og 301-8vo.

[4] Hdrs. J. S. 423 og 424-8vo, Lbs. 367-8vo. Sérstök ritgjörð um meðgöngutíma kvenna eptir Br. Sv. er víða til í handriti.

[5] Praxis medica; bók þessa hefi eg ekki séð, en Schleisner getnr um hana (Island 1849, bls. 272); ýmsar góðar glepsur úr bók þessari hefi eg séð meðal tilvitnana í orðabók Jóns Ól. Grunnvíkings.

ritaði reglur fyrir yfirsetukonur[1]; hann var lærður vel, skáld gott og listamaður til handanna, smiður og málari, hann ritaði margt um ýms efni. Vigfús Guðbrandsson († 1707) á Helgafelli stundaði læknisfræði í Kaupmannahöfn og fór til Íslands 1693, hann lagði út lækningabók Henrik Smid's á íslenzku 1696 og reit ýmislegt um læknisfræði[2]. Oddur Jónsson á Reynivöllum († 1699) var og góður læknir[3]. Hið fyrsta, sem prentað hefir verið á íslenzku um lækningar, mun vera það, sem prentað er aptan við Gíslarím 1671 og Þórðarrím 1692[4]. Í ritum þessum er töluvert um áhrif himintunglanna á manninn og heilbrigði hans, um blóðtökur og annað þvílíkt, sem mikið er talað um í lækningabókunum. Íslenzkar lækningabækur eru að efni til mjög líkar útlendum lækningabókum frá 16. og 17. öld, en hér gengu þær lengur manna á milli og skottulæknar fóru eptir ráðum þeirra fram á miðja 19. öld.

Einn hinn helzti íslenzki læknir á 17. öld var síra *Oddur Oddsson* á Reynivöllum og af því hann var einn hinna náttúrufróðustu Íslendinga á þeirri öld, þá get eg hans hér nánar. Oddur Oddsson var fæddur 1565[5], faðir hans hét líka Oddur Oddsson og bjó 12 ár á Hrauni hjá Eyrarbakka og síðan í Grindavík. hann var lögréttumaður í Árness og Kjalarnessþingum. Síra Oddur gekk í Skálholtsskóla og varð dómkirkjuprestur 1584, varð svo prestur á Stað í Grindavík 1602 og síðast á Reynivöllum frá því 1618 til 1642; það ár, 20. febr. tók snjóflóð á nóttu öll hey á Reynivöllum og fjós með 13 nautum, en 2 komust af, ekki sakaði slað né kirkju, fólkið flýði í kirkjuna og sagði prestur það væri óhætt, en eptir 57 ár mundi Reynivallapresturinn verða að vara sig.[1] Síra Oddur varð nú að yfirgefa jörðina og fékk eptir tillögu Brynjólfs biskups á prestastefnu á Breiðabólstað (25. okt. 1643) styrk af öðrum prestaköllum til viðurlífis, þá fór hann til stjúpsonar síns Jóns Sigurðssonar bartskera í Kársnesi og dó þar 16. okt. 1649, 84 ára gamall.[2] Síra Oddur hafði mikið orð á sér fyrir lækningar, hann læknaði, að því sem sagt er, fyrstur sárasótt[3] með drykkjum, sú sólt var hér áður mjög almenn og mannskæð; segja menn, að sárasólt þessi rénaði og hyrfi eptir að tóbaksbrúkun varð almenn. Eptir orði því, sem af síra Oddi hefir farið, á hann að hafa verið mikill gáfumaður og í allt fær; með því hann var náttúrufróður hugðu margir að hann væri göldróttur, forspár og kæmi fált á óvart, það var jafnvel sagt um hann. að hann leggði það í vana sinn »að ganga í hóla«. Síra Oddur lærði hebresku af sjálfum sér, hann var rímfróður mjög[4] og vel að sér í söng og hljóðfæraslætti, hann smíðaði sjálfur hljóðfæri og gerði lög við íslenzka sálma. Margir af afkomendum hans voru hagleiksmenn og góðir söngmenn. Oddur prestur sneri dönskum og þýzkum lækningabókum á íslenzku, og voru bækur hans almennt notaðar á landi hér á 17. öld og lengur. Til er enn handrit af lækningabók eptir síra Odd og er á því nokkuð vísindasnið eptir þeirra tíma hætti; þar eru mörg íslenzk sjúkdómanöfn, allmikið um meðalagjörð o. fl.[1] Síra Oddur hefir ritað dálitið um íslenzkar jurtir[2] og segir ritgjörðin mest frá læknisjurtum og notkun þeirra, eins og þá var títt, og er í því efni eflaust farið mest eptir útlendum; en ritgjörðin ber þó með sér, að síra Oddur hefir þekkt allmargar íslenzkar jurtir og safnað þeim, því hann segir sumstaðar vaxtarstaði og lýsir sumum jurtum dálitið, þó það sé nú samt sjaldan; í ritgjörð þessari eru ýms íslenzk nöfn og það jafnvel á fágætum jurtum, hin vísindalegu (latnesku) nöfn eru mjög á ringulreið, eins og eðlilegt var í þá daga, heilli öld áður en Linné fæddist. Síra Oddur Oddsson ritaði og ýmislegt guðfræðislegs efnis og orti sálma.

---

[1] Einar Bjarnason: Fræðimannatal. A. M. 1055·4°, bls. 188.

[2] Henrik Smids þriðje jurtagarður. prentaður í Rostock 1599. snúinn af Vigfúsi Guðbrandssyni, hdrs. Bmf. í Rvík B. nr. 40. Vigfús reit í Höfn dispútatíu »de sangvinis et suffocati esu«. Sbr. J. Ól. Grv. Hist. lit. Isl. bls. 147. Í Lbs. nr. 482-4° er: »Hið nytsamlegasta af Henriks Smids fjórða urtagarðe«.

[3] Thorchillii Specimen Isl. non barb., hrs. J. S. 333-4°, bls. 124—126.

[4] Í Þórðarrími er meira um lækningar en í hinu eldra; þar er »appendix« bls. 118, og er þar meðal annars talað um 4 náttúrleg temperamenta mannsins, um böð og blóðtökur, um læknisdrykki og púrgatíur, um heilsu og vanheilsu teikn á manneskjunni og um teikn, sem læknar plaga að taka af mannsins þvagi. Margt af þessu er sett í samband við himintungl og stjörnumerki, og samband ýmsra parta mannlegs líkama við stjörnumerkin sýnd á mynd.

[5] Á Nesi í Selvogi segir Jón Þorkelsson gamli (Spec. Isl. non barb. J. S. 333-4°, bls. 130—132.

---

[1] Á sunnudagskvöld í miðjan þorra 1699 tók snjóflóð bæinn á Reynivöllum og þar fórst Oddur prófastur Jónsson, sonur Jóns Sigurðssonar bartskera. Árb. Esp. VIII. bls. 63.

[2] *Jón Halldórsson:* Prestaæfir í Skálholtsstipti, Rask nr. 55-4° bls. 221, 184—86. *Jón Þorkelsson:* Digtningen paa Island, bls. 479. J. H. segir síra Odd fæddan 1564, vígðan 1586.

[3] Sárasótt halda sumir að hafi verið »syphilis«, þó vita menn ekkert um það með vissu. Sbr. *P. A. Schleisner:* Island, Kbh. 1849, bls. 57—58. F. J. Hist. eccles. Isl. II. bls. 533-34. Jón Magnússon lýsir sárasólt þannig: »Á líkamanum koma út hingað og þangað sár, þar og þar, sem jafnan út flýtr af vessi, og vilja með engu móti gróa, og þó sum grói, koma út aptr önnur í sama stað eðr öðrum, þar til líkaminn verðr að kalla allur hrálka með óliðandi sviða og sárindum«. Jón Ól. Grunnvíkingur: Lex. Isl. »hrálka«.

[4] Rím síra Odds er enn til A. M. nr. 181-8°.

Grasafræðin var í þá daga nátengd læknisfræðinni, því grösum var aðeins safnað til þess að hafa þau til lækninga, og öll grasafræðisrit frá þeim tíma eru því nær ekki um annað en notkun grasanna, lýsingar sjást sjaldan og eru opt ónógar; að stunda grasafræði eingöngu til vísindalegrar þekkingar datt engum í hug. Í flestum lækningabókum 17. aldar eru talin útlend og innlend grös og getið um náttúru þeirra; er flest tekið úr útlendum bókum, en sumt er þó íslenzkt innan um. Enn þá má þó græða dálitið á grasabókum þessum, því í þeim eru mörg íslenzk grasanöfn og sumstaðar er getið um vaxtarstaði. Af þeim, sem safnað hafa íslenzkum grösum og athugað þau nokkuð, má fyrst telja síra Odd, er fyrr gátum vér um, og þá Kristián Villatsson, Jón Guðmundsson lærða, Jón Daðason og fremur öðrum Þórð Vídalín. Í lækningabók Kristiáns Villatssonar er nokkuð talað um íslenzk grös; helztu grasapláss segir hann séu í Otrardal, fyrir ofan Mýrar og í Búðahrauni. »Svo sagði Clemens mér, er var í Húsavík, að í Drangey norður yxu mjög mörg grös og góð og velflestar Veneris jurtir, er fávísir kalla brönugrös«.[1] Margir fleiri munu hafa fengizt við grasafræði og ritað dálitið um grös, þó vér eigi vitum nöfn þeirra; eins og vér áður höfum sagt eru grasakaflar í flestum lækningabókum, en efni þeirra er optast ómerkilegt.[2] Það er sagt um sira *Narfa Guðmundsson* í Möðrudal, að hann hafi verið mjög náttúrufróður, og fengizt mikið við að skoða grös. Narfi var bróðir Bessa sýslumanns Guðmundssonar, hann var 14 ár utanlands og stundaði heimsspeki, náttúrufræði og læknisfræði í Svíaríki, kom svo út hingað og fékk Möðrudal á Fjöllum 1672 og átti þar afskekkt og illt líf. Narfi var listamaður um margt, en undarlegur í ráðlagi, yfirgaf prestsembættið og lifði eptir það í mesta basli og fátækt: hann dó um 1710. Narfi þótti heppinn læknir og var álitinn margfróður, forspár og göldróttur, hann safnaði steinum og grösum og gjörði kemiskar tilraunir; ekki hefi eg þó orðið var við, að rit liggi eptir hann, nema lækningabók og kviðlingur einn.[3]

---

[1] Í lækningabók síra Odds í hdr. A. M nr. 700A-4° er sjúkdómunum skipt niður eptir limum og líkamspörtum mannsins.

[2] Um nokkrar jurtir. A. M. nr. 190-8°. Á sömu bók er ýmislegt á latínu um jurtir, og svo: De stirpium generibus ex Remberto Dodoneo, um blóðtökur o. fl. Jón Guðmundsson lærði gerir litið úr grasaþekkingu síra Odds, en það mun stafa af því, að Jóni var illa við síra Odd, af því hann var einn í dómnum á Bessastöðum 1. ág. 1631, er dæmdi Jón útlægan (alþingisbók 1637. nr. 2); í grasafræði er þó Oddur auðsjáanlega Jóni miklu fremri.

Einn hinn merkasti náttúrufræðingur á Íslandi á 17. öld var *Þórður Vídalín* (1662—1742), og fékkst hann líka töluvert við grasafræði, þó hefi eg ekki orðið var við sérstakt grasarit eptir hann, en í nafnlausri ritgjörð, sem geymd er í

---

1) Hdrs. J. S. 158, fol.

2) Af handritum hér á söfnunum, sem tala um grös, eru þessi helzt: Hdrs. J. S. nr. 422-8°, þar eru talin 30 íslenzk grös og lækniskraptur þeirra; J. S. 421-8°, þar eru sagðar sögur um ýms íslenzk grös, fjögralaufasmára o. fl. Lbs. nr. 223-8° (einirberja og hvannarótadygðir o. fl.); enn fremur er getið um grös í hdrs. J. S. 248-4°, 302 og 420-8°, Lbs. 632-4°, 367-8° og víðar, eitthvað í flestöllum lækningabókum.

3) *Jón Ól. Grunnvíkingur:* Hist. lit. Isl., B. U. H. Add. 3. fol. *Thorchillii*: Specimen, J. S. 333-4°, bls. 266—67. *Jón Halldórsson*: Prestaæfir, Rask 55-4°. bls. 9. Lækningabók sira Narfa, hdrs. Bmf. Kmh. nr. 115-8°; vísa ort 1705, hdrs. Bmf. Kmh. 639-8°.

Digitized by Google

Konungsbókhlöðu í Höfn, eru taldar íslenzkar jurtir og töluvert sagt frá þeim; þar segir svo: »Allar hér taldar jurtir með þeirra affectis, sem að eg hefi sérdeilis fyrrum uppteiknað eptir sál. Þórði Vídalín og öðrum, voru honum svosem hinar reyndustu alkjendar, að hér spretta á Íslandi«. Rit þetta hefir um miðja 18. öld verið soðið saman úr ýmsum eldri bæklingum, en af því efnið er tekið úr ritum 17. aldar, þykir mér fara bezt á því að geta um rit þetta hér.[1] Fyrsti kaflinn er »de herbis eður um nokkur alþekktustu grös og urtir, sem hér vaxa á Íslandi«. Þar eru talin 40 grös og 5 berjategundir og nöfn þeirra á íslenzku og latínu; aðalefnið er um notkun grasanna til lækninga, jurtunum er ekki lýst, en opt er getið um í hverjum jarðvegi þær helzt vaxi hér á landi. Helztu grasapláss hér á landi, segir höf., séu skammt frá Knappstað í Stíflu og í Ólafsfjarðarheiði, í Búðahrauni, Skarðsheiði syðri og Þingvallahrauni. Síðan er talað um þang og fjörugrös og er það tekið úr riti Jóns lærða »um Íslands aðskiljanlegar náttúrur«; annar og þriðji kafli, um jarðarmó, fjörukindur og hvalakyn, er og tekinn úr sama riti; fjórði kaflinn er um íslenzka fugla og er það merkasti kafli ritsins, þar eru taldir 31 landfuglar og 27 sjófuglar; fuglunum er sumum lýst, egg þeirra talin o. s. frv. Í fimmta kaflanum eru talin íslenzk skriðkvikindi, flugur og ormar. Rit þetta er í heild sinni allmerkilegt, einkum sökum hinna mörgu íslenzku nafna á grösum og dýrum, auk þess er allt skynsamlega framsett og hjátrúarlaust. Frá miðri 17. öld er til íslenzk bók um grasafræði, sniðin eptir grasabók Simon Paulli,[2] þar er getið allmargra íslenzkra grasa; og í safni Árna Magnússonar er forn skrá yfir íslenzk grös eptir síra *Jón Jónsson* á Melum († 1663), grasaríkinu er þar skipt í þrennt, í viði, lyng og jurtir; af viðum telur höf. birki, reynir, 3 tegundir af víðir, einir og þyrnir; af lyngtegundum telur hann sortulyng, krækiberjalyng, beitilyng, bláberjalyng, aðalbláberjalyng, hrútaberjalyng og jarðarberjalyng; af hinum eiginlegu jurtum telur hann um 50 tegundir.[1]

---

[1] Nucelta rerum vegetarum Islandiæ eður ein lítil geimslunyt tíngunar og viðhaldanligra hluta, sem í Íslande finnast, so vel hellstu grasa, málma og steinakynja, sem hrærantigra skepna, hvala, fiska, fugla og orma. Soli creatori gloria! Kalls Saml. nr. 627-4°.

[2] Kepos sive phytekomia, það er: jurtaaldingarður, hver inni hefur að halda þan sérlegustu grös og tíðkantegustu jurtir, er í Íslandi finnast, með þeirra eiginlegri contrafractur og ímynd, sem og náttúrukrapti og verkun. Hdrs. Bmf. Kmh. nr. 97-4°.

Um íslenzka dýrafræði ritaði Jón Guðmundsson lærði mest og gerði ýmsar athuganir þar að lútandi, mest reit hann þó um hvali og sjóardýr; flest alþýðleg rit um dýrafræði á 17. og 18. öld eru meira og minna af hans toga spunnin; í Gandreið Jóns Daðasonar er og ýmislegt um íslenzka fugla o. fl., en yfir höfuð að tala hafa menn á 17. öld minna fengizt við dýrafræði, en grasafræði, þó eru í sumum lækningabókum nefnd nokkur íslenzk dýr, er menn hugðu góð til lækninga og þar eru sumstaðar sagðar kynjasögur um dýr. Hér og hvar í bókum þeirrar aldar eru kaflar um skrímsli og kynjadýr og eru frásagnirnar byggðar á skröksögum og rangri eptirtekt; Gísli biskup Oddsson var mjög trúaður á slíkar sögur. Enn má geta þess, að viðskipti Íslendinga við Óla Worm urðu til þess, að menn fengu betri hugmyndir en áður um sum íslenzk dýr, einkum um náhvelið; Þorlákur biskup Skúlason reit töluvert um þennan hval og gerði af honum mynd; Hannes Þorleifsson († 1682) og Þorkell Vídalín rituðu nokkuð um óskabjörninn o. s. frv. Síra Einar Ólafsson, sem varð prestur á Stað í Aðalvík 1677 og dó 1721, lagði út úr hollenzku allstóra dýrafræði eptir Nylandt og Hextor, og var sú bók töluvert notuð á Íslandi.[2]

Það sem ritað var um steina á 17. öld, var langómerkilegast, það er ekkert annað en hjátrú og kerlingabækur, engar lýsingar, en mjög ótrúlegar steinasögur, gamlar og nýjar; þær hafa aðeins þýðingu fyrir þjóðsagnafræðina, en ekkert

---

[1] Hdrs. A. M. 416B-4°, bls. 18—19.

[2] Theatrum viventium eður sjónarspil jarðneskra skiepna, manna, dýra, fugla og fiska, af Pétri Nylandt og Johann frá Hextor. Prentuð í Amsterdam A° 1772; útlagt úr hollenzku af síra Einari Ólafssyni á Stað í Aðalvík Thott nr. 646 og 647-4°. Eptirrit Snorra Björnssonar á Húsafelli 1792, hdrs. J. S. nr. 246-4°; brot af sama riti J. S. 601-4°. Í handritum þessum eru margar myndir.

Digitized by Google

vísindalegt gildi, enda er það eðlilegt, því á þeim tímum var hvergi vísindasnið á steinafræði og gat heldur ekki verið; steinafræði og jarðfræði byggjast á svo margbreyttri og fullkominni þekkingu í öðrum náttúruvísindum, er þá enn voru á bernsku skeiði, að þessar fræðigreinir gátu ekki orðið að vísindum fyrr en á seinni hluta 18. aldar eða þó varla fyrr en á 19. öld. Auk þess geta leikmenn enn á vorum tímum sjaldan eða aldrei þekkt í sundur almennar steinategundir, nema þeir fái vísindalega tilsögn í steinafræði, en aptur getur hver leikmaður fyrirhafnarlítið lært að þekkja almennustu grasa og dýrategundir hverjar frá annari. Greinir um steina og náttúru þeirra eru mjög algengar í handritum frá 17. öld, en það er raunar allt náttúrusteinar, sem um er talað, lausnarsteinar, hulinhjálmssteinar, óskasteinar og annað þvílíkt. Sögurnar um náttúrusteinana eru margar gamlar og flestar útlendar, þó íslenzkar sögur séu innan um, en hér á ekki við að fara út í þá sálma.[1] Margar bækur taka vísdóm sinn um steina úr »Tidsfordrifi« Jóns lærða, aðrar fara eptir útlendum bókum, einkum Albertus Magnus.[2] Við efnafræði gátu Íslendingar ekki mikið fengizt, sem eðlilegt var, þó má geta þess, að Gísli Magnússon á Hlíðarenda gjörði kemiskar tilraunir, og það er sagt um síra Narfa Guðmundsson, að hann hafi verið vel að sér í efnafræði; Þorkell Vídalín fékkst við efnafræði erlendis og svo munu fleiri íslenzkir læknar hafa gert.

Á 17. öld er fátt um íslenzk rit, er snerta almenna landafræði, þó má geta þess, að síra Einar Ólafsson sneri á íslenzku ágripi af landafræði Abrahams Orteliusar,[3] og til er einnig stutt landaskipunarfræði eptir sira Gisla Bjarnason í Grindavík († 1656);[1] ferðabók Jóns Ólafssonar Indíafara (1593—1679) segir og frá fjarlægum löndum og þjóðum. Vel getur verið að fleiri landfræðisbækur frá þeim tíma séu til, þó eg hafi ekki rekið mig á þær í handritum.

---

[1] Sbr. K. Maurer: Isländische Volkssagen. Leipzig 1860. bls. 179—84, Þjóðsögur Jóns Árnasonar I. bls. 648—57. Ferðabók Eggerts og Bjarna, bls. 402—4. 423—26 og víðar. Í handritum frá 17. öld eru ótal margar dýra, grasa og steinasögur, sem enn eru óprentaðar og væri gott verkefni fyrir einhvern að safna því saman og rekja ferit sagnanna.

[2] Á landsbókasafninu er getið um steina í þessum handritum: hdrs. J. S. 109, 420—421, 422-8°. Lbs. 631 og 632-4° og 402-8° og eflaust miklu víðar.

[3] Thott, nr. 646 og 647-4°; í nr. 646 fylgja landsuppdrættir.

Stærðfræði stunduðu margir Íslendingar á 17. öld, sumir fengust og við stjörnufræði og eðlisfræði og varð þessi kunnátta til þess, að menn fóru optar en áður að mæla hnattstöðu ýmsra staða á Íslandi og fengust þannig betri ákvarðanir um legu landsins en áður. Enga grein stærðfræðinnar stunduðu menn þó af jafn miklu kappi eins og rúmfræðina, enda var það eðlilegt, úr því það hefir svo mikla þýðingu fyrir daglegt líf að vita nákvæmlega hvað tímanum líður, og árleg almanök tíðkuðust ekki fyrr en löngu seinna. Guðbrandur biskup Þorláksson gaf fyrstur út íslenzkt »Calendarium« 1576[2] og svo aptur 1611; árið 1671 gaf Gísli biskup Þorláksson á Hólum enn út rím með ýmsum viðaukum um væntanlegt árlegt veðráttufar og dálítið um lækningar[3]. Árið 1687 lét Þórður biskup Þorláksson prenta »litla rím« aptan við Olearii bænir[4] og »Calendarium perpetuum« 1692.[5] Í því rími er ýmislegur fróðleikur, meðal annars er sagt frá hnattstöðu ýmsra staða á Íslandi, um lengd dags og nætur á Íslandi, um eyktamörk, um lækningar o. fl. Margir aðrir rituðu rím, sem ekki hafa verið prentuð, eins og t. d. prestarnir Oddur Oddsson, Páll Björnsson í Selárdal, Jón Sigmundsson í Þykkvabæ (1640—1725), Ólafur Jónsson í Grunnavík (1672—1707), Auðunn Benediktsson á Borg († 1707), Gísli Bjarnason á Stað í Grindavík († 1656), Þórður Sveinsson í Aðalvík († 1667), Sigurður Torfason á Melum († 1670) o. fl.; Gísli Jónsson í Melrakkadal, Guðmundur Bergþórsson († 1705), Árni Þorvarðsson († 1702)[1] og Ólafur Guðmundsson á Sauðanesi (1537—1608) ortu rímvísur;[2] jafnvel kvennfólkið fékkst við rím, það er t. d. sagt um móður Árna Magnússonar, að hún hafi verið mjög rímfróð,[3] og ótal fleiri karlar munu hafa fengizt við rímfræði, þó þess sé ekki getið. Um 1650 lét Gísli Einarsson prenta tvö hin fyrstu íslenzku almanök í Kaupmannahöfn og árið 1684 er það talið til tíðinda í annálum, að þá hafi til landsins komið íslenzkt almanak »er stúdentar héðan af landi höfðu hið fyrra árið sett á vora tungu með vilja og vitund Bagga Wandels stjörnumeistara, hann dó þetta sama ár; eptir hann gjörði almanök Thomas Valgestein, en þó ei lengi«.[4] Hinn nýi stýll, eptir rími Gregors páfa, var eins og kunnugt er innleiddur á Íslandi með lagaboði 10. apríl 1700.[5]

---

[1] »Um jarðarinnar deiling« Lbs. nr. 210-8°; í sama handriti er líka »stutt ágrip náttúruþekkingar til nota fyrir viðvaninga, út af náttúrurannsakara nýjustu uppgötvunum, af Georg Rothe, þrykkt í Kmh. 1770«. Í Lbs. nr. 391-4° er »Lothari skynsamlegar undirvísanir um sitt hvað, vatn, sjó, jörð, lopt, eld. sól, stjörnur, tungl etc. Þar í er ýmislegt, er snertir almenna landfræði.

[2] Calendarium. Islendskt Rijm, so menn mættu vita hvad tijmum ársins lijdur. med því hier er ecki árleg almanach. Med lijtellre Utskijringu og nöckru fleira, sem ei er óþarflegt ad vita. s. l. & a., er til á Lbs.

[3] Calendarium eður íslendskt rijm, so menn meigi vita hvad tijmum ársins lijdur, med þvi hier er ecke árleg almanök. Hólum 1671. Aptan við er: Lijted Prognosticon um árlegt veðráttufar eirnin árferde. epter þeim fjórum fjordungum ársins. sem og um vinda og kraukdæme. item um böd, lækningar og blóðtökur epter því sem lærðir menn hafa af náttúrlegum orsöknm observerat. Form. obl.

[4] Rijmtal islendskt til að vita hvad ársins tijdum lijdur. Skálholti 1687. Mjög lítil bók, rúmir 2 þuml. á hæð og rúml. $1^{1}/_{2}$ á breidd.

[5] Calendarium perpetuum. Ævarandi tijmatal eður rijm iislendskt til að vita hvad ársins tijdum liður. Skálholti 1692.

Samfara rímritunum er víða talað um árferði, veðurlag og veðurspádóma, og tóku menn einkum mark á jólaveðri, og spá árferði eptir því upp á hverja vikudaga jólin ber, og eru rit um það kölluð jólaskrár;[1] í annálum 17. aldar er því optast nákvæmlega getið um veðrið um jólin og nýárið. Frá þeim tímum eru veðráttubæklingar síra Gísla Bjarnasonar (1649) og síra Hallgríms Péturssonar;[2] þar er talað um merki þau, er taka má af sólu, tungli, stjörnum, skýjum, blikum, regnboga, þoku, snjófalli, regni og votviðri, vindi, lopti, eldi, sjó, fuglum, kvikindum og dauðum hlutum, enn fremur er þar talað um vetrarfar, merki til gróða og ávaxtar, og optast er »lítill viðbætir«.

---

[1] Nokkrar rímvísur eptir hann eru í þórðarrími 1692.

[2] Sbr. Calendarium, Hólum 1671. Um það kveður síra Arngrímur lærði: Rímvísur rétt saman, ráðsvinnur nam spinna, hann er knýta kunni, kæn ljóð á norrænu, kund eg greini Gvöndar, góðmenntan og fróðan, Ólaf hvör nú hefur, heimgang að Sauðtanga.

[3] *Thorchilli:* Specimen Islandiæ non barbaræ, hdrs. J. S. 333-4°, bls. 16.

[4] Svarfaðardalsannáll, Lbs. nr. 158-4°, bls. 109—10; þetta almanak er til á landsbókasafninu og er titill þess: Almanak upp á thetta ár M. D. C. LXXXIV epter Christi fæðing, sem er hlaupár reiknað til Polihæðar 56 gr. 3. an. af Kon. M. Nav. Schol. Direct. Bagga Wandel. Kaupinhafn.

[5] Lovsamling for Island I. bls. 550—552. Árb. Esp. VIII. bls. 69.

Sumir Íslendingar fengust þá einnig við stjörnufræði, Oddur biskup Einarsson lærði hjá Tycho Brahe, Páll Björnsson, Gísli Bjarnason, Þórður Sveinsson og Gísli Einarsson voru og vel færir í þeirri mennt. Gísli Bjarnason og Þórður Sveinsson rituðu ýmislegt um stjörnufræði. *Þórður Sveinsson* var fæddur 1623 og fór úr Skálholtsskóla 1647, hann var hinn mesti hugvits og hagleiksmaður, þó hvorki við alþýðu geð né fyrir veraldlegar sýslanir, hann var fráskiptinn og vel látinn af góðum mönnum. Þórður vígðist til Ögurþinga 1652, en árið 1657 taldi síra Árni Loptsson hann á að hafa brauðaskipti við sig á Stað í Aðalvík; varð mál milli þeirra út úr staðartökunni og ári síðar fór Þórður alfarinn úr Aðalvík sakir óyndis, en Árni Loptsson náði aldrei Ögurþingum sakir óvilja sóknarmanna. Síra Þórður var síðan embættislaus hjá góðum mönnum; hann var eitt eða tvö ár hjá síra Páli í Selárdal og skrifaði þar rím 1660, en síðan fór hann suður að Skálholti og var þar flest þau ár, er hann enn átti ólifað, hjá Brynjólfi biskupi Sveinssyni. Síra Þórður var hinn mesti gáfu og lærdómsmaður og gátu menn varla skilið, hvernig hann tilsagnarlaust gat komizt niður í erfiðum vísindum, hann kunni t. d. ágætlega hebresku, en mest fékkst hann við stjörnufræði og stærðfræði, hann lagði út á íslenzku rit Copernicusar og fleira stærðfræðislegs efnis. Af hugviti sínu fann Þórður Sveinsson ýmislegt til verkaléttis, hann kom mastrinu í duggu síra Páls í Selárdal, og lét straum hræra sleggju til þess að berja fisk í Skálholti.[1] Nálægt jólum 1666 tók síra Þórður sinnuleysi og veikleika mikinn, sem leiddi hann til bana, segir svo frá veikleika þessum í annál Magnúsar Magnússonar: »1666 kom ofsókn á síra Þórð Sveinsson í Skálholti, so hann varð sjónlaus, heyrnarlaus, mállaus og vitlaus á einu augnabragði, lá so það eptir var vetrarins og fram á sumar í Skálholti með mikilli vöktun, þá sótti hans bróðir Ólafur hann og flutti vestur til Bæjar á Snæfjallaströnd á kviktrjám, hvar hann síðan sofnaði 1667, en skömmu fyrir hans andlát færðist að honum málið, so hann talaði á latínu, ebresku, grísku og öðrum tungumálum, þó í óviti«.[2] *Gísli Einarsson* var einn hinn lærðasti íslenzki stærðfræðingur á 17. öld, hann var fæddur 1621(?), sigldi og var innskrifaður við háskólann 2. des. 1644; hann stundaði þar af miklu kappi stærðfræði og stjörnufræði hjá Jörgen From (1605—1651), sem þá var kennari við háskólann í þeim greinum. Árið 1649, 7. apríl bauð konungur Gísla að fara til Íslands og kenna við skólann í Skálholti undirstöðuatriðin í reikningslist, flatmálsfræði og stjörnufræði, og fékk hann í laun afgjald af Flögujörðum í Skaptártungu.[1] Árið 1650 kom Gísli til Íslands og varð heyrari í Skálholti og veturinn sama eptir jól skólameistari, hélt þó jarðarafgjöldunum fyrir það. Meðan hann var skólameistari, bjó hann í Þrándarholti, en var lítill búsýslumaður og mjög hneigður til drykkjuskapar. Gísli var ágætur kennari og mjög vel látinn af lærisveinum skólans, var því minna tekið á óreglu hans, en annars hefði orðið. Tvisvar var Gísla vikið frá embætti um stundarsakir, í fyrra sinn sakir áfloga í drykkjuskap og áverka, er hann veitti Guðmundi nokkrum Guðmundssyni snikkara; skólasveinar rituðu þá biskupi og báðu, að þeir mættu halda jafn ágætum kennara, og varð það úr, að hann hélt embætti, en skólasveinar borguðu sekt þá, er hann skyldi greiða.[2] Í annað sinn var honum vikið frá fyrir frillulífsbrot, en Brynjólfur biskup bað konung, að hann mætti halda embætti, af því enginn annar væri hér á landi, er gæti gegnt því eins vel eða betur. Árið 1661 varð Gísli Einarsson prestur að Helgafelli, giptist 1664 Kristínu Vigfúsdóttur frá Setbergi og dó 1688, 67 ára gamall.

---

[1] Sbr. t. d. Lbs. 223 og 264-8°, J. S. 246-4°. Jólaskrá í ljóðum (jólamerkingarsálm) hefir síra Ólafur Guðmundsson ort. Upphaf: »Ef jólanótt er kyrr og klár, koma mun gott frjófgunar ár«. Seinasta (8da) erindið endar svo: »Landfarsótt þeim gömlu lógar, leiðangur og brennur nógar«. (Hdrs. J. S. 531-4°, eptirrit eptir hdrs. í Stockholm, nr. 21-8° chart.). Sumir segja að jólaskrá þessi sé eptir Gísla prest Bjarnason í Grindavík. Lbs. 165 8°, í því hdr. er önnur jólaskrá í ljóðum. Byrjun: »Jólaskrána eg sá einu sinni, jólatíðir voru þar nefndar inni«. Fornar jólaskrár eru prentaðar í Norges gamle Love IV. bls. 489, 506.

[2] *Hallgrímur Pétursson:* Veðráttubæklingur innihaldandi vita og merkingar þær eð gamlir skynsamir menn hafa aðgætt og eptir tekið af sólu, tungli og stjörnum, vindi, lopti og skýjum, item lifandi og dauðum hlutum upp á veðráttufar hæði illt og gott. Hdrs. J. S. nr. 74-8° (19. kap.). Sbr. Atli, Hrappsey 1783. Í *W. J. van Bebber*: Handbuch der ausübenden Witterungskunde, Stuttgart 1885, I. bls. 9—79, er ágætt yfirlit yfir hugmyndir þær, er menn höfðu um áhrif himintungla á veðráttufar.

---

[1] Um æfi síra Þórðar, Prestaæfir síra Jóns Halldórssonar, Rask 55-4°, bls. 483—84. Jón Ól. Grunnvíkingur í hdrs. J. S. nr. 68. fol. Thorchillii Specimen bls. 14. Vatnsfjarðarannáll, hdrs. J. S. 39. fol. Árb. Esp. VII. bls. 46.

[2] Annálar Magnúsar Magnússonar, Lbs. 39. fol.

Sira Gísli Einarsson var á þeim tímum álitinn einn af lærðustu mönnum á Íslandi, hann var gæflyndur maður og hrekkjalaus, þegar hann var algáður, en var lítt sýnt um veraldlegar sýslanir. Meðan Gísli var í Höfn, gaf hann út tvö almanök,[3] hann reiknaði pólhæð Skálholtssaðar og fannst

---

1) *Magnús Ketilsson:* Forordninger og aabne Breve III. bls. 11—12. Í konungsbréfinu er hann kallaður Gisloff Eivertsson. Segist Friðrik III. hafa heyrt, að Íslendingar kunni ekkert í stærðfræði og því sendi hann Gísla til Íslands, því hann hafi sett sig vel inn í aðalatriði stærðfræðinnar.

2) Skjöl um málaferli þessi, rekistefna og rannsóknir um þetta, og ýmislegt annað og margt fleira merkilegt til skólasögu þeirra tíma, er að finna í hdrs. J. S. nr. 511-4°.

3) Annað þeirra segist Jón frá Grunnavík hafa séð, það var fyrir árið 1650 og titill þess: Schriff Calender paa det Aar effter vor Herris Jesu Christi Födsel MDCL beregnet af Gislao Enario Islando. Prentet

Digitized by Google

hún vera 64° 14′ n. br. og er það ekki mjög fjarri sanni.[1] Gísli var hinn fyrsti Íslendingur, sem sérstaklega hafði lagt stund á stærðfræði og stjörnufræði við háskólann, og hinn fyrsti íslenzki kennari í þeim greinum; þó hefi eg ekki séð rit eptir hann, en töluvert gagn mun hann hafa gert með kennslu sinni.[2] Á 17. öld hafa menn án efa orðið að nota kennslubækur í reikningi, en ekki hefi eg rekið mig á, að þær séu nefndar, nema hvað sagt er, að Frans Ibsson prestur í Hruna hafi skrifað reikningsbók;[3] sira Frans kom mjög ungur hér til lands og tók Þórður biskup Þorláksson hann að sér, hann vígðist 1686 og dó mjög gamall 1739.

Í ríminu 1692 getur Þórður biskup Þorláksson, eins og fyrr var sagt, um pólhæðir þær, sem þá höfðu verið mældar á Íslandi; hafði hann sjálfur mælt hnattstöðu Skálholts og fundið 64° 10′, þá nefnir hann hnattstöðu Hóla eptir mælingu Guðbrands biskups (65° 43′), og Bjargtanga 65° 48′ eptir mælingu Páls Björnssonar í Selárdal, enn fremur telur hann breiddarstig Vestmannaeyja, Keflavíkur, Snæfellsjökuls og Eyjafjarðar eptir landfræði Hans Nansens, en hvort þessar ákvarðanir hafa verið byggðar á mælingum eða bara ágiskanir, veit eg ekki.[4] Þórður biskup hvetur menn mjög til

---

i Kjøbenhaffn aff Melchior Mortzan. J. Ól. Grv. Hist. lit. Isl. B. U. H. Add. 3. fol.

[1] A. M. nr. 359. fol.; á 23. blað í P. Resenii: Atlas Danicus 1688, er þessi pólhæð Skálholts skrifuð og sagt, að hún sé tekin úr bréfi Gísla Einarssonar til Henrik Bjelke. Hið sama bréf »de cometa anni 1652« nefnir Resen í Descriptio Islandiæ, hdrs. J. S. 38. fol. bls. 20, 183.

[2] Um æfi Gísla Einarssonar: Jón Halldórsson, Prestaæfir, Rask 55-4°, bls. 372—74. F. J. Hist. eccles. Isl. III. bls. 531—532. Árb. Esp. VI. bls. 139, VII. bls. 130.

[3] Thorchillii: Specimen Islandiæ non barbaræ, hdrs. J. S. 333-4°. Hin fyrsta íslenzka prentaða reikningsbók er líklega sú, sem prentuð er aptan við »Tilskipan um þann íslenzka taxta« 10. apr. 1702. Hólum 1746. »Lítið ágrip um þær fjórar species í reikningskonstinni. Innréttuð epter E. Hatton reikningskonst eður arithmetica«.

[4] Calendarium perpetuum. Skálholti 1692, 20. kap. »Um elevationes poli eður polihæðer, sem nú eru kendar á Islande að so komnu« bls. 99—100.

mælinga og segir: »Væri gott aðrir góðir menn, sem þar hafa vitsmuni til, vildu betur grennslast eptir þessum pólihæðum á landi voru, því margir einkum útlendskir girnast að fá nokkra vitneskju þaraf«.

Þá má geta þeirra, er stunduðu eðlisfræði og heimsspeki auk stærðfræðinnar; þar má fyrst nefna *Runólf Jónsson*, skólameistara, hann fékkst við margt, fornfræði, málfræði, eðlisfræði, stærðfræði og heimsspeki. Runólfur var sonur síra Jóns Runólfssonar á Svalbarði, sem dó að Völlum í Svarfaðardal 1682, 102 ára gamall.[1] Runólfur var innskrifaður við háskólann í Höfn 21. des. 1640, en kom út hingað aptur 1644, og varð þá skólameistari á Hólum; 1649 fór Runólfur aptur utan og fékk meistaranafnbót 1650, varð síðan skólameistari í Christiansstad á Skáni og dó úr drepsóttinni 1654.[2] Runólfur Jónsson skrifaði ýms málfræðisrit og 1652 var hann forseti við 12 »dispútatíur« í eðlisfræði og heimspeki, og voru þeir, sem »dispúteruðu«, allir Íslendingar nema tveir; hafði Runólfur kennt þeim stærðfræði og eðlisfræði, er hann var mjög hneigður fyrir.[3] Af bréfi frá Runólfi til Brynjólfs biskups Sveinssonar 1645 sést, að hann hefir á Hólum fengizt töluvert við stærðfræði, og Þorlákur Skúlason segir, að hann

---

[1] Timarit Jóns Péturssonar, IV. bls. 83. Síðustu æfiár var síra Jón hjá tengdasyni sínum, síra þorsteini Illugasyni á Völlum; kona hans, systir Mag. Runólfs, hét Steinvör; bróðir Runólfs, Þorsteinn Jónsson, var fyrst prestur á Svalbarði, síðan á Eyðum, hann var lærdómsmaður og hélt opt barnaskóla, segir síra Jón Halldórsson í prestaæfum.

[2] Eptir alþingisbókinni 1660. nr. 37, er útlit til, að Mag. Runólfur hafi átt í fjárbralli leiðinlegu eða þá einhver svik hafi verið í tafli af einhvers annars völdum; þá bar Tomás Niculásson fram á þingi skuldabréf Runólfs til Thomas Bang, dags. í Bræðratungu 1652, 28. júlí, með undirrituðum ábyrgðarmönnum, Þorláki biskupi Skúlasyni og sýslumönnunum Hakóni Gislasyni og Benedikt Halldórssyni, og vildi enginn þeirra kannast við að hafa skrifað undir; Benedikt Halldórsson hafði ekki komið í 24 ár að Bræðratungu. þorlákur biskup segist af góðvilja við Runólf vilja borga 100 dali og Helga Magnúsdóttir (ekkja Hákonar, systir Vísa-Gísla) 20 dali »af góðvild, en ei skyldu«.

[3] Jón Ól. Grv. Hist. lit. Isl. B. U. H. Add. 3. fol. F. J. Hist. eccles. Isl. III. bls. 548.

Digitized by Google

hafi með hollenzkum skipstjóra 1644 mælt breidd Hóla og fundizt hún vera 65° 10′, lengdina gátu þeir ekki fundið sakir verkfæraleysis.[1] Af þeim er vörðu ritgjörðir sínar 1652 undir forustu Runólfs Jónssonar, má fyrst og fremst nefna þá Teit Torfason († 1668) og Sigurð Torfason († 1670). Teitur var sonur síra Torfa Snæbjarnarsonar í Kirkjubólsþingum og varð nafnfrægur af afli sínu og hreysti, er Svíar sátu um Kaupmannahöfn 1660, hann var ráðsmaður Skálholtsstaðar og drukknaði í Reiðnesósi 28. des. 1668. Sigurður Torfason var prestur á Melum, hann var bróðir Þormóðar Torfasonar og hefir ritað um galdra, sem fyrr hefir verið getið.[2] Enn fremur varði Þorkell Vídalín þá einnig (1652) ritgjörð um eðlisfræði.[3] Jón Grunnvíkingur segir, að Ólafur nokkur Magnússon og Jón Ólafsson hafi þá varið ritgjörðir um svipað efni.[4] Einhver Þorleifur Jónsson[5] ritaði líka bækling »um heiminn« 1644.

Hér má geta þess, að Íslendingar á þessari öld tóku nú fyrst að rita ítarlegar lýsingar á eldgosum þeim er urðu. Oddur biskup Einarsson reit um Heklugosið 1597, og bróðir hans Ólafur Einarsson († 1659) um Öræfajökuls og Grímsvatnagos 1598; Þorsteinn Magnússon sýslumaður († 1656) samdi rit um Kötluhlaupið 1625 og var ágrip af því gefið út á dönsku af Nic. Helduader. Þorsteinn Magnússon var einn af helztu lagamönnum á 17. öld og hefir ritað margt um lög. Um Heklugosið 1693 rituðu þeir Oddur Eyjólfsson skólameistari († 1702), Daði Halldórsson í Steinsholti († 1721) og Þorlákur skólameistari Þórðarson († 1697), sonur Þórðar biskups. Eru rit þessara manna enn þá öll til í handritum.[6]

---

[1] Hdrs. A. M. nr. 1058-4°. Þ. Sk. Responsio subitanea. Gl. kgl. Saml. 2856-4°.

[2] Teitur Torfason reit: »De principiis rerum naturalium in genere et in specie de materia« og »De aquis super coelestibus et cælo sidereo«. Sig. Torfason: »De temperamento«.

[3] »De definitione et partibus Phycises« og »De tempore«.

[4] J. Ól. Grv. Hist. lit. Isl. bls. 56 og 58.

[5] »Dissertatio de mundo 1644« J. Ól. Grv. Hist. lit. Isl. bls. 156.

[6] Sbr. *Th. Thoroddsen:* Oversigt over de islandske Vulkaners Historie. Kbh. 1882, bókaskráin aptan við, bls. 135—148.

Vér gátum þess fyrr, að allskonar hindurvitnafræði var á 17. öld í mjög miklum metum hjá íslenzkri alþýðu; að svo hefir verið, sést af öllum þeim handritagrúa um slík efni, sem enn er til; menn rituðu þesskonar bækur upp hvað eptir annað og það jafnvel lengur en menn trúðu efninu.[1] Allt efni þessara rita er útlent og hefir á 17. öld verið tekið úr ýmsum latneskum, þýzkum og hollenzkum ritum. Sérstaklega voru menn í þá daga trúaðir á áhrif stjarnanna á örlög mannanna og ótal sinnum rita menn um tólf himinsins hús, um það hvernig menn samkvæmt stjörnunum skuli haga sér í hverjum mánuði, um örlög manna eptir fæðingarstjörnum þeirra, um áhrif himintungla á lækningar, blóðtökur, veðráttu o. s. frv. Lófalist (chiromanti) tíðkuðu menn og mjög mikið[2] og eru til mörg handrit um þá fræði; þá má enn fremur nefna draumabækur, og rúnabækur með allskonar villuletri og særingum.

16. Jón Guðmundsson og Jón Daðason.

Jón Guðmundsson lærði var einn af hinum einkennilegustu Íslendingum á 17. öld. hjá honum sjást skýr auðkenni þeirrar aldar, Jón er öndvegishöldur hjátrúar og forneskju: hann var hinn mesti fróðleiksmaður, en fróðleikurinn var allur á ringli, af því dómgreindina vantaði, hann var þjóðsagnasnuddari mikill og ákaflega trúgjarn, trúir öllu, sem hann hefir heyrt, og hneigist helzt að því, sem fjárlægast er mannlegu viti; hin hóflausa hjátrú er sameinuð mikilli fróðleiksfýsn og þó þjóðsagnafræðin helzt hafi not af ritum hans, þá er þó allmikið innan um, sem bendir á töluverða kunnáttu í náttúruvísindum og landfræði; þó kunnáttan yfir höfuð sé á lágu stigi eins og hjá samtíðarmönnum hans á Íslandi, þá sést þó af ýmsu, að hann hefir athugað margt sjálfur, og er það fátítt á þeirri öld. Í stuttu máli, Jón Guðmundsson er merkilegur maður og þó undarlegur; af ritum hans er ekki gott að vita, hvort meir skal undrast iðni hans og fróðleik eða ofurmagn heimskunnar, en hér verður að gæta þess, að hjátrúin var aldarandi og hugsun og röksemdaleiðsla þeirra tíma allt önnur en nú. Guðbrandur Vigfússon lýsir Jóni þannig, að hann hafi verið »heiptugur í skapi, sérvitur og fullur hjátrúar og pápískur í trú og trúði á Maríu og þótti ófagur hinn nýi siður. Um lærdóm hans er það sannast að segja, að þó hann sé blendinn, þá hafa fáir þá verið svo fjölfróðir sem hann og víðlesnir«. Jón lærði og Jón Daðason eru að mörgu líkir, þó er Jón Daðason enn þá sérvitrari; hann þekkir betur útlend fræði, en Jón lærði er betur að sér í íslenzkum fræðum og alþýðutrú; hjátrú Jóns Daðasonar er ekki alveg eins mögnuð, en aptur er Jón lærði miklu sjálfstæðari og íslenzkari í anda. Vér verðum að geta Jóns lærða nokkuð ítarlega, því frá honum er sprottinn mestallur sá fróðleikur, sem alþýða í tvær aldir hafði um dýr, jurtir og steina.

---

[1] Eitt af fullkomnari handritum um allskonar hjátrúarvísdóm er Hákonarstaðabók (hdrs. J. S. 248-4°, 373 bls.); hana hefir skrifað með útflúri og myndum Pétur Pétursson yngri á Hákonarstöðum á Jökuldal 1846; þar segir ritarinn aptast í bókinni: »eg held lítið mark að öðrum eins kerlingasögum og hér eru«.

[2] Af handritum um stjörnulist, sem eg hefi handleikið, eru þessi hin helztu: hdrs. J. S. 158. fol., 74-8° (plánetubók með hendi síra Hallgríms Péturssonar). Lbs. 391-4°, 210, 223 og 402-8°. A. M. 189. 8°. Um lófalist: Ny kgl. Saml. 316-4°; hdrs. Bmf. Kmh. 167-4°; J. S. 158 fol. og 114-8°; Lbs. 223-8°. Physionomia eptir R. Galen 1621, er síra Sigurður Jónsson í Vatnsfirði sneri, er til víða í handritum. Rit um þessi efni eru miklu fleiri og hefi eg alls ekki sérstaklega grennslazt eptir þeim.

Í kvæðinu »Fjölmóð« lýsir Jón Guðmundsson sjálfur æfi sinni og telur allar þær galdraofsóknir, er hann þykist hafa orðið fyrir; Jón lærði var líka kallaður Jón málari eða tannsmiður, hann var fæddur 1574 í Ófeigsfirði á Ströndum, 1601 reisti hann bú á Stóra-Fjarðarhorni í Kollafirði, veturinn 1607 var hann í Bjarneyjum á Breiðafirði, 1610 eða 1611 í Ólafseyjum fyrir Skarðsströnd. Veturinn 1611—12 hjálpuðust þeir að, Galdra-Leifi og Jón málari, að kveða niður hinn alræmda Snæfjalladraug, þá orti Jón »Fjandafælu« og fleiri kvæði.[1] Eptir það var Jón um stund á Vestfjörðum og komst þar í kynni við Gaskóna, er þá stunduðu hvalaveiðar hér við land og rændu sumstaðar; var Jón þeim hliðhollur og varð hann eptir dráp þeirra að stökkva burt af Vestfjörðum fyrir ríki Ara í Ögri.[2] Dvaldi Jón lærði eptir það um hríð undir Jökli, en hafði þar þó sjaldan frið, að því er hann sjálfur segir, Ari í Ögri sendi honum sendingar og gerði að honum svo mikla galdra að vestan, að jörðin gekk í bylgjum undir Jóni. Þá var síra Guðmundur Einarsson á Staðarstað að rita á móti »Fjandafælu« og um galdra, og hefir víst varla litið hýru auga til nábúa sins,[3] enda bregður Ari í Ögri síra Guðmundi um, að hann hylmi yfir með galdraskóla þeim, er »strákurinn Jón Gvendsson« haldi undir Jökli; um þetta höfum vér fyrr getið nánar. Út úr galdraorðrómi þeim, sem gekk um Jón, var honum stefnt til alþingis, en Guðbrandur biskup skaut þá skjólshúsi yfir hann og tók Guðmund son hans í skóla; var Jón nú um tíma nyrðra, en eptir dauða Guðbrands biskups flæktist hann suður á Akranes 1627; þar þykist Jón hafa orðið fyrir römmum göldrum og sendingum frá Ólafi Péturssyni, umboðsmanni höfuðsmanns, sem hann kallar Náttúlf í ritum sínum. Guðmundur sonur Jóns hafði fengið Hvalsnessbrauð og lofazt þjónustustúlku Ólafs Péturssonar, kærði síra Guðmundur, að Ólafur hefði viljað komast yfir stúlkuna eptir trúlofun við sig, en þá er það hefði eigi dugað, hefði hann veikt hana með fjölkyngi; lét Ólafur þá stefna þeim feðgum og bar á Jón galdra, Guðmundur missti brauðið, en Jón var dæmdur útlægur 1631.[1] Flýði Jón Guðmundsson nú af Suðurlandi og komst eptir mikla hrakninga norður á Langanes og svo þaðan á Hérað; segir hann að Bjarni sýslumaður Oddsson og síra Ólafur Einarsson hafi tekið sér vel og verið sér góðir, en þá fréttist suður, hvar hann var niður kominn og þá byrjuðu ofsóknirnar aptur og segist hann þá hafa orðið að flýja í útsker.[2] Síðan komst Jón í kaupskip og fór til Kaupmannahafnar og segist hann þá hafa verið 63 ára gamall; í Höfn tók ekki betra við, þar var hann settur í bönd og varpað í dýflissu, en þá tók Ole Worm hann að sér, vildi hann fræðast af Jóni um rúnir og frelsaði hann úr varðhaldi; var nú ákveðið að rannsaka skyldi mál hans að nýju og var Jón fluttur aptur heim til Íslands, en var þar enn á ný á alþingi dæmdur útlægur; Danir vildu ekki flytja

---

[1] Kvæðabálkar þessir eru þrír: Fjandafæla, »Jesú dreyra dauða og pín« o. s. frv., Snjáfjallavísur hinar síðari: »Far niður fýla, fjandans limur og Grýla« o. s. frv., Umbót eða Friðarhuggun: »Minn guð eg syng þér sætlegt lof« o. s. frv.

[2] Um dráp Gaskóna, hefir Jón samið sérstaka ritgjörð »Dráp Spánverja í Æðey 1615«, sem nú er prentuð í Fjallkonunni IX. 1892, 103—151. Titillinn er »Sönn frásaga af spanskra skipbrotum hér við land anno 1615«. Hdrs. J. S. 533-4°; hdrs. Bmf. Kmh. 37-8°.

[3] Sagt er að prestur hafi áminnt Jón að hætta göldrum, en hann hlýddi því ekki; þá bannfærði sira Guðmundur Jón í messu á Staðarstað, þá var Jón á Sandi, en í sama augnabliki, sem Jón var bannfærður á Staðarstað, fann hann undarlegan titring í líkamanum og mælti »nú minnist prófastur mín í dag« og eptir það friðmæltist hann við síra Guðmund.

---

[1] Árið 1635, 1. júlí lýsir Jens Söffrinsson útlegð Jóns á alþingi og »skikkaði að hann skyldi fangast og flytjast sýslumanni eða til Bessastaða, hvar helzt sem hann kynni nást, svo framt þeir ekki sjálfir vildu standa til rétta«. Lögþb. 1635, nr. 7. Þeir sem ritað hafa um æfi Jóns lærða, munu flestir eða allir hafa haft fyrir sér æfidrápu hans (Fjölmóð), eigi lengri en 246 erindi, því þar hættir drápan í miðju kafi í flestum handritum, þegar hann er dæmdur útlægur í fyrra skipti (svo er t. d. í handritum Þorvaldar Sivertsens og Jóns Árnasonar); sést því ekki á æfiágripunum, hvað af Jóni hefir orðið árin 1631—36, en í hdrs. J. S. nr. 92. fol. er afskript Jóns Sigurðssonar af drápunni (því nær) allri og »restans eða rófan« aptan við; þar sést hvað drifið hefir á daga Jóns þessi ár. Sömuleiðis drápan öll Lbs. 170-8°.

[2] Jón lærði segir í Fjölmóð: »voru enn bjargráð bönnuð allvíða og hvergi fritt hér á landi. varð þá í útsker eitt að snauta« . . . . »Boð vildu senda svo bana eg fengi, reykr rógsmanna rauk úr fylgsnum, fáir mér þá fundust fullvel trúir«. Að Jón hafi flúið í útsker, kemur saman við lýsingu Hofssóknar í Vopnafirði 1840, þar er talað um Bjarney norðaustur af Fagradalsfjalli í Vopnafirði, hún er skammt frá landi 25—30 dagsláttur að stærð, 6 hdr. að dýrleika að fornu. Hofskirkja á eyna. Hún er óbyggð, en sjómenn liggja þar á vorin til hákarlaveiða og er skáli til þess gjör. Hér var Jón lærði í 3 ár og hefir hann markað ártalið á klöpp í eynni 1632 og 1635. Mælt er að hellir sé undir eynni. og er sigið fyrir munna hans að mestu. Gullborg heitir klettur á eynni. Hdrs. Bmf. Kmh. 18. fol.

Digitized by Google

hann burt og hrökklaðist Jón þá aptur austur í Múlasýslur. Eptir að Brynjólfur biskup Sveinsson komst til valda 1639 var Jón óhultur, því biskup var skjól Jóns og athvarf upp frá því; það er auðséð á mörgu, að Brynjólfi biskupi hafa geðjazt rit Jóns og hefir biskup beðið hann að skrifa sumt, auk þess var Brynjólfur undir niðri æði pápiskur í anda eins og Jón. Jón Guðmundsson naut þess, að lærðir höfðingjar kunnu að meta rit hans og fróðleik, annars hefði hann eflaust verið brenndur eða hengdur, margir létu í þá daga lífið fyrir galdragrun, sem minna höfðu til saka unnið en Jón lærði. Þegar Ólafur Pétursson hafði misst völd og gengi,[1] fékk Guðmundur Jónsson aptur prestskap og varð prestur á Hjaltastað.[2] Jón Guðmundsson var það sem eptir var æfinnar á Úthéraði, líklega optast í Dalakoti og Gagnstaðahjáleigu; þar eystra ritaði hann í elli sinni flest rit þau, er eptir hann liggja.[3] Dauðaár Jóns vita menn ei með vissu, líklega hefir hann dáið 1650 (sumir segja 1654, sumir 1658).[4]

Kona Jóns lærða hét Þuríður Þorleifsdóttir, hún var hjátrúarfull eins og maður hennar og talin mjög fjölkunnug; síra

---

[1] Um það kveðnr Jón í æfidrápu: »þá var Náttúlfur naður hinn falski, sá stórþjófur strokinn úr landi, hafði hann svikið af sínum herrum, fjörutiu hundruð fullra dala«. Hdrs. J. S. 92. fol.

[2] Konnngsbréf um þá feðga 14. maí 1637. *Magnús Ketilsson:* Forordninger og aabne Breve II. bls. 408—410. Í prestatali Sveins Níelssonar, bls. 12 segir, að Guðmundur Jónsson hafi verið vigður 1633, en það er skakkt, af honum var dæmdur prestskapur 13. maí 1630 á Kálfatjörn, sbr. Alþingisbók 1637. nr. 3.

[3] Um æfi Jóns Guðmundssonar: Árb. Espólíns, Hist. eccles. Isl. III. bls. 590—593. Íslenzkar þjóðsögur, formáli bls. 10—18. Sýslumannaæfir II. bls 215—18. Þáttur Jóns lærða Guðmundssonar eptir Gísla Konráðsson, hdrs. J. S. 291-4°. Alþingisbókin 1637, nr. 2. Reflexiones Joh. Thorchillii de persona, vita, familia et scripto Jons málara vel lærða de quibusdam naturalibns Islandiæ, Ny kgl. Saml. 1275. fol., eru ómerkilegar. Ýmislegt mun vera athugavert í æfiágripunum, og væri eigi vanþörf á, að ritað væri ítarlega am Jón lærða.

[4] Jón frá Grunnavík segir, að Jón lærði hafi lifað þangað til 1663, en það er ósennilegt. Brynjólfur Sveinsson segir 1649 í bréfi til Ola Worms. að Jón Guðmundsson sé nú sér og öðrum gagnslaus, félaus og farlama á útkjálka. Ep. Wormii, II. bls. 1050.

Digitized by Google

Guðmundur á Hjaltastað mun hafa verið skilgetinn sonur þeirra hjóna.[1] Í elli sinni átti Jón Guðmundsson son fram hjá, sem kallaður var Jón Litlilærði,[2] hann líktist föður sinum í hjátrú og öðru, en litlar sögur höfum vér af honum, þó er sagt hann hafi ort sálm og mælt djúpið í Lagarfljóti. Jón Guðmundsson var listamaður til handanna, þessvegna var hann kallaður málari og tannsmiður; myndir í handritum hans eru vel dregnar og í þá daga var það alsiða að smíða ýmsa gripi úr tönnum og beini. Í kirkjunni á Hjaltastað var á 18. öld útskorin altaristafla eptir Jón lærða með ártalinu 1643, prýðilega gerð.[3]

Jón Guðmundsson ritaði mest um náttúrufræði, um eiginlegleika »náttúrur og dyggðir« dýra, jurta og steina, mestallt blandað forneskju og hindurvitnum, hann ritaði og um álfa, útilegumenn og margt fleira, er snertir þjóðtrú; hann orti margt, rímur, drápur og kvæði og ritaði ýmislegt sögulegs efnis.[4] Margir lærðir menn fyrr og síðar hafa haft skömm á Jóni lærða sökum hjátrúar þeirrar, sem er í bókum hans, og það er eðlilegt þó þeir samtíðamenn hans, sem ekki kunnu að

---

[1] Bogi Benediktsson segir, að Jón lærði hafi átt son, er hét Daði »laungetinn með Gunnu«. Sýslumannaæfir II. bls. 215.

[2] Gisli Magnússon var þá sýslumaður í Múlasýslu, hafði Jón opt boðið honum »bót og viðsjá«, líklega einhverjar töfraþulur, til verndar gegn óhöppum, árásum óvina eða þvílíkt, því það var eitt aðalstarf Jóns að hjálpa mönnum um særingar og verndarþulur, en Gísli vildi ekki sinna þessu. Nú er Jón féll í hórdómssök, þá var bann samkvæmt lögum hýddur, þó gamall væri, og er mælt, að Gísli hafi þá sagt, að nú skyldi hann sjálfur brúka sína »bót og viðsjá«. J. Ól. Grv. Hist. lit. Isl. og Lex. Isl. undir »bót«. Vísi-Gisli varð sýslumaður í Múlasýslu 1648, svo Jón lærði hefir að minnsta kosti verið 74 ára, þegar hann eignaðist þennan launson.

[3] Altaristöflu þessari er lýst í ferðabók Olaviusar bls. 629.

[4] Jón Guðmungsson hefir ritað Íslands annál. Grænlands annál o. fl. hdrs. J. S. 107-4°. Eitt hið síðasta rit hans mun vera ágrip af Fabroni veraldarsögu, ritað í Dalakoti í Útmannasveit 1647. A. M. 201-8°. Kvæði hans nefnir Jón þorkelsson í Digtn. paa Island, bls. 485—487. Í Lbs. 575-4° er ritgjörð. sem heitir »um ættir og slegti, sem og annað fleira nokkra manna á Íslandi, uppteiknað epter Jóni sál. Guðmundssyni 1688«.

Digitized by Google

skilja hismið frá hveitinu, og aðeins litu á hjátrú hans, atferli og lifnað, sem ekki var eptirbreytnisverður, þó þeir skoðuðu hann sem nokkurskonar Sölva Helgason, sem flakkaði um og útbreiddi hjátrú og lausung. Nú er svo langt liðið frá, að það er hægt að meta kosti Jóns og bresti, og svo mikið er víst, að rit hans sýna eins og skuggsjá líf og hugsunarhátt þessarar einkennilegu aldar, hinn margbrotna fróðleik og hið andlega ringl. Ritgjörðir Jóns lærða féllu alþýðu vel í geð, Jón blandar saman fróðleikskornum og hjátrúarsögum, fróðleikurinn kemur fram eins og einhver töfraspeki, það fer hrollur um menn, er þeir lesa um öll þau undur, er náttúran hylur í skauti sínu; ófróð alþýða fann í ritum Jóns lærða sínar eigin óljósu hugmyndir settar í letur, hin dauða náttúra er öll kvik og lifandi, álfar og vættir gægjast út úr hverjum steini, allstaðar er óvinátta og fjandskapur gegn þeim, sem eigi sjálfir geta notað töfrakrapta náttúrunnar til að verja sig. Jón veitir mönnum tvennt, sem þeir samkvæmt aldarandanum þóttust þurfa, þekkingu á náttúrinni, eins og menn hugsa sér hana þá, og varnarmeðöl móti hinum sýnilega umheimi og hinum ósýnilega andaheimi, töfralækningar og særingar; það var því ekki undarlegt þó Jón lærði væri í miklum metum hjá óbreyttri alþýðu. Rit Jóns lærða höfðu mikil áhrif á alþýðufólk og áttu síðar mikinn þátt í því að halda við hjátrú og hindurvitnum; ritgjörðirnar breiddust út um allt land í ótal afskriptum; opt er illt í handritum að sjá hvað saman á, því mörgum ritum hans hefir verið sundrað og bætt inn í og hinir einstöku hlutar skeyttir saman á ýmsan hátt, það er því opt örðugt að sjá í handritunum, hvað er eptir Jón lærða og hvað eptir aðra.

Merkasta ritið eptir Jón Guðmundsson er rit hans »Um Íslands aðskiljanlegar náttúrur«; það er hin fyrsta tilraun til þess að skrifa náttúrusögu Íslands og er þó mest um hvali. Fyrst talar Jón lærði um hinn mikla jarðhita á Íslandi, er komi fram í eldfjöllum fyrir Reykjanesi, undir jöklum og í Heklu; nálægt Heklu segir hann að 1636 hafi fundizt silfurnám, hafi silfrið verið flutt til Hafnar og reynzt gott, þetta hefir hann eptir dönskum stýrimanni. Því næst talar hann um fornmenn og forneskju þeirra; hinir merkustu þeirra voru Bárður Snæfellsás, Hámundur í Hámundarhelli, Ármann í Ármannsfelli, Bergþór í Bláfelli og Skeggávaldi, er fann Áradal; þeir kunnu Dofralistir og bjuggu helzt á leynistöðum til fjalla, til þess að komast hjá árásum og öfund íbúanna, annars hefðu þeir ekki haft frið með náttúrusteina, silfurmálma, vínber, ölkeldur og annað, er þeir fundu í jörðu; nú segir hann Íslendingar sinni því ekki, þó nóg sé í jörðu af silfri, kopar, blýi, kvikasilfri, járni og brennisteini. Gerir Jón mikið úr því, hve hér á landi sé mikið af málmum, einkum telur hann silfursand[1] mjög algengan t. d. við Reykjarfjörð á Ströndum, í Mókollsdal, í Skarðsheiði syðri og víðar. Í Múlasýslu segir hann að líka séu víða málmar, en djúpt sé á þeim, segist eitt sinn hafa fundið eirberg og fengið það dönskum kaupmanni og bætir svo við »en í Danska og djúphafið er eins að safna, með því má öllum gagnsemdum glata«. Indriði smiður Jónsson úr Selvogi sagði á Bessastöðum, að hann hefði fundið íslenzkan burís, eins góðan að kveikja með silfur eins og hinn bezta útlenzka, og saltpétur sagði hann væri nógur í Krísuvíkurfjöllum og hefði fyrr verið seldur Hollenzkum. Jón segir, að saltpétur komi nógur fram á Þeistareykjum nyrðra, í sólskini á sumrum »og vita þetta Danir, þó í djúp þeirra sökkvi sem fleira«; steinkol segir hann séu í Svínadal í Hvammssveit og víðar. »Hvar sem nú er allt þetta áðurgreint í landinu, þá vantar ekki til utan meistara þekkingarinnar og reynsluna eða ransak landsins«. Nýlega segir Jón að hið auðveldasta silfurnám sé nýfundið í Kálfafellsfjalli í Hornafirði af fátækum bónda Indriða að nafni.

Næsti kafli er um Íslands þangávexti; talar Jón þar um söl, þang og Guðmundargrös, slafak, maríuþang eða brimsöl o. fl. Þang segir hann sé gott »til að fægja og hreinsa menn innan af kviðsótt og búkveiki og öllu slími«. Annað þang er kallað hrossaþang. það nota menn til eldiviðar í Eyjum (Vestmannaeyjum) og á Suðurnesjum. Slafak segir hann megi baka milli heitra hellna og láta svo slafakskökurnar i heita mjólk, og sé það gott mót svefnleysi. Söl kveður hann hentug til margs, bæði útvortis og innvortis, »einkum þau rauðu söltu, en þau gulu, sem í vatnsblendingi vaxa, eru mikið sætari. Guðmundargrös eru lifrauð og miklu betri en heiðargrös«. Enn fremur getur Jón þess, að menn hafi dregið upp á 4 eða 5 faðma dýpi rótarlausa þöngla, »sem fuglakyn litið hefir út úr vaxið«. »Hrossaþönglar eru sem skógur i sjónum, en laufin út úr þeim heita kerlingareyru; þá köllum vér bjöllur, en laufavöxtinn upp úr kjarna«. »Eitt kyn þangs er hvítt og létt með laufunum sem lín, og svo sem prjónað eða ofið sé«. »Sjáfargrunn er marglitað líka sem stórsteinar og jarðklettar á landi, eður sem mosi afskafinn, sá litur er af meisturum nýtandi, bæði er hann hvítur, grár og gulgrænn með svörtum dröfnum sem heyló eða móafuglar. Regn áttanna með verma eður kæln umbreyta þeirra litum með bergsins náttúru; halafiskur (smokkfiskur) og önnur smákyn, einnig eitruð, taka lit eptir grunni«.

---

[1] Það er auðséð, að Jón Guðmundsson hefir víða séð brennisteinskís, sem algengt er hér á landi, og hefir haldið, sem ófróðir alþýðumenn enn, að í því væri silfur eða gull.

Þá kemur kafli um eyjar kringum Ísland, þar talar hann aðeins um fjarlægar eyjar, er dylgjusögur ýmsar hafa gengið um. Gunnbjarnarsker segir hann séu 6 eyjar, allar stórar, útnorður af Ísafjarðardjúpi; þar hafi hollenzkur maður nýlega komið og séð 2 kirkjur. »Sé siglt austur fyrir Ísland, er það djúpa haf fyrst nokkra stund, sem svarar Hornstranda parti, þá tekur til hafgrunnið stóra, sem land er horfið, það gengur fram allt i Hafsbotna og er leirgrunn, 4 eða 5 faðma djúp á; þar stendur hafís löngum og gerir hafið ísfast. Þegar norðar kemur, gagnvart Skagafjarðar og Fljótafjalla parti, þá kemur enn djúpt haf að Grímseyjar grunnum og Kolbeinsey. Þeir gömlu reikna dægur sigling frá Kolbeinsey til óbyggða í Hafsbotnum, þá eru Hafálar og sá fuglaklettur, þeir kalla Hvítserk, svo austur að Ægiseyjum, sem i hafinu liggja gagnvart Langanesi eður Héraðsflóa parti, þær eru og mjög stórar: á sama striki þar fram undan í hafinu liggur Ægisland, er þeir gömlu kölluðu Svalbarð í Hafsbotni, þangað eins langt og til

Færeyja héðan«. Ægisland segir Jón Guðmundsson sé stórt og frostalltið, Enskir kalli það Prestey, en Danir og Hollendingar Egerland; land þetta er allt skógi vaxið, með sætum vatnsbrunnum, en ei stórum straumvötnum, þar er fullt af hreindýrum og geitum og hafrar með 4—6 hornum, líka elgsdýr í fjalldala landskógum; hafnir eru þar góðar og veiðiskapur nógur, »sá partur sléttur, sem hingað til vesturs horfir og einn fjörður upp í«. »Fjöllin og hábjörg landsins horfa í það djúpa meginhaf milli Spissbergs og óbyggða, sem er Norðhvalaland, því kölluðu þeir gömlu það Svalbarð«. Jón segir að Hollendingar hafi fyrst fundið Ægisland 1630, »þar segist sá danski Jurgin hafa dvalið fullar 5 vikur 1635«. Frísland er langt suður í hafi, þaðan er skemmst frá Reykjanesi. »Frá Eldeyjum og Geirfuglaskeri grynnra og nyrðra skal telja 7 smásker og sést hvert frá öðru á sömu rein, rétt í haf frá Reykjanesi; þá kemur eyjaþústur, sem minn stýrimaður Reinoldt sagðist ekki kannað hafa, en það betra og syðra Geirfuglasker liggur til suðurs, jafn langt þangað sem til lands frá nyrðra skeri upp á Reykjanes, sem vera skal hinn bezti vertiðarbólmi og góðar lendingar, en vestur frá Geirfuglaskeri skulu standa fuglastapar allt að þeim tveim eyjunum, sem Engelskir segja þar liggja, sem jökull er upp í allt að grösum; síðan tekur enn til djúpa hafið fyrir Jökli og Breiðafjarðarflóa allt vestur að Krosseyjum«. Krosseyjar í landsuður frá Rauðasandi eru 4, þrjár lágar, en hin vestasta mjög há; þar segir Jón að séu hafnir og miklar fjörur og blágráir sandar, þar fylltu Englendingar sekki sína með fljótandi æðardún, er með stórstraumum rak út af söndunum. »Þar er vigraselur sem krap, nægð látursela. fugls og grass, þar kemur aldrei hafís, varla vetur«. »Látraröst gengur langt í norðvesturhaf á landsbrún að fuglaskeri einu, segja Engelskir, en annað miklu minna og grunnt fyrir þeim fjörðum«. Aptan við þessar eyjalýsingar úr norðurhafinu kemur þessi klausa: »um hafskrímsl skrifa eg ekki, því eg hefi ekki af þeim lesið margt, en allmörg hefi eg séð, þar til þau hurfu fyrir oss felliveturinn hinn mikla, sem var Anno 1602«.

Næsti kafli er um hvalfiskakyn í Íslandshöfum. Þessi kafli er með tvennu móti í handritunum, sumstaðar er stutt skrá yfir hvali og litið sagt um hverja tegund, sumstaðar (víðast) er aptur langt mál um hvern hval og myndir af þeim. Þessum hvalaþáttum ber ekki saman, segir sinn hvað um hvalina og er önnur röð á þeim og önnur nöfn. Líklegt er að í fyrstu hafi Jón lærði ritað hið stutta hvalatal og hefir það upprunalega verið kafli úr ritinu »um Íslands aðskiljanlegar náttúrur«, en seinna hefir Jón ritað aðra ritgjörð fyllri um sama efni og svo hefir henni í allflestum handritum verið skotið inn, í stað hinnar eldri skrár[1]. Hvalaritgjörð Jóns málara hin stærri hefir átt mestum byr að fagna hjá alþýðu, hún hefir ótal sinnum verið skrifuð upp, bæði með aðalritinu og sérstök. Í hinni styttri skrá telur Jón þessa 27 hvali: hnýðingur, höfrungur, svínhvalur, andarnefja, hrafnreiður, háhyrningur, hvítingur, síldreki, búrhvalur eða nauthvalur, sandlægja, sléttbakur, slettiblaka, geirreiður, hafurkylli, hrosshvalur, rauðkembingur, náhvalur, skeljungur, norðhvalur, steypireiður, hafgúa, rosmhvalur, meyfiskur, hafsvelgur, lyngbakur, hnúfubakur, hafurketti. Það sem Jón segir um hvali þessa, er nærri allt tekið úr Konungsskuggsjá, þó hefir hann ritað þetta eptir minni eða vondu handriti, því hann misskilur Konungsskuggsjá sumstaðar og gerir stundum tvo hvali úr einum; hafurkylli og hafurketti er hið sama, hafgúa og hafsvelgur er líka sami hvalurinn. Um hafgúuna segir hann aðeins »hafgúan, er mig bítur mest í augu frá að segja« og ekki meir; Kgssks. segir meðal annars um þennan hval: »er mér vex heldur í augu frá að segja«; ropana hina miklu, er Kgssks. segir að hafgúan »gefi or hálsi sér«, heimfærir Jón upp á hafsvelginn.

Í hinum meiri hvalaþætti bætir Jón fleiru við frá eigin brjósti; hefir hann þá verið búinn að safna saman fleiri sjómannasögum um hvalina. Á Breiðafirði heyrðust til skamms tíma ýmsar líkar frásagnir um hvali og hefir Jón ef til vill haft þær þaðan, auk þess var hann í svo miklum kunningsskap við

---

[1] Í Stokkhólmshandritinu er stutta skráin fyrst og þá kemur strax á eptir lengri ritgjörðin og heitir: »Annað skrif Jóns G. s. málara um hvalfiskakinin í Íslands og Grænlandshöfum, sem menn hafa kinning af«.

Digitized by Google

Gaskóna, að hann hefir líklega eitthvað fræðzt af þeim. Fyrst talar Jón Guðmundsson um rýnir eða beinhákarl og segir, að úr honum fáist 12 tunnur lifrar og úr lifrinni 6—7 tunnur lýsis, »kallast rýnir af því að hann leggst aptur undir skip og rýnir svo eptir því, þar til honum er fiskur gefinn; fyrr sprengir hann menn í undanróðri en hann mæðist; hafi menn ekki fisk til að gefa honum, þá er skárst að liggja kyrr þar til hann hefir fullsnikt og gefa honum þá trékefli eða kepp sinn. Hans bakbarð eður horn er sverði líkt, til að sundurkljúfa skip ef hann vill illur vera, en hann er ekki þar til hneigður jafnaðarlega«. Þá nefnir Jón selahnýsu eða selakong, aðra hnýsu með horn á baki, háhyrning eða barbera, skjaldhval með hvítgula skjöldu á báðum vöngum, þá vagnhveli, sem menn reka á land í Færeyjum (segir í sumum handritum); segist Jón 1607 hafa verið staddur í Bjarneyjum og þekkti hann einn þessa hvali og lét reka á land 40 í einu »var rétti ræntur sem optar, eyjagálar kölluðu fyrst hafströll og grýttu þá úr fjörunni fram aptur undir vor skip fáein, sem með mér voru, en ræntu oss rétti síðar. Fjórir menn góðir til róðurs ráða við þá«. Þá nefnir Jón tvennskonar hnýðinga og hvíting, sem á að vera hið sama og mjaldur. Um mjaldur er Jón alllangorður, segir hann sé langrækinn og segir sögu því til sönnunar. Mjaldur kom eitt sinn upp hjá skipi, einn af hásetunum barði hvalinn með barefli, menn sögðu honum að hann mætti vonast eptir að hefndir kæmu fyrir; maðurinn var ráðþægur, fór til fjallabyggða og kom eigi að sjó í 18 ár, hélt að nú mundi mjaldur dauður og réri þá á sama mið, en mjaldur kom þá í sömu svipan upp hjá skipinu og greip hann einan af bátnum og sást hann aldrei síðan. Segir Jón að af þessu og þvíliku sé dregið algengt máltæki um langrækna menn, »að sá geymi hugmóðinn sem mjaldurinn«. Þar næst talar Jón um andarnefju eða hrefnu og svínhval, og um verkun andarnefjulýsis á menn og skepnur; segir hann að feiti andarnefju og svínhvals fari gegnum heitt mannshold, og aldrei verði hún þrá, hvað leingi sem hún er geymd. »Svínhvalstennur eru beztar til tannsmíðis, betri en rostungstennur«; búrhveli, sem sumir kalla nauthval, af því hann baular sem naut, sumir búra eða durnir, lýsir Jón vel og talar um hausbyggingu hans: »hans haus hefir þunnt bein holt, fullt af hvalsmjöri, svo upp má ausa með barjelum«; þá talar hann um rauðkembing og hrosshval eða stökkul, sem er skaðlegastur allra illhvela, sumir kalla hann blökuhval og þykjast hafa lesið, að hinn heilagi Brandanus siglingabiskup hafi þegið af guði með bæn sinni, að sú blaka skyldi vaxa fyrir augu þess hvals og falla ofan fyrir sjónir honum, nær hann vill sig upptaka og skip hæfa; áður hafði hann of skaðlegur verið. Þá segir Jón söguna um Brandanus (Sindbaðssöguna), að hann hafi sungið messu á ey[1], sem var »lyngbakur eða hafgufa, sem endar með heiminum, en fjölgar aldrei; sú saga er óliðanleg nýju siða mönnum sakir teikna og fáheyrðra dæma, nú i alfriis og villuöld vorri«. Um náhveli segir Jón, að hann sé allur »næmasta forgipt«, og nefnir svo um leið aðra eitraða fiska t. d. öfuguggann og »skelfiskakyn, ef maturinn liggur öfugur i skelinni«, svo verða menn og dauðsjúkir af loðsilungi. Um hval þann, er heitir sandlægja, segir Jón, að hann geti legið á landi heilan dag sem selur; þá nefnir hann sléttbak eða hoddunef, »þann hval veiða hvalfangarar mest, menn kalla þá og vatnshveli, því svo sem vatn úr votu vaðmáli svo rennur það þunna og klára lýsi úr þeirra spiki köldu, hvert sem það hangir eða liggur«. Þá kemur skeljungur eða svarfhvalur, »hann hefir skeljar og hrúður um sinn haus mest, hann nýr sér við hrúðurkletta, þar sem djúpt er að. Ef hann heyrir járnsvarfshljóm er honum óliðanlegt, svo hann ærist eða drepur sig«. »Norðhvalur kann ekki að alast né timgvast nema í Norðursjó vorum, sakir votrar veðráttu«, því hann nærist ekki af neinni skepnu, en aðeins af regnkrapa og úrkomudropum, er i sjóinn falla; þetta og annað um þennan hval tekur Jón úr Konungsskuggsjá. Svo talar Jón nokkuð um muninn á sléttbökum og reiðarkynum: »reiðarkyn öll hafa rengi og bezta mergjarflot í beinunum, og þeirra spik því betra sem lengur hangir og skal aldrei sjóða, sléttbakakynin hafa engan merg í beinum. Spenar, gotrauf og svo pintill á sléttbakinum eru svo klien sem á kvígum vorum eða ungum töifum, og kvarnirnar í þeirra höfðum ekki stærri en sauðarvala, en skapningar á reiðarfiskum er hvorutveggja for stórt og svo kvarnirnar«. Um sildreka eða fiskreka segir Jón Guðmundsson, að af þeim megi rista »hin beztu leðurreipi, bæði mjúk og langvinn«; þá telur hann hrafnreiður, geirreiður, steypireiður, hafurketti og rostung. Um hafurketti segir Jón eins og Konungsskuggsjá, að sá hvalur hafi nytju sem búfé, en bætir svo við, að hann sé »mjög fagur ásýndar bæði á búk og bæxlum, með hvitu rósaverki og margbreytilegum hagalstjörnum og kvíslum og svo með þráðum á milli, því að eg skoðaði þetta að honum uppskornum«. Rostung lýsir Jón nokkuð og segir, að þegar hvítabjörn og rostungur hittist verði þeir hvor annars bani. »Svarðreipi, sem rist er af gömlum rostungi, skal halda 60 manna afli. Hann er skaðlegur, ef menn ganga aptan að honum, en óhættur framan til; er svo hægt hann að vinna, að kasta saur á tenn hans, eður blóðga nasir, en mjög er hann lífsterkur«. Að lokum talar Jón lærði um ýmsa almenna eiginlegleika hvalanna; hann segir að eins og hvalirnir hafi stærð fram yfir aðra sjófiska, eins hafa þeir og »mikil vísindi fram yfir þá, svo fáir mundu því trúa«. Um steypireiður segir hann, að hún verji skip fyrir illhvelum; úr henni segir hann að fáist hvalsauki eða hvalambur, sem sé bezta læknislyf við augnveiki, líkþrá og flestum öðrum sjúkdómum. Þegar hvalir í júnímánuði eru á landsbrún eða ofar fyrir ísum, segir Jón að hvalambur reki frá þeim, »þegar það kemur af góðhvölum er það hvítt sem hveiti, á sjónum fljótandi utan, hvert korn þar i aflangt, síðan veltir vindbáran því saman og skekur i smá böggla svo sem þá mjólk er borin í litlu keraldi, en það hæfir aldrei langar hleinar eður útnes, heldur hefur það sig inn í landið sem lengst, uppleitandi víkur, lækjarósa, sem lygnir eru, og smeltir sig sjálft og herðir aptur eptir tíðum daganna«. Jón segir enn fremur sögu um Ólaf bónda í Æðey á dögum Björns Jórsalafara; hann var bezti hvalaskutlari og hin síðustu 15 ár hans færði hin sama reiður honum kálf sinn vaxinn á hverju sumri, »hann hafði markað með gati gegnum hornið og vildi henni ekki granda, því hann sagði sama ár mundi síns lífs endi og hennar, sem og skeði, hún var óviljandi fyrir, er hann vildi kálfinn hæfa«. »Guðrún dóttir Ólafs var móðir Þormóðs yngsta Salómonssonar, sem var faðir Hákonar föðurföður míns« segir Jón Guðmundsson. Seinast í hvalaþættinum er ýmislegt lögfræðislegs efnis um hvalreka[1].

---

[1] Sbr. *Arngrímur Jónsson:* Brevis commentarius de Islandia 1593, 43. blað.

Í næsta kafla telur Jón Guðmundsson selakyn við Ísland; í því efni eru skrárnar í ýmsum handritum einnig mismunandi, í hinum elztu handritum eru þessi selanöfn talin: selakongur eða skemmingur, norðselakyn eður láturselur, er menn líka kalla norung »hann kæpir um sauðburð hér við land«, vigraselur »kæpir nærri inngöngu adventutímans, hans kópur má aldrei í sjó koma fyrr en hann er úr öllum hárum«, blöðruselur »villist hér til lands og þó sjaldan«, útselur, ísaselur eða vöðuselur, granselur »hið allrastærsta selakyn, villist af hafi, er nær sem hákarl að lengd, mjög sjaldséður«. Því næst getur Jón málari um hafísinn og segir, að honum fylgi hvít dýr, hvítir birnir, hvítir fálkar og refar, hvítflekkóttir hrafnar og hvít örn, er eitt sinn hafi átt hreiður í Hornbjargi. Þá talar hann um hvítabirni og segir ýmislegt um þá, um hýði þeirra o. fl. Því næst talar Jón um íslenzka fiska og telur flestar algengar fiskategundir og lýsir nokkuð nákvæmar ýmsum fágætum fiskum t. d. blágómu, vogmeri, hámús, karfa og guðlaxi.

Næsti kafli er um fjörukindur, þar lýsir hann allvel brimbúti og öngum þeim, er hann skýtur út úr sér, og segir ýmislegt um líf þess dýrs og bætir við »þetta var prófað hjá þeim falska[2] á Bessastöðum«. Þá talar hann um halafisk eða smokkfisk o. fl. Þá kemur þessi grein um fiska: »norska fiska

---

[1] Það væri gott verkefni í væna ritgjörð fyrir einhvern fróðan mann, að lýsa íslenzkum hvölum eptir því, er menn nú vita, og skoða um leið nákvæmlega allar íslenzkar hvala og skrímslasögur. Hér yrði allt of langt mál að fara nánar út í það efni.

[2] Hér er átt við Ólaf Pétursson umboðsmann.

Digitized by Google

rekur hér stundum og halda menn þá óæta, á Suðurnesjum rak einn stóran Knúrra, meir en álnar langan og þorði enginn að eta. Makril hljóp á land eitt vor á Hornströndum, svo fyllti fjörur og víkur, og hlaut sjór og vargur öllu að foreyða, því enginn þekkti og héldu óæta vera«. Því næst talar Jón um skelfiskakyn og segir, að 4 kuðungakyn séu til á Íslandi, hinir minnstu þeirra heita nákuðungar og eru eitraðir »þar úr verður litill eiturkrabbi, líkur pödduyrmlingi eða dreka, hann er forgiptugur«.[1] Þá telur hann ýmsar skeljategundir og telur þar undir krossfiska, ígulker o. fl. Hin skaðlegustu eiturkvikindi í fjöru telur hann skerann, »sem er einn skaðlegur og flugnæmur eiturormur«[2], og eiturnálina rauðu, sem stundum fer ofan i menn með sölvum og drepur þá. Þá talar hann um sjáfareitur, »það sýnist sem maurildis smáneistar i báruskugga, en i björtu sem það sé marglytta; það sakar ekki heilt skinn, en komi það í forn ben fingra og sé ei strax aðgjört, má hann afhöggva ellegar kostar manninn«. Því næst talar hann um sjáfarhrökkálinn, sem Enskir og Íslenzkir hafi dregið »hringvafinn undir stóru þöngulhöfði, hann hefir svosem þunnar járnskeljar utan um sig og skaðar hvervetna, hvað sem fyrir verður, svo er og hans fiskur undir skelinni skarpasta forgipt; hans kyn gengur með smásilungi upp í lygna læki og síðan velur hann sér djúpar keldur eða mýrar, þvi hann er forklókur til skaða að gjöra, en hans náttúra vill ekki hart og klárt straumvatn hafa«. Bjartállinn í vötnum er góður til lækninga, roð hans með feitinni i læknar bakverk, ef menn hafa það um sig í 9 eða 11 daga, feiti hans er ágæt móti frönsku sýkinni. Þvi næst kemur kafli um nokkur fuglakyn, og skiptir hann fuglunum eptir bú-

---

[1] Hér er líklega átt við krabbategundir þær. sem dyljast i tómum kuðungum. (Sbr. Dýrafræði B Gröndals, bls. 110)

[2] »Skerar« eru ýmsir burstaormar kallaðir, þeir eru algengir i fjörum innan um þang og skeljar. telur alþýða þá baneitraða: það heyrði eg t d. 1887 í Jökulfjörðum, að á Dynjanda dræpist fé, ef það gengi í fjöru frá miðgóu þangað til 3--4 vikur af sumri. og var því kennt um, að féð æti »skera«, dettur það niður og drepst, nisi eodem temporis momento ori ovis immingatur, en ef margar kindur sýkjast i einu. er ekki gott að koma því við. Sbr. Andvari XIV. bls. 81—82.

Google

stað þeirra í landfugla, mýra, móa, fjöru, skerjafugla o. s. frv. Jón telur flestar algengar fuglategundir á Íslandi, og sýnir margt, er hann ritar um fuglana, töluverða eptirtekt, þó eru hjátrúarsögur innan um; um fuglakonginn eða músarbróðurinn segir hann: »hann hefir þá fordild yfir aðra fugla, að hann verður ekki á jörðu drepinn og skreppur strax eða hverfur undan höggi í jörð niður, utan á meðan hann er í loptinu á hann komi; hann forðast krosstré í glugga, lifir í holum sem mýs«. Því næst talar Jón um flugur og orma og telur upp ýms algeng skorkvikindi, flugur, fiðrildi, kongulær og orma: lýsir frásögn hans allgóðri eptirtekt með sumt, um maðkaflugu segir hann t. d. »maðkafluga fæðir af sér löng egg, er vér köllum víur og verða af maðkar, séu þeir geymdir í horni verða þar flugur af, þegar vorar«. Um jötunuxa segir Jón, »er af einu forgiptugu flugdrekakyni, hann bæði flýgur og skríður, og skríður saman aptur, hversu opt sem hann er sundurskorinn«. Um vatnsketti, vatnslúður og vatnsskötur segir hann, að þau dýr kvikni á sumrum í grunnum tjörnum af sólarhita.

Í ritinu um »Íslands aðskiljanlegar náttúrur« eru margar myndir af hvölum og öðrum dýrum og eru þær í sumum handritum vel dregnar og einna beztar frummyndir Jóns sjálfs; Jón lærði hefir upprunalega teiknað þær flestar eða allar upp úr sér, en ekki eptir dýrunum sjálfum, enda eru sum dýrin ógurleg skrímsli.

Þetta rit Jóns lærða, sem nú höfum vér talað um, er hin eina náttúrusaga Íslands, sem rituð var á 17. öld; ritið ber með sér aldarandann, hjátrúna og hindurvitnin, en er þó allrar virðingar vert; Jón Guðmundsson hefir sjálfur tekið eptir mörgu og svo safnað saman aðalefni þeirra hugmynda, er alþýða hafði um dýr og kvikindi á Íslandi, margar þær dýrasögur, er Jón segir, eru enn þá algengar hjá alþýðu. Þetta rit Jóns lærða var aðalheimildarit um íslenzka dýrafræði nærri því í heila öld, þangað til vísindalegar rannsóknir byrjuðu, og enn lengur sótti alþýða fróðleik sinn um hvali og önnur dýr í rit Jóns lærða.¹

---

¹) Af því rit Jóns lærða »um Íslands aðskiljanlegar náttúrur«

Digitized by Google

Jón Guðmundsson hefir einnig ritað dálítið um íslenzk grös og þó eingöngu um notkun þeirra til lækninga. Rit hans um þetta efni er vanalega kallað lækningabók Jóns lærða og er það réttnefni: höf. talar eigi aðeins um lækningar með grösum, heldur og um allskonar lyf úr dýra og steinaríkinu. Jón nefnir 40—50 grasategundir og segir sumstaðar vaxtarstaði þeirra, sum grös hefir hann reynt við sjálfan sig, um tungljurtina segir hann t. d. »hún dugði mér bezt lækninga forðum, er eg var lagstur af mínum óbærilegum sprengihósta«. Í lækningabók þessari eru ráð við allskonar kvillum og eru læknislyfin stundum geigvænleg; það er allt útlit til

---

hefir svo opt verið skrifað upp, og af því efni þess er lítt samanhangandi. þá hafa hinir einstöku kaflar opt ruglazt í meðferðinni, í sum handrit vantar nokkra kafla. sumstaðar eru seirni kaflarnir fremst. Ef rit þetta einhverntíma verður gefið út, þarf að hafa mjög mörg handrit til samanburðar. Eptir því sem eg kemst næst, er röð kaflanna þessi: 1° Íslands undarlegheit. um landnámsmenn, jarðarmó og metall á Íslandi; 2° um Íslands þangávexti i fjörum; 3° um eyjar og hólma kringum Ísland við landsbrún eða á djúpa hafsins barmi; 4° hvalfiskakyn i Íslandshöfum; 5° selakyn hér í Íslands sjó; 6° um hvítabjörn; 7° fiskakynin hér; 8° um fjörukindur; 9° um skelfiskakynin; 10° um sjáfarhrökkál og um bjartál; 11° um fuglakyn nokkur; 12° um flugur og orma. Hér hefi eg mest farið eptir Stokkhólmshandritinu, nr. 64. fol. chart., og eptirritinu í hdrs. J. S. 107-4°, auk þess hefi eg haft til samanburðar brot af eiginhandarriti Jóns lærða i hdrs. J. S. 401-4°; í sama nr. er yngri afskript með viðaukum, þar er t. d. nefnd »Kattugla«, er sást í Skálholti í tíð Jóns biskups Vídalíns. Jón Ólafsson Grunnvíkingur segir, að ugla þessi hafi sézt í Skálholti um 1714 rétt fyrir jól. Lex. Isl. »fugl«. Rit þetta er til i ótal afskriptum, hér nefni eg aðeins þær. sem eg hefi handleikið: Hdrs. Bmf. Kmh. nr. 171 og 209-4°; Lbs. 294. 406-4°; hdrs. J. S. 76 og 86-8vo; Ny kgl. Saml. 1840-4° (með mjög góðum myndum); Thotts Samling, nr. 954 fol. (dönsk þýðing eptir Jón Marteinsson); í ríkisskjalasafninu (Rigsarkivet) er önnur dönsk þýðing með viðaukum. Í mörgum handritum er eingöngu hvalaþátturinn, opt með breytingum og viðaukum eptir aðra: Hdrs. A. M. nr. 738-4°, 778 A-4°, 167 A-8vo; Rask, nr. 111-8vo; Thott, nr. 1739-4°; Ny kgl Samling 1100 fol., 1657-4°; Gammel kgl. Samling 1639-4° (blað með hvalamyudum Jóns lærða); Lbs 266-8vo. Rit síra Snorra Björnssonar á Húsafelli »Stutt ágrip um Íslands náttúrugæði« (Hdrs. Bmf. Kmh. nr. 142-8vo). er nokkurskonar endurbætt útgáfa af riti Jóns lærða, sbr. hdrs. J. S. 246-4°, Lbs. 294-4°.

Digitized by Google

þess, að menn í þá daga hafi haldið, að hinn versti óþverri væri bezt lækning við flestum meinsemdum[1].

Það sem Jón Guðmundsson ritar um steina er lakast, það er varla annað en hjátrúarbull og lokleysa og hefir hann tekið það flest úr útlendum bókum; sjálfur hefir Jón enga hugmynd haft um steinafræði og því nær enga steina þekkt. Um steina getur hann nokkuð í riti því, er hann kallar »Tidsfordrif«, og er fyrsti hluti þess rits mest um steina; stundum er sá kafli sérstakur í handritum og fyllri en í Tidsfordrif, og heitir þá eingöngu: »Nokkrar fáar greinir um vora jörð og hennar undarlega náttúru fram yfir önnur meiri og stærri lönd«[2]. Efnið er mestallt tekið úr útlendum bókum, en fært í stýlinn og sagðar ýmsar sögur til að sanna náttúrur og dyggðir steinanna, og er þar fátt af viti. Demantar segir hann að séu nógir á Íslandi t. d. í Glerhallavík, og einn segist hann hafa séð á Skarði hjá Daða og Þorleifi Bjarnasonum, og var sá steinn jafn mikils virði eins og 10 hndr. jörð; 17 demanta segist hann hafa átt sjálfur, en missti þá með kistu sinni, bókum og klæðum þeirra hjóna »vorum við rænd því, í því trausti sem optar, að við mundum aldrei lög fá. Ari Magnússon mundi okkur annað hugað hafa«. Jón átti marga aðra dýrmæta náttúrusteina; einn þeirra, sem hann hafði lengi borið á sér, ginnti danskur maður af honum og »strax um veturinn eptir byrjaðist ásókn og svik Ólafs illa Náttúlfs af sjó«. Sigríður kona hans[1] fann stein, er Jón kallar Diacodes, og sá þá ýmsar missýningar; lífssteininn bezóar, sem hrafnar lífga með unga sína, hafði Jón líka fundið: af náttúrusteinum hafa hrafnar hið mikla vit sitt og vísdóm, sem Jón annálar. »Ungur var eg«, segir Jón meðal annars, »er eg heyrði og sá einn gamlan prest við hrafn tala«. Í fóhorni maríötlu fann Jón merkilegan náttúrustein; hann segir margt frá maríötlunni og er illa við hana, kallar hana »einn eitraðan og hefnisaman fugl«, og segir »máriötlu að drepa, er strákum einum lukkulausum gjörandi«. Jón Guðmundsson hefir mjög undarlegar hugmyndir um steina, heldur að þeir séu lifandi, æxlist og geti af sér afkvæmi, en allt verður það að gjörast með einhverjum töfra umbúnaði. Í »Tidsfordríf« er ruslað saman allskonar ósamkynja efni; þar er talað um fróðleiksbækur, um lausnarsteina, hulinshjálmssteina og náttúrugrös, þar nefnir hann og nokkrar íslenzkar jurtir og vaxtarstaði þeirra; svo talar höf. um ýms kynjadýr t. d. hlébarða, fingálkn og hjassa, þá um jötunheima, Grikkland, álfheima eða undirheima, um Skrælingja, um Seths reisu, um forn orð og máltæki, þá kemur Roðbjartsþáttur, um rúnir, um Írland hið góða, álfasögur, þulur, vísur o. s. frv[2].

---

[1] Eiginhandarrit (brot) Jóns lærða af læknigabók hans, hdrs. J. S. nr. 401-4°, hefir þennan titil »Um nokkrar grasanáttúrur, probatæ vel flestar, og þeirra hluta, sem hér í landi mega fást til lækninga og linunar manna meina, samanskrifað af J. G. S. Eptir forlagi og bréflegri ávisan þess hugljúfa heiðursherra M(ag) B(rynjólfs) S(veinssonar). Jeg veikur kall viljan syne«. Önnur handrit hafa ýmsa aðra titla t. d. Stokkhólmshandritið 64. fol.; hdr. J S. 107-4°; hdrs. Bmf. Kmh. 167-4°; hdrs. J. S. 418-8vo; Lbs. 406-4°, 223-8°; hdrs. Bmf. í Rvik 41 B. Í Lbs. 264-8vo eru og töfrabrögð og lækningar eignaðar Jóni lærða.

[2] Með þessum titli er sérstakt rit í hdrs. J. S. 158 fol. og segir þar, að það sé ritað eptir eiginhandarriti Jóns lærða frá árinu 1617; Tidsfordrif ritar Jón 1644, svo eptir þessu ætti steinarit þetta að vera eldra en önnur náttúrurit Jóns; ritið getur ei verið svo gamalt í þessari mynd, því þar er talað um ásóknir Ólafs Péturssonar Náttúlfs o. fl., er seinna gerðist.

Jón Guðmundsson var vel hagmæltur og hefir ort ýmislegt fleira en það, sem vér höfum drepið á hér að framan. Hér á við að nefna »Fuglakvæði«, því það snertir náttúru Íslands. Fyrstu 3 erindin eru eptir Þorleif Þórðarson (Galdra-Leifa † 1647), en 13 erindi eptir Jón Guðmundsson. Í kvæði þessu eru taldar 52 íslenzkar fuglategundir og 10 útlendir fuglar nefndir; þar er dálitið um lifnaðarhátt fuglanna, en skáldskapurinn er bágborinn.[1]

---

[1] Svo er hún nefnd í handritinu, annars er hún allstaðar kölluð þuríður

[2] Eg hefi helzt farið eptir handritinu i Ny kgl. Saml. 76. fol. »Tidsfordríf eður litið annálskver sitt af hvörju til sýnis viljan að birta til, samanteiknað af mér Jóni Guðmundssyni ætatis 70. Anno Domini 1644.« Ritið er tileinkað Brynjólfi biskupi Sveinssyni; tileinkunin endar svo: »sá raunaþjáði, útjagaði kvakandi karl Jón Guðmundsson i undirgefni mínum hjálparmanni og herra alls góðs unnandi«. Önnur handrit af sama riti: A. M. 727-4°, líklega frumrit, með rauðum yfirskriptum og upphafsstöfum og mynd af »fingalfni«; A. M. 195-4° og 200-8vo; hdrs Bmf. Kmh. 35. fol. Kaflar úr ritinu eru i mörgum handritum t. d. Lbs. 244, 294-4°, 625-4°; J. S. 248-4° o. s. frv.

Dálítil ritgjörð er til eptir Jón Guðmundsson »um hulduplásss og heimuglega dali« á Íslandi[2] og eru þar útilegumannasögur um Þórisdal og Ódáðahraun; út af þesskonar útilegumannasögum hefir Jón ort »Áradalsóð«[3]. Um landslag á Íslandi hefir Jón ekkert skrifað og enga eiginlega Íslandslýsingu, en til er eptir hann uppdráttur af Norðurhöfum, sem er prentaður i Grænlandssögu Þormóðs Torfasonar og til í handritum. Hvað lögun Íslands snertir, þá er hún nokkuð lík því, sem er á korti Sigurðar Stefánssonar. Vér höfum hér að framan tekið úr ritum Jóns Guðmundssonar ýmislegt um eyjar og lönd, er hann hugsaði sér í höfunum nálægt Íslandi, og kemur sumt af því fram á kortinu t. d. Ægisland og Ægisey o. fl. Annars eru uppdrættir þeir, sem honum eru eignaðir, nokkuð ólíkir í handritunum.[4]

Jón Daðason vígðist 1631 á Hólum, meðan Gísli biskup Oddsson var ytra, fékk Ögursþing 6. ágúst 1632 og þjónaði þar 2 eða 3 ár; segir Jón Halldórsson um veru hans í Ögri: »vyrði illa stjórn eður aga bóndans Ara, veik í burtu heldur en strauk; bóndi og hann báðir þreyttir hver á öðrum og urðu fegnir að skilja«. Siðan var sira Jón um stund (1639) kirkjuprestur í Skálholti, en fékk Arnarbæli 1642 og bjó þar síðan; hann dó snögglega 1676 og var þá sjötugur. Kona hans var Katrín Kortsdóttir, systir Þorleifs lögmanns. Jón Daðason var orðhvatur við hvern er í hlut átti, hann var gróðamaður mikill og keypti margar jarðir, en auður hans tvistraðist fljótt eptir fráfall hans; sira Jón hefir verið lærður maður og fróður eptir þeirra tíma lagi, og lagamaður kvað hann hafa verið góður; það er auðséð á ritum hans, að hann hefir verið sérvitur í meira lagi og hjátrúarfullur eins og flestir prestar á hans dögum, og héldu sumir hann göldróttan; síra Eiríkur Magnússon á Vogsósum, er svo miklar sögur hafa farið af, ólst upp í Arnarbæli hjá síra Jóni. Jón prestur Daðason kvað »Sveinadrápu« og »Englabrynju« móti árásum vondra anda, og samdi »Rembihnút«, sem Jón Grunnvíkingur kallar »lagarugl og rusl«. Helzta rit Jóns Daðasonar heitir »Gandreið«, það er mikið rit um heimsspeki, guðfræði, náttúrufræði og alla skapaða hluti, sem nöfnum tjáir að nefna; höfundurinn kallar bókina »gandreið«, af því hún fæst við svo margt.1) Ritið er ákaflega ruglingslegt og sérvizkulegt, með óskiljanlegu heimsspekis-moldviðri innan um, en í því er þó allmargt merkilegt, er sýnir hugsunarhátt og lærdóm þeirra tíma. »Gandreið« er skrifuð í Arnarbæli 1660. Í bók þessari er ýmislegt, er snertir Ísland, hér og hvar, hefi eg safnað saman hinu helzta og sett það hér í eina heild; landlýsing síra Jóns sýnir þær hugmyndir, er íslenzkur klerkur um miðbik 17. aldar hafði um föðurland sitt; síra Jón var einn hinna bezt lærðu presta í þá daga, en rit hans sýna,

---

[1] Hdrs. J. S, 401-4°. Fyrsta erindið byrjar svo: »Óðinshaninn, örn og hrafn, er það þriggja fugla nafn« . . . þriðja erindið endar svo: »rindillinn trúi eg reiknist smár og rýr i gagnsemdinni«. »Hér fellur þorleifur frá og karlinn Jón Guðmundsson bætir við«: »Igðan, kofan, ört og önd, jafnan þvo sin fitjabönd, brimmáfur á báruröndׂ« o. s. frv. Viðkvæði: »Furðu kann eg fátt af skemmtaninni, Ísalands þó fuglanöfn eg finni, eptir því sem mitt er mál og minni«. Mörg íslenzk fuglanöfn eru og í »Klófuglakvæði«. »Fyrst eg telja frægan má, fjaðra veifir svarta« Lbs. 170-8°, og í kvæðunum um sjófugla og landfugla eptir þorbjörn Salómonsson, Lbs. 165-8° (»Selninga sá eg marga«).

[2] Hdrs. J. S. 107-4°.

[3] Huld 4. hepti 1894, bls. 53—69. Nákvæm afskript af Áradalsóð eptir Jón Sigurðsson, búin til prentunar, er í hdrs J. S. 531-4° og önnur góð afskript með orðamun í Lbs. nr. 170 8°.

[4] *Th. Torfæus:* Groenlandia antiqua seu veteris Groenlandiæ descriptio. Hauniæ 1706 og 1715 tab. 3. Gammel kgl. Samling 2881 og 2877-4°. Ny kgl. Samling 997. fol. Schachtii Collectanea de Groenlandia. cap. IX. A. M. 364. fol.

---

1) Titill bókarinnar er gott sýnishorn af rithætti sira Jóns Daðasonar. hann er svona: »Gandreið, glumrur, dunur og dvergmál himinlegra hvítu rúna um undrandi kyn og krapla í yfirvættis-fyllingu eðlis náttúrunnar, sem reynslan og listin gefur að rannsaka. elementlegum vafurloga, vindi, sjó og sandi innskrifandi. Novum meteoron candidæ magiæ«. Eg hefi farið eptir afskript í Ny kgl. Saml. nr. 76. fol., sem Th. M. Isfjörd hefir gjört í Kaupmannahöfn 1776. Sbr. hdrs. Bókmf. í Kmh. nr. 35 fol., J. S. nr. 81-4°. »Englabrynja« Lbs. 444-8° og víðar.

eins og svo mörg önnur rit þeirra tíma, mikið þroskaleysi og andlega megurð; þó menn séu í ýmsum greinum furðulega fróðir og lærðir, þá hafa þeir ekki hugmynd um vísindalega röksemdaleiðslu, hjátrúin og trúarringlið umsneri allri skynsemi og greind. Aðalkaflinn um Ísland (kap. 44) heitir: »Meining ein um Ísland« og set eg hann orðréttan til sýnis: »Ísland reiknast liggja og lafa á norðanverðum vesturhölluðum jarðarhnetti í 7. climate og 14. paralelo, 80 mílur í norðvestur frá Færeyjum, 160 mílur frá Danmörku og sé sunnanvert í latitudine ab æquatore undir 64½ gradu. En Petrus Appianus setur það undir 65. gradus. Það þykir líklegast að sé uppflosnað úr sjó af jarðeldi og er haldið 60 mílur að lengd, en 30 mílur að breidd, næsta svo stórt sem Írland. Gemma Frisius annálar Íslands undur, jökla, jarðelda, gjósandi hveri, ölkeldur, hafís, auðnir og óbyggðir, þar með banvænna brunna og brennisteins nægtir, hrósar þó landsmönnum fyrir hörpuslátt; en doctor Wormius prísar incolas mest fyrir rit, rúnavit og hístóríuhyggindi. Abraham Ortelius reiknar á Íslandi tvo biskupsstóla, 8 klaustur, 329 kirkjur, og landsmenn hafi fjöll fyrir staði, vatnsbrunna fyrir sælgæti, prísandi þó það þar talist og prentist en gamla cimbriska, góða gotiska, máske eitt það elzta tungumál frá Babel, eptir meining meistarans Johannis Goropii Becani, er í öndverðu kallaðist alemanica lingva, sem Óðinn með Ásum úr Asía innfærði í Europam«.

Þá telur Jón Daðason firði og annes kringum Ísland (alls 152 nöfn) og heldur svo áfram:

»Ortelius deilir landinu í 4 quadrantes eður fjórðunga og tvö stipti, sem eru Hólastipti, þar sem er biskupssetrið, prentverkið og skólinn, og Skálholtsstipti, sem inniheldur 3 quadrantes og 12 sýslur. Saxo Grammaticus annálar fjallið Heklu brennandi, og önnur ótrúanleg undur og ósannindi«.

»Ísland písla tveir mótstæðir ósigrandi óvinir, eldur og ís, með sjóðheitt og sárkalt, og eru í veru aur og afstreymi allra byggðra landa, mestallt óbyggðir og eyðisandar, graslaus fjöll og gagnlausir jöklar, blásnir mosar og brunahraun, uppsprungin af ógnarlegum jarðeldi, nema lítið byggðarlag með

Digitized by Google

sjósíðunni, hafandi hvorki rannsakanlega mineralia né metalla fullkomlega, nema aðeins soraðar species, nokkra semimetalla, engva eðalsteina utan uppflosnaða achites, fáar perlutegundir, hvorki mynt né múra, engin steinkol, engan color með fullum farfa, engvar eikur né epli, engva stórskóga nema rammbogið birki og nokkrar hríslur af viðir, reynivið og einir, engin blómstur eða náttúrleg aldini nema ber og lauk, engvar plöntur nema angelica og rapa, hvorki korn né vín, hör né lín, nema lítið melabygg, engin villudýr fyrir utan búfénaðinn, naut, sauði, geitfé og hesta, nema mús og kött, rakka og ref, fátt kyn landfugla nema sumarfugla, lunda og æður til gagnsmuna, langvíu, svartbak og máfa«.

»Spekingar nótera í Glerhallavík á Reykjaströnd finnist hvítir steinar af adamas kyni, og í Grenivík fyrir austan sýnast steinar litir sem chrystallus, í Skólmshellir á Arnarstakksheiði drýpur steinn sumtíðis litur sem ís, og úr bergi fyrir ofan Indriðastaði í Flasskógsá og við Hvalfjörð sést silfurrönd í berginu. Gullkista kallast hjá Brautarholti og málmslitur sýnist í Hólmsbergi. Í Flatey segjast gagnsærir steinar og í Rauðsey með silfurlit. Í Kalmannstungu finnast hvítir steinar blautir, sem meinast af marmara kyni, og á Steinadalsheiði finnast mislitir steinar, og víða er finnanlegt nokkuð lítið slæmt járn, sem kallast rauði etc. En þetta gjörvallt hefur so ófrjósama sandjörð, frosna og forbrenda og þar með óblíðan himinn og óþýtt lopt undir zona frigida í nálægð við polum arcticum, að hér virðist vaxa einungis lítill, leiður og léttvægur samanrunninn sori slíkra tegunda, en engin fullkomin species til gagnsmuna, og verður því allt með armóð og erfiði út að kaupa, sem enginn má án vera. Samt fóstrar guðleg náð margan örbyrgan árlega æfinlega í þessu landi, til lífs og sálar vel andlega og líkamlega, sem Ísraelslýð í eyðmörkinni, með mjólk og fiski«.

»Landið fannst anno Christi 872 og byggðist af norsku stórmenni af tígulegu kyni, sem ekki þoldi stjórn Haralds konungs hárfagra, bæði vissu að sá og planta og líka útsigldu og herjuðu til annara landa og héldu þarmeð lengi sínum sóma og mikilmennsku í langa tíma. Anno Christi 1350 gekk sú mikla landplága um alla veröldina, sem kallast svartidauði, síðan hafa flest landgæði fölnað og ávextir uppvisnað, aukist harðindi, hugleysi, vesöld og vandræði, ekki sízt í aflabrögðum og höndlaninni«.

»Ptolemeus setur sunnlendingafjórðung allan af Íslandi norðast í clymate zonæ temperatæ móts við Noreg, Lappland, Bjarmaland, Rysland norðast og Tartariam undir circulo arctico og norðanverðum vagnhringi og þykir sumum líkast tilhneigist signo scorpionis. Sunnlendingafjórðung prýðir mest eldri dómkirkjan, skólinn, landslögréttan, alþingisbókin, kongsgarðurinn, skansinn á Vestmannaeyjum, fjórar sýslur, 100 kirkjur, 15 fiskiver, 7 kaupstaðir, hefir fagrar hafnir i sjókortinu og er helzt aðsóttur til fiskiafla og aðdráttar. Hér finnst forgipt lítil í landinu, nema öfugugginn, snöggur og loðinn, hrökkállinn, fjöruskerinn, vatnsköttur, brúnklukka, jötunoxi, sníglar (aranea og lymax)«.

Þetta er nú aðallýsing Íslands. en auk þess eru hingað og þangað smágreinar í ritinu, er snerta Ísland. Þar sem Jón Daðason talar um dagsmörk, segir hann: »þeir spönsku og þýzku compassar hlýða ekki þessu lopti á slíku halllendi jarðríkess, hvar fyrir orsakast röng dagsmörk«; hér á hann líklega við skekkju segulnálarinnar (declination) Í 34. kap. talar hann um »hveri, laugar og varmt vatn«, þar segir hann: »sum vötn eru góð og heilsusamleg, sum vond, sum eru heiðin herbergi nikra, vatnsdrauga og illra anda, nokkur bölvuð og gagnslaus, einungis hús hornsíla, hrökkála, orma og eitraðra öfugugga, sum eru banvæn af brennisteini i hvörjum ætir fiskar deyja, og þykir líkast margt misjafnt muni ei síður innvortis en útvortis i jörðinni tímgvast og til vera. Af slíkum rökum glacerast jörðin af ofurhita kringum brunavötn undirdjúpsins, og gjörir þeim þröngvan útgang og andarteppu, hvar af orsakast gjósandi hverir, samanrunnir sandsteinar og marglitur leir og móar, sem tekst og tíðkast breytilega«. Í 28. kap. telur Jón Daðason »Íslands grös og ávexti« og eru þar 74 nöfn tegunda; um blómin segir hann: »blómsturin prísast hellst og bezt, sem hæzt vaxa í háfjöllum og sólin skrælir og loptið kælir, veðurin mest hrekja og skekja, og

Digitized by Google

takist í hreinviðri á nætur fyrir sólaruppkomu með fullu tungli, meinar Paracelsus«. Á öðrum stað lýsir hann því, hvernig lita megi ýmsa liti úr íslenzkum grösum (kap. 34). Töluvert er af íslenzkum dýranöfnum hér og hvar í bókinni; höfundurinn talar allmikið um fugla[1] og telur þó undir þann flokk ýmislegt óskylt t. d. »býflugu, dreka, grashoppu og flæðarmús«. Um farfugla segir hann: »sumir fuglar flýja í önnur lönd, æðurin, lundinn og tjaldurinn í Barbariam, margæs, grágæs, helsingjar í England og Frankaríki, spóinn, jarðrekan, stelkurinn og lóan í Orkneyjar, svalan í sjóinn, andarfuglar í vötnin«. Um örnina segir hann: »örnin kölluð fuglakongur og keisaramerki, það er haldið hún verði 100 ára og kasti so ellibelgnum, sé frí fyrir öllum eldingum og reiðarslögum, beri lausnarstein í hreiður sitt nær hún vill egg eiga, fljúgi fugla hæzt og sjái skarpast, prófi sína unga að sjá í sólina, hún skal vera forspá fyrir að vita hrævonir verða (Matt. 24) og er mjög heilnæm til lækninga, af henni eru margar líkingar dregnar í heilagri ritningu (Exod. 19). Jehóva ber Ísrael á arnarvængjum (Deut. 32). Örnin ber á sínum vængjum sína unga. Það er víst, örnin sem aðrir fuglar fellir fjaðrir, krabbinn skálir, slangan húðir, dýrin hárin, þó yngist engin skepna upp aptur eða kastar ellibelgnum og þó örnin allra sízt«. Í »Gandreið« eru talin um 100 fiskanöfn; með fiskum telur síra Jón öll sjódýr t. d. öðu, krabba, brimbút, ígul, seli, miðgarðsorm o. fl.

Svo menn fái dálitla hugmynd um ritsmíði þetta, hnýti eg hér aptan við örstuttu yfirliti yfir efni »Gandreiðar«; þó getur það aðeins orðið mjög ófullkomið, því þar kennir svo margra grasa. Fyrstu 24 kapítularnir eru nokkurskonar guðfræðis-heimsspeki; þar er talað um sköpunina, guðdóminn, tímann, frumverur náttúrunnar, ljósið, dag og nótt, um engla eða sólarbörn, og þá kemur alllangur kafli um hina föllnu engla, um það »hvaðan þeir römbuðu og hvert þeir tumbuðu«, um þeirra »art og eðli«, um þeirra höfuðból, Hvergemli, um vald þeirra og nöfn o. s. frv.; eru allar þessar greinir fullar af biblíu-tilvitnunum; þá talar síra Jón um festinguna, himininn, lopt og vinda og um dagsmörk. Í 25. kapitula kemst prestur niður á jörðina, talar um jörðina almennt, um sjóinn og eldinn, um grös og tré, um gimsteina, hveri og uppsprettur, um liti, og um flóð og fjöru; kapitularnir 35—45 eru allir um almenna landfræði; þá talar hann um mislengd daga, um jarðmælingu, um lærdómslistirnar og um reikningslistina. 50.—61. kap. eru allir um stjörnufræði og ýmsa hjátrú, sem bundin var við stjörnumerki og innbyrðis stöðu stjarnanna. Í 62.—67. kap. talar síra Jón um fugla, fiska, orma og önnur dýr, segist hann í dýrafræðinni fara eptir ritum Janus Janstonius, Aldrovandus og Plinius; meðal annars segir hann: »nokkrir meistarar meina einungis 30 aðalkyn allra villudýra í öndverðu verið hafa, sem formaðurinn Nói átti forðum í örkinni að fæða og forsorga, hver margmyndast og timgvast síðan hafa undarlega af villtu óeðli villudýranna og samblandi tegundanna,[1] bæði amphibia og supposititia, er aðgreinast breytilega fyrir mislík horn og hnífla, hófa, hramma, klær og klaufir, ull og hár, loðin og snögg, egg og unga, lit og líking, art og eðli, æt og óæt«. Seinustu 11 kapítularnir (68—78) eru eintómt samsull af allskonar léttmeti og sérvizku; þar er ýmislegt heimsspekisrugl óskiljanlegt, um valdstjórnina, um »mahometiskan Höfuð-Tyrkja« og um Tyrkjasoldána, um upphaf og myndun bókrúna, um »engillega íbúð stjarna«, um höfund skúrgoða og römmu rúna, um ýmsa galdra og töfralist, hebreskt stafrof, vigt og mál, um faðirvor og margt fleira. Höfundinum þykir auðsjáanlega gaman að því, að fylla allt með myrkum talsháttum, tilgerð og sérvizku, en slíkt þótti í þá daga bera vott um lærdóm og djúpsæi, enda þótti »Gandreið« í þá daga mjög merkileg bók, og framan við hana eru latnesk og íslenzk lofkvæði um höfundinn og ritið, eptir ýmsa íslenzka fræðimenn.

---

[1] Í Lbs. 632-4° eru talin ýms íslenzk fuglanöfn; þar segir svo: »íslenzk fuglanöfn telja menn 60, en alls meinast þau að vera 150 líka sem dýranna«.

---

[1] Það var fyrrum skoðun margra fræðimanna á 16. og 17. öld, að allar hinar mörgu landdýrategundir væru bastarðar fárra tegunda í örk Nóa. þegar menn fóru dálitið að fást við dýrafræði, sáu þeir að það var ómögulegt, að allar tegundir hefðu getað komizt fyrir í örkinni og þá gripu menn þetta úrræði (Sbr. Joh. Buteus: De arca Noë cujus formæ et capacitatis fuerit. Lugd. 1559. Johannes de Boteon † 1564). þegar menn svo fóru að finna fjölda margar dýrategundir í Vesturheimi, sem voru algjörlega frábrugðnar þeim, er menn áður þekktu, fóru vandræðin að vaxa, þó þau dýr hefðu »margmyndast af villtu óeðli villudýranna«, þá var eptir að vita, hvernig þau hefðu komizt þangað yfir svo stór og djúp höf, en þar hjálpaði hinn heilagi Augustinus eins og svo opt áður, hann getur þess, að það sé hugsanlegt, að englar hafi borið dýrin út á fjarlægar eyjar yfir höfin, og þá var gátan ráðin. De civitate dei, lib. xvi. cap. 7. S. A. Augustini: Opera omnia. Opera et studio monachorum ordinis sancti Benedicti. Tom. VII. Parisiis 1841-4°, bls. 485. (quamuis jussu Dei sive permissu etiam opere Anglorum negandum non sit potuisse transferri).

17. Íslenzkar landlýsingar frá fyrri hluta 17. aldar.

Vér höfum séð hér að framan, að fróðleikur manna á Íslandi hafði mjög vaxið á 17. öld, og af því leiðir að Íslendingar rita miklu meira um land sitt en áður. Flest öll rit þeirra tíma eru þó enn óprentuð og hafa dulizt í handritasöfnum hér og erlendis. Í köflunum næstu á undan höfum vér talað um almenna náttúruþekkingu Íslendinga og um áhrif þau, er hjátrúarringl aldarinnar hafði á þjóðlíf og ritstörf þeirra tíma, og að lokum höfum vér getið tveggja manna, þar sem sambreyskingur hjátrúar og fróðleiks kemur glöggast fram. Í ritum þeim, sem vér þegar höfum talað um, er allvíða getið íslenzkrar náttúru, en þar eru ekki sameinaðar í heildir frásagnir um landið og þjóðina; nú munum vér snúa oss að hinum eiginlegu landlýsingum og segja nokkuð frá þeim mönnum, sem þær hafa ritað. Ekki ber mikið á eiginlegum landfræðisrannsóknum á þessari öld, fremur en á hinum fyrri; í flestum ritgjörðum 17. aldar eru aðeins almennar hugleiðingar um land og þjóð, án þess þær séu eiginlega byggðar á sjálfstæðum rannsóknum. Þó fer að brydda á rannsóknaranda hjá stöku manni, þegar kemur fram á öld-

Digitized by Google

ina, og munum vér sjá það jafn ótt, eptir því sem á frásöguna líður.

Það á bezt við hér í byrjun að nefna nokkuð þekking manna um öræfi Íslands, og má þá drepa á útileguþjófa og svo geta hinnar einu rannsóknarferðar um öræfi, er Íslendingar fóru á 17. öld, ferðarinnar í Þórisdal 1664. Mönnum voru þá ekki kunnugri öræfi Íslands en í fornöld, menn þekktu aðeins hinar neðri fjárleitir, en þorðu sjaldan að leita lengra; menn voru deigir á allar ferðir um óbyggðir og öræfi og olli hjátrúin því með fram, því útilegumannasögum og tröllasögum trúðu allir. Þó hafa eflaust margir flúið á fjöll til þess að forða lífi sínu, þegar stóridómur var í mestum blóma og hinum grimmustu refsingum var beitt fyrir smá afbrot. Stundum er getið um útileguþjófa, er flúið höfðu úr byggð og lifðu á sauðastuldi, en ekki hefir flakk þessara aumingja veitt mönnum mikla fræðslu um óbyggðirnar. Um útilegur á 17. öld set eg hér aðeins fá dæmi. Um 1636 er þess getið, að Guðmundur nokkur Jónsson, er hafði átt barn við systur konu sinnar, flýði á fjöll nyrðra og duldist þar í seljum og við fjallabyggðir nokkur ár.[1] Árið 1677 lögðust margir út til rána og stulda og höfðust við á fjöllum uppi; var það mikið að kenna harðæri, er þá gékk, og flosnuðu margir upp.[2] Eyvindur nokkur Jónsson úr Ölvesi hljóp frá konu með aðra vestur undir Jökul, fóru svo suður og lifðu í helli á Mosfellsheiði við sauðastuld; voru þau hýdd um veturinn 1677, en löggðust svo aptur á fjöll, náðust árið eptir og var hann höggvinn og henni drekkt í Öxará.[3] Loptur hét maður úr Strandasýslu, er fór á fjöll með konu sína og fylgikonu, og lifðu við sauðastuld; hann náðist í Vatnaflóa, er þau ætluðu í Surtshelli, og voru með þeim 4 börn og önnur konan með barni; var Loptur höggvinn 1681 í Strandasýslu.[4] 1703 er getið um þrjá útileguþjófa, er settust að í helli nálægt »Hvernum eina« á Reykjanessskaga[1] o. s. frv. Af óbyggðunum stóð alþýðu stuggur og hættu menn sér sjaldan þangað, nema þegar þeir máttu til. Þá gengu útilegumannasögur og allskonar hindurvitni um hulda dali, frjósama og grösuga í jöklum uppi, og kemur sú trú bezt fram hjá Jóni Guðmundssyni lærða i »Áradalsóð« og víðar. Það var því mjög karlmannlega gert af þeim prestunum, Helga Grímssyni († 1691) og Birni Stefánssyni († 1717), er þeir löggðu á Langjökul 1664, til þess að leita að Þórisdal.

---

[1] Safn til sögu Íslands II. bls. 739.

[2] Hestsannáll, hdrs. J. S. nr. 39. fol.

[3] Hestsannáll og Annáll Magnúsar Magnússonar, Lbs. 39. fol. bls. 128. Sbr. Árb. Esp. VII, 190.

[4] Árb. Esp. VII. bls. 102.

Þeir prestarnir Helgi og Björn riðu frá Húsafelli öndverðan dag, næstan fyrir Ólafsmessu fyrri, og höfðu með sér nesti og tjald; i för með þeim var Björn Jónsson fra Hömrum i Grimsnesi, skólagenginn og menntur vel, og unglingspiltur. Riðu þeir fyrst upp að Oki og austur yfir Kaldadal. Varð þeim ekkert til fyrirstöðu allt að jöklinum, nema bjargás einn, er gengur norður um Kaldadal sunnan allt úr jöklinum eystra, og er norðan undir honum fönn og vatn, er þangað safnast af söndunum fram undan jöklinum. Riðu þeir síðan yfir sandana að jöklinum og upp í vik nokkurt um skriður; í jökulröndinni urðu fyrir þeim ógurlegar sprungur og gjár og var jökullinn allófrýnilegur ásýndum; tjáði nú ei þar yfir að standa, annaðhvort var frá að hverfa eða til að ráða. Þá streingdi Björn prestur þess heit, að hann skyldi komast með hest sinn, er Skoti var kallaður, upp á jökulinn og finna Þórisdal, ef í jöklinum væri, og ei aptur hverfa nema austur af jöklinum ella en Helgi prestur hét því, að hann skyldi leitast við að koma því fólki, er þeir kynnu að finna í dalnum, til kristinnar trúar, og samþykkti Björn prestur heitið að sínum hlut. Því næst tóku þeir það ráð, að þeir skildu eptir einn hestinn, tjaldið og farangurinn og létu piltinn gæta þess, og átti hann að bíða þeirra þar og láta þar fyrirberast, hvað sem í gjörðist, þangað til þeir kæmu aptur næstu nótt eða næsta dag, forlallalaust. Síðan fóru klerkar á stað og Björn með þeim hinn þriðji og upp í jökulinn; var þar örðugt yfirferðar, sumstaðar skriður, sumstaðar fannir eða þá svelljökull margsprunginn, voru margar gjárnar fullar af vatni og rann úr þeim út á jökulinn. Þegar þeir áttu skammt eitt þangað, er þeir hugðu jökulinn ei mundi úr því hækka austur á leið, þá setti gúlp á jökulinn á tvær hendur, fyrir sunnan og norðan, en loptaði undir þvert austur yfir jökulinn. Um það bil heyrðu þeir árnið mikinn undir fótum sér, en sáu þó engin líkindi til vatns. Nokkru síðar komu þeir á bera jörð, það var sléttur mógrýtishryggur svo sem gilþröm, og þaðan tók jöklinum mjög að halla austur og öðrum hluta í landnorður, og var flatur mjög sem dalur um þveran jökulinn, og sá sumstaðar að stóðu upp svartar klettasnasir og gnýpur, en norðan til voru fell mikil, samfest með jökulskriðum og fönnum. Gengu þeir nú eptir móbergshryggnum og upp á hæð nokkra og skyggndust þaðan um. Þá var heiður himinn til austurs og skyggni gott, sáu þeir austur yfir jökulinn öræfin upp af Biskupstungum.

---

[1] Svarfaðardalsannáll, Lbs. 158-4°, bls. 202—204.

»Sáu þeir nú mikinn dal, langan, mjóan og mjög hringboginn; eru upptök hans og botn með stórskriðum, björgum og gilklofum í miðjum fyrnefndum jökli, og gengur þaðan í landnorður og beygist svo í hring austur á við og landsuður eptir jöklinum, og þar út úr flötum jöklinum austanvert á ská til í suðurátt, og er jökullinn lægri og lægri austur eptir og svo dalurinn smámsaman þeim mun grynnri, og hvergi er hann dýpra niður skorinn að sjá, en sjálft undirlendi jökulsins. En dýpt dalsins gerir sú mikla hæð, sem ofarlega er á jöklinum um dalbotninn og svo þar norður frá landnorður eptir; allar hliðar eru þar blásnar sem dalurinn er dýpstur, og eru allt dökklitir og mórauðir hjallar og hvammamyndir ofan að undirlendi, líkt á litarhátt felli því, er suður af Geitlandi stendur við jökulinn. Sumstaðar eru gilskörð, en hvergi neitt vatnsfall ofan, svo sjá mætti; en svo var hátt ofan á undirlendið, að óskýrir þóttust þeir í því vera, hvort þeir í einum hvammstallanum, neðar en í miðri hlíðinni, sáu jarðveg, eða mundi svo lítt vera mógrjótið, en hvergi var grænt að sjá; en niður í dalnum voru meleyrar og sumstaðar jökulhlaup, svo sem snjóflóðshrjónungur og óslétta hefðu runnið fyrst ofan úr jöklinum og svo eptir dalnum austur á við.

Hvergi var í honum klif að sjá, enginn foss og ekkert vatnsfall, aðeins vatnsdrefjar mjög litlar, straumlítið að sjá, svo það drógst sumstaðar svo sem í smá lón eða tjarnir; og það lengst suður á, sem eptir dalnum sá, þá glampaði þar í lygnavatn, og var þá allgrunnur orðinn dalurinn, og engar hlíðar að, nema flatajökullinn tveim megin fram að meleyrunum. En þar er dalurinn beygist lengst norður í hring, voru smáfell 2 og var hvorttveggja blásið, en þar þótti þeim niður undir að sjá sem graseyrar eða flatir litlar fram að árfarveginum; tóku fell þessi upp úr jöklinum, en hann féll slétt og lágur fram að þeim að norðan. Engir sáust þar hverir, svo reyk leggði af, og hvergi skógur, víðir, lyng né gras, framar en nú er sagt; eru það og engin undur þótt afdalur sá, innan í jöklum luktur og allþröngur, hafi misst grasbrekkur þær, er í fyrnd þar sem annars staðar verið munu hafa«.

Þegar klerkar höfðu litið yfir dalinn, gengu þeir að kletti einum á dalbrúninni nær botni hans og fundu þar hellir mikinn, og gátu þess til, að þar mundi Þórir þuss hafa búið með dætrum sínum; þar mörkuðu þeir nöfn sín í bergið og tóku snæðing, var þá farið að kvölda og máttu þeir því eigi lengur dvelja þar; gengu þeir samt upp á bratta fjallsgnýpu vestur frá hellinum og hlóðu þar vörðu. Eptir það sneru prestar aptur sömu leið og skildu um nóttina á miðjum Kaldadal, og reið Björn prestur suður af, en Helgi prestur norður af, og síðan hvor til sinna heimkynna og þóttust nýja stigu kannað hafa[1]. Helgi Grímsson var prestur á Húsafelli 1651—1691, Björn Stefánsson var prestur á Snæfuglsstöðum í Grímsnesi 1660—1716, Helgi prestur átti systur hans; Björn Jónsson varð seinna prestur á Hrepphólum (1677—1696). Þórisdals er getið í Grettissögu, sem alkunnugt er, og líka í Bárðarsögu og Ármannssögu, og hefir jafnan verið einhver hulinsblæja yfir dalnum. Hinar fornu frásagnir um Þórisdal munu hafa átt góðan þátt í myndun útilegumannasagnanna. Það má sjá af ritum Jóns Guðmundssonar lærða

---

[1] Um Þórisdal og frá ferð þeirra síra Helga Grímssonar og síra Bjarnar Stefánssonar þangað 1664. (Íslendingur III, bls. 81—93, nmgr.).

Digitized by Google

og Gísla biskups Oddssonar, að menn hafa á 17. öld gert sér ýmsar hjátrúarhugmyndir um dalinn og var hann þá kallaður Valdadalur eða Áradalur. Í júlímánuði 1835 gekk Björn Gunnlaugsson við 7. mann yfir jökulinn Skjaldbreiðar megin, og rannsakaði dalinn og mældi[1].

Á 17. öld fóru menn optar langa fjallvegi en síðar varð, þá var enn tíðfarið um Kjalveg og Vatnahjallaveg og sumir fóru um Ódáðahraun. Þess hefir fyrr verið getið (I. bls. 31), að Sámur á Leikskálum fór yfir norðurenda Ódáðahrauns, líklega um miðja 10. öld; nú er vegur þessi löngu týndur, en á 17. öld er sagt, að menn hafi stundum farið þar austur yfir; mælt er að biskupar hafi farið yfir Ódáðahraun á vísitazíuferðum til Austfjarða, en af því vegur þessi lá um reginfjöll og öræfi og hefir eflaust allt af verið sjaldfarinn, þá spunnust út úr ferðum biskupanna ýmsar útilegumannasögur. Sagt er að Oddur biskup Einarsson hafi opt farið yfir Ódáðahraun og haft Barna-Þórð til fylgdar sér, er kvað vísuna »Biskups hefi eg beðið með raun«, en þá fór biskup einn yfir hraunið með sveinum sínum og gisti á útilegumanna bæ[2]. Seinna fór Bjarni sýslumaður Oddsson á Bustarfelli opt þessa leið til alþingis, og seinastur svo menn viti 1736. Menn þóttust hafa það til marks, að þá væri byggð í hrauni þessu, að Bjarni tók þar jafnan áfanga eða jafnvel náttstað, reið einmana frá fylgdarmönnum sínum og kom aptur til þeirra öldrukkinn og það þó menn vissu enga von slíks drykkjar hjá honum[3]. Það er víst, að um norðurhluta Ódáðahrauns hefir fyrrum verið vegur, höfundur þessarar bókar fann þar gamlar mosavaxnar vörður 1884, í beina stefnu frá norðurenda Herðubreiðarfjalla til Ketils í Fremrinámum[4]. Nú er vegur þessi því nær ófær, því í hraununum mynduðust ótal hyldýpis sprungur, þegar gaus á Mývatnsöræfum 1875. Árið 1618 er sagt, að Árni Oddsson (1592—1665) hafi farið um öræfi þessi, og ef sagan er sönn, hefir hann farið miklu sunn-

---

[1] Sunnanpóstur 1836, bls. 113—124.

[2] Árb. Esp. V, bls. 138—139.

[3] Íslenzkar þjóðsögur II, bls. 251—254.

[4] Andvari XI, bls. 72—73.

Digitized by Google

ar, líklega þar sem nú er kallaður Vatnajökulsvegur. Árni kom út í Vopnafirði um vorið 1618, rétt fyrir þing, með ýms skjöl og skilríki í málum Odds biskups Einarssonar gegn Herluf Daae höfuðsmanni, og reið, að því er sagan segir, á fjórum dögum náttfari og dagfari til alþingis. Árni reið brúnum hesti ágætum einhesta til þings, er sagt hann hafi komið að Brú á Jökuldal og að mjaltakona á kvíunum hafi gefið hestinum smérsköku, og mjólkurfötu að drekka[1].

Um miðja 17. öld sendi danska stjórnin *Bagge Wandel* (1622—1683) stjörnufræðing til Íslands, til þess að rannsaka hafnir og líklega til að mæla þær; um þá ferð vitum vér lítið. Í bréfi 3. maí 1651 skipar konungur svo fyrir, að Bagge Wandel skuli fara með Henrik Bjelke til Íslands, og jafnframt býður konungur höfuðsmanni að tilkynna öllum sýslumönnum á Íslandi, að þeir eigi að sýna Wandel allar inn- og úthafnir (Ind- og Udhafner) og útvega honum ókeypis hesta, báta og menn, er hann þurfi[2]; hver árangur hefir orðið af þeirri ferð vitum vér ekki[3]. *Ólafur Gíslason* bóndi á Ánastöðum á Vatnsnesi lærði 3 ár í Hólaskóla, hætti svo bóknámi og fór að búa á föðurleifð sinni Ánastöðum; hann endurnýjaði aptur siglingu á Strandir, sem Vatnsnesingar höfðu lengi afrækt, og heppnaðist það vel; tók hann mark á boðum, skerjum og grynningum, sem á leið þeirri liggja, og gjörði rímu um leiðina, er seinna var mörgum góður leiðarvísir[4]. Ólafur bóndi Gíslason hefir líklega verið uppi um 1700. Seinna orti Hallur á Horni um Strandir.

---

[1] Árb. Esp. VI, bls. 4. Íslenzkar þjóðsögur II, bls. 122—125.

[2] Lovsamling for Island I, bls. 239.

[3] Hér má geta þess, að til er í biskupsskjalasafninu (A. Fasc. V, nr. 22) fremur lítilfjörlegt landamerkjakort milli bæja í Kinn, teiknað 1. sept. 1603. Uppdráttur þessi er aptan á skinnbréfi (með 5 innsiglum), er hefir inni að halda skoðunargjörð á landamerkjagörðum milli Staðar og Háls í Kinn; þar er sýnt Skjálfandafljót og Rangá jafnhliða og fjallshlið fyrir ofan, bæirnir eru í röð undir fjallinu, yzt (nyrðst) Staður, þá Ófeigsstaðir, Litli-Háls, Vestur-Háls og Gvendarstaðir syðst. Ritstjóri Valdimar Ásmundsson hefir vísað mér á þennan uppdrátt.

[4] Rithöfundatal Hallgríms Jónssonar, Lbs. 545-4°. Hannes Þorsteinsson ritstjóri segir mér, að Ólafur þessi muni hafa verið sonar-

Í þessum kafla munum vér sérstaklega minnast þeirra Íslendinga, er rituðu um landið fyrir miðja 17. öld. Þó ritgjörðir þeirra séu að mörgu merkar, þá eru þær þó ekki eins þýðingarmiklar eins og þau rit, sem skrásett voru seinni hluta aldarinnar. Eins og vér áður höfum getið, voru rit Arngríms Jónssonar einkum ætluð til þess að hrekja skröksögur útlendinga um landið; var mönnum, sem vonlegt var, mjög umhugað um, að útlendingar fengju þolanlega rétta hugmynd um landið og þjóðina; Guðbrandur biskup og Arngrímur lærði börðust eins og hetjur fyrir þessu máli og fengu allmiklu til leiðar komið; eptir þeirra daga dofnar áhuginn aptur töluvert, mjög fáir koma ritum sínum um Ísland á prent, allflest ritstörf Íslendinga um Ísland urðu því gjörsamlega þýðingarlaus fyrir erlendar þjóðir; af þessu leiðir, að allar skröksögurnar hinar fornu um landið ganga aptur í útlendum landfræðisbókum og mikið bætist við, sem eðlilegt var á þessari hjátrúaröld; þessum apturgöngum varð ekki komið fyrir fyrr en um lok 18. aldar, og sumar eru jafnvel á rjáli ofanjarðar enn.

Þegar Guðbrandur Þorláksson mælti fram með Oddi Einarssyni til biskupsembættis í Skálholti, taldi hann honum það meðal annars til gildis, að hann væri mjög vel lærður, svo hann væri fær um »lastskriptum svar að gefa, sem eru útgengur um vort föðurland eða ganga kunna« og var það satt. *Oddur Einarsson* var fæddur 1559, hann sigldi til háskólans og fékk mikið orð á sig fyrir lærdóm, einkum í stærðfræði og stjörnufræði; Oddur Einarsson dvaldi um tíma á Hveen hjá Tycho Brahe, og er mælt að Tycho Brahe hafi spáð vel fyrir honum. Oddur kom út aptur 1586 og var svo tvö ár skólameistari á Hólum; hann tók biskupsvígslu 1589 og dó í Skálholti 1630. Oddur Einarsson var fræðimaður mikill og safnaði miklu af bókum og handritum, en margt af því brann 1630; Oddur var merkismaður í flestu og einn af nýtustu biskupum, hann lét sér mjög annt um

---

sonur síra Ólafs Erlendssonar († 1650), sem var prestur á Breiðabólstað í Vesturhópi.

Digitized by Google

íslenzkan fróðleik og ritaði margt sjálfur bæði fornt og nýtt, en það er nú flest týnt; Oddur biskup var allvel hagmæltur og var talinn getspakur og fornspár, »en lét lítið yfir því, nema þá hann var glaður« segir síra Jón Halldórsson. Enn er til minnisbók Odds biskups í safni Árna Magnússonar;[1] þar er meðal annars nákvæm lýsing á jarðskjálptanum 21. febr. 1630 og er hún hvergi annars staðar til. Mælt er að Oddur biskup hafi einnig ritað ýtarlega lýsingu Íslands, en sé það satt, þá er bók sú fyrir löngu týnd. Íslandslýsing P. Resens er að miklu leyti byggð á riti, er hann kallar »Ottonis Enari Islandia«, og eru úr riti þessu teknir margir langir og merkilegir kaflar; greinir þessar bera þó flestar allmikinn keim af riti Gísla Oddssonar »Um undur Íslands«, og má vera að Resen hafi blandað þeim saman feðgunum; þó getur hann líka víða um annála Gísla Oddssonar. Ef kostur væri á að bera Íslandslýsingu Resens saman við rit Gísla Oddssonar, mætti hæglega ganga úr skugga um þetta. Ef það reynist, að Resen hefir haft fyrir sér annað rit en Íslandslýsingu Gísla biskups, þá er þar með sannað, að Oddur Einarsson hefir skrifað aðra landlýsingu, sem nú er týnd, og með því að safna saman köflum úr riti Resens mætti þá fá nokkurnveginn nákvæma hugmynd um aðalefnið í Íslandslýsingu Odds biskups. Úrskurðurinn um þetta mál verður að bíða betri tíma.

Sonur Odds biskups, Gísli, var líka fróðleiksmaður og virðast rit hans bera vott um svipaðan blending náttúrufróðleiks og hjátrúar, eins og kemur fram hjá Jóni Guðmundssyni, Jóni Daðasyni og öðrum samtíðarmönnum þeirra. Rit Gísla biskups hafa geymzt betur en rit föður hans, þó þau séu enn óaðgengilegri fyrir oss Íslendinga, af því þau eru geymd í ensku handritasafni. *Gísli* biskup *Oddsson*,[2] sonur

---

[1] Memoratia Odds biskups Einarssonar. A. M. 243-4°.

[2] Æfi Skálholtsbiskupa eptir Jón Halldórsson. F. J. Hist. eccles. Isl. III. bls. 594—602. Árb. Esp. Zeitschrift des Vereins für Volkskunde (Jón Þorkelsson) 1891, bls. 164—71. Enn er til bréfabók Gísla Oddssonar og vísitaziubók, A. M. nr. 244—248-4°.

Odds biskups Einarssonar, var fæddur 1593, móðir hans var Helga Jónsdóttir frá Holtastöðum; Gísli sigldi til Kaupmannahafnar 1613 og var þar við nám 2 eða 3 ár, kom svo aptur og varð 1616 kirkjuprestur í Skálholti; 1621—1622 var hann skólameistari og svo varð hann prestur í Stafholti og Holti undir Eyjafjöllum; 1631 hlaut Gísli biskupskosningu fyrir ötult fylgi frænda og vina, og sigldi til vígslu sama sumar; með honum fór Ketill Jörundsson, er síðar varð prófastur í Hvammi, hafði hann að mestu uppalizt í Skálholti og hafði þá verið þar heyrari nærri 10 ár. Ketill var lærður maður og ráðsettur og hafði sýnt Oddi biskupi og fólki hans mikla trú og hollustu, þessvegna trúði Helga biskupsekkja honum bezt til þess, að fara með syni sínum, sem þótti breyskur til öls. Á skírdag 1632 var Gísli vígður til biskups og kom aptur um sumarið til Íslands, á Þingeyri í Dýrafirði. Gísli biskup varð skammlífur, hann dó á alþingi (í Þingvallakirkju kór) 1. júlí 1638, líklega úr taksótt, sem þá gekk víða og var mannskæð; Gísli Oddsson vígði 27 presta og seinastan síra Ketil Jörundsson í Hvammi. Gísli biskup var hógvær maður og lítillátur og einn með sterkustu mönnum á Íslandi; þó hann væri ölhreifur var hann jafnan spaklyndur og hægur; Gísli var lögvitur, en fór vel með vit sitt, hann var allvel hagorður og ræðumaður hinn bezti; hann var náttúrufróður eptir þeirra tíma sniði, en mjög trúgjarn á allskonar hindurvitni.[1] Gísli biskup var vandlætingasamur um siðferði og hegðan almennings og embættismanna, það sést á umburðarbréfum þeim, er hann ritaði prestum, valdsmönnum og alþýðu.[2] Gísli biskup skrifaðist á við Ola Worm eins og margir aðrir góðir menn; í bréfi til Worms 31. júlí 1635 segist Gísli ætla í tómstundum sínum, að rita ýmislegt um náttúru Íslands, einkum um steina og grös, því um slíkt geti Arngrímur aldrei i ritum sínum; í sama bréfi talar hann um skrimsli, er sézt hafi í júnímánuði sama ár í Hvítá, mönnum sýndist ey í miðri ánni. sem hvarf eptir eina stund, í sömu á sást einnig ormur með 3 kryppum o. s. frv. Í öðru bréfi talar Gisli um Heklugosið 1636.[1] Gisla biskupi tókst skömmu fyrir andlát sitt, að ljúka við þetta rit um náttúru Íslands, er hann nefnir i bréfinu til Worms; ritið er enn þá til og heitir »Undur Íslands«.[2] Hér er eigi annars kostur, en nefna aðeins efni ritsins; þar er talað um legu Íslands og breiddarstig, um hafís, um ýmsar loptsjónir og hunangsdögg, um jarðskjálpta og eldgos, um nokkurskonar loptsjónir i sjó, um skrímsli í fljótum, um skrímsli í sjó, um stórfiska, um smáfiska í sjó, um mjög smáa fiska í ám, um alifugla, um farfugla eða sumarfugla, skoðun manna um vetrarsetu fugla og um Áradal, um sjófugla, um fljúgandi skorkvikindi, um skriðandi skordýr, um landdýr, um villudýr, lýsing helztu fjalla, vatna, fljóta og fjarða á Íslandi, um þær eyjar, er fyrst byggðust kringum meginlandið, um Vestmannaeyjar, um grös og jurtir, um ávexti og rætur, um runna og tré, um nokkra merkisstaði, um þá hluti, sem úr jörðu eru grafnir, um málma, um steina og gimsteina, um brunna og uppsprettur, um ýmislega hella og gjár, um jötna og menn neðanjarðar, um furðuverk þeirra, um merkilegt sandbað, um eðli manna og háttalag, um hvalaveiðar, um aðdáanleg listaverk, um gáfuðustu listamenn, um verk kvenna og um íslenzkt mjöl. Bókin er alls 40 kapitular (203 skrifaðar blaðsíður). Gísli biskup Oddsson ritaði líka marga annála og í þeim kvað einnig vera margt um þjóðtrú og hindurvitni[1].

---

[1] Þó segir Gísli í bréfi til Ola Worms »Superstitiones magicæ ... ferme exularunt a patria nostra, aut, minimum evacuatæ sunt, quantum quidem ego intelligo, et mihi sperare fas est«. Epist. Wormii II. bls. 594—95.

[2] F. J. Hist. eccles. Isl. III. bls. 144—163. 595—97. Árb. Esp. VI, 81—82.

---

[1] Epistolæ Wormii II, bls. 594–97.

[2] Því miður hefi eg ekki átt kost á að skoða þetta rit, því það er hvergi til nema í Oxford í Bibliotheca Bodlejana. nr. 84·4°, í handritasafni því, er Finnur Magnússon seldi þangað 1832. C. U. D. Eggers getur fyrstur um rit þetta (Beschreibung von Island I, bls. 372–74), þá átti Thorkelín handritið; Eggers telur innihald allra kapitulanna. en skýrir ekki frekar frá ritinu Síðar getur Jón Þorkelsson jun. handrits þessa i Zeitschrift des Vereins für Volkskunde 1891, bls. 167–171, og prentar þar úr því 3 stutta kafla, um álfa, um listasmíði og um vinnu islenzkra kvenna. Rit þetta er eflaust merkilegt að mörgu leyti og þyrfti að gefa það út. Gísli biskup Oddsson endaði ritgjörð þessa (De mirabilibus Islandiæ) 1. mai 1638, tveim mánuðum áður en hann dó.

Því miður eigum vér eigi kost á að skýra frá því í ritum Gísla biskups, sem rétt er frá sagt um náttúru Íslands, en getum hér aðeins getið nokkurra hindurvitna, er hann talar um og trúir[2]. Gísli Oddsson getur meðal annars um orminn í Lagarfljóti, segir hann að sumir telji hann mílu á lengd og menn séu ekki á eitt sáttir um það, hve kryppurnar séu margar; þegar ormurinn hreifir sig, flæðir fljótið upp á bakkana, jörðin bærist og húsin titra. Það er mælt að biskup nokkur hafi ætlað að flæma hann burt úr fljótinu, og meðan biskup var þar bar ekkert á orminum, en þegar hann var farinn sást hann strax aptur; Gísli getur og um ógurlega seli og skötu í Lagarfljóti. Annar ormur á að vera í Skaptá, og í Hvítá hjá Skálholti margskonar skrímsli. Um Áradal getur biskup líka og segir, að menn hafi álitið þennan dal nokkurskonar ódáinsakur, en nú hafi enginn komið þar lengi og viti menn ekki, hvar hann liggur. Um tröll getur biskup einnig og segir, að þau muni reyndar útdauð, en þó lifi enn nokkrir menn, er hafi séð þau. Af álfum segir Gísli Oddsson, að séu tvær tegundir, huldufólk, sem sé illviljað mönnum, og ljúflingar, er hafi mök við menn, og af þeim sé komin Mókollsætt.

Einhverntíma á árunum 1646 eða 1647 skrifaði Otto Krag (1611—1666), ritari Kristjáns konungs IV., báðum biskupunum, Þorláki Skúlasyni og Brynjólfi Sveinssyni, og bað þá segja sér, hvað satt væri og hvað ósatt í frásögnum útlendra höfunda um Ísland, einkum í ritum þeirra Gerhard

---

[1] Annalium in Islandia farrago hinc inde descripta. Bibl. Bodl. Oxford, nr. 50 og 51, í safni Finns Magnússonar. Finnur hefir sjálfur ritað um annála þessa og tekið úr þeim merkilega grein um Grænland (Grönl. hist. Mindesm. III, bls. 459), og er því ekki rétt að G. Storm hafi fyrstur bent á þá, eins og segir í Zeitschrift d. Vereins f. Volkskunde 1891, bls. 164. Eggers nefnir þá líka (Beschreibung von Island I, bls. 372) og einnig Resen í Descriptio Islandiæ. hdrs. J. S. 38. fol.

[2] Hér hefi eg farið eptir ritgjörð Jóns Þorkelssonar.

Mercators og Jodocus Hondius. Báðir biskuparnir svöruðu 1647 og eru ritgjörðir þeirra enn þá til. *Þorlákur* biskup *Skúlason*, dóttursonur Guðbrands biskups, var fæddur 1597 á Eiríksstöðum í Svartárdal, ólst upp hjá afa sínum á Hólum og sigldi 1616; við háskólann var Ole Worm honum liðsinnandi og skrifuðust þeir jafnan á síðan; við háskólann var Þorlákur 3 ár og kom út hingað aptur 1619 og varð skólameistari á Hólum; 1620 og 1625 fór hann aptur utan í erindagjörðum afa síns. Það sést af bréfi til Ola Worms 25. ágúst 1622, að honum hafa þótt örðug kennarastörfin, hann var þá nýlega búinn að missa föður sinn; Þorlákur kvartar undan því, að skólameistarastaðan sé erfið og lítið í aðra hönd, þó kveðst hann mundu bera það með þolinmæði, ef hann ætti seinna von á betri stöðu; hann er þó vondaufur um að hagur sinn batni, því höfðingjar veiti fyrir mútur beztu embættin óhæfum unglingum, sem nýskroppnir eru úr skóla og enn þá bera merki eptir skólavöndinn[1], en gangi fram hjá þeim, sem hafa þolað miklar hættur af sjó og vindum, hafa haft erfið störf í skólunum og verið margan daginn sveittir. Þorlákur biður Ola Worm að útvega sér annaðhvort vonarbréf fyrir Hítardal eða ferðastyrk til Þýzkalands. Ósk Þorláks uppfylltist að því leyti, að hann 1624 fékk vonarbréf fyrir Hítardal, en ekki unir hann þó vel hag sínum; í bréfi til Worms frá Hólum 30. ág. 1626 (ári áður en hann varð biskup) segir hann: »eg hefi af aumum örlögum hrakizt burt á þennan útkjálka og verð að lifa innan um ómenntað, óþægilegt og dónalegt fólk, hin eina huggun mín er að hugsa um það, hve lífið er stutt og um tilkomandi samvistir vorar á himnum«. Þorlákur var, eins og fyrr hefir verið frá sagt, kosinn til biskups 1627, en Arngrímur var settur hjá; má ráða það af ýmsu, að fremur hefir verið þurt með þeim frændum eptir það. Þorlákur hélt áfram bókaútgáfu og prentverki afa síns, en gat til mikils óhags fyrir bókmenntir landsins ónýtt fyrirætlun Brynjólfs biskups, að setja prentsmiðju í Skálholti, og er framkoma Þorláks biskups í því máli öll mjög sérplægnisleg og leiðinleg. Þorlákur Skúlason dó 1656. Í bréfum sínum til Worms ritaði biskup ýmislegt um náttúru Íslands, einkum þó um náhvelið, og mun þess síðar getið. Hið eina rit Þorláks biskups um landfræði Íslands er skýrsla hans til Otto Krag.

---

[1] »Ineptissimos adolescentes vix extra scholarum limina egressos et liventia terga recenti virgarum verbere gestantes ad parochias præcipuas promovent«. Epistolæ Wormii I, bls. 96.

Þorlákur Skúlason talar fyrst um landnám og Thulenafnið og sýnist fremur hneigjast að þeirri skoðun, að Ísland sé Thule; því næst talar hann um hnattstöðu Íslands og um loptslagið, segir hann það sé í kaldara lagi, en mjög heilnæmt, svo Íslendingar séu heilsugóðir og verði mjög gamlir, gáfur Íslendinga séu ágætar, svo piltar í skólunum læri eins mikið á 3—4 árum, eins og annars staðar á 10. Enn fremur getur hann þess, að akuryrkja hafi verið á Íslandi í fornöld, en hafi lagzt niður, annaðhvort af því hún hafi ekki svarað kostnaði, eða af því meira korn hafi flutzt inn en fyrr og fiskiveiðar og kvikfjárrækt hafi borgað sig betur. Talar hann um, að gras og beit sé ágæt á Íslandi, þó ekki sé samt hætt við að fénaðurinn springi af offitu, sauðir skerist með 20 pundum mörs, dilkar með 10, naut með 120 pundum; enn fremur getur hann þess, að það sé ranghermi útlendinga, að kindur og naut séu hornalaus á Íslandi, sumt sé hyrnt, sumt sé kollótt; íslenzkir hundar séu eigi allir hvítir, heldur með ýmsum litum, sem hundar í öðrum löndum, og Íslendingum þyki ekkert vænna um þá, en öðrum þjóðum; fálkar séu heldur ekki allir hvítir, flestir séu þvert á móti gráir, hrafnar séu svartir, en þó segist hann hafa séð einn hvítan hrafn; hérar hafi hér aldrei verið o. s. frv. Þorlákur biskup talar og nokkuð um sögu landsins og hrekur ýmsar skröksögur útlendinga, segir þó að sumt sé rétt eins og sumar smjörsögurnar; víða segir hann smjörið sé geymt súrt án salts, enda sé það alþýðutrú, að menn verði sterkari af súru smjöri en söltu, og heldur sjálfur að það sé ei fjarri sanni; hann talar einnig um hafísinn og hrekur skröksögurnar um sálir, er kveljist í ísnum, hljóð heyrist þaðan stundum af sambarningi ísjakanna eða frá selum, sem innilokaðir verða í vökunum; um eldfjöllin getur hann einnig og hverina. Þorlákur Skúlason segir, að hann hafi fyrir hérumbil 30 árum verið á siglingu milli Íslands og Danmerkur, og 80 mílur frá Íslandi hafi komið yfir skipið þykkt öskuský, svo að seglin sortnuðu og sporrækt var á þilfarinu. Aska féll þá einnig í Færeyjum og gjörði þar nokkurn skaða á túnum manna, þá féll og aska norðan til í Noregi[1]. Þar sem Þorlákur biskup talar um hveri, segir hann, að við Haukadal sé reyndar uppspretta, sem að ætlun manna breyti nálægum hlutum, er vatnið fellur á, í stein, en hann segir, að það sé sín skoðun, að hlutir, sem látnir séu í hverinn, steingjörist ekki, en harðni af brennisteinskenndri vætu, er allt af gufar upp, eigi skyndilega heldur á löngum tíma, en haldi þó eðli sínu og efni. Enn fremur getur hann þess, að laugar mátulega heitar og hverir er gjósa, séu víða annars staðar á landinu, og heldur að hitinn komi af bruna brennisteins niðri í jörðunni og vatnið kastist upp af vindum neðan jarðar. Eitraðir brunnar segir hann að hvergi séu til á Íslandi og enginn hafi heyrt um þá getið[2].

Brynjólfur Sveinsson (1605—1675) var einn af merkustu biskupum landsins og hinn mesti fróðleiksmaður; um æfi hans þurfum vér ekki að tala hér, með því að um hann hefir opt áður verið ritað allítarlega á íslenzku. Brynjólfur biskup fékkst mest við málfræði og íslenzka fornfræði og var í þeim greinum framar en flestir samtíðarmenn hans; hann ritaði og um lækningar, sem vér fyrr höfum getið, en ekki veit eg til, að neitt landfræðisrit liggi eptir hann, nema skýrslan til Otto Krag.

Brynjólfur biskup Sveinsson hrekur ýmislegt, er þeir segja skakkt um Ísland, Gerhard Mercator og Jodocus Hondius, og er efnið að mörgu leyti svipað skýrslu Þorláks Skúlasonar. Brynjólfur talar um nafn landsins, Thule, loptslagið, um gras og kvikfé, hunda, birni og hrafna; hvíta hrafna segist hann aldrei hafa séð; gengur hann gegnum lýsingu Mercators orð fyrir orð og leiðréttir það, sem skakkt er; hann talar um eldfjöllin þrjú, er útlendingar nefna á Íslandi, segir að enginn þekki Krossfjall og Helga, en Helgafell vestra sé ekki eldfjall og snjólaust á sumrum, segist hann hafa gengið upp á það fell 1638. Heklu lýsir hann dálítið og segir hún beri við heiðan himin heiman frá sér, kringum hana séu hálsar, brunasandar og vikrar; segir hann að það svæði sé ljótt, hræðilegt og viðbjóðslegt, og að enginn þori að ganga upp á fjallið, því menn óttist huldar gjár og árásir drauga, og segir hann að menn hafi hrekkjazt á að fara þangað, því þeir, sem hafi verið svo óforsjálir að forvitnast um þessa hluti, hafi ekki komizt hjá því að verða fyrir slysum. Brynjólfur biskup talar og nokkuð um almennt eðli eldfjalla, heldur að jarðvegurinn muni vera blöndun af jarðbiki og brennisteini og belgist upp af eldi; ef jörðin er holótt og vindur kemst undir jarðveginn, þá kemur gos og eldurinn rennur frá uppvarpinu niður á sléttlendi eða niður að sjó, eins og vatn. Ekki segist hann ætla sér nákvæmlega að tala um drauga og svipi, en ekki vilji hann neita því, að þeir ráfi um auða staði, en kveðst þó ekki geta skýrt frá eðli þeirra. Hvað því viðvíkur, sem útlendingar segja, að svipir dauðra manna ráfi í kringum eldfjöll og sýni sig í líkingu þeirri, er þeir hafa haft í lifanda lífi, þá vill Brynjólfur biskup ekki alveg neita því, að eitthvað kunni að vera tilhæft í þeim sögum, og eins um að sálir kveljist í ísnum. Frásagnir útlendra höfunda um líf og siði Íslendinga kveður hann mest muni sprottnar af sögum sjómanna, og leiðréttir hann ýmislegt þar að lútandi. Um hverina talar Brynjólfur Sveinsson allítarlega; hann segir að hverir hylji hluti með leirskurn, er harðni af sól og vindi, en líkaminn sé innan í óbreyttur, eins og kveikur í tólgarkerti; skurn þessi myndast á löngum tíma og verður þó ekki steinhörð; segist hann fyrir þrem árum hafa látið leggja ull í hver til reynslu, og hafi hún ekki orðið steingjör, en hulizt leðju;

---

[1] Hér er líklega átt við Heklugosið 1619, það ár kom Þorlákur biskup Skúlason í fyrsta sinn út hingað frá háskólanum.

[2] *Þorlákur Skúlason:* Responsio subitanea ad collectanea quædam ex Historicis, qui de Islandia scripserunt, desumpta, et a nobilissimo viro Dn Othone Kragh clementissimi regis nostri Christiani IV. secretario, domino meo et fautore ad me transmissa. Ad ejusdem nutum et voluntatem concinnata. Hole in Islandia Anno Dni 1647. Gammel kgl. Samling, nr. 2856-4°, 30 bls. smátt skrifaðar.

heldur hann því, að það sé aðeins kerlingabók, er menn segja, að hveravatnið geri hluti að steini. Hverinn Geysir hjá Haukadal, segir hann, hafi merkilegt afl og ofsa, og svo mikinn krapt fær gufan af eldi og brennisteini, að hún í einu vetfangi kastar öllu vatninu úr skálinni í lopt upp, svo enginn dropi verður eptir, verða þeir þá að vara sig, sem nærri standa; skálin er síðan lengi tóm á eptir, en fyllist svo smátt og smátt að neðan, uns hún er orðin barmafull; kraptur gufunnar margfaldast af því að streitast við þyngd vatnsins, og kastar svo öllu hinu sjóðandi vatni í háa lopt, svo skálin tæmist nærri á einu augnabliki. Aðrir hverir gjósa á sama hátt, en eru kraptminni. Engin segir hann eitruð vötn á Íslandi, og hveravatnið megi vel drekka, þegar það sé kólnað[1].

Sama árið, sem þessar skýrslur voru skrifaðar (1647), skrifaði Gísli Magnússon frá Munkaþverá merkilega ritgjörð um framfarir Íslands; ritgjörð þessi er reyndar ekki beinlínis landlýsing, en snertir mjög hagfræði landsins og stjórnarsögu, og því munum vér geta hennar hér. Gísli Magnússon var hinn fyrsti lærði náttúrufræðingur á Íslandi og fór fyrstur um landið til þess að rannsaka steina og málma; því segjum vér hér ítarlega frá æfiferli hans, störfum og ritum. *Gísli Magnússon*, sýslumaður á Hlíðarenda, var talinn lærðastur allra verzlegra embættismanna á Íslandi á 17. öld, og var sökum kunnáttu sinnar kallaður Vísi-Gísli. Fyrir margra hluta sakir má telja hann einn hinn merkasta mann þeirrar aldar; hann var lærdómsmaður mikill og hafði farið víða, skörulegur höfðingi og hinn mesti framfara og atorkumaður. Gísli Magnússon ferðaðist, sem fyrr sögðum vér, fyrstur á Íslandi til vísindalegra rannsókna, hann gerði auk þess tilraunir með sáningu og trjáplöntun og fékkst mikið við efnafræði. Gísli var fæddnr á Munkaþverárklaustri 1621, faðir hans var Magnús lögmaður Bjarnarson († 1662) og móðir hans Guðríður Gísladóttir, lögmanns Þórðarsonar. Magnús lögmaður var auðugastur maður á Íslandi um sína daga, hann lét eptir sig svo mikið fé, að það eptir nú gildandi verðlagi mundi verða 3—400 þúsund krónur[1]. Gísli Magnússon fór 11 ára í Skálholtsskóla og dvaldi þar 3 ár, þaðan fór hann í Hólaskóla, dvaldi þar önnur 3 ár og útskrifaðist þaðan; sigldi svo til háskólans (skrifaður í stúdentatölu 27. nóv. 1639) og var þar 2 ár, undir handarjaðri Ola Worms, er um þær mundir var bjargvættur flestra hinna merkari nemenda frá Íslandi; síðan fór Gísli út hingað aptur og dvaldi um stund hjá foreldrum sínum, en sigldi svo aptur 1642 og var þá 4 ár í ferðum; er sagt að enginn annar Íslendingur hafi haldið sig jafn ríkmannlega í útlöndum eins og hann. Gísli Magnússon ritar Worm[2] frá Glückstad 8. október 1642, segist vera kominn þangað frá Íslandi og ætli þaðan til Hollands, svo til Englands og Frakklands, til þess að stunda þar læknisfræði og heimsspeki; segir hann að Þorlákur biskup Skúlason hafi hvatt sig til þess, því allir lærðir menn á Íslandi stundi nú guðfræði og sæki um brauð, en engir séu þar í landi, er lagt hafi stund á stjórnfræði né praktisk vísindi. Eptir tveggja mánaða ferð frá Íslandi var Gísli kominn til Amsterdam 6. nóv. 1642, dvaldi þar um stund og fór svo til Leiden og var þar til vorsins, og stundaði heimsspeki og náttúrufræði. Í Leiden segist hann hafa gistingu góða, er Erasmus Brochmann[3] hafi útvegað sér, og hafi hann verið sér mjög hjálplegur. Um veturinn 1642—43 lagði Gísli Magnússon einkum stund á stærðfræði og naut kennslu Jacobs Golius'ar, er var kennari í austurlandamálum

---

[1] *Brinolphi Svenonii:* Historica de rebus Islandicis relatio ad Nobilissimum Dn: Ottonem Kragium Seren: Daniæ et Norweg: Regis Secretarium, Qua quid veri, quid falsi, descriptionibus hujus Insulæ præstantissimi Geographi, Gerhardus Mercator et Jodocus Hondius indulserint, strictim expenditur. Dags. Skálholti 15. júlí 1647. Ny kgl. Samling, nr. 1850-4°, 20 bls. smátt skrifaðar. A. M. 913-4°.

---

[1] Skiptabréfið eptir hann (19. júní 1663), milli tveggja sona, þriggja dætra og ekkjunnar, telur bróðurhlutann 4 hundruð hundraða og 60 hundruð í fasteign og ríflega 3 hundruð hundraða í lausafé. Safn til sögu Íslands II., bls. 135. Sbr. Sýslumannaæfir Boga á Staðarfelli I. bls. 233. Ísafold VI. bls. 25. Árb. Esp. VII. bls. 33—34.

[2] O. Wormii Epistolæ II. bls. 846.

[3] Rasmus Enevoldsen Brochmand (1619—62), rektor í Herlufsholm, og síðar prófessor við háskólann í Kaupmannahöfn.

Digitized by Google

og heimsspeki[1]; um vorið 1643 (í maí) fór Gísli til Englands og dvaldi þar tvo mánuði, hafði Worm varað hann við þeirri ferð sakir ófriðarins, er þá var á Englandi, og líklega hefir Gísli dvalið þar skemur, en hann í fyrstu ætlaði sér. Frá Englandi fór Gísli aptur til Hollands og dvaldi í háskólaleyfinu hjá kunningjum sínum í Rotterdam, en fór svo aptur til Leiden; líklega hefir Gísli haldið þar áfram náminu næsta vetur, en eigi höfum vér vissu fyrir því, hvað hann hefir þá starfað, með því bréfin til Worms hætta um stund á því tímabili. Í Leiden lagði Gísli Magnússon stund á ýmsar greinir náttúrufræðinnar, einkum grasafræði og efnafræði, og kynnti sér landfræði, stjórnfræði og heimsspeki; Oli Worm biður hann meðal annars að grennslast eptir kenningum Descartes'ar, og eins biður hann að heilsa Johann de Laet[2], sem hann segir að fáist við ýms söguleg fræði og sé eigi ókunnur íslenzku, muni hann taka honum vel, er hann heyri, að hann sé Íslendingur. Gísli komst í vinfengi við hinn danska sendiherra í Haag og ferðaðist með honum til hinna hollenzku herbúða, og fór svo frá Hollandi til Danmerkur, þaðan heim til Íslands og kom á Akureyri í júlímánuði 1646[3]. Gísli Magnússon ætlaði sér samsumars að ferðast um Ísland til rannsókna, en gat ekki komið því við; segir hann í bréfi til Worms (13. sept. 1646), að sér hafi verið bent á staði, þar sem silfur, kopar og kvikasilfur finnist, en hann hafi enn eigi getað skoðað þá; járn segir hann muni vera víða og salt megi hæglega sjóða úr sjó. Með sama bréfi sendir hann

---

[1] Jacob Golius (1596—1667), frægur málfræðingur, fékkst einkum við arabisku, en einnig við ýmsar aðrar vísindagreinir, eins og þá var títt.

[2] Johann de Laet († 1649), söguritari, fjölfræðingur og landfræðingur.

[3] Oli Worm ritar s. á. (í júnímán. 1646) Þorláki biskupi Skúlasyni bréf og nefnir í því Gísla Magnússon og kemst svo að orði: »redit ad vos elegans juvenis Gislaus Magni, varia rerum curiosarum cognitione instructus. De quibusdam mecum cum dissereret, videbatur mihi patriæ vestræ commodum et emolumentum spectare. Honestos ejus conatus si consilio et ope juveris, rem procul dubio præstiteris vobis omnibus utilem et ipsi gratam«. Epistolæ I, 112.

Digitized by Google

Worm íslenzkar kornstengur, efni frá brennisteinsnámum, er hann heldur sé vitríól, og hreinsaðan brennistein, er hann kveður alveg eins góðan eins og þann brennistein, sem kemur frá Ítalíu til Hollands og er seldur þar í lyfjabúðum í stöngum. Biður Gísli Worm að sækja fyrir sína hönd og föður síns um, að þeir fái einkaleyfi til að taka upp brennistein, og að konungur láti setja verð á hreinsaðan brennistein; segir hann að þeir feðgar séu ánægðir með helminginn af því verði, sem fyrir brennisteininn fáist í Hollandi. Gísli vill borga í eptirgjald af konungsnámum tuttugasta hluta af þeim brennisteini, sem fæst, en þritugasta hluta af brennisteini á kirkjujörðum.

Næsta ár fékk Gísli Magnússon á alþingi einkaleyfi til brennisteinsnáms, er hann hafði beðið um, og jafnframt skipun konungs um, að grennslast eptir málmæðum og öðrum náttúrugæðum. Byrjaði Gísli Magnússon rannsóknarferð sína frá Þingvelli 5. júlí og ferðaðist í 7 vikur um Suðurland, svo hálfan mánuð um Norðurland og safnaði allstaðar steinum og náttúrugripum, er hann hugði að gagni mættu verða. Um haustið sendi Gísli Ola Worm hálftunnu með ýmsum gripum, biður hann að segja sér, hverjir hlutirnir séu, til hverra nota og hvers verðir; lofar Gísli að senda stjórninni næsta ár nákvæma skýrslu um ferðina. Gísli er í bréfi sínu til Worms (16. sept. 1647) vongóður um, að geta komið fyrirætlunum sínum fram, því flestir heldri menn séu þeim hlynntir, en einkum þó Þorlákur biskup Skúlason. Þegar Gísli Magnússon dvaldi í Hollandi, var þar eins og enn garðrækt í hinum mesta blóma, og hefir Gísli líklega þar fengið hug á að gera ræktunartilraunir á Íslandi, og framkvæmdi síðar dyggilega þessi áform; hann skrifar Worm, að hann hafi á Munkaþverá gjört garð og sáð þar í 30 útlendum jurtategundum, sem algengar séu í Danmörku, hann sáði einnig mel og setti niður birki og víðir til reynslu. Segist Gísli vera sannfærður um, að margt geti það vaxið á Íslandi, er megi verða til gagns og gamans, og segist muni gera margar fleiri tilraunir með öðrum fræjum, er hann fái með kaupmönnum frá útlöndum.

Þessi ár sat Gísli í föðurhúsum á Munkaþverá á vetrum;

hafði hann brennandi áhuga á framförum landsins, var þá ungur og fjörugur, nýkominn frá útlöndum, og hafði í Hollandi kynnt sér siði og hætti þeirrar þjóðar, er í þá daga var einna lengst komin í allskonar menningu; hér á landi sá hann eintóma apturför og vanþekkingu og vildi kippa öllu í lag sem fljótast. Á Munkaþverá skrifaði hann um haustið 1647 hinar nafnfrægu uppástungur sínar um viðreisn Íslands og sendi þær konungi; munum vér síðar nánar geta um þær. Hér var við ramman reip að draga, menn voru ekki vanir nýbreytni og stjórnin treg í snúningum og hugsaði lítið um hag þegna sinna, einokunarverzlunin var í sem mestum blóma og Íslendingar voru ekki enn orðnir svo lémagna og lamaðir í efnalegu tilliti, sem seinna varð. Rúmri hálfri öld síðar var efnahagur manna á Íslandi kominn í það ólag, að stjórnendurnir sáu, að brýn nauðsyn var á endurbótum og eitthvað varð að taka til bragðs, ef allt átti ekki að kollsteypast, og þó voru menn nærri heila öld að bollaleggja, hugsa, rita og ráðgera, áður en loks var farið að hreifa við einokuninni. Það var því lítil von á því, að uppástungum Gísla væri gaumur gefinn, þó þær væru að mörgu leyti ágætar.

Árið 1649 kvongaðist Gísli Magnússon[1] og gekk að eiga Þrúði, dóttur Þorleifs sýslumanns á Hlíðarenda, Magnússonar prúða; flutti hann sig þá austur að Skriðuklaustri í Fljótsdal og var sýslumaður í Múlasýslu og klausturhaldari i nokkur ár. Eptir fráfall tengdaföður síns 1653 flutti hann sig að Hlíðarenda og varð sýslumaður Rangvellinga 1659. Fyrirætlunum sínum um viðreisn Íslands fékk hann ekki fram komið, en hann leitaðist þó við að gjöra það gagn, sem hann gat, í því er hann mátti framkvæma af eigin rammleik. Eins og fyrr var getið fékkst Gísli Magnússon við garðyrkju á Munkaþverá, síðan gjörði hann ýmsar tilraunir þar að lútandi á Skriðuklaustri eystra og þó mest eptir að hann var kominn suður á Hlíðarenda; þar virðist og vera hentugt landslag til slíkra tilrauna, bærinn sunnarlega á landinu og brekkur á móti sólu, þó voru akrar Gísla blásnir upp og eyddir, þegar Eggert Ólafsson[1] kom þangað 1756. Gísli Magnússon sáði byggi á Hlíðarenda og heppnaðist það opt vel, þó er mælt, að uppskera hans hafi aldrei verið meiri en ein tunna korns; Gísli byrjaði fyrstur kálrækt hér á landi, en fáir eða engir tóku það eptir honum, þó er þess getið um Þorkel Vídalín í Görðum, að hann hafi haft þar kálgarða[2], en hann hafði líka komið til Hollands og ef til vill kynnt sér þar garðyrkju.

---

[1] Í brúðkaupsveizlu Gísla var mjög vel veitt og er hún í annálum kölluð »eitt virðulegt hóf«. Gísli Magnússon varð að fá sérstakt leyfi til að giptast, því þau hjón voru þrímenningar að skyldleika. Leyfisgjaldið gaf konungur til Hólaskóla. Sbr. annálar Halldórs Þorbergssonar, hdrs. J. S. 313-4°, bls. 109.

Konungsleyfið til að taka brennistein notaði Gísli sér lengi og lét leita að brennisteini og safna honum á ýmsum stöðum, þar sem hann hafði ekki áður verið tekinn. Sökum verzlunarólagsins hefir þó Gísli Magnússon naumlega haft mikinn hagnað af brennisteinsnáminu, því kaupmenn reyndu að færa brennisteinsverðið eins mikið niður eins og þeir gátu. Hinn 9. febrúar 1665 fékk Gabriel Marselius einkaleyfi til þess að flytja brennistein frá Íslandi, og líka til að grafa upp brennistein, hvar á landinu sem hann vildi[3]; með þessu leyfi virðist því leyfisbréf Gísla afnumið, að minnsta kosti að nokkru leyti, og eptir það varð Gísli að snúa sér til Marseliusar með það, sem hann vildi selja. Í bréfi dags. á Bessastöðum 4. sept. 1669 ritar Gísli Magnússon Birni syni sínum, er þá var við nám í Kaupmannahöfn, á þessa leið: »Þann brennistein, sem hér er að fá, hefi eg látið upptaka í sumar, sem er fáeinar lestir, svo sem fyrir lítið skip barlestarkorn; eg hefi látið leita í öllum Suðurfjöllum, eg hefi látið leita hjá Keilir og Móhálsum og var þar ei nema á 12 hesta að fá, item hefi eg látið leita á Reykjum í þeim öllum fjöllum, einnig í Henglafjöllum og þar sem von er eptir hann kunni að vera, og er hann eigi hér að fá, þó gull sé í boði, en það lítið, sem hefir verið tekið í Grindaskörðum, og vildi eg þú vitir það við Marcilio, hvort hann vill skip eptir því gjöra eður ei, so eg kunni honum sitt gjald að betala, sem uppá okkar reikning vantar«. Segist Gísli enn fremur hafa fengið Torfa Magnússyni 6 lestir brennisteins og hafi hann lofað sér 36 dölum fyrir lestina; segist hann hafa látið flytja rauðan, bláan og bleikan leir í Herdísarvík, sendir syni sínum dálítil sýnishorn af leirnum og biður hann að komast eptir á lyfjabúðum, hvað fyrir hann sé gefið[1]. Um haustið 1670 fór Gísli Magnússon með 33 hesta lest norður til Mývatns að sækja brennistein, en er þeir fóru norður kom fjúkhríð á lestina og drápust flestir hestarnir, en menn komust af með naumindum[2]. Þó langt væri liðið frá því að Gísli kom utan og hann hefði lítt getað fengið framgengt uppástungum sínum, þá er þó áhuginn enn hinn sami á því, að gera afrakstur steinaríkisins hér á landi arðberandi, það sést á bréfum hans til Bjarnar sonar hans; vill Gísli koma á verzlun með íslenzkar leirtegundir, vikur o. fl., og biður Björn að gera samband við útlenda verzlunarmenn, er vilja kaupa slíkt. Það er auðséð, að Gísli lætur ekki bugast af litlu, því hann ritar syni sínum um þetta allt stuttu eptir að óhappið vildi til með brennisteinslest hans að norðan.

---

[1] Reise gjennem Island II. bls. 948—49. Nú eru garðar Eggerts Ólafssonar og Björns Halldórssonar í Sauðlauksdal engu minna eyddir, sbr. Andvari XIII. bls. 116. Um alla Fljótshlíðina hefir kúmen fjarskalega breiðzt út, og er sagt, að það hafi upprunalega komið frá Hlíðarenda; Gísli Magnússon hefir ef til vill fyrstur flutt það þangað.

[2] *Bjarni Arngrímsson:* Um garðyrkjunnar nauðsyn og nytsemi. Kmh. 1820, bls. 9. *Páll Vídalín:* Deo, regi, patriæ, bls. 172.

[3] *M. Ketilsson:* Forordninger III., bls. 118—21. 123, 125.

Gísli Magnússon hefir að öllum líkindum fengizt nokkuð við kemiska framleiðslu ýmsra þarflegra efna, því í samningi, er hann gerir við Torfa Magnússon skipstjóra í Þorlákshöfn 24. ág. 1669, lofar Gísli að selja honum »saltpeyter so framt eg kann hann hér gjöra, skálpundið fyrir 12 fiska, eitt skálpund vínsteins fyrir 6 fiska, item olie, sem eg destillera, er líkist olie terpentyn, eitt pund að vikt fyrir 4 ríkisdali, item sal armoniacum með sínu verði, sem okkur kemur saman um«[3]. Í öllu þessu braski hefir Gísli átt við ramman reip að draga, þar sem dönsku kaupmennirnir voru, það sést meðal annars á bréfi til Jóhanns Klein fógeta 1669; talar Gísli um, að danskir verzlunarmenn vilji ekki skeyta boðum sínum, er hann bjóði þeim afrakstur þann, er hann framleiði af íslenzkum efnum samkvæmt leyfi konungs, biður Gísli um að hann megi verzla við útlendinga, ef danskir kaupmenn ekki vilja það, er hann býður þeim fyrst, biður hann fógeta að vera sér hlynntan í því að fá þetta leyfi[1]. Ur öllum þessum ráðagerðum hefir þó líklega orðið lítið sakir verzlunarbandanna.

---

[1] Bréf þessi eru í hdrs. A. M. nr. 1058-4°.
[2] Svarfaðardalsannáll, Lbs. nr. 158-4°, bls. 77.
[3] Hdrs. A. M. 1058-4°.

Gísli Magnússon átti tvo sonu og eina dóttur, syni sína menntaði hann, sem bezt voru föng á, og lét þá ferðast til erlendra háskóla; Björn var við lærdóm í Danmörku, Hollandi og Englandi[2], varð síðan sýslumaður í Barðastrandarsýslu, en dó kornungur 1679[3]; hinn sonur Gísla, Þorleifur, dó 18 vetra við háskólann í Oxford á Englandi. Guðríður Gisladóttir giptist 1674 Þórði biskupi Þorlákssyni og hélt Gísli sýslumaður brúðkaup dóttur sinnar »með stórri rausn og kostnaði«[4]. Frá Þórði biskupi og Guðríði er mikil ætt komin. Gísli Magnússon missti konu sína Þrúði Þorleifsdóttur eptir 9 ára hjónaband og giptist ekki aptur, en Sesselja Björnsdóttir seinni kona Þorleifs Magnússonar stóð fyrir búi hans og tók að sér börnin, sem þá voru á unga aldri. Gísli Magnússon var tvisvar í lögmannskjöri, fyrst eptir föður sinn og svo eptir Árna Oddsson, »en hluturinn sneiddi hjá honum hvorutveggja sinn«, segir Jón biskup Vidalín. Árið 1686 flutti Gísli sig að Skálholti til dóttur sinnar og tengdasonar, og dvaldi þar, það sem eptir var æfinnar. Gísli Magnússon var jafnan heilsugóður og varð nærri aldrei misdægurt, en um krossmessu 1696 fór hann að þjást af steinsótt, hrörnaði að burðum smámsaman og dó nóttina milli 4. og 5. júní 1696.

---

1) Hdrs. A. M. 1058-4°.

2) Í bréfi 4. ágúst 1670 frá Eyrarbakka þakkar Gísli Birni syni sínum bréf frá Englandi og sendingar »globos til mín og til systur minnar og barnanna, þetta komst allt vel heim óskemmt og kverin mín og glass retorta Mons. Pauls Praels«. Hdrs. A. M. nr. 1058-4°.

3) Í kirkjunni á Bæ á Rauðasandi eru á altaristöflu myndir af Birni Gíslasyni og Guðrúnu Eggertsdóttur, konu hans.

4) Fitjaannáll. Hdrs. J. S. nr. 238-4°.

Digitized by Google

Allir sem ritað hafa um Gísla Magnússon telja hann einn hinn mesta merkismann; hann var mjög vinsæll höfðingi, ör á fé og rausnarlegur í gjöfum, einkum var hann bjargvættur volaðra og nauðstaddra; Gísli var skörulegt yfirvald og hófsmaður mikill, og telur Jón biskup Vídalín honum það til gildis, er hann nefnir veru hans í Kaupmannahöfn, að hann hafi verið »drykkjum og óþörfum félagsskap aldeilis frásneiddur«, en slíkt var fágætt í þá daga. Vér höfum áður getið þess, hve mikill lærdómsmaður Gísli var í ýmsum vísindagreinum, einkum í náttúrufræði, en þess má einnig geta, að hann talaði latínu, þýzku og hollenzku ágætlega vel[1].

Tvær ritgjörðir um framfarir Íslands hefir Gísli Magnússon ritað á latínu, og eru í þeim ýmsar uppástungur til stjórnarinnar og beiðni frá Gísla og föður hans um ýms réttindi. Fyrri ritgjörðina[2], sem er miklu stærri og merkari en hin, sendi Gísli Magnússon konungi frá Munkaþverá 1647; þar ber margt á góma, og af því ritgjörðin er

---

[1] Engin prentuð rit liggja eptir Gísla Magnússon, nema bréf hans til Ola Worms og útlegging af kristilegu smáriti, sem hefir þennan titil: Dómsins básúna eður christeleg uppvakning, að huxa um þann sydasta dóm. Útlögð úr þysku máli af þeim göfuga manni Gysla Magnussyne, Kongl. Majest. Valldsmanne i Rangárþynge. Skalhollte Anno 1691-12°. Helztu heimildarrit um æfi Gísla Magnússonar eru: *Jón Vídalín:* Líkprédikun í síðustu útfararminning þess göfuga og hávísa höfðingsmanns Gísla Magnússonar. Hólum 1704-4° (bls. 11—19). Fáorð söngvísa út af lífshistoríu þess göfuga og hávísa, nú í guði sæla höfðingsmanns Gísla Magnússonar, sungin af síra Halldóri Eiríkssyni. Byrjun: »Göfugra lýða minning mæt, meðal guðs barna er dýsæt«. Lbs. 504-4°. Bréf hans í bréfasafni Worms og í hdrs. A. M. nr. 1058-4°. Sbr. Ísafold VI. 1879, bls. 25–28. Tímarit Jóns Péturssonar II., bls. 65—67. Biskupasögur II., bls. 361—362. Kvæði Stefáns Ólafssonar II., bls. 384—385. Árb. Esp. *Thorchillii:* Specimen, hdrs. J. S. 333-4°, bls. 231. *Arngrímur Vídalín:* Consilium de Islandia, A. M. 192 C-4°, bls. 69, og víðar.

[2] Consignatio instituti, seu rationes eorum, quæ cum bono deo et optimi magistratus consilio in patria mea insula Islandia tandem aliquando efficere statui. Munkaþverá 16. septbr. 1647, A. M. nr. 192 B-4°; Thott nr. 1741-4° og nr. 955. fol.; Ny kgl. Saml. nr. 625-4°; J. S. nr. 446-4°. Í riti Páls Vídalíns: Deo, regi, patriæ, er hér og hvar nokkuð skýrt frá efni þessarar ritgjörðar.

Digitized by Google

mjög merkileg og hefir aldrei verið prentuð, set eg hér aðalefni hennar. Þetta er hin fyrsta ritgjörð um viðreisn Íslands, en frá 18. öld eru til óteljandi ritgjörðir um svipað efni.

Fyrst biður Gísli konung að veita sér og föður sinum leyfi til þess, að taka brennistein úr öllum brennisteinsnámum, er finnist hér á landi, og um leyfi til að fást við saltgjörð og framleiðslu vitríóls og saltpéturs; einnig vill Gísli fá leyfi til að rækta óræktað land og gjöra tilraunir með sáning jurta, og telur hann maturtir, hentugar landsmönnum, muni geta vaxið hér og einnig jurtir til fatnaðar og lækninga. Gísli vill láta kenna mönnum hentugri aðferð til fuglaveiða og fiskiveiða, nefnir hann ýmsar fuglategundir, sem að gagni megi verða, en segir að landsmenn kunni lítt að hagnýta sér þessi og önnur gæði. Telur hann víst, að örbyrgð muni minnka og verzlun aukast, ef fiska og fuglaveiðar væru betur stundaðar.

Gísli Magnússon vill láta byggja fátækrahús hér og hvar um land allt, og setja þangað öreiga og sveitarómaga alla, konur og karla; vill hann svo láta leggja fátækratíundir allar til þessara stofnana, telur hann víst að þá muni afleggjast hið mikla flakk, sem þá gjörði landinu stórskaða. Á fátækrahúsum þessum á að halda fólkinu stranglega til vinnu, og þar þurfa að vera kennarar, er kenna mönnum þarfleg vinnubrögð og handiðnir; segir Gísli að með tímanum muni þorp og ef til vill bæir myndast kringum þessi vinnuhús.

Gísli Magnússon telur það mjög mikla nauðsyn fyrir landið, að til séu menn, er hafi efni og kunnáttu til þess að vera forkólfar í framkvæmdum og framförum, og sé því nauðsynlegt að styrkja að því, að íslenzkur aðall geti myndazt. Þetta telur hann hægt með því að láta fornar ættir ná þeim völdum og virðingum, sem þær áður hafa haft, og völd þeirra og vegur gangi löglega í erfðir; Gísli telur þrjár fornar ættir göfugastar í landinu, Svalbarðsætt, Klofaætt og Skarðsætt, talar hann um veg þeirra á fyrri öldum, aðalsbréf og skjaldmerki. Svalbarðsætt er helzt á Norðurlandi, segir Gísli, og hafa kirkjuforráð haldizt í karllegg í þeirri ætt; Klofaætt er mest á Suðurlandi og á enn höfuðbólin Klofa og Hlíðarenda, enn fremur á ættin yfirráð yfir kirkjum þessara staða, og Gísli segir, að enn séu legsteinar og skjaldmerki hinna fornu riddara í kirkjunum. Skarðsætt er mest fyrir vestan, hún er komin af Birni riddara Þorleifssyni, og er Skarð enn þá í ættinni. Hinir fornu riddarar gátu allir rakið ættir sínar til landnámsmanna og óðalsjarðir ættanna eru sumar miklu stærri, en jarðir aðalsmanna í Danmörku. Ekki segist Gísli vilja fara fram á það, að konungur veiti ættum þessum neinn nýjan heiður eða ný tignarnöfn, heldur vill aðeins biðjast þess, að konungur staðfesti hin fornu réttindi þeirra, án þess að þar séu viðbundin nokkur yfirráð eða þrælkun á alþýðu, eins og siður er í öðrum löndum. »Heiður vorn og réttindi viljum vér ekki fá til þess að skaða aðra, heldur til þess að gera fósturlandinu gagn og sóma; vér biðjum ekki um sakamálsrétt eða annan rétt yfir þegnum vorum og leiguliðum, allt slíkt viljum vér fúslega að sé í höndum yfirvaldanna«. Gísli Magnússon biður konung að gefa ættunum aðalsnöfn eptir óðalsgörðum þeim, sem þær eru upprunnar frá; enn fremur mælist hann til þess, að íslenzkir aðalsmenn heiðursins vegna fái að sleppa við opinber gjöld, segir hann þau séu reyndar ekki þungbær, en meiri virðingu muni menn bera fyrir aðlinum, ef hann sé laus við gjöld; aptur lofar hann að koma á fót 4 saltbrennslustofnunum í 4 fjórðungum landsins og skuli konungur fá allan ágóða af þeim, telur hann að ágóðinn af saltbrennslunni muni verða miklu meiri, en gjöld þau, er aðalsættirnar eiga að gjalda konungi. Því næst talar Gísli um það, hve víðáttumikil héruð á Íslandi séu enn óræktuð og í eyði, og hve strjálbyggt sé og langt á milli bæja; biður hann konung að veita ættum þessum að léni allt óbyggt og óræktað land, er krúnan og kirkjan eigi, svo aðallinn geti látið byggja það og rækta, og megi lén þessi ganga að erfðum til niðja þeirra til allra afnota, en konungur fái í afgjald af landi, sem ei er meir en 40 hundruð á landsvísu, 4 jóachimsdali á ári, og á afgjaldskvöðin að byrja 3 árum eptir að landið er orðið ræktað og byggilegt; en fyrir óbyggð lönd, sem eru meira virði en 40 hundruð, gjaldi þeir 8 jóachimsdali eða góðan reiðhest; hið sama skal gjalda kirkjum fyrir þeirra land. Á þennan hátt mun ræktað land aukast mjög og

Digitized by Google

fólkinu fjölga, því mörg svæði, sem nú eru óræktuð, geta orðið að frjósömu landi; Gísli segir, að sumir menn beri við mannfæð, að ekki sé hægt að fá nóg fólk til slíkra starfa; segir hann að það sé satt, að stundum sé vinnufólksekla, en stundum sé aptur svo margt fólk atvinnulaust, að það verði að flakka sér til uppihalds; segir hann að þetta muni koma af umsjónarleysi og ræktarleysi embættismanna, er eigi kæri sig um verklegar framfarir og eigi hugsi um að leiðrétta það, sem ábótavant sé; af þessu og öðru hafi þjóðin smátt og smátt gleymt dugnaði og framtakssemi forfeðranna, mönnum hafi farið aptur, svo þeir séu orðnir ættlerar, fyrrum hafi hver maður átt vopn og kunnað að nota þau, en nú skeyti menn hvorki um það né annað.

Til þess að íslenzkur aðall geti orðið landinu til verulegs gagns þarf hann að hafa þekkingu og menntun; segist Gísli því hafa hugsað sér að stofnaður yrði skóli fyrir göfug ungmenni á Þingvöllum við Öxará, þar sé bezt að byggja rammgjört skólahús við árósinn af frjálsum samskotum höfðingja, og eins ætti að halda skólanum við með samskotum. Til skóla þessa þarf að fá umsjónarmann og kennara, er kenni piltum eigi aðeins vanaleg bókleg fræði, heldur og kurteisi, siðprýði, stilling og hófsemi, svo þeir þess betur geti þjónað guði, konunginum og fósturjörðinni, er þeir verða eldri. Telur hann þetta nauðsynlegt til þess að ala upp nýja, duglega og siðsama kynslóð.

Í samningnum milli hinna fornu Íslendinga og Noregskonunga var það beinlínis tekið fram, að allir embættismenn ættu að vera íslenzkir, en Gísli Magnússon segir, að þessi lög séu nú jafnan fótum troðin, danskir og útlendir unglingar, sem ekki þekkja neitt til íslenzkra laga eða landshátta, eru settir í æðstu embætti landsins; þó þeir vilji vel, þá falla þeir opt af vanþekkingu sinni í snörur illgjarnra og eigingjarnra manna og verða svo fyrir fyrirlitningu; af þessu leiðir að vondir menn svífast ekki að gjöra illt, góðir menn spillast og dragast til glæpa af leiðing vondra manna, þá kemur stjórnleysi, hin mesta óhamingja þjóðfélagsins, og að endingu stefnum vér til fullkomins siðleysis (barbaries), eins og nábúar vorir á Grænlandi til forna. Þó segir Gísli að því fari fjarri, að hann vilji tala illa um góða menn og heiðarlega, útlenda og innlenda, sem verið hafa hér í embættum, en hvað sem sé um það, þá sé það móti lögum og réttindum Íslendinga, að yfir þá séu settir útlendir höfðingjar. Biður Gísli því um, að Íslendingar einir fái framvegis að njóta allra embætta, því þá muni þeir fá meiri áhuga til framkvæmda; ekki sé nóg að hafa góð lög, það þurfi líka duglega menn, er vilji framfylgja þeim af eigin hvötum, því betri eru góð yfirvöld en góð lög[1]. Vill Gísli að íslenzkir aðalsmenn einir, af fornum ættum, séu settir í hin æðri embætti og fái sýslur og klaustramboð, þeir sem fremstir eru og verðugastir, en ótignir menn fái prestsembætti, umboð yfir konungsjörðum og aðrar smærri sýslanir; allir æðri sem lægri fái embætti sín eptir verðleikum og eptir dugnaði þeim og þekkingu, er þeir hafa sýnt.

Gísli Magnússon getur þess, að nýlega séu útkomin lög[2] um það, að fasteignir megi selja hverjum, sem kaupa vilji, ef þær áður hafi verið boðnar ættingjum seljandans í fyrsta og öðrum lið og þeir eigi hafi viljað kaupa. Þetta segir Gísli að sé á móti vana hinna beztu þjóða, því það sé mest til trausts og samheldnis fyrir ættirnar, að ekki megi selja óðulin; biður hann því að lagaboð þetta verði tekið aptur. Hann segir að illviljaðir menn muni hafa komið því til leiðar, að lög þessi voru sett, því þeir reyni á allan hátt að draga Íslendinga niður í sorpið og hið fyrsta stig til þess sé að sundra ættunum og vekja ósamlyndi og öfund milli ættingjanna.

Gísli biður um einkaleyfi fyrir sig og föður sinn Magnús lögmann, að þeir megi upp grafa og vinna alla málma, er finnast á Íslandi, og lofar að borga konungi einn tíunda hluta alls gulls og silfurs, er kunni að finnast á konungsjörðum, og af því er finnist á kirkjujörðum $^1/_{15}$, en af öðrum málmum, er finnist á konungsjörðum, $^1/_{15}$, og á kirkjujörðum $^1/_{20}$. Meðtöllum þeim ágóða, sem þeir feðgar kunna að hafa af slíkum málmgreptri, segir hann, að þeir muni verja til framfara Íslands. Enn fremur getur hann þess, að engin þjóð muni vera jafn illa stödd sem Íslendingar, sem ekki eigi neinn opinberan sjóð eða landssjóð til almennra þarfa, en fé sé afl þeirra hluta, er gjöra skal. »Þjóð vor«, segir hann, »á engan sjóð og engar tekjur og verður því afllaus, mállaus og heyrnarlaus að þola allar illgjörðir, móðganir og áreitni«. Eignir á þjóðin engar, nema eina klukku á Þingvöllum, sem notuð er til þess að hringja saman þingheimi til dóma, en fyrir 16 árum sprakk hún, svo nú heyrist varla til hennar. Ef þeir feðgar fá leyfi þau, sem þeir hafa beðið um, skuldbinda þeir sig til þess, að leggja sjálfir fé til og hvetja aðra höfðingja til samskota, svo stofnaður verði landssjóður, er geyma skal á Þingvelli, þar sem skólinn á að vera. Hann kveður það mjög æskilegt, ef konungur vildi mildilegast gefa sjóð þessum 4. eða 5. hluta af fé því, er hann fær fyrir óræktað land, en vill þó ekki halda því fast fram. Hvað gjöld þau snertir, er kirkjur eiga að hafa af landi því, sem rækta á, þá álitur hann það ekki nauðsynlegt og jafnvel hættulegt, að láta presta fá það fé allt, því þeir geti, ef þeir hafa of mikil fjárráð, orðið ráðríkir sem kaþólskir klerkar, og sé því bezt að halda þeim innan fastra vébanda. Gísli stingur því upp á því, að fénu sé skipt að jöfnu milli konungs, prests, skóla og kirkju.

---

[1] »Nam melior est magistratus bonus, quam lex bona, et lex est magistratus mutus, magistratus vero lex loquens« segir Gísli.

[2] Konungleg tilskipun 10. des. 1646. Lovsamling for Island I., bls. 233—234.

Af því röð og regla er bezt í öllum hlutum, biður Gísli Magnússon konung, að setja einhvern einn mann til þess, að koma þessu öllu í verk og hafa yfirráð og umsjón með framkvæmdunum. Býður hann sjálfan sig fram til þess, að annast þetta örðuga verk. Mælist hann til þess, að þeim feðgum verði í sérstöku bréfi veitt einkaleyfi þau, er þeir hafa sótt um, en annað bréf sé erindisbréf hans sjálfs til þess, að takast á hendur umsjón nýbreytinganna, og sé honum og erfingjum hans falinn á hendur starfi þessi, meðan þeir gjöra þetta eptir vilja konungs. Loks biður Gísli stjórnina, að senda sér upp á sinn eigin kostnað 5 menn, æfðan málmafræðing og myntmeistara, ullarvefara, skóara og söngfræðing. Söngfræðingurinn á að verða kennari á Þingvallaskólanum; Gísli segir, að nógir kennarar í almennum fræðigreinum séu til á Íslandi, en enginn, er geti kennt söng og hljóðfæraslátt, enda sé sönglist vanrækt á Íslandi og lítils metin. Lofar hann að halda alla þessa menn sómasamlega á sinn kostnað. Enn fremur biður hann konung um leyfi til þess, að myntmeistarinn megi slá vanalega peninga á Íslandi, úr íslenzku gulli og silfri, og að bannað sé að flytja þessa peninga út úr landinu, en að öðru leyti skuli öll lög um peningasláttu haldast í gildi; fer hann fram á, að myntmeistarinn fái nauðsynlegustu verkfæri úr sláttuhúsi konungs, og eigi kveðst hann á fyrsta ári muni ætla sér að mynta meir en 4000 dali.

Í öðru styttra bréfi til stjórnarinnar,[1] sem líklega er ritað nokkuð seinna, gerir Gísli enn nokkrar uppástungur í 8 greinum og eru þær nokkurskonar viðbætir við hinar fyrri; þar er ekkert talað um aðalsættirnar, en um ýmislegt gagn og nauðsynjar landsins. Gísli fer fram á, að konungur láti slá sérstaka peninga fyrir Ísland, er samsvari innlendum verðmæli í landaurum, þannig, að 30 álnir jafnist hverjum dönskum dal; minnsti peningur átti að vera $^1/_2$ alin, hinn mesti 10 álnir, öðru megin átti á peningunum að vera mynd konungs, hinu megin merki Íslands. Af peningum þessum átti að mynta 20 þúsund dali, og átti hver er vildi að fá leyfi til að senda innlent efni (silfur) í sláttuhús konungs, svo peningana mætti gjöra úr því. Enn fremur fer Gísli fram á það, að konungur veiti Íslendingum fullt frelsi til þess, að verzla við aðrar þjóðir með þær afurðir landsins, er danska verzlunarfélagið ekki getur notað og þær, sem framleiðast seinna af nýræktuðu landi og með hinum nýja iðnaði, sem Gísli ætlaði að koma á stofn. Hann beiðist þess enn fremur, að einstakir menn og kirkjueigendur fái, samkvæmt fornum lögum, að vera lausir við skatta af málmum, er finnast á þeirra landeignum, en lofar að borga 2 dali fyrir hverja lest, sem flutt er út fyrir takmörk ríkisins, nema 4 dali fyrir hverja lest af saltpétri. Í þessu bréfi talar Gísli einnig um flakkara, þeim á að safna öllum saman á einn stað, sem hentugur er til verzlunar og iðnaðar, og á þar að fæða þá á opinberan kostnað, uns þeir hafa lært einhverja heiðarlega iðn, sem þeir geta lifað á. Yfir allan þennan hóp verður að setja bryta og umsjónarmenn, er sjá um allt og kenna grundvallaratriði trúar, góðra siða og handiðna. Þannig getur smátt og smátt myndazt bær og geta borgarar hans, er fram líða stundir, hjálpað hver öðrum og varið hver annan. Þeir sem búa kringum þennan bæjarvísi, séu hvattir til af góðvilja sínum að leggja fátæklingunum fæði, svo þeir hafi eitthvað að lifa á, meðan þeir eru að læra.

---

[1] Res et scopus hactenus pro patria Islandia suscepti negotii. A. M. nr. 192 B-4°, 3 bls. í folíó; afskript gjörð 1711 eptir frumriti Gísla Magnússonar »quod communicavit Brynolfus Theodori de Hlíðarenda«.

Loks biður Gísli um einkaleyfi fyrir sig og þá, er gangi í félag með honum, til þess, gegn 200 dala árlegu gjaldi, að mega í 40 ár grafa upp málma á konungsjörðum og gjöra púður; borgun afgjaldsins byrjar 2 árum eptir að fyrirtækið er byrjað; enn fremur biður hann þess, að konungur mildilegast vildi fremur kaupa púður af þeim félögum, en af öðrum. Gísli segir, að ef hann fái þetta leyfi, þá ætli hann hjá kaupmönnum í Amsterdam að lána 10 þúsund dali og semja svo við þá, að féð borgist aptur eptir tvö ár, og að þeir sendi skip næsta vor til Íslands, til þess að sækja farm af vitríóli, brennisteini og saltpétri. en meðan verið er að flytja farminn til sævar, á skipið að fara út til fiskiveiða, en koma svo aptur á höfn á vissum tíma.

Ritgjörðir þessar bera það með sér, að sjóndeildarhringur Gísla Magnússonar er miklu víðari, en þá gerðist almennt meðal Íslendinga, og að hann er ekki hræddur við að færast mikið í fang. Lærdómur Gísla í Leiden hefir eflaust haft áhrif á skoðanir hans, og hann vill auðsjáanlega reyna að leysa Íslendinga úr þeim ófrelsisdróma í andlegum og veraldlegum efnum, er þá fjötraði landsmenn. Gísli Magnússon var hinn eini Íslendingur á 17. öld, er stundað hafði hagfræði og stjórnfræði; hann hefir fljótt séð, að það var eitt aðalmein Íslands á þeim tímum, að hér var enginn aðals eða óðalsréttur, enginn fyrirliði í framkvæmdum, enginn styrkur gegn yfirgangi stjórnarinnar, hér var ekkert nema fátæk, ráðlaus alþýða, sem stjórnin og kaupmennirnir gátu farið með eins og þeir vildu. Í því skjátlast Gisla, að hann gerir sér allt of glæsilegar vonir um málma á Íslandi, og svo er auðheyrt, að hann enn er ungur og óreyndur, er hann heldur að jafn stórkostlegar breytingar geti orðið á skömmum tíma. Gísli er stórhuga og ör í lund og i ritum sínum óvanalega einarður, og sumstaðar jafnvel nokkuð frekur í kröfum; eptir aldarandanum þá var engin von, að stjórnin vildi sinna uppástungum hans. Kristjáni konungi IV. var ekki sérlega vel við danska aðalinn, enda var þá farið að færast nær einveldistímanum, svo lítil von var á því, að konungur féllist á að efla nýtt aðalsvald á Íslandi. Gísli vill reyna að losa um verzlunarböndin, en þar var nú að koma við kaunin. Stjórnin varð þó að nokkru leyti við beiðni hans, hvað snerti brennistein og málma, og höfum vér getið þess hér að framan.

18. Íslenzkar landlýsingar frá seinni hluta 17. aldar.

Landfræðisrit Íslendinga á seinni hluta 17. aldar, eru að mörgu merkari en hin fyrri, hjátrúin er farin að minnka og sumstaðar ber á nokkru vísindasniði, menn taka nú að athuga sumt sjálfir og láta síður hindurvitni og sögusagnir alþýðu hlaupa með sig í gönur; framfarirnar eru auðsjáanlegar, en þó geta menn ekki algjörlega slitið af sér hina fornu fjötra. Hinn merkasti landfræðingur íslenzkur á 17. öld var *Þórður* biskup *Þorláksson* í Skálholti,[1] hann var sonur Þorláks biskups Skúlasonar og bróðir Gísla biskups á Hólum. Þórður var fæddur 14. ágúst 1637, og er sagt að hann hafi þegar á unga aldri verið »spaklyndur, fámálugur og hneigður til hagleikskúnsta«. Þegar Þórður Þorláksson hafði lokið sér af í Hólaskóla, sigldi hann 1656 í Hafnarfirði með Gísla bróður sinum, er þá fór utan til biskupsvígslu; Þórður var innskrifaður við háskólann 27. nóv. 1656 og dvaldi þar tæp tvö ár;[1] 1660 varð hann skólameistari á Hólum og hafði það embætti í þrjú ár. Árið 1663 sigldi Þórður í annað sinn til Hafnar og var þar um veturinn, en fór svo þaðan til Þýzkalands og stundaði bóknám í Wittenberg $1^{1}/_{2}$ ár, þar gisti hann hjá Dr. Deuschmann, er var dótturmaður hins nafnfræga guðfræðings Dr. Abrahams Calaviusar.[2] Í Wittenberg gaf Þórður út »dispútatiu« sína um Ísland, er vér síðar munum geta nánar. Frá Wittenberg fór Þórður til Frakklands og var 19 vikur í París, þaðan ferðaðist hann um Niðurlönd til Kaupmannahafnar og tók þar meistaranafnbót við háskólann 1667. Næsta ár kom Þórður Þorláksson aptur út hingað, en hafði hér skamma dvöl og fór utan sama haust fyrir norðan. Á þeim árum, er hann nú var ytra, ferðaðist hann til Noregs og dvaldi nokkra stund hjá frænda sinum, Þormóði Torfasyni, á búgarði hans Stangeland við Karmtarsund í Stafangursstipti. Hinn 15. júni 1669 fékk Þórður Þorláksson vonarbréf fyrir biskupsembætti í Skálholti, en átti þó engin laun að fá, fyrr en embættið losnaði, var hann þá kallaður varabiskup. Í maímán. 1670 kom Þórður hingað til lands með Jens Rödsteen admiráli, og var hinn næsta vetur á Hólum hjá Gisla biskupi bróður sinum. Árið 1671 sigldi Þórður Þorláksson í 4. sinn og tók þá biskupsvígslu, kom út aptur 1672 og fékk Hof í Vopnafirði sér til viðurlífis, hélt þar aðstoðarprest, en sat sjálfur á Hólum. Árið 1674 tók Þórður við Skálholtsstað af Brynjólfi biskupi Sveinssyni, og giptist sama sumar Guðríði, dóttur Gisla sýslumanns Magnússonar á Hlíðarenda, og settust þau að í Skálholti um haustið. Árið 1675 byrjaði hann vísitaziuferð til Vestfjarða, nokkru áður en Brynjólfur biskup dó; 1685 reið Þórður biskup norður fyrir fardaga til Hóla, til þess að afhenda staðinn eptir dauða Gisla bróður sins. Þá fékk hann konungsleyfi til þess, að flytja prentsmiðjuna að Skálholti, sem arf og eign sína; í þessari ferð lét hann flytja hana suður og búa ágætlega um hana í Skálholti, hafði hann hina mestu ánægju af, að hlúa að prentsmiðjunni og gjöra hana sem fullkomnasta; hann var sjálfur manna hagastur og skar út myndir og bókahnúta, líkt og Guðbrandur langafi hans. Þórður biskup lét prenta margar góðar bækur, eigi að eins guðsorðabækur heldur einnig allmargar fornsögur.[1] Á efri árum var Þórður biskup mjög heilsutæpur og þjáðist mjög af skyrbjúgi, sem fyrst tók útlimina og svo allan líkamann; er mælt, að sjúkleikinn hafi aukizt af of miklum kyrrsetum. Eptir 1690 var Þórður biskup aldrei heilbrigður og 1691 var hann þegar orðinn svo veikur, að hann var ekki þingfær, var þá dapurlegt ástand fyrir kennidóminn, því biskupslaust var líka á Hólum; árið 1694 var Þórður biskup heldur ekki þingfær, og eptir það lá hann optast í rúminu og var orðinn mjög sjóndapur, hafði þó allt ráð og sagði fyrir um bréfaskriptir og annað er þurfti, en margt gekk þá öfugt fyrir utan vilja hans og vitund, biskup gat eigi skipt sér af búsforráðum og misjafnlega var því farið með fé hans og stólsins; áður hafði Þórður biskup verið mikill búsýslumaður og haft nákvæmt eptirlit með ráðsmönnum og reikningum, en hin seinustu ár gekk fé af honum. Í byrjun ársins 1697 tók mjög að draga af biskupi og andaðist hann 16. marz s. á., á 60. ári. Guðríður Gísladóttir, kona Þórðar biskups, var fædd 1651 og dó 1707, 8. april. Guðríður var í þá daga auðugust kona á Íslandi, hún var lítillát og góðgjörðasöm og uppól mörg fátæk börn; það er sagt um hana, að hún hafi verið ríkust kona af kvennsilfri á Íslandi. Þau hjón áttu tvo sonu: Þorlák, hann var fæddur 1675, hann reit um Heklugos 1693, varð skólameistari í Skálholti og dó 1697, og Brynjólf Thorlacius á Hlíðarenda, hann var fæddur 1681 og dó 1762.

---

[1] Biskupaæfir Jóns Halldórssonar, hdrs. J. S. 69. fol. F. J. Hist. eccles. Isl. III., 664—681. Fáorður minningarsaungur yfir Mag. Þórð Þorláksson eptir Jón Einarsson. Lbs. 505-4°. Testamenti Þórðar biskups er í Lögþingisbókinni 1690, nr. 39.

---

[1] Af annálum Gunnlaugs Þorsteinssonar. Lbs. 158-4°, sést, að Þórður hefir verið kominn heim til Hóla aptur 1658

[2] Abraham Calavius (1612—1686) merkur lútherskur guðfræðingur, alræmdur fyrir ofstopa í trúarefnum.

Öllum kemur saman um, að Þórður biskup Þorláksson hafi verið hið mesta valmenni.[2] Jón Halldórsson lýsir honum svo: »Þórður biskup var guðhræddur maður, bænrækinn, litillátur, hóglyndur, friðsamur, með hinu kennimannlegasta siðferði í framgangi, ávarpi og klæðnaði, gekk ekki harðara í einn tíma en annan, hvort sem úti var hret eða hiti, skúr eða skin, og varla mátti heita að hann riði hesti skeið. Hann var á vöxt með hærri mönnum og hafði þykkt eptir hæð meðan hann hélt heilsu sinni, hataði allt óskikk, ekkert féll honum miður, en það hann sæi á mannfundum drykkjuskap eða vanskikkun presta sinna. Hann fastaði hvern föstudag, var guðsþakkaverkagjarn við fátæka og nauðstadda og vildi engan láta synjandi frá sér fara; var um hans daga fjöldi veizlumanna í Skálholti árlega af bjargþrota ölmusufólki«. Í embættisfærslu sinni fylgdi Þórður biskup mjög ákvörðunum þeim, er Brynjólfur biskup hafði gert, en þó hann þætti eigi slíkur skörungur, sem formaður hans, þá var hann mjög virtur og elskaður af prestum og leikmönnum. Þórður biskup var »veitingasamur og glaðvær við góða menn, bæði heima og á þingi, og veitti vel bæði öl og mat, hafði vanalega fyrir sitt borð útlenzkan steikara og kokkapíku«.

---

[1] Sbr. *Jón Borgfirðingur:* Söguágrip um prentsmiðjur og prentara á Íslandi. Reykjavík 1867, bls. 23—26.

[2] Um Þórð biskup segir Fitjaannáll: »hann var friðsamt góð-

Þess hefir fyrr verið getið, að Þórður biskup var hinn mesti hagleiksmaður og smiðaði margt, hann var og söngfróður mjög og lék á hljóðfæri.[1] Þórður Þorláksson var hinn

---

menni«, J. S. 238-4°, og Purkeyjarannáll »1697 i marts sálaðist sá góði herra Þórður Þorláksson, lifði vel og varlega, einnig mjög loflega, deyði kristilega úr sinni krossburðarmæðu«. Hdrs. J. S. 159. fol.

[1] Þegar Gisli biskup Þorláksson 1658 gekk að eiga Grón Þorleifsdóttur frá Hliðarenda, var veizla mikil á Hólum, voru þar margir fyrirmenn (2 kaupmenn og 17 prestar) og alls voru 230 i boðinu; veizlan stóð í 3 daga. Þórður Þorláksson var i brúðkaupi bróður sins og hafði með sér tvö útlend hljóðfæri »real og symphon, og lék á þau í kirkju og stofu, þá brúðargangur var genginn«. Annálar Gunnlangs Þorsteinssonar, Lbs. 158-4°. Í æfiágripi síra Hjalta Þorsteinssonar (Lbs. 275-4°) segir um Þórð biskup, að hann hafi verið »mjög gefinn fyrir musica instrumentalis, hafði og þar til Clavicordium og Symphonie«. Þórður biskup styrkti Hjalta prest til bóknáms i Kaupmannahöfn, og kom því til leiðar, að Hjalti, eptir að hann hafði tekið guðfræðispróf, lærði organslátt hjá Elias Radiche, organsleikara við Rundekirke. Þórður biskup ritaði hina fyrstu islenzku söngfræði, aptan við 6. útgáfu af Grallaranum 1691.

mesti fróðleiksmaður og unni mjög bókmenntum og vísindum, má vel telja hann með lærðustu biskupum á Íslandi, og hefir það ekki verið tekið nægilega vel fram í bókum, hverja þýðingu hann hefir haft í þeim efnum. Þórður Þorláksson framkvæmdi áform Brynjólfs biskups Sveinssonar, að gefa út íslenzkar sögur og gerði með því mikið gagn. Mest var Þórður biskup hneigður fyrir stærðfræði og stjörnufræði, hann gaf út rím og mældi hnattstöðu Skálholts, eins og vér fyrr höfum getið, og gerði uppdrátt af Íslandi og Norðurhöfum. Þó Þórður væri ekki annar eins dugnaðar og framkvæmdamaður, eins og Guðbrandur langafi hans, þá hafa þeir þó að mörgu leyti verið líkir að andlegu atgjörfi. Íslandslýsing Þórðar Þorlákssonar er lang þýðingarmest rita hans, hélt hann þar áfram starfi Arngríms lærða og vann með því mikið gagn; útlendir fræðimenn fengu af riti þessu marga fræðslu um Ísland, en ekki tókst Þórði samt að útrýma öllum kynjasögum um Ísland, þar þurfti meira til, rótgrónir hleypidómar hverfa ekki allt í einu.

Íslandslýsing Þórðar Þorlákssonar[1] er rituð í nokkuð svipuðu formi, eins og bækur Arngríms Jónssonar, og er aðaltilgangur hennar, að leiðrétta missagnir og villur útlendra höfunda, en þar eru og margar sjálfstæðar lýsingar. fleiri en í eldri ritum; það var alsiða í þá daga, að rita fremur um skoðanir annara manna, en skýra frá sínum eigin athugunum, enda gátu menn á þann hátt bezt sýnt bókvísi sína og fróðleik. Riti þessu skiptir Þórður Þorláksson í tvær deildir, fyrri deildin er um landið (6 kaflar), seinni deildin (7 kaflar) um þjóðina. Fyrst talar Þórður um rit þeirra Zenibræðra og efar sannsögli þeirra, þá um nöfn landsins og landnám, og reynir svo með miklum lærdómi að sýna, að

---

[1] *Theodorus Thorlacius:* Dissertatio chorographico-historica de Islandia, brevissimam insulæ hujus descriptionem proponens, ac auctorum simul quorundam de ea errores detegens. Wittebergæ 1666-4°. Edit. III. 1690, 24 blöð (án blaðsíðutals). Dr. Ægidius Strauch var forseti við »disputatíuna«, og á titilblaðinu er nafn hans prentað með stóru letri fyrir ofan nafn þórðar, því er ritið í sumum útlendum bókum af fljótfærni höfundanna eignað Strauch.

Ísland sé Thule, telur hann skoðanir margra höfunda um þetta mál. Þórður Þorláksson safnar saman úr bókum flestu því, er rithöfundar segja um hnattstöðu Íslands og stærð þess, og leiðréttir það, og talar um margt, er að því lýtur, ítarlegar en áður hafði verið gert. Í öðrum kafla talar Þórður Þorláksson um skiptingu landsins í fjórðunga og takmörk þeirra, og svo um biskupsdæmin, um sýslur og hreppa. Í þriðja kafla talar hann um loptslagið á Íslandi og segir, að sumrin séu mátulega heit, en vetur fremur harðir, þó geri útlendir ferðamenn allt of mikið úr kuldanum og ísunum. Þórður segir að hafís komi mjög sjaldan að Suðurlandi og kringi aldrei um land allt; mjög er það misjafnt hvað ísinn liggur lengi við Norðurland er hann kemur, mjög sjaldan lengur en í tvo mánuði, hann kemur sjaldan fyrr en í marz og varla seinna en í april, þó kemur það opt fyrir, að ís sést ekki árum saman. Loptslag telur Þórður mjög heilnæmt og segir, að nokkrir Íslendingar verði hundrað ára, margir níræðir og fjöldi manns verði áttræður. Þá talar Þórður um frjósemi landsins og segir, að landið reyndar standi langt á bak Þýzkalandi og öðrum löndum í því efni, en þar sé þó kjarngott gras og frjósöm engi og kvikfjárrækt mikil. Hann getur þess, að fyrrum hafi verið akuryrkja á Íslandi, en nú sé hún lögð niður, þó þroskist korn á hverju ári á Hlíðarenda, hjá Gísla sýslumanni Magnússyni; hann telur það því fremur íbúunum að kenna en landinu, að þar er ekki stunduð akuryrkja svo landinu nægir. Kál vex á nokkrum stöðum í görðum og skógar eru mjög litlir, en til forna voru á Íslandi svo miklir skógar, að fénaður gekk úti í þeim svo árum skipti, og sumstaðar voru þeir svo þéttir, að höggva varð brautir í gegnum þá. Nú verða menn að nota rekavið, sem rekur að norðurströndum Íslands frá Grænlandi. Því næst getur Þórður um málma og steina á Íslandi, sem hann þó segir að menn viti lítið um, nóg er þar af járni og brennisteini, af honum eru fluttir heilir skipsfarmar til útlanda, þó ekki sé nú eins mikil brennisteinsverzlun eins og áður; enn fremur segir hann, að á Íslandi séu ýmsir gimsteinar, eins og t. d. krystallar, smaragðar, jaspis og chalcedon.

Digitized by Google

Fjórði kaflinn er um landslag á Íslandi, fjöll og dali, ár, vötn og uppsprettur. Tvö fjöll telur Þórður merkust á Íslandi, Snæfellsjökul sakir hæðarinnar, og Heklu vegna gosanna. Snæfellsjökull er hæzt fjall á Íslandi og sést af sjó í 30 mílna fjarska; Hekla gerir mikinn skaða með gosum sínum og askan hefir jafnvel borizt norður í Skagafjörð, Þórður hrekur kerlingasögur ýmsra höfunda um Heklu og segir, að í Íslandi séu bábyljur um ýlfur og óhljóð í fjallinu, um drauga, hrafna og gamma, er þar eigi að hafast við, nærri ókunnar. Ár telur hann merkastar: Markarfljót, Þjórsá, Ölvesá, Hvítá, Skjálfandafljót, Jökulsá á Fjöllum, Jökulsá á Brú, Jökulsá á Sólheimasandi og Lagarfljót, það segir hann allra fljóta stærst á Íslandi og í því segi menn að sé ógurlega langur ormur. Þá talar Þórður um volgar laugar, segir þær séu margar á Íslandi og sé gott til heilsubótar að lauga sig í þeim, aðrar uppsprettur eru svo brennandi heitar, að ekki er hægt að nota þær á sama hátt. Í Þingeyjarsýslu segir hann sé heitasta uppsprettan, hún sýður svo ákaft, að hún kastar stundum vatninu í háa lopt; hér á Þórður líklega við Uxahver, um Geysi getur hann ekki. Því næst mótmælir hann ýmsum bábyljum, er útlendingar hafa breytt út um uppsprettur á Íslandi, og talar um ölkeldur og segir að ölkelduvatnið dofni og verði gagnslaust, ef það er ekki drukkið strax. Í Þingvallavatni og Mývatni, segir hann að sé svo mikil silungsveiði, að íbúar næstu sveita hafi nóg fyrir sig að leggja, þó þeir aldrei fari til sjóar. Í 5. kafla talar Þórður Þorláksson um merkisstaði á Íslandi, nefnir þar biskupssetrin, klaustrin og aðsetursstað höfuðsmannsins Bessastaði (við Álptafjörð!). Í 6. kafla talar hann um dýr á Íslandi, nefnir nautgripi og sauðfé, sem stundum hafi 4 eða 5 horn, og litla og fljóta hesta; af viltum dýrum getur hann um tóur, er breyta lit, eru svartar eða mórauðar á sumrum, en hvítar á vetrum, hvítabirnir koma stundum með ís, eiturormar eða önnur skaðleg skriðdýr (reptilia) eru ekki til á Íslandi, rottur ekki heldur, en mýs eru þar margar, nema í nokkrum eyjum t. d. Grímsey; hann segist hafa heyrt, að sé mold úr þeirri ey flutt í land og stráð þar, sem mýs eru vanar að vera, þá er annað tveggja, að þær flýja hið skjótasta eða drepast. Því næst telur Þórður algenga fugla og telur mest gagn að æðarfuglinum, því útlendingar kaupa dúninn dýru verði; þá telur hann algenga fiska og svo hvali, telur hann þessa helzta: steypireiður, sléttbak, sandætu, hrosshveli, nauthveli, skötumóður, búrhveli og náhveli. Sandæta segir hann sé 30 álnir og þar fram yfir, sá hvalur hefir nafn sitt af því, að honum þykir gaman að liggja á sandi, jafnvel uppi í fjöru; hrosshveli hafa fax sem hestar, nauthveli öskra ógurlega; skötumóðir er skrímsli svipað skötu, en miklu stærri, hún hvolfir stundum skipum; hausinn á búrhvelinu er stór eins og hús, en skrokkurinn tiltölulega minni, heilinn er ákaflega stór og er notaður sem læknislyf við mörgum sjúkdómum; náhvelið tekur nafn sitt af því, að það er nábleikt á lit.

Í seinni deildinni talar Þórður Þorláksson um íbúa Íslands og talar fyrst um landnám og orsakir mannflutninga úr Noregi, þá um stjórnarfar, um forna trú, kristni og kirkjustjórn, kirkjur segir hann að þá séu um 330 á landinu, tveir skólar og 24 ölmusur við hvorn; því næst getur hann stuttlega um embættismenn, lög og alþing. Í 5. kafla talar Þórður um húsabyggingar á Íslandi, um mataræði Íslendinga og klæðnað, hrekur hann sögur útlendinga um hellabústaði á Íslandi, lýsir torfbæjum og segir, að allmörg hús, einkum kirkjur, séu eingöngu úr tré. Til drykkjar segir hann að sumir hafi útlent öl, en sumir gjöri bragðgóðan drykk úr jurtum og berjum, en flestir drekki sýru vatnsblandaða. Brauð segir hann reyndar sé fremur sjaldgæft hjá fátæklingum, en flestir fái sér þó nokkuð mél hjá kaupmönnum, en hjá hinum efnaðri sé enginn brauðsskortur. Því næst hrekur hann vitleysur Blefkens og annara um klæðnað kvenna, og segir hann sé svipaður klæðum kvenna á Þýzkalandi, en íslenzkar konur bindi hvít lérept um höfuð sér og setji lítinn hatt ofan á. Í 6. kafla talar Þórður um tungu Íslendinga og um rúnir, og í 7. kafla um lyndiseinkenni Íslendinga, siði og hætti; hann segir að Íslendingar séu ráðvandir, gáfaðir, gestrisnir, meðalmenn að stærð, sterkir og vel vaxnir og laglegir í andliti. Í þessum kafla beinist hann einkum að Blefken og atyrðir hann fyrir lygar og illkvitni, og hrekur skröksögur hans um lifnaðarhætti Íslendinga, segir þó að varla sé hafandi eptir hið sauruga orðbragð Blefkens.[1]

Þórður Þorláksson vann mjög þarft verk með því að gefa út rit þetta, af því gátu útlendingar fengið rétta vitneskju um Ísland og Íslendinga, stutt og glöggt ágrip um land og landshagi; sem landfræðisrit er bók þessi þýðingarmeiri en rit Arngríms, efninu er skipulega fyrir komið, frásögnin er greinileg og málið lipurt og hispurslaust.

Einhverntíma á árunum 1673 eða 1674 sendi vísindafélagið enska spurningar náttúrufræðislegs efnis til tveggja lærðustu mannanna á Íslandi, til Þórðar Þorlákssonar og Páls Björnssonar í Selárdal. Svör Páls Björnssonar komust til félagsins og eru prentuð í ritum þess, þeirra munum vér síðar geta; svör Þórðar biskups munu aldrei hafa komizt til félagsins, en þau eru þó enn til í handriti.[2] Spurningarnar eru 28 og hefir Þórður biskup svarað þeim öllum stuttlega, nema hinni fjórðu og tuttugustu. Svörin eru þessi: 1° Vatn og allir vanalegir vökvar frjósa á Íslandi, nema vínandi og kvikasilfur; 2° frost kemst 6—7 fet niður í jörðu, ís á vötnum getur orðið 3 feta þykkur; 3° stundaklukkur eru því nær alls ekki notaðar á Íslandi; 4° menn ætla að allt verði fastara í sér í miklu frosti; 5° enginn mun efa að litir dragist saman í miklum kulda; 6° um breytingu kraptanna í segulsteini og rafi, í hörðu frosti, hefi eg enn ekki fengið neina vitneskju; 7° allir málmar og steinar verða stökkvari í miklu frosti; 8° oss vantar athuganir líkskurðarmanna, því þeir eru hér engir; 9° allir hafísjakar, er berast hingað frá Grænlandi, myndast úr fersku sjóvatni og snjóum, sumir verða 300 feta háir og þaðan af hærri, og stendur þriðji hlutinn upp úr sjó; 10° heitar uppsprettur eru margar á Íslandi og leggur

---

[1] »sterquilinium enim commotum magis foetet«.

[2] *Theodori Thorlacii:* Responsio ad quæsita regiæ Societatis Anglicanæ, quæ tamen ad illum non pervenit. A. M. nr. 913-4°, aptan við stendur: »Ad Dominum Johannem Sterpinum«. þessar spurningar frá enska vísindafélaginu sýnast ekki eiga neitt skylt við þær spurningar, er Mohr getur um (Forsög til en islandsk Naturhistorie, bls. 324).

Digitized by Google

þær aldrei, sumar eru svo heitar að sjóða má í þeim allan mat; 11° Þórður biskup segist eigi hafa tekið eptir lögun snjóar, haglkorn eru nærri hnöttótt og sjaldan stærri en piparkorn; 12° matvæli geymd í snjó breytast lítið að lit og smekk; 13° þrumur heyrast stundum á vetrum, einkum fyrir sunnan, og þar koma flestir og harðastir jarðskjálptar; 14° norðanvindar eru tíðastir, sunnanvindar þar næst, vindar af öðrum áttum fágætari; raki vindanna er mismunandi á ýmsum stöðum á landinu; 15° Hekla hefir ekkert látið til sín heyra í 40 ár, af henni sjást engir fyrirboðar um veðráttufar, hún framleiðir mjög mikla vikra; 16° geislabrotið í loptinu hafa menn ekki rannsakað, þvermál sólar sýnist við sólarlag og sólaruppkomu stærra en í Danmörku og sunnar, líklega af gufunni í loptinu; af sjöstirni (Plejades) sjást 5; 17° lofar Þórður að athuga myrkva; 18° segir að saltmegin sjóar við Ísland hafi ekki verið rannsakað, en Gísli Magnússon segi sér, að 30. eða 40. hluti vatnsins muni vera salt; lofar síðar að skrifa um flóð og fjöru við Ísland; 19° halla segulnálarinnar (declinatio) segist hann hafa athugað á Hólum og var hann um 25°, en breidd Hóla er 65° 43′; 21° járn ryðgar mjög fljótt, einkum syðra og við sjó; 22° um dýr vitnar hann í Íslandslýsingu sína (Sec. 1, Thes. 6); 23° tré vaxa engin á Íslandi nema birki; 24° kvikfénaður lifir á vetrum á heyi, á sumrum á grasi; 25° litir dýra eru ýmislegir, flest eru þó hvít; 26° algeng veiki á Íslandi er landfarsótt með höfuðverk og taki; 27° æðarfuglar reita af sér dún af brjóstinu, láta hann í hreiðrin og úr þeim er hann tekinn; 28° um einhyrning (náhveli) vitnar hann í Íslandslýsinguna (Sec. 1, Thes. 6).

Þórður Þorláksson ber langt af öðrum Íslendingum á 17. öld í kortagjörð, það er auðséð á kortum hans, að hann hefir haft næga undirstöðu og þekkingu til þess að teikna landsuppdrætti, hann var vel að sér í stærðfræði og stjörnufræði og æfður í dráttlist. Í safni Árna Magnússonar er uppdráttur Íslands eptir Þórð Þorláksson,[1] tileinkaður

---

[1] Nova et accurata Islandiæ delineatio auctore Theodoro Thorlacio Islando 1670. A. M. 379. B. fol. Kortið er teiknað á þykkan pappír

Krsitjáni V. Á þessu korti nær landið frá 63° 43′ (Portland) til 66° 46′ (Horn). Melrakkaslétta nær styttra norður, heimsskautsbaugurinn sker Rauðanúp yzt á nesinu. Aðallögun landsins er nokkurnveginn rétt, þó eru Vestfirðir of stórir, Reykjanes of stutt og suðurströndin of bein, þar eru mjög mörg staðanöfn og sveitir og firðir allnærri lagi. Rennsli ánna er víða skakkt og fjöllin í upplendi Íslands reglulausar hrúgur. Efst í hægra horninu er skjaldmerki Íslands, gyltur krýndur þorskur í rauðum feldi og halda skildinum tveir fálkar. Í bókhlöðu konungs[1] er annar uppdráttur Íslands eptir Þórð Þorláksson, lítið eitt eldri (1668) svipaður hinum, landið nær þar frá 63° 45′ til 66° 35′, því er skipt í fjórðunga og sýslur, og mörg nöfn á því. Í vinstra horninu er skjaldmerkið, krýndi þorskurinn, og heldur karl og kona í íslenzkum búningi upp skildinum. Þar er og annar uppdráttur samkyns, en ver gerður, þó með fleiri litum og búningur þeirra, er halda á skildinum, nokkuð annar, þar eru og hvalamyndir í sjónum, við Langanes eru hafísjakar með bjarndýra og selamyndum og rekaviður við Hornstrandir. Enn fremur hefir Þórður Þorláksson gjört merkilegan uppdrátt af Norðurhöfum og er þar, sem eðlilegt er, Ísland líka, svipað því sem er á hinum kortunum; uppdrátt þennan mun Þórður hafa gjört 1668 eða 1669. Þar eru ýmsar eyjar í hafinu kringum Ísland t. d. Gunnbjarnarsker, Krosseyjar, Kolbeinsey mjög stór, Ægisland og Ægisey, líka stór ey alllangt suður af Reykjanesi, er Spánverjar áttu að hafa séð 1613. Uppdráttur þessi hefir fyrrum haft mikil áhrif á hugmyndir manna um Grænland, einkum um austurbyggðina. Uppdrátturinn

---

og lérept límt undir, en silkikögur grænteitt saumað fast með allri röndinni. Breidd blaðsins $26\frac{1}{2}$ þuml., lengd (hæð) 48 þuml. Efri hlutinn (17 þ.) er sjálfur uppdrátturinn, en hinn neðri er tofkvæði til Chr. V., eintómt smjaður eptir þeirra tíma sniði, tofkvæðið er í 4 dálkum, fremst latína, svo danska, svo íslenzka með rúnum, seinast íslenzka með vanalegum stöfum. Í kvæðinu er Ísland kallað Thule.

[1]) Islandia juxta observationes longitudinum et latitudinum Gudbrandi Thorlacii episcopi quondam Holensis ex amussim delineata a Theodoro Thorlacio 1668. Ny kgl. Samling. nr. 1088. B. fol. Mælikvarðar tveir í þýzkum mílum og þingmannaleiðum.

er tileinkaður Henrik Bjelke.[1] Í kortum þessum hefir Þórður biskup helzt stuðzt við mælingar Guðbrandar langafa síns og við ýms hollenzk kort, er þá voru orðin allnákvæm, að því er Ísland snerti. Af því sem vér höfum getið hér að framan sést vel, hve mikið Þórður biskup hefir starfað að landfræði Íslands, og síðan Arngrímur leið hafði enginn annar á 17. öld gert jafnmikið til að útbreiða þekkingu á landfræði Íslands í útlöndum. Þórður Þorláksson er rétt talinn mesti landfræðingur íslenzkur á 17. öld, ef Guðbrandur er talinn með 16. öldinni.

Þessu næst verðum vér að geta hins fræðimannsins, er svaraði spurningum vísindafélagsins enska; með því að hann var merkur maður, þó hann bæri bresti aldarinnar, og af því lítið hefir verið um hann ritað og hann kemur mikið við þessa bók, set eg hér stutt æfiágrip hans. *Páll Björnsson* prófastur í Selárdal, dóttursonur Arngríms lærða, var einn af hinum lærðustu Íslendingum á 17. öld. Páll var sonur Björns sýslumanns Magnússonar í Bæ á Rauðasandi og seinni konu hans Helgu Arngrímsdóttur,[2] hann var fæddur 1620, sigldi til Kaupmannahafnar 1641, var innskrifaður þar við háskólann 13. des. s. á. og varð »baccalaureus« 28. maí 1644, kom svo út hingað aptur og var næsta vetur heyrari á Hólum. Síra Páll vígðist til Selárdals á maríumessu á langaföstu 1645, varð prófastur 1691 og dó í Selárdal 1706, hafði hann þá þjónað sama brauði í 61 ár. Kona hans var Helga Halldórsdóttir lögmanns Ólafssonar (f. 1620 d. $^{31}/_{5}$ 1704), og hefir

---

[1] *Th. Thorlacius:* Nova mappa terrarum hyperborearum. Kort þetta er geymt í Sökortarkivet í Km.höfn; minni útg. af sama korti Gl. kgl. Sml. 2881-4°, prentað í Geogr. Tidskrift VIII. Tab. 7. Um uppdrátt þennan eru ýmsar skýringar, að því er Grænland snertir, í hdrs. A. M. 771. A og B-4° og 772-4°.

[2] Heimildarrit um æfi síra Páls Björnssonar: *Finnur Jónsson:* Hist. eccles. Isl. III., bls. 554. *Jón Halldórsson:* Æfi presta í Skálholtsstipti, hdrs. R. Rasks, nr. 55-4°, bls. 447—50. *Jón Grunnvíkingur:* Hist. liter. Isl. B. U. H. Add. nr. 3., fol. *J. Thorchillii:* Specimen Islandiæ non barbaræ, hdrs. J. S. nr. 333-4°, bls. 139—44. *Magnús Stephensen:* Island i det 18de Aarh., bls. 245—50. Árb. Esp.; Ann. f. nord. Oldk. 1853, bls. 328 o. s. frv.

Digitized by Google

hennar fyrr verið getið, þau áttu saman 8 börn og komust 4 þeirra til fullorðins ára.[1] Halldór, yngri sonur sira Páls, varð kapellán föður síns 1679, fékk Selárdal eptir hann og varð prófastur 1708, séra Halldór átti í þrasi miklu og málaferlum, hann var hávaðamaður mikill og ofstopi, var dæmdur frá prófastsembætti 1711 og dó rúmlega áttræður 1733.

Þórður biskup Þorláksson nefndi Pál Björnsson framar öðrum til biskupskosningar eptir Jón Vigfússon 1691, en vegna aldurs vildi séra Páll ekki takast þetta embætti á hendur, enda var hann ekki metorðagjarn. Páli Björnssyni er lýst svo, að hann hafi verið mælskumaður mikill, og gengið næst Jóni biskupi Vídalín í þeirri grein, að hann hafi verið glaðlyndur, örlátur og góðgjörðasamur og hinn lærðasti maður í öllum greinum, hann var trúmaður hinn mesti og alls ekki laus við trúarofsa. Páll Björnsson lagði sérstaklega stund á austurlanda tungur, einkum hebresku, en fékkst einnig við sýrlenzku, kaldeísku og arabisku og var prýðilega að sér í grísku, hann var ágætur kennari og kenndi mörgum hebresku og grísku, einn meðal lærisveina hans var Arngrímur Þorkelsson Vídalín í Nakskov, sem seinna varð frægur í Danmörku fyrir grískukunnáttu sína Síra Páll sneri ýmsum köflum ritningarinnar úr frummálunum á íslenzku, hann reit og margt um guðfræði, prédikanir, hugvekjur o. fl. þesskonar; rit þessi eru enn til í handritum, en ekkert hefir verið prentað af þeim.[2] Síra Páll var mikill vinur Brynjólfs biskups, þeir voru lærðastir málfræðingar á Íslandi í þá daga, og höfðu um margt að ræða, þegar þeir hittust. Biskup mat mjög mikils tillögur síra Páls og það var honum helzt að þakka, að sættir komust á milli Brynjólfs biskups og Daða Halldórssonar. Síra Páll Björnsson er nú mest kunnur fyrir ákafa sinn og eptirgangssemi í galdramálum, og var eigi laust við, að á hann kæmi berserksgangur, þegar um galdra var að ræða, en þessi galdrasturlun hafði í þá daga gripið alla Evrópu, bæði lærða menn og leika, og höfum vér áður itarlega talað um það mál. Það var óbifanleg sannfæring síra Páls og flestra samtíðarmanna hans, að það væri hið mesta þarfa og guðsþakkaverk, að koma sem flestum galdramönnum fyrir kattarnef. Síra Páll var riðinn við mörg galdramál meira og minna, bæði við mál það, er reis út úr ásóknum á Helgu konu hans og mál síra Jóns Magnússonar gegn Kirkjubólsfeðgum, mál Lassa Diðrikssonar o. fl. Páll Björnsson var í hinu mesta áliti hjá samtíðarmönnum sínum, fyrir lærdóm, guðrækni, dugnað og mannkosti og höfðu fortölur hans og tillögur mjög mikil áhrif á yfirvöldin.[1] Síra Páll var búsýslumaður mikill og útsjónarsamur, hann hafði mikinn sjáfarútveg og varð vel fjáður: hann fékk sér haffæra skútu, þegar hann var nýkominn að brauðinu, og var hinn fyrsti Íslendingur, er hélt út þilskipi til fiskiveiða, hann var vel að sér í

---

[1] Líkræða yfir Helgu Halldórsdóttur. Lbs. nr. 43-4°. Í Sauðlauksdal er legsteinn úr rauðum sandsteini yfir Helgu Arngrímsdóttur, móður sira Páls, sbr. Andvari XIII., bls. 116.

[2] Af guðfræðisritum sira Páls eru þessi helzt: Kennidómsins spegill eða um prest og prédikun (Lbs. nr. 36-4°, hdrs. J. S. 280-4° og 142-8vo). Um signing eða um kross, krossfesting og krossmark »dedicerað hágöfugum, ágætum, hávísum og ypparlegum höfðingja Ara þorkelssyni« (Lbs. 53-4°, hdrs. J. S. 142-8vo). Sjö prédikanir út af þeim sjö Jesú orðum á krossinum, samanteknar 1699 (Lbs. 39-4°). Likræður og tækifærisræður, Lbs. 43-4°. Prédikunarbók 1684, bdrs. bmf. Kmb. nr. 63-4° (líka prédikanir í nr. 134-4°, Lbs. 414, 477-4°). Guðrækileg yfirvegun pínunnar og dauðans Drottins vors Jesú Christi. Bmf. Kmh. 113 og 198 4°. Lbs. 476. 499-4°. Sendibréf til Jóns Úlfssonar

---

(áminningarræða gegn göldrum 1671) A. M. 692 C-4° og Rask nr. 108 8vo. Bibliuskýringar hans o. fl. eru taldar í Hist. eccles. III., bls. 554, og Hálfdán Einarsson: Hist. lit. Isl. 1786, bls. 213, 233, 243. Um galdrarit hans »Character bestiæ« (J. S. 606-4° og Lbs. 242-4°) höfum vér áður talað. Sbr. enn fremur Lbs. 478, 498, 343-4° o. s frv.

[1] Það sést á alþingisbókinni 1690 nr. 36, í hve miklu áliti síra Páll hefir verið; þar voru bornir fram á þinginu vitnisburðir síra Páls: »hverjir samþykkilega sosem einum munni uppljúka og sannyrða þenna góða guðsmann um hans háloflegar ærudygðir og mannkosti í guðrækni og góðum kenningum, stórum lærdómi og loflegu framferði utan kirkju sem innan, og svo í sérhvern máta um hann vitna sem framast mögulegt er af einum göfugum manni að segja, meðan hann í þessu dauðlega holdi umgengst, óskandi að drottinn láti svoddan ljós og lærifeður síns safnaðar bæði lengi og lukkusamlega viðhaldast, sínu nafni til dýrðar, en guðsbörnum til gleði og góðra nota«.

sjómannafræði og var sjálfur formaður á skútunni; á sumrum sigldi hann út á rúmsjó og hlóð þá opt skútuna af bezta fiski á fáum dögum, þegar fiskimenn varla urðu varir innan fjarða.[1]

Lærðir menn á 17. öld stunduðu meir og minna allar fræðigreinir, vísindin voru þá ekki svo yfirgripsmikil sem seinna varð. Auk málfræðinnar og guðfræðinnar lagði síra Páll nokkuð stund á náttúrufræði þeirra tíma, mælingarfræði og heimsspeki, þó hann nú samt varla hafi komizt langt í þessum greinum. Eitt rit heimsspekilegs efnis liggur eptir síra Pál og heitir Vísdómsbók eða Pansophia, bók þessi er að efni og niðurröðun alllík »Gandreið« Jóns Daðasonar og lítið á henni að græða, bókin er eflaust sniðin eptir útlendum ritum, efninu er óskipulega fyrirkomið og er þar varla annað að finna, en heimsspekilegt guðfræðisrugl með miðaldasniði, blandað hjátrú og ritningargreinum.[2] Það gæti verið nógu fróðlegt, að bera saman íslenzk heimspekisrit á 17. öld við svipuð rit í útlöndum á þeim tíma, lítil líkindi eru þó til þess, að nokkuð sé frumlegt í þessum íslenzku heimspekisritum, flestar hugsanir, bæði rangar og réttar, eru líklega teknar úr útlendum bókum.

---

[1] *Arngrímur Vídalín:* Concilium de Islandia in optimum statum constituenda 1701. A. M. nr. 192 C-4° (blað 86. Sec. 3. Cap. 2). Sbr. hdrs. R. Rasks. nr. 60 og *Páll Vídalín:* Deo, regi, patriæ. Soröe 1786, bls. 266.

Síra Hjalti Þorsteinsson gjörði mynd af síra Páli í Selárdal og sendi Jóni gamla Þorkelssyni í Kmh., með myndinni fylgdi bréf Hjalta, þar segir svo: »hann (síra Páll), var meira en 80 ára, er eg sá hann síðast. Höfuðið var hárlaust (missti hann það ungur í Kaupmannahöfn), nema litlir lokkar með eyrunum, því brúkaði hann ætíð djúpa húfu af flaueli, hann var með stærstu mönnum að hæð og með stórskorna andlitsdrætti, augun smá en skarpleg, en mikið ástúðleg í áminningum og huggunum«. Lbs. 275-4°, bls. 221—222.

[2] Vísdómsbók (eða kver) (Pansophia) samsett af prófastinum síra Páli Björnssyni 1674. Hdrs. bókmf. Kmh. nr. 167, 90 og 237-4°. Eg set hér ágrip af efnisyfirliti bókarinnar, af því má fá dálitla hugmynd um ritið: Um hádýrðina, upphaf tímans, um efni og óefni til himins og jarðar, um skaparann, um margháttaðan átrúnað, um myndun himins og jarðar, djúpsæi spekinga um eðlisrök allra hluta þeim fávísu hulið, um sameiningan elementa af fimmtu veru, um guðs anda för yfir vötnin, um ljósið skapað á fyrsta degi, um dag og nótt, um englana, um hrapanda Lucifer, um festinguna gjörða á öðrum degi, um lopts elementið, um jörð og sjó skapaðan þann þriðja dag, um grös jarðar og hennar auðæfi, um þann ávöxt er vex yfir jörðunni, um beztu steina, um metallakyn innan í jörðinni, um smiðshögg, um vatnið, um mælingarmáta himins og jarðar, um reikningslistina, um jarðarhnöttinn,

Páll Björnsson var vel að sér í rímfræði og stjörnufræði, hann reit rímreglur (1701) og mældi hnattstöðu Bjargtanga, eins og fyrr hefir verið getið.[1] Svör sira Páls upp á spurningar hins enska vísindafélags, eru að mörgu fróðleg, og set eg hér útleggingu af þeim í heilu lagi, bréfið til vísindafélagsins var upprunalega á latínu, en í ritum félagsins er það prentað í enskri útleggingu.

»Skipstjóri enska skipsins er seglbúinn. og eg get því ekki svarað spurningum yðar svo nákvæmlega, sem eg vildi, en eg vona að geta það betur seinna, er eg rita náttúrusögu þessa lands. Samt sem áður bið eg yður að taka vel á móti þessum stuttu greinum. Loptslagið hjá oss er mjög hollt árið um kring; helztu sjúkdómar íbúanna eru magaveiki og holdsveiki. Vér höfum enga lækna (Physitians) og aðeins tvo eða þrjá sáralækna (Chirurgeons), sem útvega oss plástra til þess að græða sár. Í voru loptslagi ryðgar járn mjög fljótt. Veðurlag er mjög breytilegt, stundum fellur snjór og hagl um mitt sumar og stormar eru stundum ákafastir á þeim árstíma. Klaki nær optast 4 fet niður í jörðu, vínandi frýs ekki og því síður kvikasilfur. Vér verjum fisk rotnun með því að grafa hann í snjó. Hlutir er frjósa bólgna út og

---

um klimata og hulda náttúru himnanna, um stjörnur og plánetur, um himins cirkla og festinguna sjálfa, um tólf himinsins hús, um tungls víst og verkan í merkjum, um það fimmta dagsverk einkum fuglana, um það sköp á sjötta degi, um eiturorma, upphaf bókrúna, um stafamyndun í fyrstunni, tungumál og málrúnir, um íbúð stjarnanna, um upphaf römmu rúna. Af þessu efnisyfirliti sést, hve líkt rit þetta er Gandreið Jóns Daðasonar og að báðir hafa verið mjög fróðir í þeim miðaldavísindum, sem getið er um hér að framan í hindurvitnaþættinum.

[1] Í hdrs. A. M. nr. 1042-4° er ritgjörð eptir sira Pál um það: »hvornin þeir gömlu hafa uppleitað og fundið sannarlega sólarársins lengd«; hann hefir einnig ritað »Homilia de cometa Anno 1680«, hdrs. Rasks, nr. 108-8vo og Lbs. 43-4°, þar í er ýmislegt um fyrirburði.

breytast að smekk og lit. Snjókornin eru mismunandi að lögun og stærð, haglið er hnöttótt og á stærð við byssuhögl, sem fuglar eru drepnir með. Af loptsjónum hefi eg séð »ignis lambens« (hrævareld)[1] og »draco volans« (vígabrand), og opt hefi eg séð tvær aukasólir með þrem regnbogum, sem gengið hafa gegnum þær og hina sönnu sól. Staðvindar eru hér engir. Sædýptin er mismunandi við strendur landsins, mest 80 faðmar. Hve mikið salt er í sjónum, veit eg ekki. vanalega nota Íslendingar ekki salt og þeir, sem gjöra það, fá salt frá útlöndum. Á björtum nóttum skín sjórinn, þegar hann er sleginn með árum, eins og eldur, er snögglega brýzt út úr eldstó; sjáfarföllin fara eptir hreifingu tunglsins, særinn vex hér um bil um það leyti sem tunglið rís, og gengur niður og fellur, þegar það er sunnarlega eða norðarlega. Vanalega er bæzta flóð ekki yfir 16 fet, nema á vorin þegar mikil hvassviðri ganga, þá rís sjórinn stundum allt að 20 fetum; þegar tungl er fullt og nýtt, er mest stórstreymi og lægst smástreymi. Af vötnum eru mörg á Íslandi, flest upp til fjalla, og eru þau full af silungi. Ótal uppsprettur buna út úr klettum og margir hverir eru og á Íslandi, og eru sumir svo heitir, að þeir á fjórða hluta stundar geta soðið stórt kjötstykki, og er þannig hagað suðunni, að menn hengja katla með köldu vatni, sem sjóða á ketið í, yfir hverinn, af því menn óttast að ketið annaðhvort brenni eða kastist upp, þegar hverinn gýs; hveravatnið herðir og steingjörir randir hveraopanna. Hæztu fjöll á Íslandi eru ekki meira en fjórði hluti úr þýzkri mílu á hæð, en um þau, sem eg hefi mælt, skal eg gefa skýrslu seinna. Stór fjallgarður gengur um allt landið. Íbúarnir búa í dölunum og fram með ströndunum. Fleiri eldfjöll eru til á Íslandi en Hekla, en öll eru þau hulin snjó. Skekkja segulnálarinnar er til norðvesturs. Jarðvegur á Íslandi er víðast leirkenndur, en sumstaðar sendinn, en hvergi krítarkenndur. Akuryrkja er hér alls engin, vér notum að-

---

[1] »Ignis lambens est meteoron ignitum ex fumo rariori et subtiliori, qui accensus et per aërem dispersus rebus variis adhæret absque læsione« (Casp. Bartholini Systema physicum. Hafniæ 1628, De meteoris Cap. VII).

Digitized by Google

fluttar vörur og eru þeirra helztar: bygg, hveiti, lérept og járn. Á sumrum er mikill fuglagrúi á Íslandi, á vetrum eru hér hrafnar, arnir, endur og álptir; hvert sumarfuglarnir fara vitum vér ekki. Á Íslandi er nóg til af hrossum, nautum, kúm, kindum og hundum og sumstaðar eru hænsni; tóur eru í fjöllunum, og þegar hafís kemur frá Grænlandi, koma á honum margir, stórir birnir, sem gjöra mikið tjón. Naut og kýr lifa á vetrum á heyi, en hross vor og kindur lifa meðfram á grasi undir snjónum og mosa (the Corallin-mosse, call'd Muscus Marinus). Á Íslandi eru engir málmar það vér vitum, en mikið er hér af brennisteini og sendum vér af honum árlega út úr landinu tvo skipsfarma. Eg var nærri búinn að gleyma, að segja yður frá mjög einkennilegri athugun, er menn gjörðu árið 1642 hinn 13. maí, þá var sjórinn allur fyrir utan annesin í tvo daga svo gagnsær og skínandi, að skeljar og smásteinar á botninum sáust á 40 faðma dýpi, og það svo hlutir þessir sýndust ekki vera meira en í þriggja feta fjarska frá hliðum fiskibátanna, en þegar fiskimenn sáu þetta, urðu þeir svo hræddir, að þeir þegar reru í land og fluttu fregnina um alla byggðina. Atburður þessi byrjaði um kl. 9 um morguninn og staðfestu hann margir heiðarlegir og skilríkir menn«.[1]

Þessu næst koma tveir merkir íslenzkir náttúrufræðingar til sögunnar, feðgarnir Þorkell og Þórður Vídalín. Þeir gjörðu allmiklar sjálfstæðar rannsóknir, er snerta náttúru Íslands. *Þorkell Arngrímsson Vídalín* var fæddur á Melstað 1629, gekk í Hólaskóla og naut þar tilsagnar Runólfs Jónssonar, sigldi svo til háskólans í Kaupmannahöfn 1647 og var innskrifaður í stúdentatölu 16. des. s. á.; hafði faðir hans falið hann á hendur vini sínum Ola Worm[2] og hefir Worm auðsjáanlega haft mikil áhrif á lærdómsstefnu hans. Vísindalífið var í þann mund, sem vér fyrr höfum getið, mjög fjörugt

---

[1] An accompt of D. Paulus Biornonius, residing in Iceland, given to some Philosophical Inquiries concerning that country formerly recommended to him from hence. (Philosophical Transactions. Vol. IX. London 1674. Nr. 111., bls. 238—240-4°).

[2] O. Wormii Epistolæ I., bls. 347—348.

Digitized by Google

við háskólann, og þó einkum í náttúrufræði og læknisfræði, og var hver kennarinn öðrum fremri; hefir Þorkell eflaust kynnzt hinum helztu fræðimönnum í Höfn, enda hafði hann bréfaskipti við þá löngu seinna, er hann var seztur að á Íslandi. Árið 1649 hafði Þorkell lokið guðfræðisnámi við háskólann og fór þá snöggva ferð til Íslands, ritaði Oli Worm meðmælingarbréf með honum til Þorláks biskups Skúlasonar og hrósar honum fyrir gáfur og siðprýði, en segir hann hafi verið fremur heilsulæpur; stóð þá til að Þorkell yrði heyrari á Hólum,[1] en af því hefir ekki getað orðið, því hann fór þá jafnskjótt utan aptur og tók nú einkum að leggja stund á náttúrufræði og læknisfræði. Frá Kaupmannahöfn fór Þorkell til Hollands, en eigi vitum vér, hver hefir styrkt hann til þeirrar ferðar, 1651 er hann í Leiden og ritar þaðan Worm kennara sínum, hefir þá verið mikill hugur í honum, að stunda náttúruvísindi og ferðast og rannsaka síðan gæði Íslands, málma og annað þvílíkt, en fé mun hafa brostið til stórra framkvæmda.[2] Eigi vitum vér hve lengi Þorkell hefir dvalið í Hollandi, en líklega hefir það ekki verið lengi, því næsta ár (1652) heldur hann tvo fyrirlestra (dispútatíur) í Kaupmannahöfn[3] undir forustu Runólfs Jónssonar, sem þá var aptur kominn til Hafnar. Árið 1653 fór Þorkell Arngrímsson til Noregs og var þar við námugröpt hjá Jörgen Bjelke, bróður Hinrik Bjelke höfuðsmanns, en var svo sendur af stjórninni til þess að leita að málmum á Íslandi 1655 og fékk til þeirrar ferðar 100 dali, var honum fenginn norskur námumaður til fylgdar og aðstoðar.[4] Hvar Þorkell hefir ferðazt á Íslandi eða hvað honum hefir orðið ágengt, vitum vér ekki, en það sést á sögu einni, er Jón Grunnvíkingur segir, að hann hefir eigi eingöngu skoðað fjöll og steina, heldur einnig brotið hauga. »Pétur bergmaður norskur var með síra Þorkeli, er hann gróf í Kórmakshaug í Melsnesi, sem enn má sjá ferkantaða gróf eptir, og er sagt snemmendis morguninn eptir hljóp hann sem ærr væri frá Mel út í nesið og mokaði moldinni ofan í aptur«.[1] Næsta sumar fór Þorkell utan aptur, en 1658 kom hann alfarinn heim til Íslands og hafði þá fengið Garða á Álptanesi. Konungur hafði boðið síra Þorkeli að rita náttúrusögu Íslands, en til þess að því yrði framgengt, varð hann að ferðast um landið og hafa aðstoðarprest á meðan, til þessa hvorutveggja voru tekjur Garðaprestakalls of litlar og fékk hann því 7. maí 1664 vonarbréf fyrir Breiðabólsstað í Fljótshlið eða Staðarstað,[2] hvoru þeirra brauða sem fyrr losnaði, en sira Þorkell dó 5. des. 1677, áður en brauð þessi urðu laus. Pétur Ámundason, er seinna (1690) varð prestur á Mosfelli, var um tima aðstoðarprestur hjá síra Þorkeli í Görðum, en Pétur þessi var ekki neinn sérlegur sómamaður[3] og mun hafa orðið að litlum notum.

---

[1] O. Wormii Epistolæ I., bls. 115—116. II. bls. 1113—1114.

[2] Í Hollandi kynntist Þorkell ýmsum fræðimönnum, meðal annara Jacob Golius, og gaf hann honum handrit af Njálu, en þá bók keypti danskur maður síðar í Leiden, að Golius dauðum, og gaf Árna Magnússyni. Catalog over A. M. håndskriftsamling I., bls. 654. Hdrs. J. S. nr. 333-4°.

[3] »De definitione et partibus physicæ« og »De tempore«. Sbr. B U. H. Add. nr. 3. fol., bls. 10.

[4] *Magnús Ketilsson:* Forordninger og aabne Breve III., bls. 58—59.

Síra Þorkell giptist 1660 Margrétu dóttur Þorsteins prests í Holti undir Eyjafjöllum, Jónssonar prests í Vestmannaeyjum, Þorsteinssonar er Tyrkir myrtu. Margrét var framkvæmdarkona mikil og skörungur, hún dó i Skálholti 1706. Þau áttu saman 4 börn, sem komust til fullorðins ára, 3 syni, hina merkustu menn, Þórð lækni, Jón biskup og Arngrím skólameistara i Nakskov, og eina dóttur Guðrúnu († 1707). er giptist síra Árna Þorvarðssyni á Þingvöllum. Þorkell Arngrímsson var mjög vel að sér í náttúruvísindum, en ýmsar óheppilegar kringumstæður ollu því, að fróðleikur hans i þeim greinum varð minna að notum heldur en skyldi. Síra Þorkell var hinn bezti læknir og höfum vér áður getið um lækningabók hans, lék mjög orð á því, hvað honum tækist vel, og sköpuðust um það ýmsar sögur, það var t. d. sagt, að hann gæti læknað sár fjarverandi manna, ef hann aðeins fékk sent blóð úr sárinu; hann var allvel hagmæltur, þó ekki fengist hann mikið við skáldskap;[1] hann var spaklyndur maður og hæglátur, og að sögn Páls lögmanns nokkuð málstirður, er hann prédikaði, »en talaði allt, sem hann fór með, hégómalaust og vel grundað«. Í trúarskoðunum var hann frjálslyndur og gat ekki fellt sig við óbilgjarnar trúarskoðanir, trúarofsa og trúardeilur, og var slíkt sjaldgæft á þeirri öld.[2] Sagt er að síra Þorkell hafi verið lítill búmaður og töluvert hneigður til ofdrykkju, og var einkum hin síðustu ár opt ölvaður, og mælti þá ekki orð, var hann sökum þess minna metinn, en hann átti skilið sakir lærdóms og mannkosta. Sagt er að sóknarmönnum síra Þorkels hafi mislíkað drykkjuskapur prests, svo þeir sendu helzta bóndann í sveitinni, Eyjólf að nafni, austur að Skálholti, til þess að kæra síra Þorkel fyrir biskupi, en er hann kom til tals við biskup, mundi hann ekkert erindi, en þegar hann á heimleiðinni var kominn vestur yfir Brúará, seig yfir hann svefnhöfgi, og er hann vaknaði mundi hann erindið, en sá að ei mundi stoða að snúa aptur.[1]

---

[1] Um þá lærðu Vídalína. Hdrs. J. S. nr. 68 fol. (kap. 6.).

[2] Vonarbréf þetta var staðfest 21. maí 1672. ***Magnús Ketilsson***: Forordninger III., bls. 115, 262. Alþingisbókin 1667, nr. 1.

[3] »Sira Pétur á Mosfelli var launson Ámunda þormóðssonar í Skógum, við niðursetningarkerlingu, hann var ekki óskarpur í bókinni og prédikuninni, en plúmpur í framgöngu og lifnaði, helzt þá hann hafði nokkuð i kolli; þó dimitteraður væri frá skólanum, fékk hann samt ekki prestsvígslu, nema áður vildi útstanda disciplinam scholasticam af docentibus et discentibus, fyrir óforsjállega vitnisburði. sem hann og Pétur prestur Rafnsson höfðu útgefið skólameistaranum Gísla Einarssyni, um ölraus sneiðilegt þeirri heiðurskvinnu Solveigu Ísleifsdóttur i Holti. P. Á. vígðist 1658, var fyrst kapellán hjá Jóni Daðasyni í Arnarbæli, síðan hjá síra þorkeli i Görðum og síðast hjá Einari presti á Mosfelli. Flestir vildu koma honum frá sér og var fengið fyrir hann veitingarbréf fyrir Mosfelli«. Prestaæfir Jóns Halldórssonar, Lbs. nr. 374-4°, bls. 509—10.

---

[1] Jón Grunnvikingur segist hafa heyrt eptir hann tvö kvæði, annað byrjaði svo: »Undarlegan heimsins hátt, hér mun verða að segja« og viðkvæði: »vafin er hún böggum hin virta mey, þeir unna plöggum, en þorngrund ei«; kvæði þetta var 7 erindi og efni þess, að góð kona væri hið bezta i heiminum. Hitt kvæðið var um gullið, 19 erindi, og byrjaði svo: »Fyrsti tel eg fuglinn ræði, um fegurð heims og margföld gæði«, en viðkvæði: »fagurt sungu fuglarnir í heiði«. Hist. lit. Isl. B. U. H. Add. 3. fol., bls. 10—11.

[2] I formála fyrir Davíðssálmum Jóns þorsteinssonar, Hólum 1662, segir síra Þorkell: »eg vil nú ei tala um þá haturssömu tvídrægni og þráttanir, sem eru um trúarinnar greinir og skilning ritninganna, hvorjar rísa af því, að þeir sem þær elska eru holdlegir og holdlega sinnaðir, hafandi ekki þann anda, sem alla hluti rannsakar og einnig dýpt guðdómsins; hvor þess vegna girnist þá réttu heimuglegu og huldu guðs speki, hann leiti hennar í orði drottins. því orð hins hæzta guðs er brunnur vizkunnar«.

Þó síra Þorkell væri lærdómsmaður mikill, liggja ekki eptir hann mörg ritsmíði, enda varð hann ekki gamall.[2] Hið merkasta, sem eptir hann liggur, eru bréf hans um náttúru Íslands, til Ola Borch's í Kaupmannahöfn, þau eru prentuð í ritsafninu »Acta medica«. Þó greinar þessar séu stuttar eru þær þó allmerkilegar, því þær eru einhverjar hinar fyrstu lýsingar á íslenzkri náttúru eptir mann, sem sjálfur hefir athugað, skoðað og tekið eptir, flestar eldri lýsingar eru að mestu alþýðu mas, sem fræðimenn hafa hugsunarlaust fært í letur, án þess þeir sjálfir skoðuðu náttúruna eða gerðu sér nokkra grein fyrir sannleika þess, er þeir skrifuðu upp.

Fyrsta grein síra Þorkels er um laugarnar hjá Laugarnesi, þar er lýst landslaginu í kring og sagt hvernig laugunum sé í sveit komið, þá talar höf. um vatn þeirra og gerir ýmsar kemískar tilraunir til þess að komast eptir eðli þess, og skýrir loks frá verkunum vatnsins til lækninga, og er það alllangt mál. Árið 1673, 9. ágúst, ritar síra Þorkell um brennisteinsnámurnar í Krísuvík og lýsir þeim vel; þar er hátt fjall segir hann, og við rætur þess og í hlíðunum að austan er lifandi brennisteinn, sem orðið hefir að gufu við eldinn neðanjarðar, en sezt úr gufunni, er hún snertir hið kalda lopt; þar sem dýpra er grafið, er allstaðar blár leir undir og úr línum klettum smitar vitríól við sólarhitann. Að vestanverðu er kaldur lækur, blandinn brennisteini og vitríóli, er ber með sér bláan leir, þar er rétt hjá hverpyttur og mætti þar láta lækjarvatnið kostnaðarlaust gufa upp, til þess að ná úr því steinefnunum. Austan megin er hver, sem vellur ákaflega og úr honum rennur líka í lækinn vatn blandað sömu steinefnum. Að austanverðu undir bröttum hömrum í fjallsendanum er vatn yfir 5000 skref að ummáli (líklega Kleifavatn), það náði fyrrum 300 fet upp í klettana, en við mikinn jarðskjálpta 1663, er eyddi marga bæi, ekki að eins nálæga heldur einnig fjarlæga, sogaðist vatnið svo í gjár neðanjarðar, að nú er fær vegur fram með því undir klettunum. Síra Þorkell segist seinna við tækifæri muni rita lýsingu á Kötlugosinu 1660, hann kveðst og ætla að skoða ölkeldur og aðrar merkilegar uppsprettur. Með bréfinu sendir hann Ola Borch söl og nokkrar sjaldgæfar plöntur, sem hann biður Borch að segja sér nöfnin á. Sölin segir hann séu ekki fullþroskuð fyrr en í júlí, það þurfi að bleyta þau í vatni og svo þurka þau og geyma þau á þurrum stað um sex mánaða tíma, þá verði þau æt. Seinna sendir Þorkell Ola Borch (17. ág. 1674) kvartil af sölvum, birkiblöð steingjör frá hverum, sortulyng, óskabirni o. fl. Aptur 31. júlí 1675 sendir hann meir af sölvum og fleiri óskabirni og hraundröngla úr Surtshelli, sem hann þá hefir nýlega skoðað. Síra Þorkell segir, að Surtshellir sé yfir 240 skref á lengd, 30 skref á breidd og hæðin því samsvarandi. Í hellinum er flatt gólf, þakið reglulega hvelft og á veggjunum steinskorpa; í honum miðjum er þakið dottið niður á 40 skrefa svæði og fellur birtan þar inn. Til hliðanna eru tveir afhellar, þrjár álnir fyrir ofan gólfið, eru tvö op á öðrum og milli opanna stórkostleg súla, sívöl eins og hún væri höggin með meitli. Þar bjó fyrrum Surtur jötun og seinna 18 stigamenn, en bændur söfnuðust að þeim og drápu þá. Með þessu bréfi sendi Þorkell einnig steingjörvinga frá hverum, sumir þeirra voru nýlega farnir að steinrenna t. d. vaðmálspjatla. Þá sendir hann einnig tvo hnúðmyndaða steina, er menn héldu að aðrir fæddust af með tímanum, stundum segir hann að 2, 3 eða fleiri slíkar steinkúlur séu vaxnar saman,[1] er mælt að steinar þessir stilli blóðrás, ef þeim er haldið í hendi uns þeir volgna. Með bréfi 25. ág. 1675 sendir síra Þorkell enn ýmsa steina, dropasteina, krystalla, sjórekinn svartan marmara o. fl., einnig tvo fiska, sverðfisk og broddamús. Næsta ár (31. ág.) sendir hann rostungslönn hálf-steingjörva og steinrunnið fílabein, og tekur það fram, að það hafi ekki fundizt við hver, heldur við hraðstreyma á[2]

---

[1] Heimildarrit um æfi síra Þorkels Arngrímssonar eru: *Jón Ólafsson* frá Grunnavík: Um þá lærðu Vídalína. Hdrs. J. S. nr. 68. fol. og Hist. litter. Isl. B. U. H. Add. nr. 3. fol. Prestaæfir Jóns Halldórssonar. Hdrs. Rasks nr. 55·4°. Lbs. nr. 374-4°. Specimen Islandiæ non barbaræ. Hdrs. J. S. nr. 333·4°, bls. 237—40. F. J. Hist. eccles. Isl. III., bls. 559—60. Kirkjutíðindi 1879, bls. 131—36, þar er prentað grafletur það, er Jón biskup Vídalín setti yfir föður sinn.

[2] Síra Þorkell lagði út Thomas a Kempis: Þrjár stuttar bækur, hvörnen maðnr skule breyta epter Herranum Christo og afneyta sjálfum sjer ásamt öllum veraldlegum hiegoma. Hólum 1676. Síra Þorkell hefir bæði ritað formála, sem er dags 29. des. 1667, og tileinkunarorð til frú Ragnheiðar Jónsdóttur, ekkju Gísla biskups Þorlákssonar, dags. 18. október 1674. Auk þess gaf hann út: Psalltare þess konunglega spámanns Davids, hvörn sá beiðarlege og guðhræddi kjennimann sál. sr. Jón Thorsteinsson, sem var prestnr í Vestmannaeyjnm, hefur mjúklega útsett og í fagrar söngvísur snúið rjett eptir textanum. Hólum 1662. Þar framan við eru löng tileinkunnarorð síra Þorkels til Þorsteins Þorleifssonar sýslumanns í Múlaþingi, dags. 3. nóv. 1661.

Þórður Þorkelsson Vídalín var einn af hinum merkustu vísindamönnum á Íslandi á seinni hluta 17. aldar, hann var, eins og margir aðrir, ágætlega lærður á bókvísi þeirra tíma og mjög vel að sér í náttúrufræði, eptir því sem þá gjörðist, en sérstaklega bera rit hans það með sér, að hann hefir

---

[1] Þetta hafa ef til vill verið kúlusteinar (sphærolithar), sem finnast í Álptavíkurtindi eystra og víðar, Eggert Ólafsson kallar þá »baggaluta« eða »hreðjasteina«. Reise gjennem Island II., bls. 803—4.

[2] Ritgjörðir Þorkels Arngrímssonar eru þessar: Thermæ Islandicæ Lögarnesenses. (Thomæ Bartholini Acta medica et philosophica Hafniensia I., bls. 282—86-4°). De sulphuris fodina Islandica (s. st. III., bls. 163—65). De alga saccharifera, Oskabiorno, petrificatis etc. (s. st. III., bls. 165—66). Plura de alga saccharifera, Oskabiorno et antro Islandico (s. st. III., bls. 172—73). De variis lapillis Islandicis (s. st. III., bls. 174). De rosmari dente et ebeno fossili (s. st. IV., bls. 182—83) Í óprentuðu bréfi til Ola Borch's (28. febr. 1669) talar Þorkell Vídalín um Eddukvæðin, og heldur að fornmenn hafi ekki verið algjörlega kunnáttulausir í efnafræði, þykist jafnvel finna ýmislegan hulinn vísdóm bak við kvæðin, er bendi á þekkingu í náttúruvísindum. Í sama bréfi segir síra Þorkell, að hann treysti því, að Oli Borch mæli fastlega með sér við stjörnina, líklega með styrk til rannsókna á Íslandi. Hdrs. A. M. nr. 380. fol.

Digitized by Google

verið einna fremstur samtíðarmanna sinna í athugunargreind og alveg laus við hjátrú. Fyrstur allra Íslendinga reynir hann, með sjálfstæðri rannsókn og athugun, að finna eðli og orsakir skriðjöklanna, þó fer þessi tilraun hans út um þúfur, af því hann hefir ekki nægilegar athuganir að byggja á, hin vísindalega röksemdaleiðsla er þó rétt, hvað aðferðina snertir, og margar athuganir nýjar og nákvæmar. Þórður Þorkelsson er að þekkingu og hugsunarhætti töluvert á undan sínum tíma, en hann lifði lengi, langt inn á 18. öld, og seinni hluta æfi hans voru ýmsir vaxnir upp og farnir að rita, sem voru jafningjar hans að þekkingu, skarpleika og greind. Við ritstörf fékkst Þórður mest á yngri árum og því má telja hann fremur til 17. aldarinnar en hinnar 18.

Þórður Vídalín var sonur síra Þorkels í Görðum, bróðir Jóns biskups Vídalíns og Arngríms rektors í Nakskov, hann var fæddur 1662 og útskrifaðist úr Skálholtsskóla 17 ára gamall, eptir 3 ára skólaveru; hafði hann notið tilsagnar föður síns og einnig verið við nám hjá síra Oddi Eyjólfssyni í Holti undir Eyjafjöllum, er var giptur móðursystur hans. Á 19. ári sigldi Þórður til háskólans í Kaupmannahöfn og hefir faðir hans eflaust falið hann á hendur gamalkunningjum sínum, Ola Borch og öðrum. Eptir 3 ára dvöl í Höfn, tók Þórður guðfræðispróf með góðum orðstír, en hafði þó einkum stundað náttúrufræði, efnafræði, líkskurðarfræði og læknisfræði og naut hann einkum tilsagnar Ola Borchs í þeim greinum, sóttist honum námið fljótt, því hann var mikill gáfumaður og fljótskarpur. Er hann var kominn aptur hingað til lands, dvaldi hann tvö ár á Bessastöðum, hjá landfógeta Kristófer Heedemann, en 1686 fékk Þórður biskup Þorláksson hann til að taka að sér kennslu við Skálholtsskóla og var hann þar heyrari um tíma; Ólafur Jónsson var þá skólameistari. en 1687 fékk Ólafur Hítardal og gegndi Þórður þá skólameistaraembættinu eptir það um tvö ár og hafði fengið til þess samþykki Chr. Müllers amtmanns, hann var hinn fyrsti, er skólameistaraeið sór eptir »ritúalinu«. Þórður Vídalín var ágætur læknir og hjálpaði mörgum manni með íþrótt sinni, biskup var þá illa haldinn af skyrbjúgi og tókst Þórði Vídalín að lækna hann; hafði hann miklar frátafir frá embættisstörfum sínum, því menn sóttu til hans úr öllum áttum og marga vanheila hafði hann til græðslu, en af því skólakennslan og læknisstörfin gátu ekki samrýmst, sagði Þórður af sér skólameistaraembættinu 1690, en Páll Vídalín frændi hans tók við því. Þórður var jafnan embættislaus upp frá því, en stundaði lækningar og hjálpaði mörgum, hafði í þá daga enginn íslenzkur maður jafn góða þekkingu á þeim fræðum; hann fékkst einnig við barnakennslu, giptist ekki og var jafnan fátækur, þó hafði Þórður um tíma sér til uppihalds umboðsjarðir nokkrar á Austfjörðum af Bjarnarnessumboði,[1] og svo styrkti Jón biskup bróðir hans hann á ýmsan hátt. Þórður Vídalín varð áttræður og dó 1742 í Bræðratungu, hjá Magnúsi lögmanni Gíslasyni, var hann þá orðinn örvasa gamalmenni og bláfátækur.

Eins og fyrr var getið var Þórður Vídalín einna lærðastur samtíðarmanna sinna í náttúrufræði, einkum í efnafræði og eðlisfræði, og mestur læknir allra Íslendinga, er þá voru uppi,[2] honum er líka hrósað fyrir þekkingu í heimspeki og hann var einnig vel hagorður bæði á íslenzku og á latínu.

---

[1] Þórður Vídalín bjó um tíma austur í Lóni, á bæ þeim er heitir Þórisdalur, sumarið 1894 heyrði eg í Suðursveit ýmsar skrítnar þjóðsögur um Þórð og ráðskonu hans; ráðskonan var hinn mesti svarkur og subba og réði öllu, en Þórður var mesti snyrtimaður og gekk hversdagslega í rauðum skarlatskyrtli. Sagan segir að Þórður hafi, er hann var í Höfn, hjálpað drottningu við barnsburð með keisaraskurði. Þótti konungi svo vænt um, að hann lét Þórð daglega borða við sitt borð, en Þórður vildi fara heim til Íslands og fékk leyfi konungs, að hann mætti haga sér þar hvernig sem hann vildi, þess vegna var honum aldrei hegnt fyrir allskonar galdraverk, er hann framdi. Eptir sögn Valgerðar Þórðardóttur (85 ára) á Kálfafelli.

[2] Jón Marteinsson segir meðal annars um lækningar Þórðar Þorkelssonar: »han skal först have indfört udi Island den compendieuse Cuur mod Spedalskhed, som man kalder »Böikebelte ɔ: baltheum pyxidum vel baltheum venereum«, jeg ved og at han haver brugt samme Cuur med en temmelig god Success paa Hoolum Bispegaard og dette er vist og sandfærdigt«. Hdrs. Thotts, nr. 961. fol., bls. 30—31. Jón Grunnvíkingur segir, að Þorkell faðir hans hafi fyrstur kennt Íslendingum að setja belti við holdsveika. Hdrs. J. S. nr. 68. fol. Dr. A. Gebhardt í Nürn-

Merkasta ritið, sem eptir Þórð liggur, er rit hans um jökla á Íslandi. Ritgjörð þessi var samin á latínu og tileinkuð Chr. Müller amtmanni,[1] en var prentuð löngu seinna á þýzku. Frændi Þórðar, Páll Bjarnason Vídalín, keypti handritið á uppboði í Kaupmannahöfn og lagði það út á þýzku,[2] Páll Bjarnason var þá við bóknám í Leipzig. Í ritgjörð þessari er íslenzkum jöklum alls eigi lýst og þeir eru heldur ekki taldir, en höfundurinn er að reyna að grennslast eptir því, hver muni vera orsökin til myndunar skriðjökla og kemur fram með einkennilegar skoðanir þar að lútandi. Fyrst nefnir Þórður Vídalín í formálanum ýmsa höfunda, er hafa ritað um snjó og jökla, og svo kemur ritgjörðin sjálf og er henni skipt í 7 kafla. Í fyrstu grein er talað um uppruna orðsins »jökull«, í annari grein skýrir höfundurinn frá umtalsefninu, segist hann ekki vilja tala um þann ís og þann snjó, er safnast saman á fjallatindum, og eigi heldur um hafísinn, en um jökulbreiður þær, er myndast af sjálfu sér á sléttlendi, vaxa uns þær verða háar sem fjöll og þiðna aldrei. dæmi þess-

---

berg hefir vinsamlega gefið mér upplýsingar um Venusbeltið, sem hér er nefnt; hann hefir spurt Dr. J. K. Proksch í Wien, sem er sérstaklega vel að sér í sögu læknisfræðinnar, um þetta efni og hefir hann skýrt málið sem hér segir. Á 17. öld var það almenn lækning gegn »syphilis«, að hinir sjúku báru Venusbelti, sem kallað var, það var breið ræma úr lérepti eða leðri, smurð kvikasilfurssmyrslum og stundum öðrum smyrslum, belti þetta báru menn um lendarnar og holið næst sér á berum líkama og gátu eins verið á ferli fyrir það; beltið báru menn lengi og voru smyrslin að eins endurnýjuð stöku sinnum. Nú var það fyrrum almenn skoðun lækna, jafnvel fram á þessa öld, að holdsveiki og syphilis væru í raun réttri sami sjúkdómurinn, og þess vegna notuðu menn líka belti þetta til þess að lækna holdsveiki. Dr. Gebhardt bendir á, að »Böikebelte« muni vera sama sem baukabelti (baltheum pyxidum), af því smyrslin voru geymd í baukum.

[1] Dissertationcula de montibus Islandiæ chrystallinis, auctore Theodoro Thorkelli F. Vidalino. Ritgjörðin var dagsett Skálholti 1. júlí 1695.

[2] *Theodor Thorkelssohn Vidalin* gewesenen Rectoris in Skalholt, Abhandlung von den isländischen Eisbergen (Hamburgisches Magazin oder gesammlete Schrifften aus der Naturforschung und den angenehmen Wissenschaften überhaupt. XIII. Band. Hamburg und Leipzig 1754-8vo, bls. 9–27. 197–218).

konar jökla telur hann Breiðamerkurjökul og Skeiðarárjökul, segir hann að jöklar þessir séu 5 mílur eða dagleið á lengd, en enginn viti breidd þeirra,[1] því ekki sé hægt að komast yfir þá fyrir sprungum; þó segir Þórður, að vinnumaður Jóns nokkurs Ketilssonar, er þá var dáinn fyrir nokkru, hafi haft það eptir húsbónda sínum, að hann (J. K.) hafi eitt sinn ætlað að kanna breidd jöklanna, hafði Jón Ketilsson verið í ferðinni tvo daga og komizt norður á jökulbrún, sá hann þá hinu megin við jökulinn stóra sanda, á þeim var einstakt fjall grasi vaxið, þar sá hann kindur og reyki, er hann hélt að kæmu frá einhverjum mannabyggðum; jökullinn var svo brattur, að Jón komst ekki niður á sandana. Þetta er auðsjáanlega dylgjusaga um útilegumannabyggðir, og hafa líkar sögur gengið ljósum logum í Skaptafellssýslu fram á vora daga. Í 3. grein talar höfundurinn um skoðanir sjálfs sín og annara á myndun skriðjökla. Hann segir að það sé vanalega skoðun manna, að snjórinn safnist á vetrum á fjöllin, en nái ei að þiðna á sumrum, af því fjöllin séu kaldari en flata landið, fjöllin verði fyrr þakin með snjó á haustin, en þiðni svo aptur seinna á vorin, og þar af leiði að jökullinn sigi niður og breiðist svo takmarkalaust út á láglendinu. Á þessa skoðun vill Þórður Vídalín ekki fallast, hann hefir tekið eptir því að snjórinn er öðruvísi í hájöklum en skriðjöklum, hjarnsnjór í hájöklum, en blár og glær ís í skriðjöklunum, og á því byggir hann rannsókn sína. Hann neitar því, að ís geti myndazt öðruvísi en úr vatni, en snjór verði aldrei beinlínis að ís, hann verði fyrst að bráðna og verða að vatni, og svo geti vatnið frosið, á þessari skökku ályktun byggir hann rannsókn sína og kemst því auðvitað að skakkri niðurstöðu. Nú vita menn að snjór getur orðið að ís, ef hann verður fyrir miklum þrýstingi. Það er auðséð, að Þórður Vídalín hefir vel tekið eptir skriðjöklunum og skoðað þá nákvæmlega, hann talar um grjótið, sem á skriðjöklunum liggur og sem víða er innan um sjálfan jökulísinn, hann hefir tekið eptir, að steinar þessir eru núnir á hornum og köntum, en þó eigi alveg hnöttóttir, hann ber þetta grjót saman við þá steina, sem eru í fjallshlíðum, þar sem enginn jökull er, og sér mismuninn, að þeir eru hvassir á hornum og köntum. Þórður segir að sumir kunni að halda, að skriðjöklarnir væru myndaðir af jökulám, er frosið hefðu í vatnavöxtum, »en þegar nánar er athugað, sést að það getur eigi verið, því þessi leirugu og óhreinu fljót eru mjög straumhörð, og frjósa þessvegna nærri aldrei, nema þegar þau eru full af snjó og krapa, en sá ís, er inniheldur óuppleystan snjó, er aldrei gagnsær eins og sá, sem myndaður er úr hreinu vatni«, heldur höfundurinn því, að skriðjöklarnir geti ekki hafa myndazt á þann hátt.

---

[1] Hér er breiddin auðsjáanlega talin frá norðri til suðurs, en lengdin frá vestri til austurs.

Í fjórðu og fimmtu grein talar Þórður Vídalín um ísmyndun, þegar ís er gjörður með íþrótt, og er alllangorður um það, hvernig gjöra megi ís úr snjó, saltpétri og salti. Ræður hann af því (§ 6), að skriðjöklarnir geti myndast af blöndun salts og saltpéturs, snævar og vatns, einkum þegar kuldinn líka er mikill. Höfundurinn ímyndar sér, að saltpétur sé mikill í jöklum, og færir þau rök fyrir máli sínu, að grasgróður sé opt mikill nærri jöklum og feitur jarðvegur, en það hljóti að koma af því, að saltpétur sé í jöklunum, sem auki gróðrarmagn jarðvegsins í kring; hafísinn frá Grænlandi muni aptur vera saltpéturlaus og því fylgi honum mikil ófrjósemi. Höfundurinn segir enn fremur, að sölt muni vera í hinum gljáandi krystöllum, er víða séu í fjöllum kringum jökla, en sannar það þó ekki fremur en hitt. Þórður Vídalín getur þess enn fremur, að einhver kunni að koma með þá mótbáru, að heimskautshöfin hlytu öll að frjósa, ef söltin stuðluðu að ísmynduninni, en því svarar hann svo, að það mundi og verða, ef sjórinn væri kyrr, en hann segir bylgjuhreifing úthafsins brjóti jafnóðum ísinn, sem myndast. Skoðun Þórðar á myndun jöklanna er þessi: vatnið, sem ísinn myndast úr, kemur úr uppsprettum neðanjarðar, en uppsprettuvatnið er svo tilkomið, að sjórinn kemst gegnum sprungur neðanjarðar inn í hella, spennist upp af jarðhita og verður að gufu, vatnsgufan þéttist og vatnið leitar svo upp úr jörðunni, en er það kólnar og verður fyrir áhrifum salts og saltpéturs, frýs það og þannig myndast jöklarnir. Páll Bjarnason, sem gefið hefir út ritgjörðina, fellst eigi á skoðun frænda síns, og skulum vér síðar tala um skoðanir hans í þessu efni, því þær eru að mörgu merkilegar.

Í sjöundu grein talar Þórður Vídalín um hreifingu jöklanna, og segir að hún fari ekki eptir neinum vissum lögum, »stundum hreifast þeir áfram á sumrum, en fara aptur á bak á vetrum, stundum ganga þeir fram á vetrum, en aptur á sumrum, en mest hreifast þeir, þegar eldslogar og vatn kastast upp úr þeim«. Mest fara jöklar um 200 skref áfram, en stundum minna, brún þeirra er þá stundum slétt, stundum með þverhnýptum jökulhömrum. Orsökin til þessarar hreifingar heldur höfundurinn að sé frostið, sem útvíkkar alla hluti. »Smáhólar springa stundum með brestum, þegar vatnið innan í þeim ekki getur lengur staðið á móti vetrarkuldanum, en á sumrum lokast sprungurnar aptur vegna hitans«. Svo er og með jöklana, í þeim eru ótal sprungur, þær fyllast af vatni á sumrum, en það vatn frýs á vetrum, við það þenst jökullinn, springur aptur og mjakast áfram, heyrast opt stórir brestir í jöklunum þegar þeir eru að springa; síðan þíðir sumarhitinn yfirborð jökulsins svo hann minnkar aptur, koma þá fram stórir steinar, er voru inni í jöklinum, og stundum bráðnar líka undan þeim svo þeir detta niður. Af því vetrarkuldinn á Íslandi, einkum á fjöllum, varir lengur en sumarhitinn, getur sólin aldrei brætt eins mikið, eins og við bætist á vetrum, þess vegna segir höf. að jöklarnir séu alltaf að aukast. Afl frosts og snævar sést vel á steinum þeim, sem eptir verða, er skriðjökull minnkar, þeir eru opt svo meirir, að það má mylja þá milli handanna. Ritgjörð Þórðar Vídalíns ber í heild sinni vott um ágæta athugunargreind, sem varla sést hjá nokkrum öðrum Íslendingi á 17. öld, í því er snertir lýsing á eðli skriðjöklanna er hann langt á undan samtíðarmönnum sínum og nálgast töluvert skoðanir manna á miðri 19. öld; þó ályktanir hans um fyrstu myndun skriðjöklanna séu nokkuð kátlegar, þá er ritgjörðin í heild sinni mjög merkileg.

Þórður Vídalín hefir eflaust töluvert fengizt við grasafræði, því hún var í þá daga nátengd læknisfræðinni, og var þá í grasabókum varla annars getið, en notkunar grasanna til lækninga. Í fornu handriti i bókhlöðu konungs í Kaupmannahöfn, sem vér höfum fyrr nefnt,[1] er meðal annars getið um grös þau á Íslandi, er nota má til lækninga, og segist höfundurinn hafa ritað um grösin eptir Þórði Vídalín, því hann hafi af reynslunni bezt vitað um verkanir hinna íslenzku grasa. Í jurtalista þessum eru talin 40 íslenzk grös og 5 berjategundir að auk; grösunum er ekki lýst, en opt er getið um í hvaða jarðvegi þau helzt vaxi hér á Íslandi; aðalmálið er um notkun grasanna til lækninga, og er engum hjátrúarsögum blandað innan um, og er það þó alltítt i þá daga. Nöfn grasanna eru i riti þessu bæði á latínu og íslenzku, en víða hafa nöfnin aðrar merkingar en nú.[2]

19. Norræn rit um Ísland.

Þess hefir fyrr verið getið, hverja þýðingu vísindalífið við háskólann i Kaupmannahöfn hafði fyrir Íslendinga, en Íslendingar stuðluðu aptur á móti að því, að útlendingar fengu nú þegar nokkra hugmynd um fornöld Norðurlanda. Arngrímur lærði vekur fyrst áhuga manna á sögulegum fræðum, og svo taka aðrir við. Fyrir tilstilli Ola Worms og annara varð það tízka i Danmörku, að stórhöfðingjar tóku að styðja fornfræðisiðkanir, beinlínis og óbeinlínis, og um miðja öldina fóru Svíar að stunda hin sömu fræði, og fengu Íslendinga sér til hjálpar; kepptust Svíar og Danir hver við aðra í að safna handritum frá Íslandi, þangað til Árni Magnússon eptir aldamótin rak smiðshöggið á, tindi saman allt sem eptir var og kom því í eina heild. Þessi fornfræðastörf gerðu það að verkum, að menn á Norðurlöndum fóru líka að gefa Íslandi og Íslendingum meiri gaum; þó menn hugsuðu mest um fornöldina, þá slæddist þó ýmislegt með, er snerti nútímann, náttúruvísindin voru að skapast og danskir vísindamenn fóru að skyggnast í ýmislegt, er snerti náttúru Íslands. Í þessum kafla munum vér stuttlega fara yfir þau rit eptir norræna menn, er koma út á 17. öldinni og geta Íslands og íslenzkrar náttúru að nokkrum mun.

---

[1] Nucella rerum vegetarum Islandiæ. Kalls Samling, nr. 627-4°.

[2] Þórður Vidalín kvað hafa ritað eða lagt út bók um yfirsetukvennafræði, hann lagði og út á íslenzku rit um eðlisfræði eptir C. Bartholin (Systema physicum, Hauniæ 1628), hann sneri Hallgríms sálmum og Kristnissögu á latínu og orkti latínska sálma og latínsk erfiljóð eptir Jón bróður sinn o. fl. Rit þau, er snerta æfi Þórðar Vídalíns og eg hefi notað, eru þessi: F. J. Hist. eccles. III., bls. 537—38. Hálfdán Einarsson: Hist. lit. Isl. 1786, bls. 93. Jón Grunnvíkingur: Hist. litter. Isl. B. U. H. Add. nr. 3. fol., bls. 93 og 148. Jón Þorkelsson: Specimen Isl. n. barb., J. S. nr. 333-4°, bls. 181—83. Hdrs. J. S. 298-4°. Handrit Jóns Marteinssonar í Ny kgl. Saml. nr. 1274. fol. og i Thotts Samling. nr. 961. fol.

Fyrri hluta 17. aldar var enginn sá i Danmörku, sem jafnmikið unni íslenzkum fræðum og hafði jafnmikil viðskipti við Íslendinga eins og *Oli Worm*. Oli Worm[1] var af hollenzkum ættum og fæddist í Árósi 13. maí 1588; hin fyrstu frumfræði lærði hann í Árósskóla, en fór svo 13 ára til Lüneburg, þaðan 17 ára til háskólans í Marburg og svo til Giessen; á háskólum þessum lagði hann, eins og þá var títt, fyrst stund á heimspeki, guðfræði og málfræði, en er hann var 19 ára tók hann af alefli að stunda læknisfræði og náttúrufræði og ferðaðist á árunum 1607—1610 til þeirra skóla, þar sem þessar fræðigreinir þá voru í mestum blóma (Basel, Padua, Montpellier, Paris); 1610 kom hann snögga ferð heim aptur, en fór næsta ár til Marburg og Kassel til þess að iðka efnafræði, hlaut sama ár doktorsnafnbót í læknisfræði í Basel og fór 1612 til Oxford, sneri svo aptur til Danmerkur næsta ár og varð kennari við háskólann, fyrst framan af í grísku og svo í eðlisfræði, en 1624 var honum veitt kennaraembætti í læknisfræði, og þá var hann kominn í þá stöðu, er honum líkaði bezt. Oli Worm var mesti ágætismaður og sómamaður í öllu framferði, hann var lærdómsmaður mikill og mjög náttúrufróður. Worm varð frægur fyrir rannsóknir sínar í líkskurðarfræði, dýrafræði og fornfræði, hann var heppinn læknir, og leituðu stórhöfðingjar hans jafnan, er mikið lá á, honum græddist mjög fé, og auð sínum varði hann til vísindaþarfa. Worm átti ágætt náttúrugripasafn, sem bar af flestum söfnum, er þá voru til, það varð frægt í öðrum löndum, allir útlendingar, er komu til Hafnar, skoðuðu það, og Friðrik III. var þar tíður gestur. Með því Worm var svo frægur vísindamaður, komst hann í kunningsskap við marga menn víðsvegar um Norðurálfuna og átti því hægra með að útvega sér náttúrugripi úr fjarlægnm löndum; erfingjar Worms gáfu, að honum látnum, konungi safnið. Oli Worm dó 1654 úr drepsótt, sem þá gekk í Kaupmannahöfn. Eins og þá var títt á 17. öld, stundaði Worm allskonar vísindi og meðal annars fór hann að gamni sínu að fást við norræna fornfræði, en smátt og smátt drógst hugur hans meir og meir að þessum fræðum, ritaði hann síðar margt um fornfræði og átti mikinn þátt í því, að menn tóku betur en áður að grafast eptir fornri sögu og fornmenjum Norðurlanda. Sökum þess að Worm var í miklu áliti og mátti sín mikils, fengu þessar fræðigreinir brátt góðan byr hjá fyrirmönnum í Danmörku. Vegna fornfræðanna komst Worm í kynni við Íslendinga, og þá fyrst og fremst við Arngrím lærða, eins og fyrr hefir verið getið. Worm hvatti hina yngri Íslendinga í Kaupmannahöfn fastlega til þess, að fást við fornsögurnar, því í þá daga vissu lærðir Íslendingar, aðrir en Arngrímur, mjög lítið um fornöld landsins, og kvartar Worm yfir því í bréfum sínum.[1] Worm tók snemma að grennslast eptir rúnum og hélt að hann mundi geta fræðzt um þær hjá Íslendingum, en brást sú von gjörsamlega; rúnaþekking var þá að mestu týnd og gleymd, svo Arngrímur segir, að Íslendingar vaði reyk í því efni; sumir þorðu jafnvel ekki að fást við slíkt, af því þeir héldu þeir mundu verða grunaðir fyrir galdra. Worm var í þá daga aðalathvarf og hjálparhella Íslendinga í Kaupmannahöfn, hann hafði umsjón með mörgum íslenzkum námsmönnum í Höfn og skrifaðist á við þá, er þeir voru komnir heim til Íslands. Það sést á hinum prentuðu bréfum til Worms, hvers styrks og athvarfs þeir væntu hjá honum, þeir biðja hann þráfaldlega að mæla fram með sér við stjórnina, svo þeir fái betri brauð, embætti o. s. frv., og er Worm þeim jafnan ljúfur og eptirlátur. Vísindi áttu þá mjög örðugt uppdráttar á Íslandi; sem eðlilegt var, hugsuðu flestir um að ná sér í brauð eða annað til viðurlífis, og þó þeir fengju eitthvert embættið, þá voru flestir svo fátækir og illa staddir, að það dróg úr þeim allan kjark.

---

[1] ***E. C. Werlauff:*** Ole Worms Fortjenester af det nordiske Oldstudium (Nordisk Tidskrift for Oldkyndighed I. 1832, bls. 283—368). ***N. M. Petersen:*** Bidrag til den danske Literaturs Historie III., bls. 256—59, 432—438. ***Olai Wormii*** et ad eum doctorum virorum epistolæ. Tom. I—II. Hauniæ 1751, 8vo. Í Gammel kgl. Samling, nr. 3119-4°, eru ýms bréf Ola Worms til Íslendinga, sum óprentuð; þar eru líka ýms »testimonia privata«. Sbr. hdrs. J. S. 536-4°.

---

[1] Epistolæ Wormii I., 166, 184, 199, 364.

Bréfaskipti Ola Worms við 15 Íslendinga sjást á prenti í bréfasafni hans. Af því Worm var náttúrufróður, þá er hér og hvar í bréfunum minnst á ýmislegt, er snertir náttúru Íslands og hag landsins, en mest er þar þó um fornfræði, einkum í bréfum Arngríms Jónssonar og Brynjólfs biskups Sveinssonar. Hér munum vér tína saman hið helzta, er snertir náttúru landsins. Hinn fyrsti Íslendingur, er Worm komst í kynni við, var Þorlákur Skúlason, þeir skrifuðust á á árunum 1622—1654, þangað til Worm dó 1654. Árið 1626 sendir Þorlákur Worm stein, er hann kallar »kvennkyns ætites«, en segist ekki hafa náð í karlkyn þess steins; Worm sá strax að þetta var sjórekin baun (lausnarsteinn); líklega hafa menn haldið, er þeir heyrðu kjarnann hringla innan í lausnarsteininum, að þar væri annar að myndast innan í, og hafa ráðið af því, að steinninn væri kvennkyns. Einnig sendi Þorlákur græna tinnu (jaspis) og tvo draugasteina; 1639 sendir hann Worm brennisteinskís, er fundizt hafði í leir, og 1645 sendir hann merkilegan skó, er rekið hafði á Norðurlandi; skór þessi var haglega ofinn úr birkiberki. Mest skrifast þeir á um náhveli; Oli Worm biður Þorlák að senda sér parta af hval þessum, skinn, bæxli, sporð o. s. frv., en tennur kæri hann sig ekki um; 1639 sendir Þorlákur uppdrátt af náhveli, sem þá hafði rekið nýlega fyrir norðan, og lýsir hvalnum, 1648 sendir Þorlákur Skúlason konungi hauskúpu, húðarhluta, spik og tönn úr náhveli 15 álna löngu, hafði það rekið um veturinn 1647—48 með hafís að Norðurlandi; konungur sendi Worm þetta aptur að gjöf. Runólfur Jónsson lýsti líka náhveli fyrir Worm nokkuð á annan hátt, en sýnt var á mynd þeirri, er Þorlákur biskup sendi. Í þá daga rituðu danskir vísindamenn mikið um náhvelið, og var því innan handar að fá eitthvað af því til skoðunar. Rostungshaus og rostungshúð fékk Worm frá Þorláki seinna (1654).[1]

Arngrímur lærði og Worm skrifuðust á í meir en 20 ár (1626—1647), mest skrifuðu þeir um sögu, rúnir og fornfræði, en þó er náttúrugripa getið á stöku stað. Arngrímur ritar Worm um lausnarsteina, og segir til hvers þeir séu notaðir, og svarar Worm honum hinu sama og Þorláki biskupi, segir að slíkar sjóreknar baunir eigi hann nokkrar, segist hafa séð tvær tegundir þeirra og séu hinar stærri kallaðar hjarta hins helga Tómasar, því þær vaxi mjög margar við eyjuna St. Thomas; 1640 sendir Arngrímur stein líkan selshjarta, sem var mjög þungur og harðari en demant, að því er Arngrímur segir, þó var þetta ekki annað en brennisteinskís. Árið 1643 fannst steinör í stórum og gömlum sel, er skutlaður var nyrðra, og sendi Arngrímur hana til Worms; steinör þessi sat föst í spiki selsins, á breiðari enda hennar var lítið gat; Arngrímur heldur að örin muni vera grænlenzk. Einnig ritar Arngrímur ýmislegt um hvali og rostunga, hann trúir því, að kjöt náhvelisins sé baneitrað, hann nefnir skíðishvali og tannhvali og heldur að skíðin séu tálkn!, hann var aldrei sterkur í náttúrufræðinni karlinn. Úr skíðum segir hann að Íslendingar smíði margt, öskjur, gjarðir á tunnur og stórilát, svipur o. fl., svo megi einnig brúka skíðin til þess að typta stráka, sumpart má berja þá með skíði í lófana, sumpart má nota þau í vendi til hýðingar; skíðistægjur og tágar má einnig brúka til þess að troða í kodda og sængur. Í einu bréfi sínu (25. júní 1632) talar Arngrímur um laxveiði og kvartar undan því, að laxar vilji helzt vera þar sem straumur er mikill í ám og gljúfur og klettar liggja að, segist hafa lesið það einhversstaðar, að það sé eðli sumra jurta, að tæla að sér fiska með lykt sinni, ef þær eru látnar í vatn, en aðrar fæli þá burt, spyr Worm hvort hann geti ekki útvegað sér neitt þesshàttar. Worm svarar, að það sem ritað sé um slíka hluti muni flest ósatt, og þó eitthvað slíkt væri til, sé ómögulegt að nota það í hörðum straumi; sendir honum þó rót af »aristolochia« og ber, segir að rótina og berin skuli mylja og blanda við gamlan ost, hunang eða mél og gjöra úr því smákúlur, minni en baun, og láta þær í vatnið, ef fiskarnir eta þær fá þeir svima og er þá hægt að taka þá með höndunum. Arngrimur spyr Ola Worm um tóbak og notkun þess, og ritar hér um bil á þessa leið: »Mér þætti gaman að vita skoðun yðar um jurt þá, sem menn kalla tóbak, og sem drukkin er gegnum litla pípu þannig, að reykurinn fer út um munn og nasir, eptir þeirri aðferð er sjómenn hafa kennt oss; hve mikið á að nota í einu og hvað opt? fastandi eða annars? Sumir segja að reykur þessi, sem svo er drukkinn, sé hollur fyrir höfuð og brjóst, en aðrir segja að munntugga, vel tuggin og bleytt, gefi góðar hægðir og hreinsi líka magann með uppsölu. Þetta er nú sjómanna læknisfræði, þessa jurt flytja þeir hingað til þess að nota í pípu smáskorna og þurkaða svo kviknað geti í henni«. Worm svarar: »Planta þessi er einkar holl fyrir þá, sem hafa kalda og raka náttúru, ef hennar er neytt í hófi eins og annara meðala. Ef hún er reykt í pípu að sjómanna sið, þá fjarlægir hún kvef frá heilanum og skilningarvitunum, þurkar heilann og stöðvar kvef og vatnsrennsli, múskathnotar stærð af tóbaki uppbleytt í víni gjörir vökvann að kröptugu uppsölumeðali, en ekki veit eg hvort óhætt er að taka jurtina inn eintóma«. Um hafís getur Arngrímur tvisvar í bréfum sinum, 1628 og 1633.[1]

---

[1] Um steina, er Þorlákur biskup Skúlason sendi Ola Worm, í Epistolæ Wormii I., bls. 98, 99, 107. Barkarskór I., bls. 111, 112; skónum er nákvæmar lýst í Mus. Worm., bls. 374; rostungur I., bls. 120; náhveli I., bls. 104. 105, 106, 113, 114, 117, 118. Mus. Worm. bls. 282, 285.

---

[1] Um steina, er Arngrimur sendi, í Epistolæ Wormii I., bls. 335, 337, 345, 338—9, 340; Mus. Worm. bls. 82—83; steinör, I., bls. 343, 345, ör þessari er einnig lýst í Mus. Worm., bls. 350; hvalir, I., 329—30, 333, 336; laxar, I., 315—316, 320. 322; tóbak, I., 312—13, 314; hafís, I., 300, 320; í bréfum Magnúsar Olafssonar er líka dálitið um árferði, I., 351, 355, 359.

Ýmsir Íslendingar aðrir sendu Worm nokkra náttúrugripi, Torfi Jónsson krystalla, hverahrúður og óskabjörn, Stefán Ólafsson steina, fuglshami og tanndósir, Einar Arnfinnsson sendir marmennilssmíði og spyr um hulinhjálmsstein[1] o. s. frv. Íslendingar höfðu sagt Ola Worm, að mjög merkilegt letur væri í helli einum hjá Hitardal, og útvegaði Brynjólfur biskup honum afskript af því, en Worm sá fljótt, að letur þetta var ekki annað en hégómarugl og nöfn nokkurra manna, er komið höfðu í hellinn.[2] Þeir Worm og Brynjólfur biskup skrifuðu hvor öðrum mörg bréf, öll um fornfræði. Af bréfum Worms má fá fræðslu um æfi margra Íslendinga, er þá voru uppi, og eru bréf þessi því mjög merkileg fyrir sögu Íslands; margt úr þeim hefi eg notað í þessari bók, og vísa eg til þeirra, þar sem mannanna er getið.

Oli Worm reit stóra bók um safn sitt og alla þá gripi, er þar voru geymdir, bók þessi kom út að honum látnum 1655; þar er getið margra hluta, lýst allskonar náttúrugripum og fornmenjum, og er í ritinu margur fróðleikur þeirra tíma, en innanum á stöku stað ýmislegur hégómi, alþýðusagnir teknar trúanlegar án rannsókna o. s. frv. Vísindin voru á þeim tímum að rakna við, mikil slitur af myrkrahjúpi miðaldanna hjengu enn þá við, allskonar rusl og sori blandaðist innanum sanna þekkingu.[3] Í bók þessari er Íslands víða getið og lýst ýmsum íslenzkum munum, sem Worm hafði

---

[1] Ep. W. II., bls. 1013, 1014, 1070—71, 1072—73.

[2] Epistolæ Wormii II., bls. 1068. Líklega er hér átt við letrin á Nafnakletti og í Sönghelli hjá Hítardal, sbr. Andvari XVII, bls. 53—54.

[3] Til dæmis má taka ritgjörð Worms um lemmingsmýsnar í Noregi, sem sagt er að rigni þar niður úr skýjunum; þó hann ekki beinlínis vilji fallast á þá skoðun sumra, að mýsnar myndist af rotnun í skýjunum, þá vill hann þó ekki aftaka með öllu. að svo geti verið. Worm getur þess einnig, að í safni sínu sé geymt egg á stærð við hænuegg, sem kona ein, nálægt Stafangri í Noregi, fæddi 18. apríl 1639, þó trúir hann þessu ekki fullkomlega, en heldur að kölski hafi verið valdur að öllu saman og gert mönnum sjónhverfingar; þennan atburð með fæðing eggsins höfðu 3 skilríkir menn vottað með nafni og innsigli, vottorðið er prentað í Th. Bartholini Historiarum anatomicarum Cent. I., nr. 4. Það sýnir tíðarandann, að alvarlegir menn gátu verið að fást við að rita um annað eins rugl.

Digitized by Google

eignazt. Fyrst getur hann um íslenzkan leir (ochra), sem hann segir að Torfi Jónsson hafi sent sér, leir þessi er úr hól nokkrum nálægt Hólum í Grímsnesi, og er mælt að fornmenn hafi haft helgi á hólnum. Torfi segir að kvennmaður hafi einhverntíma andast þar á hólnum, og hún var svo helg, að hún birtist þeim er framhjá gengu, með óvanalegum ljóma, eins og kertaljós, af þessu komst helgi á hólinn. Leir þessi er dökkgulur, stundum nokkuð bitur á bragðið, litar hendurnar gular og dettur í dust, ef við hann er komið; ef leirinn er lagður við líkamann, þar sem verkur er, segja menn að verkurinn hverfi, en sjaldan er leirinn notaður við innvortis sjúkdóma. Worm segir að ýmsar aðrar leirtegundir dreifi bólgu.

Í safni sínu geymdi Worm ennfremur léreptspjötlu úr skipssegli, er öskudust úr gosi Mýrdalsjökuls 1625 (Módals Jokul) hékk við; sjómaðurinn, sem færði honum pjötluna, sagði svo frá, að hann hefði verið á siglingu nálægt Niðarósi í septembermánuði 1625, þá hefði allt í einu sézt ógurlegt ský, úr því hefði ekki rignt vatni, heldur ösku og mold, sem þakti allt skipið og hékk svo fast við seglin, að ekki var hægt að ná henni af þeim; þó langt sé liðið frá, segir Worm, að enn sjáist menjar öskunnar í seglpjötlunni. Þar næst lýsir Worm gosinu stuttlega, eptir frásögn þeirri, er hann hafði lesið í riti Þorsteins Magnússonar, er kom út 2 árum eptir gosið.[1] Þó segir Worm seinna í bókinni (bls. 329), að aska þessi hafi komið úr Heklu, en þetta mun byggt á misgáningi. Worm getur þess, að brennisteinn sé fluttur óhreinn frá Íslandi og síðan hreinsaður; sá sem fæst úr Heklu er grár að lit, holóttur og léttur, með gljáandi kornum og æðum af hreinum brennisteini, úr honum sjóða kaupmenn hreinan brennistein og selja. Worm segist hafa fengið gulleitt efni frá Íslandi líkt hvalsauka, en þó nokkuð óvanalegt að útliti; hann nefnir einnig nokkurskonar kol frá Íslandi og Færeyjum, sem ekki kviknar í (líklega biksteinar eða annað því líkt) og svarta, stóra og kúlumyndaða vikursteina frá Heklu, sem eru mjög léttir þó þeir séu stórir. Frá Geysi sendi Torfi Jónsson honum hverahrúður, og ritaði um leið: »Eg legg hér með stein, sem hefir, að því er menn ætla, úr leir eða tré ummyndazt í stein, í hver þeim, er Saxó getur um í formála bókar sinnar. Þennan hver kalla landar mínir Geyser, af því hinn ógurlegi hiti spýtir vatninu í háa lopt. Brynjólfur biskup lét nýlega til reynslu láta ull í hver þennan, af því hann hélt að ullin, sakir mýktar sinnar hefði gagnstæða náttúru; tíminn og reynslan verða að sýna hver breyting verður á«. Worm heldur þó ekki að hlutirnir breytist í stein, heldur muni steinefni úr vatninu setja skorpu á þá.[1] Frá Íslandi fékk Worm 1648 þrjár samvaxnar grænar steinkúlur og var hver á stærð við hænuegg;[2] sama ár fékk Worm frá Íslandi gulan jaspis og draugasteina (calcedon og kvars), en mest segir hann þó frá surtarbrandinum íslenzka. »Hið íslenzka íbenholt er grafið upp í flögum«, segir hann, »það er kolsvart að lit, stöku sinnum móleitt, þungt og brothætt, þegar það er þornað. Svo sagði kaupmaður mér, er útvegaði mér það, að það væri svo lint og beygjanlegt, þegar það væri grafið úr jörðu, að það mætti teygja það og beygja á allan hátt eins og gyrði, eg sýndi trésmið, er vel þekkti viðartegundir, þetta tré, og hélt hann að það væri rót af valhnotarvið, er væri orðin svört af elli, en á Íslandi hafa slík tré aldrei sézt; illt er að fága tré þetta og ekki hægt að nota það til smíða, af því það er svo brothætt. Á þeim stöðum á Íslandi, þar sem mest er af efni þessu, eru alls engin tré og hafa aldrei getað verið. Þess vegna held eg ekki sé hægt að fallast á skoðun þeirra, er ætla, að þar hafi til forna verið skógar, sem hafi brunnið, en ræturnar orðið eptir, líklegra er, að ræturnar hafi fengið svartan lit af vitríólvökva neðan jarðar. Tré þetta kallar alþýða »sortubrandur«, og segja menn að það finnist í svo bröttu og háu fjalli, að enginn getur komizt þangað nema ofurhugar, sem frá barnæsku hafa vanizt hömrum,[1] nokkrar álnir verður að grafa niður, áður en tré þetta kemur fram. Íslendingar hafa reynslu fyrir því, að ef muldum surtarbrandi er stráð í fatakistur, þá eta hvorki ormar né melur fötin; ef hitaður surtarbrandur er lagður við lim, sem kveisa er í, þá hverfur verkurinn«.

---

[1] Sandferdig og kort islandiske Relation om det forferdelige og gruelige Jordskelff, som skedde for Østen paa Island, hoss Tyckebey Kloster o. s. frv. Paa Dansk ved Nicol. Helduader. Kbhavn 1627-4°.

---

[1] Sbr. Epistolæ Wormii II., bls. 1018.

[2] Þetta hafa líklega verið »baggalútar«. Sbr. Andvari XXI., bls. 19–20.

Um hvali ritar Worm alllangt mál og fer eptir Konungsskuggsjá, smáar hvaltennur segist hann hafa fengið margar frá Íslandi, en mest ritar hann þó um náhvelið og náhvalstennur, hafði hann spurzt fyrir um hval þennan á Íslandi og fengið marga fræðslu um það efni frá Þorláki biskupi Skúlasyni. Ortelius og Mercator segja (eins og Konungsskuggsjá), að einhyrningskjöt (náhvalskjöt) sé baneitrað, en Worm getur þess, að margir hafi etið kjöt af náhveli einu, er rak á Íslandi 1648, og varð engum meint af. Worm lýsir óskabirninum nákvæmlega og segir, að hann lifi sem lús á fiskum, talar um óskasteininn og náttúru hans og getur þess meðal annars, að það þyki góðs viti og gefi von um góðan afla, ef óskabjörn er á þeim fiski, sem fyrst er dreginn. Worm lýsir einnig rostungnum og segir að Íslendingar smíði skákmenn úr rostungstönn. Um ýmsa íslenzka fugla talar Worm í sömu bók; hann getur þess, að íslenzkir námsmenn hafi sagt sér, að ekkert sé algengara en að heyra álptir syngja, en í þá daga efuðust menn um að álptir gætu sungið, af því menn þekktu ekki hina norrænu söngálpt (cygnus musicus) nógu nákvæmlega.[2] Geirfugl segist Worm hafa fengið frá Íslandi 1648 og lýsir honum, en lýsingin á auðsjáanlega við gulönd eða toppönd; aptur á móti kemur rétt á eptir lýsing á geirfugli og mynd hans, segist Worm hafa fengið þann fugl lifandi frá Færeyjum og kallar hann mörgæs (pingvín). Geirfuglsnafnið hefir einhvernveginn ruglazt hjá honum. Síðan lýsir Worm íslenzkri hávellu, lunda, æðarfugli og heimbrima

---

[1] Líklega hefir surtarbrandur sá, er Worm fékk, verið úr Stigahlíð; til Vestfjarða sendi Friðrik III. Niels Jörgensen 1663 til þess að sækja surtarbrand. Lovs. f. Island I. bls. 291.

[2] Sbr. *C. C. A. Gosch:* Udsigt over Danmarks zoologiske Literatur. 1873. 2. Afd. 1. Bind, bls. 82.

Digitized by Google

(himbryne); með aðstoð Stefáns Ólafssonar reynir Worm að skýra nafnið heimbrimi, segir það muni koma af »himin« og »brynja«, Íslendingar segi: »heimbriminn hefir himneskan lit, en helvízka rödd«; menn hafa með nafninu viljað tákna ytri fegurð fuglsins, að hann hefði tekið á sig himneska brynju, himneskt gerfi. Worm talar einnig um lóma og fleiri íslenzka fugla. Worm getur þess, að Gísli Magnússon hafi sent sér hvítabjarnarbelg, og undrast Worm hvernig hafi verið hægt að ná bolnum út úr skinninu, því hvergi voru göt á belgnum, nema spannarlangar rifur innan á lærunum. Worm getur þess, að hann hafi fengið frá Íslandi fornan skjöld og hljóðpípu úr sauðarlegg, haglega gjörða og hljómfagra, hann talar um að Íslendingar séu mjög hagir, á vetrum þegar dagurinn er styztur sitja þeir við arinn og smíða ýmislegt úr hvalbeini, einkum skákmenn, segist Worm hafa fengið nokkur sýnishorn af taflsmíð þeirra með grænum og hvítum lit, og eru skákmennirnir svo vel smíðaðir, að á hverjum einum sést vel, hver völd hann hefir í taflinu, af útliti hans og búningi. Worm segist líka eiga bikar íslenzkan, úr tönn hvals þess, sem kallaður er síldreki; ofan til á bikarnum næst börmunum eru útskornar myndir þriggja unglinga, er dansa og haldast í hendur; á bikarnum er þetta letur: »Leitið drottins og og ákallið hann«; fyrir neðan letrið eru tvö blóm og annar útskurður. Bikar þessi er hið mesta listaverk, segir Worm. Einnig átti Worm íslenzkan spón úr beini, fet á lengd; spónblaðið var eins og smábátur (cymbula), er mjókkaði smátt og smátt að stafni, en skaptið var dreki, er hélt skeiðarblaðinu með gininu.[1]

Á árunum 1673—1680 gaf Thomas Bartholin út hið merkilega ritsafn »Acta medica et philosophica«, í því eru fjölda margar smágreinir um læknisfræði og náttúrufræði eptir ýmsa höfunda, þar er líka margt um Ísland, þar eru ritgjörðir Þorkels Vídalíns, sem fyrr hefir verið getið, þar er líka ritgjörð eptir hinn nafnkunna lækni Ola Borch (1626—1690) og önnur um hafís, fjallagrös o. fl., er Erasmus Bartholin (1625—1698) hefir tekið saman, aðalefni beggja þessara greina hafa höfundarnir fengið hjá Íslendingum. Í ritgjörðinni um óskabjörninn[1] fer Oli Borch mest eptir frásögn Hannesar Þorleifssonar († 1682) og svo eptir eigin rannsókn; getur hann þess, að Hannes sé bæði vel menntaður, sannorður og vel að sér í náttúrusögu Íslands; kemur þar fyrst lýsing Hannesar, hann lýsir óskabirninum nákvæmlega og einkum óskasteininum, er hann sannar að sé ekki steinn, heldur af organiskum uppruna, segir hann að Íslendingar brúki hann við mörgum meinum og kalli hann Pétursstein, og segir þjóðsöguna, er fylgir því nafni.[2] Hannes segir að óskabjörninn finnist optast hangandi á fiski eins og lús, en fæðist þar ekki, sé þar aðeins sér til næringar, stundum er óskabjörninn sérstakur og leynist þá í poka eða himnuhulstri, er Íslendingar kalla Pétursskip,[3] hulstur þetta er að utan skarlatsrautt, en að innan dökkt, ferhyrnt, og í miðjunni leynist skepna þessi undir grænleitu slími. Oli Borch hefir nákvæmlega rannsakað augu óskabjarnarins, sem hann telur mjög merkileg, líklega hafa menn þá litla eða enga hugmynd haft um byggingu augans hjá skordýrum og kröbbum; undrast hann mjög, hve fagurlega augun séu samsett af ótal töflum, er þó myndi eina heild.

---

[1] Museum Wormianum seu historia rerum rariorum. tam naturalium, quam artificialium, tam domesticarum, quam exoticarum, quæ Hafniæ Danorum in ædibus authoris servantur. Lugduni Batavorum 1655, fol. Íslenzkir steinar eru nefndir bls. 17, 26, 27, 31, 47, 51, 53, 82—83, 97, 98—99; hvalsauki, bls. 35; eldgos, bls. 18, 329; hverir, bls. 51—52; óskabjörn, bls. 241; surtarbrandur, bls. 169; hvalir, bls. 279—90; fuglar. bls. 299—304; birnir, bls. 319; skáktafl, skjöldur, tannsmíði o. fl. bls. 290, 370, 374, 377—78.

Ritgjörð sú um Ísland, er Erasmus Bartholin hefir látið prenta, er að mestu eptir Edwardus Svenonis Chortogæus.[4] Þar segir að Ísland sé hrjóstrugt, fjöllótt og sæbratt og þar sé mjög illviðrasamt, þó er þar víða frjór jarðvegur og beitarlönd fyrir stórar hjarðir, víðáttumiklar sléttur eru sumstaðar undir fjöllunum og eru þar mörg þorp og bæir, þeir eru byggðir úr bezta torfi eða úr tré og grjóti. Í mánuðunum marz, apríl og maí ganga vestan og norðanvindar á víxl, og þá rekur hafís að ströndum landsins. Halda Íslendingar að hafísinn komi úr norðurhafi við Grænland og rekist fremur áfram af straumi en af hagstæðum vindi. Ísinn er flatur og barinn saman af öldum og vindi, og er að líta yfir hann eins og stóra sléttu, en þó er hann svo harður, að varla er hægt að vinna á honum með öxi; yfir þessar ísbreiður má ganga, og opt eru þær svo stórar, að ekki sést út yfir þær af hæztu fjöllum. Auk þess kemur að ströndum Íslands önnur tegund af hafís og eru $^{2}/_{3}$ hlutar hans í sjó, en upp úr standa þó 56, 60—70 faðmar; ísarnir liggja við ströndina þangað til hvassir sunnanvindar hrekja þá burtu. Með hafísnum koma birnir, sem opt eru stærri en íslenzkir hestar, og þegar þeir koma á land, þá eta þeir þá fæðu, er fyrst verður fyrir þeim, og sækjast eptir henni framvegis, ef þeir þannig í byrjun hitta vopnlausa menn, þá er ekki nóg með það að þeir eti þá, heldur sitja þeir framvegis ávallt um menn, ef þeir fyrst ná í búfé, sækjast þeir síðan eptir því, og ef þeir hvorki hitta menn né fénað, lifa þeir á jurtum og grasi. Það er náttúra þessara bjarndýra, að þau reyna til þess að komast heim til sín með þeim hinum sama ís, sem þau hafa siglt á til Íslands. Ef dýrin hafa komizt svo langt upp í land svo eigi sér til sævar, og þau grunar að hagstæður vindur brátt muni reka ísinn burt, þá klifra þau upp í há fjöll til þess að sjá ísinn þaðan, og ef birnirnir sjá að ísinn er losnaður frá landi, þá elta þeir hann syndandi. Íbúarnir hafa af daglegri reynslu orðið þess áskynja, að fiskum þeim förlast sjón, er lokkast af glampa íssinns, svo þeir verða blindir á því auga, er að ísnum snýr.[1] Í norðanveðrum rekur til Íslands mikil gnótt trjáviðar, og fá menn þannig skipavið, húsavið og eldivið fyrir ekkert; sum af trjám þessum

---

[1] Argus islandicus. Acta Medica V. 1677—79, bls. 218—22.

[2] Íslenzkar þjóðsögur I., bls. 652.

[3] Um Pétursbuddur eða Pétursskip, sbr. *Eggert Olafsson:* Reise gjennem Island II., bls. 988.

[4] Excerpta quædam de islandica glacie etc. Acta Medica IV. 1676, bls. 31—33.

---

[1] Sbr. Svarfdæla annáll 1695. Lbs. nr. 158·4°.

Digitized by Google

eru hulin grænum berki, sum eru rifin upp með rótum, sum eru ormsmogin. Þar á landi eru engin rándýr nema tóur, þar eru engin tré nema einir, víðir og birki; þar vaxa ýmsar tegundir jurta, og vita íbúarnir nöfn þeirra og náttúru, þar er mikið af hvönnum og eta Íslendingar þær nýskornar af rótinni með smjöri. Þar til fjalla vaxa grös, sem alltaf eru græn, þau kalla Íslendingar fjallagrös, þeir sjóða þau í mjólk, gjöra úr þeim graut og eta hann með skeið. Á klettum við sæ og á fjörum, er sjór fellur af, er mikið af þangi, það leggja menn í uppsprettuvatn og þurka það svo á þurrum stað og herða í sólarhita; þegar þangið er orðið þurt, geymist það bezt í tréílátum og verður þá hvítt á lit eptir nokkurn tíma og sætt eins og sykur; þang þetta eta Íslendingar með smjöri.

Erasmus Bartholin var mjög frægur fyrir rannsóknir sínar í eðlisfræði, einkum fyrir rit sitt um ljósbrot í íslenzku silfurbergi.[1] Hann hafði fengið silfurberg frá Reyðarfirði, mældi nákvæmlega horn skáteningsins og fann, að silfurberg klofnar í þrjár stefnur, svo fram koma eintómir minni skáteningar; hann tók eptir því, að allt tvöfaldaðist, er sást gegnum silfurbergið og að ljósgeislarnir, er klofnuðu, brotnuðu ekki eins, önnur ljóskvíslin fylgdi vanalegum ljósbrotslögum, en hin ekki; hann tók líka eptir því, að ljósgeislinn klofnaði ekki, ef hann fór vissar stefnur gegnum krystallinn. Hann reyndi að gjöra sér grein fyrir hinu óvanalega ljósbroti hins klofna ljósgeisla og færði rök fyrir því, að orsökin mundi vera innri bygging krystallsins og lega smáruma þeirra, er ljósið færi gegnum. Ekki komst hann þó svo langt, að hann uppgötvaði fullkomlega eðli ljósgeisla þess, er óreglulega brotnaði (Polarisation), en athuganir hans urðu undirstaða undir stórmerkilegar rannsóknir[2], mjög þýðingarmiklar fyrir ljósfræðina og eðlisfræðina í heild sinni. Sökum þessara rannsókna var í fyrsta sinni árið 1668 til muna farið að taka upp silfurberg hjá Helgustöðum eptir boði Friðriks III., þangað var sendur steinhöggvari og annar maður honum til aðstoðar.[1] Vísindamenn í öðrum löndum hafa líklega þá þegar fengið silfurberg það, er þeir þurftu til rannsókna sinna, frá Kaupmannahöfn eins og nú.

---

[1] ***Erasmus Bartholin***: Nova experimenta crystalli Islandici diaclastici, quibus mira et insolita refractio detegitur. Hauniæ 1669 og 1670-4°.

[2] Hinn mikli náttúrufræðingur ***Christiaan Huygens*** fann fyrstur »polarisation« ljóssins 1678, en gaf ekkert út um rannsóknir sinar þar að lútandi fyrr en 12 árum síðar, þá ritaði hann um geislabrot í íslenzku silfurbergi í hinu fræga riti: Tractatus de lumine. Haag 1690, kap. 5. Í þessu riti lagði hann grundvöllinn til þeirrar skoðunar á eðli ljóssins, er allir nú fylgja (undulationstheori).

Þau rit, sem vér þegar höfum nefnt, rituðu danskir vísindamenn og háskólakennarar á latínu, en þá verður að minnast þess, er ritað var á dönsku um Ísland og ætlað alþýðu. Á miðri 17. öld ritar *Jens Lauridsen Wolf* lengsta lýsingu Íslands, lýsing hans er allmerkileg, einmitt af því hún er full af hjátrú, kerlingabókum og þjóðsögum, er sýna hugsunarhátt þeirra tíma og daglegt hjal um fjarlæg lönd; engan annan fróðleik er hægt að finna í bók þessari. J. L. Wolf var fæddur 1582, varð stúdent 1607, gjörðist svo borgari og bóksali í Hróarskeldu og fluttist síðan til Kaupmannahafnar, þar dó hann 70 ára; Wolf hefir ritað tvær stórar landfræðisbækur, aðra um Noreg, hina um Danmörk.[2] Í landfræði Noregs er langur kafli um Ísland.[3]

Wolf talar fyrst um stærð Íslands, og segir það sé 60 mílur á lengd, en 30 á breidd, skýrir því næst frá landnámi og talar um skóga á Íslandi í fornöld, og segir að Íslendingar hafi byggt hús og skip úr innlendum trjáviði; til forna verzluðu Íslendingar einkum við Englendinga og Íra, og heldur Wolf, að þeir hafi fengið sauðfé frá Englandi, segir hann að sumir bændur eigi mörg hundruð fjár, og sé féð stórvaxið og ullin mjúk. Wolf segir að Íslendingar stæri sig af því, hve ættstórir þeir séu, og að sumir séu jafnvel af konungaættum, segir hann að Íslendingar séu hugaðir og stirðir í lund og vilji ekki láta hver undan öðrum, og af því hafi margt illt hlotizt, manndráp og brennur. Frá Grænlandi kemur mikill hafís til Íslands og veldur hann miklu óheilnæmi fyrir menn og skepnur, áður en ísinn er orðinn landfastur er veðrátta óstöðug, en svo koma kyrrviðri með kuldum þegar ísinn festist, fylgja honum þokur og hrímfrost, svo sauðfé og geitur næst sjónum geta ekki þrifizt. Ísjakarnir standa á 40 faðma dýpi, og þó standa 15 faðmar upp úr; af ísnum er mikil ólykt. Á vorin safnast þorskur að ísnum og fara Íslendingar að jökunum og fiska þar, er það þó mikil mannhætta sakir íshrunsins úr borgarísnum; Íslendingar segja, að þorskarnir séu blindir þeim megin, sem að ísnum snýr.[1] Á ísnum drepa Íslendingar á vetrum marga seli, og sumir eru svo hugaðir, að þeir eru úti á ísnum margar vikur samfleytt og drepa selina eða reka þá hópum saman á land og slátra þeim þar. Þegar ísinn rekur að klettunum fyrir norðan, heyrast í honum ógurleg hljóð, og hafa sumir haft þá skökku skoðun, að þar píndust sálir syndugra manna. Því næst tekur Wolf kafla úr Saxó og talar um ísinn, sem engin bönd halda, og um landisinn, sem umhverfist, um eitraðar uppsprettur, ölkeldur, og eld, sem brennir vatn, en ekki skemmir hör, og um steina með sjálfráðri hreifingu, en misskilur auðsjáanlega moldviðrið hjá Saxó. Wolf segir töluvert um skurðgoðadýrkun Íslendinga til forna og um það, hvernig landið kristnaðist. Þrumur og eldingar segir hann að séu sjaldgæfar, en þó hafi nýlega elding klofið þar klett, 30 faðma langan og rúmlega 3 faðma breiðan. Á vorin sjást á Íslandi nokkurskonar ormar, þeir eru fyrst grænir sem gras, en verða síðan hvítir með grænum og rauðum flekkjum, ormar þessir skemma grasið, svo það breytist í mosa og verður gagnslaust; þar eru og rauðir ormar, ½ alin á lengd, og sækjast hrafnar mjög eptir þeim. Árið 1632 varð mjög harður vetur á Íslandi, en um haustið áður öskraði kvikfénaður, óskapaðist og æddi um eins og ærður væri, síðan skreið féð saman í hnappa og tennurnar í því nötruðu eins og af kulda. Tvær kýr sugu sig sjálfar og bitu svo af sér júfrin, hestar átu tré í húsum, hvar sem þeir náðu í það, þó þá væri nóg gras í högum, og eins átu þeir hrosshræ, sem úti voru. Margir aðrir fyrirburðir voru fyrir þessum harða vetri, þá sást í vatni nokkru 30 álna langur ormur, og þá ýlfraði stór selur eins og hundur, svo það heyrðist tvær mílur vegar. Hinn 8. sept. um haustið kom bylur með gaddfrosti, ár og vötn frusu og margir urðu úti. Sama haust söfnuðust 300 hrafnar saman á einn stað, þegar þeir voru búnir að þinga saman í 2 daga, dreifðust þeir aptur, en á þriðja degi settust nokkrir hrafnar í hring, en hinir hoppuðu fram og aptur á meðan, tveir og tveir saman, þessi ráðstefna stóð til þess kl. 6 um kvöldið, þá söfnuðust allir hrafnarnir aptur í hóp, réðust á tvo hrafna og rifu annan í sundur, en í því kom stór örn, sem tók hinn hrafninn og flaug með hann burt, settist hún svo á stein, en þá bar þar að mann með byssu, hann skaut örnina, þá flugu hrafnarnir allir burt og hafa ekki sézt þar framar.

---

[1] Lovsamling for Island I., bls. 321. Konungsbréf 11. april 1668.

[2] Encomion regni Daniæ eller Danmarks Riges Lov. Kbhavn 1654-4°.

[3] Norrigia illustrata eller Norriges med sine underliggende Lande oc Øer kort oc sandfærdige Beskriffvelse etc. Kjöbenhafn 1651-4°. Þar er á bls. 203—253: »Om Island oc hvis Underligt der findis«.

---

[1] Hið mikla ísár, 1695, segir síra Eyjólfur á Völlum, að fiskurinn, er fylgdi ísnum, hafi verið »magur og einsýnn«. Svarfaðardalsannáll, Lbs. nr. 158-4°.

Á Íslandi verður opt vart við mikla reimleika, menn hafa þar margsinnis ekki haft frið fyrir draugum; draugarnir hafa barið menn og kvalið nótt og dag, og jafnvel kastað í þá steinum, og hafa vofurnar jafnvel drepið suma. Draugar þessir breyta myndum, koma fram sem fuglar, apar, hundar og selir, en stundum hafa þeir líkzt skógartröllum, hafa að ofan haft mannsmynd, en að neðan tagl og hrossfætur. Síðan segir Wolf ýmsar kynjasögur um Orm Stórólfsson og Gretti Ásmundsson, og talar um tröllskessu, er rekið hafi á Skeiðarársandi[1] 1535. Álfar og dvergar eru enn á Íslandi, segir Wolf; þegar leið Íslendinga liggur yfir há fjöll, þá heyra þeir opt stóra hlátra, en sjá þó engan, en finna um leið ódaun mikinn, er stafar af óhreinlæti huldufólksins; Wolf segir sögu um bónda, er hengdi bjöllu um háls syni sínum eins og á kind, af því hann var hræddur um að huldufólk mundi nema hann burtu. Tröll eru ekki lengur til á Íslandi, en stundum hafa menn fundið 3 álna löng spor, og í hellrum sjást sumstaðar rúmstæði, sem tröllin fyrr hafa notað. Á Íslandi eru

---

[1] Jón prestur Egilsson segir, að tröllskessuna hafi rekið á Sólheimasandi fyrir 1500. Safn til sögu Íslands I., bls. 46.

700 faðma há berg, eins og t. d. Látrabjarg, hæzta fjallið er Snæfellsjökull, og svo eru ýms önnur fjöll, sem aldrei tekur snjó af. Wolf segir, að sumstaðar uppi á hæztu fjöllum hafi fundizt hvalbein og hvalshausar, segir hann að þetta muni vera satt, því í Nóaflóði hafi sjórinn staðið 15 álnum hærra en hæztu fjöll, og þá muni hvalirnir hafa orðið eptir; hann getur þess og, að út úr sandfjöllum komi opt hvalbein, ostruskeljar, kuðungar og skelfiskar, hann talar enn fremur um surtarbrandinn á Vesturlandi, og segir að mest sé af honum við Hól í Bolungarvík;[1] surtarbrandurinn er svo þungur, að hann sekkur í vatni, og er hann notaður til þess að binda við kýrjúfur, svo þau springi ekki á sumrum; þó surtarbrandurinn liggi í vatni, þá brennur hann strax, þá hann er upptekinn, eins og hann væri þurrt tré. Á Íslandi eru til rauðir, gulir og grænir steinar, sem má skrifa og lita með, þar eru og hvítar, bláar, rauðar og grænar tinnur og hvítir steinar, sem hrökkva sundur í ferhyrnd stykki,[2] þeir eru svipaðir álúni og má gjöra úr þeim fallegan hvítan lit. Á Norðurlandi, nálægt Hólum, er 20 faðma djúp gjá eða rifa, og kemur úr henni vond gufa með miklum stormi og óveðri. Sum fjöll á Íslandi eru svo hol að innan, að meir en þúsund menn geta falið sig í þeim, og í sumum hellrunum er svo mikið bergmál, að ef einn maður talar þar, þá er það sem hundrað væru. Einn af hellrum þessum er fyrir vestan, og koma Danir þar opt og skrifa þar nöfn sín,[3] þar má enn sjá rúmstæði eins risans, er Brandur hét; í öðrum helli bjó Bárður,[4] hann var svo stór, að þar gátu rúmazt þúsund menn, en nú er hann hruninn af jarðskjálpta. Wolf segir sögu um menn, sem voru á grasafjalli úr Borgarfirði, komu þeir að helli miklum, þar sáu þeir rúmstæði, staf mikinn koparlitan og stóran hund fyrir innan dyrnar, Borgfirðingar urðu þá svo hræddir, að þeir hlupu burt og þorðu

---

[1] Sbr. Andvari XIV. bls. 63, og *Th. Thoroddsen*: Nogle Iagttagelser om Surtarbrandens geologiske Forhold i det nordvestlige Island (Geol. Fören. Förhandl. Stockholm XVIII., bls. 127—128).

[2] Hér er liklega átt við silfurberg.

[3] þetta er liklega Sönghellir hjá Stapa.

[4] Bárður Snæfellsás.

aldrei að koma þar aptur. Til eldsneytis nota Íslendingar mó, birkihrís, þurkuð fiskbein, þang og þurra mykju. Á Íslandi er æt þangtegund, sem heitir söl, ef sölin eru þurkuð og geymd í 8—10 vikur, þá smitar út úr þeim hvítt efni líkt sykri. Sumstaðar á Íslandi geta mýs ekki þrifizt, sérstaklega í Grímsey, ef mold er flutt þaðan í land, verkar hún á mýs eins og kröptugasta völskueitur.[1] Í Grímsey eru aðeins tveir hrafnar, ef aðrir hrafnar koma þar, reka þessir krummar þá burtu; hestar geta heldur ekki lifað þar, því þeir ærast og hlaupa fram af björgunum; þar er líka fuglabjarg, sem enginn getur sigið í, því bjargbúar skera sundur vaðinn eða æra sigamanninn. Fé sitt reka Íslendingar á afrétti á sumrum, en 15. ágúst reka þeir það heim aptur, því ef það dregst að reka heim féð, þá drepst það eða limlestist. Á kongsjörðinni Elliða[2] má aldrei loka fjárhúsum, því annars drepst fénaðurinn. Á Íslandi er vatn, sem er á bragðið eins og öl, af sumum vötnum þar er aptur álúnsbragð. Hverum lýsir Wolf líkt og Saxó, segir hann að mjög hollt sé að baða sig í íslenzkum laugum, það hreinsi af mönnum útslátt og veiti mönnum væran svefn; flestar laugar eru kringum Reykholt, og þar er jörðin græn vetur og sumar. Í hinum heitu uppsprettum breytist vatnið svo í stormum og illviðrum, að það verður alveg kalt á botninum, en er þó á yfirborðinu sjóðandi heitt. Þegar hveravatn er flutt burt úr hverunum og kólnar, verður það miklu kaldara en annað vatn. Á Íslandi eru einnig uppsprettur, sem eru iskaldar á sumrum, en volgar á vetrum.[3] Heitar uppsprettur eru þar ekki aðeins á landi heldur og í sjó, í djúpum fjörðum og víkum, t. d. í Hvalfirði; smáfiskar, sem veiðast á öngla þar í kring, eru hvítir á uggunum, eins og þeir væru soðnir. Fyrir austan eru vötn, sem heita Grímsvötn, úr þeim kemur eldur, af því brennisteinn og bik er á botninum. Á Íslandi segir Wolf að séu skyggnir menn, sem í myrkri, eptir sólarlag og fyrir sólaruppkomu, sjái drauga og segja fyrir óorðna hluti; tvo skyggna Íslendinga segist Wolf hafa þekkt í Kaupmannahöfn. Íslendingar eru ágætir skákmenn, og sitja stundum margar vikur á hverjum degi við sömu skákina; fögur töfl gjöra þeir úr hvalbeini, lita þau og selja dýrt, marga aðra hluti smíða þeir og renna úr hvalbeini og tönnum. Hjá Wolf eru innan um all-langir kaflar sögulegs efnis, hann talar um Ólaf helga og Hrærek, um Jón biskup Arason og siðbótina á Íslandi, um hyllingareiða þá, er Íslendingar sóru Friðriki III. Danakonungi o. fl. Wolf segir, að á Íslandi séu 61 tegund fugla, en engin spendýr, nema svartir, bláir og hvítir refir; þar eru enn fremur 22 tegundir sjófiska og 7 tegundir vatnafiska, þar eru líka 26 tegundir hvala, og stórir fiskar, er lýsi fæst úr, bæði úr kjöti og lifur. Helztu verzlunarvörur, sem fluttar eru frá Íslandi, eru: fagrir hestar, saltaður og þurkaður fiskur, smjör, húðir, lambsskinn, sauða og nautakjöt, tólg, lýsi, refaskinn, vaðmál, sokkar, vetlingar og brennisteinn. Birnir koma stundum á hafís frá Grænlandi, þeir eru hvítir og ákaflega stórir, bjarnarfeldir hafa fyrrum verið fluttir til Danmerkur. Sjö síldartegundir fást við Ísland, og hefir hver þeirra sérstakt útlit og sjerstakt nafn. Af skelfiskum eru á Íslandi 14 tegundir, en engir þeirra hafa danskt nafn, nema humarr og krabbi. Af flugum og skorkvikindum eru 10 tegundir; mýið kvelur og bítur fénaðinn svo á sumrum, að blóðið lagar úr honum, og stundum eru flugur þessar svo áfjáðar, að eyrun losna af fénu við höfuðið. Að lokum getur Wolf þess, að tveir biskupar séu á Íslandi og 450 prestar, og talar um hundraðatal á landsvísu.

---

[1] Þessi þjóðsaga er ennþá til á Íslandi, ekki aðeins um mold úr Grímsey, heldur líka um mold úr Málmey í Skagafirði og fleiri eyjum. Sbr. enn fremur P. Resenii Descriptio Islandiæ, hdr. J. S. 38. fol., bls. 24, og Th. Thorlacii Dissertatio de Islandia 1666.

[2] Hvort hér er átt við Elliðavatn eða Elliða í Staðarsveit, veit eg ekki.

[3] Hér er átt við kaldavermsl, þetta er enn víða alþýðutrú, en uppsprettur þessar eru raunar jafnheitar bæði sumar og vetur.

Það fer bezt á því, að geta hér rits eptir *Henrik Ovesen Pflug.*[1] þó það reyndar komi ekki út fyrr en 1707. H. O. Pflug þessi lepur allt upp úr Wolf, en misskilur hann þó opt herfilega, Pflug er miklu fáfróðari og vitlausari, og var þó varla viðbætandi. Pflug telur sýslur og hafnir á Íslandi, helztu bæirnir segir hann séu Basca Stað, Skalholt og Sola(!). Pflug talar einnig um þjóðina og siði hennar, um fjöllin og vötnin, og tekur allt úr Wolf, en rangfærir þó og bjagar nöfnin enn meir. Pflug talar líka um Frisland, segir þar séu mikil frost, og af því sé nafnið dregið, þar lifi menn mest á fiskiveiðum.

---

[1] *H. O. Pflug:* Den danske Pillegrim eller en almindelig geographisk og derhos kort historisk Beskrivelse over den hele bekjendte Verden. Kbhavn 1707-4°, bls. 38—44.

Í bók eptir *Arennt Berntsen*[1] er Íslands dálítið getið, en hvergi er þar þó lýsing landsins eða íbúanna, bókin er mest um jarðamat, landsskuldir, mál og vigt í danska ríkinu. Þar eru taldar sýslur á Íslandi og hafnir og eptirgjald eptir þær til konungs, og svo er nokkuð getið um dýrleika jarða og landsskuldir; seinna talar höf. um verðlag á landsvísu, um mál og vigt á Íslandi og Vestmannaeyjum (Væspenöe); Vestmannaeyjar eru taldar sérstakt land, sem þó hafi sama mál og verðlag sem Ísland. Höf. getur þess, að hjá höfuðsmanni á Bessastöðum sé til reizla, sem nákvæmlega hafi verið borin saman við Kaupmannahafnar reizlu, og eptir henni eigi allar reizlur á Íslandi að haga sér.[2] Í innganginum getur A. Berntsen um íslenzka einhyrningstönn, er hann hefur séð í safni Axel Juels.[3] Fleira er þar ekki um Ísland.

Hin eina danska allsherjarlandafræði, er kom út á fyrri hluta 17. aldar, landafræði *Hans Nansens*,[4] getur Íslands aðeins stuttlega, þar stendur að Ísland sé 60 mílur á lengd og 30 mílur á breidd og liggi 60 mílur norðvestur frá Færeyjum, svo eru biskupsstólarnir nefndir og þá er búið. Þess má geta, að *Claus Christofferssön Lyscander* (1557—1623) ritaði ýmislegt, er snertir Ísland, einkum sögulegs efnis, útdrætti

---

[1] *Arennt Berntsen:* Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed. Kbhavn 1656-4°; 1. bók, bls. 325—329; 2. bók, bls. 111—115; 4. bók, bls. 529—533.

[2] Sbr. Taxti 16. des. 1619, § 1. Lovsamling for Island I., bls. 184.

[3] Þar getur maður, segir Berntsen, »med Lyst og Forundring« séð »hvorledes dette Horn udvoxer aff det ene Næsebor, langs Hoffvetpanden ind i Hoffvedet 2½ Quart, saa deraff ufeilbar kan sluttes samme Bestier i bemelte Horn at haffve en stor Styrcke«.

[4] *Hans Nansen:* Compendium Cosmographicum. Det er: En kort Beskriffuelse offver den gantske Verden. Kbhavn 1633-8vo, bls. 109.

Digitized by Google

úr annálum o. fl., en það er flest allt óáreiðanlegt og þýðingarlítið, og sleppi eg því hér.[1]

Merkur danskur vísindamaður *Pétur Resen* ritaði ítarlega Íslandslýsingu á árunum 1684—1688, það er regluleg landlýsing, er segir allnákvæmlega frá landinu, íbúunum og sögu þeirra. Rit þetta er á latínu og hefir aldrei verið prentað;[2] en ef lýsing þessi hefði komið út, er hún var nýskrifuð, mundi hún eflaust hafa stuðlað mjög til þess, að úthreiða þekkingu um landið. Pétur Resen (1625—1688) var háskólakennari í Kaupmannahöfn og borgarmeistari, hann fékkst við norræna fornfræði og reit lýsingu Danmerkur, sem þó aldrei var prentuð öll. Resen hefir aldrei komið til Íslands, en hann safnaði aðalefni þess, er ritað hefir verið um landið, í eina heild, fer bæði eptir prentuðum og óprentuðum bókum, og hefir líklega að einhverju notið aðstoðar Íslendinga í Kaupmannahöfn. Bókin er yfir höfuð vel og skynsamlega samin, eptir því sem þá voru föng á, þó hjátrú bregði fyrir hingað og þangað. Höf. bætir litlu nýju við um náttúru Íslands, en fer eptir öðrum, efninu er samt greindarlega fyrir komið, og er þetta hin fyrsta útlenda landfræði Íslands, sem nokkurt lag er á, þó hún sé ólík vísindalegri landfræði seinni tíma. Ritinu er skipt niður í 31 kapítula, fyrri hlutinn er um landið og náttúru þess, seinni hlutinn er allur um Íslendinga, sögu þeirra, stjórnarskipun, siði og hætti, einkum til forna. Rit þetta er svo yfirgripsmikið, að vér getum hér aðeins stuttlega talað um aðalefni bókarinnar. Mest fer Resen eptir ritum Odds Einarssonar, Arngríms Jónssonar lærða, Gísla Oddssonar, Þórðar Þorlákssonar, Þorkels Vídalíns, Ola Worms, Ola Borch's og Wolf's;[3] langmest tekur hann úr riti því, er hann kallar

---

[1] Sbr. Aarb. f. nord. Oldkynd. 1888, bls. 197—218.

[2] *Petri Resenii*: Islandiæ nova Descriptio. Ny kgl. Saml. nr. 1087, 1088 og 1089, fol. Handrit þessi hefir Joh. Brunsmand að einhverju leyti fært í stýl, líklega sá hinn sami, er ritaði hina alræmdu bók. Kjöge Huskors, Kbh. 1674. Eptirrit af Íslandslýsingu Resens er í hdrs. J. S. nr. 38., fol.

[3] Resen segist og fara eptir nafnlausu riti, eptir einhvern Íslending (J. S. 38. fol., bls. 162).

Digitized by Google

Íslandslýsing Odds Einarssonar; vér höfum áður getið þess, að það er enn efasamt, hvort það rit, er hann vitnar í, er eptir Odd Einarsson eða Gísla Oddsson; úr því er ekki hægt að skera að sinni.

Fyrst talar Resen um nöfn landsins, og hefir alllangar hugleiðingar um það, hvort Ísland sé Thule, þá talar hann um afstöðu landsins eptir ýmsum landabréfum, og hve lengi sé verið að sigla þangað frá öðrum löndum, og getur þess, að það taki lengri tíma að fara frá Hamborg til Íslands, en suður þangað aptur, sökum þess, að bylgjur og fall sjóarins gangi frá norðri til suðurs. Þá talar hann um eyjar kringum landið, einkum um Eldeyjar og gosin þar, og svo um Landa-Hrólf; því næst kemur tylftatal eptir fornum ritum, fjarlægðir milli annesja á Íslandi, og svo um lengd dagsins á ýmsum stöðum á Íslandi. Skýrir hann síðan frá loptslagi og kveður kuldann hér fjarska mikinn; aftakafrost, sem einstaka sinnum koma í Danmörku og Norður-Þýzkalandi, eru algeng á Íslandi, og fyrir hafís eru menn aldrei óhultir, hann rekur svo fljótt að landi, að þó menn deginum áður sjái engan ís af hæztu fjöllum, þá eru allir firðir orðnir fullir af honum á hinum næsta degi eða þriðja, opt sést ekki út fyrir hafísinn, eins og t. d. árið 1589; hafísjakarnir eru 50—70 faðmar á hæð; talar Resen einnig um þann skaða af kulda og grasleysi, er hafísinn veldur. Höf. talar einnig um snjóa og segir, að snjór á Íslandi verði stundum margra faðma djúpur; þá talar hann um vinda, þokur og norðurljós og lýsir norðurljósum nákvæmlega, eptir því sem segir i Konungsskuggsjá og riti Odds biskups Einarssonar.

Í 4. kapitula talar Resen um skiptingu landsins og um frjótt og ófrjótt land, segir hann að mestur hluti landsins sé hrjóstrugur, en graslendi aðeins i blettum hér og hvar, þó segir hann að grasið sé mjög kjarngott og kýr mjólki á Íslandi betur en annars staðar; þá talar Resen um fjallagrös, söl og annan jarðargróður, hann talar og um villikornið i Skaptafellssýslu og um skóga, segir hann þeir hafi verið miklir í fornöld, en nú sé þar ekki nema kjarr af birki, eini og viði, svo Íslendingar verði að fá húsa og skipavið frá útlöndum

Digitized by Google

eða nota rekavið, sem rekur til landsins »frá Tartaria, Russia eða Gronlandia«. Resen hefir það eptir Oddi Einarssyni, að öræfi Íslands séu mjög hrjóstrug, svo jörðin þar sé svo útlítandi eins og hún væri holdsveik; af söndum nefnir hann einungis Sólheimasand. Resen lýsir þurrabaðinu hjá Reykjahlíð og talar um fjöll á Íslandi, segir hann að snjór liggi á þeim mörgum sumar og vetur og merkasta fjallið sé Snæfellsjökull; hann getur þess og, að skeljar og hvalbein hafi fundizt uppi á hæztu fjöllum, og hafa sævardýr þessi annaðhvort orðið þar eptir, er Nóaflóð þvarr, eða skeljarnar og beinin hafa fokið þangað upp í ofsaveðrum. Gjár og sprungur eru fjarska margar á Íslandi og stórir hellrar, taka sumir þeirra þúsund manns; hann lýsir enn fremur Surtshelli, eptir því sem Þorkell Vídalín hefir frá sagt. Þá talar hann í 5. kapítula um eldfjöll og jökulhlaup og um gos úr Grímsvatnajökli, í janúar 1684. Segir hann nokkrar kynjasögur um Heklu, en trúir þeim auðsjáanlega ekki sjálfur. Hann getur þess, að Krossfjall sé ekki til á Íslandi og Helgafell sé ekki eldfjall. Resen segir ýmislegt um elda fyrir Reykjanesi, um jarðskjálpta og um gos íslenzkra eldfjalla, og fer eptir ritum Arngríms Jónssonar og annálum Gísla Oddssonar. Í 7. kapítula talar Resen um steina og málma, og þó mest um silfurberg, eptir riti Erasmus Bartholins; hann talar og um draugasteina, surtarbrand, rauða og rauða-undur og um silfur og gull, sem til á að vera á Íslandi; gulli líkt efni á að hafa fundizt nálægt Kalmannstungu.[1] Í 8. kapítula talar Resen um uppsprettur á Íslandi, hveri, laugar og ölkeldur, hann safnar flestu því saman, er menn þá vissu um það efni, en fer þó mest eptir Brynjólfi Sveinssyni; því næst talar hann (í 9. kap.) um stöðuvötn, ár, firði og hafnir; átta ár telur hann stærstar á Íslandi: Markarfljót, Þjórsá, Ölvesá, Hvítá, Skjálfandafljót, Jökulsá á Dal, Jökulsá á Sólheimasandi og Lagarfljót; hann getur ormanna í Lagarfljóti og Hvítá og talar um fleiri vatnaskrimsli, nykra o. s. frv., og ber Odd Einarsson fyrir því. Af stöðuvötnum telur hann Þingvallavatn, Mývatn og Svínavatn stærst; í Haukadalsvatni segir Resen að 1664 hafi sézt skrímsli, sem stóð eins og klettur upp úr vatninu og var 20 faðma á lengd, 10 á breidd og 5 á hæð, frá skrímsli þessu segir Resen, að sjónarvottur hafi sagt sér, Árni Hákonarson frá Vatnshorni. Úr sama vatni rak fyrir 40 árum parta af undarlegu skrímsli og þar á meðal tvö rif, stærri en hrossrif, slétt, en mjög bogin, við þau hékk bláleitt kjöt, sem hvorki fuglar né aðrar skepnur vildu snerta. Seinast í sama kapítula telur Resen firði og hafnir kringum land allt. Í 10. kap. talar Resen um landdýr og fugla, talar hann fyrst um alidýr og segir, að Íslendingar verði, af því kýrnar mjólka svo vel, að hafa ákaflega stór ker (sái) undir mjólkina, ker þessi eru svo stór, að menn til forna stundum földu sig í þeim, og »Gissur nokkur« komst þannig undan óvinum sínum.[1] Íslenzka smjörið er gott og feitt, en Íslendingar fara óhreinlega með það og salta það ekki. Nautgripir eru flestir hornalausir, en kindur hafa stundum 5 til 7 horn, féð er vænt og ullarfagurt. Af landdýrum eru engin á Íslandi nema refar, hérar eru þar ekki til, en birnir koma með ísum; smámýs eru algengar á Íslandi, en þar eru engar rottur. Um Flatey fyrir vestan er það sagt, að þar séu mýs lokaðar inni í helli neðanjarðar og komast ekki út, og á galdramaður nokkur að hafa komið þeim þar fyrir. Af landfuglum telur Resen þessa helzta: arnir, hrafna, fálka, kjóa, smirla, álptir, villiendur og akurhænsni (rjúpur), er skipta lit vetur og sumar. Sumir segja, að hvítir hrafnar hafi fyrrum komið til Íslands, en nú séu þeir hættir að koma, en hvítar krákur koma stundum með ísum (ísakrákur). Alifugla halda Íslendingar enga, nema hænsn á nokkrum efnaheimilum. Enn fremur telur Resen helsingja, spóa, stelk, lóuþræl, sandlóu, jaðroka, hrossagauk, kríu, steindepil, skógarþröst, maríuerlu, grátitling og snjótitling; hann segir sögu um smáfugla, er á vetrum sofi í hellrum, vötnum og gjótum, en vakni á vorin.[2] Um helsingjana segir Resen, að þeir séu svo þreyttir af fluginu, er þeir koma fyrst til landsins (Reykjaness) á vorin, að hægt er að taka þá með höndunum. Af sjófuglum telur hann máfa, skarfa, æður, súlur, hákarlaskúma, álku, langvíu, skrofu, lunda, skeglu, selninga, teistu, hávellu og geirfugl. Geirfuglinn er nærri vængjalaus og sést aldrei fljúga, hann hefir hvítan hring kringum augun og er í stórhópum við eyjar kringum Ísland; fuglar þessir gjöra í fylkingum áhlaup á fiskimenn, fella þá og misþyrma þeim liggjandi, og er ekkert annað ráð mót þessum áhlaupum, heldur en að drepa nokkra í fremstu fylkingunni, þá snúa hinir á flótta, og er þá hægt að ná þeim fyrirhafnarlitið. Í 11. kap. talar Resen um fiska, og segir að fiskiveiðar hafi fyrrum verið meiri á Íslandi en nú. Þorskurinn er þýðingarmestur fyrir landsmenn, hann kemur til Austur- og Suðurlands að áliðnum vetri, til þess að gjóta, kemur hver fiskigangan eptir aðra, smátt og smátt, þangað til í byrjun maimánaðar, þá fer fiskurinn til Vesturlands, dvelur þar þangað til í öndverðum júlímánuði og fer þá norður fyrir; á Norðurlandi fiska menn mest í ágúst og september, eptir það leitar þorskurinn aptur til hafs. Ein tegund þorska fylgir Grænlandsísnum, og er blind á öðru auga, næst ísnum. Enn fremur nefnir Resen skötur, löngur og tvennskonar seli, önnur selategundin á heima við Ísland, hin kemur með hafís frá Grænlandi, og er andi sumra Grænlandsselanna svo heitur, að þeir geta með áblæstri sínum gert holur í hinn harðasta ís, hvar sem þeir vilja.

---

[1] Þar í nánd eru víða silfur- og gullslitir krystallar af brennisteinskísi, í sundursoðnu líparíti.

---

[1] Gissur jarl í Flugumýrarbrennu.

[2] Sbr. sögur um lóurnar. *Eggert Ólafsson:* Reise gjennem Island I., bls. 580—581.

Í 12. kap. talar Resen um vatnaskrímsli á Íslandi og telur hvali í Íslandshöfum (svipað eins og í Konungsskuggsjá), með hvölum telur hann einnig sænaut, sverðfisk, hákarl, háf, haukler (hámeri?) og skötumóður. Í þeim kafla segir hann allnákvæmlega frá ýmsum skrímslum, sem sézt hafa á Íslandi, en segir þó, að menn viti lítil deili á þeim. Árið 1397 rak skepnu á Íslandi, þar sem heitir Guðmundarlón, skepna þessi hafði eitt auga á baki, öðru megin var kjötið banvænt, menn átu það sakir hungurs og varð það hundrað manna bani á einum degi, þeim sem átu af hinni hlið hvalsins, varð ekkert meint við; 1569 kom skrímsli upp úr sjó og rak upp ógur-

Digitized by Google

legt org, en fiskibátur rakst upp á sker og hvolfdist um leið; 1347 kom upp skrímsli eins og turn eða virki, það grandaði öllum skipum, er nærri komu, en önnur skip flýðu, er sáu afdrif hinna. Resen segir, að Oddur Einarsson geti um skrímsli með skeggjuðu mannshöfði, hausinn var strýtumyndaður, en háls og axlir voru sem á manni, þó vantaði handleggina, fyrir neðan geirvörtur var líkast því, sem þar væru trégjarðir, er beykirar setja á tunnur; eins tekur hann eptir Oddi lýsingu á kvennfiskum, með kvennlíkama að ofan, en fisksporði að neðan, telur Resen það víst, að skrímsli þessi muni hafa verið hafstrambur og margýgur, enda sé þess getið í annálum, að ófreskjur þessar hafi sézt við Ísland 1305 og 1328. Síðast í þessum kafla er löng lýsing á óskabirni, tekin úr ritsafni Bartholins.

Í 13—31 kapítula talar Resen um Íslendinga, sögu þeirra, hætti og siði; segir hann fyrst frá landnámi og talar svo um byggingar á Íslandi, klaustur, kirkjur og borgir. Resen segir, að Íslendingar hafi til forna byggt hús sín úr eintómu timbri, eins og Norðmenn, af því þá voru nógir skógar og flutningar hægir frá Noregi, en síðan hafa Íslendingar byggt hús sín úr torfhnausum og grjóti, strompa hafa þeir ekki á húsum, en reykurinn fer út um glugga á þakinu, þess vegna eru rjáfur hússins öll svört af sóti. Í næstu kapítulum (15—22) talar Resen um heiðna trú á Íslandi til forna, um kristna trú fyrir siðbótina og eptir siðbótina, um stjórnarfyrirkomulag til forna og seinna, eptir að Íslendingar komust undir Noregskonung, þá talar hann um lög og dóma, um verzlun, dómskipun á alþingi, um tungu Íslendinga og rúnir. Í 23. kapítula talar Resen um atvinnuvegi Íslendinga, fiskiveiðar, refadráp, sela og fuglaveiði og svo um kvikfjárrækt. Aligæsir og hænsn segir Resen að Íslendingar reki á afrétti og merki eigendurnir fugla þessa á löppunum, svo þeir geti hver fundið sitt aptur á haustin; Resen getur þess einnig, að Íslendingar hafi til forna notað vegið silfur í peninga stað, síðan hafi þeir haft peninga úr kringlóttum skinnpjötlum, er silfurnagli var rekinn í gegnum; nú nota Íslendingar danska peninga. Í 24. kap. talar Resen um hætti Íslendinga, búning

o. fl., hann segir að íbúar nokkurra sókna milli Þjórsár og Ölvesár búi á vetrum í fjósum, til þess að fá hita af kúnum;[1] til eldsneytis hafa þeir mó, þurkað gras og þang. Fisk nota Íslendingar í brauðs stað, en hinir efnaðri fá korn frá útlöndum; smjörbyrgðir eiga þeir miklar, smjörið er tvennskonar, hvítt sauðasmjör og gult kúasmjör, smjörið salta þeir ekki, og þó getur það geymzt árum saman án þess að mygla, en það verður þá þægilega beiskt á bragðið. Enn fremur talar Resen um mjólkurmat, um skyrgjörð og osta; sýrublanda er aðaldrykkur Íslendinga, og höf. getur einnig um berjavín, sem nefnt er í annálum. Flestir Íslendingar klæðast vaðmáli sortulituðu, menn lita líka rauða dúka með mosa, og gula með ýmsum jurtum. Resen getur um höfuðbúnað kvenna og segir, að hinar efnaðri beri gullhringa og armspengur og silfurbelti. Íslendingar þvo sér ekki aðeins úr vatni heldur einnig úr hlandi, eins og Blefken getur um, og Arngrímur mótmælir því ekki, enda hafa íbúar norðantil í Noregi hinn sama sið. Í 25. kapítula talar Resen um leiki Íslendinga og dans, og um bókmenntir að fornu og nýju, í 26. kap. um eiða, svardaga, hólmgöngur o. fl., í 27. kap. um tölu Íslendinga og um skattgjöld.

Í 28. kap. talar Resen um þjóðlesti Íslendinga og um kosti þeirra. Segir hann að bresti hafi þessi þjóð sem aðrar, og telur hann fyrst og fremst aðalgalla Íslendinga, hve drambsamir þeir séu og montnir, þeir telji ættir sínar til fornkonunga og jafnvel til Óðins og álíti enga sér jafnsnjalla; annar galli Íslendinga er eyðslusemi þeirra og óhóf í veizlum; hinn þriðji galli er hjátrú þeirra, einkum draugatrú, alþýða á Íslandi heldur að sálir dauðra manna séu á sífelldu flakki. Hvað hjátrú Íslendinga snertir, segist Resen mest fara eptir riti Gísla Vigfússonar um »anda og svipi«. Gísli segir að andar dauðra manna séu tvennskonar, meinlausir og illir, hinir meinlausu eru kallaðir draumamenn, þeir koma til manna í svefni og segja fyrir óorðna hluti, biðja konur um að láta heita eptir sér o. s. frv. Skaðlegir eru andar þeir, sem eru á sveimi kringum dauðra manna grafir, sumir þeirra eru svipaðir mönnum að stærð og útliti, sumir miklu stærri; draugar þessir gjöra mönnum fyrirsát á vegum og hræða þá; þegar þeir hafa dáið náttúrlegum dauða, birtast þeir í hvítum líkklæðum, í votum klæðum, hafi þeir drukknað í sjó, en blóðugir, hafi þeir verið vopnum vegnir, og hafa jafnan verið stórkostlegir reimleikar, þar sem slíkir menn voru grafnir. Þeir sem hafa heitast við menn og hafa dáið í reiði og hatri, valda hættulegum ásóknum, og eru þeir kallaðir »apturgöngutröll«; getur Resen um ráð þau, er menn hafa til að afstýra slíkum ófögnuði, nefnilega að grafa upp sakadólgana, höggva af þeim höfuðið, hafa á því endaskipti og brenna svo búkana, segir Gísli Vigfússon að það hafi nýlega verið gert í Vestmannaeyjum; Resen bendir á, að konungur hafi nú bannað slíkt athæfi (25. febr. 1609). Gísli getur þess einnig, að draugar verji grafir sínar og að þeir óttist járn og sverð. Íslendingar trúa því einnig, að til séu skynsemigæddar verur, sem hvorki eru sálir manna, englar eða djöflar, en eitthvað mitt á milli, nokkurskonar dauðlegir andar, og telur Gísli Vigfússon fylgjur undir þann flokk.

---

[1] Í Vesturskaptafellssýslu búa menn enn á vetrum víðast hvar á fjósloptum.

Einn ókostur Íslendinga er það, hve göldróttir þeir eru. Fyrr á tímum voru Íslendingar þó enn þá meira gefnir fyrir galdra, meðan páfatrú var þar í landi, og íslenzkir rithöfundar t. d. Arngrímur, Gísli Vigfússon og Oddur Einarsson, gruna hina fornu íslenzku dýrðlinga, Þorlák, Jón og Guðmund, um, að þeir hafi fengizt við töfra og að djöflar muni hafa framkvæmt undur þau, sem þeim eru eignuð, einkum er þó sagt að munkarnir hafi verið sérlega leiknir í allskonar djöflagaldri. Enn þá segir Resen að eimi eptir af forneskjukunnáttu hjá ýmsum Íslendingum, sumir seiða til sín miklar fiskigöngur og sumir deyfa eggjar, eins og galdramaður einn íslenzkur, sem átti að höggva, það beit ekki á hann fyrr en tekinn var af honum skórinn, sumir vekja upp drauga, er segja þeim óorðna hluti; maður nokkur í Þykkvabæjarklaustri, sem vissi á sig illgjörðir, vakti upp nýgrafinn mann, til þess að fá að vita hjá honum, hvernig mundi fara fyrir sér, en er uppvakningurinn kom, allur sviðinn og svertur af reyk og eldi, þá varð hinn svo hræddur, að hann missti vitið. Resen getur þess einnig, að galdrakonur geri út tilbera, til þess að fljúga undir skepnur annara, hann talar og um tilberasmjör, að það drafni i sundur, ef það er krossað o. s. frv.

Þetta eru nú þjóðlestir Íslendinga, en þá koma kostir þeirra, og eru þeir miklu fleiri; Resen segir að Íslendingar séu mjög þolnir og þolinmóðir, og að gestrisni þeirra sé framúrskarandi, sérhverjum aðkomumanni er veittur ókeypis matur og drykkur og menn geta ferðazt um allt landið, án þess það kosti einskilding að fæða sig. Íslendingar eru mjög góðgjörðasamir, nægjusamir og ánægðir með lítið, þeir eru iðnir, hvatir til verka og skorpuharðir, þeir eru svo hneigðir til bókmennta, að sérhver bóndi lærir að lesa og skrifa, sumir læra það af foreldrum sínum, sumir af sjálfum sér, með meðfæddri ástundun og æfingu. Fyrrum voru Íslendingar frásneiddir drykkjuskap, en nú er þeim farinn að þykja sopinn góður. Resen hrósar Íslendingum einnig fyrir það, að þeir séu sannorðir og áreiðanlegir og haldi loforð sín dyggilega, enn fremur segir hann þá guðrækna, svo að þeir fúsar og fljótar tóku kristni en Norðmenn, og síðan siðbótin komst á, hafa þeir snúið mörgum guðsorðabókum á íslenzka tungu.

Í 29. kap. talar Resen um undarlega hluti, sem gerzt hafa á Íslandi, og kennir þar margra grasa, flest hefir hann tekið úr annálum, líklega mest úr annálum Gísla biskups Oddssonar; þar talar Resen meðal annars um myrkur í lopti (líklega af eldgosum og öskufalli), um teikn á sól og tungli, aukasólir og krossmark á tungli, svo um einkennilegar stjörnur, einkum um halastjörnur, um harða vetra, snjóamikla, og stórrigningar, um loptsjónir, sandfall úr lopti, blóð á brauði o. s. frv. Þá getur hann um stunurnar í Kirkjubæjarklaustri 1336, er annálar nefna, og svo um skrímsli, drauga og álfa, hann getur og um risa og tröllskessur, um skyggna menn og um kraptaskáld, er kveða hver á annan holdsveiki og annað ólán, kveða tóur dauðar o. s. frv., hann talar svo um spákonur og undur helgra manna í páfadómi, og telur svo að lokum landfarsóttir þær, sem gengið hafa á Íslandi. Í tveim síðustu kapítulunum (30—31) tínir Resen ýmislegt saman úr annálum, er snertir kirkjusögu og verzlunarsögu Íslands.

Á konungsbókhlöðu í Kaupmannahöfn[1] er lýsing Danmerkur, líklega rituð rétt fyrir 1700, og er þar Íslands getið. Höfundurinn talar um landnám og kristnun landsins, og heldur að það sé hin forna Thule, hann segir að Ísland sé 120 mílur á lengd og 38 á breidd, þá nefnir hann stuttlega skiptingu landsins í fjórðunga, biskupsstóla, kirkjur og skóla, og segir að kirkjurnar séu úr staurum og þaktar næfri (eins og í Noregi). Loptslag segir höf. að sé milt og heilnæmt, svo menn verði mjög gamlir; hafísinn segir hann liggi sjaldan meir en tvo mánuði fyrir norðan, en syðra komi hann aldrei. Jarðvegur segir höf. sé ekki eins vel lagaður til kornyrkju, sem í Danmörku, en þó vaxi nokkuð korn á Austurlandi; þegar Englendingar höfðu verzlun á Íslandi, segir höf. að þeir hafi flutt þangað sauðfé og tímgist það ágætlega, margar kindur segir hann hafi 4—5 horn, en nautgripir séu kollóttir; hann getur þess og sem aðrir, að mýs þrífist ekki í Grímsey. Garðyrkju kveður hann því nær enga á Íslandi, og skógar séu þar heldur ekki, en hafi verið miklir til forna; Íslendingar verða nú að nota rekavið. Höf. segir enn fremur, að á Íslandi finnist margir málmar og gimsteinar, hæzta fjall sé Snæfellsjökull og hann sjáist 30 vikur sjóar (Uger söes) af hafi; því næst telur hann nokkrar ár og vötn, og segir að íslenzkir refir breyti lit á vetrum, nefnir nokkra fugla, og segir að heitar uppsprettur séu margar á Íslandi, einkum sé ein merkileg í Norður-Þingeyjarsýslu (Uxahver?); loks talar hann dálítið um landsháttu og stjórnarfar og leggur svo út kafla úr Saxó.

Í öðru handriti í sama safni[2] er Íslands líka getið lítillega. Þar segir, að á sunnanverðu Íslandi sé landspláss, tvær mílur að ummáli, sem heitir »Föskebot«, þar er fen með trjám í, 8—16 álna löngum og 2—3 álna digrum. Vatnið er gult og svo er viðurinn þegar hann kemur upp, en verður síðan bláleitur, og má teygja hann og beygja sem gyrði.

---

[1] Danmarkis Beskrifvelse. Ny kgl. Samling, nr. 371. fol. Ísland á bls. 429—457.

[2] Thotts Saml. nr. 508-8vo.

Bezt er að leita að viði þessum á vorin, svo er viðurinn látinn standa í sól og vindi allt sumarið fram á haust, svo hann þorni; ef tréð er gott má með öxi höggva spón af öðrum enda og fletta honum af endilöngu trénu; viður þessi er ágætur í eldhúskirnur, af því hann er svo beygjanlegur, þar sem hiti og reykur er, getur viður þessi haldizt í hundrað ár, og ef hann verður svo gamall, er hann orðinn harður sem fílabein, en í röku húsi dugir ekki slíkur viður í tíu ár. Menn halda að þarna hafi verið skógur til forna, en um syndaflóðið kom mikil breyting yfir Ísland sem önnur lönd, svo þá eyddust skógar, en fjöllin brunnu.

Að lokum má geta um tvo norska rithöfunda, Absalon Pederssön og Peder Claussön, er báðir geta Íslands nokkuð í ritum sínum.

Absalon Pederssön Beyer var fæddur í Skirdal í Sogni um 1528, hann stundaði skólanám í Bergen; biskup Geble Pederssön tók drenginn að sér og styrkti hann til mennta; 1544 fór hann til háskólans í Kaupmannahöfn og þaðan 1549 til Wittenberg, þar var hann þangað til 1552. ári seinna varð hann guðfræðiskennari í Bergen, 1566 prestur á Bergenhus, um sama leyti var honum veitt erkidjáknsembætti í Þrándheimi, en þangað fór hann aldrei, dvaldi alltaf í Bergen og dó einhverntíma á árunum 1573—75.[1] Í Noregslýsingu Absalons Pjetursonar er Íslands getið á þessa leið: »Á landi þessu býr karlmannleg og einörð þjóð, námfús til allskonar íþrótta. Hjá þessari þjóð er það vani, að kenna börnunum að lesa og skrifa, bæði drengjum og stúlkubörnum. Ungir drengir eru látnir læra lögbókina utanað, þeir halda höndum á baki sér og skipta svo allri lögbókinni í bálka og kapítula, og síðan skipta þeir hverjum kapítula í einstök atriði. Það er karlmannleg þjóð, og ekki svo fáir þeirra geta tekið upp »fat af ásmundarjárni« (rauða) og lagt á herðar sér og borið það heim. Í landi þessu er mikið af brennisteini, kvikfé, stórum kindum, smjöri og ostum; þar eru fagrir hestar, ágætir fálkar, góðir fiskar, fagurt vaðmál, ágæt villidýr, einkum bláleitir, svartir og hvítir refar; þar er mikið af hvölum, rostungum, fuglum, gæsum (bomgjes), heitum laugum, skógum, stöðuvötnum, og allskonar vörum, sem eru gulls og silfurs virði í öðrum löndum«. Absalon Pétursson segir enn fremur, að Ísland sé stærst af skattlöndum Noregs og þar séu tveir biskupsstólar, annar fyrir norðan og hinn fyrir sunnan, hann talar um Hrærek konung og um það, hvernig landið fannst.[1]

---

[1] *N. Nicolaysen*: Oplysninger angaaende Magister Absalon Pederssöns Enke. Norske Samlinger I. Christiania 1852, bls. 525—48.

Hinn norski prestur *Peder Claussön* (1545—1623) reit snemma á 17. öld bók, sem heitir lýsing Noregs,[2] en er þó mest sögurit, þar getur hann Íslands í 33. kapítula. Það sem sira Pétur segir um Ísland, er mest sögulegs efnis, þar er getið um landnám Íslands, leiðir þangað, fornan átrúnað og um kristnun landsins; að lokum talar hann nokkuð um þjóðina og segir, að Íslendingar hafi síðan land byggðist verið drambsamir og þrjózkir og hafi litið smáum augum á Norðmenn, því þeir segðust vera komnir af hinum tignustu ættum í Noregi, þessvegna þyldu þeir enga höfðingja yfir sér; þó segir hann þeir hafi haft lögmann yfir landinu og skipt því í 4 fjórðunga. Segir Peder Claussön, að Íslendingar hafi verið gjarnir til upphlaupa, hafi, eptir að Ísland komst undir Noregskonung, rekið burt og drepið suma sýslumenn konungs, þeir hafi jafnvel tekið Jón biskup (Gerreksson) í Skálholti, bundið stein við háls honum og drekkt honum. Peder Claussön talar mikið um óöld, manndráp og brennur til forna og um ofstopa og illdeilur íslenzkra höfðingja, þessi sífelldi ófriður hefir verið landsins mesta pest, því eiginlegar drepsóttir koma þangað sjaldan eða aldrei; ef Íslendingar hefðu eigi drepið

---

[1] *Absalon Pederssön:* En sann beskrivelse om Norige (Norske Magazin. Udg. af N. Nicolaysen. I. Christiania 1860, bls. 67—150). Íslands er þar getið á bls. 99—100. Sbr. Ny kgl. Samling, nr. 1542—1543-4°.

[2] Norriges oc omliggende Øers sandfærdige Bescriffuelse indholdenis huis vært er at vide, baade om Landsens oc Indbyggernis Leilighed oc Vilkor, saavel i fordum Tid, som nu i vore Dage. Kjöbenhaffn 1632-4°; önnur útg. 1727-8vo (kap. 33, bls. 154—170). Um Peder Claussön í Nordisk Tidskrift for Oldkyndighed I., 347—48. N. M. Petersen: Dansk Lit. Hist. III., bls. 428.

Digitized by Google

og myrt hver annan, mundi landið hafa orðið fjölbyggt og auðugt. Síra Pétur segir enn fremur, að Íslendingar tefli manna bezt skák, og stundum standi eitt tafl yfir í margar vikur; hver hafi fyrst kennt Íslendingum þessa list, segist hann þó ekki vita.

20. Útlend rit um Ísland.

Þegar verzlun Þjóðverja var í mestum blóma á Íslandi á 16. öld, voru eðlilega samgöngur héðan örari til Þýzkalands en annara landa, og Íslendingar leituðu sér menntunar þar syðra, af þessu leiddi, að hin helztu rit um Ísland þá koma út á Þjóðverjalandi, og höfum vér fyrr í þessari bók getið þeirra ítarlega. Á 17. öld er í þessu efni orðin mikil breyting, og höfum vér áður skýrt frá því í þessum þætti, nú er verzlun Íslendinga og menntun að miklu leyti bundin við Danmörku, og af því leiðir, að hin helztu útlendu rit um Ísland á 17. öld eru samin í danska ríkinu; Íslands er tiltölulega minna getið í bókum annara landa. Hér getum vér þriggja hinna helztu rita um Ísland, er prentuð voru erlendis á 17. öld, tveggja ferðasagna eptir Martiniere og Streyc, og landlýsingar eptir Isac de Peyrere, að lokum setjum vér hér nokkra smákafla úr ýmsum almennum landfræðisbókum. Sá sem les þetta, mun fljótt komast að raun um, að framför þekkingarinnar um Ísland hefir ekki verið mikil á þessari öld, gömlu skröksögurnar þvælast enn um flestar útlendar landfræðisbækur, eins og þær aldrei hafi verið hraktar, hver tekur eptir öðrum satt og logið og þó helzt þær lygasögur, sem mergjaðastar eru, Martiniere er t. d. engu betri en Blefken, jafnvel að sumu leyti verri.

Árið 1638 kom út bók á pólsku um Ísland; höfundurinn, *Daniel Streyc*, segir frá ferð sinni til Íslands og bætir svo við allítarlegri lýsingu á landinu og þjóðinni. Rit þetta er að mörgu merkilegt og eitt hinna langskárstu, er útlendingar rituðu um Ísland á 17. öld, og setjum vér því hér aðalefni bókarinnar. Skrípa og kynjasögur eru tiltölulega fáar í þessari bók, og þó hefir höfundurinn líklega þekkt rit Blefkens, en hefir ekki viljað elta allar öfgar hans. Um Blefken vitum vér ekki með neinni vissu, hvort hann hefir nokkurntíma komið til Íslands, en það er auðséð, að Streyc hefir komið hingað til landsins, líklega á árunum 1613—14.

Daniel Streyc fór á stað frá Bremen á uppstigningardag; á þriðja degi eltu víkingar þá, en Brimarar komust undan, sjóveikir voru þeir mjög, einkum kaupmaðurinn og skipstjórinn, einn af hásetunum dó á leiðinni og skipstjórinn andaðist líka, nokkrum dögum eptir að þeir voru komnir til Íslands. Föstudaginn eptir Trinitatis komu þeir að landi í litilli vík, nálægt Helgapelda (Helgafelli) á Íslandi; næstu nótt kom ofsaveður, sem nærri var búið að slíta upp skipið. Þaðan tóku þeir Streyc sér ferð á hendur til alþingis; landið, sem þeir fóru um, var hroðalega hrjóstrugt, og sumstaðar gaus svo mikill reykur og svæla upp úr klettunum, að hárin risu á höfðum þeirra af hræðslu. Maturinn, sem þeir fengu á leiðinni, þótti þeim ekki góður, fannst þeim hart aðgöngu, að fá ekki annað en þurran, ósaltaðan og ósoðinn harðfisk með smjöri, stundum fengu þeir þó soðinn fisk eða kjöt, en hvorttveggja var saltlaust soðið;[1] vatn drukku þeir og sauðamjólk, en þeim þótti vatnið betra. Á þinginu segir hann að sumir hafi starað á þá með opinn munn, eins og kálfar á nýtt port, en aðrir voru góðir við þá og kurteisir. Segir Streyc, að kölski muni hafa blásið einum dómaranum því í brjóst, að þeir væru njósnarmenn, og afflutti hann þá við höfuðsmann og vildi láta setja þá í fangelsi, en honum varð ekki kápan úr því klæðinu, því höfuðsmaður tók þeim vel, spurði þá um ferð þeirra og hvað þeir hefðu haft til matar á leiðinni, þeir sögðust hafa orðið að borða hið sama og íbúarnir, og undraðist hann mjög, að þeir skyldu geta þrifizt á slíku viðurværi, og lét þegar matsvein sinn gjöra þeim morgunverð og flytja hann í tjald þeirra og bauð þá síðan alltaf velkomna til síns borðs; urðu þeir þessu mjög fegnir, eptir það harðrétti, sem þeir höfðu haft af íslenzkum mat. Síðan hittu þeir biskupinn í Skálholti og bauð hann þeim heim til sín í þinglok; í Skálholti voru þeir 4 daga og 4 nætur og var þar vel veitt, bæði steikt og soðið kjöt og fiskur og ágætur lax, en allt var það saltlaust, en þó var salt á borðum, sem þeir gátu notað; Íslendingar notuðu saltið aldrei, því þeir hafa vanið sig á að borða allt saltlaust; þar fengu þeir líka hangikjöt, en þeim fannst það þurrt og bragðlaust eins og kaðalspotti. Þar var lítið um brauð, en nóg öl, bæði Hamborgaröl og lybskt öl. Áður en þeir fóru hélt biskup þeim veizlu, og voru þá bornar inn fimm könnur, var vín í einni, öl í annari, hunang í hinni þriðju, brennivín í hinni fjórðu og mjólk í hinni fimmtu, var þessu öllu blandað saman; þetta gátu þeir ekki drukkið, en þeim var þá borið vín og öl óblandað, biskup og hans fólk drakk blönduna. Að skilnaði gaf biskup þeim 20 álnir af vaðmáli og tvo spæni, annan úr horni, hinn úr hvalbeini, bað biskup þá fyrirgefa, að hann gæfi þeim ekki peninga, því hann ætti þá ekki til. Síðan léði biskup þeim hesta og fylgdarmann og gaf þeim nesti til fararinnar. Biskup skrifaði höfuðsmanni með þeim og bað hann um far fyrir þá á skipi hans, en þar voru öll rúm full, svo höfuðsmaður útvegaði þeim far með skipi frá Hamborg og borgaði fyrir þá fargjaldið, það vissu þeir þó ekki fyrr en seinna, svo þeir borguðu líka sjálfir Hamborgurum farið, skipstjóri var ekki ráðvandari en svo. Á heimleiðinni fengu þeir mestu hrakviðri, en komust þó á átta dögum til Hamborgar. Ekki er gott að segja með vissu, hvar þeir Streyc hafa fyrst komið á land á Íslandi, annaðhvort hefir það verið í Kumbaravogi, nálægt Bjarnarhöfn, eða í einhverjum vogi við Þórsnes; þó þeir hafi lagzt á Kumbaravog, getur vel verið, að Streyc hafi viljað auðkenna staðinn með því að nefna Helgafell, því það fjall var frægast þar í nánd. Biskupinn, sem þeir hittu, hefir eflaust verið Oddur Einarsson, en höfuðsmaðurinn líklega Herluf Daa.

---

[1] Á 17. öld var salt mjög lítið notað á Íslandi. Sbr. skýrslu Þorláks biskups Skúlasonar. Gl. kgl. Samling, nr. 2856·4°.

Næst á eptir ferðasögunni kemur landlýsingin, og er hún meginefni ritsins.

Fyrst talar höfundurinn um nafn landsins og segir, að það sé kennt við ísinn, þar sé vetur mjög langur og strangur og auk þess reki þangað frá Grænlandi mikla hafísa, með hafísnum reka stór tré frá Grænlandi og Noregi; í þessum löndum rífa ofsaveður trén upp með rótum, og þegar miklar rigningar ganga, berast þau út í sjó og flytjast svo til Íslands. Með hafísnum hrekjast og hvítabirnir til Íslands frá Grænlandi. Áður var landið kallað Snæland, af því þar er ákaflega snjóþungt á vetrum, svo menn komast ekki út úr húsum, á sumrum er þar einnig mikill snjór á fjöllum, og stundum snjóar þá líka í byggðum; þegar Streyc var á ferð um jónsmessu leyti, snjóaði einu sinni svo mikið, að jörðin var þakin snjólagi, sem var hálfa alin á þykkt. Streyc segir, að Íslendingar hafi verið heiðnir, þegar landið komst undir konung, en hann hafi látið sér mjög annt um að kenna þeim sanna kristna trú; segir hann að hinir greindustu unglingar séu sendir til Danmerkur og látnir ganga þar í skóla, til þess að læra latínu og trúfræði. Íslenzkan segir hann sé komin af þýzkunni, og þeir sem kunni dönsku, geti nokkurn veginn skilið hana. Á Íslandi eru tveir biskupar, annar í Schalhold, hinn í Hálár eða Holá, enn fremur talar hann um vísitazíur biskupa og um prestana, segir hann að þeir hafi ekki mikið fyrir ræðum sínum, því þeir lesi aðeins gamlar ræður upp úr prentuðum bókum, og segir hann að söfnuðurinn mundi taka það illa upp, ef prestarnir gjörðu sjálfir ræður sínar, og menn mundi þá gruna, að kenningin væri ekki samkvæm innblæstri heilags anda, er forfeður þeirra fengu hlutdeild í. Þó hneyxlast menn ekki á því, þó gamlir sjóndaprir prestar prédiki blaðalaust. Íslendingar eru mjög guðhræddir, og meðan á bænahaldinu stendur í kirkjunum, er sífellt verið að hringja, láta þá margir iðran sína í ljósi með gráti og tárum. Við altarissakramenti hafa þeir einkennilega siði, á undan altarisgöngunni sættast þeir og takast í hendur, og karlmennirnir ganga til kvenna þeirra, sem eiga að vera til altaris, og rétta þeim hendina, síðan skríða þeir (einkum kvennfólkið) á hnjánum upp að altarinu, varpa sér svo til jarðar og reisa sig aðeins upp til hálfs, er þeir taka við sakramentinu; þegar þeir eru búnir að taka á móti blessuninni, skriða þeir aptur sömu leið með mikilli auðmýkt og guðrækni.

Streyc segir, að Danakonungur hafi frá alda öðli ráðið yfir Íslandi, en ekki hafi hann neinn hagnað af því, hann verði að láta sér nægja þann heiður, að ráða yfir svo fjarlægri og merkilegri ey. Á hverju ári sendir konungur legáta upp til Íslands, á hann að hafa umsjón með dómurum og þingmönnum, hafa nánar gætur á öllum málum og framkvæmdum og gefa konungi skýrslu um allt saman. Streyc lýsir Þingvöllum eigi fjarri sanni og talar um Almannagjá og gerir hana allt of litla, segir hann að gjá þessi sé 2—300 skref á lengd, 20 skrefa breið og 5 faðma djúp, botn gjárinnar segir hann sé vaxinn hinu fegursta grasi, og sé ánægja að ganga þar um sér til skemmtunar. »Nokkrir segja, að djöfullinn hafi gjört þessa gjá, alveg eins og hún er nú, hún er að minnsta kosti sannarlegt furðuverk og á hún sér engan líka á allri eynni«. Þingvöllur sjálfur segir Streyc sé grösugur, en allt í kring séu hrjóstrug héröð og fjöll með mörgum djúpum gjám. Áður en þingið er sett, eru landslögin lesin upp, og hlusta menn á þau með mikilli lotningu, þó þau séu löng, svo er þingið sett, og bera menn þá fram málefni sín, óskir og kvartanir. Sé einhver dæmdur til dauða, er hann höggvinn með öxi, til annara dauðdaga er enginn dæmdur, enda mundi Íslendingum þykja viðbjóðslegt, að taka menn öðruvísi af lífi.

Hlutfallið milli dags og nætur segir Streyc sé allt annað á Íslandi en á Póllandi, af því landið liggi svo norðarlega, á Íslandi getur um jónsmessu verið samanhangandi dagur í tíu vikur, og á vetrum jafnlöng nótt, aðra hluta ársins skiptast dagar og nætur á sama hátt sem annars staðar. Hinn tíu vikna langa dag starfa Íslendingar helzt að fiskiveiðum og öðru, sem þykir mestu varða, þá hafa þeir engan vissan hvíldartíma, en sofa, þegar þeir þurfa þess, úti á víðavangi, á grasflötum eða uppi á húsþökum. Annars segir hann, að Íslendingum sé ekki mikið um vinnu, þeir vinni aldrei, nema þegar þeir neyðist til þess. Á vetrum, þegar nóttin er lengst, sofa Íslendingar heldur ekki á vissum tímum, sumir (einkum húsbændur) fara stundum ekki á fætur í tvo daga í röð, en eta og drekka í rúminu og horfa á aðra vinna. Til eldsneytis hafa Íslendingar hrís eða mó og til ljósmatar tólg eða lýsi. Sér til dægrastyttingar lesa þeir sögur eða skemmta sér við leiki. Þessu næst talar Streyc um fjöll á Íslandi og segir, að þau séu ákaflega há, svo enginn maður komist upp á þau; tvö fjöll eru merkilegust, Snebels-Hokel (Snæfellsjökull) og Hekla. Snæfellsjökull segir hann sé 5 mílur á hæð, og aldrei sjáist toppurinn, því hann sé ávallt skýjum hulinn, segist hann þó hafa séð, að snjór sé niður í fjallið mitt; segir hann að margir hafi reynt til að komast upp á Snæfellsjökul, en það hafi engum tekizt; þrír Englendingar[1] reyndu 1607 að ganga upp á fjallið, en þeir hurfu, og vita menn ekkert um afdrif þeirra, en hundur, sem með þeim var, kom aptur og var þá alveg hárlaus, eins og hann hefði verið látinn ofan í sjóðandi vatn; heldur Streyc að annaðhvort muni hvirfilvindur hafa tekið Englendingana eða þeir hafi kafnað af einhverri banvænni lopttegund. Hekla segir Streyc sé svo hræðileg, að menn geta orðið hálfsturlaðir af að horfa á hana í fjarska, þar eru kolsvartir klettar og ótal holur og gjár, og ógurlegir logar gjósa sí og æ úr fjallinu. Reykjarsvælan verður að biksvörtu skýi og logarnir lýsa um alla eyna hina löngu vetrarnótt. Steinar kastast svo langt út úr Heklu, að enginn þorir að búa í tveggja mílna fjarska, þaðan heyrast sífelld vein, óp og ýlfran; loginn kveykir ekki í pappír, lérepti eða öðrum þesskonar þurrum hlutum, en það sem er lifandi eða rakt brennur á svipstundu; þegar votviðri ganga, eru logarnir mestir, og þegar mikið snjóar á vetrum. Streyc talar því næst um anda, er kveljist í Heklu, og um ósköpin, sem þar ganga á, þegar von er á stórviðburðum einhvers staðar í heiminum. Íslendingar sjá það á Heklu, þegar eitthvað er mikið um að vera í útlöndum, en þeir vita ekki

---

1) Eggert Ólafsson getur um þjóðsögu um þessa Englendinga, er hann heyrði undir Jökli. Þar segir, að Englendingarnir hafi verið tveir, varð annar blindur, en hinn hálfblindur, og komst sá með lífi niður aptur, af því hann hafði látið drjúpa blóð úr flösku í slóð sína á uppeptirleiðinni. Reise gjennem Island I., bls. 277—278.

hvað það er, fyrr en þeir fá fréttir með skipum frá Þýzkalandi eða öðrum löndum. Margir hafa reynt að ganga upp á Heklu, en það hefir aldrei tekizt, fæstir þeirra, sem þangað fara, koma aptur, sumir detta í gjár eða holur, aðrir rotast af grjótfluginu, sumir brenna í logum, sem brjótast hér og hvar út um sprungur fjallsins, og sumir verða svo hræddir við andana, sem þar búa, að þeir falla í ómegin og verða svo til á fjallinu. Það er ætlun margra, að hér sé helvíti eða kvalastaður fordæmdra, eða þá að minnsta kosti eitthvert op á hinum ógurlega vítispytti, er vellur af eldi og brennisteini. Streyc getur þess, að fleiri séu merkileg fjöll á Íslandi, eitt þeirra sé 16 mílur frá Skálholti, og þar hafi sá atburður orðið um vetur 1613, er nú skal greina:[1] »Fyrst gengu þrumur og eldingar án afláts í 3 daga, og það svo ákaft, eins og væri verið að skjóta með stærstu fallbyssum, síðan komst allt fjallið í hreifingu, og logandi eins og steypijárn rann það með ógurlegum hávaða og með hræðilegum þrumum niður í breitt vatn, nærri 30 feta djúpt, sem var þar rétt hjá, og fyllti það alveg með möl og brunagrjóti, en sjálft vatnið varð allt að gufu«.

Í 6. kapítula talar Streyc um vötn á Íslandi og nefnir uppsprettur og hveri, segir hann að vötn séu þar sum ágæt til heilsubótar, en Íslendingar noti þau lítið, en af hverunum hafi þeir mikil not; sumir sjóða kjöt í hverunum og hengja það síðan upp í eldhús og treina sér það stundum heilt ár, þetta kjöt er bragðlaust, og þó eta Íslendingar það með ánægju. Skárra verður kjötið, þegar það er soðið í katli með hreinu uppsprettuvatni, en ketillinn svo settur ofan á hver, þó svo, að hveravatnið kemst ekki upp í hann. Þeir sem eiga malt, brúka hverina til ölheitu, en sumir þvo í þeim klæði og hreinsast þau ágætlega, og er það því heppilegra, þar sem engin sápa er til í landinu. Sumir gjöra sér laugar og veita í þær hveravatni. Á Íslandi eru tvær merkilegar uppsprettur, gerir önnur hvíta ull svarta, hin svarta ull hvíta.

---

[1] Opt hefir það komið fyrir, að hraun hafa runnið í vötn eða tjarnir. Hér er líklega átt við gosið úr Eyjafjallajökli 12. október 1612. Annálar Björns á Skarðsá II., bls. 64.

Á Íslandi eru einnig margar stórar og strangar ár, á þeim eru hvergi brýr, og er það opt lífshætta að ríða yfir þær; í þeim er mikil laxveiði.

Af ferfættum dýrum er fátt á Íslandi, mest er þar af tóum, þær eru sumar mjallahvítar, sumar svartar, sumar gráar, sumar flekkóttar eða með ýmsum öðrum litum. Refarnir gera Íslendingum mikið mein, einkum á vorin, þá ráðast þeir á féð og drepa unglömbin; Íslendingar eiga illt með að vinna þá, því þeir hafa hvorki boga né byssur. Fuglar eru margir á Íslandi, þar eru stórhópar af villigæsum, sem gjöra mjög mikinn skaða á grasi og engjum, þar eru líka álptir, andir, allavega lit akurhænsn,[1] lævirkjar, hvítir fálkar, sem Englendingar veiða og selja öðrum þjóðum, stórar hvítar arnir og hrafnar, sem flestir eru svartir. Af öllum þessum fuglum hafa Íslendingar lítil not, enda hafa þeir engin tæki til að veiða þá, en þeir safna eggjum í klettum og hellrum og eta þau harðsoðin með smjöri, en án salts og brauðs. Vagnvegir eru engir á Íslandi og engir vagnar; vegirnir eru mjög vondir, og eru þeir til mikils trafala fyrir ferðamenn, og ekki síður hitt, að þar eru engin gistihús eða veitingahús. Af því vegirnir eru svo vondir, er ekkert hægt að fara gangandi, menn ferðast alltaf ríðandi, um fjöll og klungur, dali og mýrar, hestarnir eru svo fótvissir, þó þeir séu flatjárnaðir, að þeir komast yfir verstu ófærur, og aldrei fara Íslendingar af baki hvað vondur sem vegurinn er. Sumstaðar eru brunahraun, sem mjög er hættulegt að fara yfir, þau eru að ofan þakin smágrjóti og sumstaðar eru undir því djúpir katlar, sem hestar og menn geta orðið fastir í; þegar menn ríða um slíka staði, bylur jörðin undir eins og trumba, svo það heyrist langar leiðir. Sumstaðar upp til fjalla eru hyldýpis gjár, sem eru svo djúpar, að ekki sést í botninn, í sumum þeirra er snjór, í sumum vatn, er andir synda á. Sumstaðar er jarðvegurinn hreifanlegur og vaggandi, en þó fagurlega grasi vaxinn, svo það sýnist alveg hættulaust að fara um hann, en þegar hesturinn kemur út á þennan jarðveg, dillar hann allur undir fæti, en ef hesturinn liggur í á slíkum stað, er mjög illt að bjarga honum. Sumstaðar ganga langir firðir inn í landið, sem menn um fjöru ríða yfir, eins fljótt og menn geta, svo flóðið ekki nái þeim.[1] Hættulegastar eru þó árnar, og þegar farið er yfir þær, er áríðandi að hafa góðan hest, sem syndir vel; Íslendingar hughreysta ferðamenn, sem smeikir eru, og segja þeir þurfi ekkert að óttast, ef þeir haldi sér vel, klárinn muni koma þeim yfir. Brýr eru hvergi á Íslandi, enda er ekki gott að byggja þær, því þó grjót sé nóg, þá er þó alveg kalklaust. Af því hvergi eru veitingahús, þá verða menn að gista á bæjum, þar sem er nógur hagi fyrir hestana; nesti verða menn að hafa með sér. Efnamenn hafa marga til reiðar og áburðarhesta undir tjald og vistir, sumir hestarnir ganga lausir og er áburðurinn lagður á aðra hesta, þegar hinir verða þreyttir. Tjöldin eru auk annars góð til verndar móti mýbiti, því inn í þau fara mýflugurnar ekki; mývargurinn er mestur og áfjáðastur þar sem mýrlent er. Flugur eru mjög fáar á Íslandi, og þar eru hvorki höggormar, froskar, skorpíónar, eðlur né önnur eiturkvikindi.

---

[1] Líklega rjúpur.

Atvinnuvegirnir á Íslandi eru ekki margbrotnir, því þar er hvorki akuryrkja, vínrækt né garðrækt, þýzkir kaupmenn hafa opt flutt garðávexti til Íslands, til þess að reyna hvort þeir gætu ekki þrifizt þar, en það hefir verið árangurslaust. Aðalatvinnan er fiskiveiðar, því þar er fullt af fiski, bæði í sjó og ám; Íslendingar hafa engin net, en veiða allt á öngla, og marghlaða báta sína á stuttum tíma. Þegar þeir eru búnir að flytja aflann heim, hengja þeir hann á stengur eða strengi fram með húsunum til þerris, og af vindi og sólskini þornar og harðnar fiskurinn, án þess að skemmast, á sama hátt þurka þeir kjöt og skemmist það heldur ekki; sést á þessu, að loptið er betra og hollara á Íslandi en í öðrum löndum. Lýsið úr fiskunum láta þeir í tunnur og selja það, og nota margir iðnaðarmenn það í útlöndum, einkum þeir, sem fást við skinnaverkun. Íslendingar lifa einnig á kvik-

---

[1] Það er auðséð, að Streyc lýsir hér leiðinni, sem hann hefir farið að vestan, talar um Mýrar og Löngufjörur.

Digitized by Google

fjárrækt og uppala ágæta hesta og fóðra þá á heyi á vetrum, en ef veturinn er í harðara lagi og heyin þrjóta, gefa þeir hestum, kúm og kindum harðfisk. Kýr og naut eru kollótt; kýrnar mjólka vel og úr mjólkinni fæst mikið af smjöri; af því Íslendingar hafa ekki nóg ílát fyrir smjörið, þá hlaða þeir smjörtöflunum upp í húshorn. Sauðfé er margt á Íslandi, kindurnar hafa stór horn og eru smíðaðir úr þeim spænir og annað þvílíkt. Íslendingar verða stundum að reka kindur, kýr og naut til fjalls, þangað sem hrjóstrugt er, svo skepnurnar sálist ekki af ofáti í búfjárhögunum. Ullin af íslenzka fénu er fögur, mjúk og löng; kindurnar eru ekki klipptar, en þær eru látnar halda ullinni þangað til reyfin fara að losna af þeim, þá rýja menn kindurnar og safna saman ullinni, sem af þeim hefir dottið út um hagann. Úr ullinni gjöra Íslendingar sokka og klæði, sem þeir kalla wattman (vaðmál), það er mjúkt og heitt, en mjög stórgert og illa ofið, af því menn þar á landi ekki þekkja áhöld þau, sem notuð eru til klæðagjörðar. Ef klæðagjörð Íslendinga væri eins og hún ætti að vera, er enginn efi á því, að vaðmálið mundi verða fagurt og haldgott. Þegar Íslendingar eru búnir að safna saman töluverðu af smjöri, fiski, lýsi, vaðmáli o. fl., flytja þeir það allt til kaupmannanna, sem árlega á mörgum skipum koma til landsins frá Englandi og Þýzkalandi og flytja með sér allskonar vörur t. d. peninga, brauð, öl, vín, brennivín, hunang, mjöl, malt, tré- kopar- tin- messing- og járnker, lérept, klæði, kaðla, hatta, skó, og timbur til þess að smíða úr báta. Kaupmennirnir fá svo mikið af fiski, að þeir hlaða þeim í stóra hlaða eins og heylanir. Meðan á kauptíðinni stendur, gengur ekki á öðru en veizlum og gestaboðum. Íslendingar vilja helzt ekki taka á móti öðrum peningum en beinhörðum dölum, dúkata eða aðrar peningategundir kæra þeir sig minna um, af því þær ganga ekki í viðskiptum þeirra á milli, en eru aðeins goldnar í árlega skatta til konungs, annars nota Íslendingar vanalega ekki peninga í verzlun sín á milli, öll þeirra innanlandsverzlun er fiskverzlun. Meðan Íslendingar verzla við kaupmenn verða kaupmenn að fæða þá, þeim er þar alltaf matur til reiðu, en kaupmenn hafa engan óhag af því, þeir ná sér fullkomlega niður á skiptavinum sínum, þegar þeir kaupa vörur þeirra.

Það er sjaldgæft á Íslandi, að 3 eða 4 hús standi saman, optast eru þau einstök eða tvö standa saman, hvert af húsum þessum skiptist aptur í mörg herbergi og peningshús, og búa opt 50 í öðru og 100, 150 eða jafnvel 200 manns í hinu. Hús þessi eru vanalega neðanjarðar og þakin torfi með blómlegum grasvexti, á þakinu getur hver sem vill fengið sér dúr, og af því fæst ágætis hey. Að innan eru húsin rúmgóð, og þegar íbúafjöldinn vex, stækka þeir þau, svo nægilegt rúm sé fyrir alla. Íslendingar byggja hús sín niðri í jörðunni, af því þar er svo mikil timburekla, og þó nóg sé af grjóti, þá vantar kalk og leir til þess að binda steinana. Auk þess hlífa þessi hús íbúunum bezt í hörðum vetrum og gegn hvassviðrum, sem í þessu landi eru svo áköf, að ekkert stenzt við, og gera veðrin því mikið tjón. Sá sem verður fyrir slíku ofsaveðri úti á rúmsjó eða á fjörðum, getur á engan hátt bjargazt til lands, bátar, skip og menn tætast í sundur í smáagnir; veður þessi eru og mjög hættuleg fyrir stór skip, þó þau liggi fyrir stórum akkerum; á landi eru veðrin líka opt svo mikil, að þau jarðvarpa mönnum og hestum.

Orð ritningarinnar »í sveita þíns andlitis skaltu þíns brauðs neyta«, er ekki hægt að heimfæra uppá Íslendinga eptir bókstafnum, því þeir smakka aldrei brauð; þar í landi er hvorki til brauð, salt, timbur, öl, vín, aldini eða garðávextir, og þó eru Íslendingar ánægðir með kjör sín og lofa mjög landið, svo þeir segja að Ísland sé bezta land undir sólunni. Ef ástæður Íslendinga eru skoðaðar með athygli, þá sést líka, að þær eru alls ekki svo bágar, sem margir skyldu ætla; Íslendingar hafa ýms hlunnindi fram yfir aðra menn, og það helzt, að loptslagið er þar miklu heilnæmara en annars staðar, og þessvegna eru margir sjúkdómar, sem eru algengir annars staðar, t. d. hitasóttir, »podagra« og pest, ókunnar þar í landi; Íslendingar verða því gamlir, ekki allfáir verða 150 ára og sumir jafnvel, eptir því sem sagt er, 200 ára. Þó Íslendingar séu litlir vexti, þá eru þeir þó sterkir, fljótir og fimir. Af því þeir eru svo smávaxnir, þá verða þeir opt hissa á stærð útlendinga, sem þó ekki eru nema meðalmenn. Kvennfólkið er þó ennþá minna en karlmennirnir; þó er fólkið laglegt og snoturt og alls ekki útitekið. Það má einnig telja það hnoss, að Íslendingar eru ánægðir með kjör sín, þó geta þeir vel notið lífsins gæða, þegar þeir heimsækja kaupmennina, og þá staupa þeir sig duglega. Þó þeir fái allskonar vínföng, láta þeir þau ekki eldast, en drekka þau vanalega strax; þetta hefir þó engin áhrif á hinn vanalega lifnaðarhátt þeirra, þeir bregða ekki út af því, sem þeir hafa vanizt frá barnæsku. Það er líka hagur fyrir Íslendinga, að þeir eru lausir við allskonar áhyggjur annara þjóða, þar er engin bændaþrælkun og engar óbilgjarnar landskuldir eða kvaðir; hver getur sezt þar að sem hann vill. Ekki þurfa Íslendingar að bera áhyggjur fyrir því, að þeir hafi ekki nóg fyrir sig að leggja, því alltaf er nóg af fiski og kjöti, sem er aðalfæða þeirra. Stritvinnu þurfa þeir aldrei að vinna, aðalstarf þeirra er skepnuhirðing, og fiskiveiðarnar eru þeim miklu fremur til hressingar en fyrirhafnar, því allstaðar er svo mikill fiskur, að menn á stuttum tíma geta aflað sér nóg til uppeldis. Klæðnaður Íslendinga er mjög einfaldur, og svo líkur á körlum og konum, að það er örðugt að þekkja karlmenn frá kvennmönnum á fötunum einum, einkum ef litið er á þau að aptan. Af því lítið flyzt af léreptum, þá eru þau svo dýr, að nærri öll alþýða manna er í skinnskyrtum.

Kringum Ísland eru margar stórar og smáar eyjar; stærri eyjarnar eru byggðar og hjá þeim eru miklar fiskiveiðar; merkust þessara eyja er Wespene,[1] ey þessi er stór og á henni margar fisk-arnir, á þessari ey getur engin kona orðið léttari, þungaðar konur verða allar að fara til meginlandsins og ala börn sín þar.[2] Fram með ströndunum eru margir klettar og sker í sjónum, og verða farmenn að hafa mikla varúð, að þeir eigi sigli á sker þessi, einkum á næturþeli. Einn af klettum þessum líkist munki í kápu, og fyrir framan hann er annar breiðari klettur, sem líkist altari. Í fjarska sýnast klettar þessir alveg eins og munkur krjúpi fyrir altari og lesi messu, en þegar nær kemur sést, að þetta eru aðeins klettar. Nálægt Helgapelda (Helgafelli) er líka hár klettur, sem mjög líkist kvennmanni, svo ógn er á að horfa;[1] það er auðséð á klettum þessum, að þeir eru ekki gjörðir af manna höndum. Í höfunum kringum Ísland er, eins og í öllum norðlægum höfum, mesta mergð af allskonar stórfiskum, þeir dragast þangað úr öllum áttum, af því sjórinn er svo fiskauðugur, og hinir stóru fiskar eta hina smáu. Merkastir allra stórfiska eru hvalirnir, þeir synda um sjóinn með miklu busli og hávaða, tveir og tveir, eða þrír og þrír saman, synda að skipunum, og standa aðeins bökin og hálf augun upp úr sjónum; hvalir þessir synda jafnhliða skipunum og skoða þau og skipshöfnina með mesta athygli; skipunum gera þeir ekkert mein, nema þeir séu ertir, meðan hvalirnir eru nærri, verður skipshöfnin að forðast alla-háreysti og skot og mýkja þá með blíðlegum og vinsamlegum orðum. Hvalir þessir eru ógurlegir útlits, bæði sökum þess, að þeir eru svo stórir, og af því þeir eru biksvartir, og er sem eldur brenni úr augum þeirra; þegar þeir hreifa sig um sjóinn, reka þeir háar bylgjur á undan sér, og þegar þeir stinga sér, rís sjórinn upp eins og veggur. Þegar hvalirnir koma aptur upp á yfirborðið, blása þeir vatninu úr nasaholunum í háa lopt, svo það verður að svo smáum dropum, að svo er sem í þoku eða gufu sjái; hvalablástrinum fylgja svo miklar dunur og hávaði, að hann heyrist í tveggja mílna fjarska. Nasaholur hvalanna eru víðar sem eldhússtrompar. Smáhvalir koma opt í hópum inn í firðina og fjarar þar uppi, safnast menn þá að þeim og drepa þá. Kjöt hvala þessara er ekki gott átu, en spikið er til mikilla nota. Úr hvalbeini smíða Íslendingar stóla, bekki og annað þesshátttar. Kringum Ísland eru líka sverðfiskar, þeir eru miklir óvinir hvalanna, hala þeir langa og hvassa brodda upp úr bakinu, synda undir hvalina og veita þeim mikil svöðusár í kviðinn, hvalirnir flýja stundum fyrir sverðfiskum þessum alveg uppá land.[1] Enn eru þar til í sjónum stökkfiskar, er henda sér langt upp úr sjónum; fiskimenn eru mjög hræddir við þessa fiska, enda er það von, því stökkfiskarnir elta bátana, leika sér að þeim og brjóta þá.[2] Auk þess sjást við og við í sjónum ógurleg skrímsli, sem að sumu leyti líkjast landdýrum. Af skrímslum þessum eru tvær tegundir merkilegastar, önnur tegundin er svipuð ógurlegum höggormi[3] og getur orðið hálf míla á lengd; þessir ormar skríða stundum upp í fljótið hjá Skálholti og sjást af þeim 3 eða 4 kryppur upp úr vatninu, kryppurnar eru svo háar, að stærstu skip geta siglt í gegnum þær; þegar skrímsli þessi sjást, veit það alltaf á einhver stórtíðindi, ormur þessi sást t. d. nokkru áður en Rudolf keisari dó (1612). Hitt skrímslið sést líka ávallt fyrir atburði, það er mjög stórt og hræðilegt og á því þrír hausar.

---

[1] Vestmannaeyjar.

[2] Her er líklega átt við ginklofann, sem fyrrum deyddi flest börn í Vestmannaeyjum.

---

[1] **Líklega kerlingin í Kerlingarskarði.**

Að lokum getur Streyc þess, að hann hafi hér aðeins stuttlega drepið á hið merkasta, er snerti lýsingu Íslands, og sleppt mörgu, af því hann hafi aðeins dvalið þar stuttan tíma, og svo segist hann hafa sleppt öllu því, sem hann ekki var fullkomlega sannfærður um að væri satt. »Ef eg ætti«, segir Streyc, »að segja frá öllu því, sem Íslendingar hafa sagt mér, mundi enginn trúa, af því menn eru vanalega svo gerðir, að þeir dæma allt eptir því, sem þeir sjá og reyna í sínu eigin landi, og trúa ekki frásögum um það, sem öðruvísi er í öðrum löndum«.[4]

Af ágripi þessu sést það glöggt, að lýsing Streyc's ber langt af öllum hinum öðrum lýsingum og ferðasögum útlendinga í þá daga; þó bábyljur séu allmargar innan um, þá eru

---

[1] Hér er líklega átt við háhyrninga *(Orca gladiator)* og er rétt sagt frá óvináttu þeirra við hvalina.

[2] Sögur um »stökkla« eru enn algengar á Íslandi.

[3] »Den store Söslange«; sögur um þessa orma eru enn algengar meðal sjómanna á Norðurlöndum.

[4] Kortfattet Beskrivelse af den Ø Islandia ved *Daniel Streyc* (Vetterus), fra Polsk oversat af *Edvin M. Thorson* (Annaler for nordisk Oldkyndighed 1858, bls. 251—298); aptan við er: Nogle Bemærkninger til Daniel Streyc's Beskrivelse af Island, ved *Sigurð Jónasson* (bls. 298—321).

Digitized by Google

þær af því tagi, að allir trúðu þeim sem helgum sannindum í þá daga. Streyc hefir auðsjáanlega sagt svo rétt frá, sem honum frekast var unnt, hann hefir tekið vel eptir, þegar hann ferðaðist á Íslandi, og hefir heyrt margt um hagi Íslendinga; sumt hefir hann þó misskilið og sumt hefir líklega verið farið að ryðga í endurminningu hans. Það sem skakkt er eða í meira lagi hjátrúarblandið, hefir hann flest tekið úr eldri ritum. Frumrit þessarar ferðasögu kom, eins og fyrr hefir verið getið, út í Lesznó (Lissa) 1638, sá bær er í Posen, sem þá var einn hluti pólska ríkisins. Um æfi Daniel Streyc's vita menn því nær ekkert, hann var ættaður frá Mähren, settist að í Lesznó nokkru eptir 1620 og átti þar prentsmiðju, kallar hann sig á bókum optast Vetterus, en það er þýzk útlegging af Streyc, með latínskri endingu, og þýðir frændi; Streyc var enn á lífi 1643. Það er sagt, að annar maður frá Mähren, Jan Salomon, hafi verið honum samferða til Íslands, en ekkert vitum vér heldur um þann mann. Líklega hefir Daniel Streyc í fyrstu ritað bók sína á böhmisku, enda eru enn til böhmisk handrit af henni, og hefir hann síðan snúið ritinu á pólsku, eptir að hann var seztur að í Lesznó.

Isaac de la Peyrère (1594—1676), frakkneskur fræðimaður, ritaði 1644 bók um Ísland; hann kom það ár til Kaupmannahafnar með sendiherra Frakka og sendi frásagnir sínar um Ísland til la Mothe le Vayer í bréfsformi, og er ritið dagsett 18. des. 1644. Peyrère komst í kynni við Ola Worm og aðra danska fræðimenn, og átti við þá bréfaskipti; hann gjörði sér far um að fá fræðslu um sögu Íslands og Norðurlanda, safnaði bókum Arngríms lærða handa bókasafni Mazarins kardínála o. s. frv. Bréfin um Ísland ritaði Peyrère áður en hann hafði fengið nauðsynlega þekkingu um landið og rithöfunda þá, sem um það höfðu skrifað; líklega hefir rit hans fyrst og fremst átt að vera skemmtibók, hann tekur því lygasögurnar úr Blefken óbreyttar til smekkbætis, þó hann viti betur, til þess að geta gert frásöguna fjörugri og hlægilegri. Í bréfi til Worms 1645 segir Peyrère, að vinum sínum í París hafi geðjazt mjög vel að Íslandslýsingunni, en nú biðji þeir sig að spyrja Worm, hvort það sé rétt, sem Blefken segir, að hrafnar á Íslandi séu hvítir, hvort það sé satt, að þar sé aðeins ein brú og hún sé úr hvalbeinum, og hvort menn þurfi að brúka kompás, til þess að rata um eyðimerkur á Íslandi; eins vill hann fá eitthvað að vita um fjallið Hvítserk (Hutisoch) milli Íslands og Grænlands, og um einhyrninginn (náhvelið), hvort hold á honum sé kjöt eða fiskur og hvort hann sé láðs eða lagar dýr. Worm svarar þessum spurningum í næsta bréfi, biður hann fyrst og fremst Peyrère að trúa ekki Blefken, sem sé allra manna vitlausastur og lýgnastur, og vísar honum á »Anatome Blefkeniana« eptir Arngrím. Worm segist hafa spurt íslenzka stúdenta í Höfn um atriði þau, er Peyrère minnist á, þeir segjast aldrei hafa séð neinn hvítan hrafn, en þeir hafi heyrt einhvern orðasveim um það, að einn hvítur hrafn hafi átt að sjást og hafi það þótt mikið undur; þeir segja það satt vera, að ein brú sé á Íslandi, á Jökulsá eystra (Jockulsav), en hún sé úr tré, engin brú sé þar til úr beini; vegir segja þeir séu um allt Ísland, en á vetrum, þegar allar heiðar eru þaktar snjó, nota sumir leiðarstein, þegar ekki sést til vega. Um Hvítserk segist Worm ekki vita annað en það, að ef menn sigli til Grænlands frá Reykjanesi á Íslandi, þá verði Hvítserkur og fjallið Anarck fyrst fyrir mönnum, og er á milli þessara fjalla góð höfn, sem heitir Sandhafn. Um einhyrninginn segir Worm, það sem hann veit, að það sé hvalur, er heiti náhvalur o. s. frv.[1] Bréf Peyrère's um Ísland voru gefin út óbreytt 1663, og höfundurinn hefir ekki hirt um að breyta því, sem skakkt var.[2]

---

[1] Epistolæ O. Wormii II., bls. 920—923.

[2] Isaac de la Peyrère varð síðar kunnur allstaðar um Norðurálfuna fyrir bók sína »Systema theologicum ex Præadamitarum hypothesi, 1655«. Menn höfðu verið í vandræðum með að gjöra sér skiljanlegt, hvernig Adam gæti verið forfaðir þjóða í Vesturheimi og öðrum fjarlægum löndum, sem fyrr höfðu verið ókunn Norðurálfubúum, en Peyrère reynir að sanna það af ritningunni, að Adam hafi aðeins verið forfaðir Gyðinga, en ekki heiðingjaþjóða; byggir hann það á fyrstu Mósesbók, þar sem talað er um annað fólk samtíða Adam og Kain, tilfærir einnig Rómverjabréf 5, 12—14 o. fl. Út úr þessu varð mikil rimma; Peyrère varð fyrir ýmsum ofsóknum og fjöldi ritlinga var skrifaður, til að hrekja hann og berja niður þennan villulærdóm.

Isaac de la Peyrère fer eptir ritum Arngríms lærða og Blefkens og frásögnum Ola Worms. Í bók hans er fátt nýtt, því hún er ekkert annað en samtíningur úr öðrum bókum; sumt er rétt, og hefir höfundurinn það eptir Arngrími, en mjög margt er skakkt, og tekur hann hið helzta af því úr riti Blefkens; Peyrère trúir mörgum sögum Blefkens og tekur jafnvel hinar kámugustu og lýgilegustu í bók sína og segir, að þó þesskonar sögur hafi ekki mikil áhrif á skynsamt fólk, þá geti þó verið gaman að lesa þær eða heyra þær, því ef slíku væri eigi trúað, þá væri heldur ekki sagt frá því. Peyrère telur það sjálfsagt, að Blefken muni hafa komið til Íslands og finnur enga ástæðu til að rengja það, er Blefken þykist hafa séð sjálfur, enda þykir honum auðsjáanlega gaman, að segja frá kynjum og skrípum; í fyrra hluta bókarinnar segir Peyrère mest frá landinu og landsmönnum og fer þar eptir Blefken, seinni hlutinn er mest sögulegs efnis og fer höfundurinn þar mest eptir »Crymogæu« Arngríms. Hér munum vér aðeins geta um fátt, því ekki eru margar nýungar í ritinu.

Peyrère segir meðal annars, að auk hvítabjarna og refa komi til Íslands með hafísum svartir birnir, gaupur og einhyrningar; hann er mjög margorður um Heklu undrin og um þann aragrúa af sálum, er þar kvelst í eldinum. Peyrère segir, að Ísland hafi til forna skipzt í 4 fjórðunga og hver þeirra aptur í þrjú ömt (bailliages), sem á íslenzku heiti »repes« (hreppar), í Norðlendingafjórðungi hafi þó verið 4 ömt; í hverju amti voru 6—10 sýslur (judicatures). Peyrère segir margt frá fornöld Íslands og sögu, tekur hann það allt úr bókum Arngríms, þó kemur það fyrir, að hann misskilur sumt, en hefir hausavíxl á sumum hlutum; hann hælir Arngrími mjög og fylgir söguritum hans, en leggur auðsjáanlega meiri trúnað á Blefken, þar sem hann lýsir háttum og siðum Íslendinga, og þó þekkir hann rit Arngríms móti Blefken. Peyrère getur þess, að Arngrímur sé þá (1644) enn á lífi og segir, að hann sé kominn yfir nírætt(!), en merkilegast þykir honum þó, að hann fyrir 4 árum hafi gipzt kornungri stúlku. Meðal annars talar Peyrère um skáldskap Íslendinga til forna og um íslenzk hirðskáld, og segir hann, að menn hafi jafnvel ímyndað sér, að svo mikill kraptur fylgdi ljóðum íslenzkra skálda, að þeir gætu kveðið djöflana upp úr helvíti og stjörnurnar niður af himninum; sumir Íslendingar, segir hann, séu slík náttúruskáld, að þeir tali allt daglegt mál í ljóðum. Andagiptin kemur yfir þá með nýju tungli; þegar æðið grípur þá, umhverfast þeir allir, andlitið verður náfölt og augun sökkva í höfðinu; þegar svo stendur á, er ekki gott að fást við skáldin, bit óðra hunda er varla eins hættulegt eins og skammir þeirra. Þessu til sönnunar kemur Peyrère með sögu, sem hann hefir eptir Ola Worm. Íslenzkur stúdent ákærði landa sinn fyrir Worm, sem þá var rektor háskólans, fyrir það, að hann hefði orkt um sig níð; Oli Worm, sem skildi íslenzku, gat þó ekki séð, að vísurnar væru neitt ærumeiðandi, en þá fór Íslendingurinn, sem orðið hafði fyrir níðinu, að gráta og barma sér og kvaðst aldrei mundi geta um frjálst höfuð strokið eða litið upp á nokkurn mann á Íslandi, ef slíkir kviðlingar breiddust út, og sýndi síðan Worm fram á hina huldu illu meiningu, sem lá bak við orðin og í kenningunum. Worm ávítaði þá hinn stúdentinn einslega og ógnaði honum með því, að hann mundi verða ákærður fyrir galdra, ef landi hans yrði fyrir óhappi eða sjúkdómi, þá yðraðist hinn synda sinna og játaði hinn illa tilgang, er lægi í kvæðinu, reif það í sundur og lofaði, að hann skyldi engum kenna það, fór svo til landa síns, faðmaði hann og sættust þeir heilum sáttum.

Peyrère segir, að til forna hafi Íslendingar verið svo voldugir og átt svo stóra herskipaflota, að konungar í Danmörku og Noregi voru hálfsmeikir við þá, en nú er á Íslandi orðið svo skóglaust og svo mikil timburekla, að Íslendingar hafa ekki afl til að smíða sér nokkrar fiskikænur; nú ferðast engir Íslendingar til útlanda, nema nokkrir stúdentar, sem fara til háskólans í Kaupmannahöfn, og þeir eru allir svo heimfúsir, að ekki er hægt að fá neinn til þess, að staðnæmast í Danmörku. Peyrère segir, að íslenzkir stúdentar séu ágætlega gáfaðir og vanalega séu 12—15 íslenzkir nemendur við háskólann í einu, flestir segir hann þeir séu litlir vexti og grannir. Peyrère talar dálítið um ferðalög á Íslandi og vegi, og segir að þar sé ómögulegt að rata nema með kompás, og svo séu sett merki, þar sem dýpi snjóarins er mest, svo menn ekki detti þar niður í; annars segir hann, að Íslendingar, bæði vegna fjárbeitar og fiskiveiða, búi fram með ströndinni, en upplendið sé eintóm öræfi. Í seinasta hluta ritsins er Peyrère að reyna að sanna gegn Arngrími, að á Íslandi hafi verið mikil byggð og jafnvel kristni löngu fyrir fyrstu landnámstið, er Íslendingar telja, og ætlar því, að Ísland sé Thule, er grískir og latneskir höfundar nefna; öll röksemdaleiðsla hans í þessu máli er þó ekki annað en vandræðabull, byggt á misskilningi.[1]

Þá kemur *Martiniere* til sögunnar, hann segir að Friðrik III. hafi 1647 stofnað tvö félög, til þess að efla verzlun þegna sinna, átti annað félagið að verzla á Íslandi, hitt í öðrum norrænum löndum. Seinna félagið, er rak verzlun í Noregi, sótti til konungs um leyfi til þess, að leita til enn nyrðri landa sér til hagnaðar, og fékk leyfið, voru þá gerð út 3 skip í Kaupmannahöfn og var Martiniere læknir á einu þeirra Frá Kaupmannahöfn fóru þeir svo 1653 til Noregs og flæktust þar norður með landi, komu til Bergen og Þrándheims og sigldu svo norður að heimskautsbaugi; þar komust skipin ekki áfram fyrir logni, þá sendu þeir bát í land, til þess að ná í finnskan galdramann,[2] er gæti selt þeim vind, loks náðu þeir í galdramann, hann kom út á skipið og festi dulu við seglskaut þeirra á fremra mastri og hnýtti á hana þrjá hnúta, sem þeir áttu að leysa sér til byrjar; fyrir viðvikið fékk hann tóbakspund og tíu krónur í silfri. Þeir fengu góðan byr af tveim fyrstu hnútunum, en versta illviðri og hrakninga, er þeir leystu þriðja hnútinn. Síðan komust þeir til Varanger

---

[1] *Isaac de la Peyrère:* Relation de l'Islande. Paris 1663-8vo. Eg hefi farið eptir útgáfunni, sem prentuð er í Recueil de voiages au Nord. Amsterdam 1715, I., bls. 25—72.

[2] Vindsala Finna var vel kunn á Íslandi á 17. öld, í Gandreið Jóns Daðasonar stendur: »Lappafinnar kunna að fýsa í kamp á Ása-Þór og vekja storma og stórvinda, einkum þaðan sem blæs í þeirra fæðingartíð«. Ny kgl. Samling, nr. 76. fol., bls. 153.

Digitized by Google

og fór Martiniere þaðan landveg um hinar norsku og rússnesku Lappmerkur, því næst létu þeir aptur frá landi og komust norður undir Spitzbergen, en urðu frá að hverfa, héldu þeir svo austur á bóginn og komust á sjó og landi allt austur yfir Uralfjöll til Síberíu, sigldu svo til Nova Zembla og þaðan heimleiðis. Af öllu þessu ferðalagi segir Martiniere hinar mesta tröllasögur og allskonar undrasögur, um löndin og íbúa þeirra. Á heimleiðinni hröktust þeir vestur að Grænlandi og hittu þar marga hvalaveiðamenn, hollenzka og franska; á leiðinni frá Grænlandi hrepptu þeir hafvillur og ofsaveður og vissu eigi hvar þeir voru, þá sá háseti einn úr mastrinu eldsloga mikinn í vestri og grunaði þá nú, að þeir væru nærri Íslandi og loginn væri úr Heklu. Réðu þeir því af, að hleypa undan veðrinu til Íslands; alla nóttina heyrðu þeir hvelli og brak sem fallbyssuskot með ógurlegum eldglæringum, eptir mikið andstreymi og armæðu náðu þeir þó landi nálægt borginni Hori. Fóru þeir i land 15 saman til bæjar þessa, er liggur 1½ milu frá sjó, og svo til Kirkebar, sem er smábær þar í nánd, þar hittu þeir danska kaupmenn, er tóku þeim vel og sögðu þeim, að daginn áður hefði verið svo ógurlegur jarðskjálpti, að þeir hefðu haldið að landið mundi sökkva. Martiniere getur þess, eins og Ziegler, að graslendi séu svo kjarngóð á Íslandi, að vel verði að gæta fénaðarins, svo hann springi ekki af ofáti. Þaðan fóru þeir 8 saman til Heklu, höfðu 4 fylgdarmenn og einn hest með nesti; riðu þeir um fjöll og firnindi, uns þeir komu að fjallinu: fylgdarmennirnir sögðu þeim svo ógurlegar sögur af gjám, sem væru i Heklu, að allir létu hugfallast nema Martiniere og kaupmaður einn, sem með þeim var, gengu þeir svo tveir einir til fjallsins. Þeir félagar urðu að vaða ösku og vikur i miðjan legg i fjallshlíðunum, komu þá á móti þeim biksvartir hrafnar og gammar, er verpa þar. Þegar þeir voru komnir hálfa mílu upp i fjallið, heyrðu þeir undarleg hljóð undir fótum sér og sáu i kringum sig hyldýpis gjár, er gusu úr sér loga og neistum með hinni megnustu fýlu, urðu þeir þá svo hræddir, að þeir hlupu allt hvað af tók niður fjallið aptur. Úr fjallinu gaus hræðileg svæla með ösku og grjóthríð og hinum ógurlegasta gauragangi, þóttust þeir nú eiga fótum sínum fjör að launa og hlupu svo hart, að þeir komust á fjórðung stundar til félaga sinna; voru þeir þá orðnir biksvartir af öskunni, örvita og mállausir af hræðslu og féllu í ómegin; þegar búið var að núa þá og bera edik að vitum þeirra, röknuðu þeir þó við aptur, fengu sér svo í staupinu til þess að hressa sig, og náðu sér fljótt aptur, svo þeir gátu skoðað ýms náttúrunnar furðuverk, sem þar voru á næstu grösum. Þar voru tveir brunnar merkilegir, annar var svo kaldur, að allt varð að steini, sem í hann var látið, en hinn var sjóðandi heitur; þar voru hverafuglar að hoppa og leika sér, en þegar þeir urðu varir við mannaferðina, stungu þeir sér til botns í brunninum, en hann var rúmlega 60 faðmar á dýpt. Frá brunnum þessum riðu þeir til sjóar og heyrðu þá brátt angistarvein og ýlfur, sögðu fylgdarmennirnir, að það væri kvein fordæmdra, er kveldust í ísnum, kölski væri stundum vanur að hressa þá á því, að kvelja þá í ísnum, þegar hann um stund væri búinn að steikja þá í Heklu. Martiniere segist þó hafa komizt að raun um, að saga þessi væri ósönn, kveinin kæmu eingöngu af samslætti ísjakanna, er þeir hreifðust af sjó og vindi; hann segir ennfremur, að ís þessi komi stöðugt í júnímánaðar lok og fari 15. september. Eptir þriggja daga ferð komu þeir aptur til skipsins, þá voru þangað komnir landstjórinn og biskupinn í Skálholti, til þess að spyrja frétta. Þessu næst lýsir Martiniere Íslendingum og háttum þeirra hérumbil á þessa leið:

Íslendingar búa í hellrum, sem þeir hafa höggið í klettana, sumir eiga þó hús svipuð lapplenzkum húsum, sum eru byggð úr hvalbeinum, sum úr tré og þakin torfi. Íslendingar sofa innan um fénaðinn, undir sama þaki; karlmenn eru ruddalegir, kvennmenn nokkuð skárri, þær eru flestar dökkmórauðar á hörundslit, líkt og Norðmenn. Klæði sín gjöra Íslendingar úr hampi eða líni, en sumir eru þó í selskinnsfötum og snúa hárin út. Aðalatvinna þeirra er fiskiveiðar. Íslendingar eru dónalegir og villimannslegir og flestir göldróttir; þeir tilbiðja djöfulinn, sem þeir kalla »Kobalde«, og ber hann opt fyrir þá í mannsmynd; þeir eiga líka goð, illa tálgað úr

Digitized by Google

tré, en það sýna þeir sjaldan, því þeir eru hræddir um, að lúthersku prestarnir, sem eru að reyna að frelsa þá úr klóm djöfulsins, muni taka það af þeim eða brjóta það. Þeir hafa líka þjónustuanda (Trolles), er þjóna þeim dyggilega og segja þeim fyrir óorðna hluti. Andarnir vekja þá, þegar gott er veður á morgnana, svo þeir komist tímanlega á sjóinn til fiskiveiða, en þá verða þeir að bölva ógurlega; því meir sem þeir blóta, því betur fiska þeir. Íslendingar eru svo göldróttir, að þeir geta sagt aðkomumönnum, hvað gerist heima hjá þeim í fjarlægum löndum, og þeir selja vind til byrjar hverjum sem hafa vill. Einu sinni sátu nokkrir Íslendingar á fiskimiði nálægt Heklu og um sama leyti var stór orusta einhversstaðar í Evrópu, þá sáu fiskimenn að púkarnir í Heklu höfðu nóg að starfa, þeir voru á sifelldum ferðum fram og aptur og báru sálirnar á bakinu inn í Heklu, eins og býflugur bera hunangið á fótum sér inn í býflugnabúið. Þó graslendi séu ágæt á Íslandi, þá vex þar þó ekkert hveiti né heldur nokkur annar brauðávöxtur, sakir kuldanna og hinna hörðu norðaustanvinda. Eptir að Martiniere er búinn að ryðja úr sér allri þessari vitleysu, siglir hann frá Íslandi beina leið til Kaupmannahafnar; hann endar bók sína með löngum romsum um einhyrninga og annari lokleysu.[1]

Á 17. öld var bókagjörð orðin mjög mikil og komu þá út fjölda margar bækur í öllum greinum; til er frá þeim tíma aragrúi af kennslubókum og handbókum í almennri landafræði, eru sumar á latínu, sumar á öðrum tungum; þó latínan væri enn vísindamálið, þá réði hún þó eigi lengur öllum bókmenntum, sem fyrr hafði verið. Í kennslubókum þessum er Íslands optast getið, sem vonlegt er, en lítinn fróðleik um landið er þó að sækja í bækur þessar. Vér höfum fyrr nefnt nokkra höfunda frá 16. öld, er getið hafa Íslands stuttlega, en hér munum vér geta nokkurra þeirra, er uppi voru á 17. öld; vér nefnum aðeins nokkur dæmi, til þess að sýna almenna þekkingu um Ísland, eins og hún kemur fram í vanalegum kennslubókum, en sleppum mörgum, er vér þekkjum og eflaust enn fleiri, er vér ekki þekkjum, enda mætti æra óstöðugan, að tína upp allt slíkt.[1] Í flestum þessum bókum er ekkert nema upptugga úr eldri bókum, höfundarnir eru sjaldan svo sjálfstæðir, að þeir finni upp nýjar vitleysur eða skröksögur um landið, þeir japla á hinum gömlu sögum og afbaka þær aðeins dálítið. Mjög margar kennslubækur framan af 17. öldinni sækja helzt vit sitt í Ortelius, t. d. kennslubækur Quadens, Diepholds og Cluveriusar; Quaden segir, að Íslendingar tali afbakaða dönsku; Diephold segir, að Brimarar hafi fyrstir fundið Ísland, Cluverius, að landið sé frægast fyrir stærð sína, hvolpana og Heklu, er alltaf gjósi o. s. frv.[2] Stærð landsins er talin nokkuð lík hjá ýmsum höfundum: A. Gölnitz[3] segir, að Ísland sé 144 þýzkar mílur á lengd og 65 á breidd, Eberhard Schulthess,[4] að það sé 110

---

[1] Herrn *Martiniere* Neue Reise in die Nordischen Landschafften. Das ist: Eine Beschreibung der Sitten, Gebräuche, Aberglauben, Gebäuden und Kleidung der Norweger, Lapländer, Killopen, Borandiauer, Siberianer, Samojeden, Zemblaner und Eisslander, Sampt einem Bedencken über den Irrthum unser Erdbeschreiber, wo nemlich Grönland und Nova Zembla liegen, und wie weit sie sich erstrecken. Aus dem Englischen ins Deutsche übersetzet Durch Johann Langen. Hamburg und Glückstadt 1675-4°. Af. bók þessari eru til margar útgáfur á þýzku, ensku, hollenzku og frönsku.

---

[1] Hér má geta þess, þó það eiginlega ekki snerti efnið, að Don Miguel de Cervantes Saavedra († 1616), hið nafnfræga skáld Spánverja, ritaði skáldsögu, er heitir Persiles og Sigismunda; rit þetta kom út að honum látnum. Persiles er konungssonur frá Íslandi, Sigismunda er konungsdóttir frá Fríslandi. Sbr. Historisk Archiv 1873, II., bls. 204.

[2] *M. Quadi* Compendium universi complectens geographicarum enarrationum libros sex. Coloniæ Agrippinæ 1600-8vo, bls. 663—65. *R. Diepholdi* Manuductio ad novam geographiam. Halæ Saxonum 1628-12°, bls. 140. *Ph. Cluverii* Introductio in universam geographiam. Lugd. Batav. 1629, bls. 154. Í útgáfu af þessari bók, sem kom út »Amstelædami 1697«, eru viðaukar eptir Johann Bunon o. fl. Þar segir meðal annars, að Christian IV. hafi látið snúa ritningunni á íslenzku og flytja hana til Íslands; ennfremur er þess getið, að grísk tunga hafi þegar fyrir mörgum árum verið mörgum kunn á Íslandi (bls. 233).

[3] *A. Gölnitzii* Compendium geographiæ. Amstelodami 1643-12°, bls. 209..

[4] *Eberhardi Schulthesii* Synopsis Geographiæ. Vor diesem in tabulis ediret; anjetzo aber verdeutschet, vermehret und gebracht in dieses Geographisch Handt-Büchlein. Tübingen 1650-12°, bls. 481-88.

Digitized by Google

milur á lengd og 60 á breidd o. s. frv. E. Schulthess safnar saman allmörgum sögum um Ísland, og er lýsing hans nokkurskonar ágrip af hinum helztu skröksögum eldri höfunda: hann segir að þjóðir þær, er nálægt búi, haldi að helviti sé á Íslandi, af því ýlfur heyrist þar í hafís og eldfjöllum, hann segir að Danakonungur styrki Íslendinga til náms við háskóla í Kaupmannahöfn og Rostoch, en alþýða manna sé mjög hjátrúarfull, og hver hafi húsanda sér til hjálpar, og að þeir selji vind líkt og Lapplendingar, geri mél úr fiski, verði sumir 200 ára gamlir o. s. frv.; ennfremur tekur hann úr Blefken sögur um óskirlifi kvenna, og segir að úr tré á Íslandi velli út bjór og hann sé góður móti frönsku sýkinni, sem þar er algeng. Um heitar uppsprettur talar hann einnig, um brunna, er geri svarta ull hvíta o. s. frv. Hinn nafnfrægi landfræðingur *Varenius* nefnir Heklu hjátrúarlaust, sem hans var von og vísa, og segir um hana: »Hekla gýs stundum engu minna en Etna og kastar upp úr sér stórum steinum; eldurinn, sem eigi getur frjálslega komizt út, framleiðir undarleg hljóð, er líkjast stunum, og halda því ýmsir auðtrúa menn, að þar sé helvíti og að þar kveljist syndugar sálir«.[1] Aptur á móti er hjátrúin mögnuð hjá *Julius Cæsar Recupitius*, hann segir að Hekla sé eitt af opum vítis og þar megi kenna svipi dauðra manna og hafa tal af þeim, »guð vildi að þesskonar staðir væru til á jörðunni, svo dauðlegir menn fengju fulla vissu um samastað hinna óguðlegu eptir dauðann, svo þeir þannig lærðu að óttast guð og með því, að komast hjá eilífum eldi«.[2]

Í bók eptir frakkneskan kristmunk, *Georg Fournier* († 1652), er dálítið talað um Íslendinga, hann segir meðal annars: »Íslendingar eru svartir á hár, lágir og þrýstnir, þeir búa í þorpum, hús þeirra eru gjörð úr einum steini samfelldum og hliðarnar þaktar; húsgögn hafa þeir mörg og snotur, tennur sínar og tannhold nugga þeir úr hlandi, til þess að verja það rotnun«. Því næst talar hann um fisk- og smjörát

---

[1] *B. Varenius:* Geographia generalis in qua affectiones generales telluris explicantur. Amstelodami 1650-12°, bls. 106.

[2] *J. C. Recupitius:* De Vesuviano incendio nuntius. Neapoli 1632-12°, bls. 55—56.

Islendinga, heilsu þeirra, að þeir verði 200 ára; talar um draugagang, svipi, stunur og hljóð í Heklu o. fl. Fljót segir hann séu á Íslandi full af laxi, og við ströndina sé ógurleg mergð fugla, eins og ský; á Íslandi eru ennfremur hvít akurhænsni (rjúpur), hvítir hrafnar og fálkar. Hinir fornu Íslendingar settu ýms lög, meðal annars, að ekki mætti styrkja lækna, nema þeir fyrir sakir elli eða sakir sjúkdóma, án nokkurra eigin afbrota, hefðu orðið öreigar eða þurfandi.[1] *Ph. Ferrari* talar um, að svo mikil fiskmergð sé á Íslandi, að menn noti fiskana þurkaða sem eldsneyti, einkum þó beinin, hann getur þess og, að draugar sjáist við Heklu.[2] *R. P. Boussingault* ritar um sama leyti dálítið um Ísland, og er það mest upptugga úr öðrum bókum, um kvalir í ís og eldi o. s. frv.; hann segir að íbúarnir hafi smíðað kirkju úr rifjum og beinum hvala og annara stórfiska, en annars búi þeir í hellrum og á flestu hafi þeir sameign.[3] Hjá *Lucas de Linda* († 1660) er lengra um Ísland en vanalega gerist í slíkum bókum, og nokkuð á annan hátt og sumt furðanlega rétt. Aðalefnið er svona. Íslendingar búa nú sem fyrr fjarri hver öðrum, en ekki í borgum eða þorpum, hús sín byggja þeir úr timbri og torfhnausum og hafa vindaugu eða glugga á þökunum. Á hverri jörð standa bæjarhúsin hvert hjá öðru, en peningshúsin standa kippkorn frá íbúðarhúsunum. Til drykkjar hafa Íslendingar áir og láta í þær hunang, hunangsvatn eða berjavökva. Alþýðumenn klæðast vaðmálsfötum, en ríkismenn nota útlenda dúka; peninga hafa Íslendingar ekki, en þeir vega silfrið, margir bera gullhringi og armbönd. Hinir fornu Íslendingar tíðkuðu glímur, bæði fullorðnir menn og unglingar æfðu krapta sína og glímdu vanalega berir. Þeir tömdu sér einnig aðrar listir t. d. knattleika, þeir skutu spjótum og notuðu boga og slöngur. Hestaþing eða hestavíg voru alltíð, menn ráku hestana til bardaga með svipum og bareflum. Íslendingar dansa sér til skemmtunar eptir sönglögum, hver og einn syngur kvæði eptir röð og hinir hoppa í hring. Til forna dýrkuðu Íslendingar guðinn Þór og ýmsa aðra guði, einkum Frey, Njörð og Ás. Norðurlandaþjóðir tilbáðu konunga sína, sem dánir voru, eins og guði og færðu þeim fórnir, eigi aðeins ferfætt dýr heldur og menn, þeir voru drepnir á þann hátt, að þeim var barið upp við stóra kletta. Nú eru Íslendingar kristnir. Til forna var Íslandi skipt i goðorð og goðar voru dómarar og prestar; höf. nefnir og lögmenn og lögsögumenn, talar um eiða, er menn sóru um leið og þeir snertu hringa, er fórndýrablóði var roðið á o. s. frv. Nú segir hann að Íslendingar hafi 10 manna nefnd, er sjái um að lögum sé hlýtt. Náttúra Íslands er fátæk, og lítið er þar um jarðarávexti, menn lifa þar mest á fiskiveiðum; hestar eru þar harðgjörir og vel lagaðir til langferða, þar eru einnig þefhundar. Íslendingar eru sterkir og harðgjörir og vel lagaðir til hernaðar og harðrar vinnu, þeir halda heilsu sinni og kröptum fram á gamalsaldur.[1] *Tomas Ittigius* getur um eldfjöll á Íslandi[2] og segir að þau séu þrjú, Hekla, Helga og Krossfjall, á þeim er glitrandi snjór á tindunum, en við rætur þeirra brennandi eldur o. s. frv. Í þýzkri landafræði, er kom út 1687, er Íslands getið, meðal annars sögð stærð þess (144 og 65 þýzkar mílur) og sagt, að landstjóri búi á konunglegu sloti, er heitir Bestede við Sinu Hafna, og líka getið um Hala, Skálholt og Heklu.[3]

---

[1] *Georg Fournier:* Geographica orbis notitia. Francofurti 1668-12°, bls. 20—22.

[2] *Ph. Ferrari*: Lexicon Geographicum. Londini 1657, fol., bls. 399.

[3] »Presque toutes choses sont communes entre eux, excepté les femmes«. *R. P. Boussingault:* Le novveav theatre du monde. Paris 1668-12°, Tom. II., bls. 271—273.

Ennfremur skal eg geta tveggja enskra landfræðisrita, er nefna Ísland. *G. Meriton* segir, að Ísland sé 400 milur

---

1) *Lucæ de Linda* Descriptio orbis et omnium ejus rempublicarum. Lugd. Batav. 1655-8vo. Þar í um Ísland bls. 894 – 97. Hérumbil orðrétt þýzk útlegging er í »Orbis lumen et Atlantis juga tecta retecta«; Das ist: Newe ausführliche Entdeck- und Beschreibung der gantzen Welt. Frankfurt am Main 1656-8vo, bls. 1206—1208.

2) *Tomæ Ittigii* Lucubrationes academicæ de montium incendiis. Lipsiæ 1671-8vo, bls. 98—106, kap. V. De montibus ignivomis Islandiæ Gronlandiæ et Loppiæ.

3) Teutsche Staatsgeographie. Frankfurt und Leipzig 1687, bls. 1174—1175.

Digitized by Google

(enskar) á lengd og að þar sé ákaflega kalt;[1] Íslendingar lifa eingöngu á fiski og hann er aðal verzlunarvara þeirra, hin íslenzka langa er fræg um alla Norðurálfuna. Helztu bæir á Íslandi eru Hallen og Schshelten. Í átta mánuði af árinu eru stöðug frost á Íslandi og hvorki korn né tré geta þrifizt fyrir norðanofviðrum, þar vex ekkert tré nema einir; grasvöxtur á Íslandi er góður, nautgipir eru kollóttir, sauðfé hyrnt; íslenzku hundarnir litlu eru uppáhald kvennfólksins: höfundurinn segir, að auk Íslands heyri Frísland undir Dani, og þangað komi margar þjóðir til verzlunar.[2] *P. Gordon* er allmargorður um Ísland.[3] Hann segir, að á Íslandi sé svo kornlaust, að Íslendingar verði að mala þurkuð fiskbein og gjöra úr þeim brauð. Vestan til á Íslandi er vatn, sem gjörir allt að steini, og á miðju landi annað vatn, er svo banvæna gufu leggur upp úr, að fuglar drepast, er þeir reyna að fljúga yfir. Höfundurinn segir, að Íslendingar séu meðalmenn að vexti, en mjög sterkir og montnir af kröptum sínum, þeir eru mjög fákunnandi og hjátrúarfullir, karlar og konur eru nærri eins klædd. Landstjóri Danakonungs býr í Bestodekastala. Menn vita ekki hvenær kristni fyrst kom til landsins, sumir Íslendingar hafa Lútherstrú eins og Danir, en hinir ómenntuðu innfæddu menn, er vanalega dyljast í holum og hellrum, halda enn fast við forna skurðgoðadýrkun, eins og á fyrri öldum.[4] *Johannes Wülfer* talar dálítið um Ísland og sérstaklega um Heklu, hann atyrðir Blefken fyrir vitleysur hans, og segir að þeir höfundar hafi rangt fyrir sèr, er segja að Hekla sé sígjósandi, hún gjósi eins og Vesuv aðeins endur og sinnum. Wülfer ber fyrir sig bók Þórðar Þorlákssonar,

---

[1] »a damnable cold country«.

[2] *G. Meriton:* A Geographical Description of the World. London 1679, bls. 349.

[3] *P. Gordon:* The geographical grammar. London 1735-8vo, bls. 229—30; 14. útgáfa aukin og leiðrétt af Mr. Senex. Fyrsta útgáfa 1693(?)

[4] »The unciviliz'd Natives, who commonly abscond in Dens and Caves, they still adhere to their ancient Idolatry as in former Times«.

Google

er hann eignar Strauch.[1] Af þessum fáu dæmum, er vér hér höfum tilfært, sjáum vér, að þekking fræðimanna úti í löndum um Ísland, er á 17. öld litlu betri en á 16. öld, ritsmíði þeirra Arngríms Jónssonar og Þórðar Þorlákssonar höfðu ekki nærri eins mikil áhrif, eins og við hefði mátt búazt; Norðurlandabúar eru aptur á móti fróðari um Ísland en áður, og á öndverðri 18. öld breiðist nokkur þekking þaðan suður á bóginn, þó verður ekki veruleg breyting fyrr en eptir miðja 18. öld, er vísindalegar rannsóknir hefjast.

---

[1] *Johannis Wülferi.* De majoribus oceani insulis earumque origine brevis disquisitio. Norimbergæ 1691-8vo, bls. 41, 121—122.

V. Fyrri hluti átjándu aldar. Uppástungur um viðreisn Íslands og landlýsingar, er af þeim spretta.

21. Yfirlit yfir uppástungur og bollalagnað um viðreisn og framfarir Íslands.

Vér höfum hér að framan skýrt frá ástandi og aldarbrag á 17. öld og þeim grundvelli, sem ritstörf manna þá hvíldu á; jarðvegur menntalífsins var enn þá hrjóstrugur og hugsunarlífið blandað hjátrú og hindurvitnum. Náttúrufræðis- og landfræðisrit báru eðlilega keim af aldarandanum. Þegar tók að líða undir lok 17. aldar, fór hugsunarhátturinn að breytast, hjátrúin rénaði smátt og smátt og náttúrufræðisritin fóru að verða dálítið skynsamlegri; vísindalegar náttúru athuganir ryðja sér þó ekki braut fyrr en um miðja 18. öld, um fyrri hluta aldarinnar er enn þá margt á ringulreið, þó hjátrúarmuggan sé að hverfa. Náttúrulýsingin nær eigi fullu gildi, fyrr en menn fara að athuga náttúruna og rannsaka löndin eingöngu í vísindalegum tilgangi, án tillits til þess, hvort það hefir praktíska þýðingu eða ekki.

Hindurvitni og hjátrú eru aðaleinkenni 17. aldar, en bollaleggingar um viðreisn landsins og framfaratilraunir einkenna 18. öldina. Árangurinn af öllu framfarabraskinu varð þó, eins og kunnugt er, mjög lítill, enda var það eðlilegt, því undirstöðuskilyrðin vantaði, þjóðin var orðin lömuð og kjarklaus og þurfti að læra að hugsa og vinna og treysta sjálfri

Google

sér, og svo vantaði alla þekkingu á náttúru Íslands og lífsskilyrðum þjóðarinnar. Mönnum hætti við að gjöra skakkar ályktanir um atvinnuvegina, það sem gaf af sér góðan arð í öðrum löndum, héldu menn líka ætti við á Íslandi, án þess að taka nægilegt tillit til loptslags og landshátta. Það er ekki laust við, að það eymi nokkuð eptir af þessum hugsunarhætti enn þá á Íslandi, þó menn nú ættu að geta komizt að rökstuddum ályktunum, ef menn vilja lesa, athuga og hugsa, en það eru því miður allt of fáir, sem það gjöra. Í staðinn fyrir að byggja á reynslu fyrri tíma, verður allur þorri manna að reka sig á og bíða tjón, áður en þeir láta sannfærast.

Þess hefir áður verið getið, að allskonar hörmungar dundu yfir Íslendinga á 17. öldinni, og þó keyrði úr hófi hina tvo síðustu áratugi, þá voru harðindin afskapleg og fjöldi fólks komst á vergang; atvinnuvegunum og efnahagnum hafði stórum farið aptur, og átti verzlunin mikinn þátt í því. Menn fóru nú þegar að sjá, að eitthvað varð til bragðs að taka, landið var komið á steypirinn; menn voru búnir að missa hugrekki og þrautseigju forfeðranna, en mændu vonaraugum til stjórnarinnar, allt sitt traust settu menn til konungs, lögðu sjálfir árar í skut og hættu öllum tökum. Það er einkenni 18. aldarinnar og einveldisanda þess, er þá var ríkjandi, að stjórnin átti að gera allt, hugsa fyrir menn og búa fyrir menn, allt átti að leiðrétta með lagaboðum, fyrirskipunum og fjárveitingum. En það sást hér sem annars staðar, að meðan þjóðirnar ekki hjálpa sér sjálfar, er þeim engin viðreisnar von. Þegar þjóðirnar missa sjálfstraustið, hætta að vinna og gleyma að bjarga sér, þá er hætta á ferðum. Velferð hverrar þjóðar er meira komin undir dugnaði einstaklinganna en stjórnarfarinu; lagaboð hafa aldrei komið neinni þjóð úr niðurlægingu, það er hinn siðferðislegi grundvöllur í hugsunarhætti þjóðanna, sem mestu ræður. Ef þjóðum á að fara fram, verða þær að uppala sig sjálfar í siðferðislegu þreki; það er langur vegur og örðugur, en viss.

Í lögþingisbókum frá aldamótum 17. og 18. aldar og síðar eru eintómar hallæriskvartanir, og út af þeim spruttu ýmsar skýrslur um ástand landsins[1]. Árið 1688 hafði Müller amtmaður lesið upp konungsbréf á þinginu, í því býður konungur honum að grennslast eptir málmum og nytsömum steinum, er geti orðið konungi til gagns og tekjuauka, og að gera uppástungur um framfarir i verzlun og fiskiveiðum, og öllu því, er geti orðið landinu til gagns. Amtmaður biður þá lögmenn, lögréttumenn og allan almúga, að láta sig vita eitthvað um þetta efni og gera uppástungur þar að lútandi, svo hægt sé að framkvæma boð konungs. Lögmennirnir Sigurður Björnsson og Magnús Jónsson svara með miklum harmatölum um harðindi og fátækt landsins, og hinn sami eymdaróður kveður við á hverju þingi upp frá því. Árið eptir (1689) skipaði amtmaður enn, að gera skýra grein á háttalagi landsins í einu og öðru, var það gert skriflega með undirskriptum sýslumanna; 1690 var sömuleiðis gefin skrifleg skýrsla um eymdarástand landsins o. s. frv. Til er enn þá dálílil ritgjörð um ástand landsins eptir *Sigurð Björnsson* lögmann († 1723); skýrslu þessa[2] samdi hann 1699 og sendi Müller amtmanni, i henni er eingöngu talað um harðindi, dýrtið og óstand i landinu, er orsakast af langvinnum vetrarhörkum, hafísum og illviðrum og þar af leiðandi almennum fjárfelli.

Þessar hallærisskýrslur gefa tilefni til þess, að menn fara nú almennt að skrifa ritgjörðir um viðreisn og framfarir landsins, dálítið hafði reyndar verið skrifað um það efni áður, en það var ekki nema svipur hjá sjón i samanburði við það, sem seinna varð. Um aldamótin og upp frá því kemur hver framfarauppástungan eptir aðra, bæklingum um það efni, skýrslum og frumvörpum rignir niður alla 18. öldina eins og skæðadrifu. Rit þessi eru merkileg að því leyti, að í þeim koma þegar um aldamót 17. og 18. aldar fram uppástungur um flest það, sem menn seinna á öldinni reyndu að framkvæma. Skúli fógeti Magnússon byggir t. d. allt sitt framfarabrask á uppástungum fyrri manna, eða stefna hans er að minnsta kosti öll hin sama, enda voru honum kunnar flestar framfararitgjörðir fyrri tíma[1]. Skýrslur þessar og uppástungur hafa því nokkurt sögulegt gildi. Framan af öldinni var mjög lítið framkvæmt af uppástungunum, enda var það eðlilegt, því þá var hér í landi hin mesta óöld af málaferlum og rifrildi; sundurþykkja og öfund manna á milli eyddi öllum sönnum framförum. Að segja frá öllum uppástungunum og tilraununum, sem gjörðar voru, væri sama sem að segja sögu 18. aldarinnar. Hér munum vér í þessum kafla minnast á fátt eitt, einkum hið fyrsta, er grundvöll lagði til þess, sem seinna varð, og þá helzt á þær ritgjörðir, sem minnst eru kunnar og aldrei hafa verið prentaðar, því þær eru allgott sýnishorn af hugmyndum manna um land og þjóð á þeim tímum; þær snerta og allar meira og minna landfræði, hagfræði og atvinnuvegi þjóðarinnar. Síðar munum vér geta þeirra rita, er eingöngu lýsa landinu, en vér verðum að hafa það hugfast, að flest rit, sem skráð eru á 18. öld, standa meira og minna í sambandi við tilraunirnar og framfara-»projectin«, sem svo voru kölluð.

---

[1] Sbr. ritgjörð sira Þorkels Bjarnasonar í Timariti Bókmenntafélagsins VII. 1886.

[2] *Sigurður Björnsson*: Þénustusamleg relation um Islands tilstand. A. M. nr. 211 E, 4°, 7 blöð. Skýrsla þessi er dagsett Saurbæ (á Kjalarnesi) 12. ágúst 1699 og send Kristjáni amtm. Müller, eptir ósk hans, með kaupmanni frá Eyrarbakka. Kopíubók Sigurðar Björnssonar A. M. 195-4°. Í Rigsarkivet (í böggli, sem heitir: Amtmand Chr. Müllers Breve fra Island 1699—1709) eru skýrslur um ástand landsins á þeim árum og lýsing harðindanna 1698 og 1699; þar eru líka bréf um sendiferð Lauritz Gottrups o. fl.; svipað viðkvæði í öllum bænarskránum, að biðja konung »at forbarme sig over dette elendige Land og dets fattige Indbyggere«.

Hin fyrstu rit um viðreisn Íslands samdi Gísli Magnússon á Hlíðarenda 1647, og var það löngu áður en nokkrir aðrir höfðu farið að hugsa um þetta mál. Ágrip af uppástungum Gísla Magnússonar hefir verið prentað hér að framan, þar sem getið var um störf þessa merkismanns. Hið næsta rit, sem kunnugt er, um ástand Íslands og framfarir, er eptir *Jón Eggertsson* frá Ökrum (1643—89), og er það, sem eðlilegt er, allt öðruvísi en rit Vísa-Gísla; Jón Eggertsson var reyndar gáfumaður, en sérvitur og óeirinn og talinn göldróttur, hann átti í brösum við flesta heldri menn á Íslandi og varð loks, sem kunnugt er, að flýja lönd Danakonungs fyrir róg og illmæli, gat síðan komizt í mjúkinn hjá Svíum, svo hann varð borgmeistari í Málmey, en dó litlu síðar[1].

---

[1] Deo, regi, patriæ bls. 49.

Jón Eggertsson lýsir Íslandi stuttlega, og getur um landnám og málið[2]. Af því Ísland liggur svo norðarlega, er þar illviðrasamt og frostin grimm, vetur eru harðir og optast jarðbönn, en óþurkar á sumrum, svo hey verður ekki hirt nema hálfblautt, en þá kviknar í því, það skemmist og fénaður sýkist og deyr. Illt er að sækja sjó sakir hvassviðra og opt skemma óþurkar fiskinn, svo fiskimenn deyja úr sulti eða fara á vergang. Hafísar koma opt að Norðurlandi og á þeim ísbirnir. Þó segir Jón Eggertsson, að versta landplágan sé hugsunarleysi og leti landsmanna; þó vel sé ært á milli, sér þess engvan stað, menn eru jafn aumir eptir sem áður. Unglingar fást ekki til að vinna, nema þeir séu barðir, og allt landið er fullt af flökkurum. Þegar vel fiskast, nenna menn ekki á sjó, nema rétt til þess að fá í soðið, menn kasta þá þorskhausum og öðru ætu, en um smálúður og síld skeyta þeir aldrei. Svo er leti Íslendinga mikil, að þegar vel árar, þá heyja þeir aldrei meira en vant er, hugsa ekki um fyrningar, en leggjast í leti og ómennsku.

Jón Eggertsson kvartar undan því, að engin smámynt sé flutt til landsins, og af því leiði vandræði í viðskiptum. Hann segir enn fremur, að embættismenn æðri og lægri hafi ekkert vit á að sjá, hvað landinu horfi til gagns, enda séu þeir flestir ónýtir og ómenntaðir. Því næst telur Jón sjálfur ýmislegt, er landinu geti orðið til framfara, en flestar uppástungur hans eru ómerkilegar. Jón getur þess, að margar jurtir, góðar til lækninga, geti vaxið á Íslandi, hann segir, að akrar miklir hafi til forna verið á landinu, eins og örnefni

---

[1]) Um æfi Jóns Eggertssonar, sjá Sýslumannaæfir Boga Benediktssonar I. bls. 387—92 og Árbækur Espólíns 7. og 8. deild.

[2]) *Jón Eggertsson:* Adskilligt om Islands Beskaffenhed og Vilkaar (1686), Thott, nr. 1738·4°, 18 bls.

Digitized by Google

bera með sér, og syðra vaxi enn villirúgur (melgresi); hann talar um jarðyrkjutilraunir Gísla Magnússonar á Hlíðarenda, og segir, að margar nytsamar jurtir þroskist vel á Íslandi, t. d. rúgur, kál, baunir, rófur, salat o. fl. Fuglaveiði telur hann mikla á Íslandi, en Íslendingar geti ekki notað sér þá atvinnu sakir byssuleysis; verzlunin flytur engar byssur til landsins. Hollendingar og Englendingar hafa reyndar næg skotvopn á boðstólum, en við þá mega Íslendingar ekki verzla. Fuglaveiði í björgum, laxveiði og silungsveiði, segir hann, að miklu betur mætti stunda á Íslandi, og eins gætu menn haft betri arð af sölvum, fjallagrösum og berjum, og saltsuða gæti einnig orðið að notum. Jón vill láta kenna Íslendingum ýmsar iðnaðargreinir, einkum sútun, skinnaverkun og skósmíði.

Jón Eggertsson lætur mikið af því, hve Ísland muni vera málmauðugt; af ágætu járni segir hann sé nóg, og eins af silfri, t. d. í Drápuhlíðarfjalli[1]; hann vill láta stofna til námugraptar, og brúka flakkara til þess að vinna í málmnámunum. Steinkol til málmbrennslunnar, segir hann, séu nóg í fjöllunum, og svo megi nota rekavið. Surtarbrand segir Jón, að megi nota í smíðisgripi eins og »ibenholt«, og af honum sé hægt að fá eins mikið eins og menn vilji. Nú segir hann, að Íslendingar noti surtarbrandinn, bæði til þess að láta sængurkonur drekka seyði af honum, og til þess að reka út djöfla og drauga. Nægur leir í múrsteina og kalk, segir hann, sé víða til á Íslandi. Þá hættir framfaraskraf Jóns Eggertssonar allt í einu, en seinast í ritinu nefnir hann ýmislegt annað, sem Ísland snertir.

Í viðaukum þessum, aptan við ritgjörð Jóns Eggertssonar, eru ýmsar sundurlausar greinir, t. d. um orminn í Lagarfljóti, um Gvendarbrunna, um Þórisdal og ferð prestanna þangað og svo um frjósama dali uppi á öræfum. Við Herðubreið, segir Jón, sé stór dalur og í honum mikið af villifé; þegar miklir sunnanvindar koma á sumrum, leitar féð úr dalnum norður á þóginn. Prestur, er bjó í Möðrudal, náði eitt sinn 80 kindum þaðan og voru þær allar mjög vænar og ómarkaðar. Í Skagafirði bjó eitt sinn tiginn maður, Gunnar Gíslason að nafni[1], vinnumaður hans sagði Jóni, eptir að húsbóndi hans var dauður, að hjá Ullarvötnum[2] væri milli tveggja hárra fjalla hulinn dalur og í honum grúi af kindum og hestum; smali nokkur fann dalinn og rak þaðan hundrað fjár og tvo bleikalótta hesta, sem Gunnar síðan brúkaði[3]. Jón Eggersson segir, að ormurinn í Lagarfljóti hafi sézt sama árið sem Friðrik konungur þriðji dó, og segir frá því, hvernig ormurinn sé til orðinn[4]. Ormurinn óx svo á gullinu, að hann var 5 mílna langur og skemmdi bæði fólk og fé og spjó eitri á land, þar til Guðmundur góði Hólabiskup batt höfuð hans. Seinast talar Jón Eggertsson um klæðaburð Íslendinga, einkum um búning kvenna, og um vopnaburð; vill að Íslendingar eigi vopn, svo þeir geti varizt gegn víkingum.

---

[1] þó járn sé víða i íslenzkum bergtegundum, svarar eigi kostnaði að vinna það; silfur hefir aldrei fundizt á Íslandi, málmagnir þær, sem finnast i Drápuhliðarfjalli, eru brennisteinskis.

---

[1] Hér er víst átt við Gunnar Gíslason († 1605), föður Solveigar, fyrri kona Arngríms lærða.

[2] Þrjú smávötn fyrir sunnan Vatnahjalla við Eyjafjörð heita Ullarvötn, þau eru nærri byggð og nú vel kunn.

[3] Fyrr á tímum var þekkingin um öræfi Íslands mjög skammt á veg komin, og bændur leituðu ekki aðra fjárhaga en þá, sem næstir voru byggðum, nú er það alkunnugt, að hingað og þangað á hálendinu eru grasblettir og fjárhagar, þó strjálir séu, langt fyrir ofan dalina og jafnvel uppi við jökla. Kindur hlaupa eptir hagatægjum langar leiðir, það hefir t. d. borið við, að fé hefir flækzt af Mývatnsöræfum suður í Rangárvallasýslu o. s. frv. Með því að menn fyrrum ekki leituðu hinar efstu fjárstöðvar, hefir ógrynni fjár orðið til á vetrum og týnzt á öræfunum, og héldu flestir, að illar fjárheimtur væru útilegumönnum að kenna. Í fyrri daga voru fjárleitir Eyfirðinga mjög stuttar, fyrir 30 árum komust leitamann varla suður í Polla, hvað þá heldur lengra, en Skagfirðingar (einkum úr Austurdal) leituðu þá um þessar slóðir; er mælt, að bændur þar hafi þá skipt með sér bróðurlega utansýslubúfé því, sem þeir fundu, en seinna guldu þeir Eyfirðingum nokkuð af verðinu, en höfðu hitt sjáfir fyrir ómakið. Saga sú, er Jón Eggertsson segir, er líklega svo til komin, að Skagfirðingar í þá daga hafa sumir hverjir látið greipar sópa um fé það, er þeir fundu á öræfum, og hafa svo hagnýtt sér það í kyrþey.

[4] Það er sama sagan sem stendur í Þjóðsögum Jóns Árnasonar I., bls. 638–639.

Árið 1699 skrásetti *Páll Vídalín* (1667—1727), er síðar varð lögmaður, alllangt rit um viðreisn Íslands, og kallar hann það »Guði, konungi og föðurlandinu« (Deo, regi, patriæ); rit þetta hefir Jón Eiríksson síðar gefið út[1], og er það í alla staði merkilegt rit. Hér þarf ekki nánar að skýra frá efni rits þessa, því það er alkunnugt, enda ber þar svo margt á góma, að það yrði langt mál, þó ekki væri drepið á annað en hið helzta af efninu. Jón Eiríksson hefir ekki látið prenta rit Páls Vídalíns orðrétt, en hann leggur það til grundvallar fyrir nýju riti, og bætir við mörgu úr öðrum framfararitum og frá sjálfum sér. Rit þetta er því nær að jöfnu verk þeirra beggja, Jóns Eiríkssonar og Páls Vídalíns, og þó fremur Jóns Eiríkssonar. Bók þessi er ómissandi fyrir alla þá, sem vilja kynna sér sögu 18. aldar og framfarauppástungurnar, og í henni er einnig margt, er snertir landfræði og náttúrufræði Íslands, um brennistein, surtarbrand og fleira. Litlu síðar reit Arngrímur Þorkelsson Vídalín, frændi Páls, rit um viðreisn Íslands, það hefir aldrei verið prentað, og mun eg því segja nokkuð frá aðalefni þess.

Arngrímur Þorkelsson Vídalín var sonur síra Þorkels í Görðum og bróðir þeirra Þórðar læknis og Jóns biskups. Arngrímur var, eins og bræður hans og forfeður, hinn mesti gáfumaður og var snemma hneigður fyrir málfræði, hann lærði hebresku og grísku hjá síra Páli í Selárdal. Arngrímur varð síðar mikill málfræðingur, og er mælt, að hann seinna í Kaupmannahöfn hafi talað svo vel grísku við gríska ferðamenn, að þeir dáðust að, hve vel hann talaði. Arngrímur fór til háskólans í Kaupmannahöfn 1687, þar »dispúteraði« hann á árunum 1688—89 þrisvar sinnum um gríska málfræði og hebresku og hlaut síðar meistaranafnbót; árið 1696 varð hann skólameistari í Nakskov á Láglandi og dó ókvæntur í Kaupmannahöfn 1704[1].

---

[1] Udtog af afgangne Lavmand Povel Vidalins Afhandling om Islands Opkomst, under Titel Deo. Regi, Patriæ, samt nogle andres af samme Indhold anvendt paa nærværende Tider. Soröe 1768. 8vo, 399 bls. Uppástungur Páls Vídalíns bls. 1—146. Sbr. A. M. 192A, 4°.

Arngrímur sá, eins og margir aðrir, hve landinu hafði farið aptur, og vildi stuðla til þess, að hagur þess batnaði, hann reit því 1701 alllangt rit um viðreisn Íslands, sem enn er til í handritum[2], og var það stílað til konungs. Rit þetta er að mörgu merkilegt, þó það eðlilega beri keim af aldarandanum, það er óþarflega margort og fullt af tilvitnunum, sem ekkert koma efninu við, en slíkar kreddur voru þá tízka meðal lærðra manna. Í riti Arngríms Þorkelssonar eru ýmsar góðar uppástungur og skynsamar ráðleggingar, þó sumt sé miður heppilegt; þar má finna uppástungur um flest það, er menn seinna reyndu að framkvæma á 18. öldinni, þó flest kæmi að litlum notum.

Eptir löng tileinkunnarorð, formála og inngang, kemst höf. loks að efninu, hann getur þess, að árlega berist frá Íslandi fregnir um harðindi, hungur og manndauða, og segist hann vilja reyna að gjöra skyldu sína og vinna að viðreisn landsins, með því að rita um ástandið, þótt hann sé lítt fær til þess. Arngrímur skiptir riti sínu í þrjá kafla: 1° um ástand landsins til forna, 2° um orsakir apturfararinnar, 3° uppástungur um viðreisn landsins. Fyrsti kaflinn er ómerkilegastur og ekkert á honum að græða. Í öðrum kafla sýnir Arngrímur fram á, að harðindin, þó þau opt hafi verið mikil, hafi eigi svo mjög steypt landinu sem flestir halda, hann færir rök að því, að orsakir apturfararinnar hafi einkum verið siglingarleysi, einokunarverzlun og það, að kornyrkja lagðist niður, og svo eigi sízt vankunnátta Íslendinga í því að bjarga sér; sýnir hann ennfremur með ýmsum dæmum, hve skaðleg einokunin sé. Í þriðja kafla telur höf. þau meðul, er hann ætlar, að bezt séu landinu til framfara. Arngrímur vill láta senda jarðyrkjumenn úr ýmsum héruðum í Danmörku til Íslands, til þess að sá og plægja, með því geti menn bezt séð, hver jarðyrkjuaðferð sé hentugust; hann segir, að korn þrífist svo vel á Færeyjum, að ein tunna útsæðis gefi af sér 16—20 tunna uppskeru, nú sé náttúra Íslands hin sama og á Færeyjum og því sé engin ástæða til að ætla annað, en að korn þrífist þar eins vel. Ennfremur vill Arngrímur láta auka garðyrkju, rækta kál, hör, hamp, humal o. fl., hann vill láta styðja jarðyrkju og kvikfjárrækt á ýmsan hátt, flytja til landsins hænsni, endur, gæsir og svín og reyna býflugnarækt. Arngrímur vill og láta styrkja fiskiveiðar og stingur upp á, að efnamenn skjóti saman fé til þess að kaupa þilskip, hann hvetur og til hvalaveiða, og getur þess, að Frakkar, Spánverjar og Hollendingar veiði hvali við Ísland og Grænland og græði á því stórfé; hann talar og um silungsveiði og um not þau, er menn geti haft af brennisteini og öðrum efnum úr steinaríkinu; hann vill láta planta skóga, og ímyndar sér, að eik, beyki, fura og greni muni geta vaxið á Íslandi.

---

[1] Um æfi Arngríms Vídalíns og rit hans, sjá: Hist. eccl. Isl. III., bls. 577; Thorchillii Specimen Islandiæ, hdrs. J. S. nr. 333-4°, bls. 34—36 og handrit í Kalls safni, nr. 625-4°; Thott 961 fol. og B. U. H. Addit. nr. 3 fol. Deo, regi, patriæ 1768 bls. 46—47, 108—109, 299. 339—40.

[2] *Arngrimi Widalini* Crymogæobulum cum notis uberrimis. Gammel kgl. Samling, nr. 2863-4°, 503 bls., 17 kapítular; sjálft ritið er 199 bls., en athugasemdirnar 288 bls., formáli 16 bls. Í safni A. M. nr. 192C 4°, heitir ritið: Consilium de Islandia in optimum statum constituenda, det er et Anslag hvordan Island kunde sættis udi dend beste og fornöieligste Stand. Af Arngrim Vidalin Mag. Art. og Rectore Scholæ udi Nachschow. Aar efter Christi Födsel MDCCI. 162 blöð 4°. Sama rit í hdrs. R. Rasks, nr. 60. Sbr. Lbs. 313·4°. Arngrímur Vídalín tileinkar ritið Chr. S. von Plessen. Einkunnarorð þessi standa framan á ritinu: »Ideo ego existimo adolescentes in scholis stultissimos fieri, quia nihil earum rerum attingunt, quæ ad communem vitam pertinent«. Það er merkilegt, að skólastjóri 1701 skuli setja þau orð á rit sitt.

Arngrímur talar einnig um samgöngurnar, og er í því efni skynugri en flestir eða allir samtíðarmenn hans, hann vill láta bæta vegi og byggja skútur. Skúturnar eiga að fara hafna á milli strandlengis og flytja farþegja og farangur; nú segir hann, að bezti bjargræðistíminn gangi til ferðalaga og sé það mikið mein. Arngrímur heldur, að árnar megi, ef til vill, nota nokkuð til flutninga, og ræður Íslendingum, að gjöra sér leðurbáta að dæmi Kósakka, af því þá má bera framhjá fossum og hávöðum. Arngrímur ræður sterklega til þess, að afnema einokunarverzlunina, svo Íslendingar geti verzlað við hverja sem þeir vilja. Þetta var sjaldgæf skoðun á þeim tímum og djarfmannlegt að bera hana fram fyrir stjórnarvöldin.

Arngrimur vill láta senda iðnaðarmenn til Íslands, er kenni Íslendingum ýmsar handiðnir, hann vill láta halda Íslendingum til siðgæðis, iðni og vinnu, flytja til landsins allt það, sem að gagni má verða, en sporna við útlendum ósiðum; hann telur það heppilegt, að sem mestir peningar séu fluttir til landsins, en vill ekki láta flytja peninga úr landinu, nema í konungsgjöld. Ennfremur stingur Arngrimur upp á því, að settir séu tveir kaupstaðir, annar fyrir norðan, hinn fyrir sunnan; í kaupstöðunum á að vera kastali og setulið, til þess að halda reglu, en útlendingar eiga að setjast þar að, sem kennt geta Íslendingum verzlun og iðnað, helzt ungir menn ógiptir, og vill hann láta þá giptast íslenzkum stúlkum gjafvaxta. Arngrímur endar rit sitt með ýmsum almennum hugleiðingum, og biður konung að velja einhvern duglegan og ráðvandan mann til þess, að ferðast um landið og kynna sér ástandið, sendiboði þessi á að taka með sér jarðyrkjumenn, fiskimenn og iðnaðarmenn, en sjálfur á hann með ræðum og fortölum að brýna fyrir mönnum nauðsynjar landsins.

Arngrímur skráði líka rit um Grænland, um siglingar þangað, landnám þar til forna o. fl., og afhenti konungi það 14. ágúst 1703. Ritgjörð Arngríms Vídalíns um viðreisn Íslands hefir líklega með mörgu öðru, kvörtunum alþingis, sendiferð Lauritz Gottrups o. fl., stuðlað að því, að konungur kvaddi þá Arna Magnússon og Pál Vídalín 22. maí 1702 í nefnd til þess, að yfirvega ástand Íslands og leggja ráð á, hvað gera skyldi, til að bæta hag landsins. Vér munum síðar drepa lítið eitt á starf þessara tveggja merkismanna, að því leyti sem það jók þekkingu manna á landinu og landsháttum og snertir aðalefni þessa rits.

Maður er nefndur *Hans Becker*, hann var skrifari hjá

Árna Magnússyni og ferðaðist með honum í 4 ár á Íslandi, lærði íslenzku og sneri ýmsum íslenzkum guðsorðabókum á dönsku. Becker var um tíma timburkaupmaður eptir að hann fór frá Árna, komst í skuldakröggur og varð jafnvel að flýja úr landi um tíma, en svo varð hann lögmaður á Íslandi norðan og vestan 1737 og dó í Brokey á Breiðafirði 1746. Becker reit einnig bækling um viðreisn Íslands og segist sjálfur mest fara eptir skjölum þeirra Árna Magnússonar og Páls Vídalíns, en mjög er það efasamt, hvort það er satt. Vitnisburðir þeir og meðmæli, sem hann hafði í höndum frá Árna Magnússyni, hafa eflaust, ásamt þessum bækling, opnað honum veg að lögmannsembættinu. Bæklingur þessi[1] er dagsettur 4. október 1736 og stílaður til stjórnarinnar.

Becker segir fyrst, að það sé mjög undarlegt, að jafnstórt land eins og Ísland, með ágætu loptslagi og miklum afrakstri, skuli vera í slíkri niðurlægingu, að konungur hefir lítið meiri ágóða af því en eyðieynni Saltholmen í Eyrarsundi. Þetta segir Becker sé allt að kenna verzlunarólaginu, Íslendingar vinni baki brotnu, en fá ekkert fyrir verk sín, enda eru þeir orðnir svo vondaufir um að fá nokkra viðreisn og endurbót, að þeir eru búnir að leggja árar í bát. Becker telur það bezta framfaravon fyrir landið, að stofnaðir séu 5 kaupstaðir, en öll önnur kauptún lögð niður, álítur hann þetta hið bezta meðal mót öllum meinsemdum landsins. Hafnarfjörð telur hann bezt lagaðan til höfuðstaðar, en vill láta leggja niður verzlun á Eyrarbakka og Básendum, í Keflavík, Grindavík og Reykjavík, hinir 4 kaupstaðirnir eiga að vera: Grundarfjörður, Akureyri, Ísafjörður og Reyðarfjörður, alla aðra verzlunarstaði á að afnema; þó vill hann, ef nauðsyn krefur, fallast á að hafa geymsluhús fyrir vörur í sumum af hinum fornu kauptúnum, til þess að gjöra bændum hægra fyrir. Nú vill hann láta stjórnina sjá um, að mæld séu út bæjarstæði í hinum 5 kaupstöðum, og svo á stjórnin að leggja 23 þúsund dali til þess, að byggja 10 hús í hverjum kaupstað, nema 6 á Reyðarfirði; timbur, segir hann, sé hægt að fá, það þarf ekki annað en senda skip kringum landið til þess að smala saman rekadrumbum þeim, sem liggja ónotaðir í fjörunum; þar næst á að skylda alla hina helztu embættismenn til að flytja i kaupstaðina. Ef þetta er gert, heldur Becker, að landið muni blómgast stórkostlega, í bæjunum verður mikil útgerð til fiskiveiða og hvalaveiða, iðnaðarmenn þyrpast þangað og verksmiðjur rísa upp á hverju strái, fossar eru nógir til þess að hreyfa vélarnar og nóg er af vinnufólkinu, því á Íslandi, segir Becker, sé fjöldi af sterkum og heilsugóðum verkmönnum, sem út úr vinnuleysi venjast á leti, drykkjuskap og ólifnað. Nú segir Becker, að engir Danir vilji setjast að á Íslandi á bændabæjum uppi í sveitum, en þegar borgirnir rísa upp, er öðru máli að gegna; þá segir hann, að fjöldi danskra iðnaðarmanna muni flytja sig með konur sínar og vinnukonur til Íslands, svo geta vinnukonurnar smátt og smátt giptzt prestum og efnuðum bændum, þær koma dönsku lagi á búskapinn, nábúarnir læra af þeim, hvernig þeir eiga að haga sér skynsamlega og snyrtilega, og allt gengur eins og í sögu. Nú sem stendur, segir Becker, að Íslendingar séu mestu klaufar í búskap og iðnaði, þeir kunna ekki einu sinni að vinna vaðmál eða strokka smjör. Af öllum þessum framförum mundi það leiða, að menn færu aptur, eins og í fornöld, að stunda akuryrkju, því Becker heldur, að korn geti ágætlega vel þroskazt á Íslandi, svo má sækja furu og greni til Noregs og planta skóga, því þessi tré, segir höf., að þjóti upp á svipstundu. Til múrsteina kveður hann nóg efni og nægilegt, kalk má brenna úr skeljum. Svo konungur fái endurgoldinn allan kostnað við stofnun kaupstaðanna og tekjur framvegis, vill Becker láta leggja toll (10%) á allar vörur útfluttar og aðfengnar. Að lokum biður höf. konung sem allra fyrst að leggja þessa skýrslu fyrir alþingið, biskupa, amtmenn, lögmenn og aðra hina vitrustu menn. Becker skuldbindur sig til þess, að verja

---

[1] Hdrs. J. S. nr. 83 fol. Rit þetta var löngu seinna prentað nafnlaust: Beretning og Forslag om tienlige Midler til Islands Opkomst. Skrevne i Aaret 1736. Kjöbenhavn 1798-8vo (38 bls.). Stuttur ritdómur í Skandinavisk Museum I., 1798. bls. 388—89.

Digitized by Google

allt, sem hann hefir skrifað, og svara öllum útásetningum og mótbárum, sem menn kunna að koma með.

Um sama leyti rituðu tveir aðrir menn, Mattías Jochumsson og Jón Ólafsson frá Grunnavík, ritgjörðir um ástand og framfarir Íslands, og munum vjer geta þeirra hér, þó þær séu mjög ólíkar. Ritsins eptir Mattías Jochumsson getum vér nánar, af því það beinlínis snertir landið og lýsir þjóðinni og ástæðum hennar allítarlega. Hinn síðari rithöfundur fæst ekki við þau efni, sem vanalega er talað um í slíkum ritum, hann skoðar framfarauppástungurnar frá allt öðru sjónarmiði og er andvígur skoðunum þeim, sem flestir aðrir rithöfundar í þá daga berjast fyrir, en einmitt þessvegna er nauðsynlegt að kynna sér einnig dálitið rit Jóns Ólafssonar frá Grunnavík.

Árið 1729 var *Mattías Jochumsson Vagel* sendur til Íslands, til þess að gá að brennisteini; 28. júní 1724 veitti konungur Fr. Holtzmann og Fr. Sechmann og erfingjum þeirra einkaleyfi til þess að safna brennisteini á Íslandi[1]; ekkja Holtzmanns sendi Mattías þennan til Íslands, til þess að grennslast eptir, hvort ekki væri hægt að fá ódýrari brennistein en hingað til; þess utan segir Mattías sjálfur, að rentukammerið og konungur hafi boðið sér að gá að því á Íslandi, er merkilegt væri, einkum hvort þar væri hægt að byggja kaupstaði og stofna til hvalaveiða. Mattías Jochumsson segist í 3 ár hafa ferðazt á Íslandi og komið í flestar sýslur, þrisvar farið um Suður- og Norðurland og einu sinni vestur, en aldrei austur; hann segist hafa komizt í margar þrautir, farið yfir brennandi fjöll og hraun, stórár, snæfjöll og heiðar, opt búið 4 eða 5 daga í tjaldi og þolað frost, kulda og hungur, kafald og storma, segist hann varla halda, að nokkur Íslendingur, hvað þá heldur útlendingur, hafi farið svo víða um landið; hann telur sig því manna færastan til þess, að dæma um ástand landsins[2].

---

[1] Lögþingisbók 1725 nr. 17.

[2] Jón Marteinsson talar illa um Mattías Jochumsson og lýsir honum sem örgum flakkara, sem hafi farið betlandi um landið og setzt

Eptir Mattías þennan liggur alllöng ritgjörð um ástand Íslands, með uppástungum til framfara; ritgjörð þessa hefir hann skrifað nokkrum árum eptir að hann kom heim aptur til Danmerkur[1], líklega 1736 eða 1737. Ritgjörð þessi er að sumu leyti allvel rituð, en mjög margorð. Aðalefni hennar er hérumbil á þessa leið.

Mattías Jochumsson[2] talar fyrst um það, hve landið sé útarmað og fólkinu alltaf að fækka, svo allt útlit sé til, að landið verði í eyði eptir hundrað ár. Höf. telur það mjög undarlegt, að fólk skuli vera jafn fátt á Íslandi, þar sem loptslag er svo hollt, menn fara ekki í herþjónustu og falla ekki í stríði og mjög fáir drukkna, aðeins örfáir flytja úr landi, varla fleiri en 10 á ári, nokkrir stúdentar, betrunarhúslimir og kaupmannaþjónar. Þegar Mattías spurði Íslendinga, hvernig stæði á fólksfæðinni, var honum svarað, að ný afstaðin stórsótt (stóra bóla 1707) hefði strádrepið þjóðina, en embættismenn og alþingismenn sögðu allir einum munni: »enginn getur gert neitt móti guðs vilja, sá sem deyr, á að deyja«. Aðalorsökin til hinna miklu landfarsótta, sem alltaf ganga á Íslandi, segir höf., að muni vera mjög slæmir lifnaðarhættir og atbúnaður, og úldinn matur.

---

upp í Skálholti, en Jóni biskupi Arnasyni þótti hann vera svo stórvigur við »grásiðuna« (smjörkistuna), að hann gaf honum hest og 4 speciur og leyfði honum, samkvæmt íslenzkum lögum, að flakka um landið. Ekki er hægt að segja, hvað tilhæft er í þessu, enda er ekki alltaf mikið að marka, hvað Jón Marteinsson segir, því hann var hinn mesti orðhákur og talar illa um flesta menn. (Thott, nr. 961 fol. bls. 40—41).

[1] Það sést á ritgjörðinni, að hún er skrifuð eptir dauða Friðriks IV. og Mattias talar um landsuppdrátt Knopfs, sem gjörður var 1734.

[2] ***Mathias Jochimsen***'s Andmerckninger(!) over Island og dessens Indbyggere. Thott, nr. 1737-4°, 172 bls. Fortale og Indledning bls. 1—10. Förste Cap. Om Folkets Aftagelse udi Tal og Mængde og derhos hvorledes de igjen knnde tiltage og formeres, bls. 10—74. Andet Cap. 1, om Handelens Aftagende, 2, hvorledes den kan opkomme bls. 74—172. Annað handrit með undirskript »Mathis Jochimsson« Ny kgl. Samling, nr. 1679-4°, 82 bls., og Lbs. nr. 446-4°. Í riti Jóns Eiríkssonar og Páls Vidalins »Deo, regi, patriæ« er þessarar ritgjörðar getið hér og hvar.

Digitized by Google

Jochumsson segir, að loptslag á Íslandi sé af náttúrunni þurt og kalt, svo kúa- og sauðamjólk getur um hundadagana staðið 24 stundir í húsi, án þess að súrna eða hlaupa, en fiskur og kjöt skemmist hjá Íslendingum, af því þeir salta það ekki. Mjög fáir salta kjöt, flestir hengja það upp og þurka svo. Smjör salta menn heldur ekki og í Skálholti er geymt svo mikið af smjöri, að það er mörg þúsund dala virði; smjörinu er þar hnoðað saman í afarstóra kös og er haft fyrir geymsluforða, ef hungur ber að höndum. Súrt smjör þykir Íslendingum svo gott, að þeir horga 10 pund af nýju smjöri fyrir 9 pund af súru.

Þegar fiskur er dreginn úr sjónum, sjóða sumir hann í sjó, en flestir í fersku vatni og eta hann svo án brauðs og salts, því lítið er um salt þar í landi. Með soðningunni drekka menn kalt vatn og láta súrmjólk eða blöndu saman við, ef þeir hafa hana. Bændur þeir, sem kaupa fisk við sjóarsíðuna, binda spyrðurnar við hnakk sinn og reiða hann svo heim til sín. Það sem afgangs verður fyrstu máltíðunum, hengja þeir upp og eta það smámsaman; þeim þykir fiskurinn því betri sem hann er úldnari. Á vetrum er fiskurinn látinn í snjó, stundum þiðnar ofan af honum, þegar þíður koma, svo hann verður gulur og grænn af ýldu og eta Íslendingar hann samt með góðri lyst. Höf. segir, að það sjái hver heilvita maður, að þessi úldni matur hljóti að spilla blóði manna. Af þessu mataræði orsakast, að ætlun hans, margir sjúkdómar, ólga kemur í blóðið og hver sýkist af öðrum, svo menn deyja unnvörpum. Aðrir sjúkdómar, einkum brjóstveiki, orsakast af því, að Íslendingar eru svo opt votir í fæturna, af því skóplögg þeirra eru svo slæm. Höf. lýsir íslenzkum skóm, og segir, að stúlka geti saumað ferna skó á klukkutíma; ein nauts- eða hrosshúð, segir hann, sé ætluð manni til skóa á ári; fátæklingar brúka roðskó, þeir eru svo ónýtir, að karlmenn slíta stundum 6 pörum á dag eða meiru, ef þeir eiga að vinna eitthvað utanhúss. Kláði, segir hann, sé mjög algengur á Íslandi og næmur, en Íslendingar kæra sig ekkert um hann, og segja, að hann drepi engan.[1] Holdsveiki er líka algeng, Íslendingar halda, að menn fæðist með henni, en hún sé sjaldan næm og holdsveikir menn verða opt gamlir. Skyrbjúgur er og algengur og eins tíðateppa hjá konum.

Mattías Jochumsson ræður til að hvetja íslenzka nemendur til þess, að stunda læknisfræði ásamt guðfræðinni, og veita þeim betri prestaköll, sem læknar eru; hann vill líka að kennarar við latínuskólana stundi læknisfræði og grasafræði, svo þeir geti kennt skólapiltum þær fræðigreinir. Nú er enginn sáralæknir á öllu Íslandi, segir hann, ef meiddur limur grær ekki af sjálfu sér, höggva menn hann af og binda um eptir föngum; ef þessi hrossalækning eigi dugar, verður sjúklingurinn að þreyja þolinmóður, þangað til hann deyr. Höf. telur ýmsar íslenzkar jurtir og ber, sem nota má til lækninga, og ræður til að gefa út íslenzka grasafræði; segir hann, að Íslendingar eflaust mundu lesa slíka bók, því þeir séu mjög námfúsir og fleiri latínulærðir bændur séu á Íslandi en í Noregi og Danmörku til samans.

Mattías Jochumsson ræður til að stofna saltsuðu á Íslandi, svo Íslendingar geti saltað mat sinn, þeir geti þá líka selt Norðmönnum salt og fengið timbur fyrir, og byggt sér úr því hjalla, til þess að þurka í fiskinn. Íslendingar eiga, segir hann, engin haffær skip, en fiska allt á smábátum, en fyrir utan strendurnar er fullt af fiskiskipum Hollendinga, Englendinga, Frakka og Spánverja (Biscayer), og fiska þau jafnvel inni á fjörðum. Höf. segir, að Íslendingar séu orðnir alveg ófærir til siglinga síðan einokunin komst á, en ef settur væri bær á Íslandi og menn kæmu upp þilskipaútgerð, gæti öllu smátt og smátt farið fram.

Í öðrum kafla ritsins talar Mattías um apturför verzlunarinnar og fátækt Íslendinga og hver ráð séu til þess, að láta efnahaginn rétta við aptur. Þó heldur hann, að kaupmenn muni verða mótsnúnir framförum, og segir, að það sé líklegt, að þó Íslendingar fiskuðu meir enn nú, með því að koma upp þilskipum, þá yrði það þeim, ef til vill, ekki til mikils hags, því kaupmenn mundu borga fiskinn mikið ver, ef meira fiskaðist, hann segir og, að kaupmenn salti sjálfir fisk sinn á sumrum, en banni Íslendingum að gera það. Höf. talar og um ullarverzlunina, og segir, hún sé öll í ólagi. Íslendingar selja kaupmönnum ullina fyrir 3—4 skildinga pundið, en kaupa aptur af þeim ullarklæði við dýru verði; Íslendingar selja illa prjónaða, stórgerða sokka fyrir 6—8 skildinga, en gætu eflaust fengið allt að því 3 mörk fyrir þá, ef þeir væru vel gerðir; tvíbreitt vaðmál selja þeir fyrir 8—10 skildinga alinina, en úr sömu ull mætti gera dúka fyrir ríkisdal alinina, ef þeir væru vandaðir. Eins mætti úr toginu vefa dúka, sem eru eins og »kamel»garns-dúkar, en Danir kaupa kamelgarn árlega fyrir mörg þúsund dali. Nú segir höf., að Íslendingar spinni allt á snældu, og sé því bráðnauðsynlegt að flytja rokka og vefstóla til Íslands. Mattías Jochumsson vill láta stofna ullarverksmiðjur á Íslandi, og segir, að vinnan við þær geti ekki verið dýr, því karlmannskaup sé lítið, en vinnukonur fái ekkert kaup, þær fá að eins fæði og föt, sem varla eru meira en tveggja dala virði á ári; fæði stúlkunnar virðir hann á tvo skildinga á dag. Karlmönnum er alltaf skamtað helmingi meira en konum, þeir fá, segir hann, daglega tvo harða fiska, um 2 pund á þyngd og 2 skildinga virði og 2 pund af smjöri, er kosta jafn mikið; auk þess fær vinnufólk eins mikla blöndu að drekka eins og það vill og þrífst vel á þessari fæðu. Mattías segist sjálfur í 5—6 vikur hafa lifað á þessum mat, og sèr hafi liðið vel, þegar fiskurinn var vel verkaður og smjörið gott.

---

[1] »det drebber ingen, siges der i landet«.

Mattías ætlar, að heppilegast mundi að stofna ullarverksmiðjurnar í Hafnarfirði, og vill hann láta víggirða þann bæ. Höf. talar einnig um ýmislegt annað, sem Íslendingar gætu gert sér að verzlunarvöru, t. d. heilagfiski, síld, lax, sundmaga, álptafjaðrir, agatsteina o. fl. Mattías segir, að þá hafi enginn lax verið saltaður á Íslandi, nema 6—8 tunnur á Bessastöðum, og voru þær sendar konungi; sá lax hefir líklega verið úr Elliðaám. Mattías telur það mikla nauðsyn, að landið sé mælt, en talar fremur óvirðuglega um uppdrátt Knopfs, hann segir, að þeir, sem þangað til hafi verið sendir til að mæla á Íslandi, hafi ekki verið þeim starfa vaxnir; á svo stóru landi sem Ísland er, þarf fyrst með stjörnumælingum að ákveða innbyrðis legu staðanna, mæla hæðir og annað þvílíkt, en til þess, segir hann, að mælingamenn enn hafi ekki haft nægilega kunnáttu í stærðfræði.

Til allrar óhamingju, segir Mattias, að framfarirnar muni verða mjög örðugar sakir þekkingarleysis Íslendinga og mótþróa kaupmanna, sem vilja halda öllu við gamla lagið og enga breytingu gjöra; á sama máli eru sjálfir Íslendingar flestallir, því síðan einokunin komst á, hafa þeir gleymt allri framtakssemi og eru orðnir ópraktískir í verzlun og viðskiptum; því nær engir fara utan nema stúdentar, sem lesa guðfræði og flýta sér svo heim, til þess að ná í brauð. Að lokum stingur Mattias upp á því, að konungur stofni sérstakt stjórnar- og verzlunarráð fyrir Ísland, til þess að íhuga, hvað landinu megi verða til framfara.

Jón Ólafsson frá Grunnavík hefir 1737 samið rit, sem hann kallar »Hagþeinkir«[1], og talar þar mest um bóklega fræðslu Íslendinga, um uppfræðslu unglinga, um nám í lærðum skólum og við háskólann, og notkun lærdómsins á Íslandi. Í riti þessu getur höf. líka allitarlega um tilraunir þær og uppástungur, sem gerðar hafa verið Íslandi til framfara og viðreisnar. Í byrjun 25. kapítula kemst Jón Ólafsson svo að orði: »Nú af því nokkrir vilja gott gjöra sér og öðrum í landinu, þá mun þaðan komið það mikla projectmageri, sem varað hefir yfir næstu 30 ár og gengur nú hvað frekast fram, síðan collegium oeconomicum var innstiptað 1736, það er, að þeir skrifa fram fyrir konginn og hans ráðaneyti sína þanka, ráð og tillögur um það, er betrast megi í landinu eður þar nýtt innfærast, öllum til gagnsmuna. Flestir fara með það, er þeirra embætti við kemur, sumir eptir lunderni og nokkrir af interesse, en allmargir, er utanlands hafa lært, eptir dönskum máta«[1]. Því næst telur Jón Ólafsson ýms rit, sem bollaleggja viðreisn landsins og framfarir. Sjálfur heldur hann, að hollast sé fyrir Íslendinga, ef að því er styrkt, að koma upp landbúnaði og sævarafla eptir íslenzkum háttum og sniða sér í öllu stakk eptir vexti. Síðan getur Jón Ólafsson þannig um framfarauppástungurnar, hvernig þeim sé varið (Kap. 25): »Projectmakararnir« eða »ráðasmiðirnir« vilja »sá og plægja, innsetja ýmisleg handverk, brúka smápeninga, byggja þorp og býi og skantza; setja á hafnartolla, fólksútskrifun og fleira þaraf flýtur. Aðrir tala um kauphöndlun og taka burt einn og annan ósið og enn aðrir um politiam, vinnufólk og letingja, að setja embættisgildleika yfirvaldanna i betri skorður og taka burt eina og aðra misbrúkan, sem liti að þeim og lögunum. Að meinga framandi við innlenda, so handverkin verði betur lærð og hinir innlendu ríkari við kvonganir, en kvennfólk við giptingar. Þeir sumir, sem tjá gravamina vanbrúkun laganna og yfirvaldanna löstu, vilja hafa generalfiscala. Chymici sumir lofa nógu gulli og silfri, ef þeir fái undirstöðu og verkahjálp, en aðrir tala um brennistein og mineralia og ráða til, að innfærist læknarar eptir útlenzkum móð og hvað fleira kann vera af slikum uppáfyndingum. Í einu orði, sitt leggur hver til, eptir því sem í skapi býr og henta þykir. Um þetta vil eg ei margt úrskurða, so sem það er vaxið fyrir ofan mitt vit. Að sönnu má sá sýnast almennu viti fjær, er neitar, að þar sé margt ábóta og lagfæringar vant. En það eg segi nokkuð af minni meining, lasta eg að sönnu þessa ráðafindni ei að öllu, heldur meina hana i flestu gjörlega, en þó ei að so stöddu. Áður útlendski glöggleikinn ákemst, sýnist mér undan ætti að ganga góður búskapur og í honum, til sjóar, góð fiskisókn, einkanlega. Held eg með þeim, sem vilja hún rækist um fram öðru og komi menn til þess undir sig stærri skipum. Þá er meir von, að fólk fái betri formegan, so fleirum líði betur at lífsuppeldi sínu, en almennilega gengur. Einnin er eg samdóma, að fleiri handverk innrætist þar, en nú eru, eður betur brúkuð, og menn láti börn sín fara utanlands í því skyni; að setja höndlun og kaupmannsskap í betri skorður, er forkunnar gagnlegt og að íslenzkir lærðu að þekkja rétt útlenzka vöru, en taka innlent okur burtu; at því gjörðu og þvílíku sýnist íslenzkir geta betur lifað en áður. Fari menn að byggja þorp, þá þarf generalis reformatio yfir heila landið, með smápeningum, ferjustöðum og öðru, og að vísu sýnist yfrið þarflegt, ef þar yrði smápeningum ákomið. Þá býir, kaupstaðir og handverk eru so mörg innkomin, sem danskir vilja, kennir raunin hvað betra það væri fyrir íslenzka. Því ei mun það fara öðruvísi en í öðrum löndum, at sjóstaðirnir sjúga allt af landinu í sig. Þeir verða alltið fullir með framandi og handverksmenn, so landsfólkið verður útarmað, en hinir fá valdið. Sumir verða örsnauðir, sumir flugríkir, eins og í öðrum löndum, en ei meir so jafnríkir, sem nú er, þar fólkið verður fleira, þar af koma útskrifanir og tollar fjölga með fleiru, sem þar af sprettur. Það er merkilegt, at þá þeir gömlu forfeður vorir stóðu í sínum bezta blóma, voru fleiri ríkir menn en nú, fóru til annara landa, kaupslöguðu eða voru hjá höfðingjum og sáu so mörg þorp og borgir, að þeir hafa þó aldrei bragðað að byggja þar nokkuð þess konar. Vilji menn segja það væri til varnar, þá þarf þess ei nú sem stendur, því fátæktin er þar skantz og kastali fyrir áhlaupum framandi, en væri þar býir, er hættara við þeim mundi þykja meir til að slægjast. Áður eg hætti við þetta mál, læt eg mig ei sízt undra, að menn eru að skrifa um slíka hluti fram til Kaupenhavn, hver eptir annan í so langan tíma, en sjá þó að allt lendir í sama stað. Það er eins og þeir gæti ei að orsökunum, því gjöra þeir ei sjálfir, það þeir orka og í þeirra valdi stendur. Aðferðina er þeim ei vorkunn að vita, ef hún er til, sem eg ætla. Menn verða að minnsta kosti að vera samráða nokkuð og telja ei eptir sér hvert smáómakið, ei heldur lítinn peningakostnað, annars verða eingin stórvirki afrekuð, því litið er það optast, sem einn kemur til leiðar i slíkum hlutum, hjá því sem margir. Hér um nóg.«

---

[1] *Jón Ólafsson:* Hagþeinkir getinn, fæddur og fóstraður í Kaupmannahöfn í Aprili 1737. Hdrs. J. S. nr. 83. fol. Ritinu er skipt í 4 kafla: 1° um ungdómsins lærdóm, 2° um bókalærdóm í skólagangi, 3° um utanlandsstúdía, 4° um brúkun alls þessa á Íslandi, eður apturkomins manns tilstand þar að dauðanum fram.

---

[1] Á öðrum stað segir Jón Ólafsson: »Projectmageriet er ligesom de fleste andre Ting först opkommet i Frankrig, styrket i Tydskland og siden haandhævet i Danmark, men ligesom med andre Ting döer paa Sidstningen i Island, for det kan ei komme længere. Altsaa maa Projectmageriet regnes inter morbos epidemicos rerum publicarum udi denne Del af Europa«.

Síðar talar Jón Ólafsson um ýms ritstörf, sem gagnleg væru fyrir landið, meðal annars telur hann nauðsynlegt, að ritað sé um náttúrufræði Íslands, bæði til uppfræðslu fyrir innlenda og útlenda. Telur hann skynsamlegra að rita slíkt, heldur en útlendan söguþvætting og annað af líku tagi. Höf. telur það mikil vandræði, að ekki skuli vera hægt að fá neitt prentað á íslenzku nema guðsorðabækur, biskuparnir eru svo trúræknir, að þeir vilja ekki prenta annað, en frágangurinn á þessum bókum sýnir sig. Bókmenntaástand landsins telur höf. mjög bágborið, og ræður mönnum, sem eitthvað vilja rita vísindalegt, að skrifa það á latínu og koma því út erlendis í lifandi lífi, en skrifa fátt eða ekkert á íslenzku. Á Íslandi, segir hann, að sé ekki til neins að safna bókum, »þá maður er dauður, tvístrast þær á víð og dreif og koma opt í þeirra hendur, er sízt skyldi og minnst hafa vit á þeim, fúna þar og forganga. Engin bókasöfn eru þar föst, engin eindrægni að skrifa nokkuð gagnlegt í samfélagi eður með samfelldum kröptum, og að síðustu engin laun og það verra, að fæstir hafa þess nokkur not, hversu gagnlegt sem vera kynni.«

Í öðru riti, sem Jón Ólafsson skrifaði miklu seinna[1], fer hann mörgum orðum um »projectin«. Segir hann þar, að helztu gallar Íslendinga nú á dögum séu hégómagirnd, ágirnd og drottnunargirni, »menn vilja affectera húsgangsherradæmi yfir almúga og projectmageri, menn hafa miszt hið gamla grundvallar búskaparvit, en vilja færa allt í lag eptir dönskum og útlendum háttum, en skeyta ekki um sérstakt ástand landsins. Nú hafa Íslendingar í meir en 60 ár lagt niður að gjöra alþingissamþyktir, alþýðan vill láta Dani og kóng ráða öllu, en möglar þó á eptir yfir gjörðum þeirra«. Segir Jón, að úr öllum framfaravindinum hafi ekkert orðið, og segir, að gjöra mætti dálaglegt leikrit um ástand landsins og háttalag embættismanna, sem optast gera ekkert og skipta sér af engu, en stundum hlaupa upp til handa og fóta »af eintómum látaglaumi, alleinasta proforma til að sýna stjórnsemi sína og vigilantiam, röksemi, authoritatem eður gravitatem, þó hún verði stundum nokkuð hlægileg, og þar hjá slíkar brellur gjörðar til að incutera plebi metum og stórhöfðingjahræðslu, líka setja þeim glaucoma á þeirra skilningsaugu«.

---

[1] In tragoediam domini Echarti Olavii de morbo et interitu lingvæ islandicæ acclamatio et approbatio alicujus auscultatoris. Aptan við: Appendices duæ; þar er það í, sem hér er vitnað til. Lbs. nr. 231-8vo.

Síðar í sama riti minnist höf. á »það íslenzkunnar trubl og rammskælda böguskap, sem af dönskunni stendur«, telur hann það þó litlu varða, þó »stofu-daðar kringum Bessastaði, sem eru orðnir eins og aðrir inventarii þrælar hinna dönsku« bjagi málið, en verra, að alþýða út um landið af monti og nýungagirni skuli taka slíkt eptir, hann telur það þó ekki umtalsmál, þó einstök útlend nöfn á hlutum, sem áður voru ókunnir hér á landi, komist inn í málið.

Niels Horrebow, sem síðar mun getið, reit 1751 einnig uppástungur um framfarir og viðreisn Íslands[1]. Horrebow talar fyrst um eðli landsins, stærð og frjósemi, og telur sjálfsagt, að korn geti þroskazt þar, hann ráðleggur að senda bókhveiti frá Siberíu til Íslands til reynslu; hann telur það einnig alveg nauðsynlegt, að tún séu plægð og sléttuð. Horrebow segir, að á Íslandi sé ógrynni af brennisteini, ræður hann til, að brennisteinninn sé hreinsaður í landinu sjálfu og svo fluttur út; hann segir einnig, að saltpétur sé nógur á Íslandi, og telur það mikinn hagnað, að safna honum; ennfremur getur hann þess, að gnægð silfurs sé á Íslandi, silfurmálm segist hann sjálfur hafa fundið, og bændur hafi sagt sér, að silfrið væri sumstaðar svo hreint, að það mætti straks smíða úr því. Horrebow stingur upp á, að konungur sendi námumenn til Íslands[1]. Höf. segir og, að það sé mjög líklegt, að rækta megi furu og greniskóga á Íslandi, Lappland liggi miklu norðar, þar séu miklir skógar, og væri því undarlegt. ef tré gætu ekki vaxið á Íslandi. Hann segir einnig, að á Íslandi sé allt of fátt fólk og of fár fénaður.

---

[1] *Niels Horrebow:* Relation og Betænkning om Islands Oeconomie og nærværende Tilstand, og hvorledes Landet kan komme udi Stand; dat. Kbh. d. 13. Novbr. 1751. Thotts Samling, nr. 1742-4°, 51 bls. Ny kgl. Samling 1680 og 1681-4°. Í ferðaskýrslu Horrebows til vísindafélagsins danska 1750 (Thott, nr. 956 fol.) er einnig ýmislegt um framfarir Íslands.

---

[1] Í stiptsskjalasafninu i Reykjavík eru ýms bréf, er snerta Niels Horrebow; Pingel amtmanni hefir ekki verið vel til hans. Í bréfi til Ochsens stiptamtmanns (2. ág. 1751) segir Pingel, að Horrebow hafi allstaðar verið að monta af því, að hann hafi á Íslandi fundið silfurnámur, postulínsjörð o. fl. og að bróðir hans hefði staðfest þessar uppgötvanir, hann hefði einnig látið i veðri vaka, að konungur mundi veita sér mikil verðlaun fyrir þessar uppgötvanir. Pingel segist hafa hitt Horrebow, þar sem margir embættismenn voru viðstaddir, og spurt hann, hvort þetta væri satt, og er Horrebow játaði, að svo væri, sagði Pingel: »annaðhvort hefir bróðir yðar hræsnað fyrir yður eða þér sjálfir skrökvið þessu, því leyndarráð Thott sagði mér, að hann hefði látið rannsaka málmgrýtið íslenzka, en ekkert hefði fundizt í því nema járn, og hefði prófessor Horrebow orðið að kannast við, að svo væri«. Þegar Niels Horrebow heyrði þetta, setti hann dreyrrauðan, en hinir hlógu, segist Pingel hafa glaðzt af því, að slíkur stórgortari varð sér til minnkunar. Í öðru bréfi nokkru seinna (13. sept. 1751) getur Pingel þess, að Horrebow og Skúli Magnússon séu orðnir miklir mátar, enda séu þeir skjalarar báðir; segir hann, að Skúli ætli nú að sigla, til þess að bera fram fyrir stjórnina allskonar undarlegar uppástungur, sem þeir Horrebow hafi verið að spinna saman í vetur. Pingel segist vona, að Ochsen greifi komi i veg fyrir, að þeir félagar sviki nokkuð út úr stjórninni, áður en leitað hafi verið álita hans (Pingels), því eptir stjórnarbréfi 1734, eigi að bera allar framfarauppástungur undir landsþingið og þar eigi að ráðgast um, hvort þær séu svo nytsamar, að þær megi bera undir konung. Pingel segir, að Horrebow hafi spillt Skúla, sem áður hafi verið skynsamur og viðfeldinn maður. Segir Pingel, að réttast mundi vera, að fylgja hinni gömlu reglu, að láta ekki Íslendinga komast til hárra metorða eða embætta, »því þessi maður er, síðan hann varð landfógeti, orðinn svo hrokafullur, eins og hann væri orðinn eitthvað ógnar mikið, i stuttu máli, hann er orðinn alveg umsnúinn«. Sýnir þetta allt, að Pingel hefir verið illa við þær nýjungar, sem þá voru í bruggerð. Stiptsskjalasafnið IV. nr. 73; VI. nr. 8 og 9. Hannes ritstjóri Þorsteinsson hefir gert mér þann greiða, að benda mér á ýmislegt í stiptsskjalasafninu, er eg þurfti að nota; annars er safn það ekki greitt aðgöngu.

Horrebow talar ennfremur um fiskiveiðarnar, sem gætu verið hin mesta auðsuppspretta fyrir landið, ef þær væru vel stundaðar. Englendingar, Frakkar og Hollendingar senda 3—400 skip árlega til Íslands með ærnum kostnaði, en Íslendingar sjálfir fá ekki nema lítilfjörlegan reiting af fiski. Landbúnaði á Íslandi, fiskiveiðum og öllum atvinnuvegum fer stöðugt aptur, og Íslendíngar missa meir og meir hugann til allra starfa og fyrirtækja. Hollendingar salta fisk sinn niður í tunnur, jafnóðum og þeir veiða hann, en Íslendingar verða að tefja sig á að herða hann, því kaupmenn taka ekkert nema harðfisk. Horrebow vill styðja fiskiveiðarnar sem mest, því með því getur verzlunarmagn landsins stórum aukizt. Um ullina og ullarvinnuna talar höfundurinn líka, hann segir, að Íslendingar séu ótrúlega fákunnandi í vefnaði og spuna, það tekur þá heilan mánuð að vefa 8 álnir af vaðmáli; hann vill láta kenna Íslendingum ullarvinnu, skinnaverkun og ýmsar aðrar handiðnir. Íslendingar eru, segir hann, mjög stutt komnir í öllum iðnaði, af því hver og einn gutlar við allt mögulegt og kann svo ekkert í neinu.

Horrebow telur það mjög illan sið, að Íslendingar heilsast með kossi; þó þetta sýnist meinlaust í sjálfu sér, þá orsakast þó af því, segir hann, of mikill jafnaður í umgengni yfirboðara og undirgefnra, húsbænda og hjúa; afleiðingin af þessu og öðru er, að hjúin bera enga virðingu fyrir húsbændum sínum, húsbændur verða að hafa alla varúð að styggja ekki hjúin, því annars standa þau uppi í hárinu á þeim, og þeir húsbændur, sem vilja láta vinna duglega, fá engin hjú. Ódæl hjú geta farið á flakk og vergang, og eptir landslögum og landsvenju eru bændur neyddir til að hýsa þessa flakkara. Flakk og ómennska eru átumein í félagslífinu á Íslandi. Þegar bændur á haustin draga að sér vetrarforða, verða þeir að hafa hann þriðjungi meiri, en þörf er á fyrir heimilisfólkið, vegna húsgangsmanna, landhlaupara og gesta. Horrebow segir, að Íslendingar kunni ekki að fara með matinn, né geyma hann; þeir hafa lakara mataræði en alþýða í Danmörku, og þó verður maturinn þeim miklu dýrari; hver vinnumaður fær meðal annars, þriðja hvern vikudag, út vegin 10 pund af smjöri. Á stórum íslenzkum heimilum, segir hann, sé allt of margt vinnufólk; að hafa of marga í heimili, sé að eins ill venja.

Horrebow segir, að það sé algengt að heyra á Íslandi, að foreldrar lofa guð, ef þeir missa börn sín, hvert eptir annað, það þykir ósvinna, að hafa aðra skoðun en þá, að foreldrar eigi að þakka guði, ef þeir eignast engin börn, úr því þeir geta, hvort sem er, ekki fætt þau og klætt. Aðalorsök apturfararinnar telur Horrebow vankunnáttu íbúanna, þeir kunna ekki að bjarga sér, kunna engar íþróttir né handiðnir, þeir kunna ekki að rækta jörðina og ekki einu sinni að brúka hendurnar til almennrar vinnu; hann heldur þó, að Ísland gæti blómgvazt eins vel og Noregur, ef Íslendingar fengjust til að læra eitthvað. Horrebow segist hafa hitt marga skynsama menn á þinginu og hafi þeir flestallir örvænt um hag landsins, en Skúli Magnússon fógeti hafi þó haft betri vonir; segir hann, að þeir hafi búið saman á Bessastöðum. Horrebow ritar síðan alllangt mál um verzlunarfélagið og minnist síðan nokkuð á skólalærdóminn; hann stingur upp á, að á biskupssetrunum séu stofnaðir nokkurskonar prestaskólar (sem hann kallar Gymnasia), og þar eigi þeir, sem útskrifazt hafa úr latínuskólunum, en ekki hafa efni á að sigla, að læra guðfræði og læknisfræði, því mjög mikil nauðsyn sé að fjölga lækningafróðum mönnum. Höf. getur þess einnig, að íslenzk löggjöf sé í hinni mestu óreglu, hann vill því láta flýta fyrir, að samin sé og útgefin íslenzk lögbók.

F. W. Hastfer (1722—1768), sænskur barón, var, sem kunnugt er, sendur til Íslands 1757, til þess að líta eptir fjárræktinni og koma þar á fyrirmyndarbúi til fjárræktar. Hastfer var ágætlega að sér í öllu því, er snerti fjárrækt og búskap[1]; að hann einnig hefir litið glöggu auga á ástand Ís-

---

[1] Fridrik Wilhelm Hastfer, sonur Gustafs Berndt H., var fæddur 9. okt. 1722, var framan af æfinni fyrirliði í liði Svía, en fór svo til Danmerkur og dó í Kaupmannahöfn 1768. Bók hans »Omständlig underrättelse om fullgoda fårs ans och skötsel«, kom út 1752 og á dönsku í Kmh. 1756; rit þetta var lagt út á mörg tungumál, og þótti eitt hið bezta rit um fjárrækt, jafnvel fram á 19. öld. Á íslenzku kom

Digitized by Google

lands, sést á ritlingi um framför Íslands, sem eptir hann liggur[1]; skoðanir Hastfers um ástand landsins og viðreisn eru að mörgu athugaverðar; hann dregur ekki dulur á, að einokunarverzlunin sé aðalmeinið.

F. W. Hastfer álítur landið gott, en ástand þess ótækt; hann segir, að fiskiveiðar, iðnaður og verzlun verði að haldast í hendur, ef landið eigi að blómgvast, einokunin drepi Ísland og meðan hún standi, sé engin lífs von. Þjóð, sem lengi hefir verið áþjáð, getur ekki náð sér aptur, meðan einokunin liggur eins og martröð á þjóðfélaginu; hann telur einokunarverzlunina hið langvissasta meðal til þess, að halda litilli þjóð í stöðugri fátækt, einkum með því, að aðalverzlunarvörurnar, sem út úr landinu eru fluttar, eru matvæli og lífsnauðsynjar. Landbúnaðinum fer þannig smátt og smátt aptur og handverk geta eigi þrifizt, því handverksmenn fá ekki borgaða vinnu sína sakir almennrar fátæktar. Hastfer mælir með verksmiðjunum, en er þó vondaufur um, að þær geti blómgvazt, meðan verzlunin er ófrjáls og sævarútvegur og samgöngur eru á svo lágu stigi. Höf. heldur, að apturför landsins hafi byrjað, er Íslendingar fóru að leggja niður verzlun og sjóferðir, og það er skoðun hans, að afrakstur landsins sé svo mikill og fiskiveiðarnar svo mikil auðsuppspretta, að landið gæti vel rekið sína eigin verzlun. Hastfer vill láta

---

út eptir hann: Hugleiðingar og álit um stiptan, lögun og meðhöndlan eins vel tilbúins Schæfferies, eður gagnligrar sauða tingunar og fjárafla á Íslandi. Khöfn 1761, 62 bls. 8vo. Sbr. Svensk biografisk lexicon. Ny följd V., 1863—64, bls. 73—75. Uno Troil: Bref om Island 1777, bls. 107. Olavins, Reise i Island, bls. 383.

[1] (F. W. Hastfer): Upartiske Tanker om Islands nærværende Tilstand applicerede til dets Forbedring, forfattede udi et fremmed og nu oversatte udi det danske Sprog. Anno 1757 (undirskrifað af Hastfer). Thott, nr. 962. fol. Ritið hefir líklega upprunalega verið skrifað á sænsku. Oversætterens Fortale bls. 2—4; ritið sjálft bls. 5—77 í 79 §§. Jón Marteinsson talar mjög illa um Hastfer, eins og flesta aðra (Thott 954 C. fol. bls. 9—11; Ny kgl. Samling, nr. 1672-4°, blað 4 b), en játar þó, að hann hafi verið vel lærður í náttúrufræði og hafi heppnazt vel lækningar.

byrja viðreisnartilraunirnar með því, að koma upp hvala- og fiskiveiðum; hann vill láta stuðla til þess, að efnamenn frá Hollandi og Hertogadæmunum setjist að á Íslandi, og reki þar verzlun og fiskiveiðar. Vöntun á efnamönnum eyðileggur Ísland, ef nokkrir ríkismenn stunduðu fiskiveiðar af afli, mundi af því spretta allskonar atvinna fyrir alþýðu manna.

Hvað landbúnaðinn snertir, ætlar Hastfer, að Íslendingar ættu einkum að stunda túna- og engjarækt, slétta túnin og girða engjarnar og ræsa þær fram; á kornrækt hefir hann enga trú. Þó segir hann, að allar slíkar umbætur eigi langt í land sakir hinnar ógurlegu fátæktar. »Hér kenna menn apturförina leti Íslendinga«, segir Hastfer, »guð hjálpi mér. Það er ranglát ákæra, hvað stoðar vinna og iðni þann, sem höndurnar eru rígbundnar á«. Að lokum segir Hastfer, að það sé ekki til nokkurs að reyna neitt eða kosta neinu upp á Ísland, fyrr en búið sé að afnema einokunina, það verði allt þýðingarlaust kák, einokunarverzlunin kvelji og svelti Íslendinga til bana. Nú eru, segir hann, Íslendingar ofurseldir nokkrum »krömurum«, sem aðeins hugsa um eigin hag, en láta sér litlu skipta, þó þeir kvelji lífið úr þjóðinni.

Þegar kemur fram yfir miðja 18. öld, fjölgar ritgjörðunum um viðreisn Íslands óðum og þá eru verzlunarmálefnin aðalumtalsefni allra rithöfunda. Þegar fer að líða á öldina, eru allflest þessi rit prentuð, og eru þau að mörgu fróðleg fyrir verzlunarsögu og atvinnusögu Íslands, en liggja svo fjarri aðalefni þessarar bókar, að vér verðum alveg að sleppa að tala um þau. Hér skulum vér aðeins nefna þrjú af hinum helztu handritum um viðreisn Íslands, sem ekki hafa verið prentuð, það vér vitum. *Peter Borre* (1720—89) skrifaði ritgjörð um Ísland[1] nokkru eptir 1764, og talar þar ekki aðeins um verzlunina, heldur og framfarir þær, sem geti orðið í búskap og fiskiveiðum. *C. Pontoppidan*, sem var kaupmaður á Íslandi, hefir ritað margt gott um verzlun Íslands, sem prentað er, og einnig óprentaða ritgjörð 1786[2], sömuleiðis *H. Chr.*

---

[1] Island vedkommende. Ny kgl. Samling. nr. 1682-4°.

[2] Ny kgl. Samling. 1098 B fol. 137 bls.

Bech 1781, hann ritar mest um verzlunarsögu Íslands[1]. Þorsteinn Nikulásson samdi ritgjörðir um samgöngur og sjóferðir á Íslandi, einkum til forna, og eru þær prentaðar[2].

Flest hin prentuðu rit um viðreisn Íslands, segja lítið eða ekkert um landið eða náttúru þess, þó má geta þess, að í riti eptir *Thomas Balle*[3] er landinu dálítið lýst og þó ómerkilega; mest það, sem þar segir, er tekið úr ritum Horrebows. Balle heldur eins og aðrir, að kornyrkja geti vel þrifizt á Íslandi og auk þess vill hann sérstaklega láta leggja stund á tóbaksrækt, hann heldur, að tóbak geti allstaðar vaxið á Íslandi og orðið mjög arðsöm verzlunarvara, hann heldur líka, að nóg sé til af málmum og steinkolum. Aðalgalli allra framfararitanna er vanþekking höfundanna á náttúru og eðli Íslands, allt er byggt í lausu lopti, af því hinn vísindalega grundvöll vantar.

22. Jarðabækur og sýslulýsingar.

Hinar fornu jarðabækur hafa allmikla þýðingu fyrir landlýsingu Íslands; þegar þær eru vel og nákvæmlega úr garði gerðar, má í þeim sjá margt um efni og ástæður almennings og allan hag þjóðarinnar, í þeim sést og margt, er þýðingu hefir fyrir þá, er vilja grennslast eptir breytingum á náttúru landsins, í þeim er og margt, er snertir staðalýsingu og héraðalýsingu. Af þessum ástæðum verðum vér að geta hér lítið eitt um jarðabækurnar, en varla á það við, að fara ítarlega út í þá sálma. Á þessari öld voru hinar þýðingarmestu og fullkomnustu jarðabækur skrásettar; á 16. öld og fyrr var varla til annað af því tagi, en máldagar kirkna og klaustra,

---

[1] Om Handelen paa Island. Gammel kgl. Samling. nr. 2864-4°; 149 bls.

[2] Dissertatio historico-oeconomica de commeatu veterum Islandorum præcipue navali hodie restituendo. Hafniæ 1759—1762, 8vo.

[3] *Thomas Balle*: Oeconomiske Tanker over Island til höiere Betænkning. I—II. Kjöbenhavn 1760—1761 8vo. Sbr. Nokkrir hjáverka þankar út af kaupmanns Thomasar Balles oeconomisku þönkum um Ísland. Lbs. nr. 20. fol.

Digitized by Google

en því er þó ekki að neita, að þeir hafa allir líka meira og minna gildi fyrir sögu og landfræði Íslands.

Á 16. og 17. öld hafði konungur við og við boðið íslenzkum valdsmönnum að semja jarðabækur. Lauritz Krus, sem 1588 leigði allar tekjur Íslands, sýslugjöld, klaustra- og konungsjarðaafgjöld, hafnartolla og annað fyrir 3200 dala árlegt eptirgjald, hafði meðal annars undirgengizt að semja fullkomna jarðabók yfir jarðir allar[1], en hvort nokkur árangur hefir orðið af því, veit eg ekki; 27. maí 1638 býður Kristján IV. lénsmanni, að láta gera jarðabók yfir allar jarðir á Íslandi[2]; hinn 21. maí 1657 skipar Friðrik III. H. Bjelche, að láta sýslumenn gjöra jarðabækur[3], hvern yfir sína sýslu o. s. frv. Árangurinn af þessum fyrirskipunum var í fyrstu lítill.

Hin fyrsta jarðabók, sem samin var 1597, lýsir aðeins klaustra- og umboðsjörðum, stóls- og kirkjujörðum og eins jarðabækurnar 1639 og 1660. Jarðabók Johanns Kleins 1681 og jarðabókin 1695 nefna líka bændajarðir, en eru mjög ófullkomnar og óáreiðanlegar; þá kom jarðabók Müllers 1698, hún er í 3 pörtum, í fyrstu deild eru jarðaskýrslur sýslumanna úr öllum sýslum, er þeir höfðu gjört á manntalsþingum, í annari deild er yfirlit yfir konungsjarðir og í hinni þriðju stólsjarðir. Þessi jarðabók var um aldamótin 1700 hin langbezta, sem til var, en þó var hún mjög ófullkomin, þar eru aðeins nefnd höfuðbólin, en kot, hjáleigur og verbúðir vanta, ásamt mörgu öðru, sem nauðsynlegt er að vita[4].

Hið merkilegasta og fullkomnasta rit um ástand Íslands og hag þjóðfélagsins, sem skrásett var á fyrri hluta 18. aldar, var jarðabók þeirra Árna Magnússonar og Páls Vidalíns.

---

[1]) Safn til sögu Íslands II., bls. 719.

[2]) *Magnús Ketilsson*: Forordninger og aabne Breve II., bls. 417.

[3]) *Magnús Ketilsson* s. st. III., bls. 65. Lovsamling for Island I., bls. 252

[4]) Nánara um jarðabækurnar má lesa í formála fyrir *O. Olavius*: Reise i Island. bls. 65—74. Hinar fornu jarðabækur eru ennþá til, og eru flestar geymdar í Rigsarkivet.

Þess hefir fyrr verið getið, sem alkunnugt er, að konungur kvaddi þá Árna og Pál hinn 22. maí 1702 í nefnd, til þess að yfirvega ástand landsins, og meðal margs annars áttu þeir að búa til nýja jarðabók; þeir ferðuðust um landið í 11 sumur, 1702—1712, til þess að safna skilríkjum til jarðabókarinnar og í ýmsum öðrum erindum. Þeir félagar höfðu margt fyrir stafni, þeim hafði verið boðið að dæma mál, sem niður voru fallin eða embættismenn höfðu stungið undir stól, eða á annan hátt höfðu farið aflaga. Ástandið var í þá daga ekki glæsilegt, harðindi og verzlunareinokun höfðu þjakað þjóðina og 1707 kom stórabóla og fólk dó unnvörpum. Þá var órói mikill hér í landi og málaþras mikið meðal hinna heldri manna, sem mest stafaði af einþykkni, sérvizku og ráðríki einstakra manna, allir vildu vera mestir, vita allt bezt og níddu allt niður, er aðrir gjörðu; sjaldan deila menn um málefni, sem mikla þýðingu hafa, en hver dæmir af öðrum »líf, æru og góss«, sérstaklega var það »góssið«, sem menn vildu ná í, »æruna« var mönnum ekki eins annt um[1]. Óendanlegt málavafstur tafði mjög störf þeirra Árna og Páls, stórbokkar margir áttu hlut að málum, og stundum voru úrskurðir þeirra félaga nokkuð fljótræðislegir. Af þessu leiddi margt óþægilegt. Þeir félagar áttu einnig að safna skjölum, bréfum og handritum, að því verki vann Árni Magnússon

---

[1] Í lögþingisbókunum 1745 og 1746 sést þess dæmi, að sumir hafa ekki kært sig mikið um »æruna«. »Johan Christopher Gottorp, sem í sínum innleggjum hefir gefið sýslumanni Bjarna Halldórssyni óærlegar sakir og skuldað hann fyrir að hafa uppdigtað lýgi, fals og fjölmæli með mörgum öðrum skemmilegum orðum, dæmist að vera lygari og fjölmælismaður og skal betala 4 merkur til kongs og 8 merkur til sýslumanns Bjarna Halldórssonar«. Dómur uppkveðinn í lögréttu 1745 19. júlí (Lögþingisbók s. á. nr. 29). Næsta ár. 20. maí 1746, fær Gottorp »náðarbréf upp á æruna« frá konungi: »hvar eptir herra amtmaður Pingel framvísaði Gottorp þá konunglegu uppreisning, er hann öðlast hefði upp á sin mál, hvörja Gottorp allra undirdanigast afþakkaði og kvaðst ei ásetja sér hana hér eptir sér i nyt að færa, þar sem engin execution á sinum fémunum framfæri eptir aföllnum dómum«. Lögþingisbók 1746, nr. 19.

Digitized by Google

dyggilega, bjargaði mörgu, sem annars hefði farizt, og gjörði vísindunum hið mesta gagn.

Árni Magnússon kom út í Hofsósi 1702 um vorið, fór þaðan að Hólum og reið með Birni biskupi Þorleifssyni til alþingis. Nefndarmenn létu lesa erindisbréf sitt á alþingi 17. júlí 1702 og tveim dögum seinna auglýsingu um, að þeim einnig væri boðið að semja fullkomna jarðabók yfir land allt, skipuðu þeir því harðlega hverjum einum, sem fasteign ætti eða hefði undir höndum eða í umráðum, að láta í té staðfest eptirrit allra jarðaskjala og skýrslur um dýrleika jarða, landskuldir, kúgildi og önnur gjöld; einnig skyldi geta hjáleigna og búða. Eptir alþing hittust þeir félagar, Árni og Páll, á tilteknum degi á Hvammi í Hvammssveit, þar bjó síra Magnús bróðir Árna, þaðan hófu þeir fyrst jarðamatsferðir sínar. Litlu síðar gáfu þeir út þá skipun, að talið skyldi fólk og fénaður allstaðar, betlarar, sveitarómagar og fénaður í fardögum 1703. Þótti þetta allt hin mesta nýlunda og var víða kurr í mönnum, þóttu óþarfar þessar miklu skriptir og rannsóknir. Í annál einum segir svo við árið 1703: »Þá var pappír dýr í sveitum víða, er öllu þessu var aflokið«[1]. Árni Magnússon hafði með sér þrjá sveina, Árna Hannesson skrifara sinn, einn svein danskan og hinn íslenzkan. Á vetrum gisti Árni í Skálholti, er hann var hér á landi, en Páll fór heim að Víðidalstungu.

Hér á það varla við, að geta þess, hvað þeir nefndarmenn gerðu á ári hverju, þeir höfðu alltaf ærinn starfa, voru á sumrum, og stundum líka á vetrum, á ferðalagi hingað og þangað og áttu í sífelldu þrasi, málaferlum og stefnuförum. Þó jarðabókin vanalega sé eignuð Árna Magnússyni, þá er hún fullt eins mikið eða meir verk Páls Vídalíns, og um stóra kafla af landinu fór Páll einn, er Árni var erlendis. Jarðabókarstörfunum héldu þeir félagar áfram á hverju sumri til 1712, þó fóru þeir ekki um Múlasýslur, en sendu þangað Þorstein nokkurn Sigurðsson, svein Páls Vídalíns[2]; árið 1712 fór Árni Magnússon alfarinn frá Íslandi, og hafði ferðalag þeirra félaga haft mikinn árangur í margar stefnur. Hagnaður sá, sem landið hafði af ferðum þeirra félaga, varð þó minni í svipinn, en við mátti búast, og olli því aldarandinn, sundurlyndi höfðingja og andlegt og líkamlegt volæði alþýðunnar. Þeir Páll og Árni voru báðir mestu ágætismenn og í mörgu langt á undan sínum tíma. Í ófriðnum milli Svía og Dana, 1709—1718, voru höfin opt ill yfirferða sakir víkinga, og komust jarðaskjölin því, að því er Jón Marteinsson segir, ekki til Danmerkur fyrr en 1720, þá var Raben admiráll sendur á herskipi til Íslands í öðrum erindum, og flutti hann eptir beiðni Árna skjölin öll til Hafnar.

---

[1] Þurkeyjarannáll. Hdr. J. S. nr. 159 fol.

[2] Frá jarðamatsferðunum er greinilegast sagt í annálum Þorsteins

Jarðabók Árna Magnússonar[1] var upprunalega fyrir land allt, nú eru aðeins til 15 þykk bindi í arkarbroti, en 4 halda menn hafi brunnið 1728, voru þeir partar, er brunnu, fyrir Múlasýslur og Skaptafellssýslur: Barðastrandarsýslu vantaði líka, þangað til Skúli Magnússon gróf handrit hennar upp í bókasafni Árna Magnússonar 1777. Jarðabókin er hið mesta heljarverk og höfundum hennar til hins mesta sóma, þó fengu þeir í lifanda lífi ekki annað en vanþökk fyrir starf sitt, urðu þeir félagar óvinsælir af málastappi því, sem þeir stóðu í, og margir ölunduðu þá af völdum þeim, sem þeir höfðu, en öfundsýki hefir jafnan verið landplága á Íslandi.

Ketilssonar (hdrs. J. S. nr. 39 fol. og Lbs. nr. 160-4°). Þorsteinn Ketilsson var skrifari Páls Vidalins og opt með honum á ferðalagi, hann varð síðar prestur á Hrafnagili og prófastur í Eyjafjarðarsýslu († 1754). Annálar hans eru mjög nákvæmir, það sem þeir ná. Ferðanna er einnig víða getið í Svarfaðardalsannál (Lbs. nr. 158-4°), í árbókum Espólins og víðar. Sbr. einnig J. Martini: De itinere Arnæ Magnæi islandico. Thott, nr. 1055 fol. Safn af bréfum, er snerta jarðamatsgjörð þeirra Árna Magnússonar og Páls Vidalíns, er í Lbs. nr. 336-4°. Mörg skjöl, er snerta ferð þeirra Árna og Páls, eru geymd í Rigsarkivet.

[1]) Jarðabók Árna Magnússonar er geymd í Rigsarkivet, en eptirrit er i hdrs. J. S. nr. 46—62. fol. Af jarðabókinni hefir ekkert verið prentað, nema »Kafli úr jarðabók Árna Magnússonar«, sem nær yfir Mosfellshrepp, með fróðlegum inngangi og samanburði við nútímann, eptir síra Þorkel Bjarnason. Tímarit Bókmenntafélagsins VII., 1886. bls. 193–285.

Digitized by Google

Í jarðabók þessari má fá ágætar upplýsingar um ýmislegt, er snertir staðalýsingu Íslands og um hag og ástæður Íslendinga á þeim tímum. Í jarðabókinni eru, auk höfuðjarða, taldar hjáleigur allar og verbúðir, og margar eyðijarðir eru nefndar, þar er talinn dýrleiki jarðanna, afgjöld og kvaðir, kvikfé og heimilismenn, ítök og veiði o. m. fl. Af jarðabók þessari má vel sjá breytingar þær, sem orðnar eru á búnaðarháttum og jarðabyggingu; kvaðirnar, sem í þá daga voru mjög margar á flestum búendum, einkum nálægt verstöðum og á kongsjörðum sunnanlands, eru nærri horfnar og yfirhöfuð hafa jarðaafgjöld mjög lækkað, víða um helming; kúpeningi hefir fækkað síðan, en sauðfé hefir fjölgað, enda var það þá illa hirt, því var lítið eða ekkert fóður ætlað og varð að ganga sjálfala, þessvegna féll sauðfé hrönnum, hvenær sem harðnaði í ári. Í þá daga keyptu menn miklu færra frá útlöndum en nú, og gjörðu miklu minni kröfur til lífsins, þá notuðu menn margt það, sem menn nú ekki hirða, og því er sölvatekja, grasatekja, berjaleitir o. fl. þesshattar, opt talið til hlunninda á jörðum. Af jarðabókinni má og margt sjá um fiskiveiðar í verstöðvum og margt fleira, sem hér er ekki hægt að nefna. Hver sá, sem fræðast vill um atvinnuvegi Islands fyrr og síðar, hefir mjög mikil not af jarðabók þessari.

Auk jarðabókarinnar hafa þeir Arni og Páll ritað ýmislegt fleira, er snertir landfræði Íslands. *Árni Magnússon*[1] (1663—1730) hefir á ferðum sínum skrifað upp margt merkilegt, er snertir staðalýsingu og landfræði Íslands, og er það enn til í safni hans[2]; sýnir það allt nákvæmni hans og glöggskyggni, og er þar margur fróðleikur geymdur, sem ennþá má nota. Hér getum vér aðeins drepið á fá atriði, sem sýnishorn. Safn þetta fæst mestmegnis við örnefni í ýmsum hlutum landsins. Árni Magnússon hefir spurt kunnuga menn um bæjaskipun, örnefni, fjallvegi, afstöðu fjalla, gamlar sagnir o. fl.; opt getur hann um kompásstefnur frá einum stað til annars og sumstaðar eru uppdrættir af merkisstöðum, fljótlega gerðir.

---

[1] Um æfi Árna Magnússonar: *Jón Ólafsson* frá Grunnavík: Biografiske Efterretninger om Arne Magnussen. Udgivne med Anmærkninger af E. C. Werlauff. (Nordisk Tidskrift for Oldkyndighed III., 1836, bls. 1—166). Æfiágrip eptir *K. Kålund* framan við 2. bindi af Katalog over den Arnamagnæanske håndskriftsamling, Kbh. 1894, bls. 3—26, og eptir *Þorkel Bjarnason* í Tímariti Bókmenntafélagsins VII., 1886, bls. 198—213.

[2] *Árni Magnússon*: Chorographica Islandica. A. M. nr 213-8vo, 404 blöð.

Árni Magnússon getur um breiddarstig Langaness og sólarhæðina, er sól var lægst á lopti, þegar þeir sigldu þar fram hjá, nóttina milli 18. og 19. júní 1702, og segir hann þeir hafi fundið, að pólhæð Langanesstár var $66^1/_2$ ° n. br., og er það nærri sanni. Þar næst talar hann um Austfirði, og telur firði, fjallvegi og hálsa í Múlasýslum. Um Skaptafellssýslu hefir Árni safnað ýmsu allmerkilegu; þar er meðal annars lýsing og uppdráttur af upptökum Jökulsár á Sólheimasandi[1]. Árni telur eyðibæi þá, sem eyðzt hafa á Mýrdalssandi af eldgosum og jökulhlaupum, og telur ýms örnefni kringum Mýrdalsjökul. Frá Öræfum segir hann allgreinilega[2]; meðal annars segir hann: »Milli Svínafells og Skaptafells er Hafrafell, stórt og grösugt fjall, þangað var til forna mannafarvegur og fjárganga á sumrum, nú er þetta Hafrafell svo innilukt af jökultöngum, að ómögulegt er að komast þangað, nema fyrir gangandi menn og þó með stóru ómaki. Í Jökulfelli var áður bær og sjást þar tóptir, þar var áður tekinn viður til húsa, en stærsti skógurinn er nú af«. Um Ingólfshöfða segir hann, að höfðinn sé grasivaxinn mestallur, nema að norðan blásinn, aðeins á tveim stöðum verður komizt í hann með hesta, á öðrum staðnum er klettur, sem heitir Selasker, þar á fyrrum að hafa legið kaupskip; 4 fiskimannabúðir voru þá (1704) á höfðanum. »Ekkert merki sést nú til fjarðarins, sem áður skyldi verið hafa; með fjöru verður gengið á sumrin eptir fuglinum mestallan höfðann í kring. Á fjörunum fyrir austan höfðann er einstakur klettur stór, grasivaxinn ofan til miðju, hann er nefndur Borgarklettur«. Öræfin voru fyrrum sauðrík sveit, 1693 bjó á Svínafelli í Öræfum Sveinn nokkur Jónsson, er átti 800 fjár, og flestir bændur áttu hundrað fjár eða meira, en í þá daga var almennt miklu fjárfærra en nú; 1704 var þar varla nokkur bóndi, sem átti svo margt fé, að það næmi meiru en hundraði.

---

[1] Sbr. *Þorv. Thoroddsen*: Ferð um Vestur-Skaptafellssýslu 1893. Andvari XIX., bls. 55—57; þar er prentuð lýsing Árna á jökulhlaupum úr Sólheimajökli.

[2] Sbr. *Þorv. Thoroddsen*: Ferð um Austur-Skaptafellssýslu og Múlasýslur 1894. Andvari XX., bls. 39—67.

Árni getur munnmælasagna um vegi norður yfir Vatnajökul, bóndinn á Skaptafelli á að hafa haft bú í Bárðardal, náði hann þangað á degi að heiman og reiddi þó konu bak við sig. Vegur þessi, segir sagan, að hafi ekki lagzt niður, fyrr en eptir 1500. Um Grímsvötn, segir höf., að menn hafi haldið, að þau væru norðaustan við Öræfajökul, en svo hafi jöklar gengið yfir þau. Þegar eldurinn var uppi 1685, að sögn manna í Grímsvötnum, bar hann yfir Fljótshverfi af Síðunni og var að sjá hérumbil í norðaustur. Það er auðséð, að sagnir manna um Grímsvötn hafa þá þegar verið mjög á reiki, því á öðrum stað segir Árni: »Norðan við Öræfajökul er eitt jökulfjall, sem kallast Björn, í eða nærri þessum Birni skulu Grímsvötn vera, skulu vera fleiri en eitt með hæðum á milli. Upp úr sjálfum þessum vötnum segist, að eldur hafi gosið og vatnið hafi sýnzt brenna. Úr Grímsvötnum meinast sín upptök hafa Skaptá, er þaðan falli til útsuðurs, Túná, er falli til útnorðurs og rennur vestur í Þjórsá, og Hverfisfljót, er rennur þaðan til landsuðurs«. Þó segir Árni síðar: »Úr Síðujökli hafa þær sín upptök«. Ennþá á öðrum stað segir Árni: »Skaptá og Túná eru eitt vatn, þar þær koma úr jöklinum, kljúfast um einn sandháls og renna saman eina hálfa þingmannaleið«. Sýnir þetta allt, hve óljósar og óglöggar hugmyndir menn í þá daga hafa haft um öræfin. Árni getur þess og, að frá Hoffelli í Hornafirði hafi fyrir rúmum 60 árum (um 1640) verið vegur fjallasýn ofan í Fljótsdal og verið rúm dagleið, en svo fór vegurinn af sakir jökla; einnig var farið úr Lóni og Álptafirði um öræfin í Fljótsdal, en þeir vegir, segir hann, séu nú mjög sjaldfarnir. Þetta hefi eg aðeins tekið sem sýnishorn, en ekki þarf að fjölyrða um það, að í safni þessu er mjög margt fleira merkilegt um örnefni og staðalýsingu í öðrum hlutum landsins, þó þess sé ekki hér getið, og seinast fjarða- og tylftatal. Það má ennfremur nefna, að Árni Magnússon getur þess, að Kristián Pálsson Fyn, kaupmaður á Stapa, hafi 1699 mælt hæðina á Snæfellsjökli frá sjó og fannst hún vera 1403 »sælandsálnir«, en Stapafell 588.

Páll Vídalín[1] hefir og auk jarðabókarinnar ritað ýmislegt landfræðislegs efnis. Páll hefir meðal annars ritað allmerkilega ritgjörð um jarðamat og dýrleika jarða, hvað þær eigi að hafa til að bera, ef þær eiga að metast svo eða svo[2]. Ennfremur hefir hann samið ritgjörð um íslenzk eyktamörk[3] og segir þar meðal annars, að lengsti dagur á miðju Íslandi sé 20 stundir 24 mín., en styztur $3^1/_2$ stund. Páll hefir og gjört allmargar athuganir himintungla, til þess af því að reikna breiddarstig Víðidalstungu[4]. Dálítið hafa þeir félagar skyggnzt eptir ýmsu náttúrufræðislegu á ferðum sínum. Árið 1707 skoðaði Páll lögmaður Vídalín Barnaborgir við Fagraskógarfjall, áður hafði hann spurt í lögréttu, hvort ei fyndist saltpétur hér á landi, og hafði Oddur Sigurðsson lögmaður sagt, að svo væri; var þeim félögum sagt, að saltpéturinn væri í Barnaborgum, en hann var svo lítill, að ekki mundu tíu menn í viku hafa fyllt þar tíu marka ílát[5].

Í ríkisskjalasafninu danska eru geymdar 16 *sýslulýsingar* íslenzkar, sem gjörðar voru á árunum 1744—1750, í þeim er

---

[1] Æfisaga Pals lögmanns Vídalíns eptir Þórð Sveinbjarnarson, framan við Fornyrði Lögbókar. Reykjavík 1848, (64 bls.). Sbr. einnig Lbs. 275 og 481-4°; J. S. 68 og 164 fol., 300-4°. Annálar Þorsteins Ketilssonar. J. S. 39. fol.

[2] Íslendingur III., bls. 77—101

[3] *Páll Vídalín:* Um þau íslendsku eyktamörk (á íslenzku og latínu). Ny kgl. Samling, nr. 1678-4°.

[4] *Páll Vídalín:* Dagstímatal, A. M. nr. 958-4°.

[5] Annálar Þorsteins Ketilssonar, hdrs. J. S. nr. 39 fol. Í lýsingu Hnappadalssýslu (Rigsarkivet) segir, að áður hafi fundizt saltpétur í Barnaborgum, en er lýsingin var rituð (1744), var hann ekki lengur til.

Digitized by Google

margt fróðlegt um staðalýsingu Íslands, og er þar i fyrsta sinn flestum byggðum héruðum lýst nokkurnveginn greinilega. Árið 1743 birti Lafrenz amtmaður á þingi skipun stjórnarinnar, að sýslumenn skyldu gjöra skýrslur og lýsingar héraða þeirra, er þeir voru yfir settir, og itrekaði J. C. Pingel eptirmaður hans þá skipun 14. júlí 1745[1]. Það sést af lýsingunum, að stjórnin hefir lagt vissar spurningar fyrir sýslumenn, 28 að tölu. Þeir áttu að lýsa almennri legu og stærð héraðsins, vegalengdum, landslagi, kornyrkju, trévexti og berjatekju, saltverkun, stóðhöfnum og býflugnarækt(!), nytsömum steinum og málmum, ferfættum dýrum, fuglum og öðrum dýrum, kvikfjárrækt, fiskiveiðum, vegum, veðráttufari, sjúkdómum og læknisjurtum, vinnubrögðum og lifnaðarháttum, eyjum, höfnum, víkum og flóum, fljótum og ám, stöðuvötnum, uppsprettum, lækjum, fjöllum, einkennilegum hlutum, þingstöðum, þorpum og bæjum, ennfremur áttu þeir að nefna aðalsmenn í héraðinu og merkilegar fornmenjar. Þetta átti auðsjáanlega að vera yfirgripsmikil lýsing, en mjög hlaut hún að verða ruglingsleg. Sýslulýsingarnar i safni þessu eru mjög mismunandi að gæðum, á sumum má ennþá margt græða, en sumar eru magrar og ómerkilegar. Landslagslýsingarnar eru sumstaðar furðu nákvæmar og opt talinn fjöldi af örnefnum; náttúrulýsingin er eðlilega lakari, þó er í sumum skýrslum allítarlega talað um fugla og jurtir og notkun þeirra, og stundum um hveri, laugar, eldgos o. fl. Sumum lýsingunum hafa áður fylgt uppdrættir, en þeir eru nú allir horfnir. Hér nefnum vér hinar einstöku sýslulýsingar og tilfærum nokkur atriði úr sumum þeirra[2].

Lýsing Árnessýslu er eptir Brynjólf sýslumann Sigurðsson[1]; í henni er hinum einstöku spurningum svarað í þeirri röð, sem nú nefndum vér. Hér getum vér aðeins fárra greina. Um Geysi segir höf.: »Fram hjá honum ríða menn alfaraveg yfir lágan og flatan klett, í klettinum er kringlótt ker eða skál, hérumbil 5 faðmar að þvermáli. Þeir, sem næst búa, veita eptirtekt gosum hversins, þyti og óróa; þegar búast má við stormi eða regni, skýtur hann þokunni (vatnsgufunni), sem stundum er blönduð rauðum eldi, svo hátt í lopt upp, að þeim, sem næst standa, sýnist hún ná alveg upp í ský'in; aptur á móti þeytist vatnið ekki eins hátt upp eins og gufan, en þó hærra en nokkur turn í Kaupmannahöfn. Vanalega spýr Geysir á hverjum degi, ákafast á morgnana kl. 9, minna kl. 2—3 e. m. og á kvöldin 9—10. Stundum er Geysir kyrr og sýður niðri í klettinum, en kasti menn einhverju í hann, þá spýr hann því upp. Þar sem Bartholin ritar, að hver þessi við Haukadal breyti tré í stein, þá sýnir reynslan, að það eru tilhæfulausar ýkjur«. Höf. getur um fleiri hveri og laugar í Árnessýslu og segir, að auk Geysis gjósi 4 hverir nokkra faðma; hann segir, að menn hafi fyrrum notað laugar til baða, einkum Marteinsbað hjá Haukadal, það segir hann, að Marteinn biskup hafi látið setja í lag. »Við hliðina á stórum steini, er stendur upp úr köldum læk, lét hann gjöra kringlóttan garð úr torfi og grjóti, í dæld þessa lét hann veita um steinstokk heitu vatni, er kemur upp úr steininum. Mælt er, að kalt vatn hafi áður runnið um aðra steinpípu frá sama steini, en nú er hún brotin«. »Nálægt Þjórsá er þurr baðhola, er gengur 5 álnir í jörðu niður[2], holu þessa má byrgja fyrir ofan höfuð þeim, sem fer þangað niður til þess að svitna«. Höf. talar einnig um hverafugla á Reykjahver í Ölfusi, segist reyndar ekki hafa séð þá, en áreiðanlegir menn hafi sagt sér frá þeim, þeir stinga sér á kaf í hverina og eru á stærð við titlinga, svartir með dökkgráum dröfnum; segir hann, að fuglar þessir hafi horfið við jarðskjálptann 1734 og hafi ekki sézt síðan.

---

[1] Lögþingisbókin 1745, nr. 18.

[2] Sýslulýsingar þær, sem fyrir liggja, eru allar á dönsku, nema ein (Austur-Skaptafellssýsla), en upprunalega munu margar þeirra eða flestar hafa verið á íslenzku; það sést af bréfum frá Pingel á árunum 1745—48, að hann hefir látið snúa þeim á dönsku. Af miða, sem liggur í sama böggli, sést það, að þeir Eggert Ólafsson og Bjarni Pálsson hafa fengið sýslulýsingarnar til láns 2. ágúst 1758.

---

[1] Topographia Arnesina eller Description over Arnes Syssels Beskaffenhed, forfatted efter Sal. Justits Raad og Amtmand Lafrentze's Befaling til mig af Dato 11. Oct. 1743. Dags. Skalholt d. 22. April 1746. (Af) Brinolver Sivertsen; 12 blöð, fol.

[2] Þurrabað hjá Þjórsárholti?

Höf. talar nokkuð um jarðveg í sýslunni og leirtegundir, segir hann, að deigulmór sé notaður til þess að klína með smiðjubelgi, blár og rauður hveraleir til þess að lita með tré, en mórauðan leir noti koparsmiðir til þess að steypa í; í fenjum og forum fæst sorta, sem Íslendingar nota til þess að lita vaðmál. Brynjólfur sýslumaður getur einnig um ýmsar jurtir, sem notaðar eru, úr mjaðurt og sortulyngi lita menn svartan lit, og þeir, sem illt er í munni, tyggja sortulyng; úr jafna lita menn gult, barkað úr víðirberki, grænt úr burkna og úr fjallagrösum rauðan lit. Söl fást mikil á Eyrarbakka og sækja bæði Árnesingar, Rangvellingar og Skaptfellingar þau þangað; stör, segir hann, að verði 9 kvartil á hæð í Ölfusi. Brynjólfur sýslumaður getur þess ennfremur, að fimm hvítabirnir hafi vorið 1745 gengið á land í Skaptafellssýslu og verið drepnir; hann getur og um stórubólu og segir ennfremur, að hollenzk skúta hafi 1741 flutt bólu í Múlasýslur, en svo gekk hún um allt land árin 1742 og 1743. Höf. talar einnig um stóðhafnir þær, er Skálholtsstóll átti í Hestfjalli og Árnesi, en segir, að þær hafi lagzt niður 1723. Nytsama málma segist hann enga þekkja í sýslunni, nema brennistein og saltpétur við Reykjahver í Ölfusi. Um refaveiðar segir hann, að menn vinni tóur á grenjum með byssum eða dýraboga, en stundum leggi menn fyrir þær kransaugu og kjötbita með títuprjónum eða smáum járnnöglum. Álptir, segir hann, verpi mest í Hvítárnesi, og fari menn þangað í maí lok til þess að ná eggjum þeirra. Íbúar Árnessýslu, segir hann, séu ráðvandir, skynsamir, hreinlyndir, kyrlátir og greiðviknir. Landslagi lýsir höf. nokkuð og getur um helztu fjöll, ár og stöðuvötn, talar um uppsprettur ánna, ferjustaði o. s. frv., hann getur um steinboga, sem fyrrum átti að hafa verið yfir Brúará, og um Draugagjá í hrauni hjá Herdísarvík og Vargshólsbrunn, er ósalt vatn í báðum, en þó markar þar fyrir flóði og fjöru; hann talar og um Þorláksbrunn í Skálholti, sem á að hafa verið byggður 1193 og var

Digitized by Google

þá enn sótt allt vatn í hann til staðarins, hann var kringlóttur, hlaðinn úr grjóti, 5 íslenzkar álnir á dýpt og 3 að þvermáli. Aðalsmenn, segir hann, séu nú engir í héraðinu, en þó séu sumir fátækir bændur komnir af höfðingjum, er herraðir voru í gamla daga[1].

Lýsing Rangárvallasýslu eptir Þorstein Magnússon[2] er alllöng, landslagi er nákvæmlega lýst og getið ýmsra hluta, er snerta náttúrufræði þessa héraðs. Hér nefnum vér aðeins örfá atriði til sýnis og athugunar. Fiskiveiðar voru þá lagðar niður í Þykkvabæ síðan í stórubólu, en áður gengu þar 4—6 skip til fiskjar. Höf. talar um kornyrkju á Íslandi skynsamar en flestir aðrir í þá daga; víða á landinu heldur hann, að kornyrkja geti ekki þrifizt, sakir kalsa og vætu á sumrum og hvergi muni hún svara kostnaði, því þó dálítið geti þroskazt á Suðurlandi, þá mundi það verða allt of mikil tímatöf fyrir bændur að plægja og sá, svo þeir fengju engan tíma til þess að stunda heyskap og fiskiveiðar; höf. talar um ræktunartilraunir Gísla Magnússonar á Hlíðarenda og um villikorn í Skaptafellssýslu, og hvernig það er uppskorið og hirt. Um steina, dýr og jurtir á Íslandi, er höf. alllangorður, þó ekki sé mikið á lýsingu hans að græða. Þar sem hann talar um málma og hvar þeir finnist, fer hann mest eptir frásögum Jóns lærða, en segir þó, að flest það, er málmnám snerti á Íslandi, sé óvíst og byggt á getgátum. Höf. telur marga íslenzka fugla og lýsir þeim nokkuð, einkum hvað lit snertir; hann segir, að Rangvellingar fari í mai og júní til þess að leita álptareggja á fjöllum, en í september fella álptir fjaðrir, og meðan þær eru í sárum, elta menn þær ríðandi og brjóta háls þeirra með löngum staf. Um hverafugla segir hann, að þegar þeir stinga sér, sjáist þeir ekki aptur á sama hver í það sinn; höf. getur þess, að gamall bóndi hefði sagt sér, að sumarfuglar dveldu hér einnig á vetrum og væru í felum, bóndi þessi þóttist hafa séð andir á vetrum skríða með botni undir ís í ám og vötnum og safna þar ormum; ennfremur segir hann, »ef maður tekur sjófugl með höndunum og sleppir honum svo aptur út í vatnið, þá verður fuglinn votur á þeim stöðum, þar sem tekið hefir verið á honum með berum höndum«. Við veiðivötn uppi í landi, segir höf., að sumstaðar sé svo mikið mýbit, að það skríði inn í nef og eyru á hestunum, svo þeir deyi af því! Rekaviður, segir hann, komi frá rússiskum og tatariskum löndum gegnum Waigatzsundið. Vagnar og sleðar, segir hann, séu til á stöku bæjum, og séu notaðir til þess að flytja hey og áburð rétt í kringum bæinn. Höf. talar allítarlega um íslenzka sjúkdóma og ráð við þeim; segir hann, að holdsveiki sé nú miklu sjaldgæfari en fyrr, enda sé almenningur siðaðri og hafi betra mataræði en áður[1]; hann heldur, að holdsveikin sé sama sem illkynjaður skyrbjúgur, og ráðleggur skarfakál við henni. Af hvönnum, segir hann, Rangvellingar sæki marga hestburði í Þórsmörk og á Landmannaafrétt; í fiskileysisárum borða fátæklingar mikið af hvönnum, í stað fiskjar, með smjöri. Höf. nefnir mörg algeng íslenzk grös, vaxtarstaði þeirra, notkun til lækninga og litunar o. s. frv. Meðal annars segir hann, að jarðarber vaxi í Húsagarðsheiði og í Landmannasveit, en þyrnir á hól fyrir austan bæinn á Seljalandi og á kirkjugarðinum á Vestmannaeyjum; af fjallagrösum segir hann, að lítið sé til syðra, en á heiðum nyrðra sé svo mikið af þeim, að einn maður geti á 7 dögum tekið 4 tunnur eða hestbyrði, og sé það matarigildi einnar tunnu af mjöli; fátækt fólk sýður stundum smára í mjólk og etur; kúmen flutti Gísli Magnússon fyrst í sýsluna, en síðan hefir það töluvert útbreiðzt. Skógar, segir höf., að séu nú engir eptir í sýslunni, nema Skarfaness-, Næfurholts- og Selsundsskógar. Þjórsá segir höf., sé 120 faðma breið (hvar það er, segir hann ekki); ferjustaðir eru 4, Fljótshólar, Sandhólar, Egilsstaðir og Hrosshylur; vöð, Nautavað og Eyjarvað hjá Árnesi; ferjutollur, einn fiskur fyrir hestburð og fyrir hverja kind. Veiði í Fiskivötnum, segir hann, að þá hafi alveg verið lögð niður. Höf. telur hin helztu Heklugos, seinast 1725, og segir, að það gos hafi komið úr hrauninu fyrir neðan Heklu, síðan kemur lýsing Þorláks Þórðarsonar á Heklugosinu 1693 orðrétt, á latínu. Höf. getur um hina helztu hellra í Rangárvallasýslu, og segir sumir þeirra séu svo stórir, að þeir taki 2—300 fjár, hellirinn í Hrútafelli undir Eyjafjöllum telur hann merkastan, segir að fyrir honum sé járnslegin hurð með lås fyrir, og að hann sé með gluggum og þiljaður að innan. Að síðustu getur hann þess, að í sýslunni búi einn af ríkustu mönnum landsins, Brynjólfur Þórðarson Thorlacíus, og gizki menn á, að hann muni eiga 7—8000 dali í löndum og lausum aurum.

---

[1] »dog findes her nu, som paa adskillige Steder i Landet, arme og elændige, slette Bönder, som kan opregne deres Genealogier til bemældte i gamle Dage nobiliteret Folk, hvilket dog ikke i ringeste Maade distingverer dem, hverken i Henseende til Standen, ei heller Personen, fra de andre Landets Indvaanere«.

[2] Islands og især Rangervallesyssels Descriptio Geographica af Thorsten Magnussön. Dags. Skambensstade 1. april 1744; 19 blöð, fol. Frönsk útlegging af lýsing Rangárvallasýslu stendur í Mercure Danois, júlí og ágúst 1754, bls. 145—149 og 309—315 (Description du Canton Rangervalle en Islande).

---

[1] »den gemene Mand er nu mere polered og holder bedre Diet end i forrige Tider.«

Lýsing Vestur-Skaptafellssýslu eptir Bjarna Nikulásson[1] er fremur stutt, en þar er þó allgóð landslagslýsing. Meðal annars segir höf., að Kúðafljót sé 300 faðmar á breidd og Steinsmýrarfljót sé allstaðar ferjuvatn; Hverfisfljót segir hann, kvíslist vítt og breitt um 11 mílna svæði og skemmi lönd á báða bóga. Fljót þessi breyttust síðar mjög, eins og alkunnugt er, þegar Skaptárhraunin runnu niður á láglendi 1783. Höf. getur þess, að almenningur eti söl, er menn kaupa á Eyrarbakka, en þegar hart er í ári, sjóða fátæklingar fiskbein í vatni með smærum og murum til matar sér. Í lýsingu Austur-Skaptafellssýslu eptir Sigurð Stefánsson[2] er nákvæm lýsing á fjallaröðinni eptir sýslunni endilangri, og líka ýmislegt sagt um jökla og jökulár. Höf. segir, að menn hafi orðið varir við steinkolalag í Skyndidal í Stafafellslandi, en engir málmar séu þar kunnir í sýslunni. Um hesta segir hann, að hinir stærstu séu 9 kvartil á hæð, en hinir minnstu 7. Við Ingólfshöfða var þá enn nokkuð útræði, en eigi var hægt að lenda nema í vestanátt og stillum; við Hálsa hafði áður verið útræði mikið, en var nú af, sökum þess að lendingin hafði breytzt, höf. segir, að þar hafi mikill skiptapi orðið 1573 og drukknað 53 menn[1]. Um Öræfagosið 1362 segir hann, að þá hafi eyðzt 40 bæir, og enginn komizt af, nema prestur og djákn á Rauðalæk[2].

---

[1] Skaptefields Syssels Vestre Parts Beskaffenhed af Biarne Nicolaisson; dags. Ketilsstöðum 25. júní 1744; 19 bls. 4°.

[2] Austur-Skaptafellssýsla, íslenzk lýsing eptir Sigurð Stefánsson; dags. Holltum í Hornafirði 21. júlí 1746; 21 bls. 4°.

Lýsing Vestmannaeyja[3] er undirskrifuð af 7 mönnum. Þar er talið, að Vestmannaeyjar séu 13, en 5 af þeim graslausar; þá var vani, að tveir menn héldu vörð á Helgafelli á vorin, hverja nótt áður en kaupskipið kom, til þess að kunngjöra eyjarskeggjum gleðifregnina sem fyrst. Höf. segir, að hvergi sé á Heimaey rennandi vatn eða stöðupollar, brunnar fyllast reyndar í regni, en þorna upp í þurkum; bezta vatnið fæst úr Heimakletti, þar er ágætt vatn, er sitrar út úr berginu, og láta menn ámur og tunnur standa undir því og safna því svo. Höf. telur það einn hinn algengasta sjúkdóm á eyjunni, að menn um vertíð fá sár og bletti á handleggi, hendur og fingur, með miklum verkjum, og gróa sárin seint. Kastalann á Vestmannaeyjum, segir hann, að Hans Nansen hafi fyrstur byggt og nafn hans standi úthöggið í tréverkinu yfir vesturporti kastalans; sýslumenn hafi verið á eyjunum síðan 1635, en hafi þó ekki ætíð búið þar.

Lýsing Suðurmúlasýslu[4] er stutt og ómerkileg. Þar segir meðal annars, að hæzta tré á Fljótsdalshéraði sé 2½ faðmur á hæð[1] og á digurð við mannsfót. Lýsing Norðurmúlasýslu[2] er miklu nákvæmari. Höf., Þorsteinn Sigurðsson, heldur, að akuryrkja geti ekki þrifizt á Íslandi, því sumarið sé of stutt og kalt, og hún muni ekki borga sig fyrir bændur, sem auk þess ekki megi missa mykjuna; höf. segir, að fjallagrös hafi mikið minnkað á seinni árum, fyrir 20—30 árum gátu menn safnað helmingi meiri grösum en þá; hann kennir hollenzkum duggurum um fiskleysið, þeir kasta út slori og slógi 2—3 mílur frá landi, þar leggst fiskurinn að, svo Íslendingar ná honum ekki á smábátum sínum, álítur hann það því bráðnauðsynlegt, að Íslendingar útvegi sér skútur og þilbáta til fiskiveiða. Höf. telur ýmsar jurtir, sem nota má til lækninga og litunar; hann segir, að sýslubúar séu sumir duglegir að bjarga sér, en sumir séu blóðlatir ónytjungar og muni það mest koma af lélegum húsaga, enda sé varla engin lögreglustjórn í landinu.

---

[1] Sbr. *Þorv. Thoroddsen*: Ferð um Austur-Skaptafellssýslu 1894. Andvari XX., bls. 25.

[2] Þessi sögn er tekin úr Annál Jóns Egilssonar, aðrar sagnir segja. að enginn hafi komizt af nema Hallur smali og blesóttur hestur, enn aðrar, að enginn hafi lifað eptir nema öldruð kona og kapall. Sbr. Andvari XX., bls. 56–58.

[3] Historisk Beskrifelse over Vestmanoe; dags. 14. júní 1749, 8 blöð. 4°. Undirskrifuð nöfn: Böðvar Jónsson, Gisli Ívarsson, Þorsteinn Þorkelsson, Bjarni Magnússon, Einar Jónsson, Jón Þórðarson, Nathanae(!) Gissursson.

[4] Topographia eller kort Descriptio over de tvende sydeste Deeler

Þingeyjarsýslu[3] lýsir Jón Benediktsson allítarlega. Höf. getur þess meðal annars, að Hollendingar stundi mjög fiskiveiðar við Langanes, og að þar liggi stundum yfir 200 duggur í einu; þegar stormur er eða þeir þurfa að gjöra við skip sín, leita þeir til Raufarhafnar, stundum ganga þeir á land á Langanesi og ræna þar og stela. Jón Benediktsson lýsir einnig fuglaveiði í björgum á Langanesi; snemma í júnímánuði safnast menn í bjargið til veiða, festi sú, sem sigið er í, er 80 faðma löng, áttföld og snúin saman úr nautshúðarrenningum, sigamaður hefir 7—9 álna langa stöng í hendi með snöru á endanum úr hvalsskíði, með henni nær hann

---

af Muule Syssel, af Hans Wium. Dags. Skriðuklaustri 9. júní 1747, 11 bls. 4°.

[1] Hæzta tré í Hallormsstaðaskógi, sem eg hefi mælt, er 27½ fet.

[2] Beskrivelse over Norder Deelen af Muhle Syssel, af Thorstein Sigurdsen. Dags. Víðivöllum 5. júní 1745, 44 bls. fol.

[3] Description over Norder Syssels udi Island Situation, Bjærge, Klipper, Fjælde, Dale og adskillige Producter og Beskaffenhed til Land og Vand, (af) Joen Bendixsen. Dags. Rödeskride 18. júní 1747, 45 bls. 4°.

Digitized by Google

fuglunum, snýr þá úr hálsliðum og bindur þá á festina, en eggjunum stingur hann í barm sér undir úlpuna; þannig veiðast nokkur hundruð fuglar á dag. Um gjárnar í Kelduhverfi segir höf., að þær séu sumar 5 mílna langar og 50—60 faðma djúpar. Uxahver segir hann gjósi 40—50 faðma og nafnið komi af því, að þar hafi uxi eitt sinn dottið ofan í hverinn og ekkert kom upp aptur nema beinagrindin. Sjálfur segist hann hafa látið fjórðung af kindarskrokk í hverinn, og var hann fullsoðinn á hálfum stundarfjórðungi. Höf. getur einnig um brennisteinshverina á Þeistareykjum, og segir, að þar sé líka þurrabað í helli. Mývatni lýsir höf. mjög nákvæmlega, flóum, víkum, eyjum og hólmum; hann telur einnig helztu fuglategundir, sem þar verpa, getur um tíu andategundir og lýsir lit þeirra og einkennum. Silungskynin í Mývatni segir hann séu tvö, birtingur og urriði, birtingar vilja helzt vera í köldu vatni, en urriðar í volgu. Á vissum tímum, einkum á haustin eða framan af vetri, hlaupa urriðar tveir og tveir saman þangað, sem grýttur botn er í vatninu, liggja þar um stund, vaxa og verða rauðleitir á kviðnum og kallast þá riðsilungar, karlkynið hængur, kvennfiskurinn gála; það hefir komið fyrir, að riðsilungar hafa veiðzt, sem voru 15 pund á þyngd. Í sérstökum kafla lýsir höf. eldfjöllum við Mývatn og jarðeldunum 1724—1729; hann segir einnig, að Leirhnúkur hafi gosið 10. júlí 1746, og veit eg ekki til, að því gosi hafi annars staðar verið lýst; snemma um morguninn 10. júlí komu miklir jarðskjálptar og þeim fylgdi gos með braki og brestum, glóandi steinar, sandur og aska dreifðust um landið í kring og skemmdu grasvöxt og silungsveiði í Mývatni, mælt er, að vatnið hafi minnkað um hálfa alin; þegar lýsing Þingeyjarsýslu var rituð (18. júní 1747), var gosið hætt, en reykur og gufa kom þó enn upp úr gígunum. Höf. lýsir ýmsum dýrum, fuglum, flugum, fiðrildum og ormum, hann segir, að til séu þrjár tegundir af mýi, hin minnsta sé svo smávaxin, að hún varla sjáist með berum augum, önnur tegundin dálítið stærri, og er mælt, að úr henni megi lita bláan lit, þriðja tegundin er vatnsmý, sem silungar lifa á. Höf. telur einnig sela- og hvalakyn, sjóardýr ýms, æta og óæta fiska, og fer mest eptir ritum Jóns lærða; hann segir, að rostungar komi stundum á land nyrðra og skríði helzt þar upp, sem klettótt er; hann talar um steingjörvar kúskeljar í Hallbjarnarstaðakambi og segir, að stundum sé gulur, gljáandi steinn innan í þeim í stað fiskjar (kalkspath). Höf. lýsir einnig ítarlega þurrabaðinu hjá Reykjahlíð.

Lýsingar Eyjafjarðarsýslu, Húnavatnssýslu og Strandasýslu[1] eru mjög ómerkilegar, og lítið sem ekkert á þeim að græða. Lýsing Ísafjarðarsýslu[2] er heldur ekki merkileg, en þar eru þó nokkrar greinir athugaverðar. Höf. segir meðal annars, að þeir sem búa norður á Ströndum, brenni salt úr sjónum til heimilisþarfa, en það sé biturt og dökkt á lit, þeir segjast fá 5 potta af salti úr 80 pottum af sjó. Lausnarsteinar reka opt þar vestra, og veit höf., að það eru hnetur frá Vestindium. Lýsing Barðastrandarsýslu[3] er mjög nákvæm og að mörgu leyti merkileg; landslagi, fjöllum, ám, eyjum og fjörðum er þar lýst ítarlega, og má enn hafa mikið gagn af lýsingu þessari, einkum að því er snertir örnefni og staðalýsingu. Í flestum sýslulýsingunum er talað um vegalengdir og um mælingu þeirra á Íslandi, um þingmannaleiðir og vikur sjávar, og einna ítarlegast í þessari ritgjörð. Þingmannaleiðir eru reyndar mismunandi á Íslandi, en eru vanalega taldar 5 mílur á lengd, höf. segir, að í þingmannaleið séu 3 vikur sjóar, og hver vika sé því $1^2/_3$ úr mílu; hann segir, að það sé almennt talið, að Ísland sé 30 þingmannaleiðir á lengd frá Látrabjargi til Austurhorns, og á breidd frá Langanesi til Reykjaness(!) 15 þingmannaleiðir, en kringum landið er sagt, að sé 12 sinnum 12 vikur sjóar. Höf. getur

---

1) Oefjord Syssel af Jón Jónsson; dags. 28. júní 1747, 7 bls. fol. Huunevands Syssel af Bjarne Haldorsen; dags. Thingöre Closter 20. maí 1748, 6 bls. fol. Descriptio provinciæ Strandensis af Einer Magnussen, 17 bls. fol.; ódagsett, líklega skrifuð um 1750.

2) Chorographia Toparchiæ Isefjordensis af Erland Olafsson. Dags. Öger 28. júni 1749, 9 bls. fol.

3) Sandfærdig Beskrivelse over Bardestrand Syssel udi Island samt indbegrebne Öer og Holmer af Olafer Arnesen; dags. Hage 21. júní 1746, 52 bls. fol.

Digitized by Google

um volgar laugar í Laugatungum í Mórudal og hjá Krossi á Barðaströnd, hann talar og um mikinn sjóargang 1741, sem gekk yfir eyjarnar fyrir Múlanesi. Eyjahrepp lýsir höf. mjög nákvæmlega og telur upp fjölda af eyjum og hólmum; þar sem hann lýsir hinum stærri, byggðu eyjum, telur hann lengd þeirra og breidd í föðmum[1]. Þar á eptir kemur skýrsla um fjarlægðir eyjanna frá fastalandi (í vikum) og lengd helztu heiða í sýslunni. Uppdráttur hefir fylgt lýsingunni, en er nú líklega týndur. Um stærð hesta er víða getið í lýsingunum, og hér segir, að stærstu hestar séu 3 Sjálandsálnir og 1 kvartil á lengd og 2 áln. og 1 kv. á hæð. Geitur voru þá haldnar á einum bæ á Rauðasandi. Höf. lýsir einnig hverum og laugum við Oddbjarnarsker, á svipaðan hátt eins og Eggert Ólafsson[2], og þurfum vér því ekki að geta þessarar lýsingar nánar.

Lýsing Snæfellsnessýslu[3] er mjög ómerkileg, lýsing Hnappadalssýslu[4] er heldur betri, þó hún sé líka stutt; í lýsingu Borgarfjarðarsýslu[5] er líka fátt athugavert, höf. segir, að góðir reiðhestar geti hlaupið 5 mílur á 6 klukkustundum, en áburðarhestar duglegir beri eitt skippund. Í lýsingu Kjósarsýslu[6] er allgóð landslagslýsing, talin helztu fjöll, ár og vötn, en fátt er þar um náttúru sýslunnar. Höf. getur þess meðal annars, að bændur þar fari opt til grasa og safni sölvum, en í harðindum eti menn holtarætur; hann segir og, að Fuhrmann amtmaður hafi ætlað sér að flytja hreindýr til landsins, en honum entist ekki aldur til að fá því framgengt[1]. Höf. getur um tvær hafnir í sýslunni, sem vel mætti nota, Kollafjörð og Hvalfjarðareyri, í Kollafirði földu kaupskip (frá Hólmskaupstað, Hafnarfirði, Keflavík og Bátsendum) sig, þegar Tyrkir herjuðu 1627, og við Hvalfjarðareyri höfðu Hamborgarar fyrrum skipaleg, en danskt skip kom þar síðast 1680.

---

[1] Höf. segir t. d. að Skáleyjar séu 1270 faðmar á lengd, 21, 18, 50—125 f. á breidd; Sviðnur 380 f. á lengd, 40—100 á breidd; Hvallátur 300 f. á lengd, 120 á breidd; Svefneyjar 750 faðmar á lengd, 40 —250 á breidd; Flatey 1080 f. á lengd, 16—240 á breidd; Stagley 270 f. á lengd, tæpir 100 f. á breidd o. s. frv.

[2] *Eggert Olafsson*: Reise gjennem Island, I., bls. 387—388.

[3] Snefieldsnæs Syssel af Gudmunder Sivertsen. Dags. Ingjaldshole 20. maí 1748, 5 bls. fol.

[4] Beskrivelse over Hnappedahls Syssel af Stendor Helgeson; dags. Kolbeinstade 3. júní 1744, 7 bls. fol.

[5] Borgefjord Syssels Beskrivelse af Arnór Jónsson. Dags. Belgsholti 8. júlí 1748, 10 bls. fol.

[6] Kjose Syssels Descriptio geographica af Jos. Hjaltalin. Dags. Reykjavík 28. apríl 1746, 10 bls. fol.

Fleiri sýslulýsingar eru ekki, það vér vitum, í ríkisskjalasafninu, en þessar, sem vér þegar höfum talið, en þar er einnig uppkast til Íslandslýsingar, og hefir höf. notað sýslulýsingarnar og ýmislegt annað; uppkast þetta er þó ekki nema brot, sundurlausir kaflar um sitt hvað, er snertir landfræði Íslands[2]; þar er einnig rit Jóns lærða »um Íslands aðskiljanlegu náttúrur« og er það mjög aukið. Ennfremur er þar upptalning og nöfn íslenzkra jurta úr Gandreið Jóns Daðasonar, og annar styttri jurtalisti eptir síra Þorvarð Bárðarson á Kvíabekk í Ólafsfirði, þar eru einnig fuglanöfn, skordýranöfn o. fl.

Í ríkisskjalasafninu er einnig geymd skýrsla um ástand Íslands 1720, eptir *Cornelius Wulf* landfógeta[3]. Höf. segir, að mestur hluti Íslands sé í eyði og óbyggilegur, því jarðvegur hafi allur skemmzt af jarðeldum og brennisteini, auk þess gjöri sjóargangur árlega mikinn skaða. Íslendingar lifa af fiskiveiðum og landbúnaði, en þegar fiskileysi kemur, er það hið mesta tjón fyrir land allt, svo opt horfir til vandræða. Sumir almúgamenn eru svo latir, að þeir nenna ekkert að gjöra, þó bezta fiskirí sé, og þesskonar letingjum er ekki hægt að útrýma, því séu þeir reknir af jörðunum, fást engir aðrir ábúendur. Þesskonar menn eru landplága á Íslandi, en náttúrufari þeirra er ekki hægt að breyta. Íslendingar vilja gjarnan, að þeim sé hrósað, og jafnvel þó þeim sé hrósað fyrir galdra, þá þykir þeim vænt um það, þeir gefa jafnvel undir fótinn, að þeir viti lengra nefi sínu, þó þeir ekkert kunni í galdrafræðum. Sín á milli eru Íslendingar hefndargjarnir og heiptúðugir, og hjálpa ekki hver öðrum, nema þeir hafi hag af því. Það færi illa fyrir fátæklingum, ef æðstu yfirvöldin væru íslenzk, Íslendingar eru, sakir ágirndar, óhæfir til þess að hafa slík völd á hendi. Helzta eign sævarbænda er gamall bátur, og ekki eru fleiri bændur í Gullbringusýslu en 20, sem eiga fleiri en 2 báta. Sauðfé er þar fátt, en hundar margir, bæði hjá ríkum og fátækum. Húsbúnaður er mjög fátæklegur, gamalt rúmstæði er hið helzta með vaðmálsrekkvoðum og ullarpoki úr vaðmáli til þess að liggja á; þó eru sængurfötin skárri hjá hinum ríkari. Höf. talar nokkuð um saltverkun úr sjó og brennistein. Telur hann það mikinn galla, hve brennisteinn sé andstæður náttúru fiskanna, því fiskurinn forðast alveg þær hafnir árum saman, þar sem brennisteinn er fluttur út, og ef brennisteinn er þveginn í stöðuvatni, þá deyja allir fiskar í því, þó það sé míla á lengd[1]. Höf. minnist líka dálítið á málma, steinkol og surtarbrand, en segir, að slíkt sé að mestu horfið úr jörðu, sakir jarðelda, sem hafa breytt öllum jarðvegi í hraun og sora; hann getur einnig um rauða og svarta agata, krystalla, raf svart, er reki í Skaptafellssýslu, og hnetur frá Vestindíum, er reka af sjó (lausnarsteina), nota menn þær í tóbaksbauka og kalla blóðsteina. Að lokum kemur höf. með ýmsar hugleiðingar um verzlunina og hvernig henni skuli haga. Segir hann þar meðal annars, að það væri hin mesta fásinna, að leyfa öðrum að verzla á Íslandi en þegnum Danakonungs, útlend verzlun á Íslandi mundi alveg kollsteypa landinu. Höf. byggir þessa skoðun meðal annars á því, er hann segir um drykkfeldni Íslendinga; þegar þeir koma í kaupstað, fylla þeir sig og mundu eyða öllu sínu fyrir vínföng, ef kaupmenn eigi héldu í; höf. segir, að kaupmennirnir dönsku sjái vel um bændurna og annist hag þeirra. Ef útlendar þjóðir kæmu til landsins til verzlunar, þá hyggur höf. að mundi fara allt öðruvísi, þeir mundu eflaust rýja Íslendinga að skinni. Höf. telur það einnig ófært, ef verzlunin íslenzka er leyfð öðrum en Kaupmannahafnarbúum, því 200 fjölskyldur í Höfn hafi uppeldi sitt af íslenzku verzluninni og skipaferðir til Íslands haldi uppi skipaútgjörð Kaupmannahafnar[1].

---

[1] Hreindýr voru, eins og kunnugt er, seinna flutt til landsins og sett á land í Gullbringusýslu 1770.

[2] Íslandslýsingar brot þessi eru ef til vill eptir etatsráð E. Jessen, því hann var byrjaður á að semja Íslandslýsingu. (Sbr. hdrs. Thotts, nr. 961, fol. bls. 44—45).

[3] *Cornelius Wulf*: Indberetning til Stiftamtmand Raben, Landets og Indbyggernis Tilstand angaaende; dags. Bessastöðum 30. ágúst 1720. (Rigsarkivet. Islandske Sager, indkomne Breve för Journalernes Tid for Aarene 1679—1728. Nr. 1). Dr. Kålund hefir bent mér á þessa skýrslu.

---

[1] Þessi bábylja hélzt hjá alþýðu sumstaðar fram á þessa öld.

23. Hinar fyrstu landmælingar.

Vér höfum fyrr getið þess, að allmargir Íslendingar á 17. öld stunduðu nokkuð stærðfræði og stjörnufræði, og svo var enn á fyrri hluta 18. aldar, að ýmsir fengust við þessar fræðigreinir, enda var það eðlilegt sökum þess, að menn urðu sjálfir að annast tímareikning allan og fást við rímfræði, því almanök voru þá ekki eins algeng, eins og þau síðar urðu. Þekking manna í stjörnufræði varð til þess, að sumir mældu pólhæð ýmsra staða á Íslandi, og gjörðu þannig sitt til, að ákveða legu landsins á hnettinum, en hún hafði áður verið mjög á ringulreið hjá útlendum landfræðingum. Landmæling og kortagjörð eptir mælingum byrjaði ekki hér á landi fyrr en á 18. öld, áður hafði lögun landsins og hinna einstöku héraða verið sett af handahófi, eptir minni, nú mæla menn afstöðu landshlutanna og gjöra uppdrætti eptir mælingunum; þó mörgu sé enn ábótavant í þessu efni á fyrri hluta 18. aldar, þá fara menn þó nú fyrst að vinna í rétta stefnu, og er það fyrst íslenzkur maður, Magnús Arason, sem verulega starfar að landmælingum á Íslandi.

Hér munum vér fyrst stuttlega geta þeirra manna, sem nokkuð fengust við stærðfræði og stjörnufræði. Þegar hér er komið sögunni, var *Jón* biskup *Árnason* (1665—1743) einna færastur maður á Íslandi í stærðfræði og rímfræði, hafði hann mikið yndi af þesskonar vísindum og skrifaðist á við aðra lærða menn um slík efni, eins og sjá má á bréfum hans til Jónasar Gam, Páls Vídalíns og Hjalta Þorsteinssonar, sem enn eru til. Jón Árnason gaf út rím eptir nýja stíl, sem prentað var á Hólum 1707, og Fingrarím í Kaupmannahöfn 1739; 1714 ritar Jón Árnason alþingi og býðst til að verja rím sitt fyrir hverjum einum, sem á vildi leita[1]; hann ritaði einnig um íslenzk eyktamörk[2] og um vallarmál[3]. Jón biskup fékkst og nokkuð við mælingar og átti margar bækur í stærðfræði og stjörnufræði, hann mældi breiddarstig Staðar í Steingrímsfirði, þó eigi væri það nákvæmt (65° n. br.), en hann kennir það verkfærinu, sem hann hafði fengið lánað hjá Hjalta presti Þorsteinssyni í Vatnsfirði. Í bréfi til síra Hjalta, 10. april 1711, talar hann og um, að reyna að mæla lengdarstig eptir sólmyrkva 15. júlí 1711, en telur það þó mjög örðugt[4].

---

[1] Cornelius Wulf var landfógeti 1717—1727; Jón Halldórsson ber honum vel söguna og segir, að hann hafi verið forsjáll og réttlátur embættismaður, en í fyrstu var hann »landsins háttalagi og öllum hér ókendur«. Safn til sögu Íslands II., bls. 781—783.

Um sama leyti var uppi *Jónas Daðason Gam*, hann dvaldi mestan hluta æfi sinnar erlendis og var talinn meðal hinna ágætustu stærðfræðinga í Danmörku[5]. Jónas Gam var sonur Daða Jónssonar sýslumanns í Kjósarsýslu, móðir hans, Margrét Gam, var af dönskum ættum. Jónas Daðason var fyrst í mörg ár heyrari og skólastjóri við Mariboskóla og síðan skólastjóri í Næstved í 10 ár, hann dó í janúarmánuði 1734[6].

---

[1] Lögþingisbók 1714, nr. 25.

[2] Lbs. nr. 280-4°. Aptan við það handrit er meðal annars uppdráttur af löndum kringum Atlantshaf, allónákvæmur. Ýms bréf Jóns Árnasonar, Lbs. nr. 17 fol. Æfi hans Lbs. nr. 275-4°.

[3] Hdrs. Bókm. í Kmh. nr. 58-4° og nr. 82-8vo.

[4] A. M. nr. 410 fol.

[5] Sbr. *Sibbern*: Conamina hist. lit. Islandiæ 1727. Ny kgl. Samling, nr. 1850-4°, bls. 43.

[6] *Jón Ólafsson* frá Grunnavík: Hist. lit. Isl., B. U. H. Addit. nr. 3 fol. Jón Halldórsson segir, að Mag. Jónas Daðason Gam hafi dáið 1733. Annálar Jóns Halldórssonar, hdr. J. S. nr. 238-4°.

Digitized by Google

Jónas Gam var í miklum metum erlendis og var boðin biskupstign 1721, en vildi eigi fyrir aldurs sakir takast það embætti á hendur; hann reit um sólarár fornmanna, einfalt rím eptir nýja stíl 1732, og ýmsar ritgjörðir um stærðfræði og stjörnuspeki.

Þá má einnig nefna Mag. *Þorleif Halldórsson*, sem líka var framúrskarandi vel að sér í hinum sömu vísindagreinum. Þorleifur var kominn af fátækum foreldrum á Álptanesi, sem eigi gátu sett hann til mennta, en af því hann var mjög gáfaður, tók síra Ólafur Pétursson í Görðum piltinn að sér og kenndi honum; síðan fór hann í Skálholtsskóla og svo utan með tilstyrk Jóns biskup Vídalíns, varð síðan fylgdarmaður og skrifari Þormóðs Torfasonar í Noregi, fór svo til Hafnar, naut styrks á »Ehlers collegio« á árunum 1706—1710, fékk meistaranafnbót 27. maí 1710, og fór heim til Íslands með Steini biskupi Jónssyni 1711 og gerðist skólastjóri á Hólum, hafði hann áður fengið loforð fyrir að verða prestur á Setbergi síðar[1]. Skólinn naut Þorleifs ekki lengi, því hann dó um veturinn 1713 úr brjóstveiki, sem lengi hafði þjáð hann[2]. Þorleifur Halldórsson var talinn mjög gáfaður og lærður maður; í stærðfræði og stjörnufræði var hann talinn flestum fremri, og líka mjög vel að sér í heimspeki, guðfræði og málfræði, og ágætt latínuskáld, svo hann í þeirri grein þótti ganga næst Jóni biskupi Vídalín. Eptir Þorleif Halldórsson liggja nokkrar prentaðar ritgjörðir stjörnufræðislegs efnis[3]. Hér má einnig geta um *Stefán Björnsson* (1722

---

[1] Bréf frá Magnúsi Arasyni til Árna Magnússonar 13. júní 1711. A. M. nr. 1057-4°.

[2] Um æfi þorleifs Halldórssonar. F. J. Hist. eccles. Isl. III., bls. 551—52; Thorchillii Specimen Islandiæ non barbaræ, J. S. nr. 333-4°, bls. 183—85; Svarfaðardalsannáll (Lbs. 158-4°, bls. 284) segir, að þorleifnr hafi fengið harða sótt og ekki legið nema 3 nætur, en í Fræðimannatali Einars Bjarnasonar (A. M. nr. 1055-4°, bls. 323) segir, að hann hafi dáið »af megrnsótt og vanþrifum«.

[3] *Þorleifur Halldórsson* (Thorlef Haltorius): De inventione astronomiæ apud Caldæos, Havniæ 1706-4°. Schediasma mathematicum de aplane s. st. 1707-4°. De harmonia coelorum Pythagorica s. st. 1708-4°. Senarius thesium de natura et constitutione temporis s. st. 1709-4°.

—1798), þó hann væri seinna uppi; hann reit margt um stjörnufræði og stærðfræði, fékkst við mælingar og þótti framúrskarandi í sinni mennt[1].

Á fyrri hluta 18. aldar skráðu margir ýmislegt um rímfræði. Árni Magnússon og Páll Vídalín voru báðir rímfróðir og rituðu ýmislegt um rím[2]; þá má nefna síra Þórð Jónsson á Staðarstað († 1720), síra Jón Þórðarson á Myrká († 1734), síra Runólf Gíslason í Skálholti († 1735)[3], og síra Benedikt Jónsson í Bjarnanesi († 1744), er samdi Tröllkonurím. Síra Stefán Einarsson í Laufási († 1754) samdi reikningsbók 1737, og sömuleiðis Halldór biskup Brynjólfsson († 1752) árið 1746, og er ritlingur hans hin fyrsta íslenzka prentaða reikningsbók[4]. Síra Þorsteinn Pétursson á Staðarbakka (1711—1785), sem var fróður maður í ýmsum greinum, hefir líka ritað dálítið um stærðfræði og stjörnufræði.

Þess hefir fyrr verið getið, að stjórnin sendi Bagge Wandel til Íslands 1651, og átti hann að rannsaka og mæla hafnir á Íslandi; um árangur þeirrar ferðar vitum vér ekkert. Þegar siglingar og skipaferðir fóru að aukast, hlaut það að verða hin mesta nauðsyn, að fá uppdrætti hinna helztu hafna og lendinga, en ekki vitum vér til, að stjórnin hafi gert neinar

---

De sole retrogrado schediasma ex Esaj. 38 v. 8, s. st. 1710-4°. Rit Þorleifs »Lof lyginnar«, sem mikið þótti til koma, er enn víða til í handritum. Hdrs. Bókmf. í Kmh. nr. 371-4°, nr. 47, 58, 176, 620-8vo.

[1] *Stefán Björnsson*: De essentia consecutiva. Havniæ 1757-4°. De effectu cometarum descendentium in systema nostrum planetarium. Havniæ 1758-4°. De usu astronomiæ in medicina. Havniæ 1759-4°. Dissertatio spectans ad physicam coelestem, qua sufficienter aut certe summa cum verisimilitudine a priori probatur dari in corporibus coelestibus creaturas rationales, montes et aquas. Havniæ 1760-4°. Introductio in tetragonometriam. Havniæ 1781. Stefán gaf út Rymbeglu 1780 og ritaði ýmsar greinir í Lærdómslistafélags ritin (II., 1—29; VIII., 109—150; IX., 263—77; X., 161—74; XIII., 251—78).

[2] Rim eptir Arna Magnússon A. M. nr. 729-4°.

[3] Rimreglur með rimvísum aptan við 1734. Hdrs. Bókmf. í Kmh. nr. 12-8vo.

[4] Lítið ágrip um fjórar species í reikningskonstinni; innréttuð eptir E. Hatton, reikningskonst eða arithmetica. Prentað aptan við taxtann 10. april 1702. Hólum 1746.

ráðstafanir í þá átt, fyrr en Magnús Arason var sendur til Íslands árið 1721. Vöntun allra sjókorta hlýtur að hafa verið mjög tilfinnanleg fyrir farmenn, sem til Íslands sigldu, enda sjást þess enn menjar, að ýmsir sæfarar danskir hafa gert uppdrætti af nokkrum höfnum. Hinn elzti af þesskonar uppdráttum, sem eg hefi orðið var við, er uppdráttur af Reykjavíkurhöfn (Holmens Havn) og Seltjarnarnesi, eptir *Hoffgaard* 1715, hann er ekki fjarri sanni og hefir einnig nokkra sögulega þýðingu, af því á honum sést afstaða bæja á Seltjarnarnesi, kaupstaðurinn í Effersey o. fl.[1] Frá miðri 18. öld og fyrri hluta aldarinnar, eru nokkrir fleiri uppdrættir til í bókhlöðu háskólans og skal þeirra hér getið. Uppdráttur af höfnum í Keflavík og Bátsendum, eptir *H. C. Beck* 1726: uppdráttur þessi nær líka yfir Reykjanes og Geirfuglasker[2]. Uppdráttur yfir afstöðu Reykjavíkur og Bessastaða 1731, eptir *von Ecleff*, eptirmynd gjörð 1783, með ýmsum viðaukum frá þeim tíma; kort þetta er vel gert og allnákvæmt, einkum að því er Álptanes snertir[3]. Uppdráttur af höfninni í Húsavík 1747, þar er enginn höfundur nefndur; á uppdrættinum eru myndir af kaupstaðarhúsunum, bryggju og skipi fyrir 3 akkerum[4]. Uppdráttur af höfninni í Grindavík, eptir *Christopher Klog* 1751, með kaupmannshúsum og bæjum[5]. Uppdráttur

---

[1] Eptirmynd af uppdrætti þessum er í bók Kr. Kålunds, Historisk-topografisk Beskrivelse af Island, II., bls. 400; þar er þó ekki allur uppdrátturinn, frumritið nær yfir nokkuð stærra svæði, á því sést Viðey, Lundey, meginlandið inn að Kleppi og nokkuð af Kjalarnesi. Frumritið er geymt í bókhlöðu háskólans í Kaupmannahöfn, í safni, sem heitir »Norske Landkort«, nr. 46b. Á blaði í sýslulýsingaböggli í Rigsarkivet stendur, að Hoffgaard hafi líka gjört kort af Íslandi öllu og afhent það admiráli Raben.

[2] Bosand og Kieblevigs Havner udi Island. Hans Christian Beck 1726. Norske Landkort, nr. 42.

[3] Carta over Bessestads og Reikewigs Beliggende udi Island, optaget af Oberst v. Ecleff 1731. Copieret 1783 af Th. F. Norske Landkort, nr. 46.

[4] Huusevigs Havn i Island 1747. Norske Landkort, nr. 45.

[5] Grindevigs Havn udi Island. tegnet af Christopher Klog 1751. Norske Landkort, nr. 43.

Digitized by Google

af Grundarfirði 1751, eptir *Christian Møller*[1]; og uppdráttur af Akureyri, eptir *Just Rosenmeyer* 1752. Þar er mynd af Akureyrarkaupstað, 4 smáhús í þyrpingu, og kálgarður litlu sunnar; skip liggur á Pollinum og annað er að sigla inn sundið hjá Oddeyri; á hæðunum fyrir ofan kaupstaðinn eru mólhraukar[2].

Eins og vér fyrr gátum, sendi stjórnin *Magnús Arason* til Íslands 1721, til landmælinga, og varð honum töluvert ágengt, þó ekki entist honum aldur til að ljúka starfinu. Magnús Arason var fæddur 1683, og var sonur Ara Þorkelssonar sýslumanns í Haga á Barðaströnd og Ástríðar Þorleifsdóttur. Magnús lærði fyrst í heimaskóla, og var svo 3 vetur í Skálholti, þaðan útskrifaðist hann 1704, var síðan við lærdóm hjá sira Páli í Selárdal, og fór svo utan til háskólans; þar lagði hann einkum stund á stærðfræði og naut tilsagnar hins fræga Ola Römers. Magnús þótti þá þegar mikill gáfu- og lærdómsmaður, sérstaklega var hann hneigður fyrir stærðfræði og stjörnufræði[3]; hann hafði og betra lag á að læra tungumál, en aðrir Íslendingar samtíða, hann kunni auk latínu og grísku, ágætlega dönsku, þýzku, hollenzku, frönsku og ensku. Í byrjun sænska stríðsins kynntist Magnús frönskum manni, er hét Cormaillon, og var kastalafyrirliði í Kaupmannahöfn, undraðist hann, hve vel Magnús talaði frönsku, og kom honum á framfæri, er hann vildi ganga í herþjónustu[1]. Magnús varð fyrirliði í mannvirkjaliðinu, og tók þátt í ýmsum herferðum Dana gegn Karli XII. Svíakonungi, var í mörgum bardögum og umsátrum í Pommern og Noregi og þótti allstaðar ganga vel fram, hann var meðal annars í bardaganum við Gadebusch 1712, er Magnus Stenbock sigraði Dani, og í kastalanum Frederikshald, er Karl XII. féll. Magnús var í miklu áliti fyrir gáfur, dugnað og þekkingu, svo hann hækkaði brátt í tign[2], og mundi eflaust hafa komizt til mikilla metorða, hefði hann lifað lengur. Í Kaupmannahöfn var Magnús í vinfengi við Árna Magnússon og skrifuðust þeir á[3], og var Árni honum í mörgu hliðhollur. Þegar Jón biskup Vídalín dó 1720, fór bróðir Magnúsar, síra Þorleifur Arason, prestur á Breiðabólstað í Fljótshlíð, til Hafnar, og vildi ná í biskupsembættið, en það tókst ekki. Þorleifur drukknaði síðar í Markarfljóti (1727). Magnús var í Noregi, er bróðir hans kom utan, og fór hann þá til Hafnar að hitta hann. Um það leyti var ákveðið, að Magnús skyldi fara til Íslands og gjöra uppdrátt af landinu. Magnús fór til Íslands um sumarið 1721 á Grindavíkurskipi, og ferðaðist fyrst um Suðurland og síðan um Vesturland.

---

[1] Grönnefjords Havn, aflagt af Christian Möller 1751. Norske Landkort, nr. 44.

[2] Öfjord, aflagt af Just Rosenmeyer 1752. Norske Landkort, nr. 41. Í Rigsarkivet (í pakka, sem heitir Dokumenter vedkommende Islands Handel og Taxt 1682—1703) er kort af Íslandi, líklega frá seinni hluta 17. aldar, og eru þar sett nöfn verzlunarstaða og fjarða, þó eru sum kauptúnin sett á skakka staði: Huswigh t. d. við Langanes, Reckerfjord (Reykjarfjörður) rétt hjá Skagaströnd, Dyrefjord inn í Jökulfjörðum o. s. frv. Dr. Kålund hefir bent mér á þetta kort.

[3] Magnús Arason samdi nokkur rit um stærðfræði og stjörnufræði, meðan hann dvaldi á Borchs collegio, og kallar sig þar *Magnus Aretha Thorkillius*: Disputatio mathematica de zonis globi terraquei earumque qualitatibus. Havniæ 1707-4°. Phases lunæ adumbratæ, Diss. math. I—III. Havniæ 1708—1710-4°. De adminiculis simplicibus in geometria. Havniæ 1710-4°.

Pétur Raben admíráll, stiptamtmaður yfir Íslandi, stakk upp á því, að Ísland væri mælt, þegar hann kom heim aptur úr Íslandsferð sinni 1720[4]. Konungur býður því Magnúsi

---

[1] Jón Grunnvíkingur segir (Hist. lit. Isl.), að Magnús hafi út úr leiðindum farið í herþjónustu, og hafi um það leyti orkt »óyndisbrag«, er byrjar svo: »Bezt mun vera kverum burt að kasta«; hann segir ennfremur, að Magnús hafi jafnan, eptir að hann varð hermaður, verið guðhræddur og siðprúður og stundað bókmenntir, »og havde altid lærde og honette Folks Skick paa sig«. Sýnast þessi orð benda til þess, að hermenn í þá daga hafi ekki haft á sér mikið álit fyrir siðprýði.

[2] Magnús Arason varð »Captainlieutenant i Ingenieurerne og Oberconducteur« við kastalagjörð í Noregi.

[3] Bréf í hdrs. A. M. nr. 1057-4°.

[4] Safn til sögu Íslands II., bls. 760—761. Raben komst eigi til alþingis, eins og til var ætlazt, sakir veikinda. Jón Marteinsson talar illa um Raben eins og aðra, og segir, að hann hafi ekki þorað að ríða frá Bessastöðum til Þingvalla, »men blev i Sikkerhed ved hans Viin-

Digitized by Google

Arasyni 10. febrúar 1721, að fara til Íslands og gjöra sjó- og landkort af eynni, en Raben átti að gjöra nánari ákvarðanir um það, hvernig þetta skyldi framkvæma. Það er auðséð af konungsbréfinu, að stjórnin hefir enga hugmynd haft um, hve mikið og vandasamt verk það var, sem Magnúsi var á hendur falið, og er furða, að hann skyldi vilja taka slíkt starf að sér, með þeim ummælum, sem fylgdu. Konungsbréfið talar um Ísland eins og það sé dálítil ey, og telur það nóg, að veita Magnúsi 142 dali alls, til verkfærakaupa og ferðakostnaðar[1]. Í reglugjörð Rabens segir svo fyrir, að Magnús eigi að mæla strendur allar, firði, víkur, hafnir, innsiglingar, blindsker og eyjar, ennfremur allt jarðagóss, umboðsjarðir, klaustra- og kirkjujarðir, þingstaði og sjálfseignarjarðir, og hafa hliðsjón af jarðabókum; hann átti ennfremur á uppdrættinum að sýna skóga alla og veiðivötn, brennistein og laugar, og einkum þó mæla þá staði, þar sem gott er skipaleg vetur og sumar, ennfremur átti hann að mæla eldfjöll og hraun, og sýna allar rekafjörur á landinu. Ekki var þó þetta nóg, hann átti líka að ferðast um fjöll og öræfi, og mæla það allt, svo nú fengist í eitt skipti fyrir öll nákvæmur uppdráttur af öllu landinu. Með þeim verkfærum og hjálparmeðulum, sem þá voru til, var það alveg óhugsanlegt, að nokkur einstakur maður gæti framkvæmt slíka fyrirskipun, svo í nokkru lagi væri. Sýnir þetta vel ókunnugleika stjórnarinnar, en samt er það ennþá furðanlegra, að Magnús skyldi takast slíka sendiferð á hendur. Reglugjörð Rabens býður embættismönnum að greiða ferð Magnúsar, allt hvað hægt er, og útvega honum kauplaust hesta og kunnuga fylgdarmenn, en Magnús skuldbindur sig aptur á móti til, að sýna kurteisi og lítillæti hverjum, sem í hlut á. Bréf þetta var lesið upp á alþingi 1722[2].

---

flaske indtil Fregatten retournede«, enda segir Jón, að Friðrik IV. hafi hlegið, er hann heyrði talað um afreksverk Rabens á Íslandi, og sagt: »Chevalier zur See, Cujon zum Lande«. Thott, nr. 961 fol.

[1] Lovsamling for Island II., bls. 4—5.

[2] Lovsamling for Island II., bls. 25—28; þar segir meðal annars, að uppdráttur sá, er Magnús geri af Íslandi, eigi að verða »saavel til

Magnús Arason dvaldi 7 ár á Íslandi, en lítið vitum vér um ferðir hans. Í bréfi frá Niels Fuhrmann amtmanni til Rabens, 15. sept. 1721, er Magnúsar getið, segist Fuhrmann ekki vita, hvað hann nú starfi eða hvar hann sé, og getur þess jafnframt, að kortagjörð af Íslandi muni taka mörg ár. Árið eptir sést á bréfi frá sama manni (19. júlí 1722), að Magnús var þá að mæla Kjósarsýslu[1]. Mælt er, að Magnús hafi gert uppdrætti af Árnes-, Rangárvalla-, Kjósar-, Gullbringu- og Borgarfjarðarsýslum fyrir sunnan, Dalasýslu, Barðastrandar-, Ísafjarðar- og Strandasýslum fyrir vestan, og þó ei fullkomlega. Magnúsi entist ekki líf til þess, að ljúka við landmælingarnar, því 19. janúar 1728 drukknaði hann af báti í vogi á Hrappsey á Breiðafirði, í lendingu, og heitir þar enn Kapteinsvík, er hann fórst. Magnús var að hjálpa til að koma farangri upp úr bátnum, en datt útbyrðis og drukknaði, og fannst örendur, er menn komu til, sem frá höfðu gengið; eigi vita menn þó glögglega, með hvaða atburðum þetta hefir orðið[2]. Magnús Arason var jarðsettur á Skarði á Skarðsströnd, og lét Bjarni Pétursson gera útför hans allsæmilega. Ekki hefi eg séð nema tvo sýsluuppdrætti eptir Magnús Arason, og eru báðir gjörðir 1723, er annar yfir Kjósarsýslu, hinn yfir Dalasýslu. Á kortum þessum er fjöldi af örnefnum; á Dalasýslukortinu hægramegin er skrá yfir nöfn á 180 eyjum á Breiðafirði, sem teljast til Dala- og Snæfellsnessýslna, en tölur á eyjunum, sem vísa til nafnanna[3]. Báðir eru uppdrættir þessir fremur vel gerðir, og þó þeim sé í mörgu ábótavant, þá skara þeir þó fram úr öllu því, er áður hafði

---

höistbem» D. K. M. Fornöjelse, som de Trafiquerendes Nytte og Landets egen Velfærd«. Sbr. Lögþingisbók 1722, nr. 32.

[1] Stiptsskjalasafnið i Reykjavík I., nr. 17 og 19.

[2] Annáll Jóns Halldórssonar. Hdrs. J. S. 238-4°. Sbr. *Þorv. Thoroddsen*: Ferð um Snæfellsnes 1890. Andvari XVII., bls. 103—104.

[3] Geografisk Afridsning over Kjósar Syssel udi Island, optagen ved Captain Magnus Arason Aar 1723, og Charte over Dale Syssel udi Island, optaget i Aaret 1723 af Magnus Arason. (Háskólabókasafnið i Kmh. Norske Landkort, nr. 39 og 40).

verið gjört af slíku tagi, og gefa þeir allgóða hugmynd um afstöðu héraða og um örnefni[1].

Árið 1728 varð Kristian Guldencrone stiptamtmaður yfir Íslandi, og var Niels Fuhrmannn umboðsmaður hans. Í bréfi til Fuhrmanns, 21. maí 1729, getur Guldencrone þess, að Magnús Arason hafi fengið 142 dali til verkfærakaupa, sem hann hefði átt að gera reikning fyrir, er hann kæmi heim, nú kveðst stiptamtmaður hafa heyrt, að Magnús Arason hafi dáið 1728, en ekkert kveðst hann hafa heyrt um verkfærin og heldur ekki um kort né teikningar hans, biður hann því Fuhrmann að grennslast eptir, hvar þetta sé niður komið, og senda sér svo plöggin, og skrifa sér líka, hverjar sýslur Magnús Arason hafi mælt, hvar hann hafi byrjað og hvar endað. Guldencrone segir þó, að verkfærin megi bíða, þangað til konungur hafi ákveðið, hvort annan mælingamann skuli senda[2]. Nokkru síðar var *Thomas Hans Henrich Knopf*, fyrirliði í norska liðinu, sendur ásamt aðstoðarmanni til Íslands, og áttu þeir að ljúka við landmælingar Magnúsar Arasonar[3]. Knopf kom út hingað um vorið 1730, með konu sinni, bróður og fjölskyldu, alls við 10da mann; tók hann þegar um sumarið að mæla þann hluta Árnessýslu, sem Magnús Arason átti eptir. Knopf skrifaði stjórninni, að sér væri ómögulegt að mæla á vetrum, þá væri eigi hægt að ferðast, en þá yrði hann að sitja um kyrt og teikna kortin; kveðst hann einnig vera húsnæðislaus, og segir að það se ómögulegt að búa á íslenzkum bæjum mánaðartíma, hvað þá heldur heilan vetur; sækir hann því um, að byggt sé handa sér hús, og var það veitt. Knopf lét þá byggja sér timburhús í túnfætinum á Nesi við Seltjörn, hjá Niels Kjær lögmanni, sem andaðist hið sama haust. Sumarið 1731 mældi Knopf Árnessýslu, Rangárvallasýslu, Vestmannaeyjar og þriðja hluta Skaptafellssýslu, en gat sakir jökulánna og haustveðráttu eigi ferðazt lengra austur það sumar. Í bréfi til Ochsens stiptamtmanns (í september 1731) segir Knopf, að hann næsta sumar (1732) ætli að ferðast um Skaptafellssýslur og Múlasýslur, og víðar ef hann geti. Ekki höfum vér fundið nein skilríki, er sýni, að hann hafi farið þessa ferð, eða hvað hann annars hefir ferðazt þau ár, er hann dvaldi á Íslandi. Það sést af ýmsum bréfum, að Knopf og Fuhrmann hefir ekki komið vel saman. Ochsen stiptamtmaður býður Knopf að sýna Fuhrmanni uppdrætti þá, er hann gjörir, svo amtmaður geti gert athugasemdir við þá og hafa hann að öðru leyti í ráðum með sér. Knopf varð að hlýða, þó honum væri nauðugt, en segir þó í bréfi til stiptamtmanns, að amtmaður geti að sínu áliti ekki fremur dæmt um uppdrætti Íslands, heldur en blindur maður um lit, því hann hafi aldrei ferðazt neitt, nema austur í Skálholt og vestur í Brokey[1]. Knopf gjörði fyrir Fuhrmann eptirmyndir af uppdráttum Magnúsar Arasonar af Barðastrandar-, Dala-, Snæfellsnes- og Borgarfjarðarsýslum; segir hann, að Magnús muni líka hafa mælt Mýra-, Kjósar- og Gullbringusýslur, en þau kort séu nú hvergi að finna. Árið 1734 kom Knopf aptur til Noregs, og býður konungur honum þá að senda alla uppdrætti sína til Hafnar, bæði þá, sem fullgerðir eru, og uppköst og undirbúningsuppdrætti, svo seinna megi nota það, ef nánari mælingar yrðu gjörðar af ýmsu, sem enn var eptir litt mælt eða ómælt[1]. Um sama leyti mun Knopf hafa gjört hinn stóra uppdrátt af Íslandi, sem enn er til í ríkisskjalasafninu danska[2]. Uppdráttur þessi er teiknaður á bókfell og fagurlega skreyttur, þar eru meðal annars 6 myndir Íslendinga í þjóðbúningi[3]. Í skjalasafni grænlenzku verzlunarinnar kvað einnig vera uppdrættir eptir Knopf, af Skaptafellssýslu, Árnes-, Rangárvalla- og Múlasýslum. Uppdrættir Knopfs höfðu mikla þýðingu sakir þess, að margir aðrir, sem gáfu út kort af Íslandi, lögðu þá til grundvallar, allt fram til þess tíma, að strandmælingar byrjuðu.

---

[1] Um æfi Magnúsar Arasonar hefir tiltölulega mjög lítið verið ritað, hið helzta hefi eg tekið úr þessum ritum: Sýslumannaæfir Boga Benediktssonar II., 120—121. Thorchillii Specimen Islandiæ non barbaræ, hdrs. J. S. 333-4°, bls. 214—218. Jón Ólafsson Grunnvíkingur, Hist. liter. Isl. B. U. H. Add. 3. fol. Magnús Arason átti laundóttur í Kaupmannahöfn, sem Anna Magdalena hét; Árni Magnússon annaðist, að koma barninu fyrir og borga með því, og krefur hann Ara Þorkelsson og systkini Magnúsar um meðgjöfina, eptir fráfall Magnúsar. Þau Hagahjón. Ari og Ástríður, brugðust vel við og arfleiða barnið (18. nóv. 1728) að hálfum arfi þeim, sem Magnús átti að fá eptir þau. Hvort Anna dóttir Magnúsar hefir farið til Íslands, sést ekki með vissu af brefum þeim, sem til eru um þetta efni, þau eru geymd í A. M. Acess. nr. 1. fol. Magnús Arason átti og launbarn á Íslandi með Helgu Árnadóttur, dótturdóttur Páls í Selárdal, það dó ungt. Sýslumannaæfir II., bls. 86.

[2] Stiptsskjalasafnið III., nr. 28.

[3] Lovsamling for Island II., bls. 103, 109—110.

---

[1] Bréf, er snerta Knopf, eru í stiptsskjalasafninu III., nr. 71a og 71b, V., nr. 22a.

Þessir menn, sem vér síðast höfum getið um, voru gerðir út af stjórninni til mælinga, en um sama leyti var uppi maður á Íslandi, sem af eigin hvötum, sér til ánægju, fékkst við kortagjörð, það var Hjalti prestur Þorsteinsson í Vatnsfirði, og er enn til uppdráttur eptir hann. *Hjalti Þorsteinsson*[4] var fæddur að Möðrudal á Fjöllum árið 1665, faðir

---

1) Lovsamling for Island II., bls. 184—185.

2) Uppdrátt þennan hefi eg enn ekki getað fengið að sjá, af því kortasafn rikisskjalasafnsins er, sem stendur, óraðað og í óreglu.

3) Mattias Jochimsen (Thott. nr. 1737-4°) talar með litilli virðingu um landmælingar Knopfs og lieutenant Eichels, sem hann segir hafi verið aðstoðarmaður hans. Mattias segir, að það sé mjög örðugt að mæla jafnstórt land eins og Ísland er, enda segir hann, að mælingarmenn þeir, sem þangað hafi verið sendir, hafi ekki verið þeim starfa vaxnir, og hafi ekki haft nægilega þekkingu i stærðfræði, til þess að mæla svo stórt og hrjóstrugt land (þetta er ósatt, að minnsta kosti hvað Magnús Arason snertir); segir hann ennfremur, að fyrst verði að ákveða innbyrðis legu staða með stjörnuathugunum og mæla svo hið smærra. Um skrautlegan landsuppdrátt, sem hann hefir nýlega séð (eflaust kort Knopfs), fer hann mjög háðuglegum orðum, hann segir að uppdrátturinn sé prýddur gulli og fögrum litum, en sé alveg ónýtur, þegar eigi að brúka hann; likir þesskonar korti við grindhoraða, kláðuga og draghalta meri, með fagurlega búnum söðli, flauelsábreiðum og annari prýði.

4) Helztu heimildarrit um æfi síra Hjalta Þorsteinssonar, sem eg hefi notað, eru: Ágrip af lifssögu Hjalta prests Þorsteinssonar (eptir sjálfan hann, ritað 1745, þó ei frumhandarrit). Lbs. nr. 275-4°. Bréf frá og til Hjalta Þorsteinssonar í A. M. nr. 410. fol., A. M. Access. nr. 1. fol., Ny kgl. Samling 2064-4° Um Skálholtsstiptis presta eptir

hans Þorsteinn Gunnlaugsson var þar prestur, hann fluttist síðan að Þingeyraklaustri og dó þar 1686. Hjalti fór tveggja ára til afa síns, Gunnlaugs prests Sigurðssonar († 1685) í Saurbæ í Eyjafirði, og ólst þar upp. Hjalti var þegar í barnæsku hneigður til ýmsra íþrótta; hin fyrstu undirstöðuatriði í lærdómsgreinum lærði hann hjá móðurbróður sínum, sira Jóni Hjaltasyni († 1704)[1], hann var þá aðstoðarprestur hjá síra Gunnlaugi, fékk síðar brauðið og varð prófastur (1698). Síra Jón Hjaltason hafði áður verið heyrari í Skálholti og skrifari hjá Þórði biskupi Þorlákssyni, hann hafði nokkra æfingu í að teikna og hafði lært það af Þórði biskupi; hjá honum lærði Hjalti hin fyrstu undirstöðuatriði í uppdráttarlist. Árið 1680 var Hjalti settur í Hólaskóla, hafði Gísli biskup þó ráðið til, að bezt væri að senda hann til Hamborgar eða Kaupmannahafnar, til þess að læra málaraiþrótt, en það vildi afi hans ekki. Segir síra Hjalti, að þá hafi Þorsteinn Geirsson verið skólameistari á Hólum, en Egill Sigfússon heyrari. Þegar Gísli biskup Þorláksson dó 1684, flutti Hjalti suður að Skálholti, og var það eptir samráði þeirra Gunnlaugs prests og Þórðar biskups, og þaðan var hann útskrifaður 1686 af Ólafi Jónssyni skólameistara. Meðan Hjalti var í skóla og eptir það, til 1688, var hann sveinn Þórðar biskups, og lét biskup hann jafnan æfa sig í teiknun og málverki. Með ráði Þórðar biskups og tilstyrk sigldi Hjalti til háskólans 1688; eptir tvö ár tók hann guðfræðispróf, og fór 1690 heim aptur til Íslands. Hjalti Þorsteinsson var, eins og biskup, gefinn fyrir söng og hljóðfæraslátt, og meðan hann dvaldi í Höfn, gekk hann daglega til organleikarans við Rundekirke, Elias Radiche, og lærði hjá honum. Þegar Hjalti kom heim, tók Þórður biskup hann aptur í sína þjónustu, »og lét hann stemma og reparera sín instrumenta musica, því hann vildi sitt Regal hljóma láta í Skálholtskirkju á næstu jólahátíð«.

Jón Halldórsson. Rask, 55.-4°. Thorchilli Specimen Islandiæ, J. S. 333-4°, bls 232—235. Í prestatali Sv. Nielssonar eru ýms ártöl. er snerta æfi Hjalta prests, skökk.

[1] Móðir Hjalta Þorsteinssonar hét Dómhildur Hjaltadóttir (Sýslumannaæfir I., bls. 216).

Arið 1690 dó kirkjupresturinn í Skálholti, Þorsteinn Gunnarsson, og var Hjalti Þorsteinsson þá vigður til dómkirkjuprests (4. sd. í adventu), og þjónaði hann því embætti þangað til 1692, þá fékk hann veitingu fyrir Vatnsfirði[1] og giptist sama ár Sigríði Þorsteinsdóttur Illugasonar á Völlum í Svarfaðardal, þau áttu 8 börn og komust 4 stúlkur til fullorðins ára[2]; 1710 var síra Hjalti kjörinn prófastur í Ísafjarðarsýslu[3], en lagði niður prófastsembættið 1727 með samþykki Jóns biskups Árnasonar[4]. Sira Hjalti sagði af sér prestsembætti á 77. ári 1742, en Magnús Teitsson, sem var giptur dótturdóttur síra Hjalta, tók við brauðinu. Sira Hjalti Þorsteinsson andaðist 1752, 87 ára gamall.

Hjalti prestur var, eins og vér þegar höfum getið, mjög hneigður fyrir uppdráttarlist og myndasmíði, og varði til þess öllum tómstundum sínum; hann var vel lærður í tungumálum[5], guðfræði og landafræði, hann var söngmaður góður og lék á hljóðfæri. Til eru enn allmörg bréf ýmsra merkismanna til Hjalta prests, og sést á þeim, að hann hefir verið mikilsmetinn; Hjalti hefir skrifazt á við flesta íslenzka merkismenn, er þá voru uppi, t. d. biskupana Jón Vídalín, Jón Árnason og Stein Jónsson, prófastana Jón Halldórsson í Hítárdal og Pál Björnsson í Selárdal, við Árna Magnússon, Jón Ólafsson frá Grunnavík o. fl.

---

[1] Jón Espólin segir, hann hafi fengið vonarbréf fyrir Stafholti 1692 (Árbækur VIII., bls. 36).

[2] Ein dóttir sira Hjalta, Elín, giptist Markúsi sýslumanni Bergssyni, hún var móðir Björns Markússonar lögmanns. Yngsta dóttir síra Hjalta, Halldóra, giptist síra Þórði Guðmundssyni á Grenjaðarstað. hann hafði verið kapelán hjá tengdaföður sínum.

[3] Sira Hjalti vildi ógjarnan takast á hendur prófastsembættið og afsakaði sig. en Jón biskup Vídalín vildi eigi taka afsakanirnar gildar. Sbr. bréf frá Jóni Vídalín 27. júlí 1711 og 27. marz 1712, A. M. 410. fol.

[4] Árið 1729 varð sira Hjalti veikur, að því er segir í annál Jóns Halldórssonar: »Síra Hjalti Þorsteinsson ásóttur af stórum áhlaupum, svo hann varð ofsterkur og var vaktaður«, hdrs. J. S. 238-4°.

[5] Jón biskup Árnason spyr sira Hjalta opt í bréfum sinum um ýmislegt í málfræði, um framburð á þýzkum og griskum orðum o. s. frv.

Hjalti Þorsteinsson gjörði landsuppdrátt af Vestfjörðum, bæði af hverri sýslu fyrir sig og svo af öllum Vestfjörðum í samhengi. Einn af uppdráttum þessum er ennþá til, hann er að mörgu merkilegur og furðu nákvæmur, hann nær yfir Vestfirði alla; þó er uppdráttur þessi, sem enn er til, ekki frumrit, en eptirmynd, sem Sæmundur Hólm hefir gjört 1776 eptir frumritinu[1]. Uppdrátturinn er miklu betri en eldri uppdrættir, lögun Vestfjarða er rétt og eins firðir og bæir á réttum stöðum. Stiganet er ekkert á uppdrættinum og heldur ekki mælikvarði. Alt sköpulag Vestfjarða er of breiðvaxið, bæði meginland og annes; sökum þess verða heiðar allar og fjallvegir milli byggða of langir.

Árið 1725 sendi Hjalti Þorsteinsson Jóni biskupi Árnasyni uppdrátt af Strandasýslu, og 1727 sendi hann Árna Magnússyni uppdrátt af Ísafjarðar- og Strandasýslum, og segir Árni í bréfi til Hjalta: »Vænti eg ekki betra korts um mína lífstíð«, og segir hann mundi gjöra sér mikinn greiða, ef hann líka sendi sér uppdrátt af Barðastrandarsýslu, segist Árni efast um, að kort Magnúsar Arasonar verði betri, og biður Hjalta einnig, að gjöra fyrir sig mynd af tóptum við Eyri í Mjóafirði. Árið 1729 sendi Hjalti Árna Magnússyni uppdrátt af Vestfjörðum öllum í einu, og lofaði hann þá að senda síðar uppdrátt af Eyjafjarðarsýslu[2]. Hans Gram minnir Hjalta á loforðið (í bréfi 19. júní 1730), og þá sendir hann uppdrátt af Eyjafjarðarsýslu, sem nú er líklega týndur. Árið eptir (20. júní 1731) þakkar Gram fyrir sendinguna í nafni sínu og Thomasar Bartholins, og biður um enn fleiri uppdrætti og staðalýsingar frá Íslandi; Hjalti prestur hefir boðizt til að senda uppdrætti af gömlum búningi Íslendinga,

---

[1] Ny kgl. Saml. 1088b. Tabula Isafjordensis, Bardastrandensis et Strandensis provinciarum in occidentali Islandia, Anno 1743, dicitur a domino Hjalta Thorsteini esse delineata. Daði fróði segist hafa séð uppdrátt Vestfjarða eptir síra Hjalta (Þjóðólfur 31. ár 1879, bls. 11).

[2] Sbr. bréf frá síra Hjalta til Árna Magnússonar, dags. Vatnsfirði 7. ág. 1729 (A. M. Access. nr. 1 fol). Hjalti segir, að Ormur sýslumaður hafi sent sér »afrissing« Barðastrandarsýslu, en henni hafi hann ekki allstaðar getað fylgt.

Digitized by Google

með þeim breytingum, sem á honum hefðu orðið á seinni tímum, og segist Gram taka því fegins hendi, biður hann um myndir af körlum og konum, og að rita nöfn fatanna hjá á latínu.

Löngu seinna (1737) sendir Hjalti Jóni Ólafssyni frá Grunnavík uppdrátt Vestfjarða, og talar Jón allmikið um uppdrátt þennan (í bréfi 15. maí 1737), segir, að sér líki hann að flestu leyti vel, þó ekki séu á honum lengdarlínur og breiddarstig eða mælikvarði, þó segir hann, að sér finnist fjallvegirnir heldur langir, og er það rétt athugasemd, eins og vér fyrr höfum bent á. Þakkar Jón Grunnvíkingur Hjalta presti mjög fyrir uppdráttinn og hælir honum, segir hann, að Vestfirðingar hafi löngum skarað fram úr öðrum Íslendingum í bókmenntum, sem enn gefi raun vitni, því engir Íslendingar hafi fyrr gjört uppdrætti eða lýsingar sinna fjórðunga. Harboe biskup fékk líka uppdrátt Ísafjarðarsýslu hjá Hjalta Þorsteinssyni. Það er auðséð, að Hjalti Þorsteinsson hefir nokkuð fengizt við mælingar og stærðfræði, því hann skrifast á við síra Jón Árnason, er seinna varð biskup, um þau efni; 1710 hefir Hjalti lánað síra Jóni »quadrant« og rit Orontiusar; Hjalti prestur smíðaði og sjálfur »quadrant«, sem var svo fullkominn, að mæla mátti með honum eigi aðeins stig, heldur og mínútur, og hefir reynt að mæla hnattstöðu Vatnsfjarðar, eigi aðeins breiddina, heldur og lengdina. Þeir Jón Árnason skrifuðust opt á um stærðfræði og mælingar pólhæða, og sendi síra Jón honum ýmsar bækur um stjörnufræði, enda var hann þá allra manna færastur í þeim greinum, þeirra er þá voru uppi á Íslandi.

Eins og fyrr var getið, gjörði Hjalti Þorsteinsson marga aðra uppdrætti, hann gjörði mynd af Þórði biskupi Þorlákssyni og konu hans, og einnig mynd af Steini biskupi Jónssyni, eptir mynd, er gjörð hafði verið ytra; hann smíðaði skáktafl, hið mesta listaverk, og gaf Jóni biskupi Vídalín, en Rostgaard fékk það tafl seinna. Í bréfi 4. ágúst 1714 þakkar Jón biskup Vídalín Hjalta presti fyrir málverk af Valhöll, er hann hafði sent honum, og segir meðal annars: »Hafið þér í því sýnt stóra kunst, alleina þykir mér það að, að Þór er of

Digitized by Google

lítilfjörlegur; það gekk í kringum borð mitt á alþingi, og fékk stóra admiration hjá góðum vinum, sem þá voru mínir gestir, bæði konum og körlum; eg betala ekki ómakslaunin í þetta sinn, en vona, að við munum hittast brátt, ef guð ann lífsstunda«[1]. Hjalti prestur málaði Vatnsfjarðarkirkju að innan, svo snilldarlegt þótti[2], og 1730 biður Jón biskup Árnason hann að koma suður að Skálholti og mála Skálholtskirkju, en Hjalti skoraðist undan því, vegna heilsulasleika og anna um heyskapartímann. Jón biskup stingur upp á því, að Hjalti kenni málaraíþróttina(!) dóttursyni sinum, sem þá var 15 vetra, svo hann á næsta sumri geti tekið að sér að mála Skálholtskirkju, og lofar að styrkja drenginn til skólalærdóms, ef þetta takist. Sýnir þetta bezt, að biskup hefir ekki haft minnstu hugmynd um, hvað íþrótt var. Seinna málaði Hjalti rúmtjald fyrir Jón biskup Árnason, biskup fékk það á alþingi, en var ekki vel ánægður, þótti litirnir of daufir, en sjálft málverkið gott; kennir hann fátækt Hjalta og efnaleysi um, að hann hafi eigi getað fengið sér sterkari liti, svo tjaldið varð ei betra[3]. Af því Hjalti prestur var hinn eini á Íslandi í þá daga, er fékkst við teiknun og málverk, þá er leitað til hans með allt slíkt; Árni Magnússon biður t. d. síra Hjalta (í bréfi dags. í Skálholti 21. apríl 1712), að »afrissa« fyrir sig ýms innsigli, sem séu á skjölum í Vatnsfjarðarkirkju. Í bréfi 6. maí 1739 þakkar Magnús lögmaður Gíslason í Bræðratungu síra Hjalta fyrir grafletur á skildi, »að hvörju eg stórum dáist, þar það er furðanlega nett af so háöldruðum manni«.

---

[1] Seinna kom til orða, að myndin af Valhöll yrði stungin og gefin út; sbr. bréf frá Magnúsi lögmanni í Bræðratungu 6. maí 1739, A. M. 410, fol.

[2] Nokkru eptir dauða Hjalta prests voru myndirnar skemmdar, er kirkjan var í aðgerð, og þá dreymdi einn af þeim, er við það hafði verið riðinn, að síra Hjalti kæmi til sín og kvæði: »Lífs hjá guði lifi eg enn, leystur af öllum pínum. Hafið þið brjálað, heillamenn. handaverkunum mínum«. Skálholtsstiptis prestar (eptir Jón Halldórsson). Rask, 55-4°. Huld 1. h. bls. 78—79.

[3] Í bréfi 23. júlí 1735, A. M. 410, fol.

24. Landlýsingar og náttúrulýsingar eptir íslenzka menn.

A fyrri hluta 18. aldar fengust ýmsir Íslendingar við náttúrufræði og landfræði; þó bera rit frá þeim tíma ennþá keim 17. aldar, fjölfræðin drottnar enn hjá flestum, fáir eða engir fást við náttúrufræðisathuganir eða rannsóknir, vísindin eru öll í molum, og fjarstæðum fræðigreinum er allavega ruglað saman; þó er hjátrúin miklu minni, þar sem rithöfundar byggja á öðrum eldri ritum, t. d. ritum Jóns lærða, sleppa þeir opt hinu versta hjátrúarruglinu, þó enn sjáist mart misjafnt innan um. Lækningabækur og fróðleiksbækur 17. aldar eru reyndar skrifaðar upp aptur og aptur, en færri leggja nú trúnað á dularspekina en fyrr[1]. Hjátrúarvísdómurinn hafði á 17. öld haft svo mikil áhrif á hugsanir manna og líf, að almennur áhugi var allstaðar, jafnt hjá lærðum sem leikum; á því, að reyna að hnýsast í slíkt, en með hjátrúnni fer umhugsun alþýðu um leyndardóma náttúrunnar aptur að réna. Alþýðufróðleik fer því töluvert aptur á 18. öld, enda snerist þá öll hugsun manna, um fyrri hlut aldarinnar, að málaferlum og óöld þeirri, sem stóð af innbyrðis rifrildi lögfræðinga og embættismanna. Ýmsir fengust ennþá við læknisfræði á svipaðan hátt eins og fyrr, Þórður Vídalín var enn á lífi, hann var lærðastur læknir íslenzkur um þetta leyti, þeir Jón og Guðmundur Steinssynir biskups stunduðu læknisfræði í Kaupmannahöfn, en dóu báðir ungir. Þá rituðu ýmsir lækningabækur, grasakver og náttúrufræði í fornum stíl, eins og t. d. Páll Halldórsson Þorbergssonar sýslumanns, Þorsteinn

---

[1] Þó má enn sjá dæmi þess, að sumir brúka hjátrúarlækningar mjög heimskulega: »1710 lét Pétur Bjarnason að Tjaldanesi grafa upp úr kirkjugarði að Staðarhóli kerlingu, dauða fyrir 7 árum, er heitið hafði Ingveldur og verið fóstra barna hans, og taka jaxla hennar og höfuðbein önnur, konu sinni til lækningar, að þvi er hann sagði sjálfur«. Svarfaðardalsannáll. Lbs. nr. 158-4°, bls. 272. Sbr. Lögþingisbók 1715, nr. 5—6.

Pétursson á Staðarbakka og Þórður Jónsson á Staðarstað, er þótti hinn bezti læknir og fróðleiksmaður í mörgum greinum. Frá þessu tímabili er ritgjörð sú, sem vér fyrr gátum og heitir »Nucella rerum vegetarum Islandiæ«; í henni er talsverður fróðleikur um náttúru Íslands, en flest tekið úr ritum Jóns lærða og Þórðar Vídalíns. Það fer þó fjarri því, að rit frá þessum tíma hafi nokkra verulega vísindalega þýðingu. Páll Vídalín kvartar sáran undan því, að Íslendingar leggi enga stund á praktísk vísindi, náttúruvísindi, stærðfræði, læknisfræði og búnaðarvísindi, en flestallir fáist við málfræði og fornfræði[1].

Þá snúum vér oss að aðalefninu og getum rita þeirra, sem á þessu tímabili voru skráð um landfræði Íslands. Sýslulýsingarnar höfum vér fyrr getið um, en hér í þessum þætti nefnum vér það lítið, sem til er af lýsingu einstakra héraða, og það er snertir almenna landlýsingu. Ein af hinum merkari ritgjörðum, sem samdar voru innanlands á fyrri hluta 18. aldar, er lýsing á Ölvesi eptir *Hálfdán Jónsson* lögréttumann á Reykjum; hann var nákunnugur og skynugur maður og lýsir héraðinu allrækilega. Hálfdán Jónsson dó í stórubólu 1707, hann var faðir Einars prests á Kirkjubæjarklaustri og afi Hálfdáns meistara Einarssonar á Hólum. Lýsing þessi er vel og skynsamlega samin, og mundi bóndamaður nú á dögum varla gjöra hana betri, jafnvel þó hann væri vel menntaður eptir því sem nú gerist[2].

Fyrst er talað um nafn hreppsins, þingstað, kirkjur og jarðir og um takmörk hans, og svo eru talin örnefni frá Selvogi austur með sjó. Í Þorlákshöfn gengu þá 14 skip, stór og smá, og voru mörg þeirra eign Skálholtskirkju. Þá talar höf. um vegi úr vesturhluta hreppsins yfir fjallgarðinn til Suðurnesja, og svo um fell og örnefni á fjallgarðinum, því næst um grasvöxt í héraðinu, lyngheiðar til fjalla og engjar miklar á láglendi, kvartar hann undan því, hve erfitt sé að vinna þær vegna fenja og foræða og örðugra brúargerða, »þar næst liggur þetta gjörvallt engjapláss með öðru mýrlendi undir stórkostlegu Ölvesárflóði, nær stórstraumar eru við sjóinn og vindarnir af landsuðri og útsuðri blása, gjörandi opt stóran skaða, einkum um sumartímann, heyskapnum og brúargjörðinni, en þá vindarnir eru við norðuráttir, verður nægð heybjargar«. Því næst talar höf. um Þurrárhraun, sem hann, eins og flestir aðrir, álítur að hafi myndazt árið 1000; síðan lýsir hann fjallgarðinum austur með og telur þar örnefni. Austan við Þurrárhnúk er dálítið skarð, sem heitir Vatnsskarð, og er sagt, að Kaldá hafi fyrrum runnið þar. Því næst lýsir höf. láglendinu við Bæjaþorp og Arnarbæli. Hellisheiðarvegi og afrétt Ölvesinga fyrir norðan fjallið, Hvannavöllum, Bolavöllum og Svínahrauni. Á Hvannavöllum var þá dálítið sæluhús, sem Ölvesingar höfðu byggt og haldið við. Um Hengil og Hengladali og hverina hjá Reykjum talar Hálfdán nákvæmlega, lýsir svo austursveitinni og Ingólfsfjalli og talar um haug Ingólfs landnámsmanns, sem menn héldu að væri uppi á fjallinu. Þingvallavatni lýsir Hálfdán Jónsson á þessa leið:

---

[1] Deo, regi, patriæ, bls. 94—95, 300.

[2] *Hálfdán Jónsson*: Descriptio Ölves repps Anno 1703, A. M. 767-4°. (Tvær afskriptir bundnar saman). Hálfdán hefir og ritað bók eina, sem geymd er í hdrs. Bókmf. í Kmh. nr. 531-8vo, hún hefir inni að halda safn af ýmsum lagaboðum o. fl.

»Þingvallavatn er það stærsta stöðuvatn á þessu landi. Í því er silungur, hver í kringum það veiðist með lagnetum og krækifærum á bátum, einnig á ísum á vetrardaginn. Úti í því liggja eyjar tvær, önnur kölluð Nesjaey, há sem lítill hóll með litlu grasi, en varpi engu, hún heyrir til Nesjum; hin eyjan, sú eystri, kallast Sandey, svo sem lítið fell, sumstaðar grasi vaxin, en í sumum stöðum blásin, hún hefur varp nokkuð af svartbak, þessi heyrir til Ölvesvatni; hestaganga er þar góð fyrir fáeina á vetrartímanum, þá vatnið er ísi þakið og hefir hestheldan ís. Það er almennilega haldið, að vatnið frá Ölvesvatni og norður í Sandey svari að lengd sem tveim vikum sjáfar, og úr eynni jafnlangt til Þingvalla. Milli eyja þeirra er lítill hólmi, er álptir verpa á. Í útsuður frá Sandey hafa sannorðir menn séð í hlýju morgun-veðri reyk eður blástur upp úr vatninu um lítinn tíma, líkastan stórfiska blæstri. Fyrir norðan Dráttarhlið skerst fram úr Þingvallavatni það mikla vatnsfall Sog, er sitt nafn tekur af þess súg eður höstugu venslu fyrir hlíðartaglið. Anno 1632 þornaði þetta Sog upp, svo silungar voru á þurru úr því teknir. Þegar nú þetta Sog linar sinn straum, strekkir það sig út í eitt ei alllítið vatn, er nefnist Úlfljótsvatn, sem með silungi er jafnan; dráttarnet með bát brúkast þar á sumrum; upp úr því vatni, þá vorar að, rekur í kringum það hrönn með smápunga, hvar úr menn hyggja það mý koma, er við nefnt vatn á sumrum, þá hitar og vætu-hæg veðrátt gengur, er svo þykkt í loptinu, að varla sést til sólar í heiðríku veðri«. Því næst lýsir höf. Soginu og Ölvesá niður eptir vel og greinilega; meðal annars segir hann söguna um Jóru, er stiklaði yfir Ölvesá hjá Selfossi, trylltist og hljóp í Jórutind[1]. Á öllum ferjustöðum í Árnessýslu var þá ferjutollur, ein alin fyrir mann og hest til og frá, sama gjald undir hvern klyfjaðan hest, en þegar kúgildi var flutt, þá var fimm álna ferjutollur fyrir það. Íbúar í Ölveshrepp voru 1703 alls 707 menn og af þeim 31 fátækir umferðamenn. Lausafjártíundir allar voru 5 hundruð hundraða og 78 hundruð betur. Að lokum set eg hér lýsingu Hálfdáns Jónssonar á hverum hjá Reykjum, því hún er að mörgu merkileg:

»Fyrir vestan Reykjafoss kallast Hveragerði; í því plássi eru margir hverir, sumir með miklu djúpi og þó vellandi. Einn þessara liggur hér um einn faðm frá almenningsveginum, er liggur vestur Hellisheiði, og er með bergi að austanverðu, en sandmel annars staðar, hér við tveggja álna hátt að vatni, nær því kringlóttur og víður sem lítið hús, hann er vellandi með smásuðu, en ei stórkostlegri, mjög djúpur og dimmur að sjá. Á hér téðu hverkeri hafa skilríkir og sannorðir menn, (hverir enn nú eru á lífi og sumir sálaðir), séð, þá veginn hafa ferðazt, tvo fugla synda, að vexti sem litlar andir með kolsvörtum lit og hvítum baugum eður svosem hringum kringum augun; þá þessir fuglar hafa um lítinn tíma synt á hvernum, hafa þeir sér í vatnið stungið og svo úr vatninu upp aptur komið; hér um hafa allir, þetta séð hafa, sama sagt«.

---

[1] Sbr. *Jón Árnason*: Íslenzkar Þjóðsögur I., bls. 182—184.

»Annar hver í útsuður frá þessum, lítill vexti, spýtir upp úr sér vatni með miklum reyk þykkum og svælu, hátt í loptið, þá veðrátta tekur til að ganga rosasöm og það á öllum ársins tímum, en þegar þurrviðri, frost og úrkomulítið lopt er, gefur hann ei frá sér nema vanalegan reyk, hvar af marka má veðráttufar, þeir eptir taka kunna«.

»Sá þriðji heitir Baðstofuhver og liggur að austanverðu við Varmá, fyrir norðan Reykjafoss, með miklum undirgangi upp úr holu eða gjá, hér um tveggja faðma niður, hann gýs hátt upp í loptið um lítinn tíma vellandi vatni með reyk og svælu stórkostlegri, svo furða er að líta; þegar hverinn er að spýta og frá sér gefa vatnið, þá rennur lækur þaðan fram í ána; þá svo þetta hefir litla stund varað, sýgur gjáin gjörvallt vatnið í sig aptur, svo illa nóg sést til þess, þar til í nefndri gjá vatnið aptur vex og gýs með sama hætti og hér er áður um talað; ei mun þessi hver minna gjósa með stórstraumum við sjóinn, heldur meira. Fjórði hver er uppí undir fjallinu fyrir ofan Reykjatún, nefndur Geyser, hvers ógnarlega hljóð nú fyrir nokkrum árum skriða úr fjallinu með sínu hlaupi hefir stillt; hjá þessum hver, líka annars staðar, er að finna álún og marglitan, feitan deigulmó. Fimmti er fyrir vestan Reykjatún, hér um þriggja álna víður í kring, vellandi með hreinu vatni, hver í sig sýgur tuttugu álna langt vaðmál rétt til enda og sendir það svo aptur upp í einum böggli, þá hann gýs; ei má því sleppa, því þá er óvíst hvort aptur næst».

»Margir aðrir hverir eru og nálægt Reykjum og Reykjaseli (og víða um þeirrar jarðar land), hvar mat má kokka, einnig lita vaðmál eður hvað annað þesskonar, til þarfinda að brúka þörf gjörist. Járnpottar eru hentugastir hér til, en eirkatlar foreyðast fljótara en yfir eldi; allur sá þeirra partur, er upp úr stendur hverunum, gatbrennur, en botninn bilar trauðlega. Sé lagt í þá hveralæki eður þeirra úrrennslur ógyllt silfur, þá kemur á það roði, sem strax afstrýkst. Sé ull, eður önnur þesskonar lin materia, lögð í þessa hveralæki, verður hún með langsemi að steini eður hörðum mó, þó með sama formi og hluturinn, þangað lagður er í fyrstu. Sumir smáhverir eru og þeir, sem spýta deigulmó svo þykkum sem graut. Hveravatn, þrálega drukkið, meina menn sé þeim mönnum gott, er brjóstveikir eru«.

Ritgjörð ein[1], sem enn er til í handriti: »Um heiðar og vegu á Íslandi«, hefir líklega verið samin fyrir eða um miðja 18. öld; nafn höfundarins þekkjum vér ekki. Fyrst er í ritgjörð þessari talað um Kjalveg, hann er talinn 3 þingmannaleiðir bæja á milli, góður yfirferðar og víða grösugur, þar eru víða fjallagrös, er fólk sækir að sunnan og norðan sér til bjargar, og liggur þar við tjöld vikum saman. Ekkert veit höf. markvert á þessum vegi, nema Grettishelli; veiðivötn eru þar allskammt frá, er Grettir hefir getað haft fæðu úr, því ekki verður náð til byggða, hellirinn er svosem mitt á milli þeirra. Hellirinn hefir verið geysistór, líklega 20 faðmar á lengd, en 7 á breidd, en hæð hans vita menn ógjörla, því sandur mikill er inn í hann fokinn, svo menn verða að skríða inn í hann á knjánum; en þegar inn er komið, er hann þó í syðri endanum meir en mannshæð, en í norðurendann fara menn ekki, þar sést til litils munna út úr norðurenda dyrunum, því sandur er í fokinn. Höf. talar því næst um beinakerlingu, sem þar er, og segir fra siðum þeim, sem menn í þá daga höfðu, er þeir komu að beinakerlingu, og hæfir eigi að geta þeirra hér. Því næst talar höf. um Sand, sem er jafnlangur, en miklu grasminni. Á þeim vegi er Grettistak, það er feiknarbjarg, stendur á 3 steinum og er svo stórt, að 20 menn mundu eigi geta hreift það, þó er sagt, að Grettir hafi einn lypt því. Annar steinn á þessum

---

[1] Umm heiðar ok vegu nokkra á Íslandi (á íslenzku og latínu). Ny kgl. Samling, nr. 1678-4° (42 bls.). Ritgjörð þessi er skrifuð aptan við rit Páls Vídalíns, um eyktamörk, og með sömu hendi, en hún getur þó varla verið eptir Pál. Þess er þar meðal annars getið, að Jón sýslumaður Pálsson Vídalín hafi orðið úti á Hjaltadalsheiði 1738(!), en það ártal er skakkt, Jón Pálsson varð úti 12. október 1726, en faðir hans dó 9 mánuðum seinna.

Digitized by Google

vegi heitir Illugatak, hann er ofan á öðrum steini og mundu 12 menn án verkfæra trauðlega koma honum upp. »Þessi Illugi var kallaður hinn sterki, og er ei lengra síðan hann var á dögum en svo, að Þorgeir sálugi ráðsmaður á Hólum, bróðir biskups Steins, er sálaður er fyrir fáum árum og var hann þá sjötugur, kvaðzt hafa séð hann, þá hann var 18 ára, og lifði hann þó lengi þar eptir; hann sagði, hann hafa verið með hærri mönnum og þrekinn mjög«. Höf. nefnir nokkur fleiri örnefni, t. d. Ólafsvörður og Fyrirsátur, þar sem setið var fyrir 18 þjófum úr Surtshelli. Höf. lýsir og Skagaheiði og segir, að þar séu svo mörg vötn, að þau séu eitt af því, sem talið er óteljandi á Íslandi, »í þeim skal vaxa mór svo góður, að hann sé þriðji beztur á Íslandi«. Á Skaga er trjáreki mikill og liggur hann allur undir Hólastól. »Trésmiðir upp á skip og búsgögn eru þar hinir beztu í Norðlendingafjórðungi«. Ennfremur lýsir höf. Hjaltadalsheiði, hún er ill yfirferðar og ákaflega grýtt, nyrðst á henni er jökulbelti, sem fara verður yfir, og sé eigi á því nýr snjór, verður það ei komizt á sumrum, nema á skaflajárnuðum hestum; heiðin er hin mesta snjókista. Við Hof í Hjaltadal segir höf., að sé stór steinn með hrygg á, þar er sagt, þeir menn hafi verið hryggbrotnir, sem blóta skyldi; hann talar og um Hólabyrðu og Guðmundarskál uppi í fjallinu, er mælt, að Guðmundur góði hafi gengið þangað hvern föstudag berfættur; segir hann, þar sjáist altarismynd og vottur fyrir garði, er biskup átti að hafa gengið eptir upp hina bröttu fjallshlíð.

Fyrir miðja 18. öld lifðu einkennilegir menn á Horni á Hornströndum, Hallur Jónsson og synir hans, Jón og Hallvarður[1]. Það voru duglegir menn, kraptamenn miklir, skáldmæltir vel og gáfaðir, og voru álitnir fjölkunnugir, eins og þá var títt, enda hélzt ýms forneskja lengst á Vestfjörðum, á Hornströndum og í Arnarfirði. Þeir feðgar, Hallur og Hallvarður, hafa samið allítarlegar lýsingar í ljóðum af Hornströndum. Hallur ritaði Ormi sýslumanni Daðasyni í Fagradal 6. sept. 1744 ljóðabréf, sem er að mörgu merkilegt og orðum sumstaðar snoturlega fyrir komið, og minnir að sumu leyti á Skjaldmeyjarkvæði Eggerts Ólafssonar. Þar er allgóð lýsing Hornstranda, lýst bæði landslagi, veðráttu og atvinnu íbúanna. Fyrst er þar lýst ferðalagi fram með Hornströndum og svo Hornströndum sjálfum. Eg set hér til gamans nokkuð úr kvæði þessu.

---

[1] *Gísli Konráðsson* hefir ritað fróðlegan þátt um þá feðga: »Þáttur af Halli á Horni, Snorra presti og Hallvarði Hallssyni«, sem nú er prentaður í Ísafold 1891 nmgr. bls. 129—188. Sbr. hdrs. J. S. nr. 291-4°.

6. Sjófarendum viðnám veitir vegurinn stirði,
kom eg leið úr Kollafirði,
kann ske margur fyrir sér virði.

7. Var eg orðinn þjáður þá til þrauta löngum
af óvegunum ærið ströngum,
allt var skaplegt norður að Dröngum.

10. Í Trékyllis opna vík eg upp nam halda,
bæði gekk þá brim og alda
beint á land með austankalda.

11. Á grynningum ekki þar sig aldan duldi,
stóð þar eptir stormur og kuldi
Strandasýslufjöllin huldi.

12. Drifsnjór stundi dunum allan dag til enda,
svo upp að landi eg réð benda,
aldrei var þar fært að lenda.

13. Straumur, hafís, stormur og sjór með stærð ófriða
einatt mót hvort öðru ríða
út um flóann hafsins víða.

14. Hestinum Ægis hleyptum vér úr hafinu stundum,
upp að klettum eða grundum,
aldrei rétta lending fundum.

Loks komust þeir þó á land í Trékyllisvík og voru þar viku, og er þeir fóru þaðan, var »hvítalogn og alda«.

17. Hákarlsmiðin héldum á í hafið bláa,
þar til sáum Hornbjarg háa,
hæztu fjöll og kletta smáa.

19. Hvít voru ofan hæztu fjöll og hálsabörðin,
djúpt fyrir framan Drangaskörðin
drógum við yfir Bjarnarfjörðinn.

20. Fjall eitt leit eg furðu hátt í ferðum efna,
glöggt sem þjóðir Geirhólm nefna,
gjörði eg fram á hann að stefna.

21. Held eg þar sé hættumest að hleypa til landa,
áfallsskriður öllu granda,
endar hjá honum sýslan Stranda.

Segir höf. svo enn frá ferðinni fram með Ströndum og örnefnum þar, og lýsir ýmsu, er fyrir ber.

36. Fugl í björgum hljómar hátt, sem hans er vandi,
framan úr hafi flaug að landi,
flokkum saman óteljandi.

37. Margar skriður féllu fljótt í fyrsta gengi,
allt eins skelfur og á strengi,
undir kváðu fjöllin lengi.

38. Ólgusjór á Ægis dýrið óðum dreypti,
norðan sjónum nóg á hleypti,
nokkrum kvikum inn svo steypti.

39. Rerum síðan röstina af á réttum vegi,
sízt um of eg tal fram teygi,
tíu vikur sjós á degi.

Síðan héldu þeir alla leið á Hornshöfn, og í 43. erindi byrjar lýsing Hornstranda.

43. Á Hornströndum ekki jörðin öll er gróin,
hæztu fjöllin helzt við sjóinn,
hafa á sér jöklasnjóinn.

44. Áður fyrr, þá allt var byggt í eyðilöndum
af helgidómsins heiðri vöndum,
í Höfn var kirkja gjör á Ströndum.

48. Víða er þar vandasamt og vegur stríður,
allt um kring á allar síður,
enginn maður hestum ríður.

49. Hælavíkur held eg bjarg með hæztu fjöllum,
þar næst Hornbjarg, það so köllum,
þau eru mest á Ströndum öllum.

50. Kátlegt er, það kynni eg þér, minn kæri vinur,
Hornbjarg undir harðast stynur,
þá Hælavíkurbjargið hrynur.

51. Steinar falla stundum þar með stórum skriðum,
þeir sem detta hátt úr hlíðum,
hafa stað á fiskimiðum.

52. Þegar úr miðju bjargi bláu bráðum detta,
upp í loptið aptur spretta,
yfrið hátt í neðstu kletta.

53. Þeir sem eiga nokkra nót á Norður-Ströndum,
selveiðina hafa í höndum,
hvar þeir koma fyrir sig böndum.

54. Sumir hákarlssóknir tíðum saman keyra,
ífærur og annað fleira,
allt sem bátum kann til heyra.

55. Vaðina brúka verða þeir, sem vel þar búa,
strengi saman sterka snúa,
stóru skipin á þeir trúa.

56. Hvergi bregzt á helztu miðum hákarlstetur,
þorskurinnn aldrei þverrað getur,
það er allteins sumar og vetur.

Digitized by Google

57. Þeir mega fuglinn þar til fá í þrautum nauða,
sem liggja upp á líf og dauða,
lítið er þar um pening sauða.

58. Á Almenningum allt um kring, sem enn er vandi,
víða sést þar viður á landi,
vel sandorpinn óþrjótandi.

59. Geldingar og gimbralömb í grænum hlíðum,
eru með fjórðung opt og tíðum,
sem alast þar í haga stríðum.

60. Veturgamlir vega þrátt að vætta þunga,
tjáist mörinn tveir fjórðungar,
að títt hafi reynzt um sauði unga.

61. Sá sem er í soddan plássi sumar og vetur,
heldur kyrt við heimasetur,
hvorigur annan fundið getur.

62. Marga veit eg mjög vel skýra menn innlenda,
þegar burtu vilja venda,
villast allan dag til enda.

63. Allt um kenna ókindum og illskutröllum;
hlíðar liggja hátt í fjöllum,
hvergi fært með sjónum öllum.

64. Sjódraugarnir bæði bæi og byggðir kanna,
allteins fyrir augum manna
eru flokkar bjargbúanna.

65. Einu sinni ef til ber, að um þá tölum,
sjást þeir víða saman í hölum,
sem sagt er frá í Áradölum.

66. Með því öllu mun eg þar hafa mitt aðsetur,
annars staðar ei fer betur,
um æfidaga, sumar og vetur.

67. Aldrei skal eg lasta það land í ljóðamæli,
það er valið þjófabæli,
þótt því enginn maður hæli.

68. Saman hefi eg merg og mál að mestu valið,
brags í efni bundið og talið,
bæði kost og löst upp talið.

71. Vil eg meira vinnudagsins verk ei bjóða,
því skal enda þáttur ljóða,
þú, sem heyrir, virð til góða[1].

Hallvarður Hallsson kvað Strandleiðarímu (32 erindi), þar er sagt hvernig sigla skuli fyrir Hornstrandir, hverjar leiðir fara og stefnur halda, hvernig miða skuli fjall við fjall o. s. frv. Það er nokkurskonar leiðbeining fyrir hafnsögumenn eða aðra sjófarendur, en þar eru líka nefnd fjölda mörg örnefni og annað fleira, er til staðalýsingar heyrir[2].

Í hinu sama handriti á landsbókasafninu, þar sem kvæði þessi um Hornstrandir eru, er líka kvæði, sem heitir »Straumaskrá«; kvæði þetta er í 65 erindum, og er því skipt í 3 kafla: 1⁰ um samfarir tungls og sjóarfalla og um samfarir sólargangs og sjóarfalla; 2⁰ um dagsmörkin og hvernig þau koma saman við kumpásinn og úrið; 3⁰ nokkuð meira um ásigkomulag straumanna. Í kvæði þessu er sýnt, að sjáfarföll standi ekki heima við dagsmörk, enda sé það eðlilegt, af því fornmenn »töld sín dagsmörk tóku of snemma, tímans nytsemd vildu ei skemma«. »Sínum búskap sáu þeir allvel soddan hagna, harðla margra hluta vegna, hverju sem þeir áttu að gegna«. Þar er talað um sólspjöld, kompása og skekkju segulnálar, um misstærð stórstrauma, um mismun flæða sumar og vetur, kvöld og morgna o. s. frv. Kvæði þetta[1] er líklega eptir *Ólaf Gunnlaugsson* í Svefneyjum, föður Eggerts Ólafssonar og þeirra bræðra. Ólafur Gunnlaugson var hinn mesti merkismaður; lýsir Daði fróði Níelsson honum svo, að hann hafi verið »gildur bóndi, settur í ráði og sköruglegur álitum, hagur í verkum, vitsmunamaður bezti og skáld gott«. Ólafur Gunnlaugsson var fæddur 1688 í Svefneyjum, hann var nokkur ár til mennta hjá Sigurði lögsagnara Sigurðssyni í Barðastrandarsýslu, og var síðan lengi fyrirvinna hjá föður sínum, Gunnlaugi Ólafssyni, sem dó hjá dótturmanni sínum, síra Sigurði Þórðarsyni 97 ára gamall. Ólafur Gunnlaugsson giptist 1725 Ragnhildi dóttur Sig. Sigurðssonar, og áttu þau saman 8 börn og bjuggu góðu búi í Svefneyjum. Ragnhildur Sigurðardóttir dó sama ár sem Eggert sonur hennar drukknaði og tók Ólafur missirinn með mikilli stillingu, þó nærri honum væri sorfið; 1782 flutti hann sig að Setbergi og dó þar 1784, 96 ára. Björn Halldórsson, tengdasonur hans, segir um hann, að hann hafi alla æfi verið »rómsæll, vinsæll, búsæll og barnsæll«. Ólafur var hugvitsmaður til málverks og smíða og orti mjög mart »í rökkri og myrkri, gangandi, vinnandi og í sjóförum, en vanrækti fyrir það engin störf«; hann var fróður í fornum fræðum íslenzkum og safnaði miklu málsháttasafni; hann var hinn mesti hófsmaður í mat og drykk og klæðaburði[2].

---

[1] Lbs. nr. 165-8vo, bls. 206—213. Nokkuð af kvæði þessu er fyrr prentað í þætti Gísla Konráðssonar, en þar er sumt öðruvísi en í þessu handriti, og sama er að segja um Strandleiðarímu Hallvarðar.

[2] Lbs. nr. 165-8vo, bls. 203—206. Byrjun: »Gengur lítið Gjalars fley, gullhlaðs þó að biðji hrund; bifurs fengur batnar ei, breka rennur út á sund«. Endir: »Sagan út um sagða leið, svo til lykta kljáð nú er; hjörvatýr og hringareið, hróður stirðan forlát mér«.

Skýrslur um eldgos rituðu ýmsir á þessu tímabili. Þórður Þorleifsson og Erlendur Gunnarsson rituðu um Kötluhlaupið 1721, Jón prestur Sæmundsson og Benedikt lögmaður Þorsteinsson um Mývatnseldana 1724—29, og síra Einar Hálfdánarson um gos Öræfajökuls 1727; rit þessi eru öll, hvert á sinn hátt, þýðingarmikil fyrir sögu íslenzkra eldfjalla, en þeirra hefi eg annars staðar getið ítarlega og sleppi þeim því hér[1]. Þá má enn geta þess, að til er skýrsla allmerkileg um eyðibæi í Öræfum[2], sem Ísleifur sýslumaður Einarsson lét gjöra 1712; þar er getið um alla eyðibæi, sem menn þá vissu af, og fæst úr skýrslu þessari ýmislegur fróðleikur um breytingar þær, sem orðið hafa í Öræfum af eldgosum, jökulhlaupum og vatnagangi.

---

[1] Lbs. nr. 165-8vo. bls. 8—14. Byrjun kvæðisins: »Í hug mér fló að herma börnum helzt ófróðum, hvornig straumar hafs á síðum haga sér eptir mánalíðum«. Það bendir meðal annars á, að kvæði þetta sé ort á Breiðafjarðareyjum, að þar er talað um, að flæðar og fjörur verði seinna úti á flóanum, en heima við landið. Björn Halldórsson segir líka beinlínis, að Ólafur hafi ort »Straumaskrá«.

[2] Um æfi Ólafs Gunnlaugssonar eptir Björn Halldórsson, hdrs. J. S. nr. 85, fol. Sbr. Lbs. nr. 275-4°.

Páll Bjarnason Vídalín, dóttursonur Páls lögmanns Vídalíns, var mjög efnilegur maður, en dó ungur erlendis; hann ritaði dálítið um náttúrufræði og landfræði Íslands, en flest það, sem eptir hann liggur, er heimspekilegs efnis[3]. Páll Bjarnason var sonur Bj. Halldórssonar, sýslumanns á Þingeyrum, og Hólmfríðar Pálsdóttur; hann sigldi til háskólans í Kaupmannahöfn 1744, en fór síðar til Þýzkalands og var þar við nám á ýmsum háskólum, einkum í Jena og Leipzig, komst hann þar í vinfengi við ýmsa merka menn, t. d. hinn nafnfræga rithöfund Gellert[4]. Páll Bjarnason þótti afbragð að gáfum, hann var lærdómsmaður mikill og sérstaklega vel að sér í tungumálum. Um æfi hans hefi eg mjög lítið fundið í bókum og handritum, en auðséð er, að hann hefir verið mikilsmetinn og harmdauði löndum sínum; Páll dó í Leipzig 8. maí 1757[5]. Þegar lát hans spurðist frá Leipzig til Kaupmannahafnar, hélt Skúli fógeti Magnússon dánarminning hans og bauð til nokkrum Íslendingum, þar voru meðal

---

1) *Th. Thoroddsen*: Oversigt over de islandske Vulkaners Historie. Kjöbenhavn 1882.

2) Hdrs. Rasks. nr. 102. Sbr. *Þorv. Thoroddsen*: Ferð um Austur-Skaptafellssýslu og Múlasýslur 1894. Andvari XX., bls. 42.

3) De methodo mathematico-philosophica. Havniæ 1745-4°. Num philosophia facultatis inferioris nomine recte possit appellari. Havn. 1747-4°. De voluptatibus innocuis et licitis. Havn. 1748-4°.

4) Finnur Magnússon í Minerva 1803, 2 bls. 330.

5) Sumir segja, að Páll hafi orðið geðveikur og rænuskertur áður hann dó, og hengt sig í hálsklútnum. Hdrs. J. S. nr. 322-4° (í æfisögu Bjarna Halldórssonar).

Digitized by Google

annara við staddir: Rantzau stiptamtmaður, Jón Eiríksson, Eggert Ólafsson, Bjarni Pálsson, Hannes Finnsson o. fl.[1]

Þess hefir fyrr verið getið, að Páll Bjarnason Vídalín gaf út ritgjörð Þórðar frænda síns, um íslenzka jökla; í ritgjörð þessari eru ýmsir viðaukar og athugagreinir eptir sjálfan hann, og af því útgefandinn hefir nokkuð aðrar skoðanir en höfundurinn, verður að geta þeirra hér. Páll Bjarnason segir, að þjóðsögur um óvætti, risa og tröllskessur í öræfum muni upprunalega hafa verið fundnar upp, til þess að hræða unglinga frá því að fara upp í óbyggðir, því þar eru miklar og margar hættur. Ekki vill Páll aftaka, að útilegumenn geti verið til, og muni þeir þá vera afkomendur strokumanna úr byggðum, samt segir hann, að reykir, sem sjást à öræfum, geti verið úr eldfjöllum. Páll segir, að Horrebow hafi flutt margskonar steina til Danmerkur, og í þeim hafi menn fundið mikið af gulli, silfri og öðrum málmum, hann ætlar því, að námugröptur mundi verða mjög arðsamur á Íslandi, ef ekki væri svo eldiviðarlaust, en of dýrt mundi, að flytja eldivið frá útlöndum.

Páll Bjarnason segist ekki fallast á þá skoðun, að skriðjöklar séu eingöngu myndaðir af uppsprettum neðanjarðar, því þær séu ekki svo vatnsmiklar, að efni sé nóg í svo stóra jökla, enda gæti annað vatn komið hinu sama til leiðar, án þess það kæmi neðan úr jörðunni; hann heldur, að bræddur ís og snjór hafi frá næstu fjöllum runnið niður á sandana, og svo hafi allt þetta frosið saman á vetrum, en sakir saltpéturs í þessu hrúgaldi, hafi sólargeislarnir eigi náð að bræða það. Ef nú á hverju ári fer svo, að sumarið bræðir minna, en veturinn bætir við, þá koma lög þau í ísinn, sem þar sjást.

Um uppruna steinanna innan í jöklinum segir Páll Vídalín, að þeir geti annaðhvort hafa verið í sandinum, eða þeir hafi dottið á jökulinn úr fjöllunum í kring, í sumarhitum hefir svo bráðnað undan þeim, og þeir sokkið í ísinn og frosið þar fastir; ef nýr snjór og vatn koma ofan á, myndast ný íslög ofan á steinunum, þetta gerist ár eptir ár, og þannig verður allur jökullinn hátt og lágt fullur af steinum. Páll ætlar, að eldgos hafi víða verið hin fyrsta orsök til þess, að skriðjöklar komust niður á flata sanda. Sprungurnar heldur hann, að sumpart hafi myndazt við eldgosin, sumpart af því, að jarðvegurinn hafi látið undan eða grafizt undan; hann heldur, að eldur verki mest á jöklana að neðan, en frost og sólskin að ofan. Þó telur hann ummæli sín um jöklana aðeins getgátur, sem hann vill leggja fyrir lærða menn til prófunar.

---

[1] J. Ól. Grv. og Safn til sögu Islands III., bls. 161.

Í samsæti, er Danir og Norðmenn héldu í Leipzig 1757 á fæðingardegi Danakonungs, hélt Páll Bjarnason Vídalín langa latneska lofræðu um Friðrik konung fimmta, og er ræðan prentuð[1]. Í ræðu þessari miðri er stutt, en laglega samin, lýsing Íslands. Upplendi Íslands segir höfundurinn, að sé einn samanhangandi fjallaklasi og úr honum gangi greinar niður í byggðina; á fjöllunum er hrjóstrugt land og ófrjótt og víða jöklar, en í dölunum er grasvegur góður og beitiland; bæir segir hann, séu margir laglega byggðir úr grjóti og torfi, en ekki búi Íslendingar í holum neðanjarðar, eins og útlendur skríll ímyndar sér. Skógar eru litlir og mest víðiskógar. Höf. getur dálítið um atvinnuvegina, um æðarfugl og fálkaveiðar, og um söng íslenzkra álpta, sem hann segist opt hafa haft ánægju af að hlusta á; hann neitar því, að sú saga sé á rökum byggð, að svanir syngi aðeins fyrir andlát sitt. Höf. fer nokkrum orðum um sögu landsins og getur þess meðal annars, að Íslendingar hafi fyrstir fundið Grænland og Ameriku, löngu á undan Kolumbusi, en það var þá enn lítt kunnugt fræðimönnum. Páll nefnir nokkra Íslendinga, sem stundað höfðu bóknám á Þýzkalandi, og getur þess meðal annars, að Þórður biskup Þorláksson hafi stúderað í Tübingen. Annars er ræðan öll eintómt lof um Friðrik fimmta, fyrir velgjörðir hans Íslandi til handa. Seinast í ræðunni þakkar Páll Vídalín rektor háskólans í Leipzig fyrir, að hann hafi heiðrað samsæti þeirra með nærveru sinni.

---

[1] *Paulus Bernhardi Vidalinus*: Oratio, quum auspicissimus natalis serenissimi potentissimique regis et domini, Friderici Quinti . . . in illustri universitate Lipsiensi ab illis, qui tunc ibi litterarum caussa morabantur, Danis et Norvegis, solemni ritu celebraretur. Lipsiæ 1757. fol. Skrautútgáfa, 80 bls. í arkarbroti. Um Ísland bls. 26—34.

Um miðja 18. öld dvöldu þrír Íslendingar í Kaupmannahöfn, sem mikið hafa ritað, Jón Þorkelsson (1697—1759), Jón Ólafsson frá Grunnavík (1705—1779) og Jón Marteinsson (1711—1771), og koma þeir allir töluvert við þetta rit. Þessir fræðimenn hafa allir ritað margt, af ýmsu tagi, og snerta sum rit þeirra landfræði Íslands. Jón Þorkelsson er í þessu efni fremstur, því hann vann töluvert að því, að útbreiða betri þekkingu um Ísland á Norðurlöndum. Jón Ólafsson var mjög fjölfróður, og hefir ritað dálítið um náttúrufræði Íslands, sem er einkennilegt og athugavert, og í ritgjörðum hans er margur sögulegur fróðleikur fólginn, sem vér opt höfum haft not af við þetta ritsmíði. Það sem Jón Marteinsson hefir ritað, er reyndar langómerkilegast, en rit hans koma einnig víða við, og má ýmislegt af þeim læra, ef þau eru notuð með varúð, og því munum vér einnig minnast hans stuttlega.

Jón Þorkelsson (Thorchillius) var fæddur 1697 í Gullbringusýslu[1], hann var sonur Þorkels Jónssonar í Njarðvík († 1707) og Ljótunnar Sigurðardóttur, Árnasonar lögmanns, og var af ætt Odds og Guðbrands biskupa; hann sigldi til háskólans í Kaupmannahöfn 1718 og stundaði þar málfræði og guðfræði; síðan fór hann til Jótlands og Holsetalands og dvaldi eitt ár við háskólann í Kiel, og fékkst þar einkum við heimspeki og sögu; snöggva ferð fór hann til Íslands 1720, en dvaldi annars jafnan erlendis, þangað til hann varð skólameistari í Skálholti 1728; því embætti þjónaði Jón í 9 ár, með miklum dugnaði og kostgæfni. Þunglyndi og geðveiki sótti mjög á hann á þeim árum, einkum á sumrum, er hann eigi þurfti að gegna skólastörfum, voru svo mikil brögð að þunglyndi þessu, að hann reyndi til að fyrirfara sér; 1731 kom hann til alþingis, fór þar mjög einförum og kastaði sér í Fjósagjá, en varð bjargað með lífi, en þó rænulausum, og lá hann lengi á eptir hálfsturlaður. Árið 1737 fór Jón Þorkelsson utan og hvarf frá skólanum, bar hann fram fyrir stjórnina ýmsar kvartanir um kirkjustjórn og skólafyrirkomulag hér á landi[1]. Af þessu leiddi, að Ludvig Harboe var sendur til Íslands 1741, til þess að grennslast eptir ásigkomulagi kirkju og skóla, og var Jón Þorkelsson skrifari hans á þeirri ferð. Þegar þeir Harboe höfðu lokið starfa sínum, fór Jón Þorkelsson aptur utan 1745, og kom svo eigi optar til Íslands; hann dó í Kaupmannahöfn 5. maí 1759. Jón Þorkelsson hafði með sparsemi dregið saman allmikið fé (4000 rd.) og gaf það til barnaskóla í Gullbringusýslu (Thorchilliisjóður). Jón Þorkelsson var vel lærður maður og latínuskáld gott, liggja eptir hann mörg rit um sögu, bókmenntir og landfræði Íslands[2]. Af því, er Jón Þorkelsson ritaði um landfræði Íslands, skal hér getið hins belzta. Þegar bók Johans Andersons borgmeistara í Hamborg, sem síðan mun getið, kom út á dönsku 1748, ritaði Jón Þorkelsson stutta lýsingu Íslands, sem prentuð er aptan við dönsku útgáfuna; þar eru og nokkrar sérstakar athugasemdir við bókina[3], en það er mjög efasamt, hvort þær líka eru eptir Jón Þorkelsson. Í athugasemdum þessum eru leiðréttar allar hinar helztu villur í bók Andersons og sýnt fram á, hverjum bábyljum og vitleysum hann hefir trúað. Landlýsingin, sem kemur á eptir athugasemdunum[1], er stutt yfirlit yfir allt hið helzta, er Ísland snertir, og hefir í þá daga verið allfróðleg fyrir útlendinga, þó henni sé í mörgu ábótavant. Fyrst getur höf. um hnattstöðu Íslands og stærð og fjarlægð þess frá öðrum löndum. Veturinn telur hann 182 daga, en sumarið 183, og stytzta dag fyrir norðan 9 stundir og 30 mín. Hann getur þeirra, sem fengizt hafa við mælingar á Íslandi, og segist ekki vita til, að aðrir hafi átt mælingarverkfæri, en Jón Árnason og Þórður Þorláksson. Þar næst talar höf. um loptslag á Íslandi, þrumur og eldingar segir hann, séu alltíðar á Suðurlandi með vestanátt, en sjaldnari nyrðra, þá getur hann um loptsjónir og svo um sjúkdóma, segir, að hinar algengustu sóttir séu landfarsóttir, tak og bólusótt; skyrbjúgur segir hann sé ólæknandi, og heldur, að hann sé sama og holdsveiki. Holdsveiki segir höf., að stundum sé næmur sjúkdómur, stundum ekki, þess séu dæmi, að hjón hafi mörg ár sofið saman, og þó annað væri holdsveikt, þá veiktist hitt ekki. Höf. talar ennfremur um vinda á Íslandi og nöfn þeirra, talar um hafgolu, fjallakul, morgungolu, jöklagolu, dalakul, innanköst. Snjóar segir hann, stundum geti orðið svo miklir, að bæi fennir og jafnvel stórgripi í haga. Hann getur þess, að menn sumstaðar brúki þrúgur og lýsir þeim, skíði segist hann ekki vita til, að neinstaðar séu nú brúkuð, nema í Fnjóskadal nyrðra. Stundum kemur það fyrir, að ferðamenn verða að grafa sig í snjó á vetrum, og getur það komið fyrir, að menn verða á heiðum að dvelja 2 eða 3 nætur í slíkum snjóhúsum. Þegar harðast er (t. d. veturinn 1740), getur komið fyrir, að klaki í jörðu verði $2^1/_2$ alin á þykkt. Um hafísinn segir höf., að það séu fremur straumar en vindar, sem reka hann að landinu; fimmti hluti jakanna stendur upp úr sjó og er ekkert saltbragð af þeim; ísinn kemur sjaldan fyrr en í janúar, og liggur optast þangað til í júlí, stöku sinnum rekur hann burt í apríl. Mjög sjaldan rekur ís að Suðurlandi, þó segir hann, að ís hafi komið þar 1745. Höf. getur um Kötluhlaupið 1721, og segir, að bærinn Ingólfshöfði(!) hafi eyðzt (það var Hjörleifshöfði), þá hafi borizt svo mikið grjót og aur frá jöklinum, að þar varð þurt land, er áður var 50—60 faðma dýpi, hérumbil mílu frá landi. Þar næst talar höf. um flóð og fjöru; segir hann, að sjáfarfallið sé við Norðurland alltaf frá vestri til austurs, en á Suðurlandi fari það eptir flóði og fjöru, og ef ekki sé svo, þá sé von á illviðri; hann nefnir helztu rastir við annes á Íslandi, og segir þær nái 8—9 mílur frá landi og séu hérumbil 3 mílna breiðar, í þeim er jafnan ósjór, einkum í vondu veðri. Um sævarbotninn kringum Ísland vita menn lítið, fiskimenn hafa þó fundið, að sumstaðar er hraungrýti á botninum, og sumir hafa dregið nokkurskonar hrís[1] upp á önglum sínum; sumir halda, að rekaviðurinn vaxi á sævarbotni, annaðhvort nálægt Íslandi eða einhversstaðar langt í burtu, og þykir höf. það sennilegra. Menn ætla, að mismunur á flóði og fjöru sé mest 8 álnir, minnst 5 álnir.

---

[1] Kallar sig þessvegna opt »Chrysorinus«.

---

[1] Uppástungur Jóns Þorkelssonar viðvíkjandi skólunum og ýmislegt, er snertir sögu þeirra, er geymt í Kalls Samling, nr. 271, fol.

[2] Rit Jóns Þorkelssonar eru talin í Finns Jónssonar Historia eccles. Islandiæ III., bls. 547. Af söguritum hans er einna merkast: Specimen Islandiæ non barbaræ sive literatæ et cultioris, quo viri hujus regionis, literarum studiis, ingenio, meritis in patriam Islandiam insigniores, indiculo quasi historico-literario et biographico exhibentur, per J. T. Chrysorinum. Hdrs. J. S. nr. 333-4°. Þetta rit höfum vér opt notað í þessari bók, því þar er margur fróðleikur um ýmsa menn á 17. og 18. öld, sem ekki fæst annars staðar.

[3] Avertissement om den under Sal. Hr. Borgemester Andersons Navn i Hamborg paa Tydsk udkomne, og siden paa Dansk oversatte Tractat om Island (J. Andersons Efterretninger om Island, Grönland og Strat Davis. Kiöbenhavn 1748, bls. 277—293).

---

[1] Tilgift som videre Efterretning og Notice om Island s. st. bls. 298—356.

Höf. telur hinar helztu ár á Íslandi og getur um skolalit jökulánna; brúna yfir Jökulsá á Dal segir hann, að þýzkir kaupmenn í Múlasýslu fyrst hafi byggt, en sveitamenn síðan haldið henni við, Björn Pétursson sýslumaður lét gjöra hana að nýju 1696 eða 1698; hann lýsir einnig kláfdráttum, sem sumstaðar eru á árgiljum. Ölkeldur segir hann séu 4, tvær nærri Búðum, hin þriðja á Skarðsheiði og hin fjórða á Fróðárheiði, hún er bezt og af henni ölbragð, og þykjast sumir hafa orðið kenndir af að drekka vatnið; ef ölkelduvatnið er geymt, missir það smekk sinn og fúlnar. Á Grímsey segir höf. sé óhollt vatn, og af því orsakast sjúkdómur, er menn kalla Grímseyjarvatn[2], sem kemur fram, er menn hafa dvalið 3 eða 4 ár á eynni, og fer það loks burt með kláða eða grepti. Stærstu hverir á Íslandi segir hann séu þrír, Geysir, Reykjahver í Ölvesi og Uxahver, sem hann segir, sé á Kili, og blandar saman við Hveravelli; henn getur og um hverafugla. Höf. nefnir og þurraböðin hjá Reykjahlíð og Þjórsárholti.

---

[1] Hér er líklega átt við ýmsar tegundir kóralladýra, sem lifa á sævarbotni.

[2] Í lýsingu Eyjafjarðarsýslu (Rigsarkivet) segir, að í Grímsey «grasserer en Slags Vattersot, som corrumperer Folk ligesom Spedalsk, er dog ikke smitsom».

Jón Þorkelsson lýsir stuttlega landslagi á Íslandi og fjöllum, helztu eldfjöll segir hann séu Hekla, Krafla, Leirhnúkur og Hlíðarnámur. Á Norðurlandi koma sjaldan jarðskjálptar, og segir höf., að þegar þeir komi, standi þeir ekki lengur yfir en hálfa klukkustund. Á Suðurlandi eru jarðskjálptar mjög tíðir og gera stórtjón, eins og t. d. jarðskjálptinn 1734, þá hröpuðu margir bæir í Árness- og Rangárvallasýslum, kvikfénaður dó undir húsum, en aðeins örfáir menn. Höf. hefir litla trú á því, að nytsamir málmar séu svo miklir á Íslandi, að það borgi sig að vinna þá[1]; hann talar og um brennisteinsnámur og segir, að almenningur hafi þá trú, að brennisteinn drepi silunga i vötnum, og því hafi silungsveiðin horfið um tima, er hraunin runnu í Mývatn, sökum þess, að í þeim hafi verið brennisteinn. Ennfremur telur höf. hinar helztu eyjar við strendur Íslands, og segir dálitið frá hverri; hann telur einnig hin helztu alidýr og önnur ferfætt dýr á Íslandi. Um hestana segir hann, að þeir séu stærstir á Norðurlandi, minni i Borgarfirði og minnstir á Rangárvöllum. Skógar og akrar, sem fyrrum voru á Íslandi, hafa eyðzt, bæði af náttúrunnar völdum og af vanrækslu íbúanna. Korn það, sem fæst af melgresinu í Landbroti og Meðallandi, segir höf., að menn noti í grauta og brauð, mikið þurfi að hafa fyrir því, áður en það sé brúkað, og segir hann, að þeir, sem séu því vanir, geti borðað það, einkum ef útlent mél sé saman við, en ekki segir hann, að neitt verulegt gagn sé að því fyrir aðra en þá, sem þar búa. Höf. getur um fjallagrös og söl, og talar um garðrækt Gísla Magnússonar; jurtagarður sá, er Gísli lét gjöra í Skálholti, segir höf. sé nú algjörlega eyðilagður, og á Hlíðarenda vaxi ekkert af því, sem hann hafði sáð til, nema kúmen[1]. Á Þingeyrum hafði Gottrup lögmaður fyrrum látið gjöra kálgarða, en höf. segir, að þeir hafi haft hin sömu forlög.

---

[1] Í handriti einu í Kalls safni, nr. 270 fol., er dönsk útlegging af nokkrum hluta af riti einu eptir Jón lærða, og er þar talað um málma á Íslandi; þar er athugasemd aptan við eptir Jón þorkelsson, svo hljóðandi: »De mineris et metallis in Islandia et olim et nunc dubitatum est, an scilicet dentur, sive an tanta eorum copia sit, ut operam ulterius de his inquirendi efflagitet aut aliquo modo rependant expensas. De hac quæstione ipsi inter se non conveniunt Islandi, quum sint ex iis nominis non obscuri, qui negent, aliis affirmantibus«.

Í 33—59. grein talar Jón Þorkelsson um Íslendinga, siði þeirra, lifnaðarhætti og atvinnuvegi, um byggingar, kirkjur, landstjórn, verzlun, samgöngur og vegi, og er þar satt og rétt sagt frá mörgu, sem gat verið fróðlegt að vita fyrir útlendinga, en eigi þykir hlýða, að tala um það nánar hér, það yrði of langt mál, enda er þar fárra hluta getið, sem verulega þýðingu hafa fyrir vora tíma. Jón Þorkelsson hefir, með því að rita yfirlit þetta, unnið þarft verk, hann hefir glöggar og betur en fyrr lýst landi og þjóð, og hrakið með því margar skröksögur eldri höfunda, átti hann því miklar þakkir skilið fyrir starf sitt. Þess má geta til gamans, að höf. segir (§ 42), að alþýða manna á Íslandi hafi haldið, að stórabóla 1707 hafi verið syndastraff fyrir manntal það, er þeir gjörðu Árni Magnússon og Páll Vídalín. Aptast í ritgjörðinni talar höf. um íslenzkuna og um íslenzkar bókmenntir allítarlega.

Jón Þorkelsson ritaði einnig aðra stutta landlýsingu í landfræðisbók, sem Gotthilf Werner hafði samið[2]. Þar er stutt yfirlit yfir landnám og sögu landsins, stjórnarfar og verzlun. Höf. segir, að Íslendingar hafi góðar námsgáfur, en í handiðnum séu þeir stutt komnir. Íslenzkir nemendur fara fæstir lengra en til Kaupmannahafnar, og flestir prestar eru ósigldir; hann segir, að landinu fari aptur af jarðeldum, langvarandi hvassviðrum, sandroki og brimróti, vatnagangi og ísreki í ám. Höf. talar þar næst um hafísinn og óáran, sem af honum standi, segir þó, að loptslagið sé heilnæmt, og þangað komi sjaldan næmir sjúkdómar; um málma og önnur náttúrugæði vita menn lítið, en nú eiga tveir íslenzkir stúdentar (Eggert Ólafsson og Bjarni Pálsson) að rannsaka það. Höf. getur þess, að menn á vetrum klæði af sér kuldann, því ofnar séu fáir, í mesta lagi 50 á öllu landinu. Því næst telur höf. sýslur, eyjar, vötn, ár og eldfjöll (Heklu, Mývatnsfjöll og Mýrdalsjökul); byggð er aðeins með ströndum fram, en upplendi allt er óbyggilegt sakir vetrarhörku. Höf. segir, að Íslandi hafi mjög farið aptur að landgæðum síðan i fornöld, og það sé miklu fólksfærra, eyðibæir séu margir og efnahagur manna lakari, þó hafi konungur nú meiri tekjur af Íslandi en fyrr, einkum, að því er snertir jarðarafgjöld af konungsjörðum og tekjur, sem fást af því að selja verzlunina á leigu.

---

[1] Sbr. II., bls. 121.

[2] *Gotthilf Werner*: Kiærnen af Geographien. Oversat (af Nic. Jonge) og forøget i de tvende nordiske Riges Geographie, hvortil desuden er føyet et Anhang om Island. Kiöbenhavn 1763-8vo; (um Ísland bls. 326—339).

Ennfremur ritaði Jón Þorkelsson lýsingu á Gullbringusýslu í latneskum ljóðum, og er hún því nær eingöngu lofgjörð um gæði sýslunnar[1]. Færir hann Gullbringusýslu allt til lofs og dýrðar, segir, að konur þar séu fríðari og kurteisari en í öðrum héruðum, vegirnir séu betri(!) en annars staðar, og engar hættulegar ár, telur merkismenn, sem þar hafi verið, t. d. Þormóð Torfason, Vídalínsfeðga í Görðum, Odd Oddsson á Reynivöllum o. fl. Í kvæði þessu getur Jón Þorkelsson um brennisteinsnámurnar í Krýsuvík, og hrósar því, hve góð jörð Krýsuvík sé og hlunnindi mörg, reki, fiskveiði, selveiði og eggver; hann getur um jurtagróður í Hvítskeggshvammi, segir, að Gísli Magnússon hafi fundið þar fleiri

---

1) Chrysoris sive Gullbringa, id est memorabilia quædam et ad Encomium Provinciæ Gullbringensis sive Kjalarnesinæ in Islandia australi pertinentia, numerisque elegiacis exposita; quibus Provinciæ illius præ aliis Islandiæ tractibus Prærogativam et Præstantiam demonstrare voluit auctor J: Th: Chrysorinus, qui et notulas adjecit pro faciliori singulorum enthymematum intellectu. Gammel kgl. Samling, nr. 2874 -4°. Einkunnarorð: »Hverjum þykir sinn fugl fagur« og »hver vill sínum tota fram ota«.

lækuisjurtir en á nokkrum stað öðrum; hann getur og um Tyrkjaránið í Grindavík 1627 og þjóðsögu þar að lútandi; í Grindavík þorði enginn að fara móti Tyrkjum, nema Hjálmar nokkur, hann tók á móti þeim með arngeir og hunda, og barðist þangað til hann hrakti þá og tók föng þeirra, en þá var hann yfirkominn af þreytu og sárum, varð samt græddur, en bar ör alla tíð síðan. Höf. getur þess einnig, að Grindvíkingar hafi eitt sinn að óvörum ráðizt á ræningja eða útilegumenn á Baðvöllum(?) og drepið þá, höfðu þeir í mörg ár herjað byggðina, drepið menn og rænt fé[1]. Jón Þorkelsson talar einnig um Geirfuglasker og hættuferðir þær, sem menn fóru þangað til geirfugladráps. Jón Þorkelsson hefir einnig samið nokkurskonar Íslandssögu í latneskum ljóðum[2].

Jón Ólafsson var fæddur á Stað í Grunnavík 15. ágúst 1705, hann var sonur síra Ólafs Jónssonar (1672—1707) og Þórunnar Pálsdóttur. Árni Magnússon og Páll Vídalín voru báðir kunningjar síra Ólafs, og af því leiddi, að Jón fór að Víðidalstungu 1712, í fóstur til Páls Vídalíns, og dvaldi þar í 7 ár og var opt sveinn hans á ferðalagi. Páll kenndi Jóni hin fyrstu undirstöðuatriði lærdómsins og kom honum svo í Hólaskóla 1721, og útskrifaðist hann þaðan eptir tvo vetur 1723, fór svo aptur heim að Víðidalstungu og var skrifari Páls i 3 ár; 1726 bað Árni Pál að útvega sér skrifara, og varð það úr, að Jón Ólafsson sigldi til Hafnar um haustið og gekk í þjónustu Árna, en var um sama leyti einnig ritaður i stúdentatölu við háskólann. Þegar Árni Magnússon dó 1730, fekk prófessor H. Gram, sem annaðist bú Árna, Jón Ólafsson til þess að semja skrá yfir handrit hans, en jafnhliða stundaði Jón nám sitt af kappi og tók

---

[1] Ætli þessi útilegumannasaga geti ekki eitthvað staðið í sambandi við tóptir þær, er eg fann 1883 í Eldvarpahrauni fyrir ofan Grindavík? (*Þorv. Thoroddsen*: Ferðir á Suðurlandi. Andvari X., bls. 46).

[2] Johannis Auromontani Snælandi Eclogarius Islandicus Metrohistoricus, quo præcipua Gentis Islandicæ Memorabilia et Decora perlustrant, cum notis breviusculis. Gammel kgl. Samling, nr. 2873-4°. Byrjun: »Ver fuit, et placidæ spirabant molliter aurae«; 1828 vers alls. Einkunnarorð: »Sat eg undir fiskahlaða«.

Digitized by Google

próf í guðfræði með bezta vitnisburði 1731. Árið eptir fékk hann styrk af sjóði Árna Magnússonar, en fór snöggva ferð til Íslands 1733, fór strax utan aptur og dvaldi veturinn 1733—34 í Arendal í Noregi, en kom um vorið eptir páska til Kaupmannahafnar. Árið 1732 kom Jón Marteinsson til Hafnar, og segist Jón Ólafsson hafa hjálpað honum á marga vegu og verið honum meðmæltur við Gram, svo hann náði aðgöngu að háskólanum, fékk ýmsar skriptir og var settur við að leggja út jarðabók Árna Magnússonar. Jón Ólafsson segir, að nafni sinn hafi launað sér þetta svo, að hann rægði hann við Gram og aðra, og sjálfur segist hann þá hafa orðið svo leiður á lífinu í Höfn, að hann fór aptur heim til Íslands í maí 1743. Veturinn næsta dvaldi hann í Súðavík í Ísafjarðarsýslu, hjá bróður sínum Erlendi sýslumanni Ólafssyni (1706—1772), en næsta sumar ferðaðist hann um Suður- og Norðurland og heimsótti ýmsa kunningja; um haustið kom hann til Bjarna sýslumanns Halldórssonar á Þingeyrum, settist þar að og var þar í 4 ár, fékkst Jón þar mest við útleggingu skjala, er áttu að fara til hæztaréttar, og við ýmsar aðrar skriptir. Veturinn 1749—50 dvaldi Jón Ólafsson hjá Jóni sýslumanni Benediktssyni í Þingeyjarsýslu, og næsta vetur hjá ættfólki sínu í Miðfirði; móðir hans var dóttir síra Páls Jónssonar á Melstað. Um haustið 1751 fór Jón Ólafsson utan, settist að í Kaupmannahöfn, og dvaldi þar til dauðadags, 17. júní 1779. Jón naut nokkurs styrks úr sjóði Árna Magnússonar, en var jafnan fátækur og átti í basli; kvartar hann opt undan áreitni landa sinna í Höfn, og segir hann, að þeir hafi á allar lundir reynt að ná frá sér styrk þeim, sem hann hafði[1].

Jón Ólafsson frá Grunnavík var einn af hinum fróðustu Íslendingum, sem uppi voru á fyrri hluta 18. aldar, og liggja eptir hann fjölda mörg rit um sögu, fornfræði, málfræði og bókmenntir[1]; þó ritgjörðirnar opt séu ruglingslegar og ókritískar, þá er þó í þeim fólginn hinn mesti fróðleikur um sögu 18. aldar, og er þar margt að finna, sem hvergi er annars staðar; rit Jóns Ólafssonar eru því ómissandi fyrir alla þá, sem vilja kynna sér sögu, bókmenntir og þjóðlíf þeirra tíma; í þessari bók höfum vér mjög opt vitnað til rita hans. Jón Ólafsson hefir einnig ritað ýmislegt, er snertir náttúrufræði og landfræði Íslands, og má nokkuð á því græða, þó það sé í mörgu ófullkomið; segist Jón sjálfur alveg hafa hætt við öll ritstörf í þá átt, eptir að þeir Eggert og Bjarni voru sendir til Íslands til rannsókna.

---

[1] Í bréfi einu til jústitsráðs Möllmanns 1767, kvartar Jón Ólafsson sáran undan rógi landa sinna, og kveðst fús á að sleppa styrknum og hætta við störf sín við handritasafn Árna Magnússonar, ef sér framvegis verði veittur dálítill ellistyrkur til daglegs lífsuppeldis, svo hann ekki deyi úr vesöld eða neyðist til að flakka, vondum mönnnm til gleði og aðhláturs.

Hið merkasta rit af náttúrufræðistagi eptir Jón Grunnviking, er rit hans um íslenzka fiska og sjódýr[2]. Dýralýs-

---

[1] Hið helzta er Jón Ólafsson samdi, var íslenzk orðabók, skrá yfir safn Árna Magnússonar, bókmenntasaga, réttritunarreglur, hagþeinkir, fiskafræði, og æfisögur ýmsra merkismanna, auk þess fjöldi af ritgjörðum um fornfræði, sögu og málfræði, annálabrot, dagbækur o. m. fl. Hér yrði allt of langt mál að telja hin einstöku rit, en til allmargra hefir verið vitnað hér og hvar í þessari bók. Flest rit Jóns Ólafssonar eru geymd á háskólabókasafninu í Kaupmannahöfn og safni Árna Magnússonar, en eigi allfá eru og til í Reykjavík á landsbókasafninu og í handritasafni Bókmenntafélagsins. Nokkur rit Jóns Ólafssonar eru talin í P. Pjetursson: Hist. eccles. Isl., bls. 411, í H. Ein. Sciagr. Isl. lit.. og í Worms Lexicon Um æfi sína hefir Jón Ólafsson sjálfur ritað, A. M. nr. 437. fol., hdrs. J. S. 68. fol. Sbr. einnig Nord. Tidskr. f. Oldk. III. 1836 og Annaler f. nord. Oldk. 1853.

[2] Icthyographia Islandica eður tilrann um lýsingu á sjóar- og vatnadýrum á Íslandi, skrifuð í Kaupmannahöfn árið 1737. Hdrs. Bókmf. í Reykjavík. nr. 115B. Eptirrit í hdrs. J. S. nr. 247-4°. Jón Ólafsson skrifaði fiskafræði sína fyrst á íslenzku og 1746 fékk Guðni Sigurðsson, lögsagnari í Gullbringusýslu, hana til yfirlesturs og lofaði að leiðrétta og auka, en gerði það ekki, síðan lagði Jón ritið út á dönsku og lánaði Jacob Langebek til yfirlesturs 1751, en var ei búinn að fá það aptur 1772. Hdrs. J. S. nr. 401-4°. Sakir þess, að rit þetta er að mörgu merkilegt, set eg hér efnisyfirlit þess, af því má sjá, hverju þar er lýst, því ritið er allt of yfirgripsmikið, til þess að hér sé hægt að skýra ítarlega frá efninu. Fyrsti partur: Um sjófiska. I. kap. Um fjörukindur á landi: 1° fjörumaðkur, 2° maðkamóðir, 3° ormur. er finnst í þöngulrótum, 4° skeri, 5° eitrnál. II. kap. Sjóormategundir:

Digitized by Google

ingar hans eru miklu betri en í eldri ritum og sumar allnákvæmar, og er auðséð, að höf. hefir skoðað sum dýrin og athugað þau, en flest hefir hann þó tekið eptir frásögn skyn-

---

1° smákúfungar, 2° vatnskuðungar, stórkuðungar. III. kap. Skeljar og skelfiskagreinir: 1° olbogaskel, 2° kúskel, 3° krákuskel, 4° báruskel, 5° hörpudiskar, 6° gimburskel, 7° sandmígur, 8° sjáfarnyt, 9° ígulker, 10° skollakoppar, 11° hrúðurkallar. IV. kap. Um fram- eða sjófjörukindur: 1° krossfiskur, 2° flenniskuð, 3° bagalfiskur, 4° óskabjörn, 5° krabbi, 6° marfló, 7° flæðarmús, 8° brimbútur, 9° kampalampi, 10° fræningur, 11° kögurinn, 12° smokkfiskur, 13° kolkrabbi, 14° konupungur. Önnur deiling: Um fiska, er fram í sjó lifa, hreisturfiska, roðfiska, fyllufiska, skrápfiska og hárfiska. I. kap. Smáfiskar í fjöru, hreistraðir: 1° sprettfiskur, 2° marhnútur. II. kap. Hreisturfiskar, sem lifa nærri landi: 1° sjóreiður, 2° lax, 3° guðlax, 4° karfi, 5° hlýri, 6° lýsa, 7° keila, 8° geirnyt. III. kap. Um síldina: 1° trönusíli, 2° sandsíld, 3° loðnusíld, 4° selsíld, 5° hafsíld, 6° kópsíld, 7° hæringssíld. IV. kap. Um þorska. Þorskurinn hefir ýmisleg nöfn eptir stærð og aldri: 1° varaseiði, 2° þyrsklingur, 3° þorskur, 4° stútungur, 5° fiskakongur, 6° golþorskur, 7° hafþorskur. V. kap. Um aðra hreisturfiska, sem í djúpi lifa: 1° langa, 2° upsi, 3° steinbítur, 4° ísa, 5° ísuskratti. VI. kap. Um roðfiska, er skötur kallast: 1° tindabykkja, 2° skata, 3° níu hala skata, 4° skötumóðir. VII. kap. Um fyllufiska: 1° sandkoli, 2° koli, 3° flúra, 4° lúða, 5° sandlúða, 6° stofnlúða, 7° gedda, 8° flyðra, 9° flyðrumóðir. VIII. kap. Skrápfiskar: 1° hrognkelsi, 2° háfur, 3° háfmeri, 4° hákarl. IX. kap. Hárfiskar eða selir: 1° selakongur eða skemmingur, 2° gráselur, 3° vöðuselur, 4° ísaselur, 5° blöðruselur, 6° granselur eða brimill, 7° hafselur, 8° rostungur. Þriðja deiling: Um stórfiska eða hvali. Um skapnað þeirra yfir höfuð. I. kap. Um smáhveli: 1° háhyrna, 2° háhyrningur, 3° háskerðingur, 4° höfrungur, 5° hnýðingur, 6° hnýsa. II. kap. Um reyðarkynin: 1° steypireyður, 2° síldreki eða fiskreki, 3° snefja (eða sandæta, er sumir kalla sandlægju), 4° geirreyður, 5° hafreyður, 6° hrafnreyður. III. kap. Um aðra æta hvali: 1° sléttbakur eða höddunefur, 2° búrhvalur eða búri, durnir, 3° hafurketti, 4° andarnefja. IV. kap. Um stökklakyn og illhveli: 1° stökkull, 2° dettir, 3° mjallur eða mjaldur, 4° sverðfiskur (eða einbæxlingur), 5° flugfiskur, 6° hnúðurbaki (hnúði), 7° skeljungur, 8° beinhákarl eða rýnir, 9° rauðkembingur. V. kap. Um þá hvali, sem heldur eru illhvelakyns eða skrímsla, og óvíst, hvort til eru: 1° strokkhvalur, 2° nauthveli, 3° hrosshvalur, 4° katthveli, 5° skötumóðir, 6° flyðrumóðir, 7° lyngbakur. Fjórða deiling: Um skrímsli, orma og lýs í sjó. I. kap. Um skrímsli, er líkjast landkindum: 1° marmennill, 2° hafgýgja, 3° sænaut. II. kap. Um fáséna fiska og sjáfarorma úr annálum. III kap.

ugra manna. Um hvalina fer hann nokkuð eptir ritum Jóns lærða, og svo mikið eptir munnmælum, er hann hefir heyrt, en rit Jóns Ólafssonar er miklu greindarlegra og hjátrúarminna en nafna hans. Víða talar Jón um not þau, er megi hafa af dýrunum, og segir frá því, er hann hefir heyrt um eðli þeirra. Stundum er ekki gott að skilja lýsingarnar, og margt er þar náttúrlega skakkt, en þó er rit þetta góðra gjalda vert. Nokkra kafla set eg hér sem sýnishorn, þeir eru teknir af handahófi:

»*Fjörumaðkur*, hann er misstór að lengd og þykkt, sívalur með smáöngum út úr þykkildinu. Þriðjungur hans að framan er þykkastur, en halinn mjór; hefir hvorki höfuð né augu, svo sjáist. Innan í honum er ekki nema vatnsfeiti og blóðdrefjar, er sumir segja, að séu líkastar hrognum. Ýmislega er hann litur, eptir sandi, sem hann liggur í; hrafnsvartur er hann í svörtum sandi, en mórauður í gráum; opt er hann hvítur á halanum og litar fingurna gula, þá á honum er tekið. Sagt er hann sé uppi um flæði, en niðri um fjöru; þar eru hringlagaðir smáhnúðar yfir fjörunni, sem hann er undir, og eru það saurindi hans. Hann er góð fiskibeita«.

»*Hörpudiskar* eru bæði stórir og smáir, allir lítið íhvolfir, frambreiðir og sléttir innan við kaflann, hvar fiskurinn liggur, sem er sagður mjög sætur, en þar fyrir framan með köflum,

---

Um sjófiskalýs: 1° hvallýs, 2° flyðrulýs, 3° þorskalýs. Annar partur: Um vatnsfiska. I. kap. Um silunga yfir höfuð. II. kap. Um hinar ætu silungategundir: 1° urriði, 2° glæsingur, 3° bleikja, 4° birtingur, 5° riðgála, 6° reiðir eða reiðarsilungur, 7° sjóreiður, 8° maurungur, 9° gedda, 10° silungamóðir. III. kap. Um óæta silunga: 1° hornsili, 2° öfuguggi, 3° loðsilungur. IV. kap. Um laxa: 1° guðlax, 2° lax almennur. V. kap. Um ála: 1° sjáfaráll, 2° ætuáll, 3° hrokkáll. Önnur deiling: Um vatnaskrímsli og fleiri vatnsorma. I. kap. Um vatnaskrímsl: 1° vatnshestur eða nykur, 2° vatnaselur, 3° vatnagedda, 4° um skrímsl i Sandklettavatni, 5° dittó í þingvallavatni. II. kap. Um stærri vatnsorma: 1° i Hvitá, 2° i Lagarfljóti, 3° blóðsugan, 4° ormur í Hvalvatni. þriðji partur inniheldur þrjú fiskaskrif annara manna fyrir mig. þar er fiskatal Eddu með skýringum, um seli og hvali úr Konungsskuggsjá; svo hefir átt að koma rit Jóns lærða, en það vantar.

röstum og reinum eða lögum og rákum á milli; þó eru þessir kaflar ei svo brattir, né reinarnar djúpar, sem utan, þar hvortveggi er hærri og dýpri, og liggja langt fra naflanum og fram að röndinni eða munninum, og stækka því meira sem fram á sækir; eru kaflarnir utan til misþykkir og rákirnar misdjúpar og víðar, þó eptir skammti, svo optast eru jafn margir mjóir kaflar og grynnri rákir á milli. Við naflann eru tvö flöt hök eða eyru, annað lítið, annað tvöfalt stærra. Eins eru rákir og kaflar í hálfhringunum, sem þvers um liggja, en þó ei svo djúpar, sem hinar langs eptir. Liturinn er hvítur eða rauður optast, innan frá fiskleginu fram að röndinni. Hálfhringarnir utan eru hvítir, en sumar þessar skeljar eru aldeilis dökkleitar utan. Eystra kallast þær báruskeljar«.

»*Sandmígur*, aðrir kalla sandmeyrur, kallast og eitt skeljakyn. Þær stærstu eru þriðjungi lengri að breidd en lengd, opnar og uppbrettar í annan enda breiddarinnar, en naflinn nær þeim kringlótta enda; en hinar smáu eru kringlóttar, sléttar innan, en rákir utan þvers um, sem á öðrum skeljum er, hvirflast og beygjast fljótar upp að naflanum í þeim opna enda en í hinum, þar sem þær eru meir hringbeygðar. Þær eru alhvítar, munu hafa nafn af þeim opna enda«. »*Sjáfarnyt* er sögð tvennslags, stór og smá, eins og mannshöfuð á skapnað, loðin utan, líkt mannshári; verður tálguð sem surtarbrandur«.

»*Óskabjörn*, hálf kringlóttur á bakið, en að skapnaði niður boginn lítið að framan og aptan, með seigri húð, svartgrár og mórauður að lit, með svörtum augum og tveimur kömpum, átta klóm, fjórum hvoru megin. Innan í honum er ekki annað en steinn, líkastar gummi arabico að litnum, rauðgulur í sumum, en svartur í sumum, svignar undan fingri nýr, en harðnar við vind; er í lögun sem vaðsteinn og af því kalla sumir hann Pétursstein. Hann er flatur og ílangur með tveimur skorum, sinni í hvorjum enda, og rák langs á milli á flatvegunum, rétt sem á vaðsteini, optast dökkur eða mórauður». Þá segir Jón Ólafsson tvær almennar þjóðsögur um óskabjörninn, og heldur svo áfram: »Hann dregst á þorski og flyðru. Óskabjörn kemur úr olbogaskelinni; aðrir segja, úr henni komi sjáfarsnígillinn«.

»*Smokkfiskurinn* er sívalur um miðjuna; hann hefir 3 höfuð út úr hverjum enda, er hann færir öll inn í smokkinn, til allra hölðanna er langur hali, með smáum og mörgum liðum; hefir 2 augu í hverju höfði og kögur í kringum hvert höfuð, en smokkurinn nær að hverjum hálsi. Blóðið úr hryggæð hans segja menn sé bezta blek. Annað kyn er kolkrabbi, er vestfirzkir kalla líka smokkfisk og lýsa honum svo, að hann hafi smokk eða hýði yfir sér allt fram að höfði, hér um $^1/_2$ alin á lengd; svartur á baki, nokkuð rauðari á síðum, hvítur á kviðnum, með eitt auga lítið og tveim stórum, samt ellefu öngum út úr höfðinu, bezta beita einhver. Sagt er, hann fæðist af sandmígnum; með öngunum út úr hausnum skríður hann áfram«.

»*Karfi* er rauður, hefir stórt hreistur og mjög stór augu, flatur, þunnur og stuttur; út úr uggum hans standa hvöss bein og broddar, sem vígtennur í ketti, 3 á hverjum ugga. Dregst trauðlega utan í stormi eður undirdrætti veðurs«. »*Síldin* gengur landa á milli í stórum hópum, og optast í þrísettum lögum, hverju upp af öðru, sem slá sér öll saman, þá hvessir eða fiskar renna að, en gljá, þá gott er veður og stillt, stendur þá þessi torfa svo þétt sem veggur eða stafli, beint ofan í sjóinn; torfan er þá kringlótt eða ferköntuð, eptir sem veðri og fiskigangi hagar; þó slík síldarvaða hitti fiskimenn eða stórfisk fyrir, bregður hún sér ekkert við, heldur gengur beint áfram, þangað sem henni ræður við að horfa, hversu ákaflega sem af henni er veitt. Hugsa menn, hún hafi foringja, sem hafi rauðar doppur eður gulrauða bletti á höfði sem krans, líka út um bolinn, og kalla menn hann síldarkong, á norsku morild, og er það víst, að hann hefir marga undirsáta. Líkast til er, hún lifi við eintómt vatn, eða eitthvað í sjónum óklárindalaust, því ekki sést óhreint í henni«.

»Um hinar ætu silungategundir:, *Urriði* (á dönsku ork), samandregið af aurriði, því hann riðar á grjóti, aur og sandi, er rauðdröfnóttur á lit, ei almennilega meir en ein alin á

Digitized by Google

lengd; í stórvötnum er hann stærri. Páll lögmaður hafði eptir síra Árna Þorvaldssyni, er var á Þingvöllum, að þá hann hafði einu sinni róið fram á Þingvallavatn í fögru sólskini, hefði hann séð koma upp úr gjá nokkurri aurriða hér um 2 álnir á lengd. *Glæsingur*, hann er svartur á bakinu aptur að möninni, sem liggur mitt langs eptir síðunni, fyrir neðan mönina er fegursti silfurlitur á honum, sem á nýrunninni hafsild, og eins á kjálkunum; snjáldrið er litið frammjórra en á almennum aurriða, en aptur mjórri við sporðinn. Í skapnaði er hann líkastur laxi að öðru, en á stærð sem meðal aurriði eða stór bleikja. Hann gengur fyrst af öllum vatnagöngum úr sjó í miðjum april. *Bleikja* er á lit sem kaffibrún á baki ofan að síðulínunni, þar fyrir neðan fagurrauð og eins á kjálkunum, er misstór, stærst á rek við meðal aurriða. *Birtingur* eða sjóbirtingur er líkastur glæsingi á allt sköpulag, nema hann er jafn fagur yfir allt og hefir svarta dropa hingað og þingað að framan aptur að dálki, droparnir eru sem lauf á spili; er á stærð sem glæsingur. Þessir 3. glæsingur, birtingur og bleikja, ganga allir úr sjó, en eru aldrei í uppsprettuvötnum. *Riðgála* er stór silungur og þykkur, rauður á kviðnum, í steinbotnsvötnum, og hefir nafn af því hann riðar þar; er hvítfóðraður á öllum kviðaruggum. *Reiður* eða reiðarsilungur er nefndur við Mývatn, eg efa hvort hann er hið sama sem riðgála, eða hafi nafn af því hann er alrauður á kviðnum. Hertar silungsreiðar eru þar kallaðar hnakkaílattur silungur, en sá skertur, er vindþurkaður er á rá. *Sjóreiður* er, að eg meina, hinn sami silungur, sem sá næst er talinn, eða honum mjög líkur, en veiðist í net í sjáfarvíkum og lónum, áður en hann gengur í ósalt vatn. *Maurungur* er í vatni í Ólafsfirði, að öllu sem lítill þorskur. Í Mývatni eður öðru vatni nálægt Möðruvöllum í Eyjafirði, geta sumir til, og þó með lítilli vissu, að hann muni ei ólíkur makríl eða carper. Við Saurbæ segja menn sé vatn, og þar í silungar, svartir að lit, litlir, jafnstórir. *Gedda* kallast í Álptaveri í Skaptafellssýslu silungur misstór, nokkuð dekkri yfir allt en almennur silungur og sívalari á bakið. *Silungamóðir* er nefndur furðu stór silungur, sem liggur í stórum

Digitized by Google

silungsvötnum. Munnmæli eru, að einn hafi veiðzt við Ljósavatn í Þingeyjarsýslu, og verið gefinn þar kirkjunni, og hafi hann náð milli þrepskjaldar í kirkjudyrunum og að altarisgráðum«.

»Um óæta silunga. *Hornsíli* er lítið, ei almennt meira en tveir þumlungar, hefir mörg horn út úr sér, er mest í leirvötnum, tjörnum og pyttum, þykkt um kviðinn, óætt. *Öfuguggi*, á honum liggja allir uggar öfugt, svo þeir horfa fram, sem almennt horfa aptur, rennur hann á sporðinn, svo höfuðið gengur eptir. Að öðru leyti er hann sem almennur silungur og hefir það blekkt ógætið fólk, svo það hefir neytt hans og dáið af. *Loðsilungur* er misstór sem annar silungur, en verður þó ekki stærri en lítil bleikja, en almennilega ekki lengri en mannsfingur, en apturmjórri og framþykkri en annar silungur, höfuðið styttra og þykkara, um heilakúpuna þykkast, en úr því allt aptur mjórri og mjórri; augun dálítil og standa inn í höfuðið, kúpan þar fyrir aptan hnöttótt sem á sel eða fiskakongi. Snjáldrið stutt og digurt og lengri efri skolturinn en sá neðri, kjapturinn breiður og kverkarnar víðar: tennur sem í þorski, samfelldar og þéttar; á lit dökksvartur yfir allt. Loðnan sést ekki, utan hann sé dauður, og þó ekki nema í vatninu, en ei á landi; hún er hvít, á hátt sem kotún eða dúnn, en þá hann er upp úr vatninu tekinn, leggst hún með roðinu og sést ekki, er hún á honum öllum nema sporðinum. Bakuggarnir eru lægri en á almennum silungi og veiðiugginn (óþólinn) sem lítil varta. Haldinn er hann öllum skepnum óætur«.

»Um stórfiska eða hvali. Um skapnað þeirra yfir höfuð. Vatnsfiskar kallast allir þeir, sem hafa spik, er mest rennur í fitu, og eru sökum fitunnar hægastir að vinna, svo sem steypireyður o. fl. Tannfiskar kallast þeir, sem einasta hafa rengi á sér, en skíðisfiskar hinir, af hverjum andarnefja er ein, því tennur eru á hinum, en skíði á þessum. Tennur hafa þeir langar, en framtennurnar stytztar, og er á tönnum sumra þykkt hraðberg, og eru þær snubbóttar og lengstar í munnvikunum. Augu eru á engum hval stærri en í 4 vetra nauti. Blásturhol hafa allir þeir, sem mjög heitir eru, er það að mynduninni ei ólíkt mannshlust með mörgum afkimum, og lýkst saman þá þeir hafa blásið, sem heilt sé; það stendur upp úr miðjum hnakkanum fyrir aptan hausamótin og tálknin. Er merkjandi, að sumir fiskar blása á snið fram, sumir beint upp; allir, eptir taldir blása, nema beinhákarl, sumir grenja sem nauthvalur, og er það ólíkt og annað en blástur. Svo er mikil grenjan þeirra stóru, að land tekur undir og titrar í nálægð, jafnvel eru dæmi til, að þá þeir hafa grenjað niður við grunn, hafa árar hrotið úr höndum manna fyrir ofan. Í sumum er grátt skiði eða tálkn, það kalla Danir »Fiskebeen«. Hvelja heitir húð á öllum hvölum, hún er glæ og slétt sem gler og ærið þykk, skór af henni gjörðir er sagt að haldi 3 ár, þó maður gangi jafnaðarlega á grjóti og jörð. Hið innsta, næst beinum hvala, er hið magra, sem kjöt kallast, og er sem á uxum; þar næst er rengi og þar fyrir utan þjótta, en spikið yzt. En það er merkjandi, að rengið er einasta á tannfiskum, af hverjum andarnefja er ein. Flestir eða allir eru hvítgráir á kviðnum, jafnvel allir, sem eru heitir innan; hafa líka vömb og þarma eins og naut. Í þeim er mör, sem er svo heitur, að hann verður að ausast upp í tunnur, þá hann er storknaður; kallast hann hvalsmjör, og er líkur gæsafeiti. Það er og merkjandi um alla fiska, sem stökkva, höfrunga og aðra, hvort stórir eru eða smáir, að þeir láta ætíð fallast aptur á hrygginn eða sporðinn; þar fyrir snýr stökkull og aðrir fiskar sér við í loptinu og koma niður á bakbæxlið, mun orsökin vera, að þeir springi, ef þeir falla á kviðinn. Þeir, sem hafa horn, hafa það litlu aptar en á miðju baki, eptir því sem sýnist. Hvalur er soðinn nýr og svo einnig líka súrsaður og soðinn síðan eða gjörður hanginn, og etinn með fiski sem hákarl. Getnaðarlimirnir etnir er haldið hleypi vexti og megni í þann, sem etur. Kringum naflann á stórfiskum vaxa hrúður og svo á kollinum, er menn kalla skeljunga. Þau eru stór sem mannshnefi, kringlótt, en skál utan . . . . . . Á vorin safnast allra handa hvalir í stórhópum, einhverns staðar undir landið, líka stundum á haustin, og eru þar saman viku og hálfan mánuð eða lengur. Þeir makast á vorin. Það er kallað, að þeir séu í grindum; ekki er þá

Digitized by Google

smábátum fært að vera í grennd . . . . Hvalambur er hið bezta af reyðarfiskum, vel hreinsað er það líkast smjöri, nokkuð gulleitara, og er sagt það bezta meðal við sjósótt, brjóstveikindum og fleiri kvillum. Sporður á hvölum snýr ei sem á þorski upp og niður, heldur þvers um, en það sem sumir hugsa, að hann sé á sumum apturboginn, en sumum réttur, halda aðrir, ei sé annað en missýni, að hann beygi sporðinn eða sýnist beygja, í því hann stingur sér, en standi þó annars beint af sér, og er það líklegra. Kálfar heita börn hvala, á þeim er og enn nú aðgætandi litur, vöxtur, blástur, rennsli eða stökk og glettur eða skaðvæni«.

»Margir meina, að þeir hvalir, sem kallast illhveli, gjöri sumir af leik og rælni, að glettast við skip, en sumir af náttúrlegri vonsku. Tröllhvalurinn, sem Lucas Debes getur um, má vera einn af þeim. Annálar geta skiptapa nokkurs í Eyrarsveit 1637; þar á voru 6 menn, og er sagt, að hvalur hafi tekið þá alla, hvern einn, og gleypt; þó veit eg ei dæmi til á vorum dögum, að þeir hafi fargað svo skipum eða mönnum, en opt elta þeir skip. Ráð móti illhvelum eru sögð þessi: Kasta út kúamykju eða sauðataði, líka vallhumli, eða sverfa sög við borðstokk, því hriktandi járnhljóð geta hvalir ekki liðið. Bifurseysta (Bævergjeld) setja skipasmiðir í skipsstafna, er það almannarómur, að allir illfiskar flýi það. Verkar þetta bezt vegna þeirrar sterku lyktar, er fiskurinn syndir á vatninu. Fiskar flýja og brennistein«.

»*Beinhákarl* hefir nafn af því, að það er brjósk í öðrum hákörlum, en bein í honum; að öðru er hann sem hákarl, 15—16 álna langur, má þó reiknast með hvölum, því hann er hveljufiskur, þó sumir segi, að hann hafi skráp, eins og hinn. Sagt er, að svo mikið lýsi sé í honum, að lifrártunna komi af alin, eður og að lifrin bræðist alltíð til helminga. Hann setur ávallt upp bæxlið og sporðinn, þá hann rennur, og því er hann líka kallaður Barði. Í barðinu er brjósk; hann hefir unga sína með sér, sem klá honum; hvítur blettur er á efri skoltinum, en sjálfur er hann ýmist grár eða svartur, en rauðbleikur á kviðnum, er kaldur og blæs ekki. Fleiri segja hann illan við skip en meinlausan, þó eltir hann skip í góðri fiskigengd, sækir eptir tjörulyktinni og lætur sér nægja, fái hann út kastaðan fisk«.

»*Rauðkembingur* er yfrið stór og mesta illhveli, hefir nafn af rauðum lit yfir allt, er sem kaffibrúnn á bakinu, en bleikur á kviðnum og lítið bæxli aptan á bakinu, sem hann heldur kyrru; aðrir segja, hann sé langur og mjór og þessvegna hinn fljótasti, og hafi nafnið af rauðum kambi eða burst upp úr bakinu«.

»*Strokkhvalur* meina sumir hafi horn upp úr bakinu líkt strokki; segja þeir fiskurinn snúist í hring, þá þessi strokkur stendur upp úr sjónum. Aðrir meina, þessi strokkhvalur sé ei til, heldur sé þessi strokkur sin einhvers fiskjar eða sverðið, sem standi upp og sjáist, þá hvalurinn er i grindum; en sú meining þykir öðrum ólíkleg, því makinn er ætíð nærri, þá svo ber við, ei heldur standi sverðið svo langt upp, halda því þetta sé sjóskrímsli og eitthvert illhveli, máske það sé sama kyn og Hafstrambur, sem Spec. Reg. um getur«. »*Skötumóðir* er nefndur stórhvalur, að öllum skapnaði sem skata; eru i kringum hana ótal skötur almennar, en þá þær eru dregnar, svo eyðast taka, er mælt, hún færist þá upp og kræki börðum sínum beggja megin á skipsborðin, til að draga það í djúp niður. Er þetta munnmæli, en enginn veit slík dæmi á vorum dögum«.

Jón Ólafsson safnaði íslenzkum náttúrugripum, steinum, jurtum og skeljum, og ritaði skýrslur um íslenzk jurta- og dýranöfn; hann ritaði og dálítið um grös, málma og steina, en ekki hefi eg séð það. Jón átti bréfaskipti við Dr. med. Georg Krysing í Flensborg, sendi honum náttúrugripi og ritaði ýmislegt um þá til skýringar. Í bréfi Jóns Ólafssonar til Krysings, 16. ágúst 1741, er ýmislegt athugavert um náttúru Íslands[1]. Þar segir bréfritarinn, að það sé mjög undarlegt, að danskir menn eða af nálægum þjóðum aldrei skuli fara til Íslands, til þess að rannsaka náttúruna þar, sem þó sé svo merkileg;

---

[1] Hdrs. J. S. nr. 124, fol.

það kosti þó ekki mikið, að komast þangað og sé hægt um sumartímann. Hvergi segir hann, að dásemdarverk drottins í náttúrunni og almætti sjáist betur en á Íslandi, en Danir forsómi að skoða slíkt, þó lærðir séu, nema þeir hafi af því beinan hagnað. Með bréfinu fylgir skrá yfir gripi þá, sem Jón Ólafsson sendir, og útskýring hinna íslenzku nafna. Meðal annars talar Jón um surtarbrand, fjallagrös, söl o. fl., um Drápuhlíðarfjall og gyllta teninga, sem þar finnast, segir þeir séu brennisteinskís og til einskis nýtir, en áður héldu flestir og ekki sízt Jón lærði, að teningar þessir væru gull og silfurmálmur. Þar sem höf. talar um hrafntinnu, getur hann þess, að ferhyrndir hrafntinnusteinar hafi sumstaðar verið greyptir í altari og álitnir mjög helgir, svo brauð og vín við altarissakramenti var látið standa á þeim. Jón talar líka um muninn á jökulvatni og bergvatni, og allítarlega um hveri. Um Geysi segir höf., að hann með jöfnu millibili gjósi vatni og sogi það í sig aptur; hann gýs þrjár stundir reglulega og sýgur svo vatnið í sig aptur aðrar þrjár, þó gýs hann ekki hærra en 6—9 álnir, en menn verða að vara sig, að vatnið ekki spýtist á þá. Snorralaug lýsir Jón einnig og segist sjálfur opt hafa baðað sig í henni; hann talar og um hverafugla í Ölvesi og segir, að einfaldir menn haldi, að það séu sálir fordæmdra; ekki segist höf. mundi hafa trúað því, að slíkir fuglar væru til, ef ráðvandir og »trúverðugir« menn hefðu eigi sagt sér, og þeir jafnvel sumir lærðir; bætir svo við, að eflaust sé margt í náttúrunni, sem vér ekki skiljum, og ekki sé alltaf rétt að neita einhverju, af því menn hafi ekki séð það sjálfir. Eldgos segir hann, séu svo nátengd hverum, að eigi sé hægt að greina náttúru þeirra sundur.

Þó Íslendingar á fyrri hluta 18. aldar skrafi margt og skeggræði um viðreisn landsins, þá ber þó sjaldan mikið á ættjarðarást í ritum þeirra. Heit og fögur ást á landi og þjóð kemur fyrst verulega í ljós í kvæðum og ritum Eggerts Ólafssonar. Jón Grunnvíkingur talar ekki neitt sérlega vel um Ísland og ekki ber hann hlýjan hug til landa sinna, enda segir hann, að sjer hafi alltaf liðið betur í útlöndum, meðal útlendinga, heldur en á Íslandi og í útlöndum meðal Íslendinga[1]. Íslandi lýsir hann svona:

»Ísland má raunar kallast einslags stórt hrúgald af grjóti, með grasgeirum frá sjó upp eptir skorað. Að sönnu er þar haglendi á sumardag fyrir naut, kvikfé og hesta, veiðistöður til fiskifanga víða við sjó, opt ganga þar stór harðindisár með löngum köflum. Landslýður óróasamur með óþokkamál og eyðir sjálfum sér; yfrið ósamþykkt og sundurlynt fólk, ágjarnt líka, óhreinlynt og illa geðjað. Þeir góðu menn eru miklu færri og fá engu ráðið«[2]. Á öðrum stað segir Jón: »Um þá íslenzku ósamlyndu, ágjörnu og óhreinlyndu nation er ei vert að tala; þeir mega þakka guði fyrir sína konga; þá hendir ei neitt það illt, er þeir hafi ei til unnið meira. Vont náttúrufar þessara norðurþjóða, Svía, Norskra og nationsnefnunnar Íslendinga, sendir þeim sjálfum allt þeirra böl; þeir hirða ei að drepa það, og því kemur hefnd guðs þeim í koll, sem sjá má af ýmsum bendingatyptunum vorra tíma, en þó er efandi, að þeir nokkurn tíma skipist við það. en of seint að iðrast, þá yfir þá er dottinn sá þyngsti kollsteypir, ef svo til bæri, að þeir kæmu undir annara konga vald. Eg befi ei viljað greina líklegar tilgátur fyrri manna skynsamra um það, fyrir hverjum forvitnum, spurulum; sé eg þó sumt fram komið, og ræturnar þróast til þess eptirfaranda«[3].

Jón Marteinsson var bláfátækur bóndasonur úr Rangárvallasýslu, fæddur 1711, hann ólst upp á Krossi í Landeyjum og dvaldi þar þangað til hann var 17 ára. Jón var fyrst við kennslu hjá séra Halldóri Pálssyni á Breiðabólstað í Fljótshlíð og fór svo í Skálholtsskóla, en varð brátt að víkja þaðan og fór svo norður að Hólum 19 ára; þar útskrifaðist hann 1731 og varð svo smásveinn Steins biskups Jónssonar. Í ágúst 1732 varð augljóst, að Helga dóttir Steins biskups, ekkja Jóns Pálssonar Vídalíns, gekk með þunga Jóns Marteinssonar, tók biskup sér það mjög nærri og varð út úr því mikil rekistefna; varð Jón fyrst að standa skriptir og var síðan rekinn burt, ráfaði hann svo hingað og þangað um Skagafjörð, unz hann sigldi með Akureyrarskipi um haustið, og var hann svo um veturinn, af góðvilja háskólakennaranna, tekinn í stúdentatölu; árið 1734 fékk hann uppreisn á æru, eins og allir skólagengnir menn í þá daga þurftu að fá, ef þeir höfðu orðið brotlegir með barneign. Árin 1738—48 var Jón Marteinsson skrifari hjá professor Hans Gram (1685—1748), 1742 varð hann »stipendiat« við safn Árna Magnússonar, en missti styrkinn aptur áður en Gram dó[1], og upp frá því er Jón alltaf að rita klaganir yfir því, hve sjóður Árna Magnússonar sé vanbrúkaður, en fékk enga áheyrn[2]. Eptir dauða Grams varð Jón skrifari hjá v. Klevenfeld og var það í 6 ár; lifði hann upp frá því við mjög þröngan kost í Kaupmannahöfn og fékkst við ýms ritstörf, ritaði og afskrifaði ýmislegt af fornfræðistagi, og lifði á því hinu litla, sem honum áskotnaðist fyrir það; Jón Marteinsson dó 1771. Allt þetta basl og armæða hefir eflaust haft áhrif á skapferli Jóns, en hann hefir í sjálfu sér verið einþykkur og geðstirður, það kemur allstaðar fram í ritum hans, hann talar illa um hvern mann og er hinn mesti orðhákur[3]. Rit Jóns Marteinssonar eru

---

[1] Annaler for nordisk Oldkyndighed 1853. bls. 301.

[2] Orðabók Jóns Ólafssonar. A. M. 433, fol.

[3] B. U. H. Addit. nr. 24-4°.

---

1) »Paa Grund af sin personlige Karakter, der efter Sagnet ikke gjorde ham værdig enten til sine Foresattes Tillid eller til sine Landsmænds Agtelse« (Nordisk Tidsskrift for Oldkyndigbed III., 1836, bls. 141).

2) Jón Marteinsson ritaði háskólaráðinu um þetta málefni 1748, litlu eptir andlát Grams, og segir í skjali sínu, að Gram hafi gjört sér ýmislegt rangt til, en eigi hefir Jón þorað að koma með klögnn þessa meðan Gram lifði; 10. maí 1756 ritar Jón Marteinsson klögunarskjal til konungs um hið sama, og lastar þar bæði Gram og Klevenfelt, sem báðir höfðu verið honum góðir; einkum er þó Jón reiður yfir því, að þeir Eggert og Bjarni nutu styrks af sjóði Árna Magnússonar, »til at gjöre med Lystreiser paa Island, for at lede der i Asken og finde slet intet«, eins og Jón kemst að orði. Nord. Tidsskr. f. Oldkynd. III. bls. 141—47.

3) Jóni Ólafssyni frá Grunnavík hefir opt verið gramt í geði við nafna sinn, það sést víða á ritum hans; ber hann Jóni Marteinssyni

mjög ruglingsleg og ókritisk, en þó er þar hér og hvar innan um nokkur fróðleikur um ýmislegt, er Ísland snertir, og munum vér hér dálitið minnast á hið helzta[1].

Jón Marteinsson samdi 1757 ritgjörð um ástand Íslands[2]; ritgjörð þessi, er eins og flest sem hann hefir ritað, samtíningur af ósamkynja efni, en á þó að vera nokkurskonar lýsing á landinu og ástandi þess; þó ritgjörðin sé mjög ruglingsleg, er þar þó dálitinn fróðleik að finna, einkum um menn, sem þá voru uppi. Í fyrsta kapítula telur Jón ýmsa rithöfunda, sem skrifað hafa um Ísland, einkum um framfarir þess og viðreisn, um sögu landsins og margt fleira, en flest af þessu kemur lítið við málefni því, sem hann ætlar að tala um. Sjálfur segist Jón hafa skrifað ritgjörð um viðreisn Íslands og þar einkum haldið því fram, að nauðsynlegt

---

á brýn marga óknytti, að hann hafi rægt sig, hnuplað frá sér bókum og handritum o. s. frv. Í bréfi til Jóns Þorkelssonar. 11. desember 1758, segir Jón Ólafsson meðal annars: »Sá famosus þræll og réttur spitzbub und galgenvogel Jón Marteinsson hafði með lymsku lokkað mig til að sýna sér historiam mina literariam, vissi siðan, hvar lá, og snappaði burtu, en neitar nú öllu, siðan eg hefi við hann talað; eg stend nú sem inermis eptir og verð enn á ný að forfigta mig og frambrjótast proprio marte«. (Hdrs. J. S. nr. 124, fol.) Á þetta minnist Jón Ólafsson hvað eptir annað; á einum stað ritar hann á spássíu: »Jón Marteinsson stal minni hist. lit. 25. nóv. 1758«; á öðrum stað: »Mér mega vera svik þeirra Jóns Marteinssonar um historiam meam literatam til áminningar, hvernig mín scripta muni fara eptir minn dag.«

[1] Um æfi Jóns Marteinssonar hefir því nær ekkert verið ritað, þau fáu atriði, sem hér eru nefnd, hefi eg hitt á stangli í ritgjörðum sjálfs hans og í ritum Jóns Grunnvikings.

[2] *Jón Marteinsson*: Islands nærværende Tilstand, kort og enfoldelig, men dog sandfærdigt og usminket afmalet og forestillet. Thott, nr. 961. fol. (144 bls., vantar aptan af): 1. Cap. Skribenter inden- og udenlands om Island. 2. Cap. Om Islands Situation, Störrelse og naturlige Beskadigelser. 3. Cap. Om de moralske Aarsager til Islands Ruin og Fordærvelse; geistlig- verdslig Husstand. Sectio secunda: 1, Nogle fremmede Moral- og Natur- Aarsager til Islands Beskadigelse. 2, Endydermere, hvis der med al Föie kunde critiseres udi bemeldte Nations uvederkvemlige Moralitet og Opförsel imod fremmede igjen, og især den danske Nation. Þennan seinasta lið vantar.

Digitized by Google

væri að byggja framtíð landsins á þjóðlegum grundvelli, halda við fornum búnaðarháttum og sparsemi, en forðast allar útlendar nýjungar. Jón segist hafa afhent Skúla Magnússyni þetta rit árið 1754, en hann hafi náttúrlega álitið sig allt of gáfaðan og mikinn mann, til þess að sinna slíku. Uppástungur og »project« Skúla Magnússonar og annara embættismanna, segir Jón Marteinsson, að muni verða landinu til ævarandi tjóns og eyðileggingar, og allstaðar úthúðar hann Skúla, þar sem hann getur, bæði í athugagreinum og meginmáli.

Í öðrum kapítula lýsir Jón Marteinsson landinu, og ber sú lýsing mest vott um vankunnáttu hans; hann segir t. d., að Skálholt muni vera á 66° n. br., en Hólar á 71° n. br., landið telur hann 113 norskar mílur á lengd. Höf. getur dálítið um ár og stöðuvötn á Íslandi, og segir ýmsar hjátrúarsögur um orminn í Lagarfljóti, vatnaskrímsli, nykra og öfugugga, segir hann að veturinn 1730—31 hafi 4 menn við Mývatn dáið af að eta öfugugga; hann lýsir og allnákvæmlega kláfdrætti á Jökulsá á Dal. Mest talar höf. um ýmsa apturför landsins af náttúrunnar völdum, um snjóflóð, skaðlegar mýrar, roksanda, eldgos, skriður, vetrarkulda og óáran, hafís og örðugar samgöngur, villidýr og ránfugla, um músabit á fé, og um skaða þann, er hollenzkir duggarar gera landinu.

Í þriðja kapítula talar Jón Marteinsson um siðferðislegar orsakir til hrörnunar landsins, og talar þar mest um ókosti Íslendinga og ýmsar misfellur á stjórnarfari; segir hann, að Ísland hafi á seinni tímum verið svo óheppið, að embættismenn hafi allir verið ónýtir, illviljaðir, sjerplægnir og illa lærðir, en æðstu stjórn landsins hafi útlendir menn haft, sem hafi verið jafn óhæfir til þess starfa, eins og höf. til að vera stórvesír í Tyrklandi. Þá talar hann um skólana, kirkjustjórnina og bág kjör presta, og vill láta skila þeim aptur jörðum og öðru fé, er gekk undan kirkjunni á siðabótartímanum. Þá talar hann um byggingu jarða og sveitarstjórn, hvernig allt slikt skuli endurbæta. Höf. vill láta auka sögulestur meðal aþýðu, og láta senda aptur til Íslands öll jarðaskjöl, sem geymd eru í Kaupmannahöfn. Viðreisn til hins betra segir hann, geti

Digitized by Google

ekki orðið á skömmum tíma, af því að apturförin sé mest að kenna leti og aumingjaskap Íslendinga sjálfra; ekki séu þeir heldur færir um að stjórna sér, það hafi bezt sýnt sig. er hin mikla óöld var á dögum Odds Sigurðssonar. Segir hann að það sé orðinn siður Íslendinga, að skamma Dani fyrir allt, en hann segist vilja minna landa sína á, að þeir verði sjálfir að taka sér fram, því ókostir allir og vankvæði séu að kenna þeirra eigin ónáttúru, heimsku og dónaskap,[1] og þeir verði að bæta sjálfa sig, áður en þeir fara að álasa þjóð, sem er þeim í öllu fremri og vitrari. Slík stóryrði um þjóðir og einstaka menn eru algeng í öllum ritgjörðum Jóns Marteinssonar. Í hinum seinni kafla hins 3. kapítula talar höf. mest um, að fornfræðanáminu sé að fara aptur og um sjóð Árna Magnússonar, hve illa honum sé varið, og hefir höfundurinn þar allt á hornum sér. Þá dettur botninn úr ritgjörðinni allt í einu.

Aðra ritgjörð hefir Jón Marteinsson samið um allskonar undur á Íslandi.[2] Þar er safnað saman þjóðsögum af ýmsu tagi, helzt um íslenzk dýr. Þar eru sögur um hvítabirni, um seli, sem verða að mönnum níundu hverja nótt, um bónda, sem gjörði samning við steypireyður; þar eru ennfremur sögur um Brandanus siglingabiskup, um skeljar hins helga Jakobs, um músarbróður, um rjúpur og álptir og fugl þann, er fjölmóður heitir, um orminn í Lagarfljóti og um nykra, ennfremur saga um skrítna veiðiaðferð í Ölvesi. Maður er kallaður var Gæru-Brinki, sagði sögu þessa undir borðum í Skálholti: Þegar kýr vaða um flóa og keldur í Ölfusi hanga stundum laxar við spena þeirra og þá er hægt að ná þeim, laxarnir sjúga kýrnar úti í vatninu, en eru stundum ekki búnir að fá nægju sína og hanga við, þegar kýrin fer upp úr foræðinu. Höf. segir sögur um flyðrur, fjögralaufasmára, um fylgjur og apturgöngur; þá segir hann allítarlega frá því, hvernig villibý gjöri bú sin, talar um kongulær, og segir frá einkennilegum venjum, sem hafðar voru, er konur lágu á sæng, og að endingu getur hann um glímugaldur, um tilbera og um freistingar þær, er djöflar og púkar gjöra mönnum á langaföstu.[1]

---

[1] »som allene dependere af deres egen Vanart, Dumhed og Tölperagtighed«.

[2] De frivolis Islandorum miraculis. Thotts Samling, nr. 953, fol.

25. Útlend rit um Ísland. Anderson, Horrebow.

Framan af 18. öld er þekking útlendinga um Ísland svipuð því sem áður var; þó eru skröksögurnar sjaldan eins magnaðar, eins og á 17. öld. Á Norðurlöndum hafa menn á þessu tímabili fengið allgóða vitneskju um landshátlu á Íslandi, en sú þekking breiddist ekki út til annara landa fyrr en um miðja öldina, er Horrebow gaf út bók sína um Ísland á ýmsum málum. Íslands er á fyrri hluta 18. aldar getið stuttlega í ýmsum landfræðisbókum á svipaðan hátt sem fyrr, og hirðum vér ekki að tína það allt saman, af því þar er fátt nýtt eða merkilegt. Í þessum kapítula nefnum vér aðeins sum þeirra rita, er geta Íslands nánar, og sjerstaklega munum vér skýra frá aðalefni bóka þeirra, sem Anderson og Horrebow skráðu, því þær einkenna tímann bezt. Bók Andersons er hið síðasta af yfirgripsmeiri ritum, sem eingöngu styðja sig við sjómannasögur og annað marklaust þvaður, en Horrebow rannsakar sjálfur ýmislegt, hrekur hinar fornu lygar með góðum rökum og ritar landlýsingu með greind og skynsemi, þó hún sé nokkuð sundurlaus, af því bókin er deilurit. Litlu síðar byrjar nýtt tímabil, er Eggert Ólafsson kemur til sögunnar.

---

[1] Af öðrum ritgjörðum Jóns Marteinssonar má nefna þessar: Fortegnelse over nogle lærde og ulærde Mænd, som have skrevet og digtet noget mærkværdigt og ere barnfödde udi Island. Ny kgl. Samling. nr. 1274, fol. (12 bls., ekki eldri en 1740) Korte Betænkninger vedkommende den geistlige Stand udi Island. Ny kgl. Samling, nr. 1273, fol. (22 bls., skrifað c. 1756—57). Útleggingar af ritum um eldgos (Kötluhlaup 1755, Mývatnseldar 1724-29, Öræfagos 1727). Thotts Samling, nr. 1740-4° og Kalls Samling, nr. 270, fol. Relation fra Island om hvis mærkværdigt er passeret fra September 1758 til September 1759 inclusive. med sine tydelige Anmærkninger til Sagernes nærmere Oplysning og Forklaring. Thotts Samling, nr. 954C, fol. (18. bls.). Relation fra Island 1768 Ny kgl. Samling, nr. 1672-4°. Í þessum fréttagreinum er mest talað um árferði, framfaratilraunir, verzlun og um einstaka menn, og skammar höf. alla, sem hann nefnir; í fréttunum 1768 álítur höf. hreinan óþarfa að setja lækna á Íslandi og lærðar yfirsetukonur.

Rétt fyrir aldamótin kom til Íslands hollenzkur skipstjóri, sem hét *C. G. Zorgdrager*, hann hefir ritað stóra bók um hvalaveiðar í Norðurhöfum,[1] og í henni er alllangur kafli um Ísland. Mestur hluti þessarar Íslandslýsingar er því nær orðrétt útlegging úr riti Isaac's Peyrére, en þar eru þó kaflar innan um eptir Zorgdrager sjálfan, og lýsir hann þar ýmsu, sem hann hefir séð á Íslandi. Árið 1699 segist Zorgdrager hafa komið á höfnina Goeswyk[2] á Íslandi, þar hitti hann danskan kaupmann og fóru þeir við fimmta mann skemmtiferð til hvera þar í nánd. Þegar þeir höfðu farið þrjár mílur, komu þeir að hverunum, þeir eru undir brattri fjallshlíð; hinn nyrðsti var stærstur og sauð mjög í honum, hann var kringlóttur og miklu stærri en grútarpottur, í kringum hann voru margir aðrir smærri hverir, vatnið frá hverunum safnast í dálitinn læk, allir voru þeir svo heitir, að menn brenndu sig, ef þeir ráku fingur niður í þá; vatnið var betra á smekkinn en bergvatnið í kring, en þó var nokkur brennsteinskeimur af því. Annar hver var hérumbil 500 fetum[1] sunnar en hinn fyrsti, hann var 5 fet á breidd og engir smáhverir i kringum hann, þessi hver gýs 10—12 feta hátt og sækir i sig vatnið eins og hvalur sem blæs; þriðji hverinn, 5—600 fetum sunnar, var minni og smáhverir í kringum hann, hann gaus 2—3 fet. Hinn fjórði hver var fjórðung mílu suðvestur frá hinum síðasta, og var vatnið i honum rauðleitt. Allir þessir hverir voru eins og úthöggnar steinþrór, en þó ósléttir, og spýttist vatnið út úr hörðum kletti; grasið nærri hverunum var allt döggvað af hveragufunum, og var grænna og fegurra en annars staðar. Stærsti goshverinn, annar í röðinni, gaus mjög reglulega; þegar hann sókti í sig veðrið, lækkaði vatnið 5—6 fet frá barminum, meðan þeir félagar töldu til 200, hækkaði vatnið um 3 fet og hoppaði svo dálítið upp, féll svo aptur um 1—1$^1/_2$ fet og hófst svo aptur upp á barma, meðan þeir töldu til 100, svo gaus hverinn 10—12 fet og hélt áfram gosinu, meðan þeir töldu 50. Allt gosið frá byrjun varaði meðan talið var til 400. Hægt var að skoða hverinn, meðan hann var að sækja í sig veðrið, af því gosin fóru svo reglulega fram, en þegar hann gýs, spýtir hann vatninu í allar áttir. Þeir Zorgdrager bundu snæri um kjötbita og köstuðu honum í hverinn, kastaðist hann 9 sinnum upp á hálfum klukkutíma og var þá soðinn, snæddu þeir hann síðan með góðri lyst, borðuðu brauð með og drukku hveravatn, síðan fengu þeir sér mjólk á næsta bæ. Hverar þessir eru undir hálshlíð og hærri fjöll ofar, en sléttlendi fyrir neðan, svo hverareykirnir sáust frá skipunum. Skipstjórinn danski mældi dýpt hveranna og voru þeir (eptir röð þeirri sem áður var talin) 5, 6 og 6$^1/_2$ faðmur; þó getur verið, að þeir séu miklu dýpri, hverapípurnar ganga ef til vill í krókum inn undir fjöllin. Brennandi fjöll eru 7—8 mílur frá hverunum, úr þeim kemur bláleitur brennisteinslogi, eins og þegar kveykt er á brennivíni.[2] Höf.

---

[1] Eg hefi haft fyrir mér þýzka útgáfu af þessari bók: *C. G. Zorgdragers* alte und neue grönländische Fischerei und Wallfischfang. mit einer kurzen historischen Beschreibung von Grönland, Island, Spitzbergen, Nova Zembla, Jan Mayen Eiland, der Strasse Davis u. a., ausgefertiget durch Abraham Moubach. Zu Ende ist allhier beigefüget eine summarische Nachricht von dem Bakkeljau- und Stockfischfang bei Terreneuf. Aus dem Holländischen übersetzet und mit accuraten Kupfern und Land-Charten gezieret. Leipzig 1723-4°. Þar er í 1. Theil um Ísland, kap. 7—11, bls. 68—110. VII, Islands Länge und Grösse, Erfinder und Beschaffenheit derselben Insul. VIII, Von dem Handel der Isländer, und wie sie den Wind verkaufen. IX, Von der alten Eintheilung und Regierung Islandes, item, wenn und wie das Christenthum eingeführet worden. X, Von der Isländer ehmaliger See-Macht u. a., item, wer Island vor alters mit Volk besetzet etc. XI, Verschiedene Meynungen von der Besetzung Islandes. Framan við 7. kap. er uppdráttur Íslands, líklega grundvallaður á korti Guðbrandar Þorlákssonar; margt er þar bjagað, bæði lögun strandanna og nöfnin, þó er hnattstaða landsins, hvað norðlæga breidd snertir, rétt.

[2] Goeswyk á líklega að vera sama sem Húsavík, og hverirnir eru þá Uxahver og uppspretturnar í kring (sbr. kortið, sem fylgir bókinni).

---

[1] 50 Ruthen; annars er lengdarmálið Ruthe (Rode) mislangt ýmsum löndum, í Danmörku, Baden og Schweiz 10 fet, í Preussen 12 fet, í Nassau 10 fet (Werkruthe) og 16 fet (Feldruthe) o. s. frv.

[2] Þeistareykjanámur eða Hlíðarnámur?

ritar síðan langt mál um orsakir eldfjalla og hvera, en hér verðum vér að sleppa því.

Zorgdrager getur þess, að Íslendingar í þá daga séu orðnir miklu meiri snyrtimenn en fyrrum, þegar Blefken lýsti landinu; hann segir og, að það sé ekki undarlegt, þó almúgi í svo fjarlægu landi sé ekki eins siðaður og ráðvandur eins og í suðlægari löndum; hann getur þess og, að til séu vel siðaðir og menntaðir Íslendingar. Sögunum um vindsölu Íslendinga og öðru þvílíku, segir hann að enginn skynsamur maður trúi, en þær séu samt skrítnar og skemmtilegar. Zorgdrager lýsir nokkuð húsakynnum Íslendinga, húsin eru byggð úr torfi og mold, en sperrur, hurðir og stoðir úr tré eða hvalbeinum; sperrurnar eru þaktar hrísi og torfi; sum hús eru byggð undir brekku og þökin flöt upp að brekkunni og grasivaxin, svo maður getur óvart gengið út á húsin og verður ekki var við, fyrr en maður sér reyk upp úr strompinum; í hús þessi gengur maður boginn eða skríður öllu heldur um litlar dyr, og víða er svo lágt undir lopt, þegar inn kemur, að menn geta náð upp í þak með hendinni. Á þakinu er gat og í það er sumstaðar sett tunna og hún notuð sem reykháfur, eldur er kyntur á miðju gólfi undir strompinum, og kringum hann situr kvennfólkið og saumar og prjónar. Ljós fá menn inn í húsin helzt í gegnum strompinn, en sumstaðar eru þó 2 eða 3 göt með glerrúðum eða skjágluggum. Á vetrum ganga kindur og hestar úti, en kýr og geitur eru hýstar og fóðraðar á þurkuðum þorskhausum og heyi. Sjálfir lifa Íslendingar mest á fiski, kjöti og mjólk; harðfisk eta þeir í stað brauðs. Þeir Zorgdrager sáu smáblöð lík víðiblöðum, sem Íslendingar hafa til matar, blöð þessi merja þeir sundur í potti með steini, eða mala þau og baka svo úr þeim brauð, gras þetta er líka látið saman við mjólk og gerður grautur úr.[1] Af brauði þessu segist Zorgdrager hafa fengið dálitla ögn og eins bita af harðfiski, og segist enn geyma hvorttveggja. Á vetrum hafa Íslendingar hrís, kúamykju og tað til eldsneytis; þeir hafa gnægð mjólkur, fisks

---

[1] þetta hafa líklega verið fjallagrös, þó höf. segi, að þau hafi verið lík víðiblöðum.

Digitized by Google

og kjöts, en hvorki korn né tréávexti og heldur ekki garðávexti, en þeir nota súrutegund, sem vex á víðavangi. Ísland er mjög víðáttumikið og grýtt og óvíða grösugt, þar eru lyngmóar og smárunnar, en engin tré, þó getur fjöldi kvikfjár lifað í landinu sakir stærðar þess. Í beztu dölunum vex gras, en gisið, gisnara en á Hollandi, svo af stórum engjum fæst aðeins litið hey.

Hinn nafnfrægi rithöfundur *Ludvig Holberg* (1684—1754) gaf út lýsingu Danmerkur og Noregs 1729 og lýsir þar líka nokkuð Íslandi.[1] Ísland er fjöllótt og grýtt eins og Noregur, byggð er aðeins með sjó, en upplendið eintóm öræfi, korn vex þar ekkert, en mjöl er flutt til landsins, er aðeins hinir efnuðu geta keypt, menn eta kjöt og harðfisk og söl í brauðs stað. Hafísinn flytur rekavið, birni, úlfa[2] og refi til landsins; þar eru engir málmar, en nógur brennisteinn, sem kemur út úr eldfjallinu Heklu, og er hann fluttur þaðan til útlanda frá næstu höfnum.[2] Fálkar eru veiddir á Íslandi og kaupir »fálkafangari« konungs þá fyrir 5—15 dali, fyrir alhvíta fálka eru borgaðir 15 dalir; á fálkaskipinu eru stundum fluttir 120 fálkar í einu; fálka þessa gefur Danakonungur Þýzkalandskeisara, Frakkakonungi og öðrum stórhöfðingjum, og þykja þeir hin mesta gersemi. Holberg segir að sigling sé á 24 hafnir á Íslandi, 17 fiskhafnir og 7 kjöthafnir, og eru þær leigðar kaupmönnum; telur hann stjórnina hafa góðar tekjur af Íslandi, og segir hverjar þær séu; höf. getur þess ennfremur, að Ísland og Vestmannaeyjar séu opt nefnd hvort fyrir sig, en það sé jafn undarlegt, eins og að nefna í sömu andránni Sjælland og Amager. Holberg segir, að Íslendingar séu, eins og Norðmenn, mjög ákafir og geðmiklir; helzti sjúkdómur á Íslandi er skyrbjúgur, og holdsveiki er og mjög tíð; segir höf., að holdsveikin sé bæði á Íslandi og í Noregi algengust þar sem fiskmeti er aðalfæða, þó segir hann að sóttnæmi holdsveikinnar sé ekki eins mikil í köldum löndum, eins og i hinum heitari. Um Ísland ganga svo margar skröksögur, segir hann, að margir ímynda sér erlendis »að þar sé hvorki kristni, skírn né menntun, og að Íslendingar hafi nærri ekkert mannamót á sér, nema þeir séu skapaðir í kross, en í því skjátlast þeim hraparlega, því nú eru þar í landi margir skynsamir og lærðir menn«. Holberg telur Íslendinga ágætlega vel gáfaða, og hælir þeim fyrir sagnaritun þeirra. Við biskupsstólana eru tveir latínuskólar, en þar er engin kennsla frá jónsmessu til mikaelsmessu, því þá fara piltar heim til sín. Handiðnir eru á lágu stigi, en þó eru nauðsynlegustu hlutir búnir til í landinu sjálfu; enginn skraddari er þar í landi, en konur sauma allan fatnað; aðalstörf karlmanna eru fiskiveiðar, kvenna ullarvinna. Norðlendingar eru snyrtilegastir í framgöngu, en þeir eru líka dramblátastir og montnastir. Mysa er þar aðaldrykkur, öl fá Íslendingar frá Danmörku og brennivín, sem þeir eru mjög hneigðir fyrir. Holberg nefnir hinar verstu skröksögur um Ísland og hrekur þær: »Menn, er koma af löngum ferðum, fyrirverða sig ekki að segja hinar ótrúlegustu skröksögur, og ef menn hafa á móti þeim, sanna þeir þær með eiði; einu sinni sagði kaupmaður, sem verzlaði á Íslandi, mér, að hann hefði séð Íslending taka af sér skóna og stýfa þá úr hnefa eins og pönnukökur. Eg hristi höfuðið til merkis um að eg tryði þessu ekki, en hann lagði eið út á það, að sagan væri sönn, og þá varð eg að þagna«.

---

[1]) *L. Holberg:* Dannemarks og Norges Beskrivelse. Kjöbenhavn 1729 4°. (Islands Beskaffenhed bls. 53—55. Islændernes Natur og Egenskab bls. 29—32).

[2]) Úlfar hafa aldrei komið til Íslands; hvergi er brennisteinn til muna kringum Heklu, svo allt þetta er skakkt.

Þriðja útgáfan af Danmerkurlýsingu Holbergs[1] var prentuð 1762, þeir Olrik og Jón Eiríksson sáu um prentunina; þessi útgáfa er mjög aukin, að því er Ísland snertir, þar er drepið á sögu landsins og talað allmikið um íslenzka verzlun og verzlunarsögu, þar er einnig allangur kafli um íslenzka lagasetningu og lagasögu, og er allt greinilega og vel fram sett, þó það sé stutt.

Georg Krysing, sá, er átti bréfaskipti við Jón Ólafsson frá Grunnavík, hefir einnig ritað nokkurskonar Íslandslýsingu, sem þó er fremur ómerkileg, að eins samsafn af ýmsu úr ritum annara manna.[1] Krysing hefir notað rit eptir Blefken, Arngrím lærða, Þorkel Vidalin, Zorgdrager og Jón Ólafsson frá Grunnavík. Lang mest talar höf. um dýrafræði Íslands, en fátt um landfræði; hann getur um skoðanir manna um Thule, um loptslag, hafís, snjó, ölkeldur, hveri, eldfjöll, steina, málma og grös, svo um skeljategundir, óskabjörn, helsingjanef, um hvali, fugla og villidýr, og dálítið um klæðnað Íslendinga og siði. Flestöll íslenzk nöfn eru mjög bjöguð, og allt ritið mjög ókrítískt.

---

[1] *L. Holberg:* Dannemarks og Norges geistlige og verdslige Staat eller Beskrivelse. 3. Oplag. Kjöbenhavn 1762·4°.

Hugmyndir útlendinga um Ísland sjást einkar vel á algengum kennslubókum og alþýðubókum, sýna þær að þekkingin var ennþá ekki beisin framan af öldinni. Í mörgum kennslubókum er Ísland að eins nefnt og getið um Hóla, Skálholt og Bessastaði,[2] og nöfnin þó vanalega afbökuð. Í sænskri landafræði[3] stendur t. d. að eins þetta: »Á Íslandi er Skálholt helzti bærinn; á Hólum er biskup, skóli og prentsmiðja, á Bessastöðum er amtmannssetur, og Hekla er eldgjósandi fjall«. Í hinum smærri kennslubókum er þetta vanalega allur vísdómurinn um Ísland. Í hinum stærri kennslubókum eru sumstaðar lengri kaflar um Ísland, og er þá optast ýmsu safnað saman úr Blefken, Peyrère og öðrum eldri ritum. Landfræðisbækurnar á öndverðri 18. öld eru að því leyti skárri en hinar fyrri, að þær eru ekki nærri eins gagndrepa af hjátrú, þó margar gamlar kerlingabækur haldist enn og lengur, jafnvel fram á vora daga. Til dæmis set eg hér kafla úr þýzkri og enskri landfræðisbók; í hinum frönsku bókum er efnið hérumbil hið sama.

Í hinni þýzku landafræði eptir *J. Hübner*,[4] sem mikið var notuð á þeim tímum, er alllangur kafli um Ísland, og er þar fátt rétt, en margt skakkt. Hübner segir, að heimskautsbaugur skeri landið mitt, það sé 80 mílur á lengd og 60 á breidd; hann segir að landsstjóri búi á »sloti« einu sunnan til á Íslandi, og kallar hann það ýmist Bellastædt, Ballenstædt eða Bollastædt (Bessastaðir). Hübner segir, að Íslendingum þyki mjög vænt um hesta sína, enda séu þeir, þó þeir séu smáir, þolgóðir og vanir að klöngrast yfir ár og fjöll; þegar Íslendingar ferðast eitthvað hafa þeir að minnsta kosti 10 hesta í ferðinni og tjöld meðferðis, því þeir verða að setjast þar að, sem bezt er fyrir hestana. Á sumrum eta hestarnir sæt sjóargrös (söl), á vetrum hey, en þegar það þrýtur eru þeir fóðraðir með harðfiski. Nautgripir á Íslandi hafa opt 5 horn, og eins sauðkindur. Íslendingar stappa fiskinn, og baka svo brauð úr stöppunni, þeir búa í jarðhúsum, opt 10, 20 eða 40 í sama húsi, og má geta því nærri, að lifnaðarhættirnir eru skrítnir í slíkum húsakynnum; húsbúnað sinn smíða Íslendingar allan úr hvalbeinum; lífréttur þeirra er harðsoðin bjargfuglsegg, þau eta þeir með beztu lyst, saltlaus og brauðlaus. Refar á Íslandi eru svo grimmir, að þeir eyða heilum sauðahjörðum; ísbirnir koma til Íslands frá Grænlandi og eru sumir svartir og sumir öskulitir. Hübner segir ennfremur, að á Íslandi sé mesta mergð af höggormum og allskonar eitruðum skriðkvikindum. Helzti verzlunarstaðurinn heitir Hanselfort (Hafnarfjörður), þangað koma margir Danir, Norðmenn og Þjóðverjar; einkum þykja Þjóðverjar kærir gestir, sérstaklega hjá kvennfólkinu, þó segir höf., að ekki sé rétt að trúa öllum þeim sögum, sem sagðar eru Íslendingum til minnkunar. Hekla er svo ógurleg, að ekki er hægt að komast nær henni en svo, að 6 mílur verða eptir að fjallinu; eldur brennur í rótum hennar, en að ofan er hún þakin snjó og ís. Dönsk útlegging af þessari bók[1] kom út í Kaupmannahöfn 1743, þar er kaflinn um Ísland allt öðru vísi og nokkurn veginn réttur, og hefir útgefandinn líklega notið tilsagnar einhvers Íslendings; nöfnin eru víðast hvar rétt skrifuð; þar er stutt staðalýsing og getið helztu merkisstaða í ýmsum sýslum landsins.[1]

---

[1] *Kryssing:* Gesammelte Nachrichten von der Insul Island. Kalls Samling, nr. 626-4° (176 bls.). Sbr. Ny kgl. Samling, nr. 1839-4°. Sumstaðar er höf. kallaður Georg Krysing, sumstaðar að eins Kryssing.

[2] Bessastaðir eru sumstaðar kallaðir Kronningsgaard, og er það líklega afbökun af Kongens Gaard (Konungsgarður).

[3] Anvisning til hela nyare geographien. Stockholm och Upsala 1755, bls. 91.

[4] *J. Hübner*: Vollständige Geographie. 3. Auflage. Hamburg 1736. 3 bindi í 8vo. Um Ísland í 2. bindi, bls. 89—100.

---

[1]) *J. Hübners* Geographie fordansket, rettet og formeeret (ved J. P. Anchersen). Kjöbenhavn 1743-8vo, bls. 479—483.

Í enskri landafræði eptir *Pascoud*[2] er kafli um Ísland, og er þetta aðalefni hans. Nafn sitt dregur Ísland af ísnum, sem girðir landið mestan hluta ársins; helztu bæirnir heita Hola, Skalhot og Kurbar;[3] kastali er þar einn, sem heitir Bested og tvær beztu hafnirnar heita Hanar og Keplarwick.[4] Sumstaðar á Íslandi skín sólin á sumrum samfleytt nætur og daga í 3 mánuði, en á vetrum er aptur 3 mánaða nótt. Loptslagið er kalt og heilnæmt, og járn ryðgar fljótt. Ísland er mestallt fjöllótt, og í jarðvegi er víðast leir, en sumstaðar sandur; þar er hvorki korn né skógar, nema litlir runnar af birki og eini. Fátæklingar á Íslandi gjöra brauð úr möluðum fiskbeinum, en sunnan til á landinu er mikið til af dökkum nautgripum, kollóttu sauðfé og hestum; hrossin lifa á vetrum á þurkuðum fiski eða mosa og grasi, sem þau krafsa undan snjónum. Helztu útflutnings vörur eru harðfiskur, smjör, tólg, vaðmál, brennisteinn og dýraskinn af refum, björnum, hjörtum, úlfum og selum. Á Íslandi eru þrjú eldfjöll Hecla, Helga og la Croix (Krossfjall), þau fjöll eru öll mjög há og snævi þakin og spúa eldi, sjóðandi vatni, fossum af brennisteinsvökva, sem brennur eins og vinandi, svartri ösku og stórum vikrum, og það með svo miklum hvellum, að mestu þrumur eru ekki eins ægilegar. Íslendingar halda, að þar sé mynni vítis, og þykjast sjá þar hersveitir púka, sem flytja þangað sálir fordæmdra, einkum þegar orustur eru háðar. Vestan til á eynni er vatn, sem alltaf rýkur, og er þó svo kalt, að allt verður að steini, sem í það er látið; úr öðru vatni á miðri eynni rjúka banvænar gufur, svo fuglar deyja, er yfir fljúga. Á vissum tímum ársins reka, af sérstakri náð forsjónarinnar, frá norðri að ströndum landsins á ísjökum stórir trédrumbar, og með þeim hirtir, refir, birnir, úlfar og einhyrningar; þá standa íbúarnir í hópum niður við sjóinn og bíða eptir björginni; timbrið nota þeir í byggingar og til eldiviðar, en dýrin til matar sér. Þar eru margar tærar og heilnæmar uppsprettur, og sumar eru álitnar eins nærandi eins og bjór; á Íslandi eru líka margar tjarnir, vötn, lækir og skipgengar ár, fullar af allskonar fiskum, þar eru firðir margir, en fátt um hafnir og víggirta bæi. Íslendingar eru smáir vexti, en sterkir og langlífir; þeir eru fávísir og hjátrúarfullir, og vanalega mjög fátækir; kofar þeirra eru byggðir úr timbri og hálfir í jörðu sakir hvassviðra og til þess menn geti haldið á sér hita. Íslendingar voru í fornöld skynsamastir allra á Norðurlöndum, og geymdu fornsögur sínar í ljóðum og rituðu þær á eigin tungu, en það er gotneska, sem þeir tala enn.[1] Á Norðurlandi er þéttbýlast, en annars er landið fámennt og strjálbyggt. Lýsingin endar með sömu klausunni eins og hjá P. Gordon (II., bls. 221), þar sem hann talar um villimenn og skurðgoðadýrkendur, er búi í hellum uppi í landinu.

---

[1] Í Tindastóli segir höf. að finnist margir agatar og sjaldgæfir gimsteinar, einkum i Glerhallavik og Ódáðahrauni(!) (Oodahraun, en uveysom Klint), bls. 480. Um Geysir segir hann (bls. 482) »hvor af en stor Klippe eller Steen udspringer en Aare med koldt Vand, og en Alen nedenfor paa samme Klippe en anden Aare med varmt Vand, og har derhos dette besynderligste, at hver 3je Time efterfölger dette Spring eller Veld Havets Ebbe og Flod«.

[2] *M. Pascoud:* Historico-political geography. London 1726-8vo. 2 Voll. Um Ísland I. bls. 189–191.

[3] Lenglet Dufresnoy (Methode pour etudier la géographie, Paris 1736), telur líka þorpin Kurdar og Sirda (á líklega að vera Kirkjubær og Síða) á Austurlandi, og Gils á Vestnrlandi. Nicolle de la Croix (Géographie moderne, Paris 1769,) segir að Gils sé lítið þorp við botninn á samnefndum firði (Gilsfirði). Lengi haldast vitleysurnar; í danskri kennslubók, sem ætlnð er alþýðuskólum (L. Nørreslet: Støttepunkter for Jordbeskrivelse, Sproglære og Regning. Slagelse *1892*. bls. 3) er sagt, að Skálholt sé enn biskupssetur.

[4] Bested = Bessastaðir; Hanar = Hafnarfjörður; Keplarwick = Keflavík.

Í ýmsum frönskum landfræðisbókum frá þeim tíma eru alllangir kaflar um Ísland, t. d. í bókum eptir Nicolle de la Croix, Lenglet Dufresnoy, Noblot, Abraham du Bois, J. Palairet,

---

[1] Sumir fræðimenn hafa sagt, að mikil líking sé milli tungu Íslendinga og Japansbúa(!), og því hafi víst fyrrum verið samgöngur þar á milli landa, sbr. Duret: Tresor des Langues, bls. 922, er Adelung: Geschichte der Schiffahrten, Halle 1768, vitnar í, bls. 440.

J. Vaissete[1] o. fl., en allt er það af sama tagi, gömlu lýsingarnar og gömlu kerlingabækurnar teknar upp aptur og fáar nýjar vitleysur; Dufresnoy segir þó, að alþing hafi aðsetur sitt i Skálholti og Íslendingum þyki slæmt nauta- og kindakjöt, Palairet og A. du Bois segja, að á Hólum sé ágæt höfn, og Palairet, að Noregskonungur hafi fundið Ísland árið 890 o. s. frv. Í ýmsum þýzkum stórum landfræðisbókum eru líka orðmargar lýsingar á Íslandi, sem ekkert er á að græða. *Happelius*[2] fer eingöngu eptir bók Martinieres og gerir mikið úr göldrum og fjölkyngi Íslendinga, sem eru svo skyggnir, að þeir heiman að frá sér sjá glögglega hvað gerist inni i húsum annara manna í fjarlægum löndum. *Melissantes*[3] segir, að Norðmenn hafi tvisvar numið land á Íslandi, en í fyrra skiptið fluttu þeir sig aptur burt til heitari landa; hann segir ennfremur, að borgin Keplawick hafi beðið mikið tjón i jarðskjálfta 1653, sem enginn fótur er fyrir. *Chr. B. Häckhel* segir meðal annars um Heklu: »Þegar hin eldfimu efui eigi geta fengið útrás, þá framleiða þau allskonar hljóð, sem ekki eru ósvipuð ýlfri, þess vegna halda ýmsir auðtrúa menn, að þar sé helvíti, og að sálir fordæmdra kveljist þar«. Höf. þessi segir ennfremur, að Skálholt sé aðsetursstaður stjórnarinnar á Íslandi, og á Hólum sé góð höfn, en sú borg sé lítil og engir múrar í kringum hana.[4]

---

1) *Nicolle de la Croix*: Géographie moderne, Paris 1769-8vo (um Ísland II., bls. 52—53). *Lenglet Dufresnoy:* Methode pour etudier la géographie. Paris 1736-8vo (II.. bls. 22—26). *Noblot:* Géographie universelle. Paris 1725-8vo (I., bls. 147—48). *Abraham du Bois*: La géographie moderne. Leide 1729-4° (I., bls. 439-440). *J. Palairet*: Nouvelle introduction á la géographie moderne. Londres 1755-8vo (I., bls. 216—217). *J. Vaissete*: Géographie historique, ecclesiastique et civile. Paris 1755, 4 bindi i 4°, og 12 bindi í 8vo. (Um Ísland í 4° útgáfunni I., bls. 101—104).

2) *E. G. Happelii* Mundus mirabilis tripartitus oder wunderbare Welt in einer kurzen Cosmographia fürgestellet. Ulm 1708-4°. (Um Ísland II., bls. 363—64, og III., bls. 902—905).

3) *Melissantes*: Cosmographia novissima oder allerneueste und accurate Beschreibung der gantzen wunderbaren Welt. Frankfurt und Leipzig 1715-4°, bls. 958—959.

4) *Chr. B Häckhel*: Allgemeine und neueste Welt-Beschreibung. Ulm 1739—40-4-°. (Um Ísland I., bls. 860, og II., bls. 3102—3104).

Á fyrri hluta 18. aldar hafa vist mjög fáir ferðast til Íslands sér til fróðleiks og skemmtunar. Baron Eggers getur um handrit af ferðasögu einhvers ókunnugs manns (N. L.), sem á að hafa ferðast á Íslandi og ritað bók um ferðina 1717, en hvað orðið er af því handriti vitum vér ekki.[1] Í Vatnsfjarðarannál stendur: »1756: Hér kom inn danskur hofjunker von Brandt upp á forlysting«,[2] en hvaða frægðarverk hann hefir unnið vitum vér heldur ekki. Nicolai Mohr getur þess í náttúrusögu sinni, að 69 spurningar hafi 1742 verið lagðar fyrir lærða menn á Íslandi, og 34. spurningin hafi verið um það, »hvort Íslendingar auk mós einnig brenndu gömlum íshnausum, sem orðnir væru sleingjörvir og harðir af elli?« Segir Mohr að skólastjóri á Hólum hafi svarað spurningunum, og tilfærir svar hans uppá fyrrnefnda spurningu.[3] Eg hefi fundið spurningar þessar í ríkisskjalasafninu á islenzku,[4] en ekki veit eg með fullri vissu

---

1) Reise-Beskrivelse til Island, hvorudi omstændig forklares Landets Egenskab og Naturens Virkning i Landet, saa og Indbyggernes Sæder, Skikker, Waner, Forhold, Handel, Negotie, Øffrighed, Lærde Mænd og Sprog etc.; altsammen med historiske Anmærkninger og naturlige Aarsagers Betragtning beskrevet af en curieus Liebhaber, som har paataget sig denne Reise. Kjöbenhavn 1717, 192 bls. 8vo. Bókin var tileinkuð »sira Teiter« á Ísafirði (líklega sira Teiti Pálssyni † 1728) og undir tileinkunnarorðunum stóðu upphafsstafirnir N. L. (C. U. D. Eggers: Beschreibung von Island. Kopenhagen 1786. I., bls. 63—64). Eggers segir, að aðalefni ritsins hafi verið: almenn lýsing Íslands, frjósemi landsins, um vilt og tamin dýr, nm fugla og fiska, um vatnið, um flóð og fjöru, um Heklugos, um loptið, um uppkomu sólar og sólsetur. skipting dags og nætur og ársins, um íbúana, siði þeirra, klæðnað, hýbýli og búskap, um verzlun, um yfirvöldin, um lærða menn og um islenzka tungu.

2) Vatnsfjarðarannáll yngri. Hrs. J. S. nr. 39. fol.

3) *N. Mohr*: Forsøg til en islandsk Naturhistorie. Kjøbenhavn 1786, bls. 324—325.

4) Titill hinna íslenzku spurninga er þessi: »Eptergrenslan um margt og mikeð, sem áhrærer Ísland, útlögð epter danskri forskrift eins secretera i Kaupmannahöfn, hvered afhendte þetta til úrlausnar og andsvars nokkrum íslenzkum, sem var sendur af Dana konungi til Íslands Anno 1741«-4°. »Secreteri« þessi er líklega E. J. Jessen.

hver hefir í fyrstu skrásett þær. Um það leyti var í Danmörku töluverður áhugi á því, að fá vitneskju um Ísland, og hagi Íslendinga, þá var Harboe sendur til Íslands, þá var sýslumönnum boðið að semja sýslulýsingar, og 1742 var danska vísindafélagið stofnað. Hin kynlega spurning um ísinn, er ekki svo óeðlileg, sem sýnist í fyrstu; í fornum bókum var þess opt getið, eins og fyrr hefir verið áminnst, að þegar hafísjakar rækjust saman, þá kviknaði í þeim, þetta hafði um langan aldur gengið bók úr bók í útlöndum, og var því ekki undarlegt, þó menn spurðu hvort nokkur tilhæfa væri í sögu þessari. Það mun hafa verið Gunnar Pálsson, sem svaraði spurningunum; hann var skólameistari á Hólum 1742—1753.

Spurningar þær, sem hér um ræðir, eru eiginlega 70 að tölu, og eru þær svo nákvæmar og yfirgripsmiklar, að það var með öllu ómögulegt að svara þeim í þá daga til fullnustu, og hver sem það vildi gera, hefði orðið að skrifa stóra bók. Náttúrufræði Íslands var þá svo lítt kunn, að ekkert viðlit var til, að viðunanlegar skýrslur fengizt um þær greinar, er snertu náttúru Íslands; höf. vill t. d. fá skýrslu um öll dýr, smá og stór, sem til eru á Íslandi, jafnvel nú á vorum dögum væri ekki hlaupið að því, að gjöra slíka skýrslu. Þar er víða spurt um ýmsar gamlar skröksögur, hvort þær séu sannar, t. d. hvort Íslendingar selji hagstæðan byr, hvort vötn séu svo eitruð, að fuglar deyi, er yfir fljúga, hvort uppsprettur breyti svartri ull í hvíta, hvort jarðeldar brenni alla hluti nema hör o. m. fl. Þar er spurt um lögun Íslands og hnattstöðu og fjarlægðir milli ýmsra staða, margt um loptslag, hafís og sævardýpið kringum Ísland, sem enginn þá vissi neitt um; þar er spurt um sjúkdóma, dýr, jurtir, steina og málma, um landslag, eldfjöll, hveri, um alla siði og hætti Íslendinga, gáfur þeirra og eðli, um mannfjölda, um sögu Íslendinga og bókmenntir að fornu og nýju, um landsstjórn og kirkjustjórn, um verzlun, lög og réttarfar og ótal fleiri hluti, sem hér yrði of langt að telja, þar er jafnvel spurt um það, hvernig Íslendingum líki stjórn Danakonungs. Spurningar þessar eru eflaust settar saman af einhverjum forvitnum fræðimanni, en ekki af neinu vísindafélagi, eins og sumir hafa haldið,[1] Einhver Íslendingur hefir reynt að svara spurningum þessum stuttlega; svör hans eru líka geymd í ríkisskjalasafninu.[2] Ritgjörð þessi er þó í alla staði ómerkileg, þvínær eingöngu samtíningur úr eldri bókum, fátt frá eigin brjósti, og það fremur lélegt. Um sama leyti sem spurningar þessar voru sendar Íslendingum, hafði danskur embættismaður *E. J. Jessen-Schardeböll* (1705—1783) í hyggju að semja nákvæma lýsingu Danaveldis; hann varð 1737 ritari í stjórnarráði kirkjumála og síðan í kansellíinu, að lokum varð hann aðalumsjónarmaður kirkna í Danmörku (1754). Jessen þessi var riðinn við þau mál, er snertu sendiför Harboes til Íslands, og öll líkindi eru til þess, að hann hafi samið spurningar þær, sem hér um ræðir (1741), og hefir ætlað sér að nota tækifærið, er Harboe var sendur, til þess að fá sem bezta vitneskju um Ísland; það er líka sennilegt, að hann hafi átt einhvern þátt í því, að sýslumönnum á Íslandi var boðið að semja sýslulýsingar. Greifarnir Carl og Johan v. Holstein hvöttu Jessen til að koma í verk ríkislýsingunni, og mæltu fram með honum við stjórnina; voru þá frá kansellíinu sendar spurningar í allar áttir, og líklega til Íslands líka, var fáum þeirra svarað í Danmörku sjálfri, en mörgum í Noregi, og varð það til þess, að Jessen tók að semja lýsingu Noregs,[3] eða sá um að hún var samin, átti bók þessi að verða mjög stór og yfirgripsmikil (8 bindi í 4°), en aldrei kom út nema fyrsta bindið. Eitt bindið átti að vera um Ísland, Grænland og Færeyjar. Rit þetta hefði eflaust orðið hin mesta fróðleiksbók, ef það hefði allt komið út.

---

[1] Það getur ekki verið rétt, sem Sigurður Jónasson segir (Annaler for nordisk Oldkyndighed 1858, bls. 298) að danskt vísindafélag hafi samið þessar spurningar.

[2] Nogle Remarquer samlede i Anledning af forelagte Quæstioner om Island. Rigsarkivet. Ritgjörð þessi er ef til vill eptir Jón Marteinsson?

[3] *Erich Johan Jessen-Schardeböll:* Det Kongerige Norge fremstillet efter dets naturlige og borgerlige Tilstand. Tom. I. Kjöbenhavn 1763-4° (668 bls.). Norðmaður einn, Hans Steenbuch að nafni, hefir með aðstoð Jessens samið þetta bindi.

Eins og alkunnugt er, og vér fyrr höfum getið, var *Ludvig Harboe* (1709—83) sendur til Íslands 1741 til þess að líta eptir ástandi kirkna og kennidóms, dvaldi hann hér á landi 1741—45, og gjörði margar þýðingarmiklar breytingar og umbætur á kirkjusljórn landsins, skólum og öðru.[1] Harboe ritaði ýmislegt um Ísland, einkum um sögu siðbótarinnar. Til eru ennþá bréf nokkur,[2] er Harboe skrifaði kunningjum sínum fyrstu árin, er hann dvaldi á Íslandi, þau eru rituð á þýzku. Í þeim er ýmislegt fróðlegt um ástandið á Íslandi í þá daga, en ekki er þar nein eiginleg landlýsing.[3]

Árið 1746 kom út í Hamborg bók um Ísland eptir *Johann Anderson* borgmeistara (1674—1743), höfundurinn var þá dáinn, og bókin var gefin út eptir handritum hans, og er æfisaga hans framan við.[4] Anderson var lærður maður og vandaður og í miklum metum; hann segist í formálanum ætla að gefa drottni dýrðina og lýsa dásemdarverkum hans, er lýsi sér jafn dýrðlega í náttúru og mannlífi hinna norðlægu landa eins og í suðurlöndum. Höf. hefir viljað gjöra

---

[1] *P. Pjetursson*: Historia ecclesiastica Islandiæ. Hauniæ 1841-4°, bls. 455—471.

[2] Ny kgl. Samling nr. 1670-4° og hdrs. J. S. 566-4°.

[3] Sökum þess að aðalinntak bréfa L. Harboe's er nú nýprentað í »Eimreiðinni« III., bls. 183—193, felli eg hér burt ágrip það af bréfunum, sem eg hafði samið, því óþarfi er að prenta þau tvisvar. Eg leyfi mér að eins að geta eins atviks, sem ekki stendur í »Eimreiðinni«. Í bréfi til Jessens 2. sept. 1741 lýsir Harboe ferðinni til Íslands og segir þar sögu um hvali, er þeir sáu, og lýsir sagan því, að athugunargreind skynugra manna annaðhvort hefir þá verið ófullkomin, eða þeir blygðuðust sín ekki að ýkja, ef svo bauð við að horfa. 12. ágúst voru 3 hvalir 25—30 álna langir að leika sér hjá skipinu, lagði af þeim hinn megnasta óþef og þeir hneggjuðu eins og hestar, þrisvar var skotið á þá rennikúlum, en það hafði engin önnur áhrif en þau, að þeir stungu sér snöggvast. Þessi hvalaleikur héldu sjómenn væri fyrirboði fyrir illviðri, enda brá svo við um kvöldið, að það gerði ofsa rok, sjór braut glugga í lyptingu og gerði Harboe rennvotann í rekkjunni.

[4] *Johann Anderson*: Nachrichten von Island, Grönland und der Strasse Davis zum wahren Nutzen der Wissenschaften und der Handlung. Hamburg 1746, 8vo. (Um Ísland bls. 1—144). Á dönsku: Efterretninger om Island, Grönland og Strat Davis. Kjöbenhavn 1748, 8vo. (Um Ísland bls. 1—136).

Digitized by Google

rit sitt sem bezt úr garði, og segist ætla að hrekja hinar mörgu lygasögur, sem gangi um Ísland; til þess að koma þessari fyrirætlun fram, segist hann hafa leitað upplýsinga hjá skipstjórum og undirkaupmönnum, sem flytja vörur frá Íslandi til Glückstadt og Hamborgar. Margt fer öðru vísi en ætlað er. Anderson trúði sögumönnum sínum of vel, og af því leiddi, að bók sú, sem hann ætlaði að gjöra sem vandaðasta og sannorðasta, varð einhver hin vitlausasta og illorðasta, sem nokkurn tíma hefir verið skrifuð um Ísland. Þetta er auðsjáanlega mest að kenna sögumönnum hans.

Fyrri hluti ritsins, um náttúru landsins, er miklu skynsamari en hinn seinni, um þjóðina; í náttúrusögu þeirra tíma hefir Anderson verið allfróður, hann hefir í þessari bók ritað nokkurskonar yfirlit yfir náttúrusögu Íslands, og þó margt sé þar skakkt, þá er þar þó allmörgu safnað saman, sem fróðleikur var í fyrir lesendur þeirra tíma. Öll skynsemi fer út um þúfur þegar höf. fer að tala um Íslendinga, siði þeirra og háttalag, og er furða, að hann skuli hafa verið svo barnalegur, að láta telja sér trú um margt af því, sem þar er borið á borð fyrir lesendurna; hann hefði þó að minnsta kosti átt að skilja, að ekkert þjóðfélag gat staðizt, ef einstaklingarnir voru jafn siðferðislega spiltir, latir og heimskir eins og hann segir að Íslendingar séu. Sjómenn þeir, er Anderson hefir haft tal af, hafa varla þekkt aðra Íslendinga en hinn lélegasta sjóþorpalýð, þó fært allt á verra veg, og logið sögum inn í til smekkbætis. Ef bornar eru saman sögur þeirra Andersons og Blefkens, er auðséð, að þær eru af sama toga spunnar, soðnar saman úr sjómannaþvaðri. Til allrar hamingju er bók Andersons hin seinasta skröksögubók um Ísland, sem nokkuð kveður að, margar vitleysur eru náttúrlega í miklu nýrri bókum, og það jafnvel á vorum dögum, en bækur í sama gerfi og Blefken, Martiniere og Anderson hafa ekki birzt síðan. Þvættingur Anderson's um lifnaðarhætti Íslendinga var þegar rekinn öfugur aptur á bak af Jóni Þorkelssyni og nokkru síðar dyggilega af Horrebow, þess vegna urðu áhrif bókar Anderson's miklu minni en hinna fyrri bóka; nú var líka farið að birta yfir, og brátt kom Eggert Ólafsson fram á sjónarsviðið, og þá komst þekkingin um Ísland í allt annað horf en áður hafði verið.

Aðalinntak bókar Anderson's er hérumbil á þá leið, sem hér segir, en eðlilega verður rúmsins vegna að sleppa mörgu. Anderson byrjar bók sína með því að lýsa landinu, sem hann heldur að líklega hafi myndast um það leyti, sem syndaflóðið gekk yfir jörðina. Ísland er mjög hrjóstrugt, fullt af háum fjöllum, klettum og jöklum; á hálendi Íslands búa engir nema nokkrir afbrotamenn, sem í örvæntingu hafa flúið þangað. Vegir eru engir á Íslandi, flest fara menn fótgangandi, en þar sem bezt er yfirferðar má klöngrast á hesti. Jarðskjálftar eru þar mjög tíðir, enda er það eðlilegt, því fjöll og jarðvegur er allur holóttur og bergtegundirnar mjög eldfimar. Árið 1726 kom svo mikill jarðskjálfti á Skagaströnd, að hátt fjall hvarf á einni nóttu og þar myndaðist djúpt vatn, er fjallið hafði áður verið; annað hyldýpisvatn þornaði upp, og botn þess hófst hærra en landið í kring.[1] Jarðvegur á Íslandi er allur fullur af brennisteini og saltpétri, og stendur það öllum jurtagróðri fyrir þrifum. Opt kemur gerð í jarðveginn og jarðeldar brjótast út og gera mikinn skaða. Árið 1729 kom upp eldur í héraðinu Huuswich og brenndi þorpið Myconfu,[2] svo allur grasvegur, kirkjur, hús, kindur, kýr og hestar brunnu til ösku; logarnir fóru svo hart um jörðina, að menn urðu að hlaupa allt hvað af tók til þess að komast undan. Eldur þessi eyddi þrjár kirkjusóknir, og lá við sjálft, að aðrar þrjár yrðu fyrir sömu afdrifum, en þá sendi drottinn svarta þoku og hellirigningu, er slökkti eldinn. Öll fjöll eru eldbrunnin á Íslandi; þegar minnst varir, springa þau í sundur með ógurlegum hvelli, og steypa ösku og hrauni yfir bygðirnar. Fjall eitt við Portlands Bay, sem aldrei hafði áður gosið, gaus ógurlega 1721,[1] og eyddust stór héruð af grjóti og loga, þá varð einnig sá atburður, að stór hluti fjallsins losnaði og rann fram í sjó; í þrjá daga var loptið svo fullt af ösku, að aldrei sást til sólar, og hin tvö næstu ár varð kvikfénaði illt í munni af ösku og grjótmylsnu, sem fallið hafði á beitarlöndin. Þegar eldurinn var kominn frá fjallinu niður á jafnsléttu, rann hann 18 mílur neðanjarðar.

---

[1] Hér er eflaust blandað málum, þá var enginn jarðskjálfti á Skagaströnd eða þar í kring, en árið 1720 féll ógurleg skriða úr fjalli í Vatnsdal og gerði mikið jarðrask, og hefir sögumaður Anderson's líklega haft fyrir sér einhverja sögu um þetta. Jón Espólín segir svo frá atburði þessum (Árb. IX., bls. 58): »Nóttina eptir hinn 10. oktobris féll grjótskriða ógurleg úr fjallinu upp undan Bjarnastöðum í Vatnsdal ok tók af bæinn ok 6 menn, var þar með bóndinn ok kona hans, hljóp hún síðan í ána, ok stíflaði hana, svo ei mátti framkomast; náði sú skriða suður til Másstaða, og tók þar nokkuð af velli, en spillti sumu, varð af henni og svo stíflum þeim, er áin gjörði, mikill skaði á jörðum beggja vegna í dalnum, allt fram að Hvammi og Kornsá«.

[2] Hér er átt við jarðeldana við Mývatn 1724—1729.

Hekla gýs ekki nema við og við, en það er ómögulegt að komast upp á hana fyrir gjám og klungrum. Hálfa mílu frá Heklu er heitt stöðuvatn, sem þó er heitara á vetrum, í því kviknar af sjálfu sér þrisvar á ári; og brennur vatnið með smáum björtum logum hvert sinn í 14 daga, en er logarnir slokkna, rjúka úr vatninu miklar gufur í nokkra daga. Nálægt Húsavík er heit uppspretta, er sýður þrisvar sinnum á hverjum stundarfjórðungi, fyrst lítið, svo meir, og seinast alveg upp úr, á milli lækkar í henni og þetta skiptist alltaf á dag og nótt. Höf. lýsir heitum uppsprettum og laugum ítarlega, og talar um hverafugla.

Í fjöllum á Íslandi segir Anderson að sé mikill marmari, hann lýsir og silfurbergi, vikri og öðrum steinum. Af bjargharpeis og jarðbiki er mikil gnægð á Íslandi, en mórinn er víðast hvar mjög slæmur, af því svo mikið er í honum af brennisteini, þessvegna fuðrar hann allt í einu upp með miklum ódaun; þó er góður mór hjá Hafnarfirði. Af agötum og hrafntinnu er mikil gnægð á Íslandi; úr íslenzkri hrafntinnu lét Friðrik 4. gjöra skál með loki og vann smiðurinn í 4 ár að smiðinni, svo örðugt var að vinna steininn af því hann var svo stökkur. Eins og fyrr var getið, segir höf. að brennisteinn sé ákaflega mikill í jörðu á Íslandi, einkum í votlendum dölum og mýrum; sumstaðar smitar svo mikill brennisteinn út úr klettunum, að það má skafa af þeim brennisteinsskófina annað og þriðja hvert ár. Fyrrum höfðu Danakonungar mikinn hagnað af því að láta safna brennisteini á Íslandi, en nú er brennisteinsverzlunin hætt, sökum þess að bændum er illa við brennisteininn, því ef hann er þveginn og hreinsaður í fjörumáli, fælist allur fiskur burtu.

---

[1] Kötluhlaupið 1721; Katla hafði, sem alkunnugt er, opt gosið áður.

Þó jarðvegur sé þunnur á Íslandi, þá er þó grasvöxtur víða allgóður, einkum á Norðurlandi, grasið er svo kjarngott, að fénaður fitnar fljótt af því. Það er mjög örðugt að heyja á Íslandi, af því jarðvegur er svo þýfður og grýttur, og því er ekki hægt að koma við ljáum, menn verða að skera grasið upp úr lautunum milli steinanna með smáum, bognum sigðum. Höf lofar mjög skarfakál og íslenzkar súrur, og segir jurtir þessar séu mjög hollar, einkum fyrir þá, sem skyrbjúg hafa. Kál og rófur geta ekki vaxið á Íslandi, af því jarðvegur er svo ófrjór og kuldinn svo mikill, og þó hefir þetta opt verið reynt; korn getur heldur ekki þroskast, og því sér alþýða manna aldrei brauð. Söl gefa menn stundum peningi; skepnurnar fitna reyndar af þeim, en kjötið verður viðbjóðslegt á bragðið. Í harðindum eta menn líka stundum steikt söl, en fá af þeim vinda og niðurgang. Hvítabirnir koma stundum á vorin til Islands með hafísnum, þá hafa menn verði úti til þess að njósna um komu þeirra, safnast bændur svo að þeim og drepa þá. Refar eru mjög algengir og veiða Íslendingar þá í net og dýraboga og með eitri, en skjóta þá ekki, af því Íslendingar hafa skömm á öllum skotvopnum.

Hestar og kindur eru smávaxnar og verða að ganga úti á vetrum og bjarga sjer sjálfar; á vetrum elta kindurnar alltaf hestana, því þeir brjóta skarann af snjónum fyrir þær með hófum sínum, sjálfar geta þær ekki með hinum veiku fótum sínum krafsað snjóinn burtu, en með því að ganga í slóð hestanna geta þær náð í mosann, sem er undir snjónum; þegar hart er, naga þær stundum töglin af hestunum. Í snjó og hríðum hlaupa kindurnar jafnan undan vindi og þá opt út í sjó, svo þær drukkna. Íslenzkar kindur, bæði ær og hrútar, hafa vanalega fleiri en 4 stór og snúin horn og allt upp að 8, stendur eitt hornið vanalega beint fram úr enninu; nautgripir hafa aptur á móti engin horn; þessu er svo vísdómslega fyrir komið af því að féð þarf horna þessara til þess að verja sig gegn stórum ránfuglum, en nautgripirnir þurfa ekki að óttast þá. Að öðru leyti segir höf. allskynsamlega frá fjárræktinni á Íslandi. Höf. getur meðal annars mýla þeirra, sem stundum finnast í kindarmögum og segir hvernig þeir myndast. Mjólk er hið helzta læknismeðal á Íslandi; nýmjólk drekka engir nema sjúklingar, aðrir dekka áir, og þegar þær eru orðnar gamlar og súrar, blanda menn vatni saman við. Íslenzka smjörið er ákaflega hárugt, af því það er ekki saltað verður það brátt grænt eða svart, þrátt, þefillt og viðbjóðslegt, svo það er varla hægt að gera það ætt fyrir háseta á dönskum skipum, þó það sé brætt upp aptur.

Arnir á Íslandi eru mjög stórar og grimmar og gjöra mikinn skaða með því að drepa ungan fénað, ekki ráðast þær á menn, nema þegar þær einhverntíma af hendingu hafa smakkað mannshold af sjóreknu líki, þá verða þær svo sólgnar í það, að þær grípa 4 og 5 ára börn og fljúga með þau í hreiður sín. Anderson talar líka um fálka og segir frá fálkaveiðum, hvernig þær eru framkvæmdar á Íslandi, og frá fálkaskipinu, sem flutti fálkana árlega til Danmerkur. Stórir máfar (svartbakar) veiða hrognkelsi (Runmave) og draga þau í land, bændur láta krakka sína passa upp á þegar máfarnir koma með fiskana í land, svo reka börnin þá burtu, taka fiskinn, og færa hann foreldrum sínum. Helsingjar koma að Austurlandi í stórhópum, og eru þá svo þreyttir af að fljúga yfir hafið, að þá má drepa svo þúsundum skiptir. Af mörgum íslenzkum sjófuglum er hið megnasta lýsisbragð, en um slíkt kæra Íslendingar sig ekki; alla fugla, sem þeir ná í, annaðhvort með því að klifra eptir þeim í björgum, eða þeir grafa þá upp úr sandinum, láta þeir í pottinn, sjóða á sinn hátt, og láta það svo í sína ágætu maga, án þess þeim bjóði nokkuð við því. Frá æðarfugli og æðardún segir höf. nokkuð og meðal annars þessa sögu. Ef menn reka staf, sem er hálf alin á lengd, niður í mitt æðarfuglshreiður, heldur æðarkollan áfram að verpa þangað til eggjahrúgan nær upp fyrir enda stafsins, svo fuglinn getur setið ofan á, en hann tekur þá svo nærri sér, að hann deyr á eptir. Anderson segir, að Íslendingar ímyndi sér, að lómar eigi hvergi hreiður, en geymi egg sín undir vængjunum. Geirfuglar segir Anderson að séu mjög sjaldgæfir, og séu hvergi til nema á Geirfuglaskerjum. Íslendingar halda, að það viti á einhver stórtiðindi, ef geirfuglar sjást, enda sáust nokkrir geirfuglar árið áður en Friðrik konungur 4. dó.[1]

Anderson segir allítarlega frá fiskum og hvölum í höfunum við Ísland; hann segir, að það sé ógurleg mergð af síld, sem gengur inn í voga og víkur, en Íslendingar hafa ekki nærri þau not af þessari auðsuppsprettu sem vera ætti. Sumar síldir eru 3 kvartil á lengd og 3 fingra digrar, og kalla fiskimenn þær síldarkónga af því þær eru foringjar fyrir stórum síldartorfum. Ennfremur talar höf. um þorskveiðar við Ísland og fiskverkun, hann nefnir og margar aðrar fiskitegundir og lýsir þeim nokkuð. Flyðrurnar eru svo stórar við Ísland, að þær vega 400 pund; höf. getur og um rikling, og segir frá hvernig hann sé verkaður; riklingur var í þá daga tilbúinn og notaður ekki að eins á Íslandi, heldur líka í Noregi og Norðurþýzkalandi. Þegar Íslendingar sjá til hvala þeirra, sem elta síldartorfurnar, hlaupa þeir í báta sína og taka með sér skutla, spjót og hnífa, og róa út fyrir hvalina þegar vindur stendur á land, síðan ausa þeir úr bátum sínum í sjóinn blóði, sem þeir hafa með sér, en þá hræðast hvalirnir og hlaupa á land; þegar vindur stendur af landi hræða þeir hvalina með grjótkasti, skarkala, ópum og hávaða. Marsvín reka Íslendingar líka á land í júnímánuði, því á þeim tíma árs vex blaðka fyrir augu þeirra, svo þau verða blind um stund, og verða því ekki vör við land, fyrr enn þau reka sig á það. Anderson getur þess meðal annars, að mýs deyi í Viðey, ef þær koma þar inn í kirkjugarðinn.[2]

---

[1] Þetta er eintóm vitleysa; geirfuglar voru í þá daga algengir og voru árlega drepnir hundruðum saman við Suðurnes.

[2] Til samanburðar má hér setja kafla úr jarðteiknabók Þorláks biskups helga: »Á þeim bæ, sem í Viðey heitir, spilltu mýs kornum

Anderson segir, að Íslendingar marki veður af norðurljósum; þegar norðurljós eru gul og bleik, veit það á þurrt veður með frosti, en ef þau eru rauðleit, kemur regn eða vindur; að minnsta kosti er það víst, að þegar norðurljós eru mjög fögur og hoppandi, þá má búast við áköfum stormi eða miklu frosti. Íslendingar segja, að norðurljós séu nú á tímum orðin algengari en fyrrum. Anderson heldur að norðurljós komi af því að kviknar í brennisteinsgufum hátt uppi í loptinu, og það er því eðlilegt að mikið sé af norðurljósum á Íslandi, þar sem brennisteinsgufur stíga upp frá ótal eldfjöllum; í heitum löndum kviknar strax í slíkum gufum niðri við jörðina og þær verða að hrævareldi, þrumum og eldingum, en í heimskautslöndum stíga þær hærra upp í loptið og sakir kuldans kviknar ekki í þeim fyrr en þær efst í lopthvolfinu hrúgast og þjappast saman. Hrævareldar eru algengir á Íslandi og leika þeir um stafi, járnnagla, möstur skipa og jafnvel um hatta og húfur manna. »Hinir fávísu og huglausu Íslendingar eru (eins og hinn heimski almúgi annarsstaðar) mjög hræddir við hrævarelda, þó þeir ekki kveiki í neinu; þegar þeir verða varir við þá loka þeir öllum hurðum, svo að hrævareldurinn sameinist ekki arineldinum, því þá getur kviknað í öllu«. Á Íslandi eru að eins tvær árstíðir, sumar og vetur, sem allt í einu skiptast á, þar er hvorki vor né haust, þó er veturinn miklu lengri en sumarið, og opt snjóar á sumrum, þó kemur stundum ákafur hiti, svo menn verða að fara úr öllum fötum, og svo kemur vanalega næstu nótt grimmdarfrost og morguninn eptir er allt hulið í snjó. Sjórinn er miklu saltari við Ísland en annarsstaðar. Loptslagið er heilnæmt fyrir þá sem eru vanir því frá blautu barnsbeini, en óhollt fyrir útlendinga.

---

ok ökrum, svá at varla mátti við búa.« Ok er Þorlákur biskup gisti þar. báðu menn hann þar sem annarsstaðar fulltingis í slíkum vandræðum. Hann vígði þá vatn ok stökkti ifir eyna, utan um eitt nes, þat firirbauð hann at erja; varð ok eigi at músunum mein í eyjunni meðan því var haldit. Löngum tíma síðarr örðu menn hlut af nesinu; hlupu þá mýs um alla eyna; var þar víða jörð hol ok full af músum«. Biskupasögur I., bls. 293.

Íslendingar eru heilsugóðir og kraptamiklir, svo þeir þola allt, af því þeir líka jafnan hafa verið illu vanir, vondum mat, slæmum atbúnaði og örðugri vinnu. Íslendingar verða mjög gamlir, margir nærri tíræðir, og eru jafnan hraustir og heilsugóðir fram á elliár; þeir eru vel vaxnir, og hafa fagrar, hvítar og heilbrigðar tennur. Konur eru engu óstyrkari en karlar. »Þær fæða börn sín hæglega, baða sig strax á eptir, og hlaupa svo burtu«. Sjúkdómar eru sjaldgæfir á Íslandi og læknast fljótt þó læknar séu þar engir; til heilsubótar drekka menn nýmjólk, tyggja tóbak eða fá sér vænan sopa af brennivíni til þess að koma maganum aptur í lag. Mæður hafa sjaldan börn sín lengur á brjósti en í 8 daga og lengst 14 daga, ef þau eru veikbyggð, síðan eru börnin sett á gólfið, og lokað ker með volgri mysu sett hjá þeim, upp úr kerinu er fjöðurstafur og sýgur barnið mysuna gegn um hann eins og það þarf. Þegar þarf að flytja barnið til skírnar eða aðra langa leið, er látin upp í það dúsa, sem dyfið hefir verið í áir eða mysu. Eptir 8 mánuði verður barnið að borða sama mat og foreldrarnir; reifar og ruggur þekkja menn ekki; þegar barnið er 14 daga gamalt, er það fært í brækur og treyju og lagt á gólfið, og þar verður það að skríða og velta sér eins og það getur bezt, þangað til það stendur upp af sjálfu sér og fer að ganga.

Matur Íslendinga er slæmur, matarílát óhreinleg og matartilbúningur allur mjög viðbjóðslegur. Aðalfæða Íslendinga eru fiskagnir utan af þorskhausum, og stundum fiskbitar; þessu snara þeir öllu í pottinn, hella sjó á það, gefa sér ekki tíma til að láta það soðna, en rífa það í sig hálfhrátt með mestu græðgi. Allt eta þeir saltlaust, bæði fisk og kjöt, og ekkert leggja þeir sér til munns, nema það sé orðið úldið og skemmt. Til eldsneytis nota flestir fiskdálka og bein, og hella grút yfir, í öskunni af þessu eldsneyti steikja þeir svið, sem er uppáhaldsmatur þeirra. Allt feitmeti þykir þeim gott, ekki að eins smjör, heldur og lýsi úr hákörlum, þorskum og hvölum. Af því kornyrkja er engin á Íslandi smakkar alþýða aldrei brauð,[1] en hefir harðan fisk í brauðs stað, þeir eta

---

1) Eins og opt hefir verið getið hér að framan, segja flestar

Digitized by Google

við honum smjör sem hafa það, en aðrir spik, lýsi og tólg. Sumir gjöra brauð úr villikorni, sem þar vex, en það er óætt fyrir útlendinga. Íslendingar drekka vatn, helzt jökulvatn(!), og þessutan mysu. Öl og franskt vín flytzt til landsins, en af því menn láta það í óhreinar kyrnur, sem áður hafa verið notaðar undir mysu eða jafnvel lýsi, þá skemmist vínið fljótt. Brennivín er uppáhaldsdrykkur Íslendinga, ungir og gamlir, konur og karlar blindfylla sig þegar þeir geta. Þegar Íslendingar fást við hin hættulegu og örðugu störf sín á sjó og landi, er það aðalaugnamið þeirra og tilhlökkun, að þeir geti aflað sem bezt, svo þeir, er dönsku skipin koma. geti keypt sér sem mest af brennivíni. Þegar þeir nú loks eru búnir að ná sér í brennivín, hætta þeir ekki fyrr en allt er búið, og taka heldur ekki handarvik fyrr en brennivínið er þrotið.

Klæðnaður Íslendinga er úr vaðmálum og skinnum mökuðum í lýsi. Nærbrækur karla og kvenna eru áfastar við sokkana, og ná á körlum upp fyrir nafla, en á kvennmönnum að eins upp að nafla; yfirföt karlmanna eru brækur og treyjur úr vaðmáli eða sauðskinni, en konur ganga í síðum vaðmálshempum með litla svuntu og strýtu á höfði úr samundnu lérepti og klútum, og er hún 1½ alin á hæð; faldur þessi er hjá ógiptu kvennfólki festur að neðan með silkiborða. Flest kvennfólk er í rauðum sokkum. Húsakynnin eru smá, húsin vanalega grafin nokkuð niður í jörðina og svo mjó, að hár maður, sem stendur í miðju húsi og breiðir út handleggina, nær til beggja veggjanna.[1] Ræfrið er spónlagt

---

fornar útlendar bækur, að Íslendingar aldrei smakki brauð. Satt er það. að brauð var á fyrri öldum fremur óalgeng fæða, þó má óhætt segja, að allir Íslendingar hafa daglega smakkað og etið brauð nú í tvær aldir, og nú á dögum er brauð og kornmatur ein aðalfæða Íslendinga, þó haldast fornar skröksögur enn svo fast í útlendum bókum. að í 14. útg. af Brockhaus' Konversations Lexicon 1894 stendur: »Brot ist ausserhalb der Hafenorte ein Leckerbissen« (IX., bls. 715); í sömu bók er ginklofi (Maulsperre) ennþá talinn algengur sjúkdómur á Íslandi(!)

1) Til samanburðar og gamans set eg hér spánnýja klausu um Íslendinga úr þýzku blaði: »Die heutigen Einwohner sind kleine verkommene Menschen, die so aussehen, als hätten sie noch nie im Leben

og þakið torfi að utan, veggirnir úr grjóti og torfi. Á þakinu eru 6 eða 7 holur í stað glugga, og í þeim eru tunnugjarðir, sem líknabelgur er þaninn yfir (skjáir); þó hefir efnafólk smáa glerglugga. Undir pallinum eru rúmstæðin og í þeim hey, þar sefur heimilisfólkið allsbert, margir saman andfætis, og breiðir yfir sig vaðmálsábreiður, sem stundum eru fóðraðar með sauðskinni. »Það má geta því nærri«, segir Anderson, »hvernig húsbúnaðurinn er í þessum hýbýlum, og hver ógurlegur óþefur þar er«.

Ekki batnar þegar Anderson fer að segja frá skaplyndi og háttum Íslendinga. Þeir eru svo ragir, segir hann, að þeir þora ekki að skjóta úr byssu; konungur hefir reynt að nota þá í flotanum og landhernum, en þar hafa þeir verið til alls ónýtir, svo það hefir orðið að reka þá heim aptur, enda eru þeir svo heimfúsir, að það ber við erlendis, að þeir sýkjast og deyja af óyndi. Auk þess eru Íslendingar ákaflega latir, svo þeir gera ekkert verk nema neyðin knýi þá til þess, og svo þráir, að þeir vilja ekki breyta neinum gömlum vana, og ekki læra hentugri vinnubrögð, eða nota betri verkfæri. Íslendingar hafa enga löngun til að nema listir og vísindi, þó eru þeir hvorki heimskir né skilningslausir; hann

---

eine Freude gehabt oder je was Warmes zu essen bekommen. Gemütskümmerlinge, die alle prächtige Modelle für Ibsensche Stücke wären. Die Männer sind schweigsam, eigensinnig, jähzornig, die Frauen unglaublich fruchtbar. Das harte Klima aber lässt nicht viel Kinder gross werden. Sehr alte Leute sieht man übrigens auch nicht, aber viel Lungenkranke und Gichtbrüchige. Die Häuser werden aus Torf und Moos gebaut in Verhältnissen, als seien sie für Maulwürfe bestimmt; die Thür so klein, dass man kaum hindurchgehen kann, das Fenster aber so gross wie ein Briefbogen. Geheizt wird mit Allem, was zu finden ist, der Rauch kaum herausgelassen, gelüftet nie. Es riecht im Haus recht übel, und dieser Dunst teilt sich einschmeichelnd den Bewohnern mit. Tote Fische und noch tötere Füchse müffen vertraut dazwischen, so dass man begreift, wenn ein Isländer stirbt, dass er zu Tode gestunken ist. Im Sommer geht es nicht über zwölf Grad hinaus, und die Kälte zwingt die Bewohner zu einer nicht beneidenswerten Eskimo-Existenz«. Deutsche Warte, Unterhaltungs Beilage. Berlin 14. April 1897, nr. 88. Ótrúlegt er það, að blað á vorum dögum skuli bjóða lesendum sínum annað eins. Seint sigrast ofurmagn heimskunnar.

segir, að hver maður læri svo mikið af handiðnum, að hann getur gert allt, sem þarf á heimilinu, smíðað tré, járn og báta, og allt kvennfólk kann að sauma og gera skó. Hið vanalegasta starf Íslendinga eru fiskiveiðar; báta sína smíða þeir úr þunnum eikarborðum, og draga þá á land hvert sinn er þeir róa; atkeri hafa þeir engin, en í stað þeirra nota þeir þunga steina með gati, í gegnum gatið er rekin digur spíta, sem rekst í sævarbotninn, og stöðvar þannig bátinn.

Anderson þykir mjög einkennilegt hvernig Íslendingar verka skinn, þeir leggja nýja gæru á hné sér, og raka af henni hárin svo fljótt og fimlega með beittum hnífi, að undur er á að horfa, síðan spíta þeir skinnin á vegg til þerris. Skinnpeysur sínar smyrja Íslendingar með lýsi 4. eða 5. hvern dag; enginn danskur kaupmaður getur því haft þá nærri sér vegna grútarbrækju og óþrifa; kaupmenn tala því ávallt við Íslendinga undir beru lopti, og standa þá undan vindi. Þetta sýnir hvað vaninn er ríkur, að Íslendingar skuli geta lifað og þrifist í annari eins stækju og svínslegum óþrifum, vel upp aldir menn mundu sýkjast og deyja. Allt þæfa þeir og þvo úr hlandi, og brúka aldrei sápu.

Um verzlunina skrafar Anderson allmikið. Á Íslandi eru 14 »fiskhafnir« á Suður- og Vesturlandi, og 8 »kjöthafnir« á Norður- og Austurlandi. Engir aðrir en kaupmenn frá Kaupmannahöfn mega reka verzlun á Íslandi, og leigir konungur þeim ýmsar hafnir, en af því kjötverzlunin gefur af sér lítinn eða engan arð, verður hver kaupmaður, sem leigir tvær fiskhafnir, að taka eina kjöthöfn í ofanálag. Danskar speciur og krónur eru hinir einu gjaldgengu peningar á Íslandi, en í stað smápeninga nota menn fiska, og í öllum samningum um kaup og sölu er farið eptir fiskareikningi.

Kirkjurnar á Íslandi eru mjög litlar og lítilfjörlegar, svipaðar íbúðarhúsum Íslendinga, hálfgrafnar í jörðu, enda er ekki hægt að byggja þar háar kirkjur sakir hvassviðra. Danir byggðu einu sinni háa kirkju úr tígulsteini, en hún fauk. Þeir sem hafa umsjón með kirkjunum geyma í þeim kistur sínar og rusl, og á þessu situr fólkið, þegar embættað er. Prestarnir eru mjög ómenntaðir, þeir eru líka mjög

Digitized by Google

saurlífir, og svo ólmir í brennivín, að fram úr öllu hófi og blygðun gengur. Opt fer presturinn svo fullur upp í stólinn, að hann verður strax að fara niður aptur, en meðhjálparinn les þá eitthvað upp úr postillu fyrir söfnuðinum. Opt er bæði prestur og söfnuður svo drukkinn, að messufall verður. Sakir hinna hættulegu sjósókna eru unglingar þar á 8. og 9. ári látnir vera til altaris, en hve vel þeir eru undirbúnir má geta nærri. Fullorðna fólkið er mjög hjátrúarfullt og léttúðugt í svardögum, svo margir gera sér enga samvizku af því að sverja ranga eiða gegn nánustu ættingjum, auk þess eru Íslendingar deilugjarnir og grályndir, heiptugir, prettvísir, falskir, óhófsamir, lostafullir, saurlífir, svikulir og þjófgefnir (bls. 136), enda má búast við öllum vömmum og skömmum af þeim mönnum, er lifa í ótakmörkuðu frelsi á eyðimörkum og sjó, án þess nokkur hemill sé hafður á þeim, svo þeir geta taumlaust satt fýsnir sínar, sér í lagi þegar þeir eru svo hræðilega drykkfeldir, því drykkjuskapurinn er móðir allra lasta.[1] Fyrir nokkru síðan gekk hættuleg bólusótt á Íslandi, svo fólkið hrundi niður. Þá var það tekið til bragðs, til þess að flýta fyrir mannfjölguninni, að það var leyft, að ógipt kvennfólk mætti eiga allt að því 6 lausaleiksbörn að óskertum heiðri og jómfrúdómi, en þetta lagaboð varð að taka aptur, því stúlkurnar notuðu sér réttindin svo freklega. Giptingar ganga fljótt og viðhafnarlítið; þegar presturinn er búinn að gefa saman hjónin, gengur hann með þeim upp að kirkjuveggnum, og ættingjar raða sér út frá þeim á báða vegu; brúðurin réttir hinum næsta kvennmanni brennivínsbikar og hún sýpur úr honum, brúðguminn sýnir sömu kurteisi sín megin, réttir bikar næsta karlmanni; síðan ganga brennivínsbikararnir ótt og títt, mann frá manni, meðan nokkur getur haldið á staupi, eða staðið á fótunum.

---

[1] Öðruvísi talar Englendingurinn *W. Guthrie* nokkru seinna um Íslendinga, hann segir: »The Icelanders are in general middle-sized and well-made, though not very strong. They are an honest, well intentioned people, moderately industrious and very faithful and obliging. Theft is seldom heard of among them. They are much inclined to hospitality and exercise it as far as their poverty will permit«. (A new system of modern geography. London 1782-4°, bls. 59)

Anderson segir, að Íslendingar séu mjög gefnir fyrir spil og tafl, einkum skáktafl, þeim þykir líka gaman að dansa, »karl og kona standa hvort á móti öðru og hoppa og falla á víxl frá einum fæti á annan, annaðhvort eptir söng gamla fólksins, eða eptir argi úr hljóðfæri með fjórum strengjum, sem þeir þrýsta á með annari hendi, en slá með hinni«.[1] Því næst talar Anderson um stjórnarfarið og dómgæzlu, segir hann þar meðal annars, að undirdómarar sjálfir verði að fremja öll böðulsverk, sumir óbótamenn eru afhöfðaðir með öxi, og sumir hengdir á járnkarl, sem er rekinn inn í klettarifu, og verða þeir optast að sprikla lengi áður en öndin skreppur úr þeim; konur eru alltaf settar í poka (og drekkt).

Þegar Anderson er búinn að ryðja úr sér öllum hinum löngu óþverra-romsum um skapferli og lifnaðarhætti Íslendinga, klykkir hann út með sögu um íslenzkan ungling, 14—15 ára, sem kom til Hamborgar. Þegar skipið, sem Íslendingurinn var á, fór fram hjá Helgolandi, hélt hann að kirkjan og húsin væru klettar, og var ómögulegt að gera honum skiljanlegt, að það væru hús gerð af mannahöndum. Þegar hann kom til Glückstadt, var hann alveg ráðalaus með húsin og alla gluggana; þegar hann kom til Hamborgar varð hann alveg ruglaður og mállaus, gekk fram og til baka, og glápti á hin stóru hús. Húsbóndi hans fór með hann á sönglistahús (Opera) til þess að sjá hvernig hann þar mundi hegða sér, og hvað hann segði um það sem fram fór. Þegar Íslendingurinn heyrði hljóðfærasláttinn, gretti hann sig og skældi allavega, en þegar tjaldið var dregið upp, sat hann steinhissa, starði inn á leiksviðið, hreifði ekki legg né lið og mælti ekki orð. Í leiknum kom dreki fram á sjónarsviðið og úr opnu gini hans stukku púkar, sem fóru að dansa; þá stökk Íslendingurinn eins og elding inn undir bekkinn, sem hann sat á, og var ómögulegt að fá hann þaðan út aptur, hann hélt að púkarnir mundu grípa sig, og var ekki hægt að sannfæra hann um, að þetta væri að eins leikur. Síðar varð hann skynsamari, lærði fljótt að skrifa og reikna, og hegðaði sér vel í verzlunarstörfum. Húsbóndi hans ætlaði að styrkja hann til þess að stofna verzlun í Holstein eða Danmörku, en allt þetta varð til einskis, hann fékk svo mikið óyndi, að það varð að senda hann aptur til Íslands, svo hann yrði ekki veikur; þar lifir hann enn heilbrigður í öllum óþrifunum og honum gengur vel[1].

---

[1] Hér er líklega átt við »langspil«.

Þess hefir fyrr verið getið, að stutt Íslandslýsing og athugasemdir voru settar aptan við hina dönsku útgáfu af bók Andersons 1748, og gat hún því ekki gjört neinn verulegan skaða á Norðurlöndum. Fjórum árum seinna kom út bók eptir Horrebow, sem rækilega hrekur vitleysur Andersons og lýsir landinu miklu betur og nákvæmar en áður hafði verið gjört í prentuðum bókum. *Niels Horrebow* var fæddur í Kaupmannahöfn 17. sept. 1712, hann var af mjög lærðri ætt, og var snemma settur til mennta, faðir hans Peder Horrebow var ágætur stærðfræðingur og stjörnufræðingur, lærisveinn Ola Römers, bræður hans Christian og Peder voru einnig stærðfræðingar og háskólakennarar. Niels Horrebow stundaði bæði stærðfræði, stjörnufræði og lögfræði við háskólann, varð doctor í lögum 1740, og assessor í hæztarétti 1744, en missti það embætti sakir sjóðþurðar 1747, og var gerður útlægur til Bornholm, en fékk 1749 leyfi til þess að fara til Íslands til þess að gjöra þar athuganir um veðráttufar og hnattstöðu landsins, og mun það hafa verið að fyrirlagi vísindafélagsins danska, sem þá var nýstofnað (1742); Horrebow flutti þá búferlum til Íslands með konu og börn, og var þar í 2 ár, en átti eiginlega, eptir því sem fyrst var ákveðið, að dvelja 3 ár á Íslandi, líklega hefir hann verið kallaður tilbaka af því þeir Eggert og Bjarni voru sendir til Íslands litlu síðar en hann. Horrebow fór aptur til Kaupmannahafnar 1751, og dó þar 1760. Horrebow ritaði ýmislegt um stjörnufræði og stærðfræði, og bók sína um Ísland 1752; hún kom út á þýzku 1753, á ensku 1758 og frönsku 1764.

---

[1] Íslendingur þessi hét Ívar Gíslason, hann varð »fullmektugur« landfógeta, fór svo til Hafnar og dó þar sem ráðstofuþjónn. Horrebow: Tilforladelige Efterretninger bls. 389.

Bók Horrebow's[1] er fyrst og fremst deilurit gegn Anderson, og stíluð svo, að hún hrekur rit Anderson's grein fyrir grein, er hún því fremur leiðinleg aflestrar. Athuganir Horrebows eru fléttaðar saman við aðfinningarnar. Það er óhætt að segja, að bók þessi er, þrátt fyrir nokkra galla, hið langbezta og yfirgripsmesta rit, sem skrifað var um Ísland á 18. öld, áður en Eggert Ólafsson kom til sögunnar. Horrebow fór líka til Íslands beinlínis til þess að rannsaka náttúru þess, einkum loptslagið, og til þess að mæla legu landsins á hnettinum, og hafði með sér góð verkfæri eptir þeirra tíma sniði. Horrebow fór reyndar ekki víða um landið, en hann safnaði saman mörgum góðum upplýsingum um landið hjá nákunnugum mönnum. Bók Horrebows gjörði mikið gagn, hrakti fornar skröksögur og útbreiddi fróðleik um landið meðal fjarlægra þjóða. Hér þurfum vér ekki að fjölyrða um aðfinningar Horrebows við Anderson, vitleysur Andersons hrekja sig sjálfar; vér getum hér að eins nefnt fátt eitt af því, sem Horrebow lýsir, bókin er svo stór, að það yrði allt of langt mál að fara nákvæmlega út í hvert atriði; vér verðum því að vísa til bókarinnar sjálfrar, af henni má ennþá margt læra.

Horrebow mældi hnattstöðu Bessastaða, og fann 64° 6′ n. br., og 25° v. l. frá London; lengdina mældi hann með tunglmyrkva; hann getur þess til, að landið muni vera 120 mílur á lengd og 50 mílur á breidd, en játar þó, að menn þekki landið allt of lítið til þess að geta sagt stærð þess með vissu. Um jöklana segir hann, að það sé merkilegt, að þeir opt liggja lægra enn snjólaus fjöll,[2] en það komi líklega

---

[1] *Niels Horrebow*: Tilforladelige Efterretninger om Island med et nyt Landkort og 2 Aars meteorlogiske Observationer. Kjöbenhavn 1752 8vo (114 kap., 478 bls.). Í Mercure danoise 1764 eru nákvæmar athugasemdir við rit Horrebow's eptir Mr. P. (Joh. Pingel amtmann). (Remarques sur l'histoire naturelle d'Islande. Mercure danoise 1754, mars bls. 34—50, apríl bls. 159—178, mai bls. 294—311).

[2] Horrebow á hér líklega við skriðjökla.

Digitized by Google

af saltpétri i jarðveginum[1]; hann getur þess einnig, að jöklar i Skaptafellssýslu breytist daglega, svo þar sem menn nýlega hafa farið yfir beran sand, er jökullinn genginn yfir brautina þegar menn koma aptur, og liggja sporin þá að jöklinum beggja megin, þetta sýnir, að jökullinn hefir gengið fram; hestar, sem hafa dottið niður í djúpar jökulholur, finnast seinna uppi á sjálfum jöklinum, en þar sem holan var, er allt slétt. Horrebow neitar því sem Anderson segir, að menn verði að fara flest fótgangandi á Íslandi, hann segir, að ferðalög milli fjarlægra héraða séu mjög tíð og menn fari allt ríðandi; lögmenn og sýslumenn koma til alþingis með 10—12 áburðarhesta, og frá Hólum eru árlega sendir yfir hundrað hestar til Suðurlands til að sækja skreið, bændur nyrðra senda og margar lestir suður með smjör og prjónles, og taka skreið i staðinn. Um jarðskjálfta og eldgos talar Horrebow allítarlega, segir að jarðskjálftum fylgi mjög sjaldan eldgos eða vatnsflóð, en gjár myndist i jörðu; hann lýsir eldgosunum við Mývatn, Kötluhlaupinu 1721, Öræfagosinu 1727[2] og Heklu, segir hann að Hekla sé byggð eins og hvert annað fjall, og megi vel komast upp á hana, það hafi nýlega tveir íslenzkir stúdentar gert (Eggert og Bjarni); bæði Anderson og aðrir eldri rithöfundar lýsa Heklu hræðilega, eins og opt hefir verið á minnzt, og telja þangað ófært hverri skepnu.

Frá hverum segir höf. ýmislegt, hann segir meðal annars að reynzlan sýni, að búast megi við regni þegar mikil gufa er úr þeim, en þegar gufan er lítil, er von á þurrviðri; heitar uppsprettur segir hann séu þrennskonar, laugar, sjóðandi hverir og goshverir; sumir goshverir gjósa reglulega á vissum tímum, aðrir óreglulega. Hjá Reykjum nálægt Húsavík segir hann að séu þrír hverir merkilegir, og 30 faðma millibil milli þeirra; hinn yzti gýs fyrst, svo miðhverinn og svo hinn innsti, svo byrjar hinn yzti aptur, og svo koll af kolli; hinir þrír hverir gjósa allir á fjórðung stundar, hinn innsti gýs mest og dregur sig 2 álnir niður í jörðina eptir gosin, við hvert gos sýður vatnið þrisvar, fyrst lyptist það hálfa leið að barminum, svo upp að barminum, og seinast gýs það 5—6 álnir upp í loptið. Ennfremur segir Horrebow, að sé vatnið úr stærsta hvernum látið á flösku, þá sýður það upp úr 2. eða 3. sinnum á sama tíma eins og hverinn sjálfur; ef tappi er settur í flöskuna, springur hún[1]. Í Krýsuvík segir höf. að menn noti hverahitann til að beygja girði: sögunum um hverafuglana trúir hann ekki.

---

[1] Sbr. rit Þórðar Vidalín.

[2] Horrebow setur hér ártalið 1728, sem er ónákvæmt; gosið byrjaði 3. ágúst 1727, en endaði 25. maí 1728.

Horrebow heldur að nóg sé af málmum á Íslandi, hann segir að bændur hafi fundið málm, er þeir steyptu úr hnappa, og sást það síðan, að þeir voru úr hreinu silfri. Nóg segir hann sé af koparmálmum og af járni, og heldur að það muni vel borga sig að hefja námugröpt og málmbræðslu á Íslandi. Hann segir og, að svo mikið sé til af brennisteini, að menn geti, þar sem bezt er, á klukkustundu fengið nógan burð fyrir 80 hesta, hver hestur ber 12 lýsipund; hann lýsir einnig brennisteinsnámunum allvel og rækilega. Salt segir hann að hægt sé að fá úr sjónum, enda hafi saltbrennsla tíðkazt á Íslandi til forna; Horrebow segist líka hafa talað við tvo sýslumenn, sem nýlega með góðum árangri suðu salt úr sjó, annar þeirra hafði brætt tunnu af frönsku salti í sjó, sauð svo sjóinn þangað til hann gufaði upp og varð þá eptir 1¼ tunna af ágætu hvítu salti[2]. Horrebow getur þess, að grasið þjóti fljótar upp á Norðurlandi en á Suðurlandi; nyrðra þiðnar stundum ekki snjór af jörðu fyrr en um jónsmessu, en 12—14 dögum seinna er grasið orðið álnar hátt og ágætlega kjarngott, snjórinn hefir um veturinn varið jörðina fyrir frostum, um mitt sumar er sólin mjög lengi á lopti, og þá þýtur grasið upp, en syðra er jörð opt auð á vetrum, svo frostið skemmir jarðveginn.

Eptir því sem Horrebow segir, hefir garðrækt þegar á hans dögum verið orðin nokkur á Íslandi. Á Bessastöðum var 1749 ágætur kálgarður með matjurtum, petersille, silleri, káli, næpum, baunum o. fl.; eina næpu segist hann hafa vegið, sem var $2^1/_2$ pund; stikkelsber höfðu líka borið þroskaða ávexti á Bessastöðum. Miklu víðar segir hann séu kálgarðar bæði á biskupssetrunum og hjá lögmönnum og sýslumönnum, og í Skálholti segir hann, að hvít kálhöfuð hafi þroskast vel. Horrebow heldur, að korntegundir muni eins vel þróast á Íslandi nú eins og til forna, og heldur, að villikornið (melgresið) í Skaptafellssýslu muni vera leyfar af korni fornmanna, sem hafi haldizt og sáð sér sjálft. Hvítabirnir segir höfundurinn, að komi eigi ósjaldan á ísi til Íslands, en þeir séu jafnóðum drepnir; nýlega var þá dáinn gamall maður á Langanesi, sem einn hafði drepið 20 birni, gekk hann ávallt einn móti þeim með spjóti, og lagði þá svo að velli. Ef björn kemur að manni óvörum, er bezt að kasta einhverju til hans, helzt fingravetlingi, því björninn staðnæmist þá og dutlar við að umhverfa vetlingnum og það tekur tíma að snúa við öllum þumlunum, því bangsi er ekki sérlega lipur[1], á meðan getur maðurinn komizt undan.

---

[1] Hér er átt við Uxahver. Sagan um hveravatnið á flöskunni er náttúrlega bábylja.

[2] Þessi sýslumaður var Skúli Magnússon. Sbr. Thotts Samling nr. 956. fol.

Horrebow ritar vel og ítarlega um fjárrækt á Íslandi og um íslenzkan búskap yfir höfuð, um íslenzka fugla og fiska, fiskiveiðar og fiskverkun, hann segir frá selveiði og silungsveiði og lýsir laxakistum, sem þá tíðkuðust á Íslandi; höf. segir vel og réttilega frá fleštöllu og má enn sækja þangað ýmsan fróðleik, en hér yrði of langt að skýra nánar frá frásögu hans. Vér setjum hér aðeins lítið sýnishorn um fálkaveiðar.

Fálkarnir á Íslandi eru gráir, hvítleitir og hvítir, og karlfuglinn nokkuð minni en kvennfuglinn; í sama hreiðri getur litur unganna stundum verið mismunandi. Frá Grænlandi koma stundum á vetrum fálkar og eru þeir flestir hvítir, Íslendingar kalla þá »flugfálka«, af því þeir verpa ekki á Íslandi. Íslenzku fálkarnir eru beztir og kraptamestir allra fálka, norska fálka er ekki hægt að brúka til veiða nema tvö ár, en íslenzka í 12 ár eða lengur, auk þess eru íslenzku fálkarnir stærri. Með Hólmsskipi kemur »fálkafangari« konungs til Bessastaða, því þar er fálkahúsið, og tveir þjónustumenn með honum; hann veiðir sjálfur aldrei fálka, en tekur á móti þeim, sem Íslendingar veiða. Í hverju héraði á Íslandi er fálkaveiðari, og hefir hann leyfisbréf amtmanns til þess starfa. Um jónsmessu eru fálkarnir fluttir til Bessastaða og eru flutningsmennirnir alltaf ríðandi, einn maður getur reitt 10—12 fálka, þeir hafa allir hettur niður fyrir augu og sitja á þverspítu á krosstré, sem fálkamaðurinn heldur með hægri hendi og lætur neðri enda stangarinnar standa í ístaðinu. Fálkamaður konungs velur úr þá fálka, sem brúklegir eru, og fá veiðimennirnir 7 dali fyrir gráan fálka, 10 fyrir hálfhvítan, 15 dali fyrir alhvítan, og 2—4 dala þóknun að auk. Fálkaveiðin fer fram á þenna hátt.

---

[1] Þjóðsaga þessi er enn algeng á Íslandi.

Tveir staurar eru reknir niður í jörðina hvor skammt frá öðrum. Við annan þeirra er optast bundin lifandi rjúpa, stundum dúfa eða hæna með 3—4 álna löngu snæri, sem er fest við fót fuglsins, svo hann geti flögrað dálítið upp, því þá tekur fálkinn fljótar eptir honum. Annað snæri 80 faðma langt er líka bundið við fót fuglsins, og gengur það í gegnum gat á hinum staurnum, svo veiðimaður getur dregið rjúpuna þangað. Hjá þessum staur er sett upp net, lagað eins og laxaháfur, þanið út á stóran sviga, sem er 3 álnir að þvermáli, sviginn stendur beint upp og niður, og ef hann dettur, þá fellur háfurinn yfir staurinn, til þess að koma þessu til leiðar, er snæri fest ofan til í svigann, og gengur það gegnum hinn staurinn til veiðimanns, og getur hann með því dregið háfinn yfir fálkann. Þenna viðbúnað hafa veiðimenn þar sem þeir eiga von á fálkum, nálægt fálkahreiðrum eða þegar þeir sjá til »flugfálka«. Þegar nú fálkinn sér rjúpuna flögra með jörðu, hringsólar hann nokkra stund í loptinu til þess að gá að hvort nokkur hætta sé á ferðum; síðan rennir hann sér niður á rjúpuna, slær hana og heggur vanalega höfuðið af í fyrsta höggi; síðan flýgur hann upp aptur (nema hann sé mjög soltinn) til þess að grennslast eptir, hvort hann muni geta matast í friði. Á meðan dregur veiðimaður rjúpuna að hinum staurnum undir háfinn, fálkinn verður ekki var við það og sezt að bráðinni, en þá tekur veiðimaður í hitt snærið og steypir háfnum yfir valinn, er hann þá sem í búri og kemst ekki burt; veiðimaður tekur síðan fálkann með hægð undan háfnum svo ekki brotni eða skemmist fjaðrir í stéli eða vængjum, en annar maður, sem hefir falið sig í nánd, dregur hettu yfir höfuð fálkanum, svo hann sér eigi. Meðan á veiðinni stendur, fela veiðimenn sig bak við stóra steina eða liggja grafkyrrir á flötum velli.

Þegar fálkaskipið er ferðbúið, er slátrað nautum, sem nægir til 14 daga, og svo flytja menn á skip út svo mikið af lifandi peningi, kindum og nautum eins og þurfa þykir; vanalega er skipið nestað til 7 vikna. Kjöti því, sem fálkarnir eta, er dyfið í mjólk, en olíu og eggjum er blandað saman við ef fuglarnir sýkjast. Á skipinu sitja fálkarnir undir þilfari í tveim röðum á stöngum, sem klæddar eru vaðmáli, en heyi troðið undir.[1]

Frá loptslagi á Íslandi segir Horrebow nánar en áður hafði verið gjört, og sýnir fyrstur fram á, að kuldinn sé þar miklu minni en flestir héldu; hann sýnir, að á Íslandi er eyjalopt, tiltölulega lítið frost á vetrum, og lítill sumarhiti. Á Bessastöðum gjörði Horrebow veðurathuganir[2] frá 1. ágúst 1749 til 31. júlí 1751, hann rannsakaði hita, loptþyngd, vindstöðu, almennt veðurlag, norðurljós og fleira. Í þá daga voru athuganir þessar mjög fróðlegar af því ekkert hafði fyrr verið rannsakað í þá átt, en nú hafa þær lítið vísindalegt gildi, af því þær fullnægja ekki þeim kröfum, sem menn nú gjöra til veðurathugana. Meðan Horrebow var á Íslandi, segist hann að eins eitt sinn hafa heyrt þrumur, 3 eða 4 mjög smáar um miðjan dag í júlímánuði, og dregur af því og öðru þá réttu ályktun, að þrumur muni vera mjög óalgengar á Íslandi.

---

[1] Sveinn Pálsson sigldi til Kaupmannahafnar í ágúst 1787 með fálkaskipinu, þá voru þar innanborðs 23 menn. 6 naut, 8 kindur, 6 hænsni, 3 kettir, 3 tóuyrlingar, einn hundur og 46 fálkar. Almanök Sveins Pálssonar. Hdrs. Bókmf. í Kaupmannahöfn, nr. 2—4-8vo.

[2] Veðurathuganirnar eru prentaðar í bók Horrebow's bls. 391—478.

Hrævareldur segir hann líka sé mjög sjaldgæfur og stjörnuhröp(!), sól í úlfakreppu og rosabauga um sólu segist hann að eins hafa séð tvisvar. Horrebow neitar þeirri staðhæfingu Andersons að hvorki sé vor né haust á Íslandi, heldur að eins vetur og sumar. Vorin voru svo góð 1750 og 1751 að gras fór að gróa í miðjum aprílmánuði; um haustið 1749 var fyrsta næturfrost 29. október, og 1751 9. október, sýnir hann með þessu og öðru, að fjórar árstíðir skiptast á hér á landi, eins og í öðrum löndum. Þá tvo vetur, sem Horrebow var á Suðurlandi, snjóaði mjög lítið, og aldrei meira en tvo daga í senn[1], einstöku sinnum var frost í 2 eða 3 vikur, en svo kom alltaf þíðviðris kafli á eptir; höf. játar þó, að miklu meira snjói á Norðurlandi. Horrebow mældi mismun flóðs og fjöru, og segir að stórstraumsflóð sé 16 fet, en vanalegt flóð 12 fet.

Í seinni hluta bókar sinnar talar Horrebow um Íslendinga, skapferli þeirra, hegðun og háttalag, og hrekur með góðum rökum og græskulausu háði öll illmæli Andersons, sem honum þykja í alla staði röng og ósæmileg, og furðar sig á, að Anderson skuli hafa trúað og haft eptir svo heimskulegar álygar á heila þjóð. Bók Horrebows fylgir uppdráttur Íslands gjörður eptir korti Knopf's.

Horrebow samdi ritgjörð um viðreisn og framfarir Íslands, hennar höfum vér áður getið; þá er einnig til eptir hann ferðaskýrsla[2], er hann sendi vísindafélaginu danska 1750. Þar getur Horrebow þess, að konungur hafi allranáðugast leyft, að hann fengi til láns mælingarverkfæri (quadrant) frá stjörnuturninum í Kaupmannahöfn, en til þess að koma verkfærinu fyrir, segist hann hafa orðið að láta byggja sérstakt hús, 5 álna langt og 3 álna breitt, með rifu á þakinu í stefnu hádegisbaugsins. Höf. getur um ferð sína til Krýsuvíkur og lýsir brennisteinsnámunum þar og leirpyttunum, og talar um allskonar mislitar leirtegundir, sölt og brennistein. Þá segir hann frá ferð sinni upp á Esju, þangað fór hann með loptþyngdarmæli til þess að mæla hæð fjallsins og reiknaðist hún 1135 álnir; í Esju segist hann hafa fundið allavega litt grjót og jafnvel silfurmálm að hann heldur[1]. Ennfremur talar Horrebow um saltgjörð á Íslandi og tilraunir, sem hann hefir gjört til þess að mæla saltmegni sjóarins hjá Bessastöðum; höf. talar og nokkuð um veðráttufar og kemur með ýmsar uppástungur landinu til viðreisnar svipaðar þeim, sem getið er um í hinu stærra handriti hans sem fyrr hefir verið getið. Hann segir að bæði sé landið sjálft og loptslag þess gott.

---

[1] Sbr. *Th. Thoroddsen*: Islands Jökler i Fortid og Nutid. Geografisk Tidskrift XI. bls. 113.

[2] *Niels Horrebow*: Relation og Efterretning om Island, indsendt til Videnskabernes Academie i Kjöbenhavn Anno 1750. Thotts Samling, nr. 956. fol. (13 bls. þétt skrifaðar).

Bók Horrebows hafði mikil áhrif til hins betra, einkum sakir þess, að hún var lögð út á önnur mál, svo útlendir landfræðingar gátu þar fengið nákvæmar og réttorðar frásagnir um Ísland, enda bera landfræðisbækur þær, sem seinna komu út, þess merki. Landfræði eptir J. G. Hager[2] fer eptir Horrebow, og eins stór landafræði[3], sem kom út í Leipzig á árunum 1750—70; þar er í 14. bindi lýsing Danmerkur og Noregs, og er Íslands þar víða getið, en frásagnirnar um landið eru á strjálingi innan um alla bókina. Í öðru ritsafni um heimskautslöndin[4], er kom út nokkru seinna, er mjög löng og nákvæm lýsing Íslands tekin úr bók Horrebows, þar er landlýsingunni vel fyrir komið, og hinum einstöku frásögnum raðað skipulega niður í 17 kafla. Frakknesk rit eptir Roger og Mallet[5] fara líka eptir bók Horrebows, og enn nota margir aðrir rit hans, sem hér væri óþarft að telja. Þegar

---

1) Horrebow hefir líklega farið upp fjallið hjá Svínaskarði og fram hjá Móskarðshnúkum, þar er aðalefnið liparit og því margir mislitir steinar, og agnir af brennisteinskís, er svo opt fylgja liparitinu.

2) *J. G. Hager:* Ausführliche Geographie. Chemniz 1755-8vo.

3) Neue europäische Stats-und Reisegeographie. I—XVI. Leipzig 1750—1770-8vo. Í 14. bindi, sem gefið er út í Dresden og Leipzig 1767, er lýsing Danmerkur, Noregs og Íslands bls. 1—344.

4) Neuere Geschichte der Polarländer. Berlin 1778—1779-8vo. 5 bindi; þar er um Ísland í I. bls. 146—283, 17 §§.

5) *Roger*: Lettres sur le Dannemarc. Geneve 1757--1764-8vo (13. bréf, I. bls. 190—201 »sur la compagnie d'Islande en particulier«). *Mallet:* Introduction a l'histoire de Dannemarc. Copenhague 1755-4° bls. 9—10.

Digitized by Google

Eggert Ólafsson kemur fram á sjónarsviðið, er sem ljós Horrebows blikni fyrir upprennandi sól, því upp frá því fara flestir þeir, sem réttorðir vilja vera, mest eptir ferðabók þeirra Eggerts og Bjarna, þó þeir sumir hverjir líka noti rit Horrebow's. Upp frá þessu taka landfræðisbækur að segja miklu betur frá Íslandi en áður hafði verið, og má þá sérstaklega nefna hina stóru landafræði eptir *A. Fr. Büsching*[1], hún kom út í mörgum útgáfum og hefir sjálfsagt töluvert útbreitt rétta þekkingu um Ísland. Í bók þessari er allgóð og ítarleg lýsing Íslands, enda áttu Íslendingar þátt í samningu bókar þessarar[2]; þar er fyrst almennt yfirlit yfir landfræði Íslands, og síðast staðalýsing og upptalning fjórðunga, sýslna og merkisstaða. Í enskum landfræðisbókum sjást nú einnig miklu betri lýsingar Íslands en áður, t. d. í bókum eptir W. Guthrie, W. Fr. Martyn[3] o. fl. Nú tekur eptir miðja öldina að birta yfir landinu, og skröksögurnar fornu hverfa úr bókum lærðra manna, þó eru kerlingabækurnar furðu lífseigar, og hafa sumar hverjar á vorum dögum athvarf í lélegum tímaritum og dagblöðum, og í ritum lítt menntaðra ferðalanga, sem endilega þykjast þurfa að skrifa eitthvað, þegar þeir koma heim úr fjarlægum löndum, þó þá vanti alla hæfilegleika til þess og þekkingu, og lýsa ritsmíðin að eins andlegu volæði höfundanna. Slíkar bækur gjöra nú á dögum sjaldan verulegan skaða, af því fræðimenn leggja nú engan trúnað á slíkt, og ganga þegjandi fram hjá þesskonar ritum.

---

[1] *A. Fr. Büsching*: Neue Erdbeschreibung. Hamburg 1754-8vo.

[2] Jón Marteinsson segir (Thott nr. 961. fol. bls. 37), að Büsching hafi fengið kaflann um Ísland frá etatsráði E. Jessen, en Jessen hafði allt sitt vit úr Joni Þorkelssyni og Þorsteini Magnússyni. Jessen ætlaði, sem fyrr var getið, sjálfur að rita stóra Íslandslýsingu, en ekkert varð af því (s. st. bls. 44—45.).

[3] *W. Guthrie*: A new system of modern geography or a geographical, historical and commercial grammar. London 1782-4°. (Um Ísland bls. 58—63). *W. Fr. Martyn*: The geographical Magazine. London 1782-83-4°. (Um Ísland Vol. II. bls. 436—38).

Digitized by Google

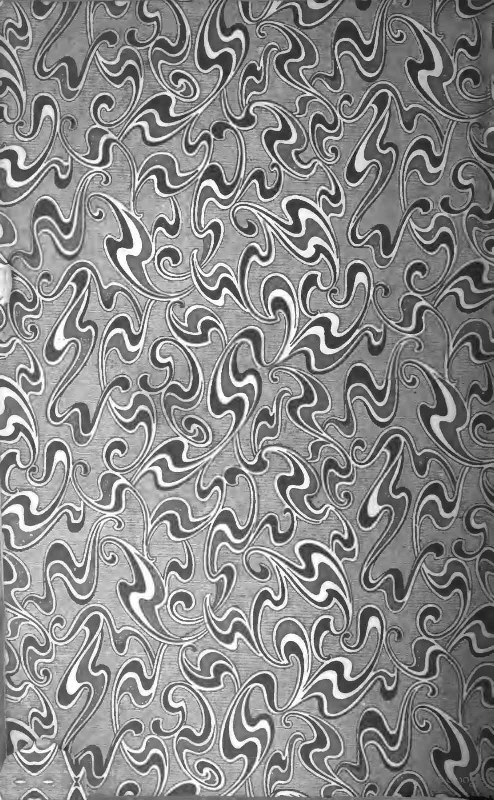

This book should be returned to the Library on or before the last date stamped below.

A fine of five cents a day is incurred by retaining it beyond the specified time.

Please return promptly.

DUE .. 22 '32

~~DUE SEP [illegible]~~

~~[illegible]~~

CANCELLED
AUG 1977

BOOK DUE
9 '71 $3

BOOK DUE WID
CANCELLED
JUL 11 1978

JUL 21 1978

81-21, 93, 142

07941

can 3640.6
andfraedissaga Islands.
Videner Library 003708493
3 2044 084 726 827